

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Nederlandse
Archeologische
Rapporten

061

Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord- Brabant

*Synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze
en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr.
en 1500 n.Chr. op basis van archeologisch
onderzoek in het Malta-tijdperk*

Deel 2

E.A.G. Ball & R. Jansen (red.)

Drieduizend jaar bewonings- geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant

*Synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewonings-
dynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n.Chr. op basis van
archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk*

E.A.G. Ball & R. Jansen (red.)

Deel 2

Colofon

Nederlandse Archeologische Rapporten 61

Drieduizend jaar bewoningsgeschiedenis van oostelijk Noord-Brabant

Synthetiserend onderzoek naar locatiekeuze en bewoningsdynamiek tussen 1500 v.Chr. en 1500 n.Chr. op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk

Redactie: E.A.G. Ball & R. Jansen

Auteurs: E.A.G. Ball (BAAC), R. Berkvens (Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant), H. van Haaster (BIAX consult), A. Huijbers (BAAC), P. Kimenai (BAAC), R. Jansen (gemeente Oss), Th. de Jong (gemeente Eindhoven), L.A. Tebbens (BAAC)

Projectleiders: E.A.G. Ball & N. Arts

Autorisatie: S. Arnoldussen (Rijksuniversiteit Groningen)

Illustraties en kaartmateriaal: M. Leenders (BAAC)

Tekstredactie: H. Willems & I.J. Cleijne (BAAC)

Afbeelding omslag: E. Krijgsman (BAAC)

Opmaak en productie: Xerox/OBT, Den Haag

ISBN/EAN: 978-90-5799-295-7

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2018

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Deel 1	1	5	Archeozoölogie van oostelijk Noord-Brabant	145
Samenvatting	5	5.1	Inleiding: archeozoölogie van oostelijk Noord-Brabant	145
Summary	7	5.2	Brabantse bodem en dierlijke resten	146
1 Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant: inleiding	9	5.3	Archeozoölogie in oostelijk Noord-Brabant	148
1.1 Inleiding	9	5.4	De Malta-oogst van oostelijk Noord-Brabant	153
1.2 Onderzoeksthema's en centrale vraagstellingen	10	5.5	Archeozoölogische oogst per periode	158
1.3 Uitvoering	14	5.6	Synthese archeozoölogie van oostelijk Noord-Brabant	192
1.4 Leeswijzer	17	5.7	Aanbevelingen	195
2 Inventarisatie van de rapporten over oostelijk Noord-Brabant en Weert-Nederweert	19	6 Zwerven erven?	197	
2.1 Inleiding	19	6.1	Inleiding	197
2.2 Het verzamelen van de rapporten	20	6.2	Bestaande modellen: het zwerven van erven en contractie op leemrijke gronden	204
2.3 De quickscan van de rapporten	24	6.3	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de midden-bronstijd-B (1500-1100 v.Chr.)	210
2.4 Aantallen, geografische spreiding, perioden en complextypen	27	6.4	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late brons- en vroege ijzertijd (1100-500 v.Chr.)	232
3 Het abiotisch landschap van oostelijk Noord-Brabant en enkele gedachten over locatiekeuze op basis van beschrijvingen van bodem en landschap	33	6.5	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de midden- en late ijzertijd (500-circa 0 v.Chr.)	257
3.1 Inleiding en leeswijzer	33	6.6	Zwerven erven?	276
3.2 Onderzoeksvragen met betrekking tot landschap, bodem en locatiekeuze	33	7 Romeinse overheersing	283	
3.3 Geologie en geomorfologie van oostelijk Noord-Brabant	34	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de Romeinse tijd in oostelijk Noord-Brabant	283	
3.4 Bodems	40	7.1	Inleiding	283
3.5 Kwaliteit bronnen en publicaties	44	7.2	Belangrijkste interpretatieve modellen	288
3.6 Relatie bodemgesteldheid en locatiekeuze voor bewoning door jagers-verzamelaars	45	7.4	Bewoning	300
3.7 Relatie bodemgesteldheid en locatiekeuze voor sedentaire bewoning en landbouw	48	7.5	Begravingen	363
3.8 Locatiekeuze per mesoregio	53	7.6	Infrastructuur	378
3.9 Conclusies: locatiekeuze en bewoningsdynamiek	78	7.7	Cultusplaatsen en deposities	379
4 Het botanische landschap	87	7.8	Oostelijk Noord-Brabant: deel van het Romeinse wereldrijk	388
4.1 Inleiding	87	Literatuur	407	
4.2 De situatie vóór Malta	87	Bijlagen	443	
4.3 De situatie ná Malta	93			
4.4 Synthese	135			

Deel 2	507	10	Drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren	723
8	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant, 500-1250 n.Chr.		Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant (1500 v.Chr. tot 1500 n.Chr.)	723
8.1	Inleiding	10.1	Inleiding	723
8.2	Geschiedenis van het onderzoek tot aan de Malta-periode (1950-1997)	10.2	Uitgangspunten locatiekeuze en bewoningsdynamiek	724
8.3	De diversiteit van het 'natuurlijke' abiotische landschap en diens agrarische potentie	10.3	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in relatie tot de ondergrond	728
8.4	Overzicht van complexen met sporen van menselijke activiteiten op het platteland	10.4	De late prehistorie (1500 v.Chr. - begin jaartelling)	737
8.5	De aard van de rurale bewoning in de vroege en volle middeleeuwen	10.5	De Romeinse tijd (begin jaartelling-450 n.Chr.)	746
8.6	De ligging van agrarische bewoningsplaatsen in het landschap door de tijd heen	10.6	De middeleeuwen (450-1500 n.Chr.)	752
8.7	Beschrijvende modellen en maatschappelijke verklaring	10.7	Drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren in oostelijk Noord-Brabant (1500 v.Chr. tot 1500 n.Chr.)	762
8.8	Beantwoording van de onderzoeksvragen	10.8	Aanbevelingen NOaA 2.0	764
9	Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant, 1200-1600		Literatuur	769
9.1	Inleiding		Bijlagen	793
9.2	De archeologie van de late middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant, 1250-1500/1600			
9.3	Conclusies			

8 Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant, 500-1250 n.Chr.

A. Huijbers

8.1 Inleiding

8.1.1 Probleemstelling

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stelt in 2012 in het document *Kenniskansen voor AMZ-relevant synthetiserend onderzoek op basis van Malta-rapportages* dat nog niet veel bekend is over de locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de middeleeuwen in Zuid-Nederland, met name aangaande West-Brabant en Limburg.¹⁶⁰¹ Over Oost-Brabant is meer bekend vanwege modellen gemaakt door Theuws,¹⁶⁰² maar de vraag wordt gesteld of deze nog wel kloppen.¹⁶⁰³ Er zijn de laatste jaren zoveel nieuwe opgravingspublicaties bijgekomen dat die modellen opnieuw bekeken dienen te worden en eventueel aangepast. Dit is een empiristisch standpunt, waarbij alleen nieuwe data een model doen veranderen of herzien. Een model kan echter niet zonder meer getest worden op basis van nieuwe gegevens alleen. Ook de aannames in elk model dienen kritisch te worden bekeken in het licht van nieuwe inzichten. Wetenschap staat ook in dit opzicht nooit stil. Sinds het verschijnen van het model van Theuws in 1989 en 1991, hier het Kempenmodel I genoemd, is er nieuwe literatuur verschenen op het schaalniveau van Noordwest-Europa die van groot belang is voor de beeldvorming van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Zuid-Nederland.¹⁶⁰⁴ In 2011 is door Theuws zelf het Kempenmodel II herzien (Kempenmodel II) en is daarnaast een tweede model gemaakt door Vangheluwe en Spek.¹⁶⁰⁵ Dat laatste gaat vooral in op wat zij noemen de laatmiddeleeuwse transitie (zie hoofdstuk 9). Hierop wordt nog ingegaan, maar kort gezegd is bij Theuws sprake van een reeks onderling gerelateerde materiële en maatschappelijke processen in een kort tijdbestek, gedurende de late twaalfde en de dertiende eeuw. In de visie van Vangheluwe en Spek worden die processen deels los van elkaar beschouwd en omvatten ze een langere periode: 1150-1550. De vraag wordt gesteld welk model het meeste met de werkelijkheid overeenkomt.¹⁶⁰⁶ Ook wordt de

vraag gesteld over de toepasbaarheid van het model op regio's buiten de Kempen in Zuid-Nederland. Deze vragen over het transitie-model vallen buiten het bereik van dit hoofdstuk en worden in het hoofdstuk over de laatmiddeleeuwse transitie beantwoord (hoofdstuk 9). Met betrekking tot de studie van bewoning van de vroege en volle middeleeuwen kan het belang worden toegevoegd om de conclusies en de aannames in de modellen van Theuws en Vangheluwe & Spek evenals andere modellen kritisch onder de loep te nemen. Naast modellen van die auteurs is vooral de studie van Huijbers relevant omdat die op de locatiekeuze van bewoning in de vroege en volle middeleeuwen ingaat.¹⁶⁰⁷

Inmiddels zijn sinds de invoering van de Malta-archeologie vele nieuwe grootschalige opgravingen van agrarische en aristocratische nederzettingen en grafvelden beschikbaar gekomen. Zij zullen de basis vormen voor een bottom-up analyse van locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Bewoningsdynamiek is in deze studie niet alleen verplaatsing van nederzettingen, omdat nederzettingen zelf ook dynamische kenmerken hebben.

In die analyse wordt als eerste de aard van bewoningsplaatsen en bewoningspatronen beschreven. Die beschrijving dient om de dynamiek van nederzettingen en diachrone nederzettingen aan te tonen, maar ook om over handvatten te beschikken in de studie van de relatie bewoning en landschap. Uit het onderzoek van die relatie komen patronen naar voren in de ligging van met name woonplaatsen ten opzichte van natuur- en cultuurruimte (paleoreliëf, andere woonplaatsen, wegen, gebruiksgronden). Als laatste worden descriptieve modellen van bewoningspatronen gepresenteerd, gevolgd door de verklaring van de aard, de omvang en de ligging van woonplaatsen, grafvelden en kerken. Hieronder wordt eerst ingegaan op diverse bestaande modellen met betrekking tot locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de middeleeuwen.

Relevante modellen bij de studie van locatiekeuze en bewoningsdynamiek

In dit hoofdstuk worden eerst de beschikbare modellen op volgorde van publicatiedatum

¹⁶⁰¹ De Groot & Groenewoudt 2013.

¹⁶⁰² Theuws 1989, 1991.

¹⁶⁰³ De Groot & Groenewoudt 2013, 22.

¹⁶⁰⁴ Zie met name Reynolds 1997 (1984); Wickham 2005; De Moor 2008; Pemán & De Moor 2013; Mostert 2012b; Curtis 2013; West 2013.

¹⁶⁰⁵ Theuws 2011; Vangheluwe & Spek 2008.

¹⁶⁰⁶ De Groot & Groenewoudt 2013, 23.

¹⁶⁰⁷ Huijbers 1993.

besproken, gevolgd door een aantal punten van commentaar, om vervolgens (paragraaf 8.5 t/m 8.8) over te gaan tot de beschrijving en analyse van de beschikbare data.¹⁶⁰⁸ Niet omdat we van die modellen willen uitgaan en ze willen testen, maar omdat er informatie in zit (interpretatie-opties) die later gebruikt kan worden bij de interpretatie van de beschreven en geanalyseerde data. Verder omdat we dan niet meer in detail hoeven in te gaan op de modellen en omdat een aantal van de relevante onderzoeksvariabelen (in zeer algemene zin) daaruit afgeleid kan worden. De belangrijkste reden om eerst data te beschrijven in plaats van meteen modellen te testen op data is om beschrijving en a priori interpretatie te scheiden. Met a priori interpretatie wordt bijvoorbeeld het op nederzettingen plakken van maatschappelijke etiketten bedoeld, voorafgaand aan de beschrijving van die nederzettingen, zoals de aanduidingen ‘centrale nederzetting’, ‘perifere nederzetting’, ‘domeincentrum’ en ‘parochiecentrum’. Daarmee wordt niet gepretendeerd dat beschrijvingen en analyses altijd objectief zijn. Het onderstaande is dat ook niet omdat die beschrijving en analyse is toegespitst op variabelen die met locatiekeuze en bewoningsdynamiek verband houden, maar het is beter een zo objectief mogelijke beschrijving na te streven om a priori maatschappelijke invulling zoveel mogelijk te voorkomen.

Er bestaan thans vijf studies/modellen die van belang zijn voor het onderzoeksthema locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de vroege en volle middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant. Het gaat om het Kempenmodel I, het Laarbeekmodel, het groepsculturele model, het transitie-model en het Kempenmodel II.¹⁶⁰⁹ Niet al deze studies/modellen omvatten alleen de middeleeuwen of alleen een deel daarvan. Het groepsculturele model is een model op metaniveau, omdat er in dat model van uit wordt gegaan dat cultuur alle immateriële en materiële onderdelen van een samenleving omvat: het denken en doen van mensen en de door mensen gemaakte en gebruikte materiële zaken. Elke samenleving heeft een eigen cultuur¹⁶¹⁰ omdat mensen verschil maken.¹⁶¹¹ De overige modellen zitten op een ander niveau.¹⁶¹² Speciaal het Laarbeekmodel gaat in op de locatiekeuze van bewoning in relatie tot het gebruik van land-schap en het systeem van levensonderhoud. De andere modellen gaan meer in op bewoning en/

of bewoningsdynamiek in relatie tot maatschappelijke processen in het algemeen. Wanneer in het vervolg van dit hoofdstuk het begrip ‘maatschappelijk’ wordt gebruikt dan wordt daarmee het geheel van economische, sociale, technologische, politieke en religieuze velden en/of processen in de samenleving bedoeld. Dit ter onderscheid van ‘het fysieke en materiële’ van een samenleving, zaken die beter waarneembaar zijn: landschapsvormen, bodems, geologische afzettingen, voorwerpen, huizen, erven, nederzettingen, wegen, greppels, grafvelden, kerken, kastelen, kloosters en ambachtsplaatsen. Beide zaken samen, immateriële en materiële, beslaan de cultuur van een samenleving. Dit onderscheid is kunstmatig, maar om analytische redenen noodzakelijk.

Het Kempenmodel I

Tot het spraakmakende Kempenmodel I, het eerste model voor oostelijk Noord-Brabant over bewoning en samenleving in de middeleeuwen, worden de hypothesen zoals geformuleerd in twee studies uit 1989 en 1991 gerekend.¹⁶¹³ De studie uit 1989 omvat hypothesen over de volle middeleeuwen, de studie uit 1991 vooral over de vroege middeleeuwen. Het Kempenmodel I is gebaseerd op historisch en archeologisch onderzoek in de Kempen. Met name opgravingen te Dommelen, Bladel, Bergeijk, Oerle en Hulsel waren van belang.

De vroege middeleeuwen

In de studie van Theuws uit 1991 wordt onderscheid gemaakt tussen nederzettingstypen volgens een hiërarchische ordening. Bovenaan staan bovenlokale centra, daaronder lokale centra, daaronder kolonisiatienederzettingen. Naast nederzettingen noemt hij ook grafvelden. De kolonisiatienederzettingen (te Bergeijk, Geldrop en Bladel) zijn omschreven met relatief kleine en incompleet onderzochte opgravings-arealen. Elk centrum maakt een eigen topografische ontwikkeling door. De typen van Theuws zijn daarmee geen morfologische typen, maar maatschappelijke typen. Beschrijving en interpretatie zijn niet gescheiden bij nederzettingstype-definitie. Theuws gaat uit van een hiërarchisch systeem van elites en afhankelijkken. Qua ontwikkeling zijn er in dit model vier fasen: de Merovingische tijd, de overgang van Merovingische naar Karolingische tijd, de Karolingische tijd en de vroege tiende eeuw.¹⁶¹⁴

¹⁶⁰⁸ Die wel is gespecificeerd tot variabelen die met de gekozen thematiek verband houden, hier aangaande locatiekeuze en bewoningsdynamiek.

¹⁶⁰⁹ Het Kempenmodel I: Theuws 1989, 1991, het Laarbeekmodel: Huijbers 1993, het groepsculturele model: Huijbers 2007; het transitie-model: Vangheluwe & Spek 2008, het Kempenmodel II: Theuws 2011, met twee artikelen daaraan voorafgaande: Theuws 2008a, 2010.

¹⁶¹⁰ De cultuur van een samenleving wordt hier omschreven als een specifieke set sociale, economische, technologische, religieuze en politieke ideeën, normen, waarden, praktijken en materialiteiten die onderscheidend is ten opzichte van sets van andere samenlevingen. Zie Huijbers 2007, 57-59.

¹⁶¹¹ Naar de titel van een artikel van Schuurman (1996): *Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis*.

¹⁶¹² Niet alleen omdat zij onderdelen van de samenleving behandelen, maar ook omdat zij vrijwel alleen op praktijken en niet ook op ideeën, waarden en normen ingaan. Uiteindelijk dienen modellen met vooral praktijken (economisch handelen, religieus handelen etc.) om die ideeën en waarden in relatie tot praktijken en materiële vormen bloot te leggen, ofwel de cultuur van een samenleving als geheel.

¹⁶¹³ Theuws 1989, 1991.

¹⁶¹⁴ Theuws 1991.

In de Merovingische tijd (550/575-650) zijn in het model op basis van de grafvelden het bestaan van supralokale en lokale begraafgemeenschappen (*burial communities*) te zien. Deze begraafgemeenschappen worden gebruikt voor veronderstellingen over het patroon van nederzettingen op dekzandplateau's, omdat over die nederzettingen zelf uit de periode 550/575-650 op dat moment nog weinig bekend was: het bestaan van bovenlokale centra naast lokale centra en mogelijk kleinere, verspreide nederzettingen. Het is mogelijk dat elk dekzandplateau een lokaal c.q. bovenlokaal centrum had. Per dekzandeiland kan volgens het model sprake zijn van ongeveer vijf kerngezinnen (*nuclear families*).¹⁶¹⁵ In de overgang van de Merovingische naar de Karolingische tijd, 650-750, is in het model de stichting van lokale centra als Dommelen door elitegroepen op afzonderlijke dekzandeilanden zichtbaar. Verder bestaan dekzandeilanden met supralokale centra met eigen grafvelden gerelateerd aan lokale centra met eigen grafvelden en kolonisatienederzettingen.¹⁶¹⁶

In de Karolingische tijd (750-900) is er hetzelfde nederzettingenpatroon als in 650-750, alleen met veel meer kolonisatienederzettingen. In de vroege tiende eeuw ten slotte is volgens het model een afname in het aantal nederzettingen te zien, alleen supralokale en lokale centra bestaan nog, kolonisatienederzettingen zijn afwezig. Verder zouden lokale centra zijn gekrompen, maar dat is gebaseerd op slechts één opgraving, Dommelen.

In de overgangperiode (650-750) bestonden volgens Theuws op basis van oorkonden vroege landgoederen. Deze vroege landgoederen kwamen op in de tweede helft van de zevende eeuw en werden georganiseerd door elitegroepen die een regionaal machtsbereik hadden, daarbij beïnvloed door contacten met de Pippiniden. Onder invloed van de Pippiniden schonken zij een deel van hun landgoederen aan Willibrord, die daarmee het klooster Echternach begiftigde.¹⁶¹⁷ Op het moment van schenking kenden deze vroege landgoederen een organisatie waarbij zogenaamde *casatae* centraal stonden. Dit waren exploitatie-eenheden, geleid door een *mancipium*. Een aantal *casatae* vormden samen met een zogenaamde *sala cum curtide*, de voorloper van de de vol-Karolingische villa. De eigenaar van dit landgoed bezocht waarschijnlijk

periodiek die *sala* (waarschijnlijk niets meer dan een zaal) om er goederen te consumeren.¹⁶¹⁸ In de late achtste eeuw en begin van de negende eeuw vond blijkens de teksten een proces plaats van villavorming met een nieuwe sociale organisatie van de productie. Bij kerkelijke villae was dat waarschijnlijk het klassieke tweeledige domein. Dit type villa bestond uit een centrale nederzetting met daarvan afhankelijke nederzettingen. De inwoners van de laatste moesten diensten verrichten op een centrale *mansus*, waarvan de opbrengst geheel naar de grootgrondbezitter ging. In de oorkonden uit deze periode is regelmatig sprake van een *mansus indominicatus* als centrale *mansus*, met *mansi serviles* daaraan vast.¹⁶¹⁹ Wat een mansus precies omvatte is onduidelijk, het kan om één, maar ook om meer boerderijerven hebben gegaan. In de eerste, vroege landgoedsituatie, lag de nadruk op persoonlijke banden tussen de beheerders van de *casatae* en de domeineigenaar. De eersten dienden onder meer te zorgen voor het levensonderhoud van de tweede. In de nieuwe situatie lag het accent op de grondbinding. Er ontstonden afhankelijkheidsrelaties op basis van het respectievelijk wel en niet bezitten van de productiemiddelen. Er werd een nieuwe machtsbasis gecreëerd: grond.¹⁶²⁰ Andere abdijen, die in de eerste helft van de achtste eeuw goederen uit het gebied tussen de Maas, de Demer en de Schelde in bezit kregen, zijn Sint Truiden, Lorsch, Chèvremont en Crespin.¹⁶²¹ Daarnaast behielden de regionale elitegroepen landgoederen die mogelijk deels door de Pippiniden werden geconfisqueerd.¹⁶²² Dat wil echter niet zeggen dat elke nederzetting binnen de begrenzing van een villa tot dat complex behoorde, maar er waarschijnlijk wel onder invloed van stond.¹⁶²³ In het vervolg van paragraaf 8.1.1 en in 8.7 wordt op de uitleg van de term villa teruggekomen voor de vroege middeleeuwen.¹⁶²⁴ Theuws zelf ziet de term villa uit de vroege achtste eeuw niet als geschonken bezit, maar als een plaatsaanduiding net als de term *locus*. De term villa die in de late achtste en negende eeuw verschijnt in de oorkonden zou wel bezit aanduiden.¹⁶²⁵ In latere studies is Theuws zelf ook genuanceerder over de term villa als het gaat om de vroege landgoederen, waarbij hij benadrukt dat dat landgoed niet door iedereen als zodanig werd ervaren, zoals door de bewoners van de daartoe behorende nederzettingen.¹⁶²⁶

¹⁶¹⁵ Theuws 1991, 383-385.

¹⁶¹⁶ Ook wel expansienederzettingen of perifere nederzettingen.

¹⁶¹⁷ Theuws 1991.

¹⁶¹⁸ Theuws 1991, 340-352.

¹⁶¹⁹ Theuws 1991, 345-347.

¹⁶²⁰ Theuws 1991.

¹⁶²¹ Zie Theuws 1988, 1991; Bijsterveld 1989.

¹⁶²² Theuws 1991, 397.

¹⁶²³ Theuws 1991, 394.

¹⁶²⁴ Wickham 2005.

¹⁶²⁵ Theuws 1991, 338-339.

¹⁶²⁶ Theuws 2008a, 2010.

De volle middeleeuwen

Het model aangaande de volle middeleeuwen is over twee tekstdelen verdeeld, een over het nederzettingpatroon en een over het nederzettingssysteem, de samenleving. Het deel van het nederzettingpatroon deelt nederzettingen op dezelfde wijze in als bij de vroege middeleeuwen: ook hier zijn ze hiërarchisch geordend van centraal naar perifeer, en beschrijving en interpretatie zijn niet gescheiden bij typering van bewoning. Het gaat om primaire parochiecentra, secundaire parochiecentra en andere nederzettingen.¹⁶²⁷ Parochiecentra waren voor Theuws centra van lokale heren en vertegenwoordigers van geestelijke instellingen, van bisschoppen en van koningen met lokale rechten en lokaal grondbezit. Het deel over de samenleving omvat de periode late tiende-begin dertiende eeuw, met de periode 1000-1200 centraal. In dat deel wordt eerst ingegaan op de nieuw ontstane lokale elite met diens woonplaatsen, bezittingen en rechten. Daarna wordt de situatie van boeren besproken, mede naar de visie van de historicus Duby en de antropoloog Wolf. Boeren produceerden deels voor zichzelf, maar in de volle middeleeuwen ook voor een heer, de tributaire productiewijze. Als zodanig zijn nederzettingen voornamelijk gezien als tribuutvoortbrengende eenheden in plaats van woonplaatsen van mensen met een eigen cultuur en een eigen gezicht. In dit denken werden a priori interpretatieve etiketten geplakt op nederzettingen die werden ingegeven door een beeld van machts- en bezitsverhoudingen welke in geschreven bronnen zichtbaar zouden zijn.¹⁶²⁸ Nederzettingen werden benoemd naar de mate van centraliteit in machtsverhoudingen en in de lokale politieke economie, de genoemde primaire en secundaire parochiecentra, zijnde de centrale nederzettingen van grondheren (bij kerken). Die centrale nederzettingen stonden in dat beeld tegenover impliciet perifere nederzettingen (gehuchten en hoeven) van afhankelijke boeren, de groep van 'andere' nederzettingen in de typologie van het Kempenmodel.¹⁶²⁹

Het Laarbeekmodel

In een afstudeeronderzoek in de microregio met Aarle-Rixtel, Beek en Donk en Lieshout, nu de gemeente Laarbeek, is expliciet gekeken naar de relatie tussen de ligging van de bewoning tussen 700 en 1500 op natuurlandschappelijke categorieën en de exploitatie van het landschap.¹⁶³⁰ De in die doctoraalscriptie getoonde modelmatige weergaven van locatiekeuzepatronen en exploi-

tatiepatronen tussen 700 en 1500 worden samen met de begeleidende tekst aangeduid als het Laarbeekmodel.¹⁶³¹ De bronnen voor bepaling van locaties van bewoning waren oppervlaktevondsten, opgravings-/waarnemingsgegevens en geschreven bronnen.

Er is onderscheid gemaakt tussen mogelijke, waarschijnlijke en werkelijke (zekere) nederzettingssites (die worden uitgelegd als mogelijke, waarschijnlijke of werkelijke bewoningsplaats). De bewoning is per periode op een kaart gezet met een paleogeografische reconstructie van het landschap van de middeleeuwen, uitgaande van nat-droogverhoudingen en vruchtbaar-onvruchtbaarverhoudingen met onder meer bodemkaarten en grondwatertrappenkaarten.¹⁶³² Bij die indeling is de toenmalige perceptie van de middeleeuwer als uitgangspunt genomen. In de middeleeuwen werd het landschap namelijk ingedeeld met tweedelingen zoals hoog-laag en nat-droog. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een oorkonde uit 1299: '...soo in nath als in droogen, in groen ende doors...'.¹⁶³³ Samengevat is in het model de volgende ontwikkeling binnen de periode 700-1250 (afb. 8.1 en tabel 8.1) te zien.¹⁶³⁴

Periode 700-900

Het nederzettingpatroon binnen het studiegebied in de periode 700-900 vertoont een beeld waarbij de locaties vooral liggen in de droge delen van de relatief vruchtbare gebieden (63 % van de vindplaatsen). Daarnaast spelen ook de vochtige delen (een meer bescheiden) rol als nederzettinglocatie (afb. 8.1, nr. 1). Op basis van de uniformiteit in locatie binnen het studiegebied is verondersteld dat deze droge en vochtige delen in de periode 700-900 waarschijnlijk twee overheersende exploitatie-activiteiten kenden: akkerbouw en het gebruik van bossen voor het weiden van varkens (akeren).

Periode 900-1050

In de periode 900-1050 is sprake van een verdubbeling van het aantal vindplaatsen ten opzichte van de vorige periode (afb. 8.1, nr. 2). De meeste vindplaatsen uit de periode 900-1050 liggen in dezelfde legenda-eenheid van de paleogeografische kaart als in de Karolingische tijd, op de relatief vruchtbare gebieden. Daarbinnen bevindt zich 60 % in de relatief droge delen (legenda-eenheid 4.2.1). Daarom wordt verondersteld dat de exploitatie van het landschap in grote lijnen vergelijkbaar was als die in de vorige periode.

¹⁶²⁷ Theuws 1989, 183.

¹⁶²⁸ Theuws 1989. Zie de discussie in Huijbers 2007, 5-86.

¹⁶²⁹ Theuws 1989.

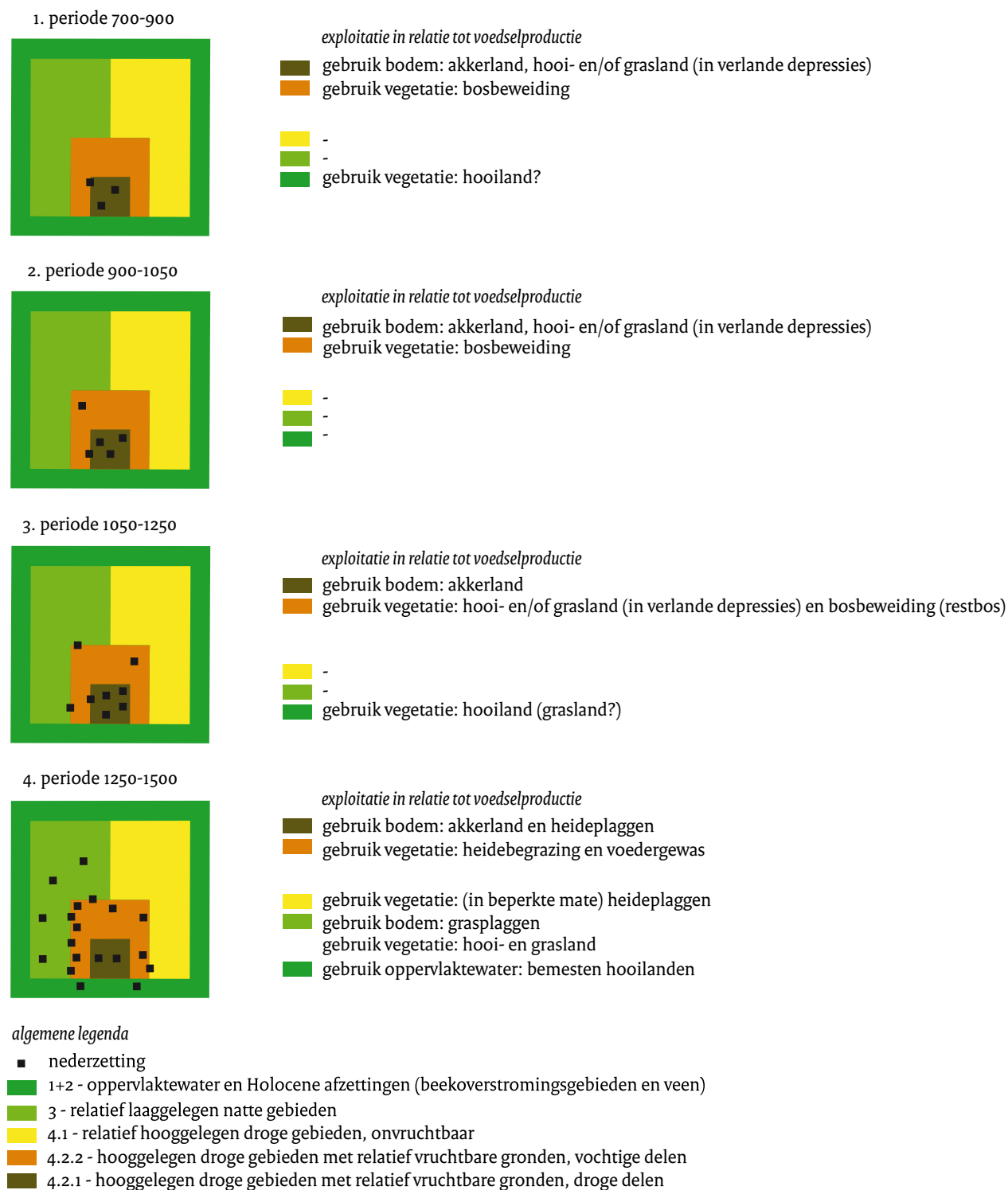
¹⁶³⁰ Huijbers 1993, hoofdstukken 1 en 4; 2004b, 2007.

¹⁶³¹ Huijbers 1993, par. 4.3 en afb. 11 t/m 14 en app. 7.1 t/m 7.4.

¹⁶³² Huijbers 1993, hoofdstuk 1 en bijlage 1.

¹⁶³³ Camps 1979, nr. 582.

¹⁶³⁴ Periode A (500-700) ontbreekt in figuur 1 omdat er te weinig vindplaatsen uit beschikbaar zijn.

Afb. 8.1 Het Laarbeekmodel in grafische vorm. Bij legenda-eenheid 4.2.1 zijn gebieden met grondwatertrap VII en VIII ondergebracht. Bij legenda-eenheid 4.2.2 zijn gebieden met grondwatertrap VI ondergebracht (bron: Huijbers 1993, afb. 11-14).

Tabel 8.1 Het Laarbeekmodel in tabelvorm (bron: Huijbers 1993, hoofdstuk 4).

Periode	Nederzittingslocatie (in volgorde van hoogste percentage)	Exploitatiegebieden	Productieaccent
B: 700-900 AD	4.2.1 4.2.2 4.2.1 + 4.2.2	4.2.1 4.2.2 2?	1.graan 1.varkens 2.runderen
C: 900-1050 AD	4.2.1 4.2.1 + 4.2.2 4.2.2 4.2.2 + 3	4.2.1 4.2.2	1.graan 1.varkens 2.runderen
D: 1050-1250 AD	4.2.1 4.2.1 + 4.2.2 4.2.2 + 3 4.2.2 4.2.1 + 3 2 4.2.2 + 2 4.1 + 3 + 2	4.2.1 4.2.2 2	1.graan 2.runderen 3.varkens
E: 1250-1500 AD	4.2.2 3 4.2.2 + 3 4.2.1 2 4.2.2 + 2 2 + 1 4.2.1 + 4.2.2 4.1 + 4.2.2	4.2.1 4.2.2 4.1 3 2 1	1.graan 1.runderen/paarden 1.wol (schapen)

Periode 1050-1250

In de periode 1050-1250 is in het model een duidelijke toename in het aantal waarschijnlijke nederzittingslocaties te zien (afb. 8.1, nr. 3). Die toename is als een mogelijke aanwijzing gezien voor de ingebruikname van grote delen van het relatief vruchtbare areaal (legenda-eenheid 4.2). De nederzettingen concentreren zich in de meeste gevallen in de relatief vruchtbare gebieden. Daarbinnen bevindt een meerderheid zich in de droge delen. Op meerdere locaties zijn nu echter ook aan de rand van de relatief natte gebieden vindplaatsen aanwezig: ongeveer 30 % van de sites is gelegen op de grens van de relatief vruchtbare gebieden en natte gebieden c.q. holocene afzettingen of geheel op de laatste. De hypothese is vervolgens naar voren gebracht dat deze locaties bij de relatief natte gebieden in relatie stonden tot veranderingen in het exploitatiepatroon. In de periode 900-1050 was de omgrachte woonplaats te Rixtel mogelijk een eerste bescheiden ingreep in het beekdal. In de periode 1050-1250 lijkt er duidelijk sprake te zijn van een toenemende belangstelling voor de relatief natte gebieden. Om deze gedachte op waarheid te onderzoeken is gekeken naar andere archeologische en

pollenanalytische gegevens die van deze periode beschikbaar zijn. Met het tot 1993 verrichte onderzoek in Noord-Brabant kon worden vastgesteld dat in deze periode vrijwel alle bewoners van nederzettingen een voorkeur hadden voor een lokatie op de relatief droge delen van de relatief vruchtbare gebieden aan de rand van een depressie of de rand van het beekdal. Ter verklaring van die lokatie bij natte gebieden is als eerste gekeken naar de veronderstelde klimaatsverdroging van de tiende eeuw.¹⁶³⁵ Op basis van onderzoek in een depressie te Kootwijk slaagde Heidinga erin een sterke daling in de jaarlijkse hoeveelheid neerslag vast te stellen.¹⁶³⁶ Dit leidde tot de conclusie dat in elk geval de eerste helft van de tiende eeuw een sterke verdroging van het klimaat kende. Mogelijk duurde deze tot in het begin van de elfde eeuw. Heidinga concludeerde dat de situatie te Kootwijk alleen verklaarbaar is bij door het jaar heen gemiddeld hoge zomertemperaturen en gemiddeld lage wintertemperaturen.¹⁶³⁷ Uit ander onderzoek leidde Heidinga af dat het klimaat in de elfde en twaalfde eeuw nog steeds relatief droog was.¹⁶³⁸ In de dertiende eeuw werd het klimaat weer natter.¹⁶³⁹ Het gevolg daarvan voor de exploitatie van het landschap en de

¹⁶³⁵ Heidinga 1987a, 117-121.¹⁶³⁶ Heidinga 1987a, 115.¹⁶³⁷ Heidinga 1987a, 122.¹⁶³⁸ Heidinga 1987a, 121-123.¹⁶³⁹ Heidinga 1987a, 121.

locatiekeuze van nederzettingen in de periode 1050-1250 in Laarbeek kon zijn geweest, zo werd gedacht, dat de ontginning van de beekdalen en depressies in het landschap aantrekkelijker en ook mogelijk werd. Anderzijds werd het voor mogelijk gehouden dat een relatieve verdroging van het landschap (grondwaterspiegelverlaging) optrad waardoor men genoodzaakt was de relatief vochtige delen van het landschap meer als akkerland te benutten dan de droge delen. Indien dat het geval was, verklaart dat echter nog niet de locatiekeuze van de expansienederzettingen op de relatief hoge droge delen van de vruchtbare gebieden van het landschap in de twaalfde en dertiende eeuw. De relatieve verdroging zou eerder moeten hebben geleid tot het ontbreken van die expansie-nederzettingen op die gronden.

Veel waarschijnlijker, zo werd geredeneerd in het model, was dat die aanleg van bewoning bij depressies en aan de rand van de beekdalen geschiedde om die relatief lage delen van het landschap te exploiteren als hooi- en/of weiland. De klimaatsverandering kan een ontginning alleen maar hebben vereenvoudigd, zo werd gedacht. Daarbij werd steun gezocht bij pollen-diagrammen, waarin vanaf ca. 1000 sprake is van de afname van de *Alnus*, het elzenbroekbos in de beekdalen en tegelijkertijd het optreden van *Cirsieto-Molinietum*, blauwgraslanden.¹⁶⁴⁰

Blauwgraslanden zijn onbemeste schrale graslanden bestaande onder meer uit pijpestrootje, blauwe zegge en tandjesgras.¹⁶⁴¹ Ze worden gebruikt als hooiland. Daarmee is verondersteld dat de verplaatsing naar lager gelegen gebieden (beekdalen en depressies) na ca. 1000 geschiedde om ze intensief als hooiland in gebruik te nemen. Mogelijk zijn de beekdalen iets later ook deels in gebruik geraakt als weiland. Pals,¹⁶⁴² op basis van Janssen,¹⁶⁴³ denkt echter dat de beekdalen pas vanaf de vijftiende eeuw in gebruik zijn genomen als weiland.

De verklaring voor deze toenemende interesse voor het gebruik van de nattere delen van het landschap, zo werd gesteld, is wellicht een wijziging van het accent binnen de verhouding akkerbouw-veeteelt ten gunste van de laatste. Dit kan met name gevoed zijn door de grote ontbossingen van de periode na 1000, welke waar te nemen zijn in de pollendiagrammen van de Dommelvallei.¹⁶⁴⁴ Hierdoor is mogelijk geleidelijk aan een belangrijke bestaansbasis verdwenen: het houden van varkens in de bossen op de hoge

vruchtbare gronden. Die laatste worden vanaf 1000 in toenemende mate opengelegd wat verband houdt met de ontginning tot akkerland.¹⁶⁴⁵ Doordat het bosbestand na 1000 gestaag terugloopt, kan de noodzaak zijn gegroeid meer aan rundveeteelt te doen voor vlees. In samenhang daarmee kan het belang van hooi als veevoer zijn toegenomen.

De aanname in het Laarbeekmodel is dat de ligging van bewoning (tabel 8.1 kolom nederzettingslocatie) iets zegt over de ligging van de economisch meest relevante gronden: bewoning ligt altijd bij de economisch meest belangrijke gronden (tabel 8.1 kolom exploitatiegebieden). Die aanname is gebaseerd op een studie van Vita-Finzi en Higgs over *site catchment analysis*.¹⁶⁴⁶

Het groepsculturele model

In Huijbers wordt het Kempenmodel I besproken en geëvalueerd.¹⁶⁴⁷ De cultuur en de eigen identiteit van boeren staan in haar studie centraal en nederzettingen, erven, architectuur en voorwerpen worden als expressie van de groepscultuur van boeren gezien. Dit is gedaan in reactie op het Kempenmodel I, waarin het leven van boeren zelf niet aan bod komt. Aangaande middeleeuwse bewoning wordt uitgegaan van coresidentieniveaus: schaalniveaus van samenwonen zoals de huisgroep, de erfgroep, de meervoudige nederzettings/gehuchtgroep, de lokale groep, de bovenlokale of microregionale groep en de macroregionale groep.¹⁶⁴⁸ De schaalniveaus worden voorgesteld als elkaar omvattende cirkels met een steeds grotere doorsnede van binnen naar buiten. Die schaalniveaus/cirkels worden als taartpunten doorsneden door culturele groepen: boeren, aristocraten, geestelijken. De ontwikkeling van boeren en aristocraten wordt vervolgens besproken. Beide groepen zijn rond 1000 een product van een proces uit de vroege middeleeuwen waarbij boeren en aristocraten elkaars identiteiten vormden op basis van hun geschiedenis van wederzijdse betrokkenheid. In een niet in de dissertatie opgenomen hoofdstuk¹⁶⁴⁹ wordt betoogd dat boeren en aristocraten zich ontwikkelden uit een groep van boerenkrijgers tussen ca. 700 en ca. 1000. De boerenkrijgers bestonden in de Merovingische tijd. Dat het om boerenkrijgers ging blijkt uit het feit dat het om mensen gaat die agrarische nederzettingen bewoonden zoals opgegraven te Dommelen en Geldrop die met wapens zijn begraven.¹⁶⁵⁰ Het zijn mensen

¹⁶⁴⁰ Janssen 1972.

¹⁶⁴¹ Bink et al. 1984, 358.

¹⁶⁴² Pals 1990.

¹⁶⁴³ Janssen 1972.

¹⁶⁴⁴ Janssen 1972, 431.

¹⁶⁴⁵ Janssen 1972.

¹⁶⁴⁶ Vita-Finzi & Higgs 1970.

¹⁶⁴⁷ Huijbers 2007, 29-39

¹⁶⁴⁸ Huijbers 2007, 55-57.

¹⁶⁴⁹ Getiteld *De wederzijdse constitutie van boeren en aristocraten 700-1250*, geschreven tussen 2001 en 2003.

¹⁶⁵⁰ Theuvs 1988, 1991, 1999b, 2008a.

die zowel boer als krijger waren. Daarna volgt een periode van ontwikkelende boeren en ontwikkelende aristocraten tussen 700 en 1000. Na 1000 volgt een periode waarin boeren en aristocraten twee scherp van elkaar afgegrensde culturele groepen vormen met een eigen architectuur en eigen levensstijlen. Bewoningsplaatsen als gevonden te Eindhoven-Blixembosch (afb. 8.22),¹⁶⁵¹ met een concentrische opstelling van bijgebouwen rond een centraal huis en omgeven door greppels/pallisaden, worden toegeschreven aan die zich ontwikkelende elite. Die centrale opstelling van hoofdbouwen is namelijk ook bij de opvolgers te zien, de latere motteburkten die toebehoren aan de uitgekristalliseerde lokale elite.

Het transitie-model

Het transitie-model, dat vooral over de late middeleeuwen gaat, wordt hier toch behandeld omdat de volle middeleeuwen in dit model het vertrekpunt is. Het artikel van Vangheluwe en Spek, waarin het model aan de orde komt, omvat in wezen drie delen en gaat beperkt in op bewoning en landschap, maar veel meer op de samenleving. Eerst wordt een algemeen beeld geschetst betreffende de overgang van de volle naar de late middeleeuwen: er zou sprake zijn van een grootschalige verplaatsing van nederzettingen en de aanleg van grote akkercomplexen. Dit wordt gerelateerd aan maatschappelijke processen. Dan wordt het beeld van Theuws besproken (het Kempenmodel I), gevolgd door een historisch-geografische *casestudy* over de Enderakkers in Bergeijk. Daaropvolgend wordt een aanzet tot een nieuw model gegeven, waarin ook voor de volle middeleeuwen relevante zaken aan de orde komen. Vangheluwe en Spek pleiten voor een model met twee fasen, een fase tussen 1150 en 1350 en een tussen 1350 en 1550. Voor de volle middeleeuwen wordt aangenomen dat sprake is van een doorgaande bevolkingsgroei. Verder gaan zij er van uit dat in die periode kleine nederzettingen zouden bestaan en dat vanaf 1150 sprake is van een maatschappelijke en ruimtelijke herstructurering, waarmee zij, zoals zij dat zeggen 'verandering van de bestaande sociale, juridische, economische en ruimtelijke kaders' bedoelen.¹⁶⁵² Ze doelen bij de ruimtelijke herstructurering op de herinrichting van de woonakkergebieden zodat alleen akkergebieden overblijven. De ruimtelijke herstructurering wordt losgekoppeld van de

intensivering van de akkerbouw die Theuws wel veronderstelde parallel aan die ruimtelijke herstructurering. De intensivering van akkerbouw (middels potstalbemesting) zou volgens Vangheluwe en Spek pas vanaf 1350 plaats vinden. Over verplaatsing van bewoning wordt gesteld dat die al vanaf de elfde eeuw plaats kan vinden, verwijzend naar een studie van Verspay. Beide auteurs pleiten ook voor meer oog voor de landschappelijke diversiteit van de processen die zij beschrijven.

Het Kempenmodel II

Na publicatie van het Kempenmodel I in 1989 en 1991 heeft Theuws in 2008 en 2010 artikelen gepubliceerd over de vroege middeleeuwen ter nuancering van het Kempenmodel I. Zij vormen tevens de opmaat naar het Kempenmodel II. Een belangrijk verschil met de studies uit 1989 en 1991 is dat in de artikelen uit 2008 en 2010 een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen beschrijving van bewoning en maatschappelijke interpretatie van die bewoning. In het artikel uit 2008 wordt eerst de bewoning beschreven, dan oorkonden en dan het proces van domanialisering. In het deel over de bewoning gaat hij eerst in op de in het Maas-Demerscheldegebied kortstondig aanwezige bewoning in de vierde en vroege vijfde eeuw, die hier als fase 1 van het Kempenmodel II wordt benoemd. Dan volgt fase 2, het bewoningshiaat in de late vijfde en vroege zesde eeuw en dan fase 3, de kolonisatie vanaf 550, zichtbaar aan grafvelden. Hij gaat uit van vier tot vijf gelijktijdige huishoudens per kolonisatiegroep. Er is in zijn visie sprake van verspreide, losse, erven die na verloop van een relatief korte tijd van locatie veranderen. Hij verwijst daarbij naar het boek van Schinkel over zwerfende erven in de prehistorie. Breda-West bevestigt volgens Theuws dat beeld van verspreide erven omdat de dendrochronologisch gedateerde waterputten telkens na gemiddeld 23 jaar worden aangelegd.¹⁶⁵³ Hij sluit niet uit dat de putten ook langer dan 23 jaar kunnen hebben bestaan zoals hij in Geldrop veronderstelt, namelijk 30 tot 40 jaar. Als de erven van Breda langer dan 23 jaar bestonden, is daar sprake van in de tijd overlappende erven. Er wordt dus impliciet vanuit gegaan dat huizen met waterputten ongeveer 25 tot 40 jaar bestaan en steeds op een andere plaats worden aangelegd. Op deze wijze maakt hij een grafisch model van de periode 550-625 op dekzand-

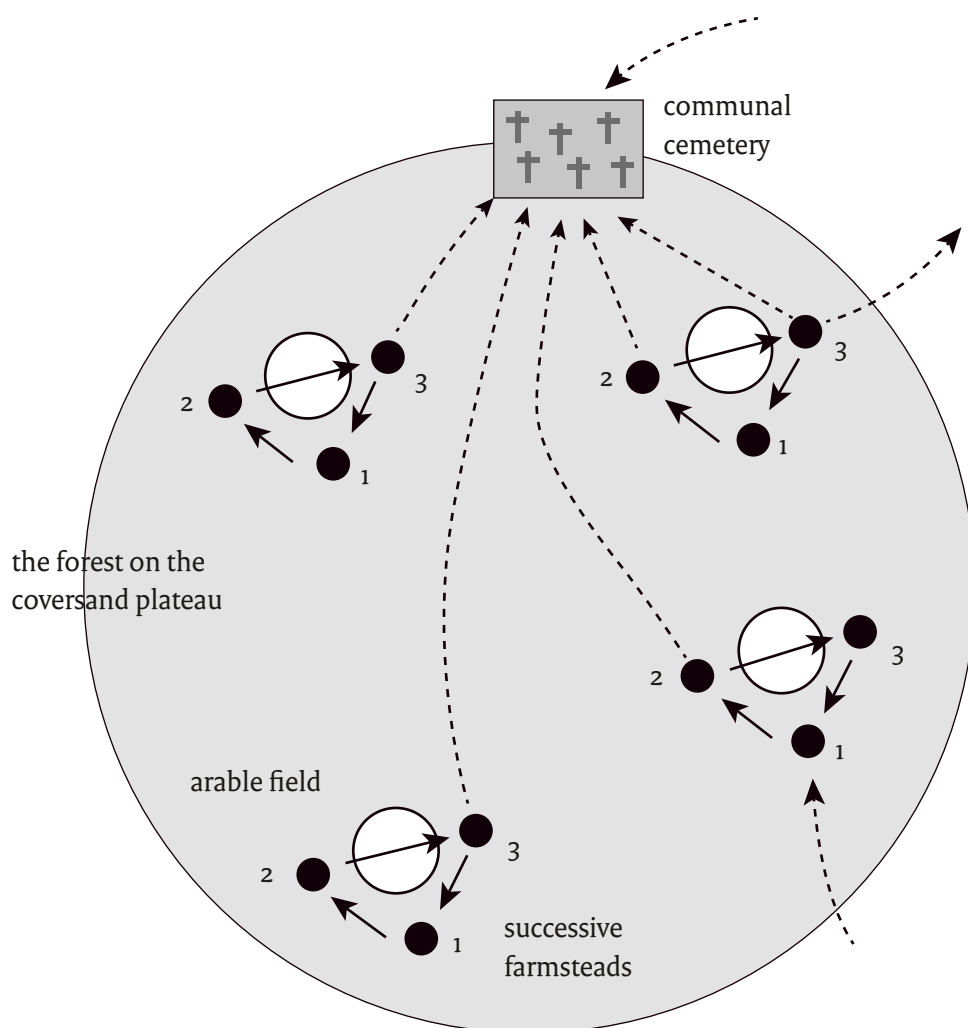
¹⁶⁵¹ Arts 1993.

¹⁶⁵² Vangheluwe & Spek 2008.

¹⁶⁵³ Theuws 2008a, 203, fig. 2, naar Berkvens & Taayke 2004.

eilanden (afb. 8.2) met verschillende verspreide erven, verspreide akkers in het bos en met een collectief grafveld aan de rand daarvan, waarbij rond een en dezelfde akker erven steeds (25-40 jaar) van standplaats veranderen.¹⁶⁵⁴ Breda-West toont ook aan dat de kolonisatie in westelijk Noord-Brabant eerder aanving, al vanaf het vierde kwart van de vijfde eeuw, wat aansluit bij het beeld ten noordwesten van Antwerpen, waar volgens Theuws kolonisatie al vanaf het einde van de vijfde of het begin van de zesde eeuw plaatsvond.¹⁶⁵⁵ Fase 2 van het Kempenmodel II, het bewoningshياat, geldt dus mogelijk niet voor (delen van?) het westelijk deel van het Maas-Demer-Scheldegebied.

De volgende fase die Theuws in zijn artikel uit 2008 schetst, fase 4, is een fase waarin geconcentreerde nederzettingen verschijnen, met centrale open ruimten, gemarkeerd door grafveldjes aan de rand daarvan, zoals in Geldrop en Dommelen.¹⁶⁵⁶ Die open ruimte in Geldrop wordt verondersteld op basis van de excentrische ligging van erf H en twee veronderstelde erven (D en G) onder het huidige kerkhof. Evengoed is sprake van twee clusters bewoning: een met de erven A, B en F en een met erf H. De open ruimte is te Dommelen verondersteld in een zone die is verstoord door een later grafveld en kerkbouw en bevat een niet-opgegraven zone. Met deze twee typen nederzettingen die worden onder-

Afb. 8.2 Grafisch model van de bewoning in de periode 550-625 in het Maas-Demer-Scheldegebied (bron: Theuws 2008, fig. 4).

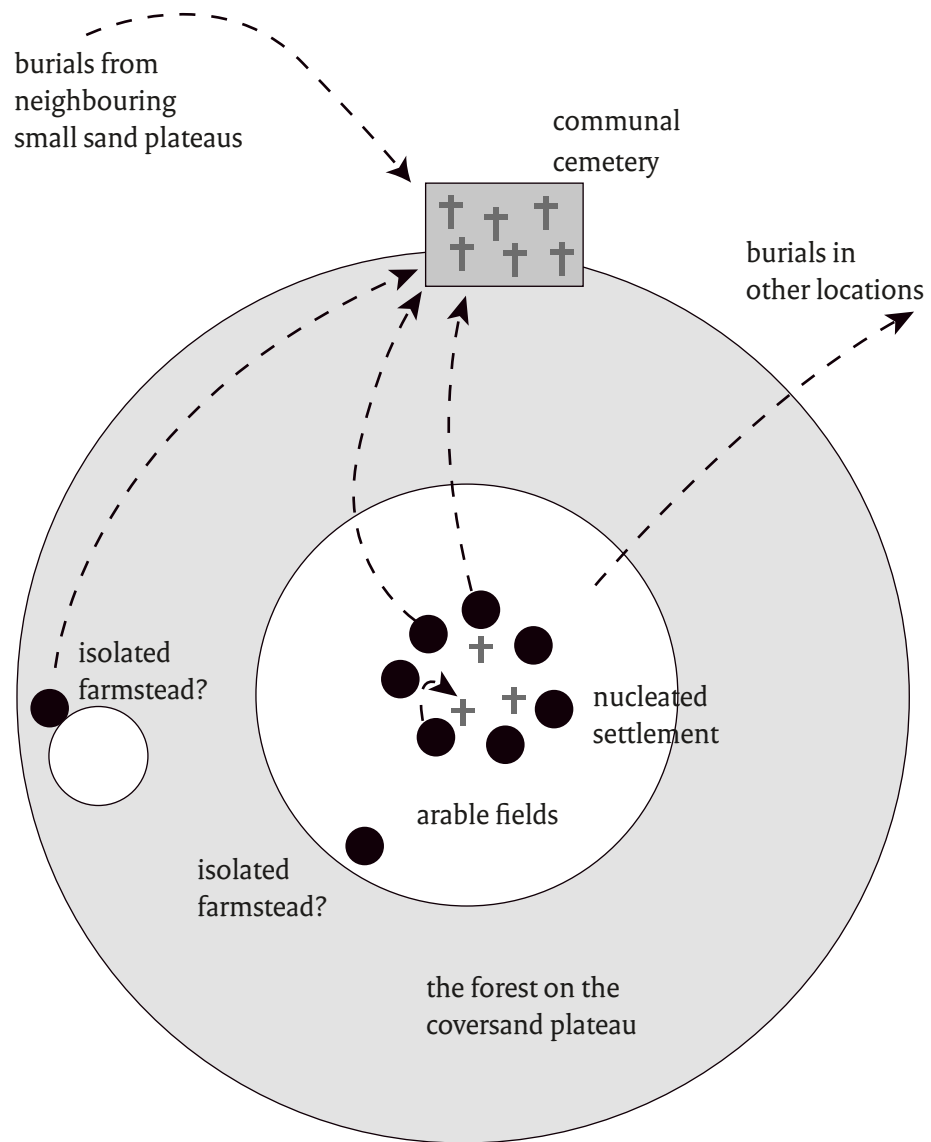
¹⁶⁵⁴ Theuws 2008a, 205, fig. 4.

¹⁶⁵⁵ Theuws 2008a, 202, noot 8.

¹⁶⁵⁶ Theuws 2008a, 206-207. De vroegmiddeleeuwse bewonings- en begravingssporen -en structuren van Dommelen en Geldrop zelf zijn nog niet gepubliceerd.

scheiden in de Merovingische tijd, die in de periode na 650 naast elkaar zouden bestaan (losse erven en geconcentreerde nederzettingen), maakt hij een tweede grafisch model van de periode 650-725, van fase 4 dus (afb. 8.3). Geconcentreerde nederzettingen liggen daarbij centraal op een dekzandeiland met een areaal akkerland eromheen en verder weg een zone met bos eromheen. In het bos liggen zwervende erven. De doden worden begraven op het erf en in een collectief grafveld aan de rand van het dekzandeiland, tevens de rand van het bos.

De volgende fase, fase 5, is de Karolingische periode. Hierin is per dekzandeiland een uitbreiding van het akkerareaal rond de geconcentreerde nederzetting te zien. Verder zien we nieuwe losse erven in het akkerareaal en in het resterende bos. Graven ontbreken in fase 5 in het artikel (afb. 8.3). Graven zouden bij kerken kunnen hebben gelegen omdat kerken (*basilicae*) in oorkonden verschijnen. Voorbeelden van losse erven in deze periode zouden we in deze fase zien te Geldrop, Weert en Breda-Huifakker.¹⁶⁵⁷ De site te Geldrop en de meeste van de vroegmiddeleeuwse sites te Weert

¹⁶⁵⁷ Geldrop: Bazelmans 1990b, Weert: Dijkstra 1998, Breda-West: Berkvens & Taayke 2004.

Afb. 8.3 Grafisch model van de bewoning in de periode 650-725 in het Maas-Demer-Scheldegebied (bron: Theuws 2008, fig. 8).

zijn problematisch omdat de opgravingsgrenzen te dicht bij de structuren liggen om te kunnen uitsluiten dat van een grotere bewoningsplaats met meer erven sprake is.¹⁶⁵⁸ Na dit betoog gaat Theuws in op de sociaal-juridische kaders van de bewoners van dekzandeilanden en hoe die bewoners met die kaders omgingen.

In het artikel uit 2010 gaat Theuws minder in op de ontwikkeling van de bewoning in de vroege middeleeuwen, maar omschrijft, net als Huijbers in 2007,¹⁶⁵⁹ wel schaalniveaus van samenwonen die archeologisch zichtbaar zijn (sociaal-ruimtelijke schaalniveaus): de huisgroep, de erfgroep, de coresidente groep (de nederzettingsgroep) en de lokale groep, door hem de H/C groep (*Habitation/Cultivation group*) genoemd.¹⁶⁶⁰ Vervolgens geeft hij de complexiteit aan van gemeenschappen en wil de discussie over de term *village* voor gemeenschappen van voor 1000 vermijden. Dat omdat de term *village* de lading niet zou dekken in termen van sociale en economische complexiteit als de term dorp gedefinieerd moet worden. Hij noemt vier situaties van alleen en/of samen wonen en werken die alle een dorp kunnen omvatten, naar een studie van Ridderporre.¹⁶⁶¹ Het gaat vooral om de aan-/afwezigheid van het woord dorp in vroegmiddeleeuwse oorkonden. Meer specifiek gaat het over de interpretatie van het woord villa in die teksten. Hieronder wordt daar nader op ingegaan.

De ontwikkeling van de bewoning, 375-1250

In het Kempenmodel II wordt de ontwikkeling van het lokale nederzettingsspatroon in de middeleeuwen van de Kempen beschreven, gebaseerd op een aantal opgravingen en historische gegevens en eerder gepubliceerd werk.¹⁶⁶²

Theuws volgt voor de vroege middeleeuwen de fasering als in zijn artikel uit 2008. De vroege en volle middeleeuwen zijn in het Kempenmodel II opgeknapt in een aantal fasen. De eerste twee fasen komen niet expliciet voor in het model (die van 'Germaanse' nederzettingen en de mogelijk bewoningsloze periode), maar zijn wel uit de tekst van Theuws af te leiden als van toepassing op oostelijk Noord-Brabant.

De volgende fasen uit het model gelden voor de vroege en volle middeleeuwen:

1. ca. 375-450/500: 'Germaanse' nederzettingen;
2. ca. 450/500-575: ontbreken van bewoning?
3. ca. 575-650: de eerste kolonisten, met
 1. zwervende erven en 2. collectieve grafvelden;

4. ca. 650-725: concentratie van bewoning met
 1. geclusterde nederzettingen met vier tot acht gelijktijdige erven rond een open ruimte,
 2. geïsoleerde (zwervende) erven,¹⁶⁶³
 3. erfgrafvelden en 4. collectieve grafvelden;
5. ca. 725-850: 1. kleinere geclusterde nederzettingen, 2. geïsoleerde erven, 3. groepjes erven en 4. archeologische afwezigheid van grafvelden;
6. ca. 875-950: de grote krimp. De Kempen stonden op de rand van de afgrond, met het bestaan van 1. geclusterde nederzettingen (die gekrompen zijn), 2. afwezigheid van verspreid liggende erven (geïsoleerde erven) en 3. eveneens archeologisch afwezigheid van grafvelden;
7. ca. 950-1100: het bestaan van 1. oude nederzettingen (vroegmiddeleeuwse geclusterde nederzettingen die in de periode 875-950 gekrompen zijn) met toename van het aantal erven, 2. verspreid liggende erven, zwervend, 3. nieuwe erven en 4. nieuwe geclusterde nederzettingen (gehuchten), 5. omgrachte aristocratische woonplaatsen. Soms 6. kerken en 7. grafvelden op plaatsen van kerken;
8. ca. 1100-1200: het bestaan van 1. zwervende verspreide bewoning, 2. gehuchten, 3. omgrachte aristocratische woonplaatsen. Frequenter 4. kerken en 5. grafvelden op plaatsen van kerken;
9. ca. 1175-1250: geen omschrijving van nederzettingstypen, wel beschrijving van het proces van verplaatsing van boerderijen en erven, mogelijk naar locaties waar in 1832 (op de oudste kadastrale kaart) de gehuchten liggen. Kerken en grafvelden op plaatsen van kerken.

Vanaf het einde van de vierde eeuw tot en met de vijfde eeuw zijn kortstondig bestaande nederzettingen zichtbaar (fase 1). Deze fase omvat de overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Volgens het Kempenmodel II verdwijnen de meeste kortstondig bestaande nederzettingen in de loop van de tweede helft van de vijfde eeuw. Het is (nog) onduidelijk of in de periode 450/500-575 (fase 2) bewoning in de Kempen aanwezig was, maar dat is niet uit te sluiten; in westelijk-Noord-Brabant is die wel zichtbaar.¹⁶⁶⁴ Pas vanaf 575, fase 3, zien we de eerste nieuwe signalen van bewoning. In het model van Theuws is dat de kolonisatiefase van de Kempen die ook aan bod kwam in het artikel uit 2008. Het gaat om

¹⁶⁵⁸ Bazelmans 1990b; Dijkstra 1998.

¹⁶⁵⁹ Huijbers 2007, 55-57.

¹⁶⁶⁰ Theuws 2010, 44-45.

¹⁶⁶¹ Ridderporre 1999.

¹⁶⁶² Theuws 2011.

¹⁶⁶³ Theuws 2008.

¹⁶⁶⁴ Kimenai & Huijbers 2016.

sporen van nederzettingen en menselijke begravingen. Er kan in deze periode sprake zijn van zogenaamde zwervende erven: eenfasige erfplaatsen waarvan de bewoners steeds van locatie veranderden. Mensen leefden in een boslandschap dat naast woonplaatsen ook akkers bevatte. Het is onbekend of die akkers in deze periode stabiel waren of niet. In de tweede helft van de zevende eeuw, fase 4, werden geconcentreerde nederzettingen aangelegd (die verderop in dit hoofdstuk als meerledige nederzettingen worden aangeduid). Ze bevatten tegelijkertijd vier tot acht erven en ze zijn gegroepeerd rond een open ruimte. In die nederzettingen worden soms mensen begraven op het erf, maar ze kunnen ook in collectieve grafvelden zijn begraven. In de periode daarna, fase 5 (de Karolingische tijd), worden de geconcentreerde nederzettingen kleiner van omvang en verschijnen in het model geïsoleerde erven en groepjes erven in het landschap. Grafvelden zijn uit deze periode nog niet gevonden. In fase 6, 875-950, lijkt sprake te zijn van een afname van de bewoning door krimp van geconcentreerde nederzettingen tot een of twee erven en de verdwijning van de losse erven en de groepjes erven. Tussen 950 en 1100, fase 7, is op verscheidene plaatsen de bouw van kerken en aanleg van omgrachte elitewoonplaatsen te zien, naast agrarische nederzettingen. Agrarische nederzettingen omvatten de oude geconcentreerde nederzettingen, met een toename van het aantal erven en verspreid liggende zwervende erven. Verder is sprake van nieuwe erven en nieuwe geclusterde nederzettingen. In fase 8 van het model is sprake van verspreide bewoning met een zwerfend karakter, gehuchten en omgrachte aristocratische woonplaatsen. Kerken komen vaker voor evenals grafvelden op plaatsen van kerken.

De maatschappelijke interpretatie van de bewoningsfasen in het model

Van de vijf fasen uit de vroege middeleeuwen worden de nederzettingenpatronen in fase 4 en 5 maatschappelijk geïnterpreteerd. Theuws betoogt dat in die fasen het domein centraal staat in de Kempische samenleving. Bewoningsplaatsen als Dommelen (geconcentreerde nederzettingen die vanaf de zevende eeuw opkomen) zijn lokale centra die op supralokaal niveau in een domeinsysteem zitten.¹⁶⁶⁵ Ook in de volle middeleeuwen, de fasen 6-9, hebben nederzettingenpatronen te

maken met afhankelijkheidsrelaties tussen domeineigenaren of lokale aristocraten en anderen. Na beschrijving van het tweede Kempenmodel somt Theuws onderzoeksthema's voor de toekomst op, waaronder de studie van coresidentie (samenwonen) en *face-to-face* contacten.

Evaluatie: enkele opmerkingen bij de voorgaande modellen

Opmerkingen bij het Kempenmodel I

In Huijbers (2007) wordt commentaar geleverd op het Kempenmodel I. Zij betoogt onder meer dat in dat model te veel nadruk ligt op het exclusieve belang van verticale relaties in de samenleving, terwijl horizontale relaties ook relevant kunnen zijn geweest.¹⁶⁶⁶ Bovendien werd door de nadruk op afhankelijkheidsrelaties de eigen cultuur en identiteit van de boer uit het oog verloren. Boeren hebben een eigen groeps cultuur, net als aristocraten en geestelijken. Verder betoogt zij dat door het zonder meer plakken van interpretatieve etiketten op opgegraven nederzettingen, het 'interieur' van nederzettingen niet zo van belang was. Ofwel dat nederzettingen door die etiketten niet in de eerste plaats werden benoemd naar archeologisch en fysiek waarneembare temporele en ruimtelijke kenmerken. Die fysieke benoeming was ook minder van belang in dat politiek-economische denken; bepaling van de rol van nederzettingen in een machtspolitiek en politiek-economische systeem was relevanter.¹⁶⁶⁷ In zijn artikelen uit 2008, 2010 en 2011 past Theuws zijn denken aan dit standpunt aan en maakt wel onderscheid tussen beschrijving en maatschappelijke interpretatie van bewoningsplaatsen en bewoningspatronen (zie onder).¹⁶⁶⁸ Bij het Kempenmodel I kan verder worden opgemerkt dat Karolingische kolonisatienederzettingen, omschreven als geïsoleerd gelegen erven zoals in het model van Theuws,¹⁶⁶⁹ in de Malta-dataset nagenoeg afwezig blijken te zijn (zie hieronder). En dat terwijl die uit de pre-Malta-dataset (ook de typesite van het model, Geldrop-Hagelven¹⁶⁷⁰) vaak onzekere exemplaren betreffen vanwege te kleine opgravingarealen. Daarmee rijst de vraag of er in de Karolingische tijd wel sprake was van veel kolonisatienederzettingen.¹⁶⁷¹

Opmerkingen bij (de opmaat naar) het Kempenmodel II
Over de fase tussen 550 en 625 in het model in het artikel van Theuws uit 2008,¹⁶⁷² de fase van 'zwerfende erven', dat is gebaseerd op Breda-West¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁵ Zie ook Theuws & Van Haperen 2012, 16.

¹⁶⁶⁶ Naar Reynolds 1997 (1984).

¹⁶⁶⁷ Zie de discussie in Huijbers 2007, 2012.

¹⁶⁶⁸ Theuws 2008a, 2010, 2011.

¹⁶⁶⁹ Theuws 1991, 375 en fig. 23.

¹⁶⁷⁰ Bazelmans 1990b.

¹⁶⁷¹ Zie paragraaf 8.5.

¹⁶⁷² Theuws 2008a.

¹⁶⁷³ Berkvens & Taayke 2004.

als sleutelsite, kan het volgende worden opgemerkt. Een ongelijktijdige aanvang van de waterputten van de opgraving Breda-West hoeft niet in alle gevallen een ongelijktijdig einde van de waterputten te betekenen. Kijkend naar de spreiding van de huisplattengronden en waterputten is te zien dat een concentratie bij een depressie ligt. Ondanks verschillende momenten van aanleg van waterputten kunnen meerdere huizen gelijktijdig hebben bestaan omdat de einddatum van de waterputten onbekend is: er is dan sprake van toevoeging van huisplaatsen aan bestaande, zodat een groepje huisplaatsen ontstaat. Er hoeft dan niet van zwerfende erven sprake te zijn, maar is er sprake van een bewoningsplaats met geconcentreerde bewoning. Nader onderzoek naar de einddatum van de waterputten is dus nodig. Bij de fase tussen 650 en 750 van het model uit 2008 rijst de vraag of echt van open ruimten sprake is in de nederzettingen Dommelen en Geldrop.¹⁶⁷⁴ Wellicht is de gedachte van een open ruimte ingegeven door de aanwezigheid van de grafveldjes en daarmee het bestaan van een liminale zone (een overgangzone tussen leven en dood) in de nederzetting, en eventueel een cultuszone tussen de grafveldjes in. Dit soort nederzettingen zou vanaf midden zevende eeuw zijn opgekomen, maar sommige waterputten van Geldrop geven ook de optie van een begin aan vanaf 600.¹⁶⁷⁵

Rondom de term villa is de volgende discussie van belang. Theuws interpreteert de term villa in de oorkonden aangaande de periode 750-900 als landgoed, de term villa uit de periode 650-750 niet. Wickham wijst erop dat de term villa in de vroege middeleeuwen primair dorp betekende. De secundaire betekenis was landgoed.¹⁶⁷⁶ In het Île-de-France (met veel grondbezit) kan villa volgens Wickham eerder landgoed betekenen dan in het midden-Rijngebied, waar het eerder dorp zal hebben betekend. Door de discussie omtrent de term villa als dorp te vermijden kan vrijelijk uitgegaan worden van villa in de periode 750-900 als landgoed, kan men aldus plaatsen als domein aanduiden¹⁶⁷⁷, daar waar ook van dorp sprake kan zijn geweest en kan men modellen maken van enkelvoudige (*scattered*) en meervoudige (*composite*) landgoederen (*estates*) voor het Maas-Demer-Scheldegebied.¹⁶⁷⁸

In zijn artikel uit 2008 stelt Theuws dat in de periode van de vroege landgoederen (650-750) aristocraten een domein anders kunnen hebben ervaren dan de bewoners erop: voor de domei-

neigenaar was het een bezitscomplex en een belastingseenheid, voor de bewoners was het domein een groep verplichtingen (*a set of obligations*).¹⁶⁷⁹ Dit raakt ook het aspect van identificering met een type gemeenschap: waar identificeerden de bewoners van nederzettingen die op papier tot landgoederen behoorden zich mee? Aldus kunnen domeinen in oorkonden in topografische (archeologische) zin er heel anders uit hebben gezien. Al bij al begint het beeld van vroegmiddeleeuwse villae als domeinen minder houdbaar te worden en te transformeren naar een genuanceerder beeld: villae als landgoederen en dorpen naast in plaats van na elkaar (conform Wickham) en/of elkaar overlappende in de belevingswereld van aristocraten en geestelijken versus die van de bewoners (conform Theuws). Op deze plaats wordt als werkhypothese gesteld dat villa in de periode 750-900 alsook in de periode 650-750 in het Maas-Demer-Scheldegebied primair bewoningsgebied betekende, secundair domein, zoals door Wickham betoogd.¹⁶⁸⁰ Een bewoningsgebied kon tussen 650 en 900 wel geheel in bezit zijn van een elite, maar de aanduiding van een villa in bezit betekende dan: een bewoningsgebied in bezit. In de periode 750-900 zijn ten minste drie situaties denkbaar in het Maas-Demer-Scheldegebied die naast elkaar kunnen voorkomen: 1. er zijn plaatsen/bewoningsgebieden (villae) met vrije boeren met eigen grondbezit; 2. met deels vrije en deels onvrije boeren, de eerste met eigen grondbezit, de tweede op grondbezit van elites en 3. met geheel onvrije boeren; het hele bewoningsgebied is in handen van een elite. Bij situatie 2 is sprake van zones in het bewoningsgebied die elitebezit zijn en zones die dat niet zijn. Het grondbezit van een elite kan zo verspreid hebben gelegen over meerdere bewoningsgebieden. In situatie 3 is er verschil tussen de sociaal-juridische werkelijkheid van de elite en de werkelijkheid van de bewoners. Voor de elite is het bewoningsgebied een domein, maar in de beleving van de bewoners niet omdat ze zich identificeren met iets anders, bijvoorbeeld met een dorpsgemeenschap of een *territorial descent group*.¹⁶⁸¹

Opmerkingen bij het Laarbeekmodel

De vraag is of de aanname in dat model dat bewoning altijd bij de economisch meest relevante gronden ligt juist is. De ligging van woonplaatsen kan iets zeggen over de bewoonbaarheid van de ondergrond, maar hoeft niet per se

¹⁶⁷⁴ Theuws 2008a.

¹⁶⁷⁵ Kimenai & Huijbers 2016.

¹⁶⁷⁶ Wickham 2005, 510.

¹⁶⁷⁷ Theuws 2010, 53-55.

¹⁶⁷⁸ Theuws 2010, 47, fig. 7.

¹⁶⁷⁹ Theuws 2008a, 212, 220.

¹⁶⁸⁰ Wickham 2005, 510.

¹⁶⁸¹ McNetting 1993.

iets over de ligging bij de economisch meest relevante gronden te zeggen. Echter het kan natuurlijk wel zo zijn: huizen kunnen bij akkers en tuinen zijn gebouwd (zie paragraaf 8.6). Stone nuanceert het idee van de ligging van bewoning bij de meest relevante gronden door te stellen dat het gaat om een ligging bij de meest intensief gebruikte gronden, de *proximity-access factor*.¹⁶⁸² Mensen zijn bereid ver te lopen naar de door hen gebruikte gronden, maar niet te ver in termen van lichamelijke energiebesteding. Als gronden vaak moeten worden bezocht door de noodzaak van toepassing van veel (soorten) grondbewerking(en) en de afstand tot de woonplaats is te groot (in termen van energiebesteding), dan zal men de woonplaats dichtbij die gronden aanleggen. Of andersom: intensief gebruikte gronden worden dichtbij een woonplaats aangelegd. De ligging van akkers, weidegronden en hooiland in de vroege en volle middeleeuwen is in elk geval niet eenvoudig te bepalen. In paragraaf 8.6 wordt daar verder op ingegaan.

Opmerkingen bij het transitie-model

Vangheluwe en Spek nemen voor de volle middeleeuwen aan dat sprake is van een doorgaande bevolkingsgroei, echter zonder de archeologische indicatoren daarvoor aan te wijzen.¹⁶⁸³ De vanaf 1150 optredende herinrichting van woonakkergebieden gaat volgens hen niet gepaard met een intensivering van de akkerbouw. Die intensivering zou (middels potstalbemesting) pas vanaf 1350 plaats vinden. In paragraaf 8.6 en 8.7 zal blijken dat dit niet zo is en dat intensivering al zeker vanaf de twaalfde eeuw plaatsvindt (en mogelijk al vanaf de elfde eeuw), niet met potstallen, maar met mestkuilen die overal op het erf kunnen liggen. Over verplaatsing van bewoning wordt gesteld dat die al vanaf de elfde eeuw plaats kan vinden, verwijzend naar een studie van Verspay.¹⁶⁸⁴ Verplaatsing van bewoning vindt echter ook al veel eerder plaats, naar in paragraaf 8.5 en 8.6 zal blijken, zoals in het begin van de Karolingische tijd te Nistelrode.

Andere modellen met raakvlakken

Er zijn ook nog andere studies en modellen die ingaan op bewoning en/of locatiekeuze die hier niet zijn besproken, maar wel moeten worden genoemd. In de eerste plaats zijn er ook studies betreffende oostelijk Noord-Brabant die bewoning beschrijven in relatie tot de samenleving

waarbij bewoning minder expliciet ter sprake komt, mede doordat die studies een ander doel of invalshoek hebben. Het gaat onder meer om studies van Hoppenbrouwers, Leenders en Van Asseldonk.¹⁶⁸⁵ In de tweede plaats bestaan er over gebieden buiten oostelijk Noord-Brabant studies/modellen die ingaan op de relatie tussen bewoning en landschap. Het gaat onder andere om studies aangaande Noord-, Oost- en West-Nederland.¹⁶⁸⁶ Specifiek over locaties van nederzettingen, akkers en grafvelden is de studie van Spek over Drenthe uit 1996 van belang.¹⁶⁸⁷

8.1.2 Vraagstellingen

In de opdracht van dit Oogst voor Malta-project, het Plan van Aanpak en de latere aanscherping daarvan zijn vragen geformuleerd. Het betreft voor de middeleeuwen een aantal (groepen) vragen, waarvan voor de vroege en volle middeleeuwen de volgende vragen van belang zijn:

1. ondanks de vele resultaten van het onderzoek in de Kempen staat hier de vraag nog open, wanneer en waarom er een overgang optreedt van het vroeg en volmiddeleeuwse ‘zwerfen’ van nederzettingen naar een vrij stabiele bewoning? Deze vraag is in het aangescherpte Plan van Aanpak verder geïdentificeerd: bestaat er eigenlijk wel een onderbouwing van de veronderstelling van het zwerfen van volmiddeleeuwse erven? En welke opgravingen hebben daterende gegevens opgeleverd over de periode van het einde van de volmiddeleeuwse bewoning? Welke periode is dat? De vraag uit het PVA, geformuleerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,¹⁶⁸⁸ is vooral van belang in het hoofdstuk over de late middeleeuwen, maar in de vraag zit de aanname dat in de vroege en volle middeleeuwen erven werden verplaatst. Het onderzoek zal nagaan of die aanname juist is. Om het bestaan van ‘zwerfende’ erven wel/niet aan te tonen is het echter onvoldoende de datum van het einde van de bewoning te bepalen. Ook moet de aanvang bekend zijn en de bestaansduur per bewoningsplaats. Minstens zo belangrijk is bepaling van de mate van (in)stabiliteit: hoe lang moet een bewoningsplaats bestaan om te kunnen stellen dat die niet stabiel en dus zwerfend is? Dat is rela-

¹⁶⁸² Stone 1996, 42-43.

¹⁶⁸³ Zie daarvoor Huijbers 2016a, 2016b (aantallen huisplattegronden door de tijd heen).

¹⁶⁸⁴ Verspay 2007.

¹⁶⁸⁵ Hoppenbrouwers 2001; Leenders 2011; Van Asseldonk 2013.

¹⁶⁸⁶ Spek 2004; Van Beek 2009; Van der Velde 2011; Dijkstra 2011.

¹⁶⁸⁷ Spek 1996.

¹⁶⁸⁸ De Groot & Groenewoudt 2013, 24.

tief. Het hangt af van wat men als een lang en kort bestaan van een bewoningsplaats ziet: kort wordt bepaald door de bestaansduur van lang bestaande bewoningsplaatsen. Als de bewoningsduur van lang bestaande bewoningsplaatsen 600 jaar omvat, is 100 jaar kort, maar is 100 jaar daarmee dynamisch en zwerwend? De vraag over het zwerwen van erven is op een algemeen niveau, en aansluitend op het thema locatiekeuze en bewoningsdynamiek, te zien als ‘bewoning in relatie tot ruimte’;

2. over het verloop van de laat-middeleeuwse transitie tasten we grotendeels nog in het duister. Kunnen we voor de Zuid-Nederlandse zandgronden wel spreken van één transitie of verliepen de grote laatmiddeleeuwse veranderingen overall anders? Deze vragen worden niet bij de vroege en volle middeleeuwen behandeld, maar komen in hoofdstuk 9 aan de orde;
3. spelen landschappelijke veranderingen een rol in de laatmiddeleeuwse transitie (zoals het verdwijnen van bossen en het ontstaan van steeds grotere heidevelden)? Kan de opkomst van de intensieve schapenhouderij aan de laat-middeleeuwse transitie worden gerelateerd? Deze vragen worden niet bij de vroege en volle middeleeuwen behandeld, maar komen in hoofdstuk 9 aan de orde;
4. wat is het karakter van nederzettingen en erven in de vroege en volle middeleeuwen? Is daar een hiërarchie in te herkennen? In het aangescherpte Plan van Aanpak: welke elementen zijn te onderscheiden en is daar een ontwikkeling in te herkennen?

Deze laatste vraag is algemener te beschouwen en onder de noemer van beschrijving van de aard van de bewoning te plaatsen, wat in paragraaf 8.5 zal gebeuren, met een nadruk op agrarische bewoning. Beschrijving van de aard van middeleeuwse nederzettingen is cruciaal omdat dat nog nooit is gedaan voor Zuid-Nederland. Het begrip ‘nederzetting’ is bovendien voor de middeleeuwen nog nauwelijks gedefinieerd in Nederland.¹⁶⁸⁹ Over het karakter van agrarische erven in de volle middeleeuwen is reeds een proefschrift verschenen, daarom wordt er hier slechts beperkt op ingegaan.¹⁶⁹⁰ Over erven uit de vroege middeleeuwen is nog weinig bekend, maar de vraag is of men wel (altijd) van erven kan spreken, zoals het onderzoek in westelijk Noord-Brabant heeft aangetoond.¹⁶⁹¹

De beantwoording van de vraag naar het bestaan van een nederzettingshiërarchie hangt af van wat met dat begrip bedoeld wordt. Wordt er een hiërarchie naar beschrijfbaar kenmerken of een hiërarchie naar maatschappelijke invulling mee bedoeld? Het begrip ‘nederzettingshiërarchie’ vooronderstelt het primaire belang van verticale relaties in de samenleving. Er bestaan echter studies over de vroege en volle middeleeuwen die aangeven dat zowel verticale als horizontale relaties van belang waren en naast elkaar hebben bestaan, met name de boeken van Wickham en Reynolds, zodat een maatschappelijke ordening van nederzettingen rekening met beide typen relaties moet houden.¹⁶⁹² Specifiek voor geconcentreerde nederzettingen is het recente artikel van Curtis belangrijk omdat hij toont dat verticale relaties (macht en dwang) slechts een van vier factoren is achter de opkomst van geconcentreerde nederzettingen (de andere drie zijn horizontale sociale relaties, economische samenwerking en urbanisatie).¹⁶⁹³ Voor beantwoording van de vraag van het al dan niet bestaan van een nederzettingshiërarchie uitgaande van de maatschappelijke invulling van nederzettingen dienen eerst de nederzettingen maatschappelijk ingebed te worden. Dat zal gebeuren in paragraaf 8.7, waar de verklaring van de aard van bewoning en van de bewoning in relatie tot ruimte aan de orde komt. In paragraaf 8.8 wordt de vraag beantwoord.

8.1.3 Onderzoeksvariabelen, werkwijze en opzet hoofdstuk

Op basis van het voorgaande (de centrale thematiek, de voorhanden relevante modellen/studies, de onderzoeksvragen) kunnen we in algemene zin vier variabelen noemen die we dienen te bestuderen om het thema locatiekeuze en bewoningsdynamiek uit te kunnen werken (afb. 8.4).

In de eerste plaats betreft het de variabele ‘aard/type bewoningsplaats’ conform de onderzoeksvragen (de aard van de bewoning en het bestaan van zwervende erven). Daartoe analyseren we in paragraaf 8.5 de aard van bewoningsplaatsen naar bestaansduur en samenstelling. In de tweede plaats de ligging van bewoningsplaatsen, om het thema locatiekeuze uit te kunnen werken.

¹⁶⁸⁹ In Huijbers 2016b is ingegaan op de definitie van het begrip ‘nederzetting’.

¹⁶⁹⁰ Huijbers 2007.

¹⁶⁹¹ Kimenai & Huijbers 2016.

¹⁶⁹² Wickham 2005; Reynolds 1997 (1984).

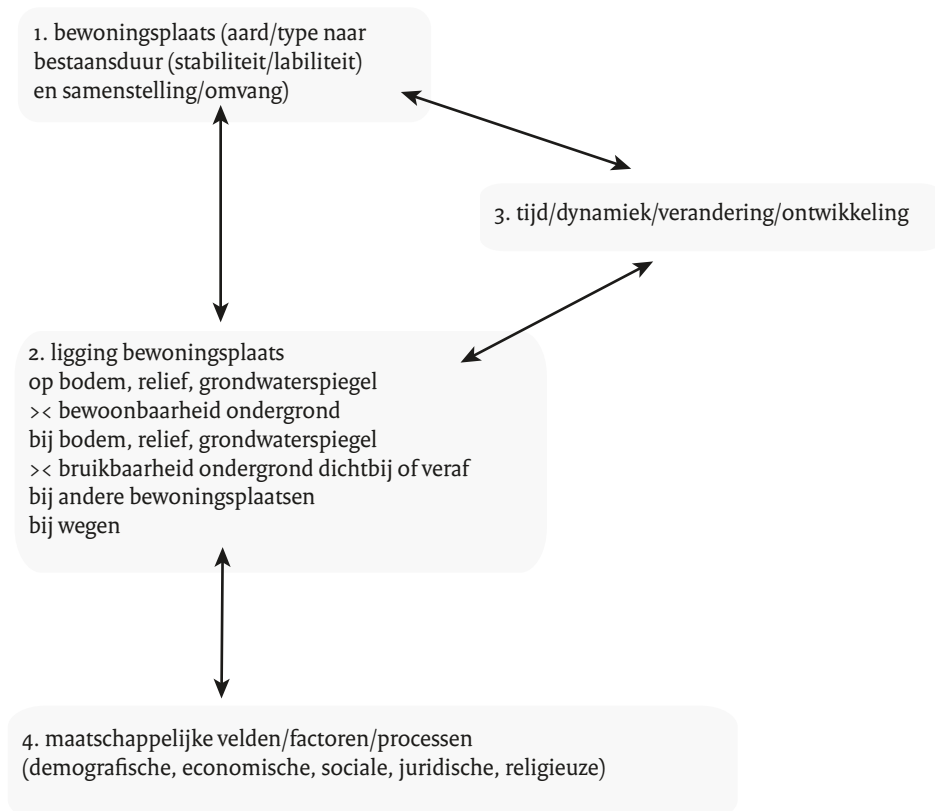
¹⁶⁹³ Curtis 2013.

We maken daarbij verschil tussen de ligging op (de ondergrond) en de ligging bij (natuur- en cultuur-) gronden. In de derde plaats de variabele tijd, om de dynamiek te kunnen uitwerken van bewoning (paragraaf 8.5) en de dynamiek van ligging/locatiekeuze van (typen) bewoningsplaatsen (paragraaf 8.6). Daarbij gaat het om demografische, economische, sociale en juridische factoren en processen, die samen culturele factoren en processen omvatten. Dat wordt in paragraaf 8.7 gedaan, zij het beperkt, omdat het primaire doel is het verwerven van synchrone en diachrone patronen, patronen in (typen) bewoningsplaatsen en in de ligging/locatiekeuze van (typen) bewoningsplaatsen. Kennis over die patronen is van belang vanwege de voorspelende waarde van die patronen voor het Malta-onderzoek in de toekomst. Paragraaf 8.4 dient om inzicht te krijgen in de aanwezige Malta-sites naar complextype en om inzicht te krijgen in de selectiecriteria bij de dataset gebruikt voor dit hoofdstuk. Deze paragraaf wordt voorafgegaan door een paragraaf over de geschiedenis van het onderzoek van archeologische resten uit de

vroege en volle middeleeuwen tot aan de Malta-periode (paragraaf 8.2) en een paragraaf over landschap en diens agrarische potentie (paragraaf 8.3).

8.2 Geschiedenis van het onderzoek tot aan de Malta-periode (1950-1997)

De rurale archeologie van de vroege en de volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant kende haar aanvang met het onderzoek van kerken, kastelen en Merovingische grafvelden.¹⁶⁹⁴ De oprichting van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1947 speelde daarin een belangrijke rol.¹⁶⁹⁵ Het eerste Merovingische grafveld werd gevonden in 1949.¹⁶⁹⁶ De eerste agrarische bewoningsresten uit de periode 450-1250 werden bekend dankzij het onderzoek van pater Wiro Heesters op de Everse Akkers van Sint-Oedenrode.¹⁶⁹⁷ Het systematische onderzoek naar agrarische bewoningsresten uit de vroege en volle middeleeuwen startte echter pas

¹⁶⁹⁴ Kerken: Stoepker 1990; Merovingische grafvelden: Verwers 1999; Theuws 1988; Theuws 2010; kastelen: Aarts 1979a, 1979b, 1980a, 1980b, 1996, 2001. Verder zie Arts *et al.* 2007.

¹⁶⁹⁵ Arts *et al.* 2007.

¹⁶⁹⁶ Theuws 2010.

¹⁶⁹⁷ Zie over Sint-Oedenrode-Everse Akkers de literatuur in Huijbers 2014, bijlage 1.

Afb. 8.4 Onderzoeksvariabelen.

in 1980 tijdens het Kempenproject van de Universiteit van Amsterdam met de opgraving Dommelen-Kerkkackers.¹⁶⁹⁸ Daar werd een complete bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige en éénledige nederzettingen uit de periode 650-1250 blootgelegd.¹⁶⁹⁹ De éénledige nederzettingen dateren uit de periode 900-950 en de periode 1190-1250. Sindsdien zijn elders in de Kempen en daarbuiten een groot aantal sites onderzocht met rurale bewoning, deels in het kader van het Zuid-Nederlandproject, een voortzetting van het Kempenproject.¹⁷⁰⁰ Chronologisch beschouwd dateren de oudste bewoningsplaatsen die zijn gevonden uit de volksverhuizingstijd (350/375-450/500).¹⁷⁰¹ Onderzoeken van vóór 1997 met resten uit deze periode zijn gedaan te Geldrop en te Bergeijk.¹⁷⁰² Bewoningsplaatsen met agrarische bewoning uit de vroege middeleeuwen zijn in oostelijk Noord-Brabant vóór 1997 onderzocht te Beers-Gassel, Geldrop-Hagelven, Someren-Waterdael II, Reusel en Weert.¹⁷⁰³ Bewoningsplaatsen met bewoning uit zowel de vroege als volle middeleeuwen, in alle gevallen bewoningsplaatsen met in elk geval meerledige nederzettingen gedurende hun bestaan, zijn vóór 1997 deels of geheel opgegraven te Dommelen-Kerkkackers, Bladel-Daniëlpad, Hulsel-Kerkweg, Geldrop, Veghel-Scheifelaar I, Grave-Escharen, Beek en Donk-Oude Toren, Someren-Witvrouwenbergweg en Someren-Waterdael II.¹⁷⁰⁴ Verder is er nog een bewoningsplaats die tot deze groep behoort die in de Malta-periode is onderzocht, maar nog niet is gepubliceerd en dus buiten de Malta-dataset valt: Laarbeek-Aarle-Rixtel-Strijp.¹⁷⁰⁵ De bewoningsplaats van Eindhoven-Blixembosch¹⁷⁰⁶ wordt hier niet tot agrarische bewoningsplaatsen gerekend omdat daar eerder van een vroeg-aristocratische bewoningsplaats sprake is. Het heeft opvallende morfologische en chronologische kenmerken, waarin deze afwijkt van andere gelijktijdige bewoningsplaatsen in het MDS-gebied. Opvallend is haar periode van voorkomen in de tijd, tussen 800 en 1050. Ten tweede de landschappelijke lokatie, op het hoogste punt van een relatief kleine dekzandrug omringd door depressies. Ten derde, morfologisch het meest opvallend, de aanwezigheid van een omgreppeling en de concentrische opstelling van bijgebouwen rond centraal gelegen hoofdgebouwen. Elders wordt deze bewonings-

plaats uitgelegd als een bewoningsplaats van een aristocratie in ontwikkeling.¹⁷⁰⁷ We kennen de hier genoemde kenmerken van grote ringwalburgen van Midden- en Oost-Nederland, zoals de Hunneschans bij Uddel en de Hune(n)borg bij Ootmarsum.¹⁷⁰⁸ De bewoningsplaats van Blixembosch kan ook een omwalling hebben gehad, maar deze is niet aangetroffen. Dat kan worden verklaard doordat op de plaats van de nederzetting een akker is aangelegd waardoor de eventuele omwalling kan zijn genivelleerd. Door de afwezigheid van een omwalling en de beperkte omvang van Blixembosch kan niet van een ringwalburg gesproken worden en wordt daarom hier als 'ringwerk' benoemd. Verder is het zo dat sommige bewoningsplaatsen met agrarische bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen, in de volle middeleeuwen een grafveld en kerk kenden. Dat geldt voor de genoemde bewoningsplaatsen opgegraven te Beek en Donk-Oude Toren, Dommelen-Kerkkackers, Bladel-Daniëlpad en Hulsel-Kerkweg. Juist de kerk of een kerkrestant, vaak een kerktoren, is de enige bovengronds zichtbare indicatie dat er in de middeleeuwen een bewoningsplaats bij lag. Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen zijn voor 1997 deels of geheel opgegraven te Sint-Oedenrode Everse Akkers, Goirle-Groote Akkers, Lieshout-Nieuwenhof, Someren-Hoge Akkers en Geldrop.¹⁷⁰⁹ Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen onderzocht voor 1997 uit de volle middeleeuwen zijn aanwezig te Someren-Waterdael I en II, mogelijk te Bladel-Kriekeschoor, wellicht te Sint-Oedenrode-Cathalijne en verder misschien te Sint-Oedenrode-Veghelseweg, Geldrop, Olland-Houthem, Goirle en Weert.¹⁷¹⁰ Het erf te Bladel-Kriekeschoor is tot dusver als een *Einzelhof* beschouwd, dus een éénledige nederzetting, maar nabij het erf ligt een ouder gebouw¹⁷¹¹ waarmee het erf deel van een groter geheel kan zijn geweest en daarmee ook van een bewoningsplaats met een meerledige nederzetting. Ook het erf van Sint-Oedenrode-Cathalijne kan vanwege de beperkte omvang van het opgegraven areaal deel van een groter geheel zijn geweest.¹⁷¹² De grenzen van het areaal van die opgraving ter hoogte van het erf liggen pal naast sommige bijgebouwplattegronden van dat erf.¹⁷¹³

¹⁶⁹⁸ Theuws *et al.* 1990.

¹⁶⁹⁹ Voor de definities van de term bewoningsplaats en de termen meerledige en éénledige nederzettingen, zie paragraaf 8.4.

¹⁷⁰⁰ Roymans 1996.

¹⁷⁰¹ Theuws 2008b.

¹⁷⁰² Geldrop: Bazelmans 1990a, 1991; Bergeijk: Theuws 2008b.

¹⁷⁰³ Beers-Gassel: Heidinga & Vreenegeoor 1990; Geldrop: Bazelmans 1990b; Someren: Van Renswoude 2002; Weert: Dijkstra 1998.

¹⁷⁰⁴ Dommelen-Kerkkackers: Theuws 1988; Theuws *et al.* 1990; Bladel: Vreenegeoor 1989; Hulsel: Theuws 1999a; Geldrop: Theuws 1993, in voorbereiding; Reuselaars 1993; Ostkamp 1998; Veghel-Scheifelaar I: Verwers 1999; Grave-Escharen: Verwers 1999; Beek en Donk-Oude Toren: Huijbers 1994; Someren-Witvrouwenbergweg (Someren cluster A in paragraaf 8.6): Verwers 1999; Someren-Waterdael II: deels ongepubliceerd, deels in Van Renswoude 2002 en in Hiddink & De Boer 2011.

¹⁷⁰⁵ Dekkers in voorbereiding.

¹⁷⁰⁶ Arts 1993; Huijbers 2007.

¹⁷⁰⁷ In een niet in de dissertatie van Huijbers (2007) opgenomen hoofdstuk.

¹⁷⁰⁸ Over de Hunneschans bij Uddel: Holwerda 1909, 1917, 1920; Renaud 1969; Krauwer 1982; Heidinga 1987a, 1987b, 1990; Janssen 1990, 1996. Over de Hune(n)borg bij Ootmarsum: Holwerda 1917, 1920; Verlinde & Van Zuidam 1978; Krauwer 1982; Janssen 1990, 1996.

¹⁷⁰⁹ Sint-Oedenrode Everse Akkers: Kortlang 1987; Goirle-Groote Akkers: Huijbers 2014, bijlage 1; Lieshout-Nieuwenhof: Huijbers 1991, 2007; Van der Weerden & Brouwer 2015; Someren-Hoge Akkers (Someren cluster B in paragraaf 8.5 en 8.6): Schabink 1996, 1999; Geldrop: Beex 1990; Ostkamp 1998.

¹⁷¹⁰ Someren-Waterdael I en II: Schabink 1996, 1998, 1999, 2000; Hakvoort 1999a, 1999b; Bladel-Kriekeschoor: Van Dierendonck & Maas 1989; Dijkstra & Van Kempen 1996; Sint-Oedenrode-Cathalijne: Huijbers 2007; Sint-Oedenrode-Veghelseweg: Huijbers 2014, bijlage 1; Geldrop: Ostkamp 1998; Olland-Houthem: Huijbers 2014, bijlage 1; Goirle: Van Nuunen 1990, Huijbers 2014, bijlage 1; Weert: Dijkstra 1998.

¹⁷¹¹ Dijkstra & Van Kempen 1996.

¹⁷¹² Huijbers 2007.

¹⁷¹³ Zie Huijbers 2007, 227, fig. 6.4a, nr. 17 erf SOC-A1.

Als we kijken naar kastelen en aristocratische bewoningsplaatsen valt op dat in oostelijk Noord-Brabant een aantal bijzondere exemplaren deels of geheel zijn opgegraven (zie ook paragraaf 8.5). Bijzonder is Helmond-Oude Huys aangelegd in de volle middeleeuwen, met uitzonderlijke vondsten van materiële cultuur, maar ook de in de volle middeleeuwen opgerichte burcht van Gemert-Hooghuys.¹⁷¹⁴ Daarnaast zijn elitewoonplaatsen van bescheidener kaliber onderzocht, te Bergeijk en te Oerle, beide aangelegd in de volle middeleeuwen.¹⁷¹⁵ Ook te Bladel is een gracht gevonden die van een omgrachte elitewoonplaats uit die periode kan zijn geweest.¹⁷¹⁶ Te Heeswijk is een motteburcht ontdekt.¹⁷¹⁷ In paragraaf 8.5 gaan we uitgebreider op elite-woonplaatsen in, die daar aristocratische bewoningsplaatsen worden genoemd.¹⁷¹⁸ Naast agrarische en aristocratische bewoningsplaatsen zijn ook twee watermolens archeologisch onderzocht, te Grave-Escharen en te Gemert, beide gebouwd in de volle middeleeuwen.¹⁷¹⁹ Verder zijn houten kerken te Aalst, Luyksgestel, Bergeijk, Sint-Michielsgestel, Gemonde en mogelijk te Meerveldhoven aange-
troffen.¹⁷²⁰ Stenen kerken zijn onderzocht te Boxmeer, Reusel, Bergeijk, Vught-Sint-Lambertus, Engelen en Gemonde.¹⁷²¹

8.3 De diversiteit van het 'natuurlijke' abiotische landschap en diens agrarische potentie

8.3.1 Inleiding

Beschrijving van het natuurlijke landschap is van belang op zich, maar vooral ook voor paragraaf 8.6, waar naar de macro-regionale variatie in de ligging van bewoningsplaatsen wordt gekeken op en bij natuur- en cultuurruimten. Met het 'natuurlijke landschap' wordt het abiotische landschap bedoeld dat er al was voor de komst van de mens. Tot kenmerken van het natuurlijke landschap worden gerekend: geologische afzettingen, breuklijnen, bodems ontstaan onder een natuurlijke bos- en heidevegetatie en grondwaterspiegels. Tot het biotische landschap rekenen we de natuurlijke vegetatie, zoals eiken-beukenbos en elzenbroekbos.

Het landschap van de vroege en volle middeleeuwen was echter niet geheel natuurlijk, omdat het steeds onder invloed van de mens stond en deels was gevormd door menselijke activiteiten tijdens de periode late prehistorie tot Romeinse tijd (zie paragraaf 8.6). Heide ontstaat zowel onder natuurlijke omstandigheden als door toedoen van de mens (zie ook hoofdstuk 4). Bij regeneratie van bos op Romeinse akkers kan men niet spreken van 100 procent natuurlijke vegetatie. Ontbossing leidde tot stijging van de grondwaterspiegel, terwijl het graven van greppels leidde tot grondwaterverlaging. Natuur en cultuur zijn moderne begrippen, ontstaan in de nieuwe tijd, die in de middeleeuwen minder van belang waren.¹⁷²² Het zijn vooral analytische begrippen om fenomenen te benoemen, om later in dit hoofdstuk gebruikt te worden in de analyses van de vindplaatsen.

8.3.2 Natuurlandschappelijke diversiteit naar ondergrond

Het natuurlijke landschap van de vroege en volle middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant en de regio Weert-Nederweert omvat zes deelgebieden die overeenkomen met geologische zones (afb. 8.5).

Ze worden in deze studie mesoregio's genoemd (zie hoofdstuk 3): 1. de Maaskant, 2. het Maasdal, 3. het Peel Blok (ook wel: Peelhorst of Maas-horst), 4. de Roerdalslenk (ook wel: Centrale Slenk (met het noordelijke en zuidelijke dekzandgebied) en 5. het Kempisch Hoog. Het dekzandgebied van Weert (6), gelegen in de Roerdalslenk, behoort tot het studiegebied van deze publicatie alhoewel het niet in oostelijk Noord-Brabant ligt, maar in Nederlands Limburg. De Maaskant is deel van het midden-Nederlandse rivierengebied. Het dekzandgebied van de Roerdalslenk wordt hier als een geheel beschouwd, hoewel er wel verschillen zijn tussen het noordelijke en zuidelijke deel. Het noordelijke deel bevat het samenvloeiingsgebied van Dieze, Dommel en Aa. Het zuidelijke deel, gelegen ten zuiden van de midden-Brabantse dekzandrug (afb. 8.5), bevat grote en kleine dekzandgebieden doorsneden door beekdalen. Voor een overzicht en het ontstaan van de verschillende mesoregio's en de bodems in die gebieden wordt verwezen naar hoofdstuk 3.

¹⁷¹⁴ Helmond: Arts 2001; Peters 2015; Gemert: Thelen 2001, Janssen 2004; Bijsterveld & Roelvink 2016.

¹⁷¹⁵ Theuws 1989.

¹⁷¹⁶ Vreenegoor 1989.

¹⁷¹⁷ Janssen 1995.

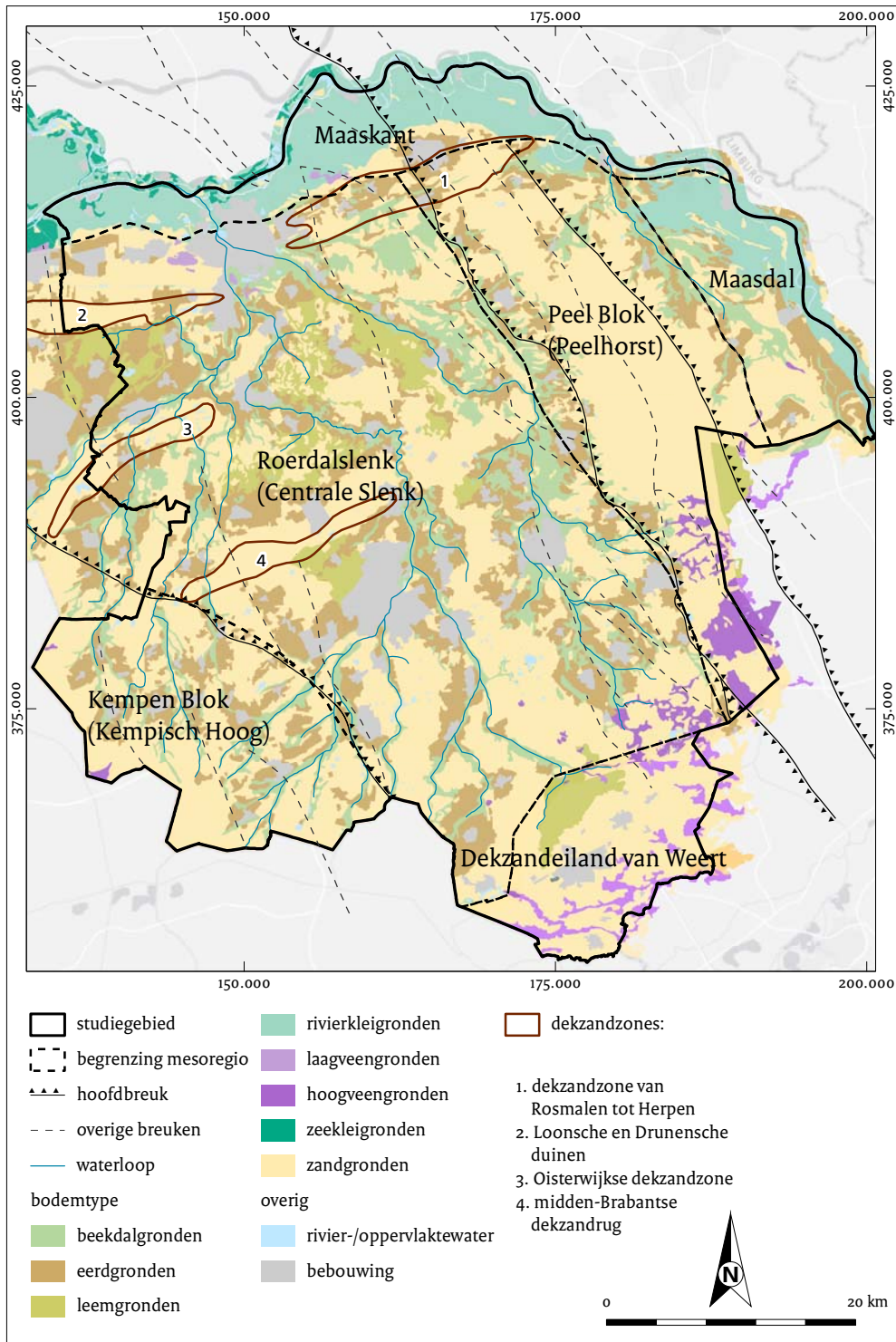
¹⁷¹⁸ In navolging van Bijsterveld en Theuws wordt hier het woord aristocratie verkozen boven het woord elite voor wereldlijke aanzienlijke families (Bijsterveld 2007; Theuws 2010). Theuws hanteerde eerst het woord elite (Theuws 1989).

¹⁷¹⁹ Grave-Escharen: Schreirs & Verwers 1988; Gemert: De Jong 1998.

¹⁷²⁰ Aalst: Arts 1998, 27-31; Strijbos 1999, 7, 10-12; Ahrens 2001, 146; Verwers & Stoepker 2002, 103-104; Luyksgestel: Kubach & Verbeek 1976, 717-718; Theuws 1981, 195-203; 1989; Strijbos 1999, 4-9 en 12; Verwers & Stoepker 2002, 102-103; Bergeijk: Halbertsma 1975; Sint-Michielsgestel: Knippenberg 1962-63, 347-349; Kubach & Verbeek 1976, 1025; Ahrens 1981, 556-557; 2001, 158; Stoepker 1990, 216 noot 3; Gemonde: Verwers & Stoepker 2002, 100-102; Stoepker 1990, 203-205; Glazema 1954, 72-75; Ahrens 1981, 553; 2001, 154-155; Kubach & Verbeek 1976, 309-310; Meerveldhoven: Bijnen 1999, 19-22; Halbertsma 1977.

¹⁷²¹ Boxmeer: Glazema 1948, 222-223; Kubach & Verbeek 1976, 139-140; Reusel: Van Kempen & Van der Kamp 1998, 13; Bergeijk: Halbertsma 1975; Stoepker 1988, 75-76; Strijbos 1995, 37-44; Sint-Michielsgestel: Knippenberg 1962-63, 346-347; Kubach & Verbeek 1976, 1025; Gemonde: Glazema 1954, 71-72, 75; Kubach & Verbeek 1976, 309-310; Stoepker 1990, 203-205; Vught: Knippenberg 1966. Engelen: Janssen 1983, 116-117.

¹⁷²² Descola 1996, 88-89; Gurevich 1985.

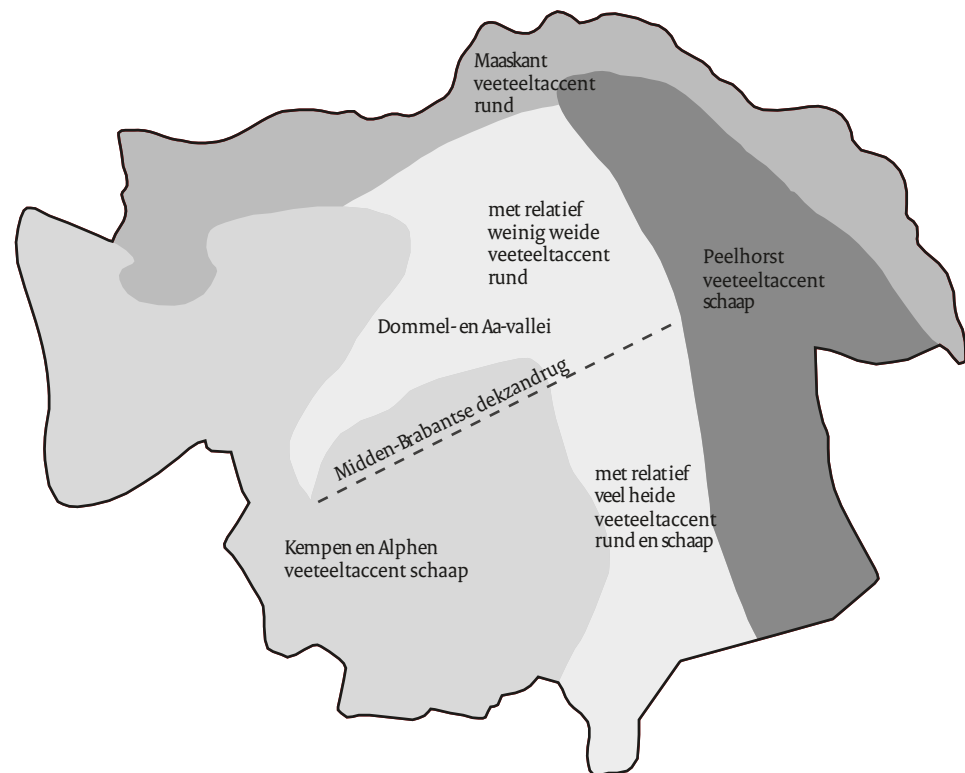

Afb. 8.5 Ligging van de in deze studie onderscheiden landschappelijke mesoregio's (grote letters) met de belangrijkste breuklijnen in de ondergrond.

8.3.3 Natuurlandschappelijke diversiteit en agrarische potentie in de middeleeuwen

Het studiegebied valt in fysiek opzicht ook op te delen in deelgebieden naar verschillen in voorkomen van relatief hoge en droge, relatief vruchtbare en onvruchtbare gebieden en van relatief natte gebieden.¹⁷²³ Het is voorstelbaar dat die landschappelijke variatie accentverschillen in de verhouding akkerbouw-veeteelt met zich mee heeft gebracht, naar eerder is betoogd op basis van een iets andere landschappelijke indeling van oostelijk Noord-Brabant (afb. 8.6).¹⁷²⁴ Opvallend in het studiegebied is het verschil in oppervlak van beakkerbaar cultuurland tussen de Kempen en het zuidelijke dekzandgebied (de Dommel- en Aa-vallei).¹⁷²⁵ Ook opmerkelijk is het verschil in omvang van relatief natte gebieden tussen de Kempen aan de ene kant en in de Dommel- en Aa-vallei en de Maaskant aan de

andere kant. Ten aanzien van de voorkomens van hoge, relatief onvruchtbare gebieden, gebieden waar in de negentiende eeuw heide groeide, kan gezegd worden dat in de Kempen en het Peel Blok uitgestrekte arealen aanwezig zijn, maar dat ook in het zuidelijk gedeelte van het gebied van Dommel en Aa die arealen goed vertegenwoordigd zijn. Verder zijn uitgestrekte voorkomens van hoge relatief onvruchtbare gebieden zichtbaar, eveneens met heide in de negentiende eeuw, op de zogenaamde Midden-Brabantse dekzandrug. Deze dekzandrug doorsnijdt het beekdal van de Dommel en vormde een barriere voor de afwatering van de Aa waardoor het dal van de Aa meer naar het oosten kwam te liggen. De zandrug vormt binnen het gebied van Dommel en Aa tevens een scheiding tussen een noordelijk deel met relatief weinig hoge onvruchtbare gebieden en een zuidelijk deel met relatief veel van die gebieden: het noordelijke en zuidelijke dekzandgebied. Al deze verschillen in fysiek-landschappelijke voorkomens kunnen consequenties hebben gehad voor accentverschillen in het landbouwbedrijf.

Afb. 8.6 Het noordoostelijke Maas-Demer-Scheldegebied in fysiek opzicht opgedeeld in vier gebieden met veeteeltaccenten: de Kempen en het akkergebied van Alphen; de Dommel- en Aa-vallei; het Peel Blok; de Maaskant. Voor de onderbouwing van de veeteeltaccenten in de vier gebieden zie Huijbers 2007, 298-303 (bron: Huijbers 2007, fig. 8.7).

¹⁷²³ Huijbers 2007, 273-330.

¹⁷²⁴ Huijbers 1993, 2007. Het navolgende is naar Huijbers 2007, 300 met aanpassingen.

¹⁷²⁵ De beakkerbaarheid van gronden in de Kempen en het zuidelijke dekzandgebied valt af te leiden aan de gebieden waar esdekken/plaggendecken/hoge akkerdekken liggen.

8.4 Overzicht van complexen met sporen van menselijke activiteiten op het platteland

8.4.1 Inleiding

Voor dit hoofdstuk is gewerkt met een door BAAC gemaakte database met Malta-rapporten verschenen tussen 1997 en 2014 betreffende de hele middeleeuwen. In deze database zijn de rapporten opgedeeld in verschillende categorieën sites (zie hoofdstuk 2): nederzettingen, begravingen, cultusplaatsen, off-site, infrastructuur, losse vondsten en geen complex. Uit de database zijn 383 onderzoeksmeldingsnummers gefilterd voor de vroege en volle middeleeuwen. Het gaat daarbij om dermate veel onderzoeken dat het niet mogelijk was alle sites in detail te beschrijven. Deze paragraaf gaat in op vindplaatsen van resten van bewoning, begraving, cultus en ambachtelijke praktijken op het platteland.

8.4.2 Begripsdefinities

Definities met betrekking tot agrarische bewoning

Het is van belang om voor dit hoofdstuk een aparte set definities te hanteren voor middeleeuwse bewoningsplaatsen, nederzettingen en nederzettingsonderdelen.¹⁷²⁶ Dat is van belang omdat deze andere temporele en ruimtelijke kenmerken hebben dan Romeinse en prehistorische. Begrippen als ‘nederzetting’ en ‘erf’ zijn niet universeel toepasbaar en de inhoud van die begrippen verschilt van periode tot periode, wat verband houdt met de tijds- en gebiedsspecifieke aard van de ruimtelijke organisatie van de betreffende (lokale) samenleving of groep en onderdelen daarvan.¹⁷²⁷ Tenzij anders vermeld wordt hierna met het woord ‘bewoningsplaats’ een *agrarische* bewoningsplaats bedoeld. Als synoniem mag voor agrarische bewoningsplaats agrarische woonplaats gelden. Voor de duidelijkheid van de definities omschrijven we de gehanteerde begrippen van klein- naar groot op sociaal-ruimtelijke schaal: het niveau van het gebouw, dat van het erf en

dat van de nederzetting. De definities zijn in de eerste plaats archeologische definities en in de definities zitten aannames die inherent zijn aan het interpretatieve karakter van archeologie als wetenschap. De volgende definities van agrarische huizen, bijgebouwen, erven, nederzettingen en bewoningsplaatsen zijn puntsgewijs te geven:

- agrarische huizen: configuraties van sporen behorende tot gebouwen die in ieder geval gebruikt zijn om in te wonen. Het agrarische aspect wordt bepaald door ofwel aanwezigheid van agrarische bedrijfsruimten in het huis, zoals een stal en één of meer werk- en/of opslagruimten, ofwel agrarische bijgebouwen in de onmiddellijke nabijheid, die samen met het huis een erf vormen, ofwel aanwezigheid van beide. Gebouwen kunnen benoemd worden als huizen op basis van de volgende criteria: de aanwezigheid van een haard binnen de plattegrond, de ligging ten opzichte van een waterput, de centraliteit, de historiciteit en de omvang. Het laatste criterium geldt slechts in combinatie met één of meer van de vier andere. Met de ligging ten opzichte van een waterput bedoelen we, dat het gebouw dat het dichtst bij een waterput ligt, wordt aangemerkt als een huis. Met de centraliteit bedoelen we de centrale ligging in een gevarieerde groep gebouwplattegronden. Niet zelden blijkt dat het centrale gebouw tevens het grootste was. We nemen aan dat het gebouw dat centraal ligt en de grootste omvang heeft een huis is. Met de historiciteit wordt bedoeld dat gebouwen die een haard bevatten en/of een waterput in de nabijheid hebben, door de volle middeleeuwen heen een onderscheidende plattegrond hadden in vergelijking met andersoortige gebouwen. Uiteraard wordt de identificatie van een plattegrond als die van een huis versterkt als een plattegrond aan meer criteria tegelijk voldoet. In dit hoofdstuk en hoofdstuk 9 worden huizen uit de volle middeleeuwen benoemd als VOM-Ho tot en met VOM-H4. Dit wijkt af van de benoeming van huizen in eerdere publicaties van de auteur van dit hoofdstuk.¹⁷²⁸ Die nieuwe aanduiding houdt verband met de chronotypologie van huizen die voor de late middeleeuwen in hoofdstuk 9 wordt gepresenteerd. Voor het eerst is het namelijk mogelijk huistypen voor die periode te benoemen;

¹⁷²⁶ De in deze paragraaf genoemde begrippen en definities zijn afkomstig uit Huijbers 2016b.

¹⁷²⁷ Vgl. Fraser 1968; Roberts 1996.

¹⁷²⁸ Huijbers 2007, 2014, 2016.

- agrarische bijgebouwen: configuraties van sporen behorende tot gebouwen met één of meer agrarische functies. De benoeming van gebouwen als bijgebouw en de bepaling van hun functie(s) zijn gebaseerd op de positie van het gebouw ten opzichte van andere elementen op een erf, interne kenmerken (vorm gebouw, kuilvullingen, constructie, ingangen, indeling en ruimtebestemmingen, vondsten van materiële cultuur en ecologische vondsten) en analogieën met andere gebouwen uit dezelfde periode of uit andere perioden;¹⁷²⁹
 - agrarische erven: configuraties van sporen behorende tot woon- en bedrijfseenheden van een huisgroep, die ten minste een huis en een waterput omvatten. Een erf kan echter ook groter zijn en één of meer bijgebouwen en andere elementen bevatten. Verder kan een erf meer huizen omvatten die een waterput delen. Erven zijn te beschrijven en te vergelijken naar omvang, -samenstelling en -indeling. Een vereiste voor beschrijving en vergelijking van erven is dat deze compleet zijn opgegraven. Een erf kan als compleet opgegraven worden beschouwd, als er voldoende (archeologisch) lege ruimte om heen is vastgesteld;
 - agrarische erfplaats: een plaats waar één of meer opeenvolgende erven kunnen liggen. Een erfplaats met twee of meer in de tijd opeenvolgende erven bevat dus twee of meer erfplaatsfasen. Analooq daaraan is een huisplaats een plaats waar één of meer huizen zijn gebouwd. Er is sprake van huisplaatsfasen als twee of meer huizen achtereenvolgend zijn gebouwd op dezelfde plaats. Een erfplaats met meer opeenvolgende erven kan een relatief lange bewoningsduur hebben. We spreken dan van een relatief langdurig bewoonde erfplaats, dit in tegenstelling tot een relatief kortdurig bewoonde erfplaatsen. Een erfplaats kan echter ook een erfphase bevatten (één erf) welke erfplaats even lang is gebruikt als een erfplaats met meerdere opeenvolgende erven;
 - agrarische nederzettingen: configuraties van structuren behorende tot sociaal-ruimtelijke eenheden die één of meer agrarische huizen en erven gescheiden van elkaar in de ruimte omvatten. Wanneer sprake is van twee of meer huizen en erven zijn die huizen en erven relatief dicht bij elkaar gelegen. Anders gezegd: er is bij archeologische nederzettingen met twee of meer huizen en erven sprake van ruimtelijke configuraties van huizen en erven. Een nederzetting kan één gelijktijdig huis met erf omvatten, maar ook meer. In het eerste geval is het erf tevens de nederzetting: de zogenaamde éénledige nederzetting (ook wel: Einzellhof genoemd). In het tweede geval is sprake van een groep gelijktijdige erven: de meerledige nederzetting. Functioneel gezien worden agrarische nederzettingen hier omschreven als sociaal-ruimtelijke eenheden die primair voor wonen en agrarisch bedrijven zijn gebruikt. Secundair kan sprake zijn van ambachtelijke praktijken zoals smeedactiviteiten;
 - agrarische bewoningsplaats (woonplaats): een plaats waar in archeologische zin één of meer gelijktijdige en/of ongelijktijdige erfplaatsen zijn gelegen. Op een bewoningsplaats kan bijvoorbeeld in een eerste fase één enkele erfplaats liggen, in een tweede fase kunnen er twee erfplaatsen op andere nabije locaties liggen en in een derde fase drie erfplaatsen op weer andere nabij gelegen locaties. De drie in dit voorbeeld genoemde perioden zijn als fasen te benoemen omdat de plaats waar al deze ongelijktijdige erfplaatsen liggen, de bewoningsplaats, door de tijd heen ruimtelijk duidelijk is gescheiden van andere bewoningsplaatsen. De opeenvolgende erfplaatsen van de betreffende bewoningsplaats zijn ruimtelijk gezien onderling relatief nabij gelegen en relatief veraf gelegen van andere bewoningsplaatsen.
- Definities met betrekking tot zekere, vermoede en mogelijke agrarische bewoningsplaatsen**
- Bij agrarische bewoningsplaatsen wordt verschil gemaakt tussen zekere, vermoede en mogelijke nederzettingen.¹⁷³⁰ Het agrarische karakter is op te maken uit vondsten van resten van cultuurgewassen zoals rogge en haver en huisdieren zoals runderen, varkens en schapen/geiten uit sporen van nederzettingen op dit type bewoningsplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied als geheel:¹⁷³¹
- zekere agrarische bewoningsplaats: de aanwezigheid van één of meerdere agrarische huizen;
 - vermoede agrarische bewoningsplaats: de aanwezigheid van een structuur van een erf exclusief een huis: een waterput en/of een bijgebouw c.q. aanwijsbaar deel van een waterput en/of een bijgebouw;

¹⁷²⁹ Zie Huijbers 2007, 143-207.

¹⁷³⁰ Voor de definities van de begrippen 'bewoningsplaats', 'nederzetting', 'erfplaats', 'erf' en 'huis' zie Huijbers 2016b.

¹⁷³¹ Huijbers 2007, 273-330.

- mogelijke agrarische bewoningsplaats: de aanwezigheid van een groep paalsporen waar geen structuren in aanwijsbaar zijn en afwezigheid van een waterput.

Definitie met betrekking tot aristocratische bewoning

- Een aristocratische bewoningsplaats: een plaats waar in de loop van de tijd één of meer nederzettingen lagen die zijn te onderscheiden van agrarische bewoningsplaatsen naar omvang, grondplan en constructie van aanwezige gebouwen en door de aanwezigheid van elementen als motteheuvels, grachten en pallissaden. Deze bewoningsplaatsen laten zich niet eenvoudig opdelen in schaalniveaus naar huis-erf-nederzetting. Vaak is sprake van een complex van omgrachte eilanden die elkaar overlappen in ruimte en tijd, waarbij op elk eiland één of meerdere gebouwen staan. Dit kunnen woongebouwen, ambachtelijke gebouwen, agrarische gebouwen, verdedigbare gebouwen en religieuze gebouwen zijn.

Definities met betrekking tot begravingen

- Een graf: een kuil met een inhumatie of crematie van een mens of een dier, al dan niet in een container (kist/sarcofaag) en al dan niet met bijgiften;
- een grafveld: een groep kuilen met inhumaties en/of crematies, al dan niet in containers (kisten/sarcofagen), al dan niet gepaard gaande met dierbegravingen en al dan niet met bijgiften.

Definities met betrekking tot cultusgebouwen

- Een kerk: een cultusgebouw van hout en/of steen voor uitoefening van rituele praktijken voor private en/of publieke doeleinden;
- een kerkplaats: een plaats waar meer opeenvolgende kerken kunnen zijn gebouwd.

Definities met betrekking tot archeologische resten van ambachtelijke activiteiten

- Een ambachtelijk grondstoffencomplex: een complex sporen als resten van grondstoffenwinning voor ambachtelijke activiteiten, zoals houtskoolproductie voor ijzersmelten, kleiwinning voor aardewerkproductie en leem-

winning voor het maken van ijzersmeltovens en huiswanden;

- een ambachtelijk productiecomplex: een complex sporen als resten van ambachtelijke activiteiten, zoals ijzersmelten, ijzersmeden, pottenbakken en baksteenproductie.

8.4.3 Agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen

Tabel 8.2 toont de sites van agrarische bewoningsplaatsen die zijn gevonden tussen 1997 en 2014 opgedeeld naar zekere, vermoede en mogelijke agrarische bewoningsplaatsen. In de bijlagen van dit hoofdstuk staan alle sites in tabellen met de zekere agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen die zijn onderzocht in de periode 1997-2014 (bijlagen 8.1, 8.2 en 8.3). Er zijn op zes sites zekere agrarische bewoningsplaatsen uit (alleen) de vroege middeleeuwen gevonden. Uit de vroege én volle middeleeuwen zijn bij zeventien onderzoeken zekere bewoningsplaatsen gevonden. Er zijn 45 sites met bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen bekend geworden. Gezien het grote aantal vindplaatsen van middeleeuwse nederzettingen worden zij hier niet afzonderlijk besproken. Ze komen hierna in de analyserende paragrafen terug. Belangrijke nieuwe nederzettingen zijn onder meer ontdekt te Someren, Eersel, Nistelrode, Herpen, Uden, Sint-Oedenrode, Cuijk, Beers en Boxmeer. Te Someren, Nistelrode, Eersel en Boxmeer zijn binnen één opgravingsareaal meerdere grote en kleine nederzettingen met vele erven onderzocht. Te Herpen en Uden gaat het om kleine nederzettingen met bijzonder fraaie complete erven. Met al deze nieuwe onderzoeken heeft oostelijk Noord-Brabant de grootste dichtheid en aantallen van nederzettingen, erven en huizen uit de vroege en volle middeleeuwen in de noordwest-Europese laagvlakte. Daardoor kan een thema als locatiekeuze en bewoningsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant veel beter worden bestudeerd dan elders in die laagvlakte.

Tabel 8.2 Onderzoeken met zekere, vermoede en mogelijke agrarische bewoningsplaatsen.

Categorie	Aantal onderzoeks-meldingsnrs
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege middeleeuwen (500-900)	2
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege en volle middeleeuwen (500-1250)	31
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege of late middeleeuwen (500-900 of 1250-1500)	1
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen (900-1250)	53
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit volle en late middeleeuwen (900-1500)	2
Zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen en later (900-1900)	4
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege middeleeuwen	1
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege en volle middeleeuwen	6 (waarvan 1 x vm?)
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen	20 (waarvan 1 x vom?)
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit volle en late middeleeuwen	2
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit volle of late middeleeuwen	1
Vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen en later	1
Mogelijke agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege middeleeuwen	1?
Mogelijke agrarische bewoningsplaats(en) uit vroege en volle middeleeuwen	10 (waarvan 1 x vm?)
Mogelijke agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen	36 (waarvan 3 x vom?)
Mogelijke agrarische bewoningsplaats(en) uit volle of late middeleeuwen	1
Mogelijke agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen en later	1
Mogelijke en vermoede agrarische bewoningsplaats(en) uit volle middeleeuwen	1

Legenda: vm = vroege middeleeuwen; vom = volle middeleeuwen.

8.4.4 Rurale aristocratische bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen

Met betrekking tot de periode 450-1250 zijn er in de Malta-dataset onderzoeken die betrekking hebben op in totaal acht aristocratische bewoningsplaatsen: Bladel, Bergeijk, Eindhoven, Gemert, Vlijmen, Oerle, Sint-Oedenrode en Sint-Michielsgestel. Op vier van de acht bewoningsplaatsen is ook onderzoek gedaan vóór 1997, te Bergeijk, Bladel, Oerle en Gemert. Bij die van Bladel gaat het om agrarische bewoning bij de plaats waar in de jaren tachtig van de vorige eeuw een omgracht terrein werd gevonden.¹⁷³² Het onderzoek van Gemert toonde een omgracht terrein aan uit de veertiende en vijftiende eeuw, nabij de plaats van de opgraving van het volmiddeleeuwse kasteel.¹⁷³³ Ter plaatse zijn ook sporen gevonden uit de elfde tot en met

dertiende eeuw.¹⁷³⁴ Janssen sluit niet uit dat de hoofdburcht van de heren van Gemert in de vijftiende eeuw op de plaats van de latijnse school lag.¹⁷³⁵ De onderzoeken van Bergeijk en Oerle bevestigden de aanwezigheid van omgrachte woonplaatsen aldaar en dat van Bergeijk nuanceerde het eerder opgestelde beeld (afb. 8.26 en afb. 8.27).¹⁷³⁶ De bewoning van Sint-Oedenrode is te kenschetsen als een *Flachsiedlung*, gevolgd door een vermoedelijke motteburcht (afb. 8.28 en afb. 8.32).¹⁷³⁷ Het is nog onduidelijk waaruit de bewoning bestond te Bergeijk en Oerle. Daar zijn namelijk geen complete gebouwplattegronden gevonden, maar niet uitgesloten is dat het in beide gevallen, op een aantal van de daar gevonden omgrachte terreinen, om een *Flachsiedlung* gaat, met gebouwen als gevonden te Sint-Oedenrode-Kerkstraat en Someren-Acaciaweg (afb. 8.30, nrs 1 en 2, afb. 8.31). Het onderzoek te Someren-Acaciaweg kan een opgraving van een aristocratische woonplaats betreffen, maar ook van een agrarische bewo-

¹⁷³² Vreenegeoor 1989.

¹⁷³³ Van der Weele, Beumer & Teeuwisse 2008.

¹⁷³⁴ Van der Weele, Beumer & Teeuwisse 2008, 19.

¹⁷³⁵ Janssen 2001, 129.

¹⁷³⁶ Oerle: Ter Steeghe 2014; Theuws 1989; Bergeijk: Dijkstra 2015; Theuws 1989.

¹⁷³⁷ Peters 2010.

Tabel 8.3 Vindplaatsen met aristocratische nederzettingen van het platteland uit de vroege en volle middeleeuwen.

Om-nummer	Onderzoek/toponiem	Beschrijving	Datering	Mesoregio (en lokale land-schappelijke ligging)	Literatuur
44458	Bergeijk-Centrum	overlappende omgrachte terreinen bij middeleeuwse kerk	960-1250 en later	Kempisch Hoog	Dijkstra 2015
18509	Bladel-Sniederslaan 42-44	sporen bewoning bij middeleeuwse kerk en omgracht terrein	12de eeuw (= datering van twee waterputten)	Kempisch Hoog	Lascaris & Wesdorp 2007
onbekend	Eindhoven- De Haghe	sporen van motteburcht, voorafgegaan door <i>Flachsiedlung</i>	aanleg vanaf 1075	Roerdalslenk Zuidelijke dekzandgebied; lokale ligging onbekend	Arts 2000
18371	Gemert- Latijnse School	sporen uit de volle middeleeuwen, mogelijk nederzetting bij burchtterrein dat vanaf volle middeleeuwen bestaat	11de-13de eeuw (sporen), 1300-1890 (gracht)	Roerdalslenk Zuidelijke dekzandgebied; lokale ligging onbekend (niet gekarteerd), mogelijk op dekzandvlakte	Van der Weele, Beumer & Teeuwisse 2008
18892	Vlijmen-Hongerenburgweg	muurresten en omgrachting, waarschijnlijk van kasteel Hongerenburgt	13de-14de eeuw	Maaskant; dekzandeiland in riviervlakte Maas	Tichelman 2007
52558	Oerle- Herinrichting Centrum	sporen van omgrachte woonplaats bij middeleeuwse kerk	12de eeuw	Roerdalslenk Zuidelijk dekzandgebied; dekzandplateau met een zwak golvend reliëf	Ter Steeghe 2014
4009/DO 4620	Sint-Oedenrode-Kerkstraat	<i>Flachsiedlung</i> en motteburcht met omgrachting en pallissaden bij kerk	drie fasen: 900-1175, 1175-1232 en 1232-1575	Roerdalslenk Noordelijk dekzandgebied	Peters 2010
19270	Sint-Oedenrode-Hoge Vonderstraat/ Kofferen	gracht (sporen 1 en 4) van burcht	1100-1400	Roerdalslenk Noordelijk dekzandgebied	Timmermans & Williams 2007
21402 en 23050	Sint-Michielsgestel-Dommelloop	gedeelte ronde gracht en uitbraaksleuf met (hergebruikt Romeins) tufsteen en ijzer-oerbrokken: van ronde waterburcht en/of motteburcht (als voorganger(s) van kasteel Nieuw-Herlaar?)	gracht 1150-1240*	Roerdalslenk Noordelijk dekzandgebied; dekzandrug	Bink & Spijker 2008

Legenda: *onder in de gracht (sporen 5 en 6), in een humeuze laag, werd Pingsdorf, Elmpt en Zuid-Limburgs aardewerk gevonden (Bink & Spijker 2008, 10). Volgens de publicisten wijst dit op een datering tussen 1175 en 1300, maar Elmpt komt al vanaf 1150 voor (Verhoeven 2011) en in combinatie met Pingsdorf en Zuid-Limburgs en het ontbreken van Protosteengoed lijkt een datering 1150-1240 meer op zijn plaats.

ningsplaats, maar dan wel een met afwijkende kenmerken van de doorsnee agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen, gezien de omgrachting en de omvang van de gebouwen.¹⁷³⁸

Het onderzoek van Sint-Michielsgestel-Dommelloop is bijzonder omdat daar een gracht is gevonden met een uitbraaksleuf die tufsteen en ijzer-oerbrokken bevatte, waarschijnlijk hergebruikt Romeins bouw materiaal (*quaders*).¹⁷³⁹ Nabij ligt het huidige kasteel Nieuw-Herlaar, waar ook onderzoek is gedaan met als uitkomst een gracht aangelegd rond 1300 en muurresten vanaf de vroege veertiende eeuw (bijlage 9.4).¹⁷⁴⁰ Kasteel Nieuw-Herlaar lijkt een rechthoekige versterking te zijn geweest. De gracht en uitbraaksleuf van het onderzoek Dommelloop kunnen betrekking hebben op een voorganger

van kasteel Nieuw-Herlaar uit de late twaalfde en begin dertiende eeuw.¹⁷⁴¹ De ronde vorm van de gracht kan wijzen op een ronde versterking, zoals een motteburcht. Het onderzoek te Heusden-Vlijmen toonde een kasteel aan dat in baksteen is gebouwd in de dertiende of veertiende eeuw.¹⁷⁴² In paragraaf 8.5 komen we op aristocratische nederzettingen terug. Op basis van het pre-Malta-onderzoek te Gemert werd de optie opgehouden dat het burchtterrein daar drie eilanden heeft omvat.¹⁷⁴³ Te Sint Michielsgestel-Nieuw Herlaar zien we twee terreinen die ongelijktijdig zijn en te Bergeijk zijn nu ook drie omgrachte terreinen bij elkaar aanwezig waarbij een zuidelijk terrein ouder is dan een noordelijk daarvan. Het gevaar bestaat om bij bestaande kasteelterreinen de kadasterkaart van 1832 als bron te gebruiken

¹⁷³⁸ Someren: Hoogendijk & Hiddink 2015.

¹⁷³⁹ Bink & Spijker 2008.

¹⁷⁴⁰ Cleijne 2008.

¹⁷⁴¹ Bink & Spijker 2008.

¹⁷⁴² Tichelman 2007.

¹⁷⁴³ Thelen 2001.

voor de reconstructie van de middeleeuwse situatie. Archeologisch onderzoek toont dat het veel gecompliceerder kan liggen: er kan sprake zijn van een palimpsest van overlappende en bij elkaar gelegen omgrachte terreinen. Het beeld op de kadasterkaart is slechts een momentopname. Dit beeld kan alleen dan worden gebruikt als bron voor topografische ontwikkelingen in combinatie met archeologische onderzoeksresultaten, zoals het onderstaande laat zien met betrekking tot Someren (paragraaf 8.6).

8.4.5 Grafvelden en graven uit de vroege en volle middeleeuwen

Oostelijk Noord-Brabant maakt deel uit van het Maas-Demer-Scheldegebied. Hier zijn resten van vroegmiddeleeuwse begravingen opgegraven in onder meer Alphen,¹⁷⁴⁴ Bergeijk,¹⁷⁴⁵ Broechem (B),¹⁷⁴⁶ Meerveldhoven,¹⁷⁴⁷ en Posterholt.¹⁷⁴⁸ Naast deze relatief grote, aaneengesloten Merovingische grafvelden zijn ook begravingen bekend die deels geïsoleerd binnen nederzettingen liggen: erfgrafvelden. Hiervan zijn voorbeelden gevonden in de nederzettingen te Dommelen, Grave-Escharen, Geldrop en, buiten het studiegebied, te Beerse-Krommenhof en Venray.¹⁷⁴⁹ Zij dateren voornamelijk uit de zevende en/of achtste eeuw. In oostelijk Noord-Brabant zijn in de Malta-periode vier vroegmiddeleeuwse grafvelden gevonden, te Boxmeer-'t Zand, Boxmeer-Sterckwijck, Mierlo en Uden. In Mierlo is ook een 'los' graf aangetroffen (tabel 8.4).¹⁷⁵⁰ Het Merovingische grafveld van Uden lag in een gebied met middeleeuwse bewoningssporen. Het kan om een nederzettinggrafveld gaan, maar omdat het grafveld en de resten van bewoning nog niet zijn gepubliceerd is de temporele en ruimtelijke relatie met de bewoning nog onduidelijk.¹⁷⁵¹ De grafvelden te Boxmeer-Sterckwijck en Mierlo liggen zeker nabij bewoningsplaatsen, van het grafveld van Boxmeer-'t Zand is dat onbekend. Het grafveld en het losse graf van Mierlo liggen in de buurt van de middeleeuwse kerk aldaar. Bij de grafvelden van Boxmeer-Sterckwijck en Mierlo, bij bewoningsplaatsen, kan het om erfgrafvelden gaan, maar ook om nederzettinggrafvelden (grafvelden die bij de nederzetting als geheel horen). De graven van de grafvelden van Mierlo en Boxmeer-Sterckwijck bevatten geen bijgiften,

wat we ook zien bij de tweede generatie graven van de erfgraven van de Merovingische nederzetting te Geldrop en het noordelijke erfgrafveld van de Merovingische nederzetting te Dommelen.¹⁷⁵² Bij het grafveld van Mierlo is de datering onduidelijk. Theuws denkt aan een datering ergens tussen 700 en 750.¹⁷⁵³ In algemene zin is te stellen dat grafvelden uit de vroege middeleeuwen niet vaak worden gevonden in oostelijk Noord-Brabant. Dat kan met hun overwegend collectieve karakter te maken hebben. Op een moment in de tijd is er wellicht maar één grafveld op lokaal gemeenschapsniveau. Het aantal grafvelden heeft te maken met de wijze waarop lokale gemeenschappen sociaal-ruimtelijk waren georganiseerd. In het huidige dorp Bergeijk bijvoorbeeld liggen twee gelijktijdige grafvelden dat binnen dat grondgebied meerdere gemeenschappen kan impliceren.¹⁷⁵⁴ Verder kan hun vindkans zijn bepaald door hun ligging in het landschap.¹⁷⁵⁵ Het onderzoek van De Haas maakt duidelijk dat vroegmiddeleeuwse grafvelden ook buiten de woonakkergebieden van de vroege en volle middeleeuwen (nu de hoge akkercomplexen) liggen of aan de randen daarvan.¹⁷⁵⁶ Te Hoogeloon ligt een grafveld zelfs op een hoogte in de heide.¹⁷⁵⁷ De Haas komt uit op vijf modellen, zijnde de vijf meest voorkomende locaties van grafvelden. In het eerste model liggen grafvelden op de overgang van het woonakkergebied en beekdalen, in het tweede op de overgang van het woonakkergebied en heidegebieden. In het derde model liggen ze midden in het woonakkergebied, in het vierde op een verhoogde plaats in het landschap en in het vijfde model op een hooggelegen rand van een terras met uitzicht op een rivier.¹⁷⁵⁸ Wanneer archeologen ervan uitgaan dat buiten hoge akkerdekken minder waardevolle archeologische resten liggen dan daarbinnen, bestaat de kans dat graven zonder bijgiften niet worden herkend, zeker als langwerpige kuilen direct worden gecoupeerd in plaats van vlaksgewijs verdiept.

De overige (latere) grafvelden uit de Malta-periode zijn op één na bij kerken gelegen, namelijk te Boekel, Bergeijk, Woensel, Grave, Sint-Oedenrode en Sint-Michielsgestel (tabel 8.4).¹⁷⁵⁹ De uitzondering is een grafveld bij een galgplaats te Oss-Zevenbergen uit de dertiende eeuw.¹⁷⁶⁰ Het grafveld te Sint-Oedenrode wordt ¹⁴C gedateerd in de periode 970-1040.¹⁷⁶¹

¹⁷⁴⁴ Verwers 1977; De Haas 2010.

¹⁷⁴⁵ Theuws & Van Haperen 2012.

¹⁷⁴⁶ Annaert 2010.

¹⁷⁴⁷ Verwers 1978; De Haas 2010.

¹⁷⁴⁸ De Haas & Theuws 2013.

¹⁷⁴⁹ Dommelen: Theuws 1988, 1999b; Geldrop: Theuws 1999b; Grave-Escharen: Verwers 1999, Beerse-Krommenhof: Delaruelle 2016; Van Beek & De Mulder 2014; Venray: Stoepker, Spanjer & Machiels 1998.

¹⁷⁵⁰ Boxmeer-'t Zand: www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/archeologie/een-merovingisch-grafveld-op-het-zand/; Boxmeer-Sterckwijck: Dijkstra 2015a; Mierlo: Mostert 2011a; Simons 2012; email F. Theuws d.d. 20 oktober 2015.

¹⁷⁵¹ Het grafveld is ontdekt door amateurarcheologen. Archol heeft vervolgens in samenwerking met de Universiteit Leiden de opgraving uitgevoerd. De resultaten zijn nog niet gepubliceerd. Het proefsleuvenonderzoek voorafgaande aan de opgraving is wel gepubliceerd (Knippenberg, Hemminga & Goossens 2014). Volgens een abstract van een paper over het grafveld dateert de meerderheid van de graven uit de periode 550-700. Twee graven dateren uit de late vijfde eeuw (Hemminga & Goossens 2015). Het grafveld omvatte 26 inhumatiegraven en twee crematiegraven.

¹⁷⁵² Theuws 1999b, 343.

¹⁷⁵³ Schriftelijke mededeling per email van F. Theuws d.d. 20 oktober 2015. Datering is op basis van: 1. het zijn erfgrafvelden; ze liggen in een nederzetting; 2. het zijn eenvoudige kistgraven zonder bijgaven. In Geldrop, Dommelen, etc. dateren dergelijke begravingen uit de tijd na ca. 700; 3. in een van de graven lag secundair een Karolingische scherf, uitgelegd als opsplijt.

¹⁷⁵⁴ Theuws & Van Haperen 2012; Dijkstra 2015.

¹⁷⁵⁵ De Haas 2010.

¹⁷⁵⁶ De Haas 2010. Zie ook paragraaf 8.7.

¹⁷⁵⁷ Theuws 1988, 56.

¹⁷⁵⁸ De Haas 2010, 92.

¹⁷⁵⁹ Jayasena & De Winter 2005; Dijkstra 2015; Korthorst & Nollen 2008; Van Genabeek 2002; Arts 2004.

¹⁷⁶⁰ Fokkens, Jansen & Van Wijck 2009.

¹⁷⁶¹ Peters 2016, 47.

Tabel 8.4 Vindplaatsen met grafvelden van het platteland uit de vroege en volle middeleeuwen.

Om- nummer	Onderzoek/toponiem	Beschrijving	Datering	Mesoregio (en lokale landschappelijke ligging)	Literatuur
44458	Bergeijk-Centrum	graven rondom kerk	s 203, s 206, s 207: 900-1422, overige graven van latere datum	Kempisch Hoog hoog gebied bij laagte die overgaat in de Hofloop (hoog gebied: dekzandrug of opgehoogd met kerkhofgrond?)	Dijkstra 2015
6232 en 6468	Boekel-St. Agathaplein	graven bij kerk	vanaf 12 ^{de} -13 ^{de} eeuw?	Peelhorst dekzandrug; plateau-achtige horst	Jayasena & De Winter 2005
Onbekend	Boxmeer-'t Zand	grafveld vroege middeleeuwen	merovingische tijd	Maasdal oeverwal	www.nepomukboxmeer.nl/over-boxmeer/archeologie/een-merovingisch-grafveld-op-het-zand/
22203	Boxmeer-Sterckwijck	grafveld vroege middeleeuwen bij vroegmiddeleeuwse bewoning	laat-Merovingische en vroeg Karolingische tijd	Maasdal laatglaciale terras van Vierlingsbeek met ten westen daarvan een depressie (een afgesneden en opgevulde restgeul van het pleniglaciale Rijkevoort-terras)	Dijkstra 2015a
17591	Woensel-Oude Toren	begravingen bij kerk	725? tot einde volle middeleeuwen (1250) en later	Roerdalslenk zuidelijke dekzandgebied; Midden op dekzandrug	Korthorst & Nollen 2008
24128	Mierlo-Het Hof van Bethanië	graf met bijgiften	Merovingische tijd	Roerdalslenk zuidelijke dekzandgebied; dekzandrug	Mostert 2011a; Simons 2012
43099	Mierlo-Hoek Heer v. Scherpenzeelweg/ Bisschop v. Mierlostraat (Partycentrum De Mona)	grafveld met 15 inhumatiegraven zonder bijgiften	700-750?	Roerdalslenk zuidelijke dekzandgebied; dekzandrug	Simons 2012; email Frans Theuws 20 oktober 2015
2664	Escharen-Oude Kerk	graven bij de kerk	vanaf 12 ^{de} eeuw?	Maasdal onbekend; op basis van oversnijding door tufstenen kerk (en datering tufsteen van voor 1200) vanaf periode ergens voor 1200?	Van Genabeek 2002
6078	Oss, Berghem-Zevenbergen	vermoedelijke galg met graven	vermoedelijk 13 ^{de} eeuw	Peelhorst plateauachtige horst	Fokkens, Jansen & Van Wijk 2009
7240	Sint-Michiëlsgestel-Centrum	begravingen bij kerk	onbekend, vanaf ergens in middeleeuwen?	Roerdalslenk noordelijke dekzandgebied; dekzandhoogte	Arts 2004
4009 en 4620	Sint-Oedenrode-Kerkstraat	erfgrafveld en collectief grafveld bij kerk	850-1100	Roerdalslenk noordelijke dekzandgebied	Peters 2010
61409	Uden-Schepersweg	collectief grafveld	met vondsten uit in elk geval de zesde eeuw	Peelhorst; Plateauachtige Horst	Knippenberg, Hemminga & Goossens 2014

Opvallend zijn twee graven die geïsoleerd liggen ten opzichte van het grote grafveld bij de kerk. Het kan om een erfgrafveldje gaan op het burchtcomplex, want het ligt nabij een plaats waar onder andere een gebouwplattegrond aanwezig is.¹⁷⁶² De graven te Woensel dateren mogelijk vanaf de Karolingische tijd, maar dat is niet zeker.¹⁷⁶³ De graven te Bergeijk dateren van na 900.¹⁷⁶⁴ De graven te Boekel en Sint-Michiëls-gestel zijn niet goed te dateren.¹⁷⁶⁵ Een aantal van die te Grave zijn ouder dan de tufstenen kerk.¹⁷⁶⁶

Onduidelijk is nog steeds hoe oud de eerste grafvelden bij kerken in oostelijk-Noord-Brabant (en in het Maas-Demer-Scheldegebied als geheel) in het algemeen zijn. Wellicht begint een aantal daarvan in de Karolingische tijd, zoals mogelijk te Woensel. Meer ¹⁴C-dateringen van skeletresten zijn nodig om de aanvang van grafvelden te kunnen bepalen. Wellicht wordt de datering van de oudste grafvelden bij kerken duidelijker in nieuwe overzichtspublicaties.¹⁷⁶⁷

¹⁷⁶² Dubbelgraf bij gebouw 2, Peters 2010, 41, afb. 11, nrs. 10 en 13.

¹⁷⁶³ Korthorst & Nollen 2008.

¹⁷⁶⁴ Dijkstra 2015.

¹⁷⁶⁵ Jayasena & De Winter 2005; Arts 2004.

¹⁷⁶⁶ Van Genabeek 2002.

¹⁷⁶⁷ Theuws in voorbereiding.

8.4.6 Rurale kerken uit de volle en late middeleeuwen

Vijf middeleeuwse kerkplaatsen zijn onderzocht in de Malta-periode (tabel 8.5). Te Bergeijk is een deel van een kerkhofmuur gevonden, aangelegd in 1917.¹⁷⁶⁸ Te Boekel resten van een middeleeuwse kapel die mogelijk vanaf de twaalfde en/of dertiende eeuw dateert.¹⁷⁶⁹ Te Woensel een deel van de middeleeuwse kerk, waarschijnlijk uit het begin van de vijftiende eeuw,¹⁷⁷⁰ te Escharen een complete kerk waarvan de aanvangsdatering onduidelijk is (ergens voor 1200?) en te Sint-Michielsgestel een uitbraaksleuf van de middeleeuwse kerk, met een datering niet nauwkeuriger dan 'middeleeuws'.¹⁷⁷¹ In de laatstgenoemde plaats is eerder ook onderzoek naar de kerk gedaan, waarbij een plattegrond van een houten kerk is blootgelegd.¹⁷⁷²

8.4.7 Ambachtelijke complexen

Houtskoolmeilers

Houtskoolmeilers zijn kuilen waarin stapels hout tot houtskool zijn verbrand. Die houtskoolproductie wordt vaak in verband gebracht met ijzerproductie met houtskool als brandstof.¹⁷⁷³ Rechthoekige meilerkuilen zijn volgens Groenewoud typisch voor de late ijzertijd en Romeinse tijd, ronde dateren vooral uit de periode achtste-twaalfde eeuw.¹⁷⁷⁴ Drie ronde meilers zijn gevonden te Boekel-Parkweg (tabel 8.6).¹⁷⁷⁵

Ze zijn niet gedateerd. Ronde meilers zijn typisch voor de middeleeuwen. Te Budel-Noord-Duitse School zijn zeven meilers gevonden. Twee zijn ¹⁴C gedateerd, met 1150 ± 30 BP en 1115 ± 30 BP als uitkomsten.¹⁷⁷⁶ Te Steensel-Boeterbogten is ook een meiler gevonden die echter gedateerd is in de periode late middeleeuwen-nieuwe tijd omdat er vooral roodbakend aardewerk in de vulling van de meilerkuil zat.¹⁷⁷⁷ De overige meilervindplaatsen bevonden zich te Veldhoven. Tijdens een proefsleuvenonderzoek op de Zilverackers werden in deelgebied 3 (Schootackers) vier houtskoolmeilers aangesneden. ¹⁴C-onderzoek is niet uitgevoerd en ze worden in de middeleeuwen gedateerd.¹⁷⁷⁸ In zone B van Veldhoven-Zilverackers zijn 63 houtskoolmeilers gevonden. Daarvan zijn er zes gedateerd middels ¹⁴C onderzoek. Twee daarvan zijn voor-middeleeuws, vier dateren tussen 895 en 1208 n.Chr.

Te Veldhoven-Zilverackers zijn ook meilers gevonden.¹⁷⁷⁹ Verder zijn te Veldhoven-Sonderwickcampus houtskoolrijke kuilen gevonden. Een daarvan bevatte verkoalde eikels. Eén kuil is gedateerd op 1035 ± 20 BP, gecalibreerd 982-1024 n.Chr.¹⁷⁸⁰ Er wordt gedacht aan kuilen voor het roosteren van eikels ter conservering, maar het kan natuurlijk ook om meilers gaan, waarbij eikels onbedoeld in de meilerkuilen terecht zijn gekomen, samen met takken van eikenhout. Parallelen voor houtskoolmeilers uit de middeleeuwen elders in het Maas-Demer-Scheldegebied zijn onder meer op de vindplaatsen Lomm, Zoerselbos, Venlo, Peel en Maas en Well-Aijen aanwezig.¹⁷⁸¹

¹⁷⁶⁸ Dijkstra 2015, 30.
¹⁷⁶⁹ Jayasena & De Winter 2005, 25.
¹⁷⁷⁰ Korthorst & Nollen 2008, 6.
¹⁷⁷¹ Van Genabeek 2002, 19; Arts 2004, 29.
¹⁷⁷² Stoepker 1990.
¹⁷⁷³ Groenewoudt 2005.
¹⁷⁷⁴ Groenewoudt 2005; Bouma & Müller 2014.
¹⁷⁷⁵ De Jong 2008a.
¹⁷⁷⁶ Bink 2012.
¹⁷⁷⁷ Wesdorp 2014, 38.
¹⁷⁷⁸ Van der Veken & Blom 2012b.
¹⁷⁷⁹ Van der Weerden 2011.
¹⁷⁸⁰ Van Beek et al. 2004, 39-40.
¹⁷⁸¹ Boeren et al. 2009; Van der Veken 2014.

Tabel 8.5 Vindplaatsen met kerken van het platteland uit vroege en volle middeleeuwen.

Om nummer	Onderzoek/toponiem	Beschrijving	Datering	Mesoregio en lokale landschappelijke ligging	Literatuur
44458	Bergeijk-Centrum	grachtenstelsel rondom kerk, aanvang in de tweede helft van de 10 ^e eeuw.	middeleeuwen	Kempisch Hoog	Dijkstra 2015
6232 en 6468	Boekel-St. Agathaplein	resten van een middeleeuwse kapel	volle/late middeleeuwen	Roerdalslenk	Jayasena & De Winter 2005
17591	Woensel-Oude Toren	15 ^e eeuwse kerk	late middeleeuwen	Roerdalslenk	Korthorst & Nollen 2008
2664	Escharen-Oude Kerk	kerk die mogelijk teruggaat tot in de vroege middeleeuwen	vroege (?) en volle middeleeuwen	Roerdalslenk	Van Genabeek 2002
7240	Sint-Michielsgestel-Centrum	uitbraaksleuf middeleeuwse kerk.	middeleeuwen	Roerdalslenk	Arts 2004

Tabel 8.6 Vindplaatsen met houtskoolmeilers uit de vroege en volle middeleeuwen.

OM nummer	Onderzoek/toponiem	Beschrijving	Datering	Landschappelijke regio en lokale landschappelijke ligging	
5660	Boekel-Parkweg	3 houtskoolmeilers	onbekend	Roerdalslenk	De Jong 2008a
35306	Budel-Noord-Duitse School	7 houtskoolmeilers	nr. 201: 1150 ± 30 bp nr. 207: 1115 ± 30 bp	Kempisch Hoog	Bink 2012
45349	Steensel-Boterbogten	1 houtskoolmeiler	late middeleeuwen-nieuwe tijd	Kempisch Hoog	Wesdorp 2014
Onbekend	Veldhoven-Sonderwickcampus	meerdere houtskoolrijke kuilen	982-1024 cal ad	Roerdalslenk	Van Beek, Van Hoof & Hamburg 2004
40453	Veldhoven-Zilverackers vindplaatsen 4, 12, 17	meerdere houtskoolmeilers	onbekend	Roerdalslenk	Van der Weerden 2011
40505	Veldhoven-Zilverackers deelgebied 3 (Schootackers) werkput 351	4 houtskoolmeilers	onbekend	Roerdalslenk	Van der Veken & Blom 2012
49114	Veldhoven-Zilverackers zone B	63 houtskoolmeilers	895-1208 (4 stuks)	Roerdalslenk	Van der Veken 2014

Tabel 8.7 Gedateerde middeleeuwse houtskoolmeilers uit zone B van de opgraving Veldhoven-Zilverackers (bron: Van der Veken & Blom 2012b, 51).

Context	¹⁴ C-datering
S2.44, vondstnummer 29	1023 ± 26 BP (ca. 971-1040 n. Chr. gekalibreerd)
S4.21, vondstnummer 38	1086 ± 21 BP (ca. 895-1014 n. Chr. gekalibreerd)
S11.2, vondstnummer 110	963 ± 25 BP (ca. 1019-1155 n. Chr. gekalibreerd)
S13.13, vondstnummer 115	904 ± 26 BP (ca. 1040-1208 n. Chr. gekalibreerd)

Ijzermeltovens en ijzersmidsten

Te Uden-Schouwstraat/A50 is bij een bewoningsplaats uit de vroege middeleeuwen een ijzermeltoven en smidse gevonden.¹⁷⁸² Moerasijzererts is gebruikt als grondstof voor ijzerproductie. Parallelen voor vroegmiddeleeuwse smidsten vinden we net over de grens van het studiegebied in Berkel-Enschot en in Duitsland.¹⁷⁸³ Net over de grens van Nederland, in de Antwerpse Kempen, zijn te Nijlen-Mussenpad ijzerslakken in vroegmiddeleeuwse waterputten gevonden die wijzen op ijzerproductie en het smeden van ijzer.¹⁷⁸⁴

Pottenbakkersovens

In oostelijk Noord-Brabant is geen pottenbakkersoven uit de vroege en/of volle middeleeuwen gevonden, maar net over de grens wel een, die zeker genoemd moet worden omdat die ons op het mogelijke bestaan op zich wijst van pottenbakkersovens in het zandgebied van het Maas-Demer-Scheldegebied in de vroege en/of

volle middeleeuwen. De oven dateert uit de vroege middeleeuwen en is gevonden te Beerse (B). In de oven is imitatie-Badorfkeramiek gemaakt.¹⁷⁸⁵ Naar de herkomst van de klei van lokaal en regionaal in oostelijk Noord-Brabant vervaardigd middeleeuws aardewerk is nog weinig onderzoek gedaan. Toch heeft dat onderzoek potentie. Klei kan in de middeleeuwen zijn gewonnen langs breuklijnen, waar steilranden liggen en oude kleilagen binnen handbereik liggen. In westelijk Noord-Brabant komt de Tegelenklei aan de oppervlakte voor langs de steilrand van de Brabantse wal.¹⁷⁸⁶ Er wordt gedacht dat de Kempische waar (twaalfde-dertiende eeuw) bij Bergen op Zoom is gemaakt.¹⁷⁸⁷ Diezelfde klei, uit het vroeg-pleistocene, komt echter ook bij de Peelrandbreuk aan de oppervlakte op plaatsen van wijstgronden.¹⁷⁸⁸ De Kempische waar kan dus ook zijn gemaakt in plaatsen bij die breuk. Dat bij de Peelrandbreuk aardewerk werd gemaakt, weliswaar met andere lokale klei, toont de vindplaats Deurne-Zeilberg, waar aardewerk werd gemaakt in de nieuwe tijd.¹⁷⁸⁹

¹⁷⁸² Van Hoof & Janssen 2002.

¹⁷⁸³ Berkel-Enschot: Brouwer & Van Mousch 2015; Duitsland: Baumhauer 2003.

¹⁷⁸⁴ Bourgeois *et al.* 2015, 24.

¹⁷⁸⁵ Schriftelijke mededeling Nico Arts 2015.

¹⁷⁸⁶ Huijbers 2016b.

¹⁷⁸⁷ Verhoeven 1990.

¹⁷⁸⁸ Hoogma 1979, 175, 176.

¹⁷⁸⁹ Arts & Vissers 1996.

8.4.8 Conclusies

Opvallend is dat tussen 1997 en 2014 relatief veel sites zijn aangetroffen van agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen. Vindplaatsen met uitsluitend bewoningsresten uit de vroege middeleeuwen zijn schaars, veel vaker bestaan woonplaatsen zowel in de vroege als de volle middeleeuwen. Relatief weinig sites zijn bekend geworden van het platteland van aristocratische bewoningsplaatsen, kerken en grafvelden. Aristocratische bewoningsplaatsen, kerken en rijengrafvelden zijn op zich natuurlijk zeldzamer dan agrarische bewoningsplaatsen. De rijengrafvelden zijn dat vanwege het (lokale of bovenlokale) collectieve karakter. De vraag blijft echter waarom zo weinig vroegmiddeleeuwse grafvelden zijn gevonden. Hierboven is gesteld dat archeologisch onderzoek vaak in de akkerdekgebieden op dekzandruggen plaatsvindt en dat daarbuiten weinig opgravingen geschieden. Een vraag die gesteld kan worden is of de reden daarvan is dat esdekken/plaggendecken als van hogere waarde op beleidskaarten zijn aangemerkt dan andere landschappelijke zones?¹⁷⁹⁰

8.5 De aard van de rurale bewoning in de vroege en volle middeleeuwen

8.5.1 Inleiding

In de volgende paragrafen wordt de aard van agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen uiteengezet. Dit is op zichzelf van belang om over handvatten te beschikken voor paragraaf 8.6, waarin de landschappelijke ligging van bewoningsplaatsen, en dus locatiekeuze, aan de orde komt. De nadruk ligt hier op de agrarische bewoningsplaatsen, ten eerste omdat die de bulk omvatten van de data en ten tweede omdat die op het niveau van oostelijk Noord-Brabant nog nooit comparatief zijn geanalyseerd naar ruimtelijke en temporele kenmerken (wel erven en huizen), maar dit is voor het in beeld brengen van bewoningsdynamiek wel noodzakelijk. Eerst wordt de dataset getoond, die een selectie bevat van de sites genoemd in paragraaf 8.4. De literatuur van de in paragraaf 8.5 besproken sites en bewoningsplaatsen staat in de

bijlagen 8.1 tot en met 8.3, maar waar noodzakelijk wordt er ook naar verwezen in de tekst. Vervolgens worden agrarische bewoningsplaatsen geanalyseerd. Eerst wordt de bestaansduur besproken, daarna de samenstelling van nederzettingen op bewoningsplaatsen en daarna de relatie tussen beide variabelen. De stabiliteit van bewoningsplaatsen, en de variatie daarin, komt ook aan de orde. Vervolgens wordt een typologie opgesteld van agrarische bewoningsplaatsen met de variabelen bestaansduur en samenstelling. Die typologie wordt gebruikt in een afsluitende paragraaf over de ontwikkeling van het bewoningspatroon in de vroege en volle middeleeuwen, los van de ligging in het landschap, op basis van zowel Malta- als pre-Malta-data. Daarin worden ook aristocratische bewoningsplaatsen, kerken en grafvelden behandeld. De resultaten van paragraaf 8.5 en 8.6 samen worden in paragraaf 8.7 gebruikt om met tijdgebonden geografische modellen een beeld te schetsen van de ontwikkeling van het lokale, mesoregionale en macroregionale bewoningspatroon in relatie tot het landschap en om dus in te gaan op bewoningsdynamiek en locatiekeuze.

8.5.2 Kenmerken van agrarische bewoningsplaatsen 500-1250

Verantwoording selectie

Voor de karakterisering van de bewoning ligt de nadruk op agrarische bewoningsplaatsen met nederzettingen met complete of reconstrueerbaar complete erven. Er wordt een uitzondering gemaakt voor incomplete erven die zijn gelegen in de microregio's die in paragraaf 8.6 ter sprake komen. Reconstrueerbare erven, zijn erven waarvan voldoende archeologisch lege ruimte om de erfelementen heen is blootgelegd om te kunnen constateren dat geen erfelement van een ander erf meer is te zien.¹⁷⁹¹

We gebruiken in de onderstaande analyses van de sites uit de vroege en volle middeleeuwen samen en uit alleen de volle middeleeuwen, uitsluitend sites met complete erven of met bijna complete/reconstrueerbare complete erven. Als we het hebben over sites uit alleen de vroege middeleeuwen, gebruiken we alle sites die beschikbaar zijn met complete huizen uit de Malta-periode omdat we uit die periode weinig vindplaatsen hebben, namelijk drie stuks.

¹⁷⁹⁰ Zie voor westelijk Noord-Brabant Ball et al. voor een vergelijkbare problematiek.

¹⁷⁹¹ Voor de definitie van het begrip erf zie paragraaf 8.4.

Tabel 8.8 Geselecteerde vindplaatsen voor de bestudering van de aard van de rurale bewoning in de vroege en volle middeleeuwen.

Sites met agrarische bewoningsplaatsen uit alleen de vroege middeleeuwen	Sites met agrarische bewoningsplaatsen uit alleen de volle middeleeuwen
Budel-Noord-Duitse School	Heesch-Hildebrandstraat
Beers-De Riet	Boxtel-In Goede Aarde
Hulsel-Kerkekkers	Vessem-Centrum
	Eersel-Kerkebogten
	Steensel-Boterbogten
	Bakel-Neerakker
	Haaren-Wijngaert III
	Lieshout-Beekseweg
	Lieshout-Nieuwenhof Noord
	Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'
	Nederweert-Rosveld
	Nederweert-Merenveld
	Nuenen-De Luistruik
	Nuenen-West, Dubbestraat 10
	Herpen-Wilgendaal
	Oss-Horzak-Oost
	Oss-Horzak-West
	Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik
	Sint-Oedenrode-Rooise Zoom
	Someren-Acaciaweg
	Someren-Ter Hofstadlaan
	Valkenswaard-Dommelseweg 28a, 30
	Veghel-Peellandstraat
	Veghel-Scheifelaar II
	Weert-Kampershoek Noord II
	Weert-Laarveld vindplaats 2

Agrarische bewoningsplaatsen gekarakteriseerd naar een aantal variabelen

Aanvang-einde, bestaansduur en stabiliteit van agrarische bewoningsplaatsen

In de selectie bevinden zich drie sites met bewoningsplaatsen met alleen bewoning uit de vroege middeleeuwen (500-900 n.Chr.), twaalf sites met bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen (500-1250 n.Chr.) en 26 met bewoning uit alleen de volle middeleeuwen (900-1250 n.Chr.). De analyse van bewoningsplaatsen per periode (vroege, vroege-volle en volle middeleeuwen) wordt gedaan om heuristische redenen. Alle archeologische periodiserings zijn begrippen bedacht door onderzoekers, maar voor het onderzoek is het van belang om over kapstukken te beschikken.

Bewoningsplaatsen uit (alleen) de vroege middeleeuwen

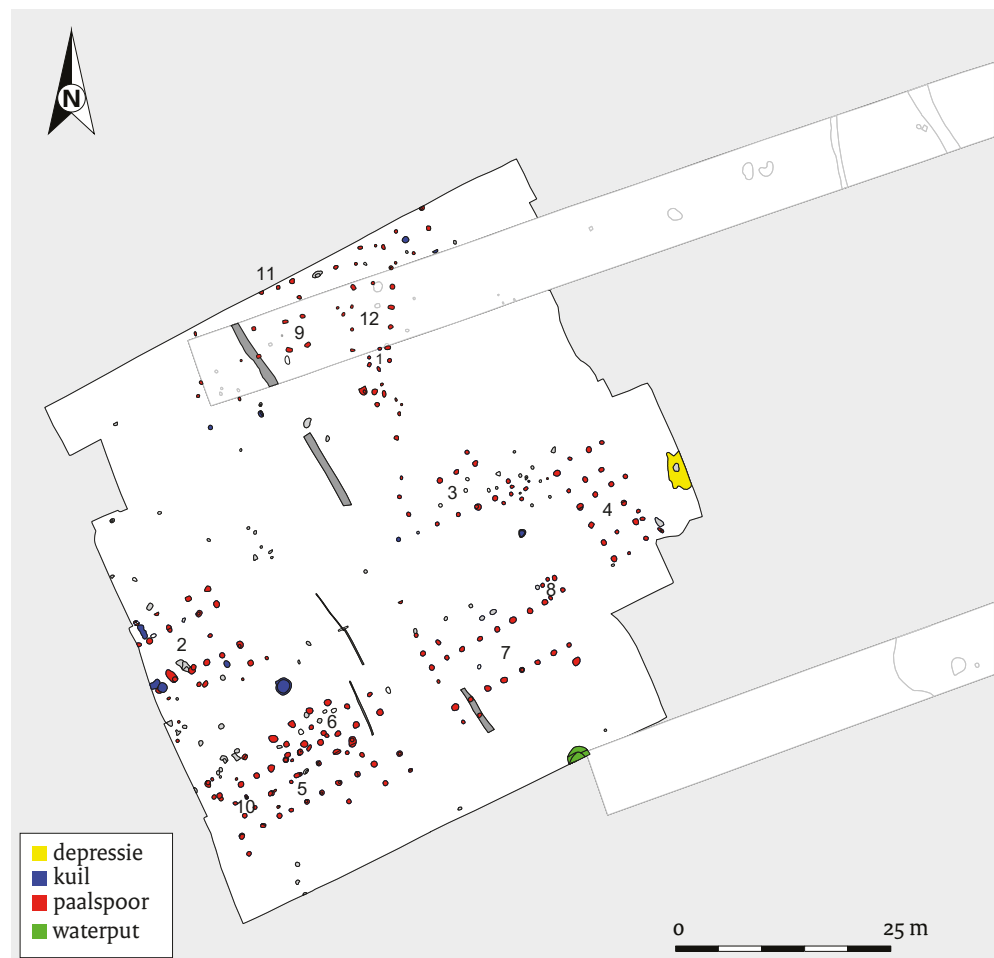
Er zijn tien bewoningsplaatsen die alleen in de vroege middeleeuwen (kunnen) hebben bestaan. Daarvan zijn er drie die met zekerheid uitsluitend in de vroege middeleeuwen bestaan omdat zij compleet of vrijwel compleet zijn onderzocht (tabel 8.9 en afb. 8.7 tot en met 8.9). Het gaat om bewoningsplaatsen te Hulsel-Kerkekkers, Nistelrode-Zwarte Molen en Someren-Waterdael.

De bestaansduur van de bewoningsplaatsen varieert tussen 100 en maximaal 275 jaar. Beers-De Riet bewoningsplaats 2 bevat een erfplaats die waarschijnlijk dateert van 575 tot 725 en een die bestaat tussen 775 en 850, dus zit er in die 275 jaar een hiaat (afb. 8.37).¹⁷⁹² Overigens is deze bewoningsplaats niet compleet opgegraven.

¹⁷⁹² Brouwer 2015.

Alleen de bestaansduur van de bewoningsplaatsen van Nistelrode (afb. 8.8 en 8.14) en Someren (afb. 8.9 en 8.12) is zonder twijfel te reconstrueren omdat die bewoningsplaatsen (nagenoeg) compleet zijn opgegraven (Nistelrode bewoningsplaats 3; afb. 8.14).¹⁷⁹³ Bij de compleet opgegraven bewoningsplaatsen varieert de bestaansduur maximaal tussen de 125 en 150 jaar. Bij de andere bewoningsplaatsen is de bestaansduur onzeker omdat het opgravings-areal in die gevallen relatief klein is en de werkgrenzen dicht bij de gevonden structuren liggen (Beers-De Riet bewoningsplaats 2¹⁷⁹⁴ (afb. 8.37)), Deurne-Groot Bottelsche Akker¹⁷⁹⁵,

Veldhoven-Kruisstraat¹⁷⁹⁶, Hulsel-Kerkekkers periode 600-725¹⁷⁹⁷ (afb. 8.7)), of omdat het om een onzekere datering gaat van aangetroffen bewoningsstructuren (Budel-Noord-Duitse School¹⁷⁹⁸ en Hulsel-Kerkekkers periode vierde-vijfde eeuw¹⁷⁹⁹). In werkelijkheid kunnen de bewoningsplaatsen van Beers, Deurne, Veldhoven en Hulsel groter zijn geweest en dus langer hebben bestaan. De bewoningssporen van de opgraving Hulsel-Kerkekkers kunnen tot een groter geheel hebben gehoord dat tot in de twaalfde eeuw bestond. Een deel ervan dat vanaf de Karolingische tijd bestond, is opgegraven in de pre-Malta-periode.¹⁸⁰⁰

Afb. 8.7 Hulsel-Kerkekkers, bewoningsplaatsen 1 (structuren 1, 4, 6, 8 en 10 vierde-vijfde eeuw?) en 2 (overige structuren 600-725?), (bron: De Leeuwe 2008, 24, fig. 6.1 aangepast).

¹⁷⁹³ Nistelrode: Jansen 2007; Hensen & Janssens 2016; Someren: De Boer & Hiddink 2012.

¹⁷⁹⁴ Brouwer 2015.

¹⁷⁹⁵ Hiddink 2008.

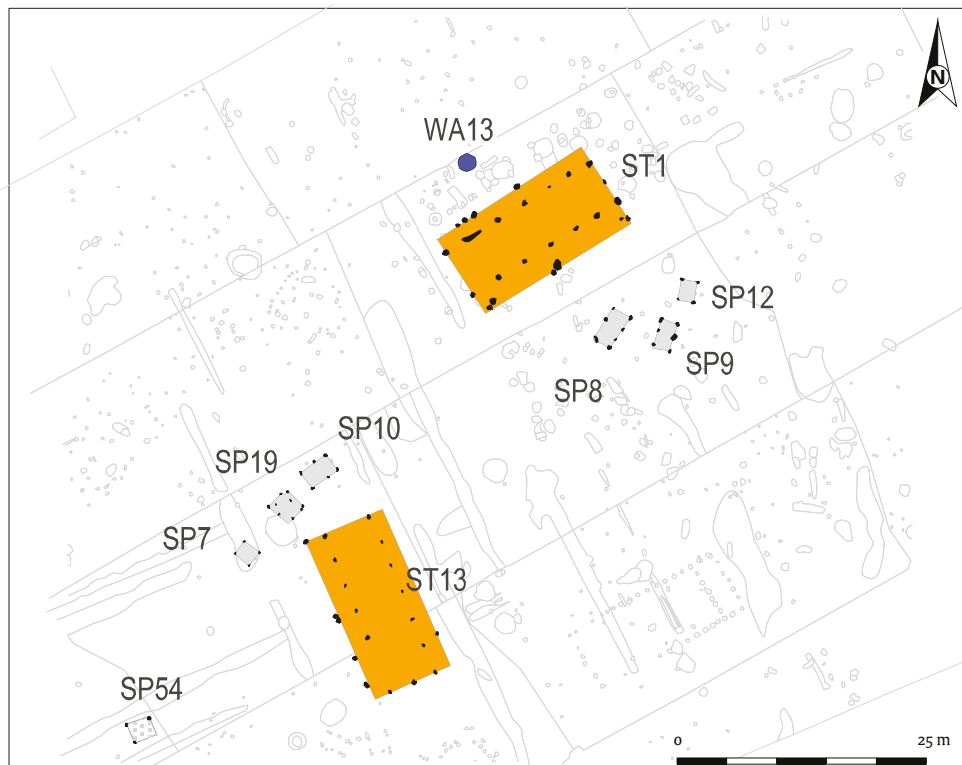
¹⁷⁹⁶ Van der Weerden 2010.

¹⁷⁹⁷ De Leeuwe 2008.

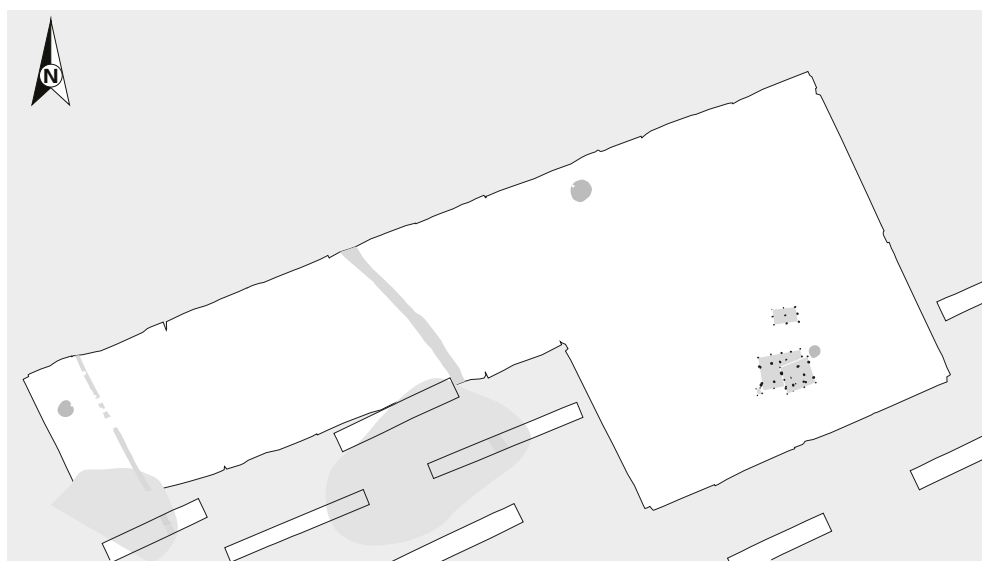
¹⁷⁹⁸ Bink 2012.

¹⁷⁹⁹ De Leeuwe 2008.

¹⁸⁰⁰ Theuws 1999a; De Leeuwe 2008. Er is een gebouwplattegrond gereconstrueerd die lijkt op een gebouw uit de volle middeleeuwen, maar omdat die niet is gedateerd kunnen we op grond daarvan niet stellen dat de bewoningsplaats uit de vroege middeleeuwen hoort bij de bewoning van de pre-Malta-opgraving.

Afb. 8.8 Nistelrode-Zwarte Molen II, bewoningsplaats 4, 600-725. Bewoningsplaatsnummer is door de auteur toegekend (bron: Hensen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13 aangepast).

Afb. 8.9 Someren-Waterdael III, bewoningsplaats 7, 750-900. Bewoningsplaatsnummer is door de auteur toegekend (bron: De Boer & Hiddink 2012, 100, fig. 5.21 erf 3 aangepast).

Tabel 8.9 Bewoningsplaatsen die alleen bestaan in de vroege middeleeuwen op volgorde van aanvang.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bewoningsplaats compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld)	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld)	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Budel-Noord-Duitse School	Budel-Noord-Duitse School bewoningsplaats 1	nee	Merovingische tijd?	Merovingische tijd?	?	Bink 2012
Hulsel-Kerkekkers	Hulsel-Kerkekkers bewoningsplaats 1	nee	4 ^{de} eeuw?	5 ^{de} eeuw?	?	De Leeuwe 2008, 24, fig. 6.1 en afb. 8.7 in dit hoofdstuk
Beers-De Riet	Beers-De Riet bewoningsplaats 2	nee	575	850	m275 (met hiaat van 50 jaar)	Brouwer 2015, 148, afb. 6.25 erf 3 en erf 8 en afb. 8.37 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I + II	Nistelrode bewoningsplaats 5	ja?	600	725	m125	Jansen 2007; Henssen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Hulsel-Kerkekkers	Hulsel-Kerkekkers bewoningsplaats 2	nee	600	725?	125?	De Leeuwe 2008, 24, fig. 6.1 en afb. 8.7 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen II	Nistelrode bewoningsplaats 4	ja	600	725	m125	Henssen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode bewoningsplaats 3	nee	700	900?	m200?	Jansen 2007 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Deurne-Groot Bottelsche Akker vindplaats 8	Deurne-Groot Bottelsche Akker bewoningsplaats 1	nee	725	900	m175	Hiddink 2008, 107, fig. 7.2
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 7	ja	750	900	150	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Veldhoven-Kruisstraat	Veldhoven-Kruisstraat bewoningsplaats 1	nee	725 of 850	950	100-m225	Van der Weerden 2010

Legenda: Of = variërende jaartallen die ver uit elkaar liggen, meer dan 100 jaar verschil; Bp = bewoningsplaats; Ep = erfplaats; Vp = vindplaats.

Bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen

Uit de selectie blijkt, wat betreft sites met bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen samen, dat bewoningsplaatsen die beginnen in de Merovingische tijd zeldzaam zijn (tabel 8.10 en afb. 8.10-14). Dit is vastgesteld op niet meer dan vier vindplaatsen.

We zien een aanvang in de Merovingische periode bij de vindplaatsen te Beers-De Riet bewoningsplaats 1 (afb. 8.37), Uden-Schouwstraat,¹⁸⁰¹ Someren-Waterdael III¹⁸⁰² (afb. 8.12) en Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1¹⁸⁰³

(afb. 8.10). Iets vaker lijkt de bewoning in de Karolingische tijd te beginnen, vanaf 725, in acht tot tien bewoningsplaatsen.¹⁸⁰⁴ Het opgravings-areaal bij de sites met die bewoningsplaatsen is echter relatief klein, op de arealen van Nistelrode bewoningsplaats 1 en Someren bewoningsplaats 3 na (afb. 8.14), waardoor niet kan worden uitgesloten dat hun oorsprong in werkelijkheid vroeger ligt.

De bestaansduur van de bewoningsplaatsen op basis van de gebruikte vindplaatsen, varieert tussen 200/250 en 600 jaar. Ook hier is bij een aantal sites de lengte van de bestaansduur van

¹⁸⁰¹ Van Hoof & Jansen 2002.

¹⁸⁰² De Boer & Hiddink 2012.

¹⁸⁰³ Dijkstra 2015a.

¹⁸⁰⁴ Someren bewoningsplaats 3 (afb. 8.14) kan ook vanaf 900 beginnen en de aanvang van 850 te Someren Acaciaweg bewoningsplaats 2 (Someren bewoningsplaats 16; Hoogendijk & Hiddink 2015, 22, fig. 4.1) is onzeker.

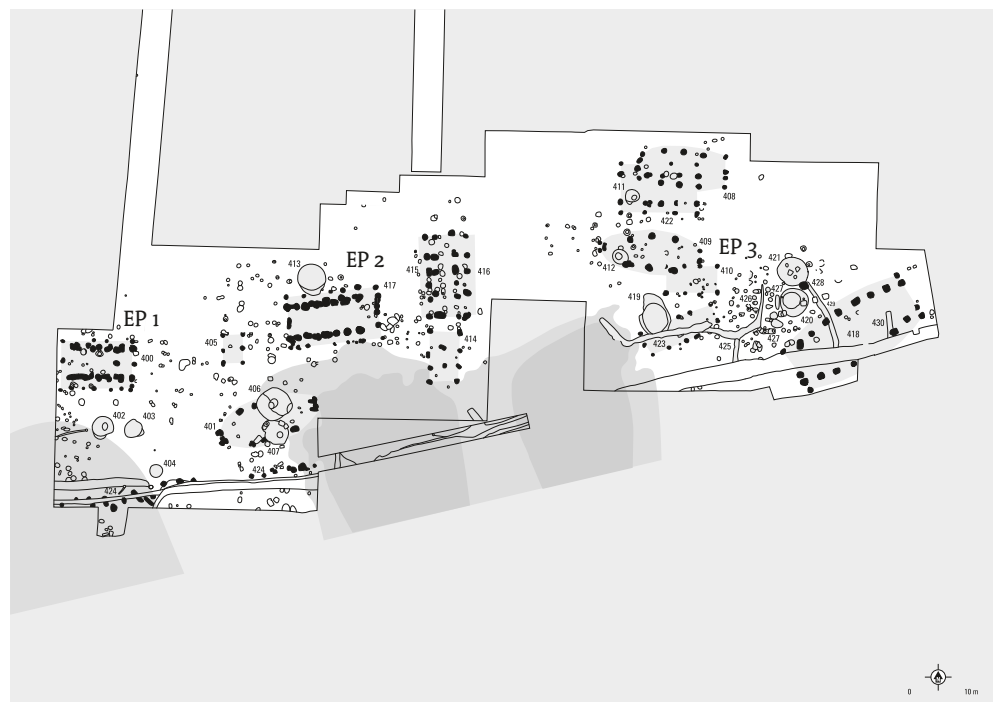
Tabel 8.10 Bewoningsplaatsen die bestaan in de vroege en de volle middeleeuwen op volgorde van aanvang in de vroege middeleeuwen. / = variërende jaartallen die dicht bij elkaar liggen, maximaal 100 jaar verschil.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja is grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld)	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld)	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Uden-A50/Schouwstraat	Uden-A50/Schouwstraat bewoningsplaats 1	nee	600/650	1050/1075	400-475	Van Hoof & Jansen 2002, 135, fig. 11.3, 137, fig. 11.4 links
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 1	ja	650	1050/1250	400/600	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Beers-De Riet	Beers-De Riet bewoningsplaats 1	nee	650/675*	1100	425/450	Brouwer 2015 148, afb. 6.25 en afb. 8.37 in dit hoofdstuk
Boxmeer-Sterckwijck	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1	nee	675	950	275	Dijkstra 2015a en afb. 8.10 en afb. 8.35 in dit hoofdstuk
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 2 (Someren cluster D)	ja	700	1100/1150/1200/1225	400-m525	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen II	Nistelrode bewoningsplaats 1	ja?	725	1250	525	Henssen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Deurne-Groot Bottelsche Akker vindplaats 9	Deurne-Groot Bottelsche Akker bewoningsplaats 2	nee	725	1000/1100	375-m475	Hiddink 2008, 108, fig. 7.3 en afb. 8.11 in dit hoofdstuk
Sterksel-Weiakkers	Sterksel-Weiakkers bewoningsplaats 1	nee	725	1075/1125	350-m400	Vanneste 2010
Oirschot-Gasthuisstraat	Oirschot-Gasthuisstraat bewoningsplaats 1	nee	730	1200	470	Kooi 2012b
Bakel-Achter de Molen	Bakel-Achter de Molen bewoningsplaats 1	nee	750	1050	300	Arnoldussen 2003, bijlage 2 en afb. 8.13 in dit hoofdstuk
Boxmeer-Sterckwijck	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2	ja?	800	1250	450	Dijkstra 2015b en afb. 8.35 in dit hoofdstuk
Bernheze-Heesch-Hoogstraat	Heesch-Hoogstraat bewoningsplaats 1	nee	825	1400?	575?	Tump 2014
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 3 (Someren cluster E)	ja?	850/900	1100	200-250	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Someren-Acaciaweg	Someren bewoningsplaats 16	nee	850?	1100?	250?	Hoogendijk & Hiddink 2015, 22, fig. 4.1

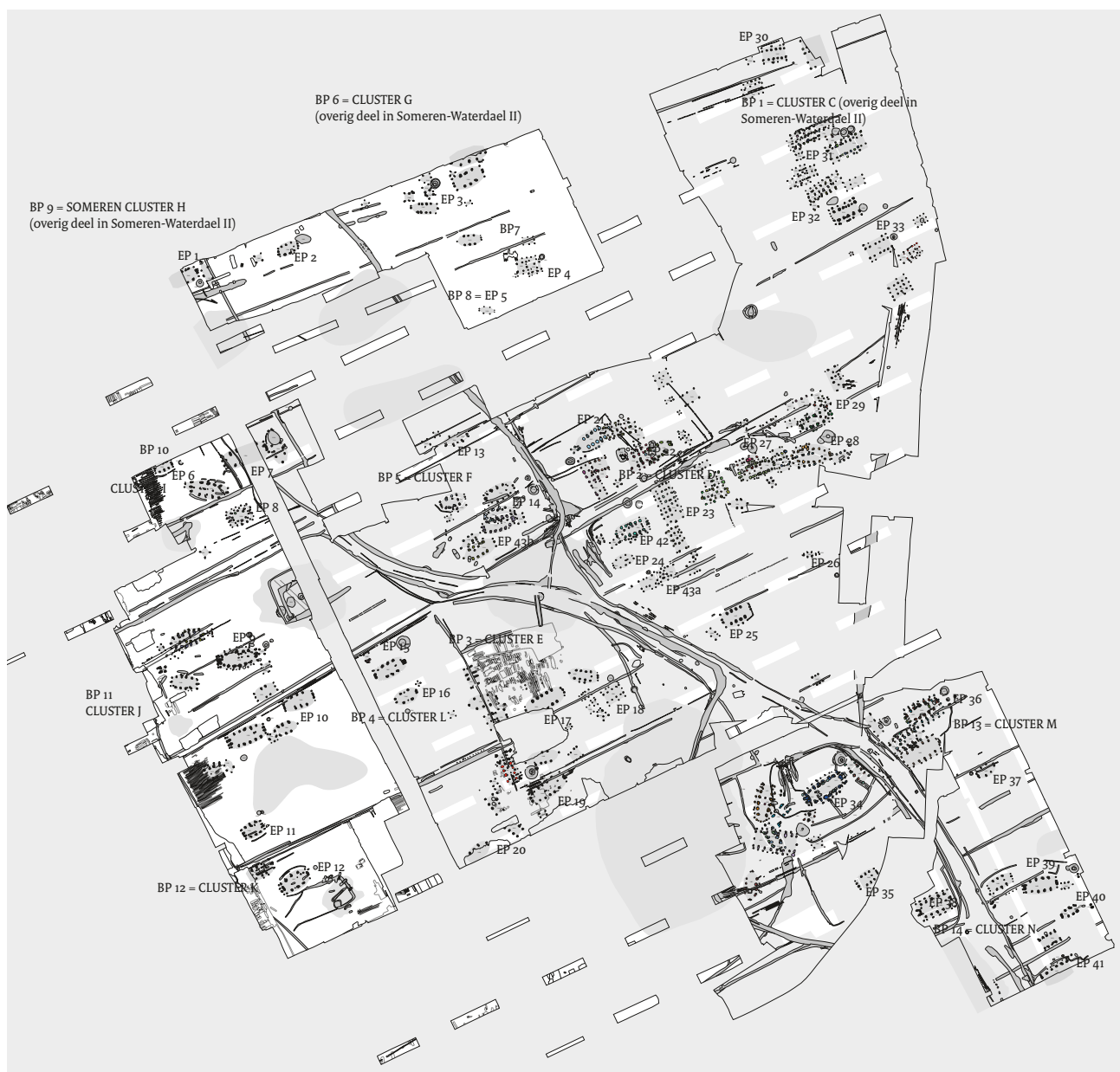
Legenda: Bp = bewoningsplaats; Ep = erfplaats; Vp = vindplaats; * = 650 in de synthese van het rapport, 675 in de tekst over de erven.

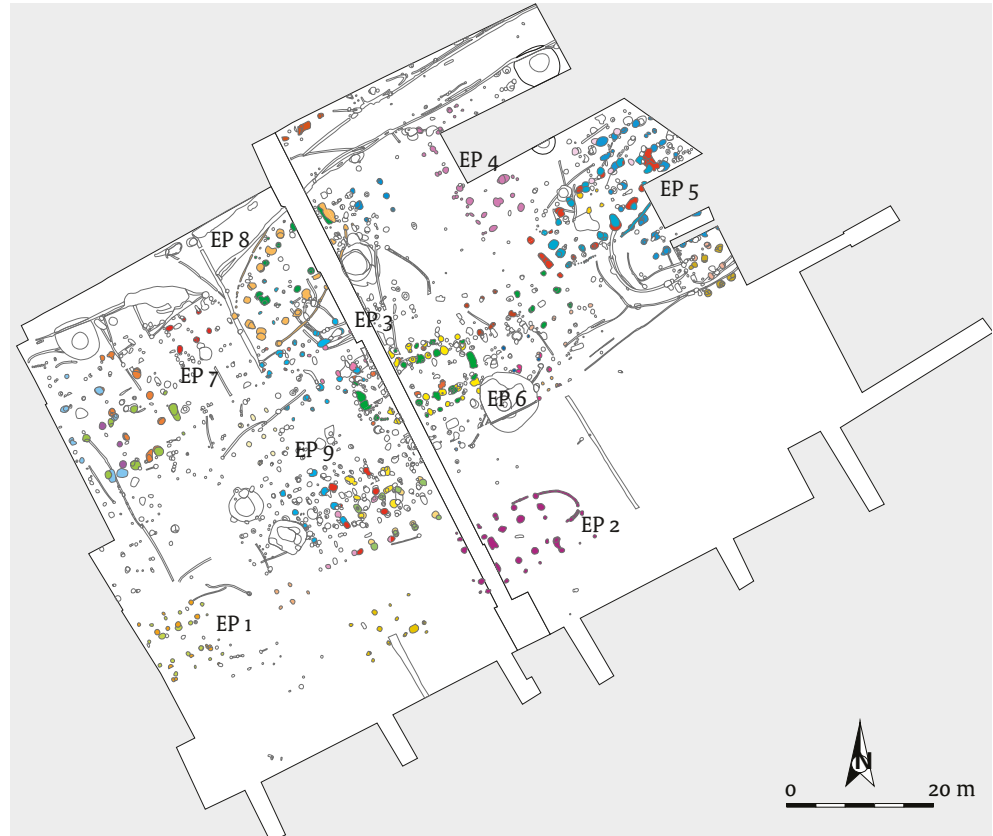
Afb. 8.10 Schematische weergave van Boxmeer-Sterckwijk, bewoningsplaats 1 675-950 (bron: Dijkstra 2015a, 474, afb. 7.16 en Blom & Van der Velde 2015, deel III Kaartenatlas, 10, Blad Oost 7 en 12, Blad Oost 9, aangepast).
 Legenda: cijfer = erfplaatsnummers; geel vierkant = locatie laat-Merovingisch/vroeg-Karolingisch grafveld;
 geel rondje = locatie voormiddeleeuwse grafheuvels. Bewoningsplaatsnummer is door de auteur toegekend

Afb. 8.11 Deurne-Groot Bottelsche Akker vindplaats 9, bewoningsplaats 2, 725-1100/1200 (bron: Hiddink 2008, 108, fig. 7.3 aangepast).
 Legenda: EP = erfplaats (bewoningsplaatsnummer en erfplaatsnummers zijn door de auteur toegekend).

Afb. 8.12 Someren-Waterdael III, bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen. De bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen zijn de BP nummers 1 tot en met 3. BP = bewoningsplaats (bron: tekening van E. de Boer VUHbs 2013, aangepast).
 Legenda: EP = erfplaats (erfplaatsen en erven zijn (deels) door de auteur gereconstrueerd en deels naar De Boer & Hiddink 2012).

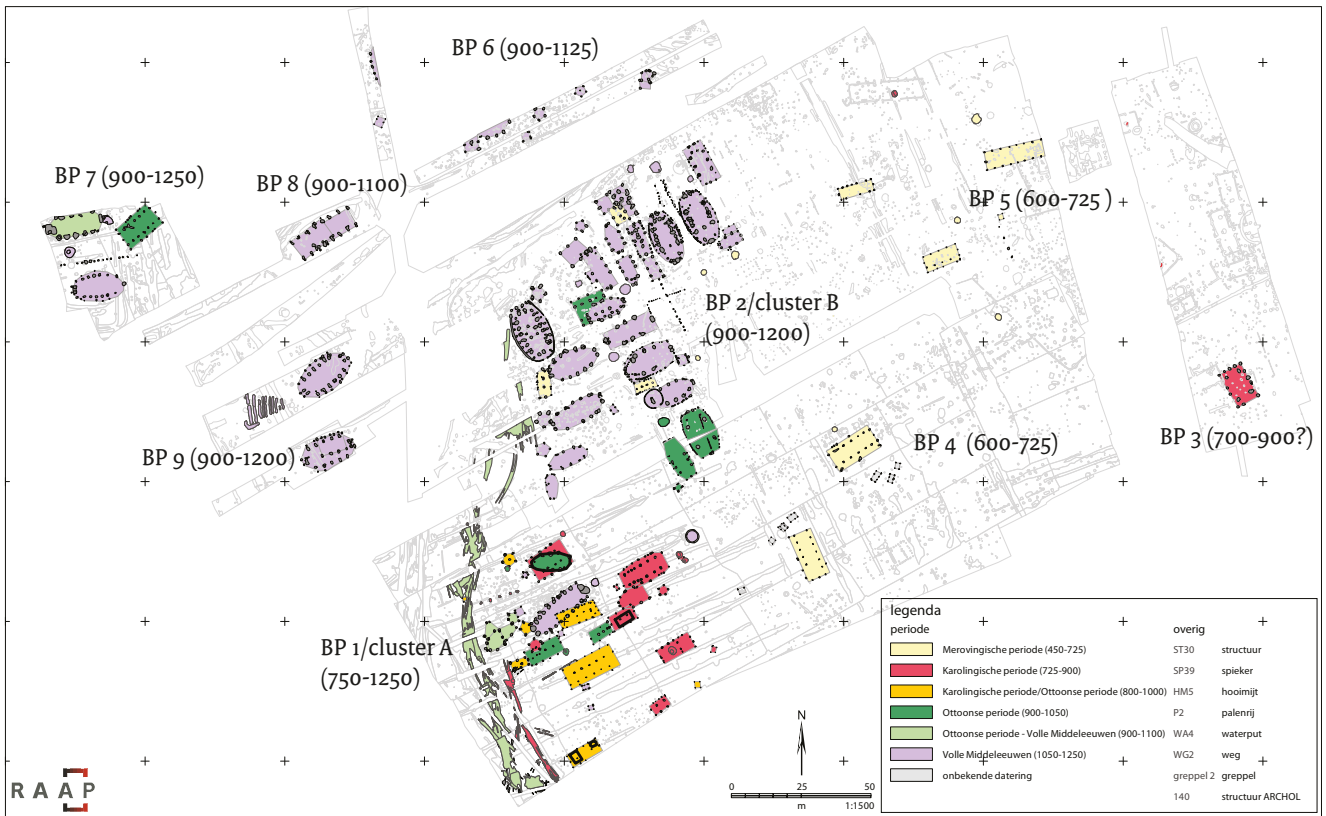

Afb. 8.13 Bakel-Achter de Molen, bewoningsplaats 1, 750-1050 (bron: Arnoldussen 2003, bijlage 2 aangepast).

Legenda: EP = erfplaats.

de bewoningsplaats onzeker, omdat niet bekend is of alles van de bewoningsplaats is opgegraven. Voor Someren bewoningsplaatsen 1 en 2 en voor Nistelrode bewoningsplaats 1, Someren bewoningsplaats 3 en Boxmeer-Sterkwijk bewoningsplaats 2 lijkt de bestaansduur vrijwel zeker (afb. 8.10, afb. 8.14, afb. 8.35 en afb. 8.36). Als we naar die vijf kijken blijkt dat zij respectievelijk 525, (maximaal) 600, (maximaal) 525 jaar, (maximaal) 250 jaar en (minimaal) 450 jaar hebben bestaan. De bestaansduur bij de vijf (vrijwel) compleet opgegraven bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen varieert dus tussen (maximaal) 250 en (maximaal) 600 jaar. Het zijn weinig voorbeelden dus

een statistisch betrouwbaar bepaalbare bestaansduur is er niet. We kunnen het alleen voor mogelijk houden, dat uit de hier geanalyseerde bewoningsplaatsen blijkt dat zij maximaal 250-525/600 jaar bestaan. De bewoningsplaatsen die beginnen in de Karolingische tijd hebben 200-525 jaar bestaan. Bij de niet compleet opgegraven bewoningsplaatsen is de werkelijke bestaansduur niet te bepalen omdat zij deel van een groter geheel kunnen zijn geweest. (afb. 8.10). Meer grootschalig onderzoek, met het opgraven van gehele bewoningsplaatsen, zal nodig zijn om bewoningsplaatsen comparatief te kunnen bestuderen.

Afb. 8.14 Nistelrode-Zwarte Molen II, bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen (naar Henssen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13).

Legenda: BP = bewoningsplaats; bewoningsplaats 1 = 750-1250; bewoningsplaats 2 = 900-1200.

Bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Wanneer we kijken naar de agrarische bewoningsplaatsen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan, zien we het volgende beeld (tabel 8.11 en afb. 8.15 tot en met 8.20). Als we de aanvangsdateringen van de bewoningsplaatsen op tijdsvolgorde zetten, lijkt het dat in elke eeuw van de volle middeleeuwen nieuwe bewoningsplaatsen opkomen. Dat beeld wordt natuurlijk vertekend omdat er een aantal niet met zekerheid compleet is opgegraven. Die kunnen in werkelijkheid eerder hebben aangevangen. Verder lijken de bewoningsplaatsen op zijn laatst te eindigen rond 1300, maar ook hier geldt dat een aantal incompleet is opgegraven, en dus in principe later zouden kunnen eindigen. Naar bestaansduur zien we dat de bewoningsplaatsen (met inbegrip van de compleet, vrijwel compleet en incompleet onderzochte), minimaal ca. 50 jaar bestaan en maximaal ca. 300 jaar. Als we echter kijken naar de aantallen keren dat

bepaalde waarden voorkomen zien we bij de compleet en nagenoeg compleet onderzochte bewoningsplaatsen samen, dat ca. 75 en 100 jaar het meeste voor komt, beide vijf maal. Een waarde van 150 jaar komt één keer voor, 200 jaar twee keer en 300 jaar één keer. Een bestaansduur voor agrarische bewoningsplaatsen vanaf 150 jaar is dus zeldzaam. Bij de incompleet onderzochte bewoningsplaatsen zien we dat een bestaan van ca. 75 jaar het meeste voorkomt, vijf keer en ca. 100 jaar vier keer. 75 en 100 jaar zal dus qua tijdsduur het dichtst bij de werkelijke bestaansduur van een aanzienlijk deel van bewoningsplaatsen uit (alleen) de volle middeleeuwen liggen.

Omdat de bestaansduur van de bewoningsplaatsen met aardewerk gedateerd is, kan er sprake zijn van een vertekening, omdat aardewerk niet altijd heel precies is te dateren en we met formatieprocessen rekening moeten houden.

Tabel 8.11 Bewoningsplaatsen die alleen bestaan in de volle middeleeuwen op volgorde van aanvang in de tijd.

Onderzoek/ toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Lieshout- Beekseweg	Bp 3; erfplaats C: ?/1150-1200	ja	?	1150-1200	?	Hiddink 2005a, 156, fig. 8.1 en afb. 8.16 in dit hoofdstuk
Bakel-Neerakker	Bp 3 = erfplaats 3: geen datering	nee	?	?	?	Ufkes 2010, 110, afb. 4.49 en 118, afb. 4.56
Nederweert-Rosveld zone 3	Bp 3	nee	?	1200/1250	?	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Nederweert-Rosveld zone 6	Bp 7	nee	?	?	?	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Someren-Waterdael III	Someren bp 8	nee	?	?	?	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode bewoningsplaats 2	ja?	900	1200	300	Jansen 2007 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 8	Nee	900	1100	200	Jansen 2007 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 6	nee	900	1125	225	Jansen 2007 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 9	nee	900	1200	300	Jansen 2007 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nistelrode-Zwarte Molen II	Nistelrode, bewoningsplaats 7	Nee	900	1250	350	Henssen & Janssens 2016, 333, fig. 18.13 en afb. 8.14 in dit hoofdstuk
Nederweert- Merenveld	Bp 1	ja	900/1000	1000/1100	100	Goddijn 2012
Haaren-Wijngaert III	Bp 3; erfplaats 3: 900?-1200	nee	900?	1200	m300	Verbeek 2011, fig. 16, erf 1
Veghel-Scheifelaar II	Veghel-Scheifelaar II bewoningsplaats 3 = erf 3	nee	950	1050	100	Van der Veken & Blom 2012, 111, afb. 4.96 erf 3
Sint-Oedenrode- Hoeve Kruiseik	Bp 1 = erf met huis A	ja	1000	1075	075	Lohof 2002, 17, afb. 4
Someren-Waterdael III	Someren bp 5	ja	1000	1125/1150/1175	125-175	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Sint-Oedenrode- Hoeve Kruiseik	Bp 2 = erf met huis B	nee	1000	1075	075	Lohof 2002, 17, afb. 4
Boxtel-In Goede Aarde	Bp 1	Nee	1000	1200	200	Van Renswoude & Norde 2011, 16, fig. 3.1
Veghel-Scheifelaar II	Veghel-Scheifelaar II bewoningsplaats 2 = erf 2	nee	1000*	1100/1250	100-250	Van der Veken & Blom 2012, 111, afb. 4.96, erf 2
Weert-Kampershoek Noord II vindplaats 14	Bp 1	ja	1000/1075	1100/1125	025-125	Hiddink & De Boer 2014, plaat 11 en afb. 8.55 in dit hoofdstuk
Herpen-Wilgendaal	Bp 1	nee	1025	1150	125	Ball & Jansen 2002, 152, fig. 8.13
Veghel- Peellandstraat	Bp 2 = Ep 2	ja	1050	1150	100	Mooren 2011, 107, afb. 8.4 en 108, afb. 8.5

Tabel 8.11 (vervolg) Bewoningsplaatsen die alleen bestaan in de volle middeleeuwen op volgorde van aanvang in de tijd.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Lieshout-Beekseweg	Bp 1 = erfplaats A: 1050-1150/1200	ja	1050	1150/1200	100-m150	Hiddink 2005a, 156, fig. 8.1 en afb. 8.16 in dit hoofdstuk
Nederweert-Rosveld zone 4	Bp 6	ja	1050	1175/1200	125-150	Hiddink 2005b, 108, fig. 7.4 en afb. 8.20 in dit hoofdstuk
Eersel-Kerkebogten	Bp 2 = op Vp 12	ja	1050	1250	200	Lascaris 2011 en afb. 8.17, nr. 3 in dit hoofdstuk
Someren-Waterdael III	Someren bp 13	ja	1050	1250	200	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Nuenen-De Luistruik	Bp 1	nee	1050	1125	075	Wattenberghe 2011
Nuenen-Nuenen-West, Dubbestraat 10	Bp 1	nee	1050	1150/1200	100-m150	Tump 2012, 93, bijlage 6
Heesch-Hildebrandtstraat	Bp 1	nee	1050	1200	150	Van der Leije 2013
Eersel-Kerkebogten	Bp 3 = op Vp 13	Nee	1050	1200/1225	150-m175	Lascaris 2011 en afb. 8.17, nr. 4 in dit hoofdstuk
Boxmeer-Sterckwijck	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 3	Nee	1050	1100/1200	50-m150	Dijkstra 2015b en afb. 8.36 in dit hoofdstuk
Vessem-Centrum	Bp 1	Nee	1050	1200?	m150?	Lascaris 2005, 7, fig. 5
Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'	Bp 2 = Ep 2	nee	1050/1076/1081/1150	1200	050-m150	Brouwer 2012, 37, afb. 13 erf 2
Lieshout-Beekseweg	Bp 2 = erfplaats B: 1050/1125-1175	ja	1050/1125	1175	050-m125	Hiddink 2005a, 156, fig. 8.1 en afb. 8.16 in dit hoofdstuk
Someren-Waterdael III	Someren bp 4	ja	1075	1175	100	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Someren-Waterdael III	Someren bp 12	ja?	1075	1175/1200	100-125	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Nederweert-Rosveld zone 1	Bp 1	Nee	1075	m1250	m175	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Someren-Acaciaweg	Bp 1 (Someren bp 15)	nee	1085/1105	1225/1250	140/145	Hoogendijk & Hiddink 2015, 42, fig. 5.13, 43, fig. 5.14, 44, fig. 5.15
Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'	Bp 1 = Ep 1	nee	1095/1150	1200	050-m105	Brouwer 2012, 37, afb. 13 erf 1
Someren-Waterdael III	Someren bp 6 (overige deel in Someren-Waterdael II)	nee (overig deel in someren-waterdael ii)	<1100 in Someren-Waterdael III	1150> in Someren-Waterdael III	050-? in Someren-Waterdael III	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk

Tabel 8.11 (vervolg) Bewoningsplaatsen die alleen bestaan in de volle middeleeuwen op volgorde van aanvang in de tijd.

Onderzoek/ toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Weert-Kampershoek Noord II vindplaats 5	Bp 2	ja	1100	1200/1225	100-125	Hiddink & De Boer 2014, plaat 11 en afb. 8.55 in dit hoofdstuk
Sint-Oedenrode- Rooise Zoom	Bp 1	ja	1100	1250	150	Mostert 2012 en afb. 8.15 in dit hoofdstuk
Someren- Waterdael III	Someren bp 11	ja?	1100	1200	100	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Uden-A50/ Schouwstraat	Op zuidelijke vindplaats	nee	1100	1225	125	Van Hoof & Jansen 2002, 137, fig. 11.4 zuidelijke vindplaats
Steensel- Boterbogten	Bp 2 (vindplaats 2)	Nee	1100	1250	150	Wesdorp 2014, 16, fig. 4.1 en fig. 4.2 vindplaats 2
Weert-Laarveld vindplaats 2	Bp 1	Nee	1100	1250	150	Tol 2009
Someren- Waterdael III	Someren bp 9 (overige deel in Someren- Waterdael II)	nee (overig deel in someren- waterdael ii)	1100 in Someren-Waterdael III	1225 in Someren- Waterdael III	125 in Someren- Waterdael III	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Someren- Waterdael III	Someren bp 10	nee	1100?	1225/1250	125-150?	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Someren- Waterdael III	Someren bp 14	nee	1100?	1250	150?	De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.12 in dit hoofdstuk
Eersel-Kerkebogten	Bp 1 = op Vp 11	ja	1125	1200/1225	075-m100	Lascaris 2011 en afb. 8.17, nr. 2 in dit hoofdstuk
Someren- Ter Hofstadlaan	Bp 2 (Someren bp 18) = Ep 2	nee	1125	1175	050	De Boer & Hiddink 2009, plaat 5B en fig. 6.1 en afb. 8.47 in dit hoofdstuk
Weert-Kampershoek Noord I	Bp 1	ja	1150	1250**	100	Hiddink 2010, fig. 9.1 en afb. 8.54 in dit hoofdstuk
Bakel-Neerakker	Bp 1 = erfplaats 1: 1150-1300	ja	1150	m1300	m150	Ufkes 2010, bijlagen 22 tot en met 26 en afb. 8.18 in dit hoofdstuk
Nederweert-Rosveld zone 7	Bp 8	ja?	1150	1200/1250	050-100	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Lieshout- Nieuwenhof Noord	Bp 1	nee	1150	1200	050	Van der Weerden & Brouwer 2015, 134, afb. 4.73
Nederweert-Rosveld zone 2	Bp 2	nee	1150	1225	075	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Someren-Ter Hofstadlaan	Bp 1 (Someren bp 17) = Ep 1	nee	1150	1225	075	De Boer & Hiddink 2009, plaat 5B en fig. 6.1 en afb. 8.47 in dit hoofdstuk
Someren- Ter Hofstadlaan	Bp 3 (Someren bp 19) = Ep 3	nee	1150	1225	075	De Boer & Hiddink 2009, plaat 5B en fig. 6.1 en afb. 8.47 in dit hoofdstuk
Haaren-Wijngaert III	Bp 1: erfplaats 1: 1175-1250	ja?	1175	1250	075	Verbeek 2011, fig. 16, erf 3 en erf 4

Tabel 8.11 (vervolg) Bewoningsplaatsen die alleen bestaan in de volle middeleeuwen op volgorde van aanvang in de tijd.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur	Literatuur
Haaren-Wijngaert III	Bp 2: erfplaats 2: 1175-1250	ja?	1175	1250	075	Verbeek 2011, fig. 16, erf 2
Valkenswaard-Dommelseweg 28a, 30	Bp 1	nee	1175	1225	050	Mostert 2011b
Veghel-Peellandstraat	Bp 1 = Ep 1	nee	1175	1225	100	Mooren 2011, 110, afb. 8.6 en 112, afb. 8.7
Oss-Horzak-Oost	Bp 1	nee	1200	1300	100	Janssen in prep.; Van As 2013, 64, fig. 7.4
Oss-Horzak-West	Bp 1	nee	1200	1300	100	Van As 2013, 64, fig. 7.4
Nederweert-Rosveld zone 3	Bp 4	ja	1200?	1300	100?	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Bakel-Neerakker	Bp 2 = erfplaats 2: 1225-1300	ja	1225	1300	075	Ufkes 2010, 102, afb. 4.41
Bakel-Neerakker	Bp 4 = erfplaats 5 1225-1300	ja	1225	1300	075	Ufkes 2010, 135, afb. 4.75
Nederweert-Rosveld zone 3	Bp 5	ja	c. 1300	c. 1300	?	Hiddink 2005b, plaat 7 en afb. 8.53 in dit hoofdstuk
Hulsel-Kerkekkers	Bp 3	nee	volle middeleeuwen 1 erfplaats?	volle middeleeuwen	?	De Leeuwe 2008, 38, fig. 6.14

De bewoningsplaatsen van Nederweert-Rosveld evenals Weert-Laarveld vindplaats 2 zijn ook in de tabel verwerkt, omdat ze in paragraaf 8.6 van belang zijn in de microregionale analyses.

Legenda: / = variërende jaartallen die dicht bij elkaar liggen, maximaal 100 jaar verschil; Bp = bewoningsplaats; Vp = vindplaats.¹⁸⁰⁵

¹⁸⁰⁵ **Volgens de publicisten omvat 'erf 2' verschillende ongelijktijdige erven. Ik zie het als een enkel gelijktijdig erf omdat alleen 'huis' 11 (alle grotere gebouwen zijn als huis aangeduid) mijns inziens een huis is en de andere niet op basis van configuratieve kenmerken en ligging van de gebouwen ten opzichte van elkaar (Huijbers 2007, hoofdstukken 4-6). 'Huis' 11 is globaal gedateerd 1050-1250 op de ene plaats in het rapport (door Jaspers in Van der Veken & Blom 2012), 1000-1200 op de andere plaats (door Van der Veken in Van der Veken & Blom 2012). 'Huis' 9 (mijns inziens een bijgebouw op basis van de configuratie en op basis van de ligging, dwars geplaatst ten opzichte van huis 11, een veel voorkomende ligging van bijgebouwen in de periode 1125-1250; Huijbers 2007, hoofdstuk 6) heeft een Pingsdorf pot uit de periode 960-1070 in een paalkuil, maar niet aangegeven is of het de insteek of de kern betreft, indien de insteek dan is het gebouw gebouwd tussen 960 en 1070 en overlapt de bouwdatum met de bouw van het huis, huis 11. De waterput is ¹⁴C gedateerd 855-986. Zelf denk ik aan een aanleg en een bestaan in de elfde eeuw van het erf op basis van de ¹⁴C-datering van de waterput en de aanwezigheid van Pingsdorf, Paffrath en Elmptachtig en het ontbreken van Zuid-Limburgs aardewerk in de sporen van de gebouwen. **De einddatering is gebaseerd op twee typen aardewerk uit de insteek van de sporen van gebouw 600, een huis van de tweede fase van de bewoningsplaats, tevens erfplaats, Elmpt van type bg-kog-2 en bg-kog-3, dat volgens het Deventersysteem respectievelijk 1150-1225 en 1200-1250 dateert.

Relatieve stabiliteit van bewoningsplaatsen

Het onderbrengen van bewoningsplaatsen in categorieën naar lengte van bestaan, is op zich arbitrair. In de eerste plaats omdat niet bekend is wat de bestaansduur van een bewoningsplaats precies betekende voor de mensen van toen, en wat in de toenmalige perceptie als een korte en wat als een lange bestaansduur werd beschouwd. In de tweede plaats doordat wat een korte en een lange bestaansduur van een bewoningsplaats is, per tijdvak en per onderzoeker kan verschillen. Wanneer in een bepaald tijdvak onder studie een groep woonplaatsen 25 jaar bestaat en een andere groep 100 jaar, is 25 jaar in dat tijdvak kort en 100 jaar lang. Bestaansduur is dus een relatief begrip. Hier is gekozen voor drie groepen van bestaansduur van bewoningsplaatsen uitgaande van de variatie in bestaansduur in de tabellen 8.9-8.11 en met de langste bestaansduur als maatstaf: kortdurig bestaande, middellang bestaande en lang bestaande bewoningsplaatsen met nederzettingen.¹⁸⁰⁶ De bewoningsplaats die het langst heeft bestaan, heeft een bestaansduur van ca. 625 jaar, die het kortst bestaat, van de compleet opgegraven bewoningsplaatsen, 75 jaar. Dus ‘zwerfende erven’, omschreven als bewoningsplaatsen die telkens een huisgroep-generatie (zijnde een huisgroepcyclus)¹⁸⁰⁷ bestaan, zijn niet aanwijsbaar in de dataset. Tot bewoningsplaatsen die kortdurig bestaan, rekenen we bewoningsplaatsen die korter dan 200 jaar zijn gebruikt. Tot bewoningsplaatsen die middellang bestaan worden plaatsen die tussen 200 en 400 jaar zijn gebruikt, gerekend. Bewoningsplaatsen die 400 jaar of meer bestaan rekenen we tot langdurig bestaande. Met die drie categorieën kan de relatieve stabiliteit worden aangegeven: beperkt stabiel, stabiel en zeer stabiel. Als een bewoningsplaats 100 jaar bestaat kunnen we die als beperkt stabiel aanduiden, maar het gaat wel om een eeuw bestaan, wat op zich ook als lang kan worden beschouwd. Alleen in relatie tot de langst bestaande is het een beperkt stabiele bewoningsplaats.

De samenstelling/omvang van bewoningsplaatsen met agrarische nederzettingen en de relatie samenstelling/omvang en bestaansduur

De begrippen ‘éénledige’ en ‘meerledige nederzetting’ worden hier gebruikt als archeologische en analytische begrippen.¹⁸⁰⁸ Een nederzetting is hier een gelijktijdig bestaande groep gebouwen

bij elkaar, met één of meer gelijktijdige erven. Door de tijd heen kunnen er een- en meerledige nederzettingen voorkomen op dezelfde plaats. Men kan niet van een meerledige nederzetting spreken als etiket voor een bewoningsplaats met meerdere fasen als in bepaalde fasen ook éénledige nederzettingen voorkomen. Daarom geldt het begrip meerledige nederzetting voor een bepaalde fase en niet voor alle fasen: het is in deze studie een synchrone eenheid en geen diachrone. Meerledige en éénledige nederzettingen zijn alleen te onderscheiden als wordt uitgegaan van het begrip nederzetting- of bewoningsplaats.¹⁸⁰⁹ Er zijn bewoningsplaatsen met éénledige en er zijn er met meerledige nederzettingen, maar er zijn er ook met beide door de tijd heen, zoals te Dommelen-Kerkakkers.¹⁸¹⁰ Door die variatie in de tijd ook is het maken van verschil tussen de begrippen nederzetting en bewoningsplaats van belang. Een bewoningsplaats is vaak te beschouwen als een palimpsest, net als een huisplaats en een erfplaats: een fysieke tijdruimte-eenheid met een eigen geschiedenis of traject van ontwikkeling, te lezen als een biografie.¹⁸¹¹

Bewoningsplaatsen uit de vroege middeleeuwen

Als we kijken naar de sites met bewoningsplaatsen uit alleen de vroege middeleeuwen (tabel 8.12) is het volgende zichtbaar. Er is maar één bewoningsplaats waarvan met zekerheid gezegd kan worden dat deze een éénledige nederzetting (Einzelfhof) was, namelijk die gevonden te Someren-Waterdael III (Someren bewoningsplaats 7; afb. 8.9).¹⁸¹² Deze omvat een erfplaats en bestaat tussen 750 en 900. Bij Deurne-Groot Bottelsche Akker bewoningsplaats 1 en Veldhoven-Kruisstraat bewoningsplaats 1 is de aanwezigheid van een éénledige nederzetting onzeker omdat de werputgrenzen telkens vlakbij de erfplaats liggen.¹⁸¹³ Te Hulsel-Kerkekkers en Nistelrode komen zeker meerledige nederzettingen voor (afb. 8.8 en 8.14).¹⁸¹⁴ Te Hulsel gaat het om drie gelijktijdige huizen en te Nistelrode in twee gevallen om twee gelijktijdige huizen. Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen zijn dus niet vaak gevonden en de vraag rijst of ze destijds zeldzaam waren. Met betrekking tot de relatie tussen de bestaansduur en de samenstelling van bewoningsplaatsen blijkt dat zekere bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen (eenmaal) 150 jaar bestaan en zekere bewoningsplaatsen met meerledige (drie maal) 125 jaar.

¹⁸⁰⁶ Overeenkomstig Huijbers 2016b.

¹⁸⁰⁷ Huijbers 2007, 249-271 en 417-469.

¹⁸⁰⁸ Het zijn begrippen bedacht tijdens het schrijven van het hoofdstuk over de volle en late middeleeuwen in het Oogst voor Malta-project over westelijk Noord-Brabant, zie Huijbers 2016b. Beide begrippen zijn door de auteur ook ingebracht in het Oogst voor Malta-project *Village formation in the Netherlands*, zie Verspay *et al.* in voorbereiding.

¹⁸⁰⁹ Zie Huijbers 2016b.

¹⁸¹⁰ Theuws *et al.* 1990.

¹⁸¹¹ Jennings 2012.

¹⁸¹² De Boer & Hiddink 2012.

¹⁸¹³ Hiddink 2008; Van der Weerden 2010.

¹⁸¹⁴ De Leeuwe 2008; Jansen 2007; Hensen & Janssens 2016.

Afb. 8.15 Sint Oedenrode-Roose Zoom, bewoningsplaats 1, 1100-1250 (bron: Mostert 2012, bijlage 11).

Afb. 8.16 Lieshout-Beekseweg bewoningsplaatsen 1 tot en met 3, (BP 1 = 1050-1150/1200; BP 2 = (1050/1125-1175; BP 3 (?-1150/1200), (bron: Hiddink 2005a, 156, fig. 8.1 aangepast).

Legenda: BP = bewoningsplaats; EP = Erfplaats.

Bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen

Bewoningsplaatsen met enkel éénledige nederzettingen die zowel in de vroege als in de volle middeleeuwen bestonden, kennen we niet. Zekere bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige gedurende hun bestaan (tabel 8.13), zijn negen keer aanwezig: Beers-De Riet bewoningsplaats 1¹⁸¹⁵ (afb. 8.37), Bakel-Achter de Molen¹⁸¹⁶ (afb. 8.13), Nistelrode-Zwarte Molen II¹⁸¹⁷ bewoningsplaats 1 (afb. 8.14), Deurne-Groot Bottelsche Akker vindplaats 9¹⁸¹⁸ bewoningsplaats 2 (afb. 8.11), Someren¹⁸¹⁹ (drie maal, afb. 8.12) en Boxmeer-Sterckwijck¹⁸²⁰ (twee maal, voor bewoningsplaats 1 zie afb. 8.10). Daarvan zijn die te Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1¹⁸²¹ (afb. 8.10), Someren-Waterdael bewoningsplaatsen 1 tot en met 3¹⁸²² (afb. 8.12) en Deurne-Groot Bottelsche Akker bewoningsplaats 2¹⁸²³ (afb. 8.11), gedurende hun hele bestaan meer-

ledig. Zeker te Nistelrode¹⁸²⁴ (afb. 8.14) en mogelijk te Beers-De Riet bewoningsplaats 1¹⁸²⁵ (afb. 8.37), Bakel-Achter de Molen¹⁸²⁶ (afb. 8.13), Sterksel-Weiakkers¹⁸²⁷, Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2¹⁸²⁸ (afb. 8.36) en Uden-Schouwstraat/A50,¹⁸²⁹ zien we een combinatie van éénledige en meerledige nederzettingen samen in de tijd op één bewoningsplaats. Van de overige twee bewoningsplaatsen weten we niet of het om bewoningsplaatsen met éénledige, met meerledige of met de combinatie gaat (opgegraven te Heesch-Hoogstraat¹⁸³⁰ en Oirschot-Gasthuisstraat¹⁸³¹). Een vaststelling is dus dat alle bewoningsplaatsen die zowel in de vroege als volle middeleeuwen bestaan bewoningsplaatsen zijn waarop door de tijd heen meerledige nederzettingen bestaan. In bepaalde fasen ervan kunnen op die bewoningsplaatsen echter ook éénledige hebben bestaan. Naar samenstelling zien we bij bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de

¹⁸¹⁵ Brouwer 2015.

¹⁸¹⁶ Arnoldussen 2003.

¹⁸¹⁷ Hensen & Janssens 2016.

¹⁸¹⁸ Hiddink 2008.

¹⁸¹⁹ De Boer & Hiddink 2012.

¹⁸²⁰ Dijkstra 2015; 2015b.

¹⁸²¹ Dijkstra 2015a.

¹⁸²² De Boer & Hiddink 2012.

¹⁸²³ Hiddink 2008.

¹⁸²⁴ Jansen 2007; Hensen & Janssens 2016.

¹⁸²⁵ Brouwer 2015.

¹⁸²⁶ Arnoldussen 2003.

¹⁸²⁷ Vanneste 2010.

¹⁸²⁸ Dijkstra 2015b.

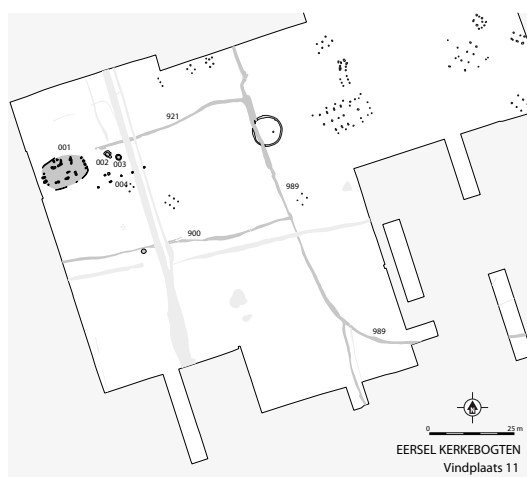
¹⁸²⁹ Van Hoof & Jansen 2002.

¹⁸³⁰ Tump 2014.

¹⁸³¹ Kooi 2012b.

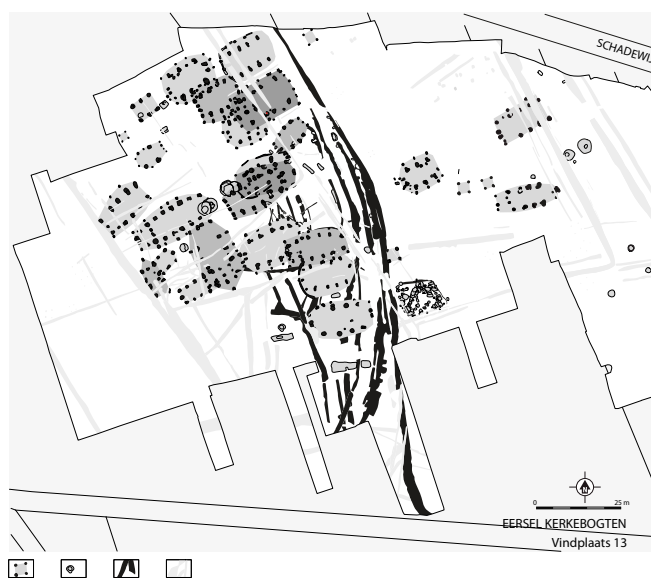
1

2

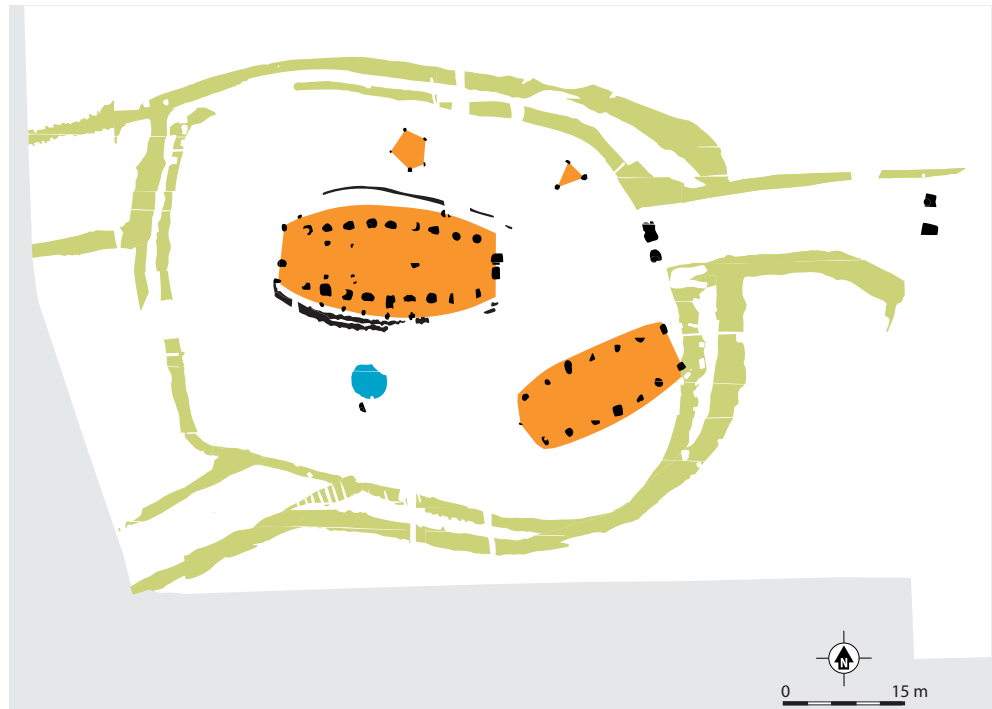

3

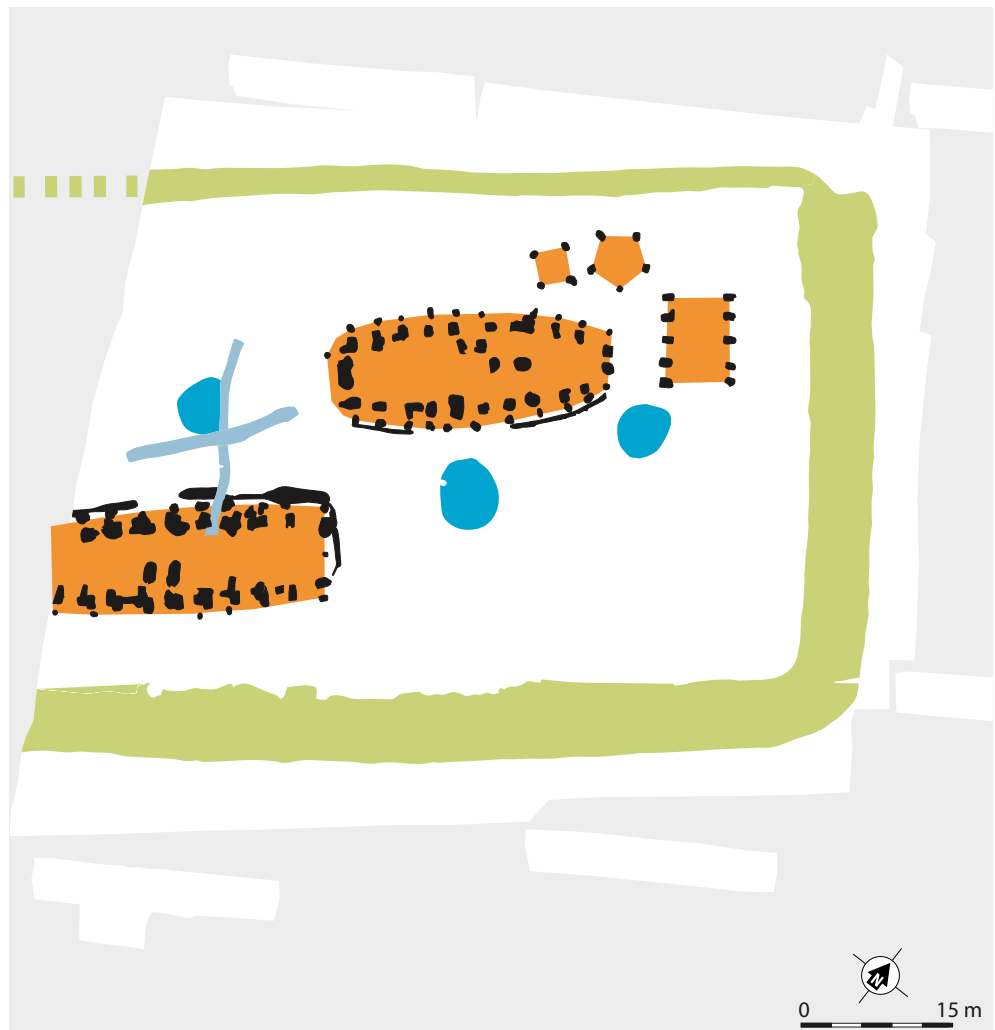
4

Afb. 8.17 Eersel-Kerkebogten, bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen. Nr. 1 overzichtplattegrond met vindplaatsen 11 (1125-1200/1225), 12 (1050-1250) en 13 (1050-1200/1225); nr. 2 vindplaats 11 en bewoningsplaats 1; nr. 3 vindplaats 12 en bewoningsplaats 2; nr. 4 vindplaats 13 en bewoningsplaats 3 (bron: nr. 1 Lascaris 2011, 89, fig. 9.1, nr. 2 Lascaris 2011, 92, fig. 9.7, nr. 3 Lascaris 2011, 94, fig. 9.8, nr. 4 Lascaris 2011, 103, fig. 9.14, met aanpassingen).

Afb. 8.18 Bakel-Neerakker, bewoningsplaats 1, 1150-maximaal 1300. Afgebeeld is fase 2.

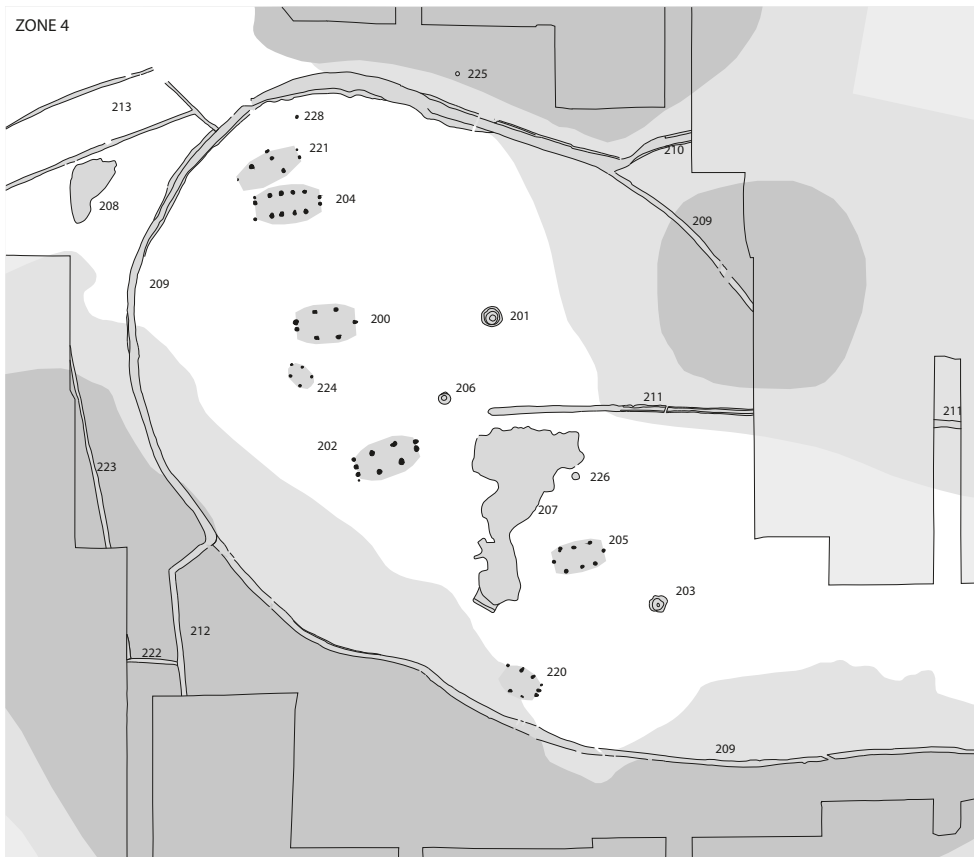
Legenda: oranje = gebouwplattegronden, blauw = waterput, groen = grachten (bron: Hoogendijk & Hiddink 2015, 48, fig. 5.18).

Afb. 8.19 Someren-Acaciaweg bewoningsplaats 1 (Someren bewoningsplaats 15), 1085/1105-1225/1250.

Afgebeeld is fase 4, uit het begin van de dertiende eeuw.

Legenda: oranje = gebouwplattegronden, blauw = waterputten, grijsblauw = greppels, groen = gracht (bron: Hoogendijk & Hiddink 2015, 48, fig. 5.18).

Afb. 8.20 Nederweert-Rosveld zone 4, bewoningsplaats 6, 1050-1175/1200 (bron: Hiddink 2005b, 108, fig. 7.4).

Merovingische tijd te Beers-De Riet bewoningsplaats 1 twee erfplaatsen¹⁸³² (afb. 8.37), te Uden twee¹⁸³³, te Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1 zeven erfplaatsen¹⁸³⁴ (afb. 8.10) en te Someren bewoningsplaats 1 vier erfplaatsen (afb. 8.12).¹⁸³⁵ Te Someren bewoningsplaats 1 kunnen drie erfplaatsen tot na de Merovingische tijd hebben bestaan vanwege de onduidelijke (ruime) dateringen van de erfplaatsen. Aangaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (al dan niet gecombineerd met éénledige) uit de vroege en volle middeleeuwen samen, zien we in de Karolingische tijd ook variatie in de samenstelling. De samenstelling varieert in die periode tussen twee en acht erfplaatsen. Te Beers-De Riet bewoningsplaats 1 gaat het om acht erfplaatsen (afb. 8.37), bij Nistelrode bewoningsplaats 1 twee tot drie erfplaatsen (één loopt na die tijd door; afb. 8.14). Voor het aantal erfplaatsen per nederzetting zie tabel 8.13.

Met betrekking tot bewoningsplaatsen die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan met meerledige nederzettingen (al dan niet in de tijd gecombineerd met éénledige) zien we in de periode 900-1250 op basis van de opgegraven (delen van de) bewoningsplaatsen een variatie van twee tot negen erfplaatsen. Zo zijn dat er twee te Deurne-Groot Bottelsche Akker (afb. 8.11) en Uden-A50/Schouwstraat,¹⁸³⁶ acht of negen op Someren bewoningsplaats 2 (afb. 8.12), en negen op Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2 (afb. 8.36). Voor het aantal erfplaatsen per nederzetting zie verder tabel 8.13. De erfplaatsen hebben in al die gevallen een verschillend bestaan in de tijd.¹⁸³⁷

De twee andere bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, beide opgegraven in de pre-Malta-periode, Someren clusters A en B,¹⁸³⁸ dateren respectievelijk uit de vroege en volle middeleeuwen, en alleen uit de volle middeleeuwen (afb. 8.48).

¹⁸³² Brouwer 2015.

¹⁸³³ Van Hoof & Jansen 2002.

¹⁸³⁴ Dijkstra 2015a.

¹⁸³⁵ De Boer & Hiddink 2012.

¹⁸³⁶ Van Hoof & Jansen 2002.

¹⁸³⁷ In het kader van een andere studie wordt dieper op deze materie ingegaan, waarbij het bestaan van de erfplaatsen in de tijd onderling wordt vergeleken om een het aantal gelijktijdige erven te kunnen bepalen.

¹⁸³⁸ Verwers 1999; Schabink 1996, 1999, 2004; Hiddink & De Boer 2011; Hoogendijk & Hiddink 2015.

Tabel 8.12 Bewoningsplaatsen naar samenstelling uit de vroege middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.9.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja? = waarschijnlijk wel)	Éénledige en/of meerledige nederzetting(en) per bewonings- plaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewo- ningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaat- sen en de daarop aange- legde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Beers-De Riet	Beers-De Riet bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met meerledige nederzetting?	2 erfplaatsen	575	850	m275 (met hiaat van 50 jaar)
Budel-Noord- Duitse School	Budel-Noord- Duitse School 1	nee	bewoningsplaats met meerledige nederzetting?	3 erfplaatsen	Merovingische tijd?	Merovingische tijd?	?
Deurne-Groot Bottelsche Akker vind- plaats 8	Deurne-Groot Bottelsche Akker bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting? ¹	1 erfplaats	725	900	m175
Someren- Waterdael III	Someren bewoningsplaats 7	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats (erfplaats Someren-Waterdael III 4)	750-900		150 jaar
Nistelrode- Zwarte Molen I + II	Nistelrode bewoningsplaats 5	ja?	bewoningsplaats met meerledige nederzetting	2 erfplaatsen	600	725	m125
Hulsel- Kerkekkers	Hulsel-Kerkekkers bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats	4 ^{de} eeuw?	5 ^{de} eeuw?	?
Hulsel- Kerkekkers	Hulsel-Kerkekkers bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met meerledige nederzetting	3 erfplaatsen	600	725?	125?
Nistelrode- Zwarte Molen II	Nistelrode bewoningsplaats 4	ja	bewoningsplaats met meerledige nederzetting	2 erfplaatsen (erfplaatsen Nistelrode-Zwarte Molen II A en B)	600	725	m125
Nistelrode- Zwarte Molen I	Nistelrode bewoningsplaats 3	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats (erfplaats Nistelrode-Zwarte Molen I 23)	700	900?	m200?
Veldhoven- Kruisstraat	Veldhoven- Kruisstraat bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met minimaal een éénledige nederzetting ²	1 erfplaats	725 of 850	950	100-m225

Legenda: Bp = bewoningsplaats.¹⁸³⁹

¹⁸³⁹ Toelichting: de samenstelling is het archeologisch vaststelbare aantal aanwezige erfplaatsen (dat af kan wijken van het werkelijke aantal erfplaatsen als niet alle bewoning van de betreffende bewoningsplaats is opgegraven). De aanvang en het einde van een bewoningsplaats zijn die op basis van de aanwezige archeologische resten (die af kan wijken van de werkelijke aanvang en einde indien de bewoning niet volledig is onderzocht).

De samenstelling is naar het archeologisch vaststelbare aantal erfplaatsen (die kan afwijken van het werkelijke aantal erfplaatsen als niet alle bewoning is opgegraven). Aanvang en einde zijn van de bewoning per bewoningsplaats op basis van de aanwezige archeologische resten (die af kunnen wijken van de werkelijke aanvang en einde indien bewoning niet volledig is onderzocht).

Als we kijken naar de relatie tussen bestaansduur en samenstelling bij de bewoningsplaatsen die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan, valt op dat de bewoningsplaatsen met in elk geval meerledige nederzettingen middellang of lang bestaan.

Bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Bij de bewoningsplaatsen met alleen bewoning uit de volle middeleeuwen zijn bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen aanwezig en met meerledige (complete en incomplete), met de combinatie (complete en incomplete) en onduidelijke gevallen. In totaal zijn er negentien éénledige nederzettingen. Er zijn dertien bewoningsplaatsen met zekere (uitsluitend) meerledige nederzettingen en drie tot vier bewoningsplaatsen met de combinatie.

In totaal zijn er dus zestien tot zeventien met meerledige nederzettingen, waaronder drie tot vier tevens met éénledige erop. Er zijn 32 onduidelijke gevallen (tabel 8.14).

Naar samenstelling zien we bij de bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen inherent telkens één enkele erfplaats. Bij de bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (al dan niet met de combinatie van meerledige en éénledige in de tijd) nemen we tussen twee en zestien erfplaatsen waar. Bij alleen bewoningsplaatsen met de combinatie stellen we tussen een en zestien erfplaatsen vast. Nistelrode bewoningsplaats 2 is uitzonderlijk met zestien erfplaatsen uit de volle middeleeuwen.

Naar de relatie samenstelling en bestaansduur zien we bij de negentien zekere bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen een bestaansduur die varieert tussen 25 en 150 jaar. Bij de zestien tot zeventien zekere bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen een bestaansduur die varieert tussen 100 en 300 jaar. De bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen bestaan dus langer dan die met éénledige nederzettingen.

Tabel 8.13 Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen.
Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.10.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige neder- zettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewonings- plaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonder- lijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Beers-De Riet	Beers-De Riet bewonings- plaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd éénledige en meerledige nederzettingen	9 erfplaatsen Erfplaats 1 700-750 Erfplaats 2 650 (synthese)/675 (tekst erven)-850 Erfplaats 4 740-800 (synthese)/ 7de, 8ste en/of 9de eeuw (in tekst erven) Erfplaats 5 740-935 (synthese) Erfplaats 6 760-1000 (synthese) Erfplaats 7 760-975 (synthese) Erfplaats 9 875-1000 (synthese) Erfplaats 10 875-900 (synthese) Erfplaats 11 950-1100 (synthese)	650/675	1100	425/450
Boxmeer- Sterckwijck	Boxmeer- Sterckwijck bewonings- plaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd meerledige nederzettingen	7 erfplaatsen fase 0: 675-700 : 4 erven, op de erfplaatsen 5, 6, 7 en 8 fase 1: 700-750: 4 erven, op de erfplaatsen 2, 3, 4 en 8 fase 2: 750-850: 3 erven, op de erfplaatsen 1, 3 en 4 fase 3: 850-950, 5 erven, op de erfplaatsen 1, 3, 5, 6 en 7	675	950	275
Boxmeer- Sterckwijck	Boxmeer- Sterckwijck bewonings- plaats 2	ja?	bewoningsplaats met in de tijd éénledige en meerledige nederzettingen	9 erfplaatsen Erfplaats 9 1000/1100-m1300 Erfplaats 10 950/1000/1050- 1100/1150 Erfplaats 12 850/900-1200/1250 Erfplaats 13 1000-1200/1250 Erfplaats 14 900/950-1250/1275 Erfplaats 15 1000/1050-1250 Erfplaats 16 900/950-1250 Erfplaats 17 800-1250 Erfplaats 18 1075/1100-?*1	800	1250	450

Tabel 8.13 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.10.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Nistelrode-Zwarte Molen II	Nistelrode bewoningsplaats 1	ja?	nistelrode-bewoningsplaats 1 (nistelrode cluster a) = met in de tijd een reeks meerledige en éénledige nederzettingen	4 erfplaatsen EP D 725-900 EP E 725-1050 EP F 800-1000 EP K 1050-1250	725	1250	525?
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 1	ja	bewoningsplaats met in de tijd meerledige nederzettingen	4 erfplaatsen van someren-waterdael iii, zijnde: Erfplaats 30: 700-900? Erfplaats 31 675-1000 Erfplaats 32: 850-950 Erfplaats 33: 700-?)	650	1050/1250	400-600
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 2	ja	bewoningsplaats met in de tijd meerledige nederzettingen	11 erfplaatsen, zijnde: Erfplaats 21: (abc): 700?-1000? Erfplaats 22: (ab): 900/1000-1100 of 900/1000-1200/1225 Erfplaats 23 (ab): 750-1050 Erfplaats 42 (ab): 850-1075 Erfplaats 24: (a): ? (geen vondsten) Erfplaats 43 (ab): ? (geen vondsten) [Erfplaats 25: (a): ? (geen vondsten; 1000-1100?)] [Erfplaats 26 (a) : 900-1000] Erfplaats 27: (ab): 750-1100/1150? Erfplaats 28: (ab): 1000-1100? Erfplaats 29: (a): 1000-1100/1125	700	1100/1150/ 1200/1225	400-525
Someren Waterdael III	Someren bewoningsplaats 3	ja?	bewoningsplaats met in de tijd meerledige nederzettingen	4 erfplaatsen, zijnde: Erfplaats 17: 900-1100 Erfplaats 18: ? (na 850?) Erfplaats 19: 900-1100 Erfplaats 20: volle middeleeuwen	850/900	1100	200-250
Someren-Acaciaweg	Someren bewoningsplaats 16	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzettingen na elkaar?	1-2 erfplaatsen	850	1100	250

Tabel 8.13 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.10.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige neder- zettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewonings- plaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonder- lijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Deurne-Groot Bottelsche Akker vindplaats 9	Deurne- Groot Bottelsche Akker bewonings- plaats 2	nee	bewoningsplaats met in de tijd een reeks meerledige neder- zettingen; in tegen- stelling tot visie publi- cisten wordt uitgegaan van een doorlopende bewoning van de vroege tot en met de volle middeleeuwen (<i>in casu</i> 725-1100/1200) omdat de aardewerk- vondsten in de sporen die optie toelaten*2	3 erfplaatsen Erfplaats Deurne-Groot Bottelsche Akker 2: 800-900 (1 fase, maar areaal is te klein; er kunnen meer fasen zijn geweest) Erfplaats Deurne-Groot Bottelsche Akker 3: 800-1100 (4 fasen) Erfplaats Deurne-Groot Bottelsche Akker 4: 725- 1100/1200 (3 fasen)*3	725	1100/1200	375-475 jaar
Sterksel- Weiakkers	Sterksel- Weiakkers 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd een reeks meerledige nederzet- tingen? (fase 700-900 bevat 2 erfplaatsen, fase 900-1075/1125 1 erfplaats, maar de areaalgrens van de opgraving ligt nabij de erfplaatsen zodat sprake kan zijn van een groter tijdruimte- geheel	725-900: 2 erfplaatsen 900-1075/1125 1 erfplaats	725*4-1075/1125*5		350-maximaal 400 jaar
Oirschot- Gasthuisstraat	Oirschot- Gasthuis- straat 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd een reeks opvolgende éénledige of meerledige neder- zettingen (4 fasen; in fase b (karolingische periode) een erfplaats	Fase B 1 erfplaats	730-1200		470 jaar
Bakel- Achter de Molen	Bakel- Achter de Molen 1	nee	bewoningsplaats met tussen 750 en 850 een éénledige neder- zetting (1 erfplaats) en tussen 850 en 1050 een reeks opeenvolgende meerledige nederzet- tingen	750-850: 1 erfplaats 850-1050: meerdere erfplaatsen, zijnde: Erfplaats 1: 750-900 Erfplaats 2: 850-1050 Erfplaats 3: 950-1050 Erfplaats 4: 850-900? Erfplaats 5: 950-1075 Erfplaats 6: 850/900-1050 Erfplaats 7: 850-1050 Erfplaats 8 850-1050	750-1050 *6		300 jaar?
Bernheze- Heesch- Hoogstraat	Bernheze- Heesch- Hoogstraat 2? *7	nee	bewoningsplaatsen met een meerledige nederzetting in volle middeleeuwen?	2 erfplaatsen	825-1400 *8		575 jaar?

Tabel 8.13 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.10.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet Opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Uden-Schouwstraat/ A50 noordelijke vindplaats	Uden-Schouwstraat/ A5 bewoningsplaats 1	nee	een bewoningsplaats met tussen 600/650 en 1050/1075 een aantal opeenvolgende meerledige en mogelijk éénledige nederzettingen*9	5 erfplaatsen (Merovingische tijd 2 erfplaatsen, Karolingische tijd 1 erfplaats 900-1050/1075 2 erfplaatsen, elkaar mogelijk overlappend in tijd	Bp 1 600/650-1050/1075		Bp 1 minimaal 400 jaar, maximaal 475 jaar

Legenda: Bp = bewoningsplaats.¹⁸⁴⁰

Vergelijking van de categorieën bewoningsplaatsen naar bestaansduur en samenstelling

Er zijn bijna evenveel bewoningsplaatsen met éénledige als met meerledige nederzettingen die uitsluitend bestaan in de volle middeleeuwen, negentien tegen zestien tot zeventien. Als we daar de bewoningsplaatsen bij tellen die in de vroege en volle middeleeuwen samen bestaan, acht in aantal, zijn er negentien bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen tegen 24-25 bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen. Wonen in meerledige nederzettingen kwam dus vaker voor in de volle middeleeuwen dan in éénledige nederzettingen. We moeten wel bedenken dat het bij een aantal van die bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen gaat om slechts twee erfplaatsen bij elkaar, alle te Someren (vier maal). Hoe dan ook coresidentie was belangrijk, hoe klein of groot de nederzetting ook was. Maar samenwonen (geclusterd wonen¹⁸⁴¹) was in de volle middeleeuwen minder belangrijk dan in de vroege middeleeuwen omdat men in de volle middeleeuwen ook vaak op geïsoleerde erven (*Einzelhöfe*) woonde (de negentien zekere bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen). Tevens is daarmee te zien dat het patroon van nederzettingen in de volle middeleeuwen diverser wordt ten opzichte van dat in de vroege middeleeuwen: van wonen op geclusterde erven naar wonen op geclusterde én geïsoleerde erven. In de vroege middeleeuwen woonde men vrijwel overal in bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen. Het gaat in de vroege middeleeuwen om

één bewoningsplaats met een éénledige nederzetting tegen drie bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die uitsluitend in de vroege middeleeuwen bestaan. Als we de acht bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die zowel in de vroege als in de volle middeleeuwen bestaan daarbij optellen is de verhouding één tegen elf. Aldus is in conclusie een overgang van 1:11 in de vroege middeleeuwen naar 19: 24/25 in de volle middeleeuwen te zien. Daarmee is een overgang naar het belang van geclusterd wonen zichtbaar: in de vroege middeleeuwen was dat belang heel groot en in de volle middeleeuwen net iets belangrijker dan geïsoleerd wonen. De vraag kan worden gesteld met welke maatschappelijke processen dit te maken heeft. In paragraaf 8.7 wordt daar op ingegaan. Niet alleen bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen bestaan langer dan bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen. Ook bewoningsplaatsen uit de vroege-volle middeleeuwen met meerledige nederzettingen bestaan langer dan bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen. Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de vroege-volle middeleeuwen bestonden tussen 250 en 625 jaar. Die met éénledige uit alleen de vroege middeleeuwen, 100-225 jaar. Zekere bewoningsplaatsen met éénledige (één maal) bestonden 150 jaar, zekere bewoningsplaatsen met meerledige (drie maal) 125 jaar; beide waarden (150 en 125) vallen binnen de marges van de bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen en bewo-

¹⁸⁴⁰ *1 erfplaats 19 = 1250-1400 en erfplaats 11 = 1275-1325?; *2 het gaat met name om vindplaats 9, erfplaats 3, opeenvolgende gebouwen 416, 417 en 401, die een dergelijke datering toelaten (Hiddink 2008, 323, 324-327, 316-317). Uit gebouw 416 komt vroegmiddeleeuws en Zuid-Nederlands handgemaakt aardewerk, dus gebouw 416 dateert tussen 800 en 1050/1075; *3 de huisplattegronden van vindplaats 9 zijn door ondergetekende anders gedateerd dan door de publicisten omdat de aardewerkvondsten in de sporen dat toelaten (vooral negende eeuw). Gebouw 417 dateert 800-1050/1075 op basis van het aanwezige Badorf, Mayen, Pingsdorf en Zuid-Nederlands handgemaakt aardewerk. Gebouw 410 bevat Zuid-Nederlands handgemaakt aardewerk en Zuid-Limburg aardewerk (Zuid-Limburgs in insteek paalkuil), dus 1050-1100; *4 Badorf als vanaf 725 gerekend; *5 einde wordt bepaald door sikkelrand Maaslands Wit; *6 omdat de bewoningsplaats niet compleet is opgegraven kunnen de opgegraven resten deel van een groter tijdruimtegeheel hebben uitgemaakt; *7 met twee erfplaatsen, maar die kunnen deel van een tijdruimtegroter geheel hebben uitgemaakt omdat het opgravingsareaal relatief klein is; *8 uitgaande van twee dendrochronologische dateringen van waterputten, een van 824 en een van 1353; *9 de bewoning uit de periode na de Karolingische tijd bevat huis H11 van type H1 en de huizen H5a en H5b. Huis H11 heeft geen datering, maar is typologisch te dateren in de tiende of elfde eeuw (Huijbers 2014). De huizen 5a en 5b bevatten Paffrath en Zuid-Nederlands handgemaakt aardewerk dus die dateren tussen 950 en 1050/1075. Daarmee is doorlopende bewoning vanaf 600/650 tot 1050/1075 op de noordelijke vindplaats mogelijk.

¹⁸⁴¹ Hier is gekozen voor de term 'samenwonen' omdat die dichter bij de werkelijkheid staat: de term 'geclusterd wonen' is meer abstract.

Tabel 8.14 Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meer- ledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewonings- plaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzon- derlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders ver- meld) m = maximale bestaansduur
Someren- Waterdael III	Someren bewo- ningsplaats 13	ja	bewoningsplaats met in tijd een éénledige en een meerledige nederzetting	3 erfplaatsen Erfplaats 34: 1100-1250 Erfplaats 36: 1100-1250 Erfplaats 37: 1050-1150?	1050	1250	200
Eersel-Kerke- bogten vind- plaats 11	Eersel- Kerkebogten bewonings- plaats 1	ja	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting	1 erfplaats	1125	1200/1225	75-m100
Veghel-Peel- landstraat	Veghel- Peellandstraat bewonings- plaats 2	ja	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting	1 erfplaats Erfplaats 2	1050	1150	100
Nederweert- Merenveld	Nederweert- Merenveld bewonings- plaats 1	ja	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting	1 erfplaats	900/1000	1000/1100	100-m200
Gemert- Bakel-Bakel- Neerakker	Gemert-Bakel- Bakel-Neerak- ker bewonings- plaats 2	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1225	1300	75
Gemert- Bakel-Bakel- Neerakker	Gemert-Bakel- Bakel-Neerak- ker bewonings- plaats 4	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1225	1300	75
Gemert- Bakel-Bakel- Neerakker	Gemert-Bakel- Bakel-Neerak- ker bewonings- plaats 1	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1150	m1300	m150
Laarbeek- Lieshout- Beekseweg	Laarbeek-Lies- hout-Beekse- weg bewonings- plaats 3	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats Erfplaats C	?	1150-1200	?
Laarbeek- Lieshout- Beekseweg	Laarbeek-Lies- hout-Beekse- weg bewonings- plaats 2	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats Erfplaats B	1050/1125	1175	50-m125
Laarbeek- Lieshout- Beekseweg	Laarbeek-Lies- hout-Beekse- weg bewonings- plaats 1	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats Erfplaats A	1050	1150/1200	100-m150
Nederweert- Rosveld zone 3	Nederweert- Rosveld bewo- ningsplaats 5	ja	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	c. 1300	c. 1300	?
Nederweert- Rosveld zone 3	Nederweert- Rosveld bewo- ningsplaats 4	ja	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1200?	1300	100?

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik	Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik bewoningsplaats 1	ja	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1000	1075	75
Weert-Kampershoek Noord II vindplaats 14	Weert-Kampershoek Noord II bewoningsplaats 1	ja	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1000/1075	1100/1125	25-125
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 5	ja	Bewoningsplaats met in de tijd (alle?) meerledige nederzettingen	3 erfplaatsen Erfplaats 13: 1000-1100? (geen vondsten) Erfplaats 14: begin of einde c. 1100 Erfplaats 43b 1075-1125/1150/1175	1000	1125/1150/1175	125-175
Eersel-Kerkebogten vindplaats 12	Eersel-Kerkebogten bewoningsplaats 2	Ja	Bewoningsplaats met in de tijd aantal meerledige nederzettingen	6 erfplaatsen Erfplaats 1: 1125-1200/1225 Erfplaats 2: geen erfplaats Erfplaats 3: 1075-1150 Erfplaats 4: 1150-1200 Erfplaats 5: 1075?-1250 Erfplaats 6: 1100-1200 Erfplaats 7: 1050-1125	1050	1250	200
Nederweert-Rosveld zone 4	Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 6	Ja	bewoningsplaats met in de tijd meerdere meerledige nederzettingen	4 erfplaatsen Erfplaats 1 1150-1175/1200 Erfplaats 2 1050/1100-1150 Erfplaats 3 1100-1150/1175 Erfplaats 4 1050-1150	1050	1175/1200	125-150
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 4	ja	bewoningsplaats met meerledige nederzetting	2 erfplaatsen Erfplaats 15 Erfplaats 16	1075	1175	100
Weert-Kampershoek Noord II vindplaats 5	Weert-Kampershoek Noord II bewoningsplaats 2	ja	bewoningsplaats met twee opeenvolgende naast elkaar gelegen éénledige nederzettingen	2 erfplaatsen	1100	1200/1225	100-125
Weert-Kampershoek Noord I	Weert-Kampershoek Noord I bewoningsplaats 2	Ja	bewoningsplaats met twee opeenvolgende éénledige nederzettingen	1 erfplaats	1150	1250*1	100
Sint-Oedenrode-Rooise Zoom	Sint-Oedenrode-Rooise Zoom bewoningsplaats 1	ja	bewoningsplaats; met opeenvolgend twee éénledige nederzettingen en een meerledige nederzetting	6 erfplaatsen Erfplaats A Erfplaats B Erfplaats C Erfplaats D Erfplaats E Erfplaats F	1100	1250	150
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 12	ja?	bewoningsplaats met minimaal een meerledige nederzetting	2 erfplaatsen Erfplaats 11: 1100-1150/1200 Erfplaats 12: 1075-1175	1075	1175/1200	100-125

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meer- ledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewonings- plaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzon- derlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders ver- meld) m = maximale bestaansduur
Nederweert- Rosveld zone 6	Nederweert- Rosveld bewo- ningsplaats 7	ja?	bewoningsplaats met éénledige nederzetting op voormiddeleeuwse grafheuvel	1 erfplaats	?	?	?
Someren- Waterdael III	Someren bewo- ningsplaats 11	ja?	bewoningsplaats met minimaal een meer- ledige nederzetting en kan deel van groter tijdruimtegeheel zijn geweest	2 erfplaatsen Erfplaats 9: 1100-1200 Erfplaats 10 1100-1150/1200	1100	1200	100
Nederweert- Rosveld zone 7	Nederweert- Rosveld bewo- ningsplaats 8	ja?	bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	1150	1200/1250	50-100
Haaren- Wijngaert III	Haaren- Wijngaert III bewonings- plaats 1:	ja?	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	Erfplaats 1	1175	1250	75
Haaren- Wijngaert III	Haaren- Wijngaert III bewonings- plaats 2	ja?	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	Erfplaats 2	1175	1250	75
Nistelrode- Zwarte Molen I	Nistelrode bewonings- plaats 2	ja?	bewoningsplaats met in de tijd éénledige en meerledige neder- zettingen	16 erfplaatsen Erfplaats 1: 900-1000/? Erfplaats 2: 900-1000/1100 Erfplaats 3: 900-1100 Erfplaats 4 950/1000-1050 Erfplaats 5: 900-1000 Erfplaats 6: 950-1100 Erfplaats 7: 1000-1100 Erfplaats 8: 950-1050 Erfplaats 9: 900-975 Erfplaats 10: 950-1050 Erfplaats 11: 950-1100 Erfplaats 12: 900-1125 Erfplaats 13: 1075-1125 Erfplaats 14: 1100-1150 Erfplaats 15: 1000-1100 Erfplaats 20: 950-1050/1125	900	1200	300
Boxmeer- Sterckwijk	Boxmeer-Ster- ckwijk bewo- ningsplaats 3	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting?	1-2 erfplaatsen	1050	1100/1200	50-m150
Aarle-Rixtel- Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'	Aarle-Rixtel- Plangebied Zon- netij 'Het Klav- vier' bewonings- plaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 1: 1095/1150-1200, een huis	1095/1150	1200	50-m105

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'	Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier' Bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 2 in 2 fasen op basis van twee waterputten, alleen fase 2 een huis	1050/1076/ 1081/1150	1200	50-m150
Nuenen-West, Dubbestraat 10	Nuenen-West, Dubbestraat 10 Bp 1	nee	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting of deel van een meerledige	1 erfplaats	1050	1150/1200	100-m150
Nuenen-De Luistruik	Nuenen-De Luistruik Bp 1	nee	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting of deel van een meerledige	1 erfplaats	1050	1125	75
Uden-A50/Schouwstraat zuidelijke vindplaats	Uden-A50/Schouwstraat bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting?	1 erfplaats	1100	1225	125
Valkenswaard-Dommelseweg 28a, 30	Valkenswaard-Dommelseweg 28a, 30 bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting?	1 erfplaats	1175	1225	050
Veghel-Peellandstraat	Veghel-Peellandstraat Bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met een éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 1	1175	1225	100
Weert-Laarveld vindplaats 2	Weert-Laarveld bewoningsplaats 1	Nee	Bewoningsplaats met een éénledige nederzetting?	1 erfplaats	1100	1250	150
Nederweert-Rosveld zone 3	Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 3	nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats	?	1200/1250	?
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 8	Nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting	1 erfplaats Erfplaats met herdershutje	?	?	?
Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker	Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker bewoningsplaats 3; geen datering	Nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats	?	?	?
Haaren-Wijngaert III	Haaren-Wijngaert III bewoningsplaats 3	nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	Erfplaats 3	900?	1200	m300
Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik	Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik bewoningsplaats 2	nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats	1000	1075	75

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/ toponiem	Bewonings- plaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meer- ledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewonings- plaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opge- graven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzon- derlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders ver- meld) m = maximale bestaansduur
Someren- Acaciaweg	Someren- Acaciaweg bewonings- plaats 1 (Some- ren bewonings- plaats 15)	nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats	1085/1105	1225/1250	140/145
Someren- Ter Hofstad- laan	Someren-Ter Hofstadlaan bewonings- plaats 2 (Some- ren bewonings- plaats 18)	Nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 2	1125	1175	50
Someren- Ter Hofstad- laan	Someren-Ter Hofstadlaan bewonings- plaats 1 (Some- ren bewonings- plaats 17)	nee	Bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 1	1150	1225	75
Someren- Ter Hofstad- laan	Someren-Ter Hofstadlaan bewonings- plaats 3 (Some- ren bewonings- plaats 19)	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 3	1150	1225	75
Veghel- Scheifelaar II	Veghel-Scheife- laar II bewonings- plaats 2	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 2	1000	1100/1250	100-250
Veghel- Scheifelaar II	Veghel-Scheife- laar II bewonings- plaats 3	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting?	1 erfplaats Erfplaats 3	950	1050	100
Hulsel- Kerkekkers	Hulsel- Kerkekkers bewonings- plaats 3	nee	bewoningsplaats met éénledige nederzetting? (of deel van groter tijdruimtegeheel)	1 erfplaats?	volle middel- eeuwen	volle middel- eeuwen	?
Eersel- Kerkebogten vindplaats 13	Eersel- Kerkebogten bewonings- plaats 3	nee	bewoningsplaats met in de tijd aantal meerledige nederzettingen	Erfplaats 8: 1050-1200/1225 Erfplaats 9: 1125-1200 Erfplaats 10: 1050-1125 of 1075- 1225 Erfplaats 11: 1100-1200/1225	1050	1200/1225	150-1175
Herpen- Wilgendaal	Herpen-Wilgen- daal bewo- ningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd meerdere meerledige neder- zettingen, maar in bepaalde fasen kan ook van een éénledige sprake zijn geweest	2 erfplaatsen Erfplaats 1: 1025-1150*2 Erfplaats 2: 1025/1065/1105*2	1025	1150	125
Boxtel-In Goede Aarde	Boxtel- In Goede Aarde bewonings- plaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting	1 erfplaats	1000	1200	200
Lieshout- Nieuwenhof Noord	Lieshout-Nieu- wenhof Noord bewonings- plaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting	1 erfplaats	1150	1200	50

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Horzak-West	Horzak-West bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een éénledige nederzetting	1 erfplaats	1200	1300	100
Heesch-Hildebrandtstraat	Heesch-Hildebrandtstraat bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een meerledige nederzetting	2 erfplaatsen erfplaats 1 1050/1100-1200, erfplaats 2 1100-1200	1050	1200	150
Steensel-Boterbogten vindplaats 2	Steensel-Boterbogten bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met in de tijd tenminste een meerledige nederzetting	2 erfplaatsen Erfplaats 1 1100-1250 Erfplaats 2: volle middeleeuwen	1100	1250	150
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 14	nee	bewoningsplaats met in tijd meerledige nederzettingen	4 erfplaatsen Erfplaats 35: 1150-1250 Erfplaats 38: 1150-1225 Erfplaats 39: 1100-1200 Erfplaats 40: 1100-1200 Erfplaats 41: ?-1175/1200	1100?	1250	150?
Nistelrode-Zwarte Molen II	Nistelrode, bewoningsplaats 7	nee	bewoningsplaats met meerledige nederzetting of bewoningsplaats met in de tijd meerdere éénledige, maar kan ook deel zijn van groter tijdruimtegeheel, waartoe ook bewoningsplaatsen 1 en 2 behoren	2 erfplaatsen Erfplaats J Erfplaats L	900	1250	350
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 10	nee	bewoningsplaats met minimaal een meerledige nederzetting en kan deel van groter tijdruimtegeheel zijn geweest	3 erfplaatsen Erfplaats 6 1100-1200? Erfplaats 7 ?-1125/1175 Erfplaats 8 1150/1175-1225/1250	1100?	1225/1250	125-150?
Nederweert-Rosveld zone 1	Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met mogelijk een aantal opeenvolgende éénledige nederzettingen, maar mogelijk ook deel van een groter tijdruimtegeheel	1 erfplaats	1075	m1250	m175
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 8	nee	bewoningsplaats met tenminste een éénledige nederzetting, maar kan ook deel zijn van groter tijdruimtegeheel, waartoe ook bewoningsplaatsen 1 en 2 behoren	1 erfplaats Erfplaats 16	900	1100	200

Tabel 8.14 (vervolg) Bewoningsplaatsen naar samenstelling en aantal erfplaatsen uit de volle middeleeuwen. Voor de literatuur over de bewoningsplaatsen zie tabel 8.11.

Onderzoek/toponiem	Bewoningsplaats	Bp compleet opgegraven ja/nee (ja? = grote kans van wel)	Éénledige en/of meerledige nederzettingen per bewoningsplaats	Samenstelling per bewoningsplaats van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) naar aantal erfplaatsen los van het aantal gelijktijdige erven (dat per tijdseenheid van 25 jaar kan variëren al naar gelang de bestaansduur van de afzonderlijke erfplaatsen en de daarop aangelegde erven)	Aanvang van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) < = aanvang ergens voor	Einde van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) > = einde ergens na	Bestaansduur van dat deel van de bewoningsplaats dat is opgegraven (tenzij anders vermeld) m = maximale bestaansduur
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 6	nee	bewoningsplaats met tenminste een éénledige nederzetting, maar kan ook deel zijn van groter tijdruimtegeheel, waartoe ook bewoningsplaatsen 1 en 2 behoren	1 erfplaats Erfplaats 19	900	1125	225
Nistelrode-Zwarte Molen I	Nistelrode, bewoningsplaats 9	nee	bewoningsplaats met tenminste een éénledige nederzetting, maar kan ook deel zijn van groter tijdruimtegeheel, waartoe ook bewoningsplaatsen 1 en 2 behoren	2 erfplaatsen Erfplaats 17 Erfplaats 18	900	1200	300
Oss-Horzak-Oost	Oss-Horzak-Oost bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met tenminste een éénledige nederzetting, mogelijk een meerledige	1-2 erfplaatsen	1200	1300	100
Nederweert-Rosveld zone 2	Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 2	nee	bewoningsplaats met twee éénledige nederzettingen omvattende twee opeenvolgende erven of een bewoningsplaats met een meerledige nederzetting al dan niet deel van een groter tijdruimtegeheel	ofwel 1 erfplaats met twee opeenvolgende erven, ofwel 2 erfplaatsen met elk een erf	1150	1225	75
Vessem-Centrum	Vessem-Centrum bewoningsplaats 1	nee	bewoningsplaats met twee ongelijktijdige éénledige nederzettingen?	2 erfplaatsen EP 1 = 1050-1100 EP 2 = 1175-1200?	1050	1200?	m150?
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 6 (overige deel in Someren-Waterdael II)	nee (overig deel in someren-waterdael ii)	bewoningsplaats met in de tijd meerledige nederzetting(en) en omvat van Someren-Waterdael III 1 erfplaats	1 erfplaats Erfplaats 3 <1100-1150>	<1100 in Someren-Waterdael III	1150> in Someren-Waterdael III	50-? in Someren-Waterdael III
Someren-Waterdael III	Someren bewoningsplaats 9 (overige deel in Someren-Waterdael II)	nee (overig deel in someren-waterdael ii)	bewoningsplaats met meerledige nederzetting die deel is van groter tijdruimtegeheel (in Someren-Waterdael II opgegraven) met van Someren-Waterdael III twee erfplaatsen	2 erfplaatsen Erfplaats 1 1150-1225 Erfplaats 2 1100-1200	1100 in Someren-Waterdael III	1225 in Someren-Waterdael III	125 in Someren-Waterdael III

Legenda: Bp = bewoningsplaatsen.¹⁸⁴²

Legenda: Bp = bewoningsplaatsen.¹⁸⁴²

¹⁸⁴² *1 de einddatering is gebaseerd op twee typen aardewerk uit de insteken van de sporen van gebouw 600, een huis van de tweede fase van de bewoningsplaats, tevens erfplaats, Elmpt van type bg-kog-2 en bg-kog-3, dat volgens het Deventersysteem respectievelijk 1150-1225 en 1200-1250 dateert; *2 zie Huijbers 2007 voor de discussie over de datering.

Tabel 8.15 Bewoningsplaatsen naar samenstelling en bestaan in de tijd, aantal.

Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan	3
Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan	1
Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die in de vroege + volle middeleeuwen bestaan	8
Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan	16-17
Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan	19

ningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit alleen de volle middeleeuwen.

Met betrekking tot de relatie bestaansduur en samenstelling kan geconcludeerd worden dat in de vroege tot en met de volle middeleeuwen bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen korter bestaan (25-150 jaar) dan bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (100-625 jaar). Er is sprake van een duidelijke relatie tussen bestaansduur en samenstelling.

De layout van agrarische bewoningsplaatsen in de vroege en volle middeleeuwen

Wat de layout van gelijktijdige erven betreft, is er in de vroege middeleeuwen te Someren sprake van een carrévorm van drie tot vier bewoningsplaatsen rond een open ruimte (met een akkercomplex?; afb. 8.48). Om die carrévorm te kunnen zien, is het van belang de pre-Malta- en Malta-opgravingen te Someren samen te bekijken. Een carrévorm is ook vastgesteld buiten het studiegebied, te Berkel-Enschot in de Karolingische tijd¹⁸⁴³ en bewoning rond een open ruimte in het studiegebied mogelijk bij de pre-Malta-opgravingen Geldrop en Dommelen, daterende uit de laat-Merovingische tijd.¹⁸⁴⁴ De bewoningsplaats met bijbehorend greppelsysteem van Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2 (cluster 4) heeft een hele bijzondere layout, uniek voor het Maas-Demer-Scheldegebied als geheel (afb. 8.24). Het kan om een vroeg-aristocratische bewoningsplaats gaan, misschien ook gezien de aanwezigheid van een smidse, maar ook om een centrum van een landgoed.

De layout van de afzonderlijke bewoningsplaatsen te Someren is gestructureerd, dat wil zeggen dat huizen en erven evenwijdig aan elkaar en haaks op elkaar gericht gebouwd en aangelegd zijn. Een dergelijke structurering van ruimte is ook zichtbaar te Deurne-Groot Bottelsche Akker in de Karolingische tijd (afb. 8.11). Die structurering van ruimte lijkt te wijzen op het geometrisch ruimtelijk denken en ordenen uit de Romeinse tijd, zoals onlangs vastgesteld te Lieshout-Nieuwenhof Noord (zie ook hoofdstuk 7).¹⁸⁴⁵ Het kan echter ook blijken geven

van een geometrisch denken waarbij de kardinale richtingen van belang zijn. Hamerow denkt dat gestructureerde rurale nederzettingen vooral vanaf deze periode in West-Europa opkomen.¹⁸⁴⁶

In oostelijk Noord-Brabant zijn er bewoningsplaatsen in de volle middeleeuwen met meerledige nederzettingen waarvan de huizen dicht bijeen zijn gelegen, zoals in Eersel-Kerkebogten vindplaatsen 12 en 13 (afb. 8.17, nrs. 3 en 4), Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2 (afb. 8.36), Beers-De Riet (afb. 8.37) en Nistelrode-Zwarte Molen bewoningsplaats 2 (afb. 8.14).¹⁸⁴⁷ Te Beers-De Riet geldt die layout ook voor de vroege middeleeuwen. Soms liggen die geconcentreerde nederzettingen bij een weg (Eersel-Kerkebogten vindplaats 13 (afb. 8.17, nr. 4), Boxmeer Sterckwijck bewoningsplaats 2 (afb. 8.36) en Beers de Riet (afb. 8.37)), bij een kruispunt van wegen (Nistelrode) of een rond een kruispunt van wegen (Nistelrode) en Someren bewoningsplaats 14 (afb. 8.12) en Someren cluster B (afb. 8.48, uit de pre-Malta-dataset; zie verder paragraaf 8.6). Ook zijn er in de volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant langgerekte linten van bewoningsplaatsen met éénledige en kleine meerledige nederzettingen (twee gelijktijdige erfplaatsen). Te Someren is zo'n lint waarneembaar, gedeeltelijk gelegen bij een weg en tevens bij de rand van een langgerekte laagte (waarin de dorpskern van ca. 1832 ligt), waarop we in paragraaf 8.6 terugkomen (afb. 8.49). Hamerow zou die linten *row settlements* noemen¹⁸⁴⁸, hoewel dat strikt genomen niet op Someren van toepassing is omdat de bewoningsplaatsen daar niet tot een enkele bewoningsplaats horen.

Erven en huizen van agrarische bewoningsplaatsen

Op erven gaan we kort in omdat er al veel onderzoek naar is gedaan. Bij erven is verschil te maken tussen de erfsamenstelling en de erfindelings.¹⁸⁴⁹ Beide zijn goed te beschrijven, maar alleen met compleet opgegraven erven. Qua samenstelling zien we in de Merovingische tijd minimaal een huis en een waterput, soms bijgebouwen en soms erfgraven. Over de Karolingische

¹⁸⁴³ Brouwer & Van Mousch 2015.

¹⁸⁴⁴ Theuws 2008a.

¹⁸⁴⁵ Van der Weerden & Brouwer 2015. Zie ook hoofdstuk 7 in dit rapport.

¹⁸⁴⁶ Hamerow 2004 (2002).

¹⁸⁴⁷ Lascaris 2011; Dijkstra 2015b; Brouwer 2015; Jansen 2007; Henssen & Janssens 2016.

¹⁸⁴⁸ Hamerow 2004 (2002). Zie over de layout van middeleeuwse nederzettingen ook Hamerow 2009.

tijd bestaat hetzelfde beeld, maar zonder erfgraven. In de volle middeleeuwen is er een huis, een waterput en een of meer bijgebouwen. Soms zien we in die periode greppels op erven. Het gaat om greppels die erven indelen en afscheiden. Verder zijn er soms langwerpige kuilen op erven die hier drielagige kuilen worden genoemd.¹⁸⁵⁰ Qua indeling is er in de vroege middeleeuwen geen duidelijk patroon, maar dat verandert in de volle middeleeuwen. Dan is vaak sprake van dwarsgeplaatste bijgebouwen bij de zijde van het huis waar de waterput ligt en waar tevens de haard ligt. Overhoeks van het huis zijn, met de lengterichting van het huis mee, bijgebouwen aan de andere korte zijde van het huis gebouwd. Bij de lange zijde van het huis zijn er soms veekralen en soms ook zijn toegangen tot het erf waarneembaar, erfpoortjes. Qua ontwikkeling van afzonderlijke erfelementen hebben we de beschikking over reeds verricht comparatief onderzoek. Daarbij is vooral onderzoek gedaan gedaan naar de ontwikkeling van het huis, minder naar de ontwikkeling van bijgebouwen.¹⁸⁵¹ Middelgrote en grote bijgebouwen zijn in de vroege middeleeuwen recht-hoekig en in de volle middeleeuwen rechthoekig en bootvormig. Kleine bijgebouwen zijn vierkant, veelhoekig of rond, zowel in de vroege als volle middeleeuwen.¹⁸⁵²

Wat betreft huizen bestaan in de vroege middeleeuwen rechthoekige huizen, in de volle middeleeuwen bootvormige.¹⁸⁵³ Met de huizen uit de vroege middeleeuwen is nog geen typonomie gemaakt.¹⁸⁵⁴ Wel is een typonomie beschikbaar van huizen uit de volle middeleeuwen¹⁸⁵⁵ en in hoofdstuk 9 van dit boek is een aanzet tot een typonomie voor de late middeleeuwen gemaakt. Huistype VOM-Ho is het eerste huistype uit de volle middeleeuwen. Het huistype vormt de overgang tussen huisvormen uit de vroege en volle middeleeuwen.¹⁸⁵⁶ Huistype VOM-Ho wordt gekenmerkt door rechte staanderrijen, overwegend rechte lange wanden die aan de uiteinden naar binnen zijn gebogen. Huistype VOM-Ho bestaat in drie varianten naar aantal sluitpalen die voorkomen aan een of beide korte zijden. Huistype VOM-Hoa heeft geen sluitpalen, VOM-Hob heeft een sluitpaal aan een of beide korte zijden en VOM-Hoc heeft twee sluitpalen aan een of beide korte zijden. Sluitpalen zijn kenmerkend voor de huistypen VOM-H1 tot en met VOM-H4. Huistype H1 heeft rechte staanderrijen en gebogen lange wanden. Huistype H2 heeft gebogen staanderrijen en gebogen lange wanden.

Huistype H3 heeft een combinatie van een rechte met een gebogen staanderrij en heeft gebogen lange wanden. Huistype H4 heeft rechte staanderrijen en rechte lange wanden. Tussen alle huistypen in komen overgangstypen voor. De afzonderlijke exemplaren binnen een huistype en binnen een overgangstype vertonen variatie; geen enkele huisplattegrond heeft exact dezelfde configuratie en geen enkele huisplattegrond heeft dezelfde maatverhoudingen tussen de er toe behorende paalkuilen. Huistypen en overgangstypen zijn daarmee generaliseerde abstracties, die dienen als etiket in de communicatie tussen archeologen en als heuristische instrumenten voor thematisch gericht onderzoek, zoals het onderzoek van huisbouwontwikkelingen.¹⁸⁵⁷

De bovengenoemde typonomie is gebaseerd op huisplattegronden gepubliceerd tot en met 2014. Na 2014, in 2016, is een huis gepubliceerd dat nieuw licht werpt op de huisbouwontwikkeling in oostelijk Noord-Brabant en het Maas-Demer-Scheldegebied als geheel. Te Nistelrode-Zwarte Molen II is namelijk een huis gevonden dat bootvormig is en uit de achtste en/of negende eeuw kan dateren (afb. 8.21). Het is daarmee een van de oudste bootvormige huizen in het Maas-Demer-Scheldegebied die tot dusver zijn gevonden. Indien het in de achtste eeuw is gebouwd, toont dat huis dat bootvormige huizen eerder zijn gebouwd dan tot nog toe bekend is. Huistypen Hob en Hoc die gebogen uiteinden hebben, zijn vooral gebouwd vanaf 900, een exemplaar van type Hoc is rond 800 gebouwd.¹⁸⁵⁸ De herkomst van bootvormige huizen in oostelijk Noord-Brabant moet worden gezocht in het gebied ten noorden van de Maas.¹⁸⁵⁹

Typen bewoningsplaatsen met agrarische nederzettingen

Als we de variabelen periode (alleen vroege middeleeuwen, vroege en volle middeleeuwen, alleen volle middeleeuwen), bestaansduur (kort, middellang en lang) en samenstelling (bewoningsplaats met éénledige nederzetting, met meerledige, of met éénledige én meerledige nederzettingen) combineren, hebben we in theorie 27 typen agrarische bewoningsplaatsen die gevonden kunnen worden. Als we de bewoningsplaatsen opdelen naar bestaansduur, hebben we de typen 1-9 als kort bestaande, de typen 10-18 als middellang en de typen 19-27 als lang bestaande agrarische bewoningsplaatsen. We zien in tabel 8.16 met grijs gemarkeerd de tien daadwerkelijk in de Malta-periode gevonden typen.

¹⁸⁴⁹ Huijbers 2007.

¹⁸⁵⁰ Over drielagige kuilen zie Huijbers 2007, 143-207.

¹⁸⁵¹ Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van huizen in de vroege middeleeuwen: Theuws 2014.

Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van huizen in de volle middeleeuwen: Huijbers 2007, 2014, 2016a. Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van bijgebouwen in de volle middeleeuwen: Huijbers 2007, 143-207.

¹⁸⁵² Volle middeleeuwen: Huijbers 2007.

¹⁸⁵³ Theuws 2014; Huijbers 2014.

¹⁸⁵⁴ Door F. Theuws en de auteur is het plan opgevat om een artikel te schrijven over huisbouw in de middeleeuwen van het MDS-gebied. Een typonomie van vroegmiddeleeuwse huizen kan daar onderdeel van zijn.

¹⁸⁵⁵ Huijbers 2007, 2014, 2016a.

¹⁸⁵⁶ Huijbers 2007, 2014, 2016a.

¹⁸⁵⁷ Huijbers 2016a is daarvan een voorbeeld.

¹⁸⁵⁸ Huijbers 2014, 398, tabel 5. Twee huizen in Huijbers 2014, 398, tabel 5 van huistype Hoc van de opgraving Grave-Escharen rekenen we hier niet mee. Het gaat om twee huizen benoemd als 'Karolingisch', gepubliceerd op een moment dat men van het bestaan van huistype Ho nog niet afwist (Verwers 1998, 354). In theorie kunnen beide huizen rond 750 zijn gebouwd, maar dan dient de aanvangsdatering van beide huizen bepaald te worden met de opgravingsgegevens.

¹⁸⁵⁹ Huijbers 2016a.

Afb. 8.21 Nistelrode-Zwarte Molen II, huisplattegrond gebouw 29, aardewerkdatering: 725-900, ^{14}C datering (graankorrel): 1195 ± 30 BP of 720-941 na Chr. (bron: Hensen & Janssens, fig. 7.6 aangepast).

Tabel 8.16 Variatieschema met mogelijke typen en de daadwerkelijk gevonden typen van bewoningsplaatsen met nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant uit de vroege en volle middeleeuwen met de Malta-dataset, uitgaande van alleen compleet c.q. nagenoeg compleet opgegraven bewoningsplaatsen.

Type	VM, VM + VOM of VOM	Bestaansduur/Stabiliteit van de bewoningsplaats kort = 25-200 middellang = 200-400 lang = 400-650	Samenstelling van de bewoningsplaats naar nederzetting(en) tijdens diens bestaan	Aanwezig in maltadataset	A-E en B
1	VM	kort	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	Someren Bp 7	750-900 = 150
2	VM	kort	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	Nistelrode Bp 4	600-725 = 125
3	VM	kort	Bp met combinatie in de tijd	nee	
4	VM + VOM	kort	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
5	VM + VOM	kort	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
6	VM + VOM	kort	Bp met combinatie in de tijd	nee	
7	VOM	kort	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	Eersel-Kerkebogten bp 1 Veghel-Peellandstraat bp 2 Nederweert-Merenveld bp 1 Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker bp 2 Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker bp 4 Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker bp 1 Laarbeek-Lieshout-Beekseweg bp 3 Laarbeek-Lieshout-Beekseweg bp 2 Laarbeek-Lieshout-Beekseweg bp 1 Nederweert-Rosveld bp 5 Nederweert-Rosveld bp 4 Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik bp 1 Weert-Kampershoek Noord II bp 1 Weert-Kampershoek Noord II bp 2 Weert-Kampershoek Noord I bp 2 Nederweert-Rosveld bp 7 Nederweert-Rosveld bp 8 Haaren-Wijngaert III bp 1 Haaren-Wijngaert III bp 2	1125-1200/1225 = 75-m100 1050-1150 = 100 900/1000-1000/1100 = 100-200 1225-1300 = 75 1225-1300 = 75 1150-m1300 = m150 ?-1150-1200 = ? 1050/1125-1175 = 50-m125 1050-1150/1200 = 100-m150 c. 1300-c. 1300 = ? 1200?-1300 = 100? 1000-1075 = 75 1000/1075-1100/1125 = 25-125 1100-1200/1225 = 100-125 1150-1250 = 100 ?-? = ? 1150-1200/1250 = 50-100 1175-1250 = 75 1175-1250 = 75

Tabel 8.16 (vervolg) Variatieschema met mogelijke typen en de daadwerkelijk gevonden typen van bewoningsplaatsen met nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant uit de vroege en volle middeleeuwen met de Malta-dataset, uitgaande van alleen compleet c.q. nagenoeg compleet opgegraven bewoningsplaatsen.

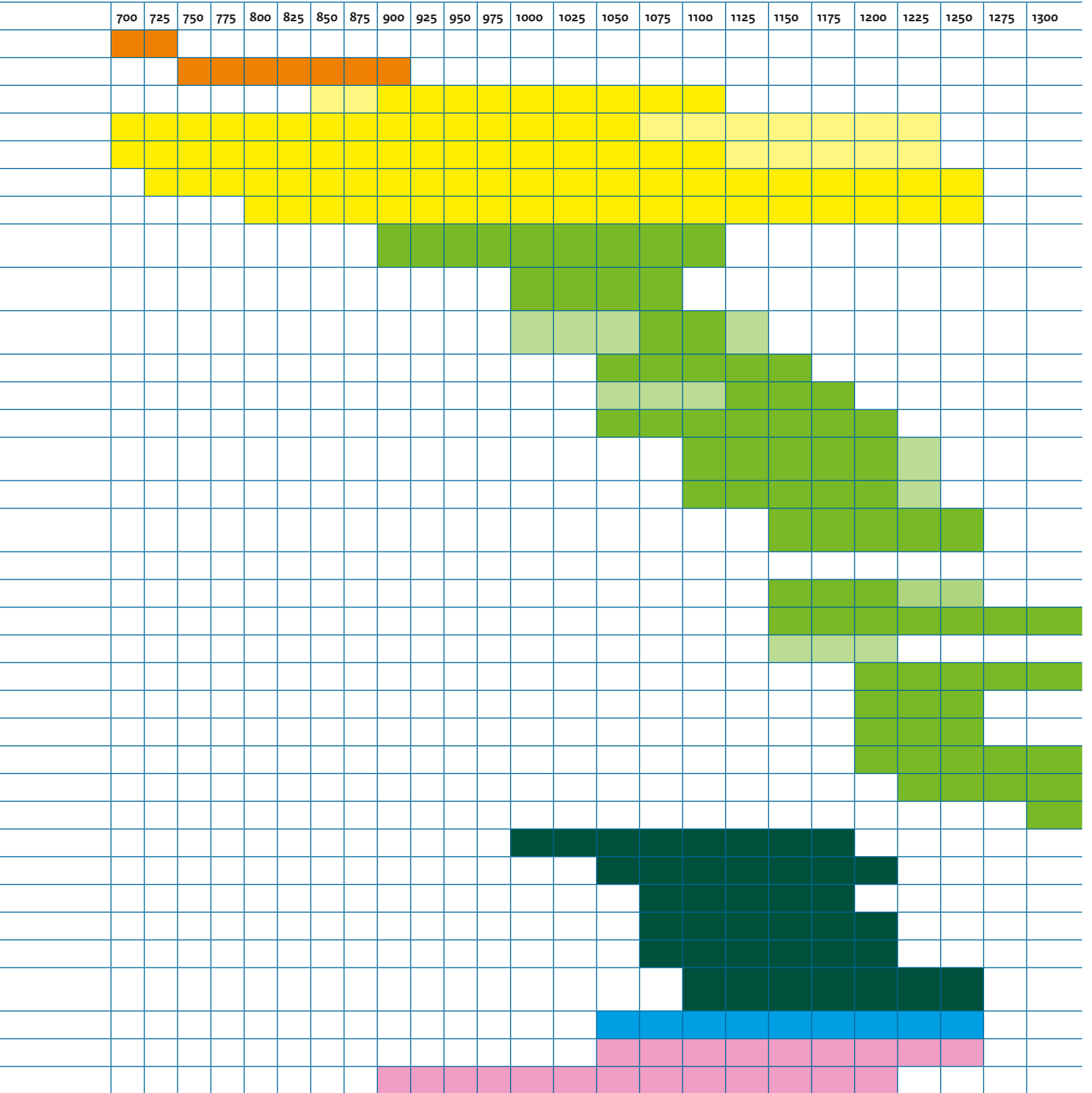
Type	VM, VM + VOM of VOM	Bestaansduur/Stabiliteit van de bewoningsplaats kort = 25-200 middellang = 200-400 lang = 400-650	Samenstelling van de bewoningsplaats naar nederzetting(en) tijdens diens bestaan	Aanwezig in maltadataset	A-E en B
8	VOM	kort	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	Someren bp 5 Nederweert-Rosveld bp 6 Someren bp 4 Someren bp 12 Someren bp 11	1000-1125/1150/1175 = 125-175 1050-1175/1200 = 125-150 1075-1175 = 100 1075-1175/1200 = 100-125 1100-1200 = 100
9	VOM	kort	Bp met combinatie in de tijd	Sint-Oedenrode-Rooise Zoom bp 1	1100-1250 = 150
10	VM	middellang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
11	VM	middellang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd		
12	VM	middellang	Bp met combinatie in de tijd	nee	
13	VM + VOM	middellang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
14	VM + VOM	middellang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	Someren bp 3	850/900-1100 = 200-250
15	VM + VOM	middellang	Bp met combinatie in de tijd	nee	
16	VOM	middellang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
17	VOM	middellang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	Eersel-Kerkebogten bp 2	1050-1250 = 200
18	VOM	middellang	Bp met combinatie in de tijd	Someren bp 13 Nistelrode bp 2	1050-1250 = 200 900-1200 = 300
19	VM	lang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
20	VM	lang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
21	VM	lang	Bp met combinatie in de tijd	nee	
22	VM + VOM	lang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
23	VM + VOM	lang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	Boxmeer-Sterckwijck bp 2 Someren bp 1 Someren bp 2	800-1250 = 450 650-1050/1250 = 400-600 700-1100/1150/1200/1225 = 400-525
24	VM + VOM	lang	Bp met combinatie in de tijd	Nistelrode bp 1	725-1250 = 525?
25	VOM	lang	Bp met éénledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
26	VOM	lang	Bp met meerledige nederzetting(en) in de tijd	nee	
27	VOM	lang	Bp met combinatie in de tijd	nee	

Legenda: Bp = bewoningsplaats; A-E = aanvang en einde; B = bestaansduur; de daadwerkelijk gevonden typen zijn blauw gemarkeerd.

Tabel 8.17 De daadwerkelijk gevonden typen agrarische bewoningsplaatsen (van de 27 mogelijke typen) uitgezet in de tijd, per type op volgorde van aanvangsjaar in de Malta-dataset, met alleen compleet of bijna compleet opgegraven bewoningsplaatsen.

T	P	B	S	AM/APM	A-E = B	500-	525	550	575	600	625	650	675
2	VM	kort	Bp met ML	AM Nistelrode bp 4	600-725 = 125								
1	VM	kort	Bp met EL	AM Someren bp 7	750-900 = 150								
14	VM + VOM	middellang	Bp met ML + EL	AM Someren bp 3	850/900-1100 = 200-250								
23	VM + VOM	lang	Bp met ML	AM Someren bp 1	650-1050/1250 = 400-600								
23	VM + VOM	lang	Bp met ML	AM Someren bp 2	700-1100/1150/1200/1225 = 400-525								
24	VM + VOM	lang	Bp met ML + EL	AM Nistelrode bp 1	725-1250 = 525?								
23	VM + VOM	lang	Bp met ML	AM Boxmeer-Sterckwijck bp 2	800-1250 = 450								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Nederweert-Merenveld bp 1	900/1000-1000/1100 = 100-200								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiseik bp 1	1000-1075 = 75								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Weert-Kampershoek Noord II bp 1	1000/1075-1100/1125 = 25-125								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Veghel-Peellandstraat bp 2	1050-1150 = 100								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Lieshout-Beekseweg bp 2	1050/1125-1175 = 50-1125								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Lieshout-Beekseweg bp 1	1050-1150/1200 = 100-1150								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Weert-Kampershoek Noord II bp 2	1100-1200/1225 = 100-125								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Eersel-Kerkebogten bp 1	1125-1200/1225 = 75-1100								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Weert-Kampershoek Noord I bp 2	1150-1250 = 100								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Nederweert-Rosveld bp 7	?-? = ?								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Nederweert-Rosveld bp 8	1150-1200/1250 = 50-100								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Bakel-Neerakker bp 1	1150-11300 = 1150								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Lieshout-Beekseweg bp 3	?-1150-1200 = ?								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Nederweert-Rosveld bp 4	1200?-1300 = 100?								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Haaren-Wijngaert III bp 1	1175-1250 = 75								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Haaren-Wijngaert III bp 2	1175-1250 = 75								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Bakel-Neerakker bp 2	1225-1300 = 75								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Bakel-Neerakker bp 4	1225-1300 = 75								
7	VOM	kort	Bp met EL	AM Nederweert-Rosveld bp 5	c. 1300-c. 1300 = ?								
8	VOM	kort	Bp met ML	AM Someren bp 5	1000-1125/1150/1175 = 125-175								
8	VOM	kort	Bp met ML	AM Nederweert-Rosveld bp 6	1050-1175/1200 = 125-150								
8	VOM	kort	Bp met ML	AM Someren bp 4	1075-1175 = 100								
8	VOM	kort	Bp met ML	AM Someren bp 12	1075-1175/1200 = 100-125								
8	VOM	kort	Bp met ML	AM Someren bp 11	1100-1200 = 100								
9	VOM	kort	Bp met ML + EL	AM Sint-Oedenrode-Rooise Zoom bp 1	1100-1250 = 150								
17	VOM	middellang	Bp met ML	AM Eersel-Kerkebogten bp 2	1050-1250 = 200								
18	VOM	middellang	Bp met ML + EL	AM Someren bp 13	1050-1250 = 200								
18	VOM	middellang	Bp met ML + EL	AM Nistelrode bp 2	900-1200 = 300								

Legenda: T = type; P = periode; B = bestaansduur; S = samenstelling; ML = bp met meerledige nederzetting(en); EL = bp met éénledige nederzetting(en); ML + EL = bp met meerledige en éénledige nederzetting(en) gecombineerd; AM = aanwezig in Malta-dataset; APM = aanwezig in pre-Malta-dataset; A-E = B wil zeggen aanvang-einde = bestaansduur in jaren: eerste jaar is dat jaar plus 25 jaar, Laatste jaar is tot en met dat jaar, dus niet 25 jaar erbij. Betekenis kleuren: oranje = vroegmiddeleeuwse korte bestaande bewoningsplaats met meerledige nederzetting(en), geel = vroeg- en volmiddeleeuwse middellang bestaande bewoningsplaats met meerledige + éénledige nederzetting(en) of met meerledige nederzetting(en), lichtgroen = volmiddeleeuwse kort bestaande bewoningsplaats met éénledige nederzetting(en), donkergroen = volmiddeleeuwse kort bestaande bewoningsplaatsen met meerledige of met meerledige + éénledige nederzetting(en), blauw = volmiddeleeuwse middellang bestaande bewoningsplaats met meerledige nederzetting(en), roze = volmiddeleeuwse middellang bestaande bewoningsplaats met meerledige + éénledige nederzetting(en). Lichtere weergave opvulkleur = onzeker bestaansjaar van een bewoningsplaats.

Het nederzetting patroon van typen agrarische bewoningsplaatsen door de tijd heen

In tabel 8.17 zijn de daadwerkelijk gevonden typen agrarische bewoningsplaatsen geordend weergegeven naar periode (alleen vroege middeleeuwen, vroege en volle middeleeuwen, en volle middeleeuwen), om meer grip te krijgen op periodespecifieke patronen van agrarische bewoningsplaatsen. Naar typen agrarische bewoningsplaatsen zijn er in de Malta-dataset in de eerste plaats typen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan (typen 1 en 2):

Type 1 betreft kortdurige bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen, type 2 kortdurige met meerledige nederzettingen (zie ook tabel 8.16). Die met meerledige bevat twee gelijktijdige erven. De andere bewoningsplaatsen die in de vroege middeleeuwen bestonden, omvatten samen drie andere typen, typen 14, 23 en 24. Ze bestaan middellang of lang en hebben meerledige, of meerledige plus éénledige nederzettingen in de tijd. Ze hebben alle een continuïteit tot in de volle middeleeuwen.

In de volle middeleeuwen bestaan vier groepen typen: een groep met typen 14, 23 en 24, typen die continuïteit kennen van de vroege naar de volle middeleeuwen. Een groep van type 7, bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen, een groep met typen 8 en 9, kortdurige met meerledige nederzettingen of met gecombineerd éénledige en meerledige nederzettingen en een groep met typen 17 en 18, middellang bestaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen.

8.5.3 Patronen van bewoning en begraving in de vroege en volle middeleeuwen

Op basis van de beschikbare data, waaronder ook pre-Malta-vindplaatsen, wordt hieronder een beeld gegeven van patronen van bewoning en begraving in de vroege en volle middeleeuwen. Daartoe wordt ook tabel 8.17 gebruikt. We geven daarbij aanvullende (pre-Malta) informatie over de complextypen aristocratische bewoningsplaatsen, grafvelden en kerken behandeld in paragraaf 8.4.

De vroege middeleeuwen (450-900)

Agrarische bewoningsplaatsen

Kortdurig bestaande agrarische bewoningsplaatsen (typen 1 en 2)

Als we het bewoningsplaats type 1 (tabel 8.17), bewoningsplaatsen met éénledige nederzetting(en), willen vergelijken met vergelijkbare bewoningsplaatsen in de pre-Malta-dataset, blijkt dat moeilijk te zijn. Geen enkele bewoningsplaats met een éénledige nederzetting uit zowel de Merovingische als Karolingische periode is dusdanig compleet opgegraven, dat we zeker weten dat het om dergelijke bewoningsplaatsen gaat. In een eerdere studie werden Karolingische erven uit Weert, Geldrop en Breda-Huifakker besproken en benoemd als losse zwerfende erven.¹⁸⁶⁰ Bij nadere beschouwing blijkt het bij erven gevonden te Geldrop¹⁸⁶¹ en Weert¹⁸⁶² uit deze periode, te gaan om opgravingsarealen waarbij de grenzen dichtbij de gebouwplattegronden liggen. Daardoor kan ook van grotere tijdruimtegehele sprake zijn geweest en niet van losse erven. De vraag is ook of het huis van Beers-Gassel alleen ligt.¹⁸⁶³ Ook bij het in paragraaf 8.1 besproken model van zwerfende (losse) erven in de Merovingische tijd dat is gebaseerd op Breda-West,¹⁸⁶⁴ kan men de vraag stellen of het om losse erven gaat. Juist het onderhavige onderzoek kijkt kritisch naar compleet en incompleet opgegraven bewoningsplaatsen. Dan blijkt dat bewoningsplaatsen met een gelijktijdig erf uit alleen de vroege middeleeuwen heel zeldzaam zijn in vergelijking met andere bewoningsplaatsen. Dat zegt iets over het kwantitatieve en kwalitatieve belang van dergelijke bewoningsplaatsen in de vroege middeleeuwen. Deze kritische blik op de compleetheid van bewoningsplaatsen kan gezien worden als voortschrijdend inzicht. Die blik doet niets af aan de hypothesen van Theuws. In een tijd dat men over relatief weinig data van rurale bewoningsplaatsen kon beschikken, zoals het geval was in het pre-Malta-tijdperk, is het logisch dat men met die geringe hoeveelheid data hypothesen opwierp om te testen tijdens nieuw gravend onderzoek. Met het voorgaande kan de vraag worden gesteld of de kolonisatie in de Merovingische tijd wel verliep met losse zwerfende erven en of de Karolingische bewoningsexpansie met losse erven wel zo omvangrijk was.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁶⁰ Theuws 2008a, 210; Weert: Dijkstra 1998; Geldrop: Bazelmans 1990b; Breda-Huifakker: Berkvens & Taayke 2004.

¹⁸⁶¹ Bazelmans 1990b.

¹⁸⁶² Dijkstra 1998.

¹⁸⁶³ Heidinga & Vreenegeoor 1990.

¹⁸⁶⁴ Theuws 2008a, naar Berkvens & Taayke 2004.

In de vroege middeleeuwen zijn in de Malta-dataset, maar ook in de pre-Malta-dataset vooral bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen zichtbaar. Geclusterd wonen was belangrijker dan geïsoleerd wonen in de vroege middeleeuwen.

Bewoningsplaats type 2, bewoningsplaatsen met meerledige nederzetting(en), is tot dusver in oostelijk Noord-Brabant alleen met zekerheid gevonden te Nistelrode-Zwarte Molen II (tabel 8.17; afb. 8.8).¹⁸⁶⁶ Omdat de bewoningsplaats in de omgeving van een bewoningsplaats ligt die vanaf de Karolingische tijd plaatsvast wordt (Nistelrode bewoningsplaats 1; afb. 8.14), kan de bewoningsplaats ook een Merovingische fase zijn voorafgaande aan de Karolingische en later bestaande bewoningsplaats. De bewoningsplaats van Hulsel-Kerkkackers kan ook van type 2 zijn, maar omdat die niet met zekerheid compleet is blootgelegd is dat onzeker (afb. 8.7).¹⁸⁶⁷ Boven-dien kan die bij een bewoningsplaats horen van type 23, hieronder behandeld.

Middellang en lang bestaande agrarische bewoningsplaatsen (typen 14, 23, 24)

Bewoningsplaatsen van type 14 zijn bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen met meerledige nederzetting(en) door de tijd heen. Die van type 23 zijn bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen met meerledige nederzetting(en) door de tijd heen en die van type 24 bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen met zowel éénledige als meerledige nederzettingen door de tijd heen (tabel 8.17). Exemplaren van die drie typen zijn, in de selectie van paragraaf 8.5, deels of geheel opgegraven te Nistelrode-Zwarte Molen II (afb. 8.14), Boxmeer-Sterckwijk (afb. 8.10 en afb. 8.35), Beers-De Riet (afb. 8.37), Someren-Waterdael III (drie maal; afb. 8.12), Bakel-Achter de Molen (afb. 8.13) en Deurne-Groot Bottelsche Akker (afb. 8.11).¹⁸⁶⁸ Verder is een exemplaar gevonden te Aarle-Rixtel-Striip, maar nog niet gepubliceerd.¹⁸⁶⁹ De onderzoeken uit de selectie van paragraaf 8.5 te Uden-A50/Schouwstraat, Bernheze-Heesch-Hoogstraat, Sterksel-Weiakkers, Oirschot-Gasthuisstraat en Someren-Acaciaweg (afb. 8.19) kunnen ook bewoningsplaatsen van de typen 14, 23 of 24 bevatten, maar zijn, zoals reeds opgemerkt, onduidelijke gevallen.¹⁸⁷⁰ Uit de groep van paragraaf 8.4 kan daar mogelijk nog het onderzoek van Son-Pastorie aan worden toegevoegd, dat sowieso bijzonder is omdat daar de bewoning

vanaf de vroege middeleeuwen continu lijkt door te lopen tot in het heden.¹⁸⁷¹

In de pre-Malta-periode zijn de typen 14, 23 en 24 deels of geheel opgegraven te Geldrop (afb. 8.22), Dommelen-Kerkkackers, Beek en Donk-Oude Toren, Grave-Escharen, Veghel-Scheifelaar I, Bladel-Daniëlpad, Hulsel-Kerkweg, bij de Sint-Luciakerk van Mierlo en mogelijk te Someren-Witvrouwenbergweg (Someren cluster A).¹⁸⁷² Buiten oostelijk Noord-Brabant in elk geval te Oosterhout-Vlindervallei, Venray-Antoniushoogveld en Sittard-Haagsittard.¹⁸⁷³ Alleen de bewoningsplaats gevonden te Dommelen-Kerkkackers is compleet opgegraven. Het zijn bewoningsplaatsen die ook geconcentreerde nederzettingen worden genoemd en hier worden aangeduid als bewoningsplaatsen die zowel in de vroege als volle middeleeuwen bestaan met meerledige nederzettingen, al dan niet in combinatie met éénledige gedurende diens bestaan.¹⁸⁷⁴ In de volle middeleeuwen is er vaak een collectief grafveld en/of kerk bij de bewoningsplaatsen. De aanwezigheid van een bestaand(e) kerk(restant) of een verdwenen kerk ter plaatse, is vaak een indicator dat er een bewoningsplaats bij ligt van type 23/24. Dus bewoningsplaatsen met in elk geval meerledige nederzettingen, die beginnen in de vroege middeleeuwen en tot in de volle middeleeuwen bestaan. Een collectief grafveld is bij dergelijke bewoningsplaatsen gevonden te Dommelen-Kerkkackers.¹⁸⁷⁵ Een kerk is of was bij die bewoningsplaatsen aanwezig te Beek en Donk, Dommelen, Bladel, Hulsel, Mierlo en mogelijk Stiphout.¹⁸⁷⁶ Te Stiphout mogelijk omdat daar geen structuren zijn gevonden bij de opgraving en met de sporen geen continuïteit is aangetoond van de vroege naar de volle middeleeuwen.

Vroeg-aristocratische bewoningsplaatsen

In oostelijk Noord-Brabant is in de pre-Malta-periode een bijzondere bewoningsplaats gevonden in Eindhoven-Blixembosch (afb. 8.23).¹⁸⁷⁷ De bewoningsplaats dateert tussen 800 en 1050 en wijkt af van alle tot dusver gevonden bewoningsplaatsen uit die periode in oostelijk Noord-Brabant alsook het gehele MDS-gebied.

Hier wordt die bewoningsplaats geïnterpreteerd als een vroeg-aristocratische bewoningsplaats vanwege kenmerken die lijken op die van de latere motteburgen. Het betreffen een centraal gebouw (een huis), een concentrische layout van de opeenvolgende nederzettingen op de bewo-

¹⁸⁶⁵ Theuws 2008a noemt die expansie.

¹⁸⁶⁶ Nistelrode bewoningsplaats 4 op afb. 8.14; Hensen & Janssens 2016.

¹⁸⁶⁷ De Leeuwe 2008.

¹⁸⁶⁸ Nistelrode-Zwarte Molen II: Hensen & Janssens 2016; Boxmeer-Sterckwijk: Dijkstra 2015a, 2015b; Beers-De Riet: Brouwer 2015; Someren-Waterdael III: De Boer & Hiddink 2012; Bakel-Achter de Molen: Arnoldussen 2003; Deurne-Groot Bottelsche Akker: Hiddink 2008.

¹⁸⁶⁹ Dekkers in voorbereiding.

¹⁸⁷⁰ Uden-A50/Schouwstraat: Van Hoof & Jansen 2002; Bernheze-Heesch-Hoogstraat: Tump 2014; Sterksel-Weiakkers: Vanneste 2010; Oirschot-Gasthuisstraat: Kooi 2012b; Someren-Acaciaweg: Hoogendijk & Hiddink 2015.

¹⁸⁷¹ Van der Weerden 2012.

¹⁸⁷² Geldrop: Theuws 2004, 2008a; Ostkamp 1998; Dommelen-Kerkkackers: Theuws & Verhoeven in voorbereiding; Theuws et al. 1990; Beek en Donk-Oude Toren: Huijbers 1994; Grave-Escharen: Verwers 1999; Veghel-Scheifelaar I: zie in Huijbers 2014; Bladel-Daniëlpad: Vreenegeer 1989; Hulsel-Kerkweg: Theuws 1999a; Mierlo: Simons 2012; Someren-Witvrouwenbergweg (Someren cluster A): Verwers 1999.

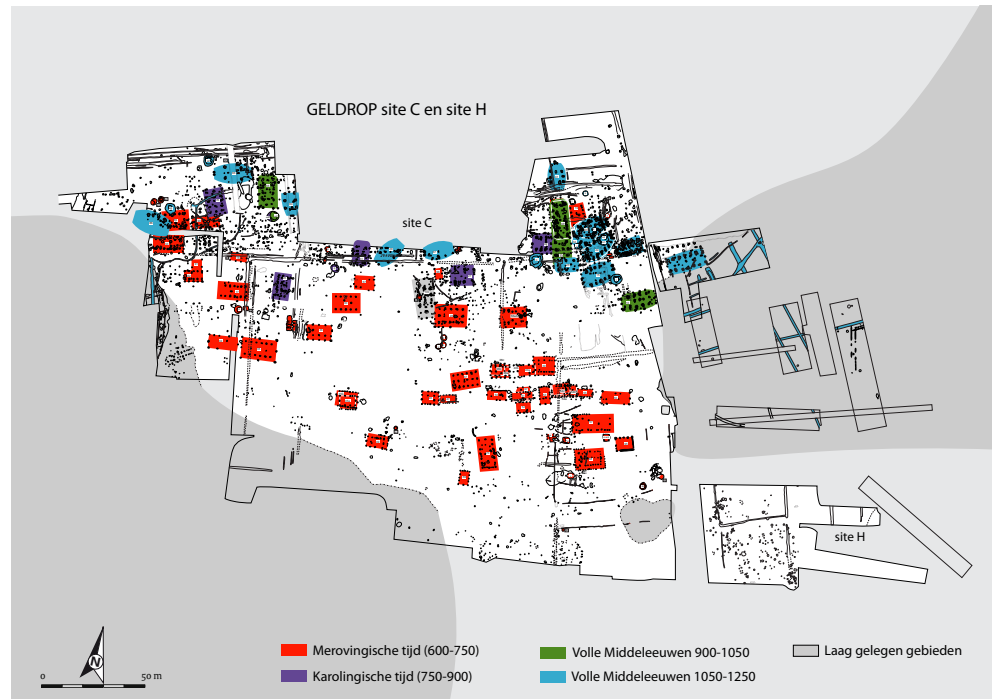
¹⁸⁷³ Oosterhout-Vlindervallei: Koopmanschap 2015; Venray-Antoniushoogveld: Stoeper 2015; Sittard-Haagsittard: Stoeper 2015.

¹⁸⁷⁴ Theuws 2008a.

¹⁸⁷⁵ Theuws 1981.

¹⁸⁷⁶ Dommelen-Kerkkackers: Huijbers 2007; Beek en Donk: Huijbers 1994; Bladel: Vreenegeer 1989; Hulsel: Theuws 1999a; Mierlo: Simons 2012; Stiphout: Peters 2015.

¹⁸⁷⁷ Arts 1993; Huijbers 2007. Zie ook paragraaf 8.4. De opgraving is onder leiding van de auteur in 2004 uitgewerkt door een groep studenten op de UvA, maar nog niet gepubliceerd.

Afb. 8.22 Geldrop, bewoningsplaats uit de vroege en volle middeleeuwen (bron:tekening Frans Theuws Leiden, copyright Frans Theuws, aangepast).

ningsplaats en de aanwezigheid van pallisaden c.q. een omgreppeling.¹⁸⁷⁸ Motteburchten kennen weliswaar een motteheuvel, die te Blixembosch afwezig is, maar ze hebben ook een concentrische layout: het gebouw op de motte omgeven door grachten of pallisade. De concentrische layout te Blixembosch kan wijzen op een metaforisering van dominantie door de bewoners. Verder zijn er overeenkomsten met ringwalburgen: de ovale vorm en de datering, die de negende-elfde eeuw omvat.¹⁸⁷⁹ Hier wordt liever van een 'ringwerk'¹⁸⁸⁰ gesproken, omdat niet zeker is dat het om een burcht gaat en de aanwezigheid van een ringwal onzeker is.¹⁸⁸¹ Identificering van de bewoningsplaats met een term in oorkonden van een sociale groep is lastig, ook omdat archeologische en tekstuele categorieën niet eenvoudig zijn te vergelijken. Meer onderzoek is nodig om de bewoningsplaats goed op waarde te kunnen schatten.

Een tweede, bijzondere bewoningsplaats is weliswaar in de Malta-periode gevonden, maar net buiten het omschreven studiegebied. Juist buiten oostelijk Noord-Brabant, bij Tilburg, is in

Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2 cluster 4 een bewoningsplaats gevonden die kortdurig bestond en meerledige nederzettingen bevatte in de loop van haar bestaan, alleen met een andere layout. De bebouwing op de bewoningsplaats dateert tussen circa 725 en 875.¹⁸⁸² Alle fasen van de bewoningsplaats bijeen genomen, is sprake van een driehoekige uitleg, waarbij een helft van die driehoek gebouwen omvat rond een centrale waterput en de andere helft een omgreppeld terrein (afb. 8.24). In de bewoningsplaats lag een smidse. Er is noch sprake van een 'klassiek' erf met een huis en een waterput, noch van een geconcentreerde nederzetting met een reeks erven zoals we die kennen uit de Karolingische tijd elders in het MDS-gebied, zoals te Geldrop en Dommelen. Het is eigenlijk een sociaal-ruimtelijke categorie tussen het niveau van het erf en de nederzetting in, zo lijkt het, omdat verhoudingsgewijs veel gebouwen aanwezig zijn, bij het bestaan van een enkele waterput. Samen met de smidse en het omgreppelde terrein maakt dit alles het tot een bijzondere bewoningsplaats.

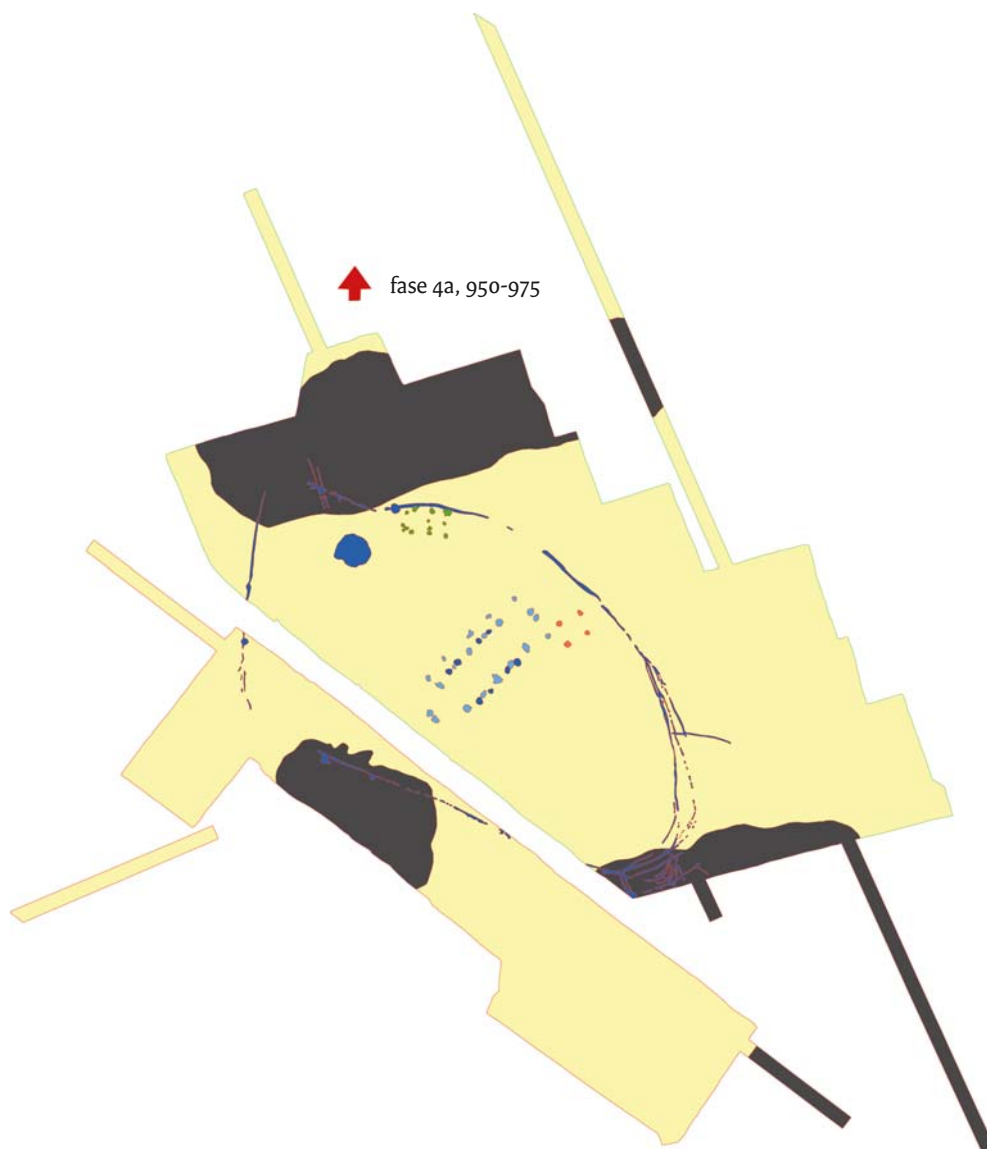
¹⁸⁷⁸ Huijbers 2007, 26.

¹⁸⁷⁹ Huijbers 2007. Het betreffen de Hunneschans en de Hune(n)borg. Over de Hunneschans bij Uddel: Holwerda 1909, 1917, 1920; Renaud 1969; Krauwer 1982; Heidinga 1987a, 1987b, 1990, Janssen 1990, 1996. Over de Hune(n) borg bij Ootmarsum: Holwerda 1917, 1920; Verlinde & Van Zuidam 1978; Krauwer 1982; Janssen 1990, 1996.

¹⁸⁸⁰ Deze term is een vertaling van de term *ringwork* zoals bekend in de Angelsaksische literatuur over kastelen om motteburchten zonder motteheuvel mee aan te duiden (zie King & Alcock 1969; Friar 2003; Darvill 2008; Johnson 2011 en zie <https://en.wikipedia.org/wiki/Ringwork>) en hier bedoeld om over een meer algemene aanduiding te beschikken dan het woord ringwalburcht.

¹⁸⁸¹ Een alternatieve aanduiding zou 'meervoudig concentrisch omgracht kasteel' kunnen zijn. Die term hanteert D. Spiekhou in haar nog te verdedigen proefschrift (schriftelijke mededeling R. Gruben, juli 2017). Echter die alternatieve aanduiding is niet van toepassing op de woonplaats van Eindhoven-Blixembosch omdat het niet met zekerheid om een burcht gaat en er niet sprake is van een meervoudig concentrisch omgracht geheel.

¹⁸⁸² Brouwer & Van Mousch 2015, 329-338.

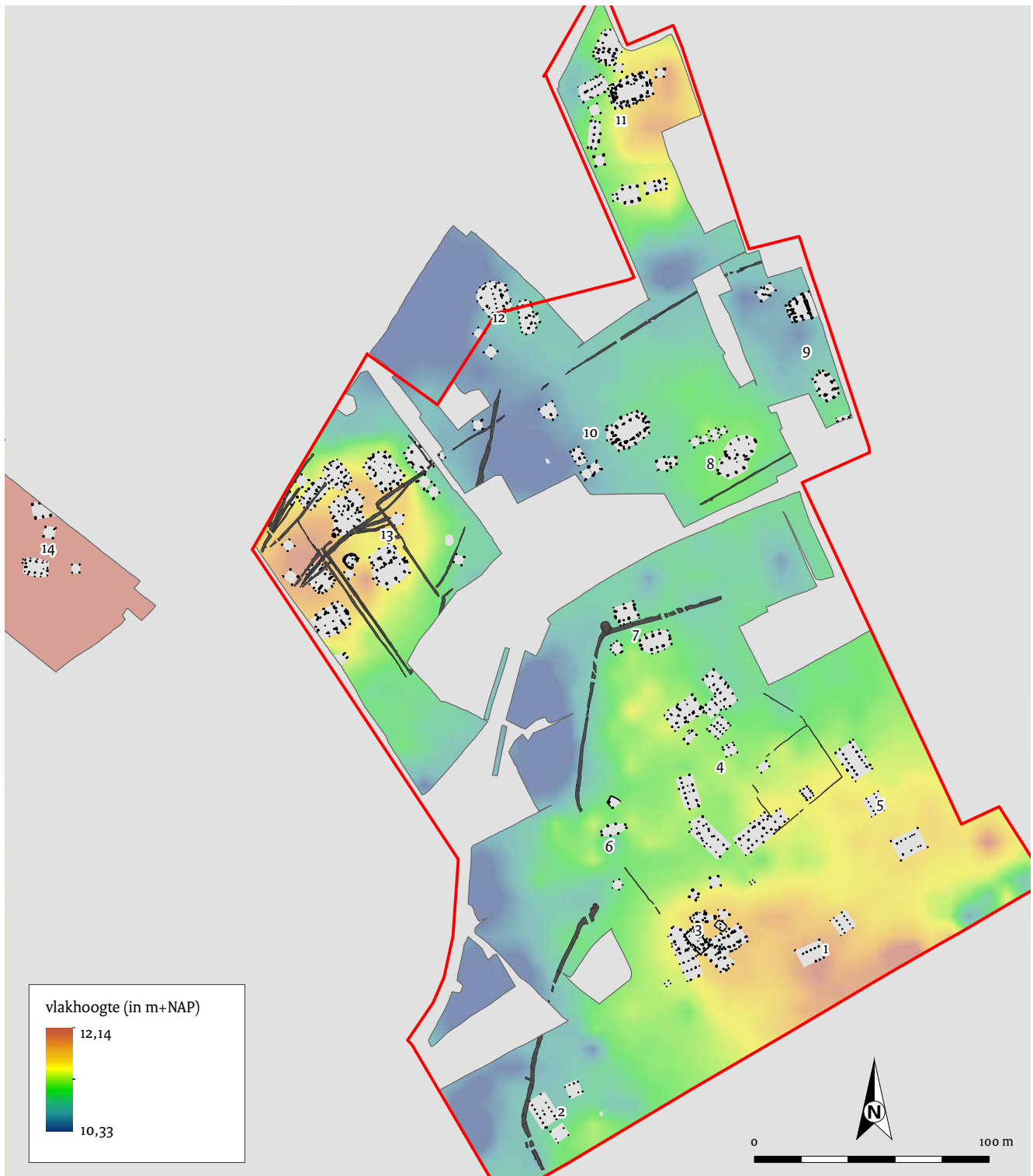
Afb. 8.23 Vroeg-aristocratische bewoningsplaats opgegraven te Eindhoven-Blixembosch (oorspronkelijk Son-Aanscot), 800-1050 fase 4a, 950-975. Schaal 1 : 1300.

Legenda: zwart: depressies; geel: deksand; blauw: huisplattegrond, waterput en omgreppeling/pallisade; groen en oranje: bijgebouwen.

Omgreppelde nederzettingen uit de vroege middeleeuwen in het MDS-gebied, waar het studiegebied deel van is, zijn uiterst zeldzaam. Aan een vroeg-aristocratische woonplaats kan worden gedacht vanwege de smidse en de greppels, maar het kan ook om een centrale nederzetting van een (domaniaal) bezitscomplex gaan. Rond 800 komt in de oorkonden de term *mansus indominicatus* voor.¹⁸⁸³ De bewoningsplaats van Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2 zou er heel misschien een kunnen zijn, maar het

is erg lastig sociaal-ruimtelijke termen uit oorkonden te vergelijken met sociaal-ruimtelijke categorieën uit archeologische contexten. Meer parallellen dienen gevonden te worden, maar ook landsgrensoverschrijdend vergelijkend onderzoek tussen deze en andere bewoningsplaatsen is van belang om de functie en betekenis van deze bewoningsplaats beter te kunnen begrijpen. De vindplaats ligt nu in Nederland, maar dat was in de vroege middeleeuwen niet het geval.

¹⁸⁸³ Theuvs 2008a, 212-213.

Afb. 8.24 Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2 cluster 4 (bron: Brouwer & Van Mousch 2015, 331, afb. 9.03 aangepast).

Grafvelden

Er bestaan in de vroege middeleeuwen, meer specifiek de Merovingische tijd, collectieve grafvelden, erfgrafvelden en losse graven. In paragraaf 8.4 zijn de vijf sites genoemd met begravingen uit de Malta-periode (Uden, tweemaal te Boxmeer en tweemaal te Mierlo). Het grafveld van Mierlo is mogelijk het jongst bekende, het kan tot uiterlijk midden achtste eeuw dateren. Voorafgaande aan de Malta-periode zijn in oostelijk Noord-Brabant op vier plaatsen collectieve grafvelden gevonden, te Hoogeloon, Veldhoven-Oeienbosdijk, Meerveldhoven-Cobbeek en Bergeijk-Fazantlaan en op drie plaatsen erfgrafveldjes, te weten in Escharen, Dommelen en Geldrop.¹⁸⁸⁴ Meer grafvelden kunnen hebben bestaan op basis van vondsten van complete potten uit de Merovingische tijd zoals te Riethoven-Tonterstraat en Westerhoven in de Kempen.¹⁸⁸⁵

De Haas dateert in haar scriptie het grafveld van Bergeijk tussen 575 en 725, dat van Hoogeloon tussen 575 en 700, dat van Veldhoven-Oeienbosdijk tussen 575 en 675 en dat van Meerveldhoven tussen 575 en 675.¹⁸⁸⁶ De erfgrafveldjes van Dommelen en Geldrop worden door De Haas in de tekst van haar scriptie respectievelijk in de periode van de late zevende tot en met de vroege achtste eeuw en de late zevende eeuw gedateerd, maar in de appendix tussen 600 en 700.¹⁸⁸⁷ Door Theuws worden de erfgrafveldjes van Dommelen en Geldrop tussen het einde van de zevende en het begin van de achtste eeuw gedateerd.¹⁸⁸⁸ De erfgrafveldjes van Escharen worden door Verwers tussen 600 en 650 gedateerd.¹⁸⁸⁹ Het grafveld van Bergeijk wordt op basis van een recente studie gedateerd tussen 590 en 730/740, waarmee de aanvangsdatering van 575 is bijgesteld. Wellicht kennen ook de andere in oostelijk Noord-Brabant gevonden collectieve grafvelden een latere aanvang dan 575. In conclusie dateren menselijke begravingen uit de periode 575/590 tot (uiterlijk) 750. Collectieve grafvelden kunnen iets eerder aanvangen als erfgrafveldjes, al hoewel het erfgrafveldje van Escharen al vanaf 600 aanvangt. Daarna liggen inhumaties aangaande de periode 750-900 mogelijk nabij of onder latere kerken, maar zijn ze wellicht nog niet herkend of onderkend vanwege onvoldoende en betrouwbare (¹⁴C) dateringen.

Bewoning en begraving samen beschouwd

Eerder werd verondersteld dat kolonisiënerzettingen nauwelijks zijn gevonden,¹⁸⁹⁰ maar de vraag rijst of er wel zoveel waren. Omdat de geconcentreerde bewoningsplaatsen reeds vanaf 600 aanvangen in het studiegebied (Nistelrode, Geldrop, Hulsel en daarbuiten Berkel-Enschot-Burgemeester Bechtweg), zijn ze qua aanvang bijna even oud als de eerste collectieve grafvelden, die vanaf 575 verschijnen.¹⁸⁹¹ Anders gezegd mensen uit geconcentreerde nederzettingen kunnen in aanvang in collectieve grafvelden zijn begraven, later vanaf 650 zowel op het erf als in collectieve grafvelden. Het zou wel eens kunnen zijn, door het gering aantal aantoonbare bestaande losse erven (zwerfende erven), dat de collectieve grafvelden ook zijn gerelateerd aan de bewoningsplaatsen met geconcentreerde nederzettingen. Anders gezegd: geconcentreerde nederzettingen zijn ook kolonisiënerzettingen. Het is een feit dat niet in alle bewoningsplaatsen met geconcentreerde nederzettingen erfgrafveldjes liggen, tot nog toe zijn die alleen in Escharen, Geldrop, Dommelen, Mierlo en Boxmeer-Sterckwijck gevonden en buiten het studiegebied te Venray en Beerse-Krommenhof.¹⁸⁹² Dat is te verklaren doordat bij een aantal geconcentreerde nederzettingen mensen zijn begraven in collectieve grafvelden. Dat versterkt het idee dat er een nauwe relatie is tussen geconcentreerde bewoningsplaatsen en collectieve grafvelden. Coresidentie van de levenden van de bewoningsplaats met een meerledige nederzetting, wordt door hen als begravende groep mensen (*the burial community*) wellicht symbolisch uitgedrukt in coresidentie (in de zin van samen verblijven) in het grafveld: overledenen van een enkele meerledige bewoningsplaats worden bij elkaar begraven. Bewoningsplaatsen met meerledige (geconcentreerde) nederzettingen met Merovingische erfgrafveldjes hebben in de volle middeleeuwen niet altijd een grafveld en/of kerk. Te Geldrop bijvoorbeeld is geen kerk gevonden bij de bewoningsplaats die vanaf de vroege middeleeuwen bestond, hoewel niet alles is opgegraven.

¹⁸⁸⁴ Erfgrafveldjes: Escharen: Verwers 1999; Dommelen en Geldrop: Theuws 2008a. Collectieve grafvelden te Hoogeloon, Veldhoven-Oeienbosdijk, Meerveldhoven-Cobbeek en Bergeijk-Fazantlaan: Theuws 1988; Theuws & Van Haperen 2012.

¹⁸⁸⁵ Theuws & Van Haperen 2012. Het archeologisch onderzoek in de toekomst dient waakzaam te zijn bij de vondst van complete Merovingische potten of grote fragmenten en dient de directe omgeving van de vondst als potentieel grafveld te beschouwen en als zodanig te onderzoeken ofwel sporenclusters die er bij liggen vlaksgewijs verdiepen en niet meteen couperen om ze te beoordelen.

¹⁸⁸⁶ De Haas 2010, 100-101.

¹⁸⁸⁷ De Haas 2010, 100-101.

¹⁸⁸⁸ Theuws 2008a.

¹⁸⁸⁹ Verwers 1999, 279.

¹⁸⁹⁰ Theuws 2008a.

¹⁸⁹¹ Nistelrode: zie paragraaf 8.4 voor literatuur; Geldrop: Theuws 2004, 2008a; Hulsel: zie paragraaf 8.4; Berkel-Enschot-Burgemeester Bechtweg: Kimenai & Huijbers 2016.

¹⁸⁹² Geldrop en Dommelen: Theuws 1999b; Mierlo: zie paragraaf 8.4; Boxmeer-Sterckwijck: Dijkstra 2015a; Escharen: Verwers 1999; Beerse-Krommenhof: Delaruelle 2016; Venray: Stoepker, Spanjer & Machiels 1998. Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk is in mei 2017 te Veldhoven-Zittard een Merovingisch grafveld opgegraven, dat een erfgrafveld kan zijn geweest (<https://webwatch.nu/projecten/grafveld-veldhoven/>).

Afb. 8.25 Dommelen-Kerkackers, bewoningsplaats uit de vroege en volle middeleeuwen, fasen van de beekdalnederzetting periode 1050-1250 (bron: tekening Frans Theuws Leiden, copyright Frans Theuws).

De volle middeleeuwen (900-1250)

Agrarische bewoningsplaatsen

In de volle middeleeuwen zien we in de eerste plaats bewoningsplaatsen uit de vroege-volle middeleeuwen met de typen 14, 23 en 24. Type 14 omvat middellang bestaande bewoningsplaatsen met (een) meerledige nederzetting(en) door de tijd heen, type 23 lang bestaande bewoningsplaatsen met (een) meerledige nederzetting(en) door de tijd heen en type 24 ook lang bestaande bewoningsplaatsen met zowel (een) éénledige als meerledige nederzetting(en) door de tijd heen. In de tweede plaats zien we bewoningsplaatsen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan, van type 7, zijnde kortdurige bewoningsplaatsen met (een) éénledige nederzetting(en) door de tijd heen. In de derde plaats zijn er bewoningsplaatsen die eveneens alleen in de volle middeleeuwen bestaan, van typen 8 en 9, kortdurige bewoningsplaatsen, respectievelijk met meerledige nederzetting(en) door de tijd heen en met een combinatie van meerledige en éénledige door de tijd heen.

In de vierde plaats zijn bewoningsplaatsen van typen 17 en 18 aanwijsbaar, bewoningsplaatsen met meerledige nederzetting(en) in de tijd en met de combinatie éénledige en meerledige in de tijd. Al deze typen bewoningsplaatsen zijn in de Malta-periode aangetoond. In de pre-Malta-periode zijn bewoningsplaatsen van typen 14, 23 en 24 ook aangetoond te Beek en Donk-Oude Toren, Dommelen-Kerkkackers (afb. 8.25), Geldrop, Bladel-Daniëlpad, Hulsel-Kerkweg, Grave-Escharen, Mierlo, Someren-Witvrouwenbergweg en Veghel-Scheifelaar I.¹⁸⁹³

Bewoningsplaatsen van type 7 zijn gevonden te Someren-Waterdael I en II, Goirle en mogelijk te Bladel-Kriekeschoor en Sint-Oedenrode-Cathalijne. Van type 8 is wellicht te Geldrop een bewoningsplaats gevonden, waar twee huizen met waterputten bij elkaar liggen.¹⁸⁹⁴ Verder misschien ook te Lieshout-Nieuwenhof, waar een reeks aaneengesloten erfplaatsen uit de periode 1125-1250 is opgegraven.¹⁸⁹⁵ Type 8 is mogelijk ook gevonden te Sint-Oedenrode-Everse Akkers en eveneens te Goirle-Groote Akkers.¹⁸⁹⁶ Omdat niet alles is onderzocht kunnen de bewoningsplaatsen van Lieshout-Nieuwenhof en Sint-Oedenrode-Everse Akkers beide deel van een groter geheel zijn geweest. Van type 23/24 is te Someren-Hoge Akkers een exemplaar gevonden (Someren cluster B; afb. 8.48).

Aristocratische bewoningsplaatsen (bewoningscomplexen)

Soorten aristocratische bewoningsplaatsen en bewoningscomplexen

In de volle middeleeuwen bestaan naast geheel agrarische ook aristocratische bewoningsplaatsen. Bij aristocratische bewoningsplaatsen wordt van complexen gesproken vanwege de temporele en ruimtelijke complexiteit van de bewoningsplaatsen.¹⁸⁹⁷ In de volle middeleeuwen zijn in oostelijk Noord-Brabant *archeologisch* tenminste¹⁸⁹⁸ drie typen aristocratische bewoningscomplexen te onderscheiden: *vlaknederzettingen*, *motteburchten* en *waterburchten*. De eerste betreft niet tot licht versterkte, bijvoorbeeld door greppels, de tweede en de derde soort betreffen versterkte aristocratische nederzettingen. Ze komen hieronder per type afzonderlijk aan de orde. In de tijd volgen de typen elkaar op, uiteraard met de nodige overlap.

De term vlaknederzetting (het Duitse Flachsiedlung) wordt in de literatuur meestal in enge zin gebruikt ter aanduiding van de fase voorafgaande aan de mottefase van een motteburcht, zoals bij de Husterknupp en bij Haus Meer (beide in Noordrijn-Westfalen).¹⁸⁹⁹ Het hoeft overigens niet altijd zo te zijn dat een motteburcht voortkomt uit een vlaknederzetting. Beide typen kunnen ook los van elkaar tot ontwikkeling komen, zonder dat daarbij sprake is van ruimtelijke overlapping of temporele opvolging.

Vlaknederzettingen kennen bebouwing op maaiveldhoogte, terwijl bij motteburchten daarnaast sprake is van bebouwing op een hoger gelegen platform (de voorburcht van een motteburcht kan namelijk wel op maaiveldhoogte zijn aangelegd). Dat hoger gelegen niveau van het motteplateau kan op een natuurlijke hoogte, een kunstmatige hoogte of een verhoogde natuurlijke hoogte zijn gecreëerd. Besteman benoemt kunstmatige hoogtes en verhoogde natuurlijke hoogtes als motten wanneer ze drie meter of hoger zijn en een steile helling hebben (45 graden of meer) vanuit de gedachte dat een motte vooral wordt opgeworpen met verdediging als motief.¹⁹⁰⁰ Bestemans interpretatie van de motteburcht is echter niet alleen beperkt tot dit utilitaire aspect. Hij noemt ook een sociaal aspect dat via de hoogte van de motte wordt uitgedrukt.¹⁹⁰¹ De term vlaknederzetting wordt weliswaar in een aantal gevallen gerelateerd aan

¹⁸⁹³ Geldrop: Theuws 2004, 2008a; Ostkamp 1998; Dommelen-Kerkkackers: Theuws *et al.* 1990; Theuws & Verhoeven in voorbereiding; Beek en Donk-Oude Toren: Huijbers 1994; Grave-Escharen: Verwers 1999; Veghel-Scheifelaar I: zie in Huijbers 2014; Bladel-Daniëlpad: Vreenegoor 1989; Hulsel-Kerkweg: Theuws 1999a; Mierlo: Simons 2012; Someren-Witvrouwenbergweg (Someren cluster A): Verwers 1999.

¹⁸⁹⁴ Beex 1990.

¹⁸⁹⁵ Ongepubliceerd. Voor voorlopige verslagen zie Huijbers 1991; Verwers & Kleij 1998. Enkele erven zijn in schematische vorm afgebeeld in Huijbers 2007 en in Van der Weerden & Brouwer 2015.

¹⁸⁹⁶ Kortlang 1987; Huijbers 2014, bijlage 1.

¹⁸⁹⁷ De tekst van paragraaf B is grotendeels ontleend aan een ongepubliceerde tekst van de auteur (oorspronkelijk bedoeld om in Huijbers 2007 opgenomen te worden), geschreven tussen 2001 en 2003 en getiteld *De wederzijdse constitutie van boeren en aristocraten 700-1250*, aangevuld met recente literatuur.

¹⁸⁹⁸ Tenminste omdat mogelijk ook een vierde type aanwijsbaar is, walburchten. Het betreft de fase van 1175-1232 te Sint-Oedenrode (Peters 2010). Die fase toont weliswaar een omwald terrein, maar niet uitgesloten kan worden dat dat terrein bij een motteburcht hoorde, ondanks het feit dat de motte zelf niet is gevonden. De motte wordt verondersteld te hebben gelegen op de plaats van de aangrenzende Sint-Odaberg (Peters 2010).

¹⁸⁹⁹ Husterknupp: Herrnbrudt 1958; Zepilius 1958; Higham & Barker 1992, 268-273; Haus Meer: Janssen 1991; Janssen & Knörzer 1972; Reichmann 1998; Janssen & Janssen 1999.

¹⁹⁰⁰ Besteman 1981.

¹⁹⁰¹ Besteman 1981, 41.

de term motte (als voorstadium), maar kan ons inziens algemener gebruikt worden omdat er óók (aristocratische) nederzettingen bestaan met kenmerken van een vlaknederzetting die zich later niet tot motteburcht ontwikkelen. Dit is de term vlaknederzetting *in ruime zin*, dus ruimer ingevuld dan in de castellogische literatuur.

De hoofdburcht van een motteburcht bestaat in de uitgekristalliseerde 'klassieke' vorm uit een afgeplat taps toelopend heuvellichaam met daarop een of meerdere gebouwen.¹⁹⁰² Over de aard van die gebouwen bestaat onduidelijkheid omdat er weinig zijn overgeleverd en er weinig archeologisch zijn onderzocht. Janssen neemt aan dat de oudste bebouwing op motten uit een houten toren zal hebben bestaan.¹⁹⁰³ Een fraai voorbeeld daarvan vinden we net over de Nederlandse grens in Duitsland bij Limburg, de Hoverberg bij Birgelen.¹⁹⁰⁴ Het platform boven op de motte is afgezet met een palissade of muur. Voorburchten zijn archeologisch nauwelijks onderzocht, zodat we niet precies weten hoe ze er uit zagen en wat er op stond.¹⁹⁰⁵ Vaak was de voorburcht van een mottekasteel rechtstreeks op het maaiveld aangelegd. Driedelige motteburchtcomplexen hebben op het derde terrein vaak een kerk of kapel. Een voorbeeld daarvan, weliswaar laat in de Volle Middeleeuwen, vinden we te Hillegersberg in Zuid-Holland.¹⁹⁰⁶ Janssen maakt verschil tussen relatief vroege en relatief late motteburchten. De vroege groep (meest elfde-twaalfde eeuw) omvat relatief hoge motten aangelegd met een evident verdedigend oogmerk die worden gebouwd door vroege landsheren. De late groep, meest dertiende eeuw, bevat relatief lage motten, die minder met een verdedigend dan wel meer met een sociaal doel zijn aangelegd en worden gebouwd door de lagere aristocratie.¹⁹⁰⁷

Vanaf circa 1200 verschijnt de derde groep aristocratische bewoningsplaatsen die Janssen benoemd als ronde en polygonale kastelen. Binnen die groep bestaat een vroege fase met ronde en een late fase met veelhoekige kastelen. Deze groep komt grotendeels overeen met een groep kastelen die door Aarts ronde waterburchten worden genoemd.¹⁹⁰⁸ Ik spreek van waterburchtcomplexen om gehelen aan te duiden waar dergelijke burchten op voorkomen, ook al is sprake van slechts één terrein. Deze kastelen zijn volgens beide auteurs een voortgezette ontwikkeling uit de motteburchten.

De ronde vorm die het mottekasteel had wordt behouden, maar nu wordt een ronde ringmuur aangelegd op maaiveldhoogte. Rondom de ringmuur wordt een brede omgrachting aangelegd, waarvan de uitkomende grond meestal werd gebruikt om het niveau binnen de ringmuur enigszins op te hogen. Wanneer deze ontwikkeling op dezelfde locatie plaatsvindt als waar voorheen de motte was gelegen, dan vinden we vaak dat een deel van de oude motteheuvel is verlaagd en dat de vrijgekomen grond tussen de vergraven heuvel en de nieuwe ringmuur is aangebracht.¹⁹⁰⁹ Op die manier creëerde men een groter bouwoppervlak binnen de muren. In een andere situatie wordt grond van elders tussen de motte en een nieuw opgerichte ringmuur gestort, terwijl ook volledig nieuwe stichtingen van ronde (water)burchten direct op het maaiveld plaatsvinden.¹⁹¹⁰ Op het zo ontstane vlak binnen de ringmuur werden gebouwen geplaatst. Men bouwde zowel vrijstaande als tegen de ringmuur opgetrokken elementen. Verschillende oorzaken worden genoemd voor deze transformatie van burchtarchitectuur -en topografie. Door de mogelijkheid relatief goedkoop bouw materiaal toe te passen, baksteen, kon men grotere hoofdburchten aanleggen waardoor binnen één enkel terrein wonen en verdedigen beter dan voorheen gecombineerd konden worden.¹⁹¹¹ Deels was de aanleg van ronde (water)burchten ook ingegeven door de noodzaak de bouwvorm aan te passen om belegeringstechnieken als ondermijning beter te kunnen weerstaan. Toepassing van baksteen op motten was ook riskant vanwege het gevaar voor verzakking.¹⁹¹² Men moest weer afdalen naar het maaiveld.

Dit zijn soorten aristocratische bewoningsplaatsen die los van elkaar als categorieën kunnen worden onderscheiden. Zowel vlaknederzettingen als motteburchten zijn vaak deel van ruimtelijke complexen met één tot drie ronde of ovale terreinen die vaak alle omgracht zijn. De termen vlaknederzetting en motteburcht staan in die gevallen in de literatuur vaak voor een groter geheel, genoemd naar het hoofdelement. De aanduiding vlaknederzetting-complex en motteburchtcomplex is te gebruiken ter aanduiding van de gehelen waar respectievelijk vlaknederzettingen en motteburchten deel van zijn. Ook wanneer er slechts één terrein aanwezig is, wordt gesproken van een complex; een complex overlapt dan met één enkel terrein.

¹⁹⁰² Voor een evolutionaire chronologie van het motte-type zie Aarts 2007.

¹⁹⁰³ Janssen 1996, 41.

¹⁹⁰⁴ Hermbrodt 1958; Zippelius 1958, 179-181.

¹⁹⁰⁵ Janssen 1996, 44-45. Zie Hermans 2012 voor een recent overzicht.

¹⁹⁰⁶ Janssen 1996, 43, fig. 28 A.

¹⁹⁰⁷ Janssen 1996, 44. Zie over vroege motteburchten in Nederland onder andere Aarts 2007, 2009, 2012, 2015; De Meulemeester 2006, 2008.

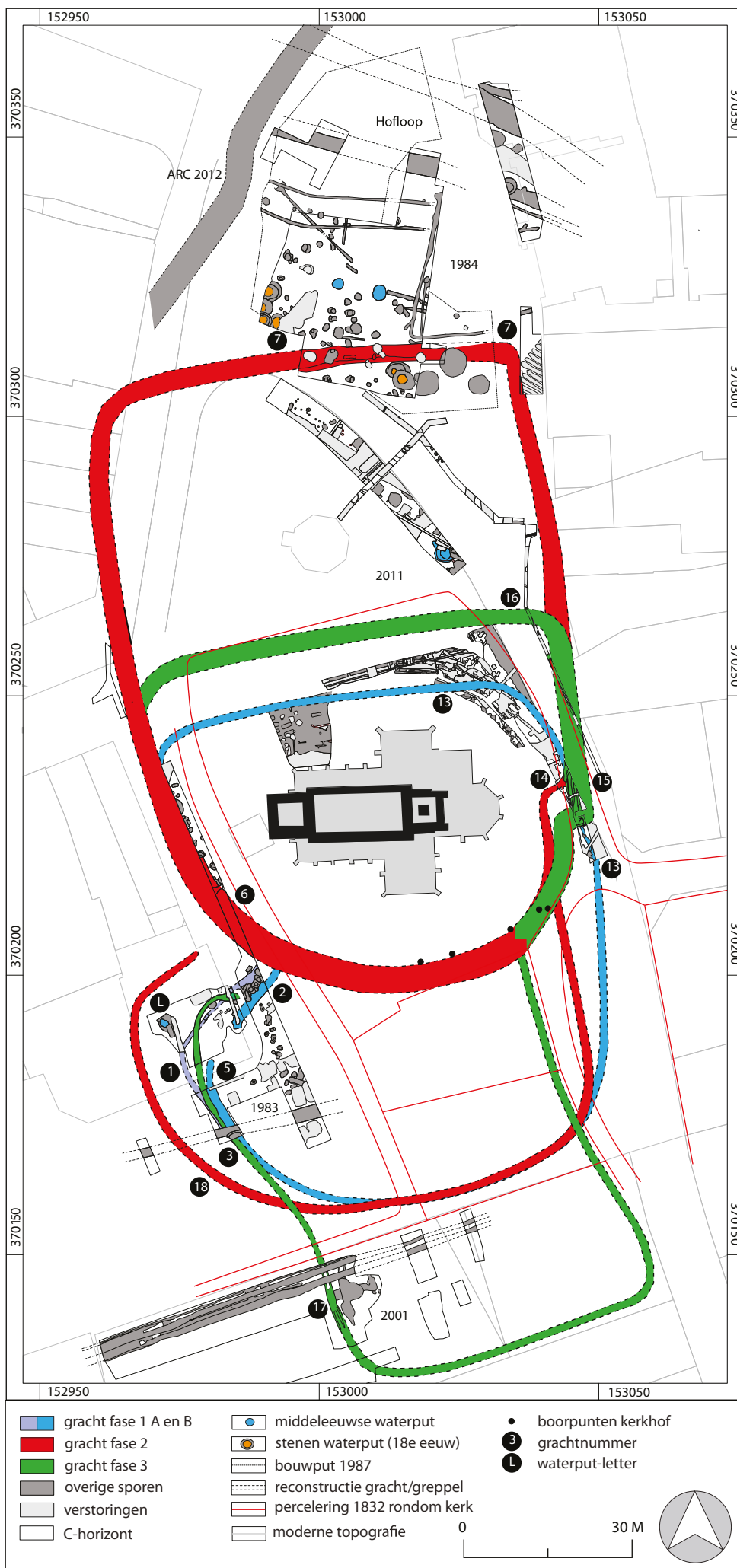
¹⁹⁰⁸ Aarts 2001, 14-15. Ik ben mij terdege bewust dat de term waterburcht niet door Janssen wordt gebruikt (Janssen 1996). De term waterburcht is hier een containerbegrip om zowel ronde, polygonale als rechthoekige kastelen, die vaak een omgrachting hebben, mee aan te duiden. Het wordt hier niet als parallel voor de Duitse term *Wasserburg* gebruikt.

¹⁹⁰⁹ Janssen 1996, 46-47.

¹⁹¹⁰ Janssen 1996, 46.

¹⁹¹¹ Janssen 1996.

¹⁹¹² Schriftelijke mededeling R. Gruben.

Afb. 8.26 Bergeijk-'t Hof, aristocratische bewoningsplaats met kerk uit de volle middeleeuwen, met alle fasen samen, met hypothetische reconstructie van de grachten en de (belangrijkste) overige sporen (bron: Dijkstra 2015, 107, fig. 17.1).

Bij aanwezigheid van slechts één terrein kan men spreken van een éénledig nederzettingscomplex. Bij twee terreinen op een complex (denk aan Oerle) spreek ik van een tweeledig nederzettingscomplex, bij drie van een drieledig nederzettingscomplex, etc. Bij twee terreinen met omgrachting kan men, afhankelijk van de vorm, vaak spreken van een 'achtvormige omgrachting'. Tweeledige vlaknederzettingscomplexen omvatten veelal een terrein met de vermoedelijke woongebouwen, al of niet versterkt, en een terrein met een kerk of kapel. Tweeledige motteburchtcomplexen omvatten een terrein wat in de literatuur wordt aangeduid als hoofdburcht en een terrein wat aangeduid wordt als voorburcht.¹⁹¹³ Voorburchten zijn archeologisch nauwelijks onderzocht, zodat we niet precies weten hoe ze er uit zagen en wat er op stond. Drieledige motteburchtcomplexen hebben op het derde terrein vaak een kerk of kapel. Een voorbeeld daarvan, weliswaar laat in de Volle Middeleeuwen, vinden we te Hillegersberg in Zuid-Holland.¹⁹¹⁴

Het voorgaande gaat over soorten aristocratische bewoningsplaatsen en ruimtelijke complexen die analytisch zijn te onderscheiden. In de archeologische overlevering van aristocratische bewoningsplaatsen en complexen gaat het echter vaak om palimpsesten van elkaar overlappende omgrachte eilanden, met daarop woongebouwen, defensieve gebouwen, agrarische en artisanale bedrijfsgebouwen, kerken, palissaden en graven (vgl. afb. 8.26). Ook is het mogelijk dat een fase van een complex een Flachsiedlung heeft, een andere fase een motteburcht en weer een andere fase een waterburcht.¹⁹¹⁵ Bovendien kunnen de drie typen ook als maagdelijke stichting geheel op zichzelf staan, zonder dat daarbij sprake is van een temporele of ruimtelijke ontwikkeling.

Vlaknederzettingen in oostelijk Noord-Brabant
Vlaknederzettingen zijn gevonden te Bergeijk, Oerle, Sint-Oedenrode-Kerkstraat, mogelijk tweemaal te Eindhoven, mogelijk te Bladel (deel gracht), mogelijk te Someren-Acaciaweg (zie hiervoor) en mogelijk te Gemert, afhankelijk van de interpretatie van het te Gemert gelegen houten gebouw als woongebouw en niet als kerk (zie onder) (afb. 8.26-8.29).¹⁹¹⁶ Het oudste grachtenstelsel van de vlaknederzetting te Bergeijk ving aan in het einde van de tiende eeuw of de eerste helft van de elfde eeuw.¹⁹¹⁷

Ter plaatse zijn echter ook Karolingische sporen gevonden (afb. 8.26). Die te Oerle vangt zeker aan vanaf 1125/1150, maar mogelijk begint zij eerder, vanaf het midden van de elfde eeuw of zelfs het einde van de tiende eeuw (afb. 8.27).¹⁹¹⁸ Mogelijk bevond zich ook te Bladel-Dorp een vlaknederzettingscomplex, in dit geval bestaande uit een enkel omgracht gebied waarbinnen een kerk lag en de vermoedelijke aristocratische woonplaats.¹⁹¹⁹ Ter plaatse is een klein gedeelte van een gracht gevonden die wordt gedateerd van de tiende tot en met de twaalfde eeuw. Mogelijk kan ook daar de aanvangsdatering opgeschoven worden tot 1000/1050.¹⁹²⁰ Te Eindhoven-Ten Hage is mogelijk sprake van een vlaknederzetting, voorafgaande aan de motteburcht.¹⁹²¹ Op beekdalafzettingen van de Dommel aldaar is een laag van 70 cm grond opgebracht. Op die laag zijn twee lagen met houtskool gevonden met daar in en op lagen oranjerode leem. De 70 cm dikke laag kan de eerste aanleg van de motteheuvel zijn, maar evengoed een ophogingslaag om in het beekdal een vlaknederzetting aan te kunnen leggen.¹⁹²² Arts interpreteert de lagen houtskool en oranjerode leem als lagen afkomstig van een brand op het terrein en veronderstelt op basis van de lagen grond op de houtskool en oranjerode leemlagen dat een motte na die brand verder is verhoogd.¹⁹²³ Die vlaknederzetting kan zijn aangelegd ca. 1075. Te Sint-Oedenrode lag een vlaknederzetting, aangelegd in de tiende eeuw (afb. 8.28). In de Karolingische tijd werd op de plaats van de vlaknederzetting te Sint-Oedenrode zeer waarschijnlijk al gewoond, maar de aard van die bewoning is onduidelijk. Twee greppels uit de periode 725-900 kunnen op een nederzetting met een bijzonder karakter wijzen omdat omgepreelde woonplaatsen uit de vroege middeleeuwen zeldzaam zijn in het MDS-gebied (vergelijk Eindhoven-Blixembosch en Berkel-Enschot hiervoor). De vlaknederzetting kan tot 1175 hebben bestaan. In de vlaknederzetting werden ambachtelijke praktijken verricht, de productie en verwerking van ijzer en koper.¹⁹²⁴ In het begin van de elfde eeuw werd bij de woonplaats een Romaanse kerk gebouwd, de Sint-Odakerk.¹⁹²⁵ Sporen van een grafveld uit de periode 970-1040 zijn ten zuiden en zuidwesten van de kerk aangetroffen. Opmerkelijk is de vondst van een dubbelgraf, dat niet in het grafveld lag, maar enkele meters ten noorden van gebouw 2 (afb. 8.28, rode stip).¹⁹²⁶ Het dubbel-

¹⁹¹³ Aarts 1979b, 9; Janssen 1996, 38.

¹⁹¹⁴ Janssen 1996, 43, fig. 28 A.

¹⁹¹⁵ Vgl. Hermbrodt 1958 en Janssen 1996.

¹⁹¹⁶ Bergeijk: Theuws 1985, 1989; Dijkstra 2015; Oerle: Bijnen 1981, 1982a, 1982b, 1982c, 1983a, 1983b, 1985; Arts & Bijnen 1982; Theuws 1989; Ter Steeghe 2014 en paragraaf 8.4; Sint-Oedenrode-Kerkstraat: Peters 2010, 2016; Bijsterveld & Roelvink 2016; Bladel: Vreenegeoor 1989; Gemert: Kleij, Graafstal & De Jong 2001; Janssen 2001, 2004.

¹⁹¹⁷ Dijkstra 2015, 112.

¹⁹¹⁸ De aanvangsdatering eind tiende eeuw is mogelijk indien een boomstamwaterput (waterput 1), vanaf ca. 980 dateert (zie de discussie in Bijnen 1981, 113; Arts & Bijnen 1982, 31).

¹⁹¹⁹ Vreenegeoor 1989, 59, afb. 5.2.2, zijnde een mogelijke reconstructie van het oorspronkelijk verloop van de omgrachting door Theuws gemaakt in 1987.

¹⁹²⁰ Vreenegeoor 1989, 32, 53, afb. 3.2.4 en tabel gracht wp 11. Op basis van de datering van het aangetroffen aardewerk kan ook een aanvangsdatering van 1000/1050 worden aangehouden.

¹⁹²¹ Zie onder.

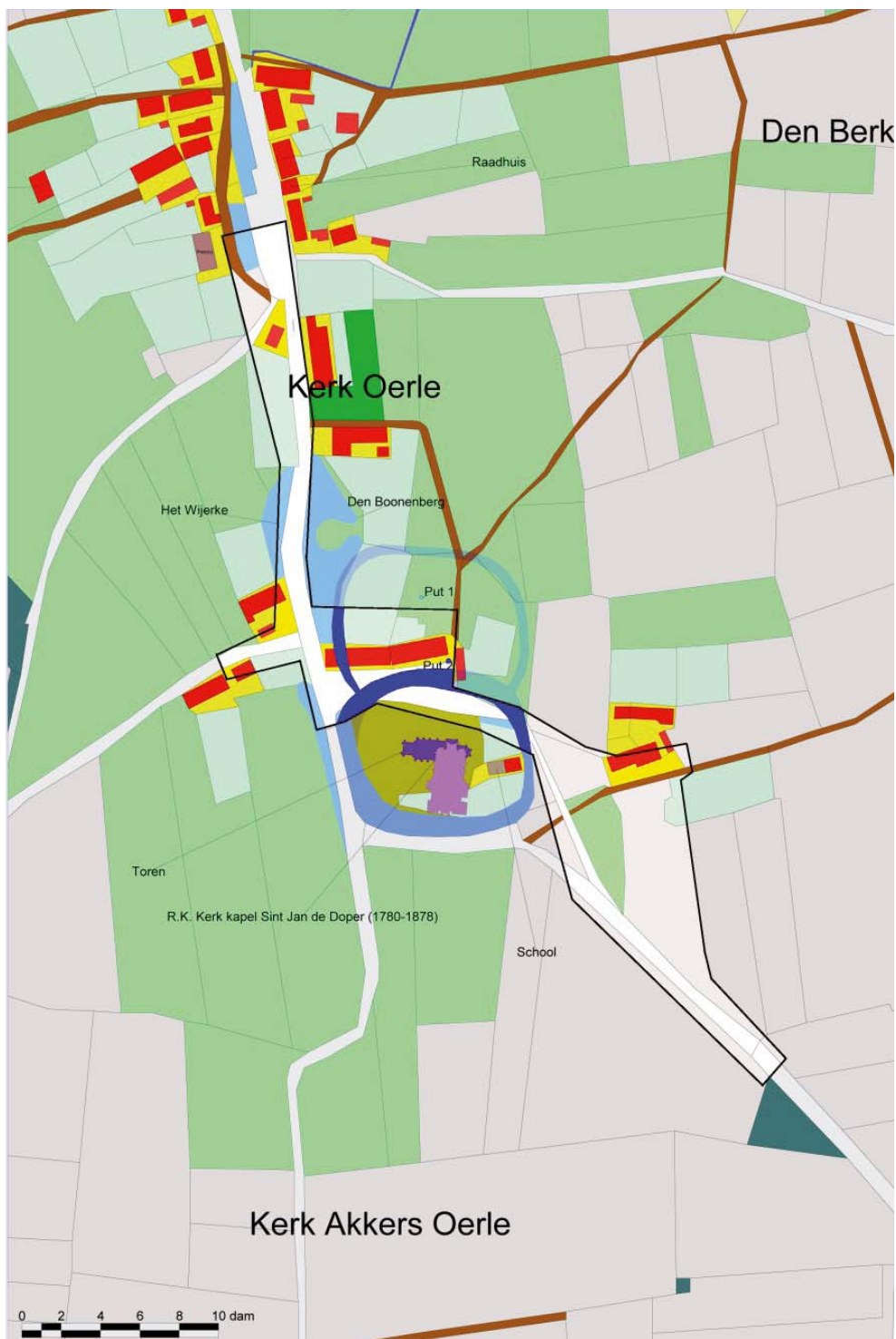
¹⁹²² Vgl. de problematiek bij het kasteel Helmond-Oude Huys (Arts 2001).

¹⁹²³ Arts 2000.

¹⁹²⁴ Peters 2016, 47.

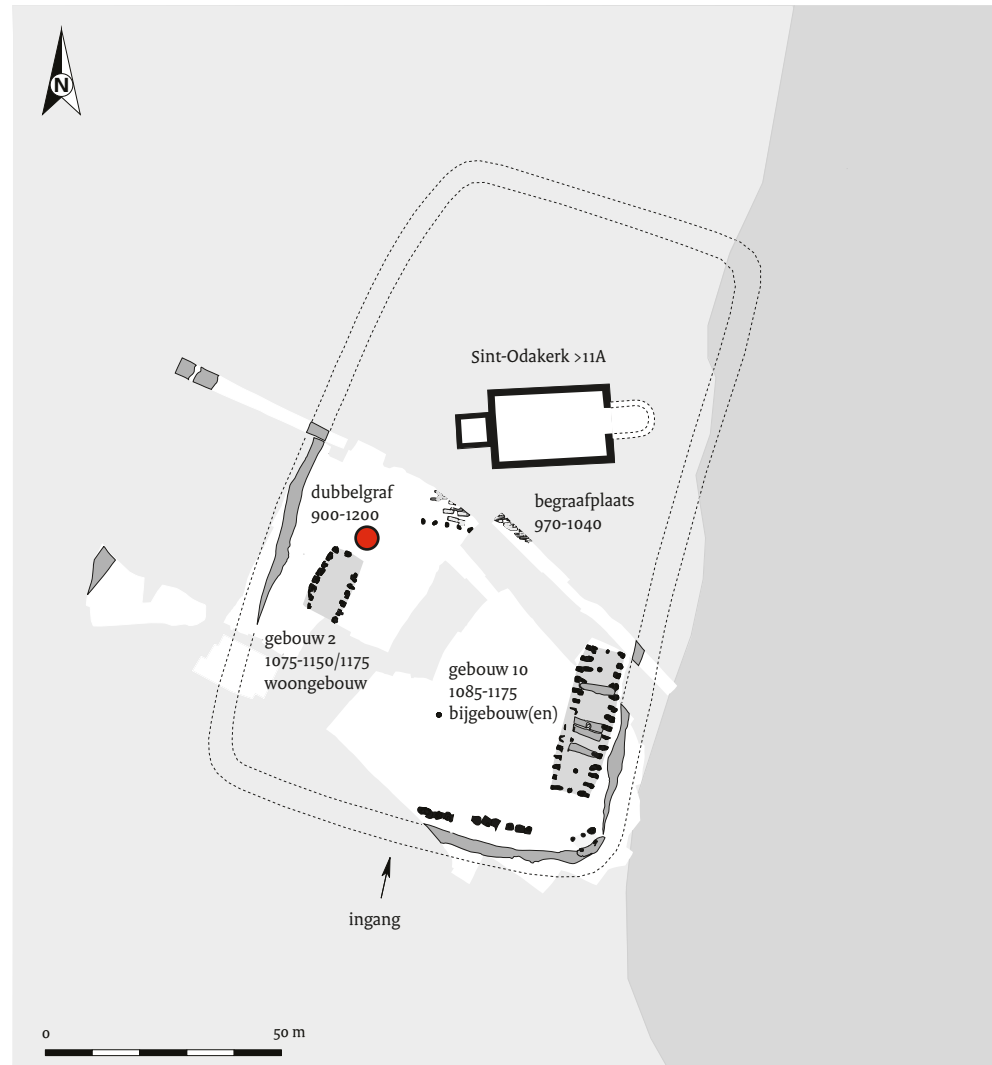
¹⁹²⁵ Peters 2016, 47.

¹⁹²⁶ Peters 2010, 41, afb. 11, nr. 10 en 167-168.

Afb. 8.27 Oerle, aristocratische bewoningsplaats met kerk uit de volle middeleeuwen, geprojecteerd op de kadasterkaart van ca. 1832 (bron: Ter Steeghe 2014, 24, fig. 5.2).

- ¹⁹²⁷ Schriftelijke mededeling B. Aarts, augustus 2017. Aarts denkt dat het gaat om een *Flachsiedlung* die is door ontwikkeld naar een walburcht. Die gedachte gaat er impliciet van uit dat het opgegraven terrein, het terrein van de hoofdburcht omvat. De vraag is of dat zo is. Evengoed lag er toch een motte naast het opgegraven terrein.
- ¹⁹²⁸ Vanwege de merkwaardige ligging wordt de interpretatie als motteheuvel tegenwoordig overigens betwijfeld (door Aarts en Gruben, schriftelijke mededeling R. Gruben).
- ¹⁹²⁹ Peters 2010, 39-52 en 145-153; 2016; Bijsterveld & Roelvink 2016.
- ¹⁹³⁰ Eindhoven-Blaarthem: Arts 1996; Arts & Wiërs 1996.
- ¹⁹³¹ Arts & Hüsken 1996, 15, 16 afb. 3 en 4. Op afb. 3 is de afstand ± 65 meter, op afb. 4 ± 110 meter.
- ¹⁹³² Janssen 2001, 129. Het betreft de eerste fase van de nederzetting.
- ¹⁹³³ Een van de twee interpretatie-opties die de auteur dezes hanteert, op basis van een mogelijke parallelle te Facombe, Netherton in Hampshire (Fairbrother 1980, 220-221). Het gebouw van Facombe, gevonden op een aristocratische huisplaats, heeft afmetingen van 13,2 x 8,4 meter en heeft net als het gebouw van Gemert een enkele paal op de lengte-as op het einde van de middenbeuk (een sluitpaal in de terminologie van volmiddeleeuwse boerderijen in het MDS-gebied). De middenbeuk van het gebouw van Gemert is 11,40 x 6,60 meter, de totale plattegrond 11,80 x 11,60 meter. Het gebouw van Facombe is echter gebouwd tussen 850 en 925, zodat het de vraag is of het in een bouwtraditie past waarin ook gebouwen opgericht rond 1050 als te Gemert passen, het kan om een geheel andere, oudere bouwtraditie gaan. De tweede interpretatie-optie die de auteur dezes hanteert, is de visie van Janssen van het gebouw van Gemert als een kerk (Janssen 2001). Verwers en Stoepker denken bij het gebouw van Gemert eerder aan een residentieel gebouw dan een kerk. De gelijkheid die met het gebouw van de Walburgkerk van Groningen wordt getrokken door Janssen, versterkt volgens hen juist de gedachte van een residentieel gebouw. Door Waterbolk is het gebouw van Groningen opnieuw geïnterpreteerd als residentieel gebouw. Verder ontbreken bij het gebouw van Gemert begravingen, wat ook tegen uitleg als kerk pleit (Verwers & Stoepker 2002, 103-107).
- ¹⁹³⁴ Toren: de visie van Kleij, Graafstal & De Jong (Kleij, Graafstal & De Jong 2001). Zie voor commentaar op die visie Janssen 2001; Bijsterveld 2001, 165.

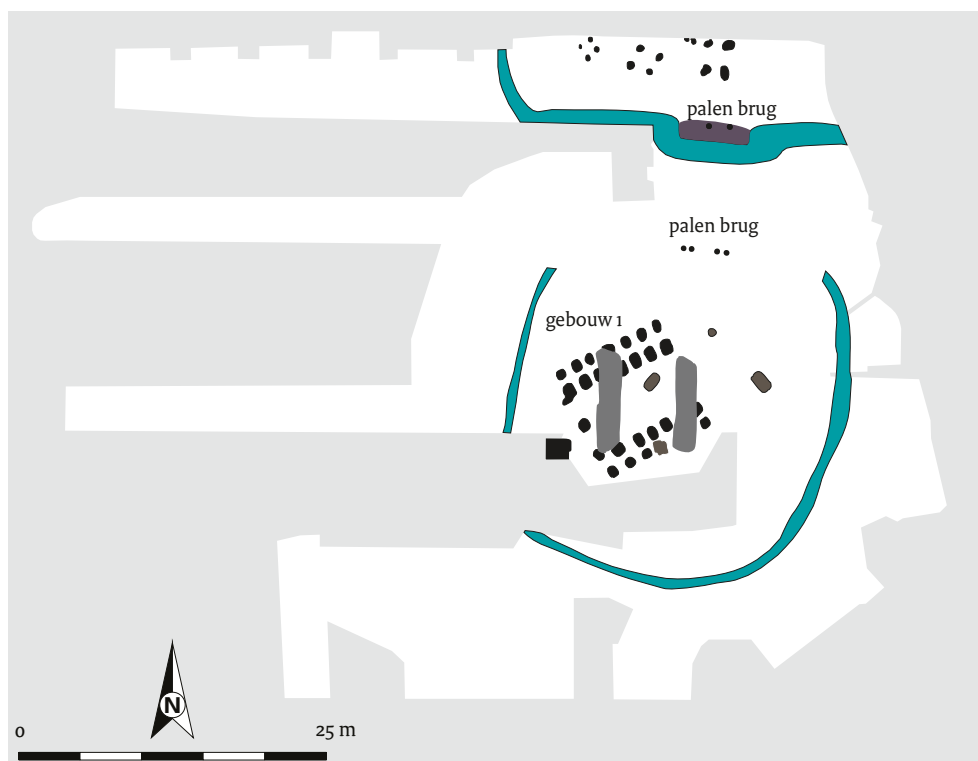

Afb. 8.28 Sint-Oedenrode-Kerkstraat, aristocratische bewoningsplaats fase 1, 900-1175 (bron: Peters 2016, 45, afb. 5 aangepast (herinterpretatie van gebouwen 2 en 10).

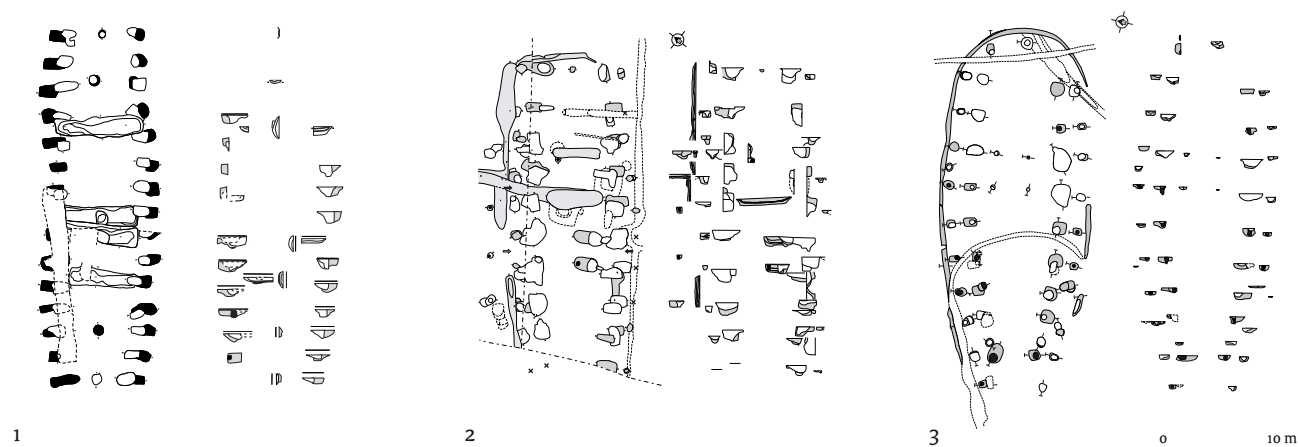
Legenda: rode stip = plaats dubbelgraf.

graf kon niet scherper worden gedateerd dan 900-1200, maar de vraag rijst of we hier met een erfgrafveldje te maken hebben dat bij gebouw 2 hoort. Vanaf 1175 kunnen de structuren van het opgravingsterrein behoord hebben tot een voorburcht van een mogelijke motteburcht (afb. 8.32). Dit betreft de visie van Peters; het kan in de visie van Aarts ook om een walburcht gaan.¹⁹²⁷ De door Peters veronderstelde motteheuvel zelf lag vermoedelijk buiten het opgravingsterrein, op de plaats van de Sint-Odaberg.¹⁹²⁸ Indien van een motteburcht sprake was, werd die waarschijnlijk in de loop van de dertiende eeuw genivelleerd; tussen 1275 en 1300 vond namelijk een reorganisatie van het terrein plaats. Vanaf circa 1300

werd ter plaatse een bakstenen gebouw opgericht, mogelijk een woontoren, het Hertogenhuis.¹⁹²⁹ Een andere vlaknederzetting in oostelijk Noord-Brabant is mogelijk te herkennen in Eindhoven-Blaarthem, waarvan de resten dateren vanaf 1050.¹⁹³⁰ De oudste fase bestaat uit de plattegrond van een rechthoekig houten gebouw. Dat gebouw wordt opgevolgd door een bakstenen kasteel. Het kasteel ligt dicht bij de de parochiekerk van Blaarthem.¹⁹³¹ In Gemert is sprake van een complex van tenminste drie omgepeldde terreinen waarbij onduidelijk is of alle terreinen gelijktijdig hebben gefunctioneerd.¹⁹³² Bij gebruik van het aangetroffen houten gebouw als zaalgebouw¹⁹³³ of toren¹⁹³⁴

Afb. 8.29 Gemert-Hooghuis, aristocratische bewoningsplaats fase 1, 1050-1150 (bron: Thelen 2001, 19, afb. 7 aangepast).
 Legenda: zwart: paalsporen en palen; paars: vermoedelijke dam; blauw: grachten; donkergrijs: langwerpige kuilen en overige kuilen; zwart: fundering schoorsteen textielfabriek.

Afb. 8.30 Grote gebouwen geïnterpreteerd als bijgebouwen op aristocratische en agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen (bron: nr. 1 Peters 2010, 179, afb. 109; nr. 2 Hoogendijk & Hiddink 2015, 111, fig. 9.4; nr. 3 Schurmans 2014, 91, fig. 10.6).

Legenda: 1. bijgebouw of groep van bijgebouwen van de aristocratische bewoningsplaats, opgegraven te Sint-Oedenrode-Kerkstraat (lengte plattegrond 31,4 m); 2. bijgebouw van mogelijke aristocratische bewoningsplaats, opgegraven te Someren-Acaciaweg (lengte afgebeelde plattegrond 26,8 m); 3. bijgebouw van agrarische bewoningsplaats opgegraven te Overpelt-Bolakkers (lengte plattegrond 31 m).

¹⁹³⁵ De visie van Janssen, op basis de lengte-breedteverhouding van de plattgrond (Janssen 2001).

¹⁹³⁶ De visie van F. Theuws op basis van een brief van hem aan H. Janssen d.d. 16 mei 2001. Met dank aan F. Theuws voor het ter inzage leggen van de brief. Theuws verwijst in de brief aan Janssen naar een parallel met het gebouw van Gemert, een houten gebouw op een onderzocht kasteelterrein in de Picardie, noord-Frankrijk, de opgraving Hargicourt-La Cologne (Bayard 1989).

¹⁹³⁷ Van der Weele, Beumer & Teeuwisse 2008, 19.

¹⁹³⁸ De 'gemiddelde' boer is de boer op boerenerven zoals gepubliceerd in Huijbers 2007. Die aanduiding 'gemiddelde boer' is natuurlijk overgesimplificeerd, want binnen de sociale groep van boeren kan veel diversiteit bestaan naar sociale status. De term is daarom vooral een heuristische term. Door nieuw onderzoek in de toekomst kan die term beter op waarde worden geschat.

¹⁹³⁹ Ufkes 2010.

¹⁹⁴⁰ Camps 1979, nrs. 71, 75, 82, 95, 106, 124, 126, 159, 164, 183, 190, 201. Nrs. 32 en 49 tonen ook *artès* maar die hebben betrekking op plaatsen buiten het MDS gebied.

¹⁹⁴¹ Camps 1979, nr. 330 (19 mei 1271).

¹⁹⁴² Te Bergeyik is in 1983 een rij paalkuilen gevonden op het omgrachte aristocratische terrein dat wellicht toe te wijzen is aan een woongebouw (Theuws 1989, 150 afb. 14). Omdat de aanvang van de inrichting van het terrein met de palenrij kan dateren tussen 1000 en 1050, kan ook de bouw van het gebouw waar de palenrij deel van is uit die periode dateren.

¹⁹⁴³ Gebouwen die hier als bijgebouw zijn geïnterpreteerd vanwege het ontbreken van dubbele sluitpalen (kenmerkend voor huizen), de afwezigheid van een haardplaats, de positie van het gebouw op de erfplaats van Someren ten opzichte van de huisplaats op de erfplaats (zie over de onderlinge ligging van elementen Huijbers 2007, hoofdstuk 6) en de aanwezigheid van langwerpige kuilen in het gebouw van Sint-Oedenrode die op mestkuilen lijken, de drielandige kuilen.

¹⁹⁴⁴ Huijbers 2014, bijlage 1.

¹⁹⁴⁵ Peters 2010, 177-179.

¹⁹⁴⁶ Huijbers 2007, 197-199.

¹⁹⁴⁷ In de lengte aan elkaar gebouwde bijgebouwen: Lieshout-Nieuwenhof (ongepubliceerd, waarneming Huijbers 1990) en Eersel-Kerkebogten (Lascaris 2010, 95-96, en 122, afb. 9.28 gebouwen 218 en 219 en Lacaris 2010, 122, afb. 9.28 gebouwen 266 en 621). In lengterichting elkaar overlappende bijgebouwen: Dommelen-Kerkakkers (Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1990).

¹⁹⁴⁸ Camps 1979.

¹⁹⁴⁹ Vgl. de discussie in Huijbers 2007, deel I.

¹⁹⁵⁰ Peters 2010, 174-176. Zie over boerderijen in het MDS-gebied Huijbers 2007; 2014; 2016a.

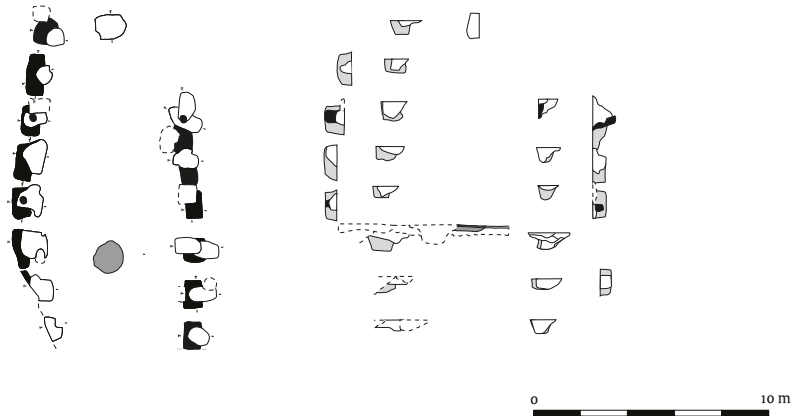
is te Gemert in elk geval sprake van een tweeledige vlaknederzetting in de periode 1050-1150, die een terrein met zaalgebouw en een terrein met bedrijfsgebouwen omvat (afb. 8.29). Indien het gebouw gebruikt is als een kerk¹⁹³⁵ of als een *horreum*,¹⁹³⁶ dient elders een terrein met een gebouw gebruikt als zaalgebouw te worden gezocht. Het terrein ten noorden van de mogelijke kerk kan dat zijn, maar ook het terrein ten oosten van de mogelijke kerk, het terrein waar nu de Latijnse school op staat. Op het terrein van de Latijnse school zijn sporen gevonden uit de elfde tot en met dertiende eeuw.¹⁹³⁷ Er is mogelijk sprake van een driedelig vlaknederzetting-complex.

Mogelijk is ook in Someren-Acaciaweg met zijn grote gebouwen en omgrachting sprake van een Flachsiedlung (Flachsiedlung in ruime, morfologische zin), maar evengoed kan het een boeren-erfplaats zijn. Het gaat dan waarschijnlijk wel om een boer met een hogere sociale status dan die van de 'gemiddelde' boer.¹⁹³⁸ Een met Someren-Acaciaweg vergelijkbare grote erfplaats is gevonden in Bakel-Neerakker. Deze erfplaats bevat relatief grote huisplattegronden en omgrachtingen. Het wordt gezien als een *curtis* (hof) van de abdij van Echternach.¹⁹³⁹ Een *curtis* is een centrum van een agrarische bedrijfseenheid en een bezitscomplex, in handen van een geestelijke instelling of aristocratische familie. Het woord *curtis* komt in het oostelijk Noord-Brabant in de geschreven bronnen vooral vanaf de twaalfde eeuw voor. In het oorkondenboek van Noord-Brabant betreffende de Meierij van 's-Hertogenbosch, een gebied dat een groot gedeelte beslaat van het noordoostelijke MDS gebied, komt in vijftien oorkonden tot en met het jaar 1250 het woord *curtis* voor.¹⁹⁴⁰ Als een erfplaats te Bakel een *curtis* was, zou het een centrum van het bezit van de abdij van Echternach zijn geweest. Het is ook mogelijk dat in de volle middeleeuwen het centrum van het Echternachs bezit te Bakel en omgeving te Deurne lag omdat in die plaats een (uit)hof van de abdij was gevestigd.¹⁹⁴¹

Wat betreft de gebouwen op vlaknederzettingen is het mogelijk dat de gebouwen op de Flachsiedlungen van Bergeijk¹⁹⁴² en Oerle vergelijkbaar zijn met die, die op de Flachsiedlung van Sint-Oedenrode en de erfplaats van Someren-Acaciaweg zijn opgegraven. Op die beide laatste bewoningsplaatsen komen met elkaar vergelijkbare grote bijgebouwen voor (afb. 8.30).¹⁹⁴³

Een gebouw dat qua formaat als parallel genoemd kan worden lag in elk geval ook op een boeren-erf te Overpelt-Bolakkers in de Limburgse Kempen.¹⁹⁴⁴

Het grote gebouw op de Flachsiedlung van Sint-Oedenrode (gebouw 10; 1085-1175) kan een schuur of stal zijn geweest.¹⁹⁴⁵ Het kan zelfs gaan om drie (ongelijktijdige) in elkaars verlengde gebouwde schuren/stallen, gezien de onregelmatige afstanden tussen de grote kuilen in gebouw 10. De in dat gebouw aangetroffen grote kuilen doen denken aan drielandige kuilen (mestkuilen of vlasrootkuilen) die in bijgebouwen op boerenerven in het MDS-gebied worden aangetroffen.¹⁹⁴⁶ In de lengte aan elkaar gebouwde en in de lengte elkaar overlappende (niet gelijktijdige) bijgebouwen zien we elders, op boerenerven in het MDS-gebied.¹⁹⁴⁷ De grote gebouwen van Someren-Acaciaweg en Sint-Oedenrode-Kerkstraat kunnen stallen zijn geweest, maar even goed hadden ze, al dan niet gecombineerd, een functie als schuur voor opslag van graan. In dat opzicht kunnen het zelfs tiendschuren zijn geweest: schuren waar het tiende deel van de oogst, een kerkelijke, en vaak door wereldlijke aristocraten toegeëigende, belasting werd opgeslagen. Een (tiend)schuur (*horreum*) is uit een oorkonde uit de twaalfde eeuw op het kerkhof van Reusel bekend.¹⁹⁴⁸ Opvallend is dat de gebouwen van zowel Someren-Acaciaweg (afb. 8.19) als Sint-Oedenrode bootvormige gebouwen zijn die overwegend voorkomen op agrarisch bewoningsplaatsen. Als beide woonplaatsen werden bewoond door een elite, woonde die elite dus in *dezelfde* soort gebouwen als boeren (ellipsvormige gebouwen gefundeerd op ingegraven palen). De vraag kan worden gesteld of dat wijst op een gemeenschappelijke oorsprong van beide groepen.¹⁹⁴⁹ De groepsidentiteit, de culturele identiteit, drukte men dan niet uit via de gebouwworm, maar wel via de onderscheidende omvang van gebouwen (Someren). Te Sint-Oedenrode drukte men de aristocratische groepsidentiteit wellicht architectonisch uit via de aard van de opbouw van een gebouw. Bij gebouw 2 (1075-1150/1175), een gebouw met twee haarden (dus een woongebouw), staan de dragende palen opvallend dicht bij elkaar, veel dichter dan bij gelijktijdige boerderijen elders in het MDS-gebied (afb. 8.31).¹⁹⁵⁰ De dicht bij elkaar staande palen wijzen mogelijk op een zware constructie van de opbouw van het gebouw,

Afb. 8.31 Sint-Oedenrode-Kerkstraat gebouw 2, 1075-1150/1175, woongebouw op de aristocratische bewoningsplaats met twee haarden. Foto: leemvloer met haard (bron: Peters 2010, 175, afb. 105 en 106).

bijvoorbeeld een gebouw met een verdieping of met een stenen dak. Dergelijke daken kunnen vanaf de tiende eeuw voorkomen.¹⁹⁵¹ Het genoemde houten gebouw van Gemert, dat een andere plattegrondvorm heeft, valt ook op door de relatief kleine afstanden tussen de dragende palen (afb. 8.29). Ook de constructie van dat gebouw kon een zware last dragen, in vergelijking met gelijktijdige boerderijen (van type VOM-H2¹⁹⁵²). Ook dat gebouw kan door die kleine afstanden een verdieping hebben gehad of een stenen dak. Als dat een aristocratisch woongebouw was en geen kerk of horreum (zie hiervoor), dan kan daar een aristocratische identiteit ook zijn uitgedrukt via een rechthoekige gebouwvorm. Dan zouden er verschillen bestaan tussen aristocraten in de wijze waarop zij via architectuur hun culturele identiteit verwoordden. Een aristocratische groepsidentiteit kan echter ook uit worden gedrukt via kleding, levensstijl en materiële cultuur.¹⁹⁵³

Motteburchten in oostelijk Noord-Brabant

Motteburchten hebben in oostelijk Noord-Brabant in elk geval bestaan te Cuijk, Boxmeer, Gemert, Rosmalen, Heeswijk, Eindhoven en Sint-Oedenrode en mogelijk ook te Oisterwijk, Oirschot en Budel.¹⁹⁵⁴ Op basis van historische gegevens vermoedt Aarts mottes in Oisterwijk, namelijk Ter Borch,¹⁹⁵⁵ en in Oirschot (het toponiem *Ten Bergh*).¹⁹⁵⁶ In Boxmeer lag volgens Aarts mogelijk een voorloper van het klassieke mottekasteel, die al rond 1000 was opgericht.¹⁹⁵⁷ Te Rosmalen ligt de motteburcht 'De Rodenborch', waarvan de motteheuvel nog aanwezig is.¹⁹⁵⁸ Te Heeswijk is een motteheuvel van zes á zeven meter hoog uit de late elfde of eerste helft van de twaalfde eeuw aangetroffen op het binnenterrein van het nog bestaande kasteel.¹⁹⁵⁹ De motte van Eindhoven bestaat uit een opgeworpen lichaam van zand.¹⁹⁶⁰ De motte, die mogelijk is aangelegd ca. 1100/1125, betreft mogelijk een opvolger van een vlaknederzetting

¹⁹⁵¹ Debonne 2014, 11.

¹⁹⁵² Huijbers 2014.

¹⁹⁵³ Met betrekking tot levensstijl, zie Künzel 1997, 54-63; Huijbers 2007, 69-70. Met betrekking tot materiële cultuur zie bijvoorbeeld Thelen 2001 (burcht van Gemert-Hooghuis); Peters 2015 (burcht Helmond-Oude Huys).

¹⁹⁵⁴ Cuijk: Bogaers 1966; Van Enckevort, Thijsen & Graat 2002, 97-99; Oisterwijk: Aarts 1972, 1981b, 1987, 1991; Boxmeer: Aarts 1982, 1996b; Gemert: Thelen 2001; Heeswijk: Janssen 1995; Eindhoven: Arts 2000; Rosmalen: Nijhof 1993; Heeswijk: Janssen 1995; Sint-Oedenrode: Peters 2010; Oirschot: Aarts 1988; Budel: Arts & Biemans 1997, 29-30.

¹⁹⁵⁵ Aarts 1972, 1981a, 1987, 1991.

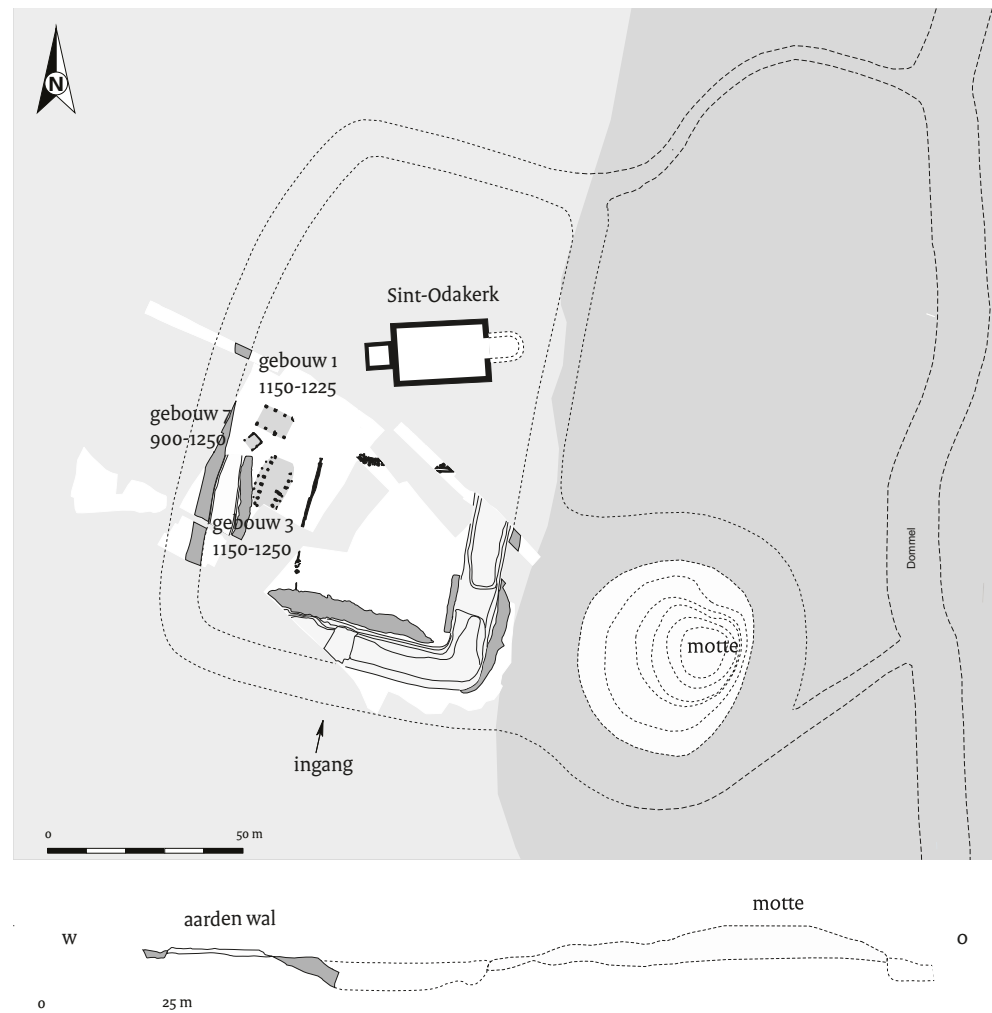
¹⁹⁵⁶ Aarts 1988.

¹⁹⁵⁷ Aarts 1982, 1996b, 2007, 42-43.

¹⁹⁵⁸ Nijhof 1993.

¹⁹⁵⁹ Janssen 1995, 64-66; 1996, 46; Aarts 1996a, 27; 1997, 23-24.

¹⁹⁶⁰ Arts 2000, 83.

Afb. 8.32 Sint-Oedenrode, aristocratische bewoningsplaats fase 2, 1175-1232, voorburcht bij niet-opgegraven motteheuvel en profieltekening (bron: Peters 2016, 46, afb. 6 aangepast).

die op hetzelfde terrein is gevonden. Te Gemert is een motteburcht gevonden op het terrein van de hierboven genoemde Flachsiedlung. Zij is aangelegd rond 1250 en bestond tot circa 1380/90. Het motteburchtcomplex omvatte een hoofdburcht en een voorburcht.¹⁹⁶¹ De veronderstelde motte van Sint-Oedenrode kan dateren vanaf 1175 en is in de dertiende eeuw waarschijnlijk geslecht.¹⁹⁶² Een deel van de aangetroffen structuren bij de opgraving Sint-Oedenrode-Kerkstraat kunnen zoals hiervoor is gezegd, behoord hebben tot een voorburcht van de motteburcht (afb. 8.32). De veronderstelde motteheuvel zelf lag vermoedelijk buiten het opgravingsterrein.

Waterburchten in oostelijk Noord-Brabant

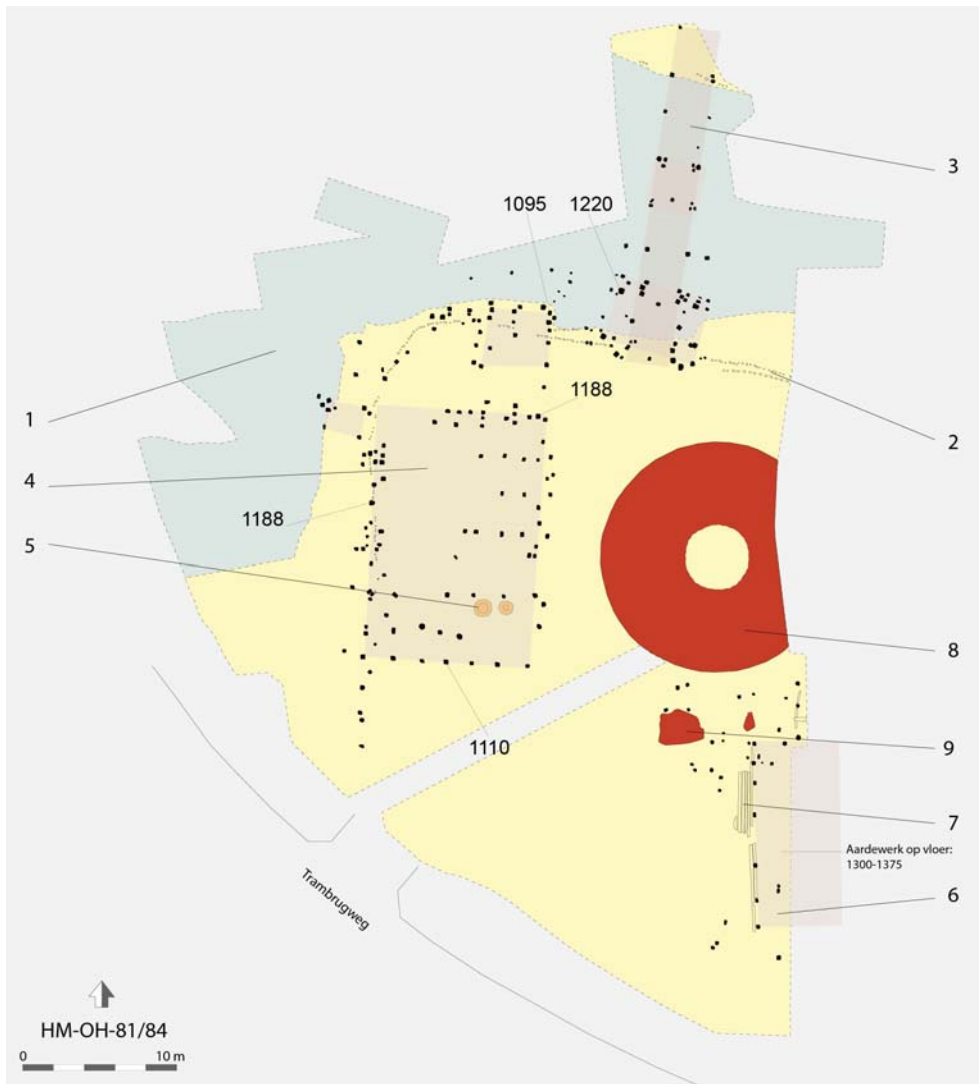
Naast Flachsiedlungen en motteburchten bestond in oostelijk Noord-Brabant nog een derde type burcht/kasteel dat deel was van het (lokale) bewoningspatroon in de volle middeleeuwen: waterburchten.¹⁹⁶³ Tenminste twee tot drie waterburchten bestonden in de volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant. In paragraaf 8.4 is getoond dat te Sint-Michielsgestel-Nieuw-Herlaar mogelijk een waterburcht lag. Heeswijk noemt Aarts als een voorbeeld van een (veelhoekige) waterburcht, maar het neigt volgens hem ook naar een op de ronde/veelhoekige waterburcht volgend kasteeltype, de vierkante waterburcht.¹⁹⁶⁴ Omdat de waterburcht van Heeswijk pas eind veertiende eeuw is aangelegd (op de plaats van de motte) valt die

¹⁹⁶¹ Kleij, Graafstal & De Jong 2001.

¹⁹⁶² Peters 2010.

¹⁹⁶³ De term waterburcht wordt hier, naar Aarts (2001), gebruikt als containerbegrip voor ronde, polygonale en rechthoekige kastelen (Janssen 1996).

¹⁹⁶⁴ Aarts 2001, 15.

Afb. 8.33 Helmond-Oude Huys, waterburcht (bron: Peters 2015, 166, afb. 97).

Legenda: 1. Gracht; 2. Beschoeiing; 3. Brug; 4. gebouw 1; 5. ovens?; 6. gebouw 2; 7. planken vloer gebouw 2; 8. bakstenen fundering toren; 9. afbraakpuin bakstenen toren; de jaartallen zijn dendrochronologische dateringen.

buiten het bestek van dit hoofdstuk. Heeze-Eymerick, is mogelijk in de dertiende eeuw aangelegd.¹⁹⁶⁵ Een geval apart is de lokatie Helmond-Oude Huys (afb. 8.33).¹⁹⁶⁶ Aarts behandelt de plaats weliswaar onder de noemer ronde waterburchten, maar is minder zeker van zijn zaak in vergelijking met andere door hem genoemde voorbeelden (Geysteren, Heeze).¹⁹⁶⁷ Een probleem is dat te Helmond net als te Gemert (en waarschijnlijk bij veel andere burcht-terreinen) niet met zekerheid bekend is of het opgegraven gedeelte de hoofdburcht was en of van een éénledig, tweeledig dan wel drieledig complex sprake is. Wanneer we er van uit mogen

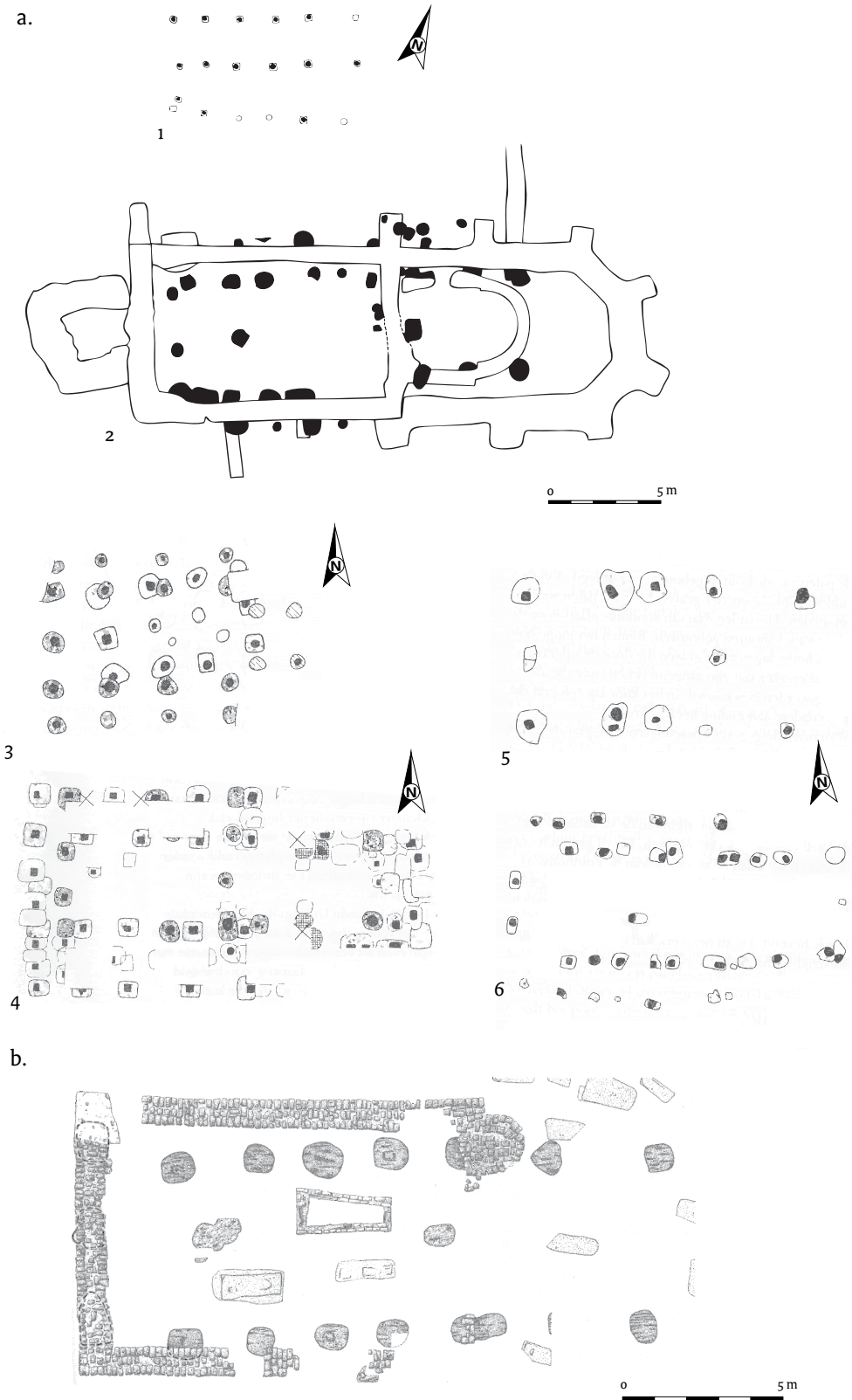
gaan dat wel van een hoofdburcht sprake is, is te Helmond een ander probleem dat niet met zekerheid van een waterburcht met een ronde vorm sprake is. Het terrein is onvoldig onderzocht en daardoor is de vorm van het kasteelterrein onduidelijk. Op basis van het huidige onderzochte areaal lijkt van een rechthoekig terrein sprake. Helmond heeft veel kenmerken van een hoofdburcht van waterburchtcomplexen, zoals die circa 1200 opkomen, hetgeen mag blijken uit de aanvangsdatum die hier wordt gehanteerd, circa 1188¹⁹⁶⁸, de aanwezigheid van een pallisade op maaiveldhoogte, diens relatief brede omgrachting en de opstelling van de gebouwen,

¹⁹⁶⁵ Aarts 2001, 14. Tegenwoordig wordt uitgegaan van een aanvangsdatering in het laatste kwart van de dertiende eeuw of het eerste van de veertiende eeuw (schriftelijke mededeling R. Gruben).

¹⁹⁶⁶ Arts 2001; Peters 2015.

¹⁹⁶⁷ Aarts 2001, 14-15. Het kasteel Stapelen te Boxtel is volgens Aarts mogelijk een vergelijkbaar kasteel als Helmond-Oude Huys (Aarts 1992, 43).

¹⁹⁶⁸ Twee palen van het mogelijke zaalgebouw zijn dendrochronologisch gedateerd in 1188 (Peters 2015, 166-167). Peters ziet 1188 als de derde bewoningsfase (Peters 2015, 167). Ik zie 1188 als de eerste fase omdat de eerste uit Peters (2015) fase is gebaseerd op losse aardewerkvondsten en de tweede fase op dendrochronologisch gedateerd hout verwerkt in het mogelijke zaalgebouw met twee palen uit 1188. Het verwerkte gedateerde hout dateert uit 1110 (Peters 2015, 166-167) en zie ik als hergebruikt bouwhout, dat niet per se afkomstig hoeft te zijn van het burchtterrein. Een paal uit de beschoeiing van de gracht is gedateerd op 1095 (Peters 2015, 166-167) en kan in theorie van een oudere bewoningsfase zijn, maar evengoed is het ook hergebruikt hout in een fase die vanaf circa 1188 begon.

Afb. 8.34 a: Plattegronden van kerken uit de volle middeleeuwen gefundeerd met ingegraven palen in oostelijk en (ter vergelijking) westelijk Noord-Brabant. De nrs. 1-4 bevinden zich in oostelijk Noord-Brabant, 5 en 6 in westelijk Noord-Brabant (bron: Verwers & Stoepker 2002, 97, afb. 3; 100, afb. 4; 102, afb. 5; 103, afb. 6).

b: Sint-Michiëlsgestel, opgravingsplan met opeenvolgende kerkplattegronden uit de volle middeleeuwen. (bron: Centraal Archeologisch Archief (RCE) Amersfoort).

Legenda: 1. Gemonde; 2. Gemonde; 3. Aalst (twee opeenvolgende plattegronden); 4. Luyksgestel; 5. Baarle; 6. Baarle.

waarbij ik met Peters uitga van een groot deel van de westelijke palenverzameling als een mogelijk zaalgebouw.¹⁹⁶⁹ In dat geval zien we een overeenkomst met waterburchten elders, dat is de ligging van zaalgebouwen langs en tegen de terreinafbakening, hier een houten pallisade, elders een stenen muur. Het is niet uitgesloten dat ook te Helmond een motteheuvel is geslecht waarna de vrijkomende grond tussen heuvel en de nieuwgebouwde pallisade is ingebracht. Arts noemt een pakket zand dat volgens hem mogelijk van een motteheuvel kan zijn geweest.¹⁹⁷⁰ Wanneer van een genivelleerde motteheuvel sprake is, is er een volgende overeenkomst met de ronde waterburchten, die niet zelden ontstaan uit een mottekasteel. De burcht van Helmond wordt typologisch als moeilijk te plaatsen beschouwd en tegelijkertijd als bijzonder gekenschetst omdat het (deels) van hout is.¹⁹⁷¹ Daarbij moeten we er rekening mee houden dat volledig in steen uitgevoerde waterburchten meer zijn overgeleverd dan in hout uitgevoerde exemplaren.¹⁹⁷² Stenen exemplaren kunnen door hun duurzaamheid beter de tand des tijds hebben doorstaan. Vermoed kan worden dat in het oostelijk Noord-Brabant meer houten waterburchten aanwezig zijn geweest dan thans bekend is.

Grafvelden

Grafvelden uit de volle middeleeuwen zijn vrijwel altijd collectieve grafvelden en liggen altijd bij een kerk, niet zelden met graven voorafgaande aan de kerkbouw. In de Malta-dataset kennen we ze uit Sint-Oedenrode-Kerkstraat, Boekel, Bergeijk, Sint-Michielsgestel en Woensel. In de pre-Malta-dataset kennen we ze onder andere uit Dommelen, Luiksgestel, Aalst, Bergeijk en Stiphout.¹⁹⁷³ Opmerkelijk is de vondst van een dubbelgraf op het burchterrein van Sint-Oedenrode, op enige afstand van het grafveld dat bij de Sint-Odakerk hoorde.¹⁹⁷⁴ Het dubbelgraf lag bij gebouw 2, dat hier gezien de aanwezigheid van haarden, als woongebouw wordt gezien. Het dubbelgraf kon niet preciezer dan 900-1200 worden gedateerd, maar het is mogelijk dat het om een erfgrafveldje gaat dat

bij de bewoningsfase van het gebouw hoorde. Ook in de volle middeleeuwen zouden dan, net als in de vroege middeleeuwen, erfgrafveldjes bestaan.

Kerken

In de Malta-dataset zijn er te Boekel en Grave kerken of delen daarvan uit de volle middeleeuwen opgegraven (zie paragraaf 8.4). In de pre-Malta-dataset is dat het geval te Boxmeer, Engelen, Reusel, Luiksgestel, Bergeijk, Aalst, Sint-Michielsgestel, Gemonde, Vught en mogelijk te Meerveldhoven (afb. 8.34a-b).¹⁹⁷⁵ Ze liggen soms bij agrarische bewoningsplaatsen van typen 23 en 24 (zie hiervoor) en soms bij aristocratische woonplaatsen. Er zijn kerken of kapellen die eerst in hout worden gebouwd en later in baksteen, zoals in Luiksgestel, Aalst en mogelijk in Dommelen.¹⁹⁷⁶ Er zijn echter ook kerken die na een houtbouw fase in tufsteen en vervolgens in baksteen worden opgericht. Daarvan zijn voorbeelden bekend uit Bergeijk, Reusel, Gemonde en Sint Michielsgestel.¹⁹⁷⁷

8.5.4 De zeggingskracht van bewoningsplaatsen voor locatiekeuze en bewoningsdynamiek

Niet alleen de verandering in de ligging in het landschap van bewoningsplaatsen kan iets zeggen over locatiekeuzen van bewoningsplaatsen (paragraaf 8.6), ook met aanvang- en einddateringen van bewoningsplaatsen op zich kan men daar iets over zeggen. Immers, de aanvang van een bepaalde bewoningsplaats impliceert dat de bewoning daarvoor elders lag. Het einde van een bewoningsplaats impliceert dat de daaropvolgende bewoning eveneens elders lag, voorzover deze niet ophield te bestaan. Dus zowel de aanvangs- als de einddatering van een bewoningsplaats vertelt ons dat bewoningsplaatsen werden verplaatst en wanneer.

¹⁹⁶⁹ Peters 2015, 166, afb. 97, nr. 4.

¹⁹⁷⁰ Arts 2001, 43.

¹⁹⁷¹ Arts 2001; Peters 2015.

¹⁹⁷² De ronde, polygonale en rechthoekige kastelen worden hier bedoeld (Janssen 1996).

¹⁹⁷³ Sint-Oedenrode-Kerkstraat: Peters 2010; Dommelen: Theuws 1981; Luiksgestel: Theuws 1981; Aalst: Arts 1998; Bergeijk: Halbertsma 1975; Theuws 1981, 1989; Dijkstra 2015; Stiphout: Peters 2015. Zie over grafvelden in de middeleeuwen van Noord-Brabant ook Arts 2013 en over grafvelden in de volle middeleeuwen in de Kempen Theuws in voorbereiding.

¹⁹⁷⁴ Peters 2010, 41, afb. 11, nr. 10 en 167-168.

¹⁹⁷⁵ Boxmeer: Glazema 1948, 222-223; Kubach & Verbeek 1976, 139-140; Engelen: Janssen 1983; Reusel: Van Kempen & Van der Kamp 1998; Luiksgestel: Kubach & Verbeek 1976, 717-718; Theuws 1981, 195-203; 1989; Strijbos 1999, 4-9 en 12; Verwers & Stoepker 2002, 102-103; Bergeijk: Halbertsma 1975; Aalst: Arts 1998, 27-31; Strijbos 1999, 7 en 10-12; Ahrens 2001, 146; Verwers & Stoepker 2002, 103-104; Sint-Michielsgestel: Knippenberg 1962-63, 347-349; Kubach & Verbeek 1976, 1025; Ahrens 1981, 556-557; 2001, 158; Stoepker 1990, 216 noot 3; Gemonde: Glazema 1954, 72-75; Kubach & Verbeek 1976, 309-310; Ahrens 1981, 553; 2001, 154-155; Stoepker 1990, 203-205; Verwers & Stoepker 2002, 100-102; Vught: Knippenberg 1966; Meerveldhoven: Halbertsma 1977; Bijnen 1999, 19-22. Zie over kerken in de Kempen in de volle middeleeuwen ook Theuws in voorbereiding.

¹⁹⁷⁶ Zie over Dommelen: Theuws 1981; Luiksgestel: Theuws 1981; Verwers & Stoepker 2002; Aalst: Arts 1998; Verwers & Stoepker 2002.

¹⁹⁷⁷ Bergeijk: Halbertsma 1975; Dijkstra 2015; Reusel: Van Kempen & Van der Kamp 1998; Gemonde: Glazema 1954, 72-75; Stoepker 1990, 203-205; Sint Michielsgestel: Knippenberg 1962-63.

8.6 De ligging van agrarische bewoningsplaatsen in het landschap door de tijd heen

8.6.1 Inleiding

Het doel van paragraaf 8.6 is de vaststelling van (diachrone) patronen in de ligging van agrarische bewoningsplaatsen ten opzichte van natuur- en cultuuruimte:

- natuurlijke ruimte, ‘natuuruimte’. Het gaat om fenomenen die er vóór de eerste mensen ter plaatse al waren, maar die door mensen kunnen zijn beïnvloed: reliëf, bodems, grondwaterspiegel, natuurvegetatie. Het woord natuuruimte is zeer betrekkelijk in deze,¹⁹⁷⁸ maar wordt om analytische redenen aangehouden om fenomenen te kunnen benoemen. De grondwaterspiegel was er als fenomeen weliswaar al voor de eerste mens, maar wordt beïnvloed door ontbossing door de mens, de grondwaterspiegel stijgt dan. Bos was er al voor de eerste mens, maar als herstel van bos gebeurt op oudere akkergebieden en woonplaatsen is dat bos niet alleen natuur meer, het is ook cultuur. Tussen (wat wij als modern-westerse mens noemen als) natuur en cultuurfenomenen bestaat sinds de eerste mens een wisselwerking;¹⁹⁷⁹
- cultuuruimte(n). Daarbij gaat het om bewoningsplaatsen en hun ligging ten opzichte van andere bewoningsplaatsen, om wegen, verkavelingen, pleinen en gebruiksgonden als tuinen, akkers, weiden, hooilanden en mogelijk ook heidevelden.

De ligging van agrarische bewoningsplaatsen op en bij natuur- en cultuuruimte(n), waar mogelijk door de tijd heen, wordt binnen het studiegebied beschreven in zes mesolandschappelijke zones met zeven microregio's:¹⁹⁸⁰ de Maaskant, met de micro-regio Oss, het Maasdal, met de micro-regio Boxmeer-Cuijk, het Peel Blok, met de micro-regio Nistelrode, de Roerdalslenk (het zuidelijke en noordelijke dekzandgebied), met de micro-regio's Someren en Laarbeek, het Kempisch Hoog, met de micro-regio Eersel en het dekzandeiland van Weert-Nederweert, met de gelijknamige micro-regio.

Per microregio wordt waar mogelijk het natuurlandschap beschreven, gevolgd door de bespreking van ontwikkeling van de ligging van de beschikbare agrarische bewoningsplaatsen op en bij natuuruimte(n): het paleoreliëf, de bodem, de grondwaterspiegel en natuurlandschappelijke gebieden (beekdal, depressie, dekzandrug of ander hoog gebied). Er wordt onder andere gekeken naar de hoogteligging van bewoningsplaatsen om voorkeuren voor locatiekeuze (tendensen) binnen een landschap door de tijd heen te bestuderen. De waarde van aanduidingen als hoog, middelhoog en laag in de analyse van de hoogteligging hangt af van de situatie of het opgravingsareaal van de betreffende bewoningsplaats(en) het lokale geomorfologische landschap geheel of beperkt dekt. Daarna wordt ingegaan op de ligging op en bij cultuuruimte(n): andere agrarische bewoningsplaatsen, wegen, verkavelingen, pleinen en gebruiksgonden (tuinen, akkers, weiden, hooilanden, heidevelden). Daarvoor wordt ook paleobotanische data gebruikt. Het doel daarvan is om patronen te ontdekken in de ligging van agrarische woonplaatsen ten opzichte van die cultuuruimten evenals de geografische en temporele variabiliteit daarin. Niet altijd zijn in elke microregio de benodigde of geschikte data voorhanden.

8.6.2 De mesoregio Maaskant

De microregio Oss

De ligging van bewoning ten opzichte van natuuruimte
Uit deze microregio komen relatief weinig archeologische resten uit de middeleeuwen. De microregio is vooral bekend om zijn groot-schalige onderzoek van bewonings- en begravingen uit de prehistorie en Romeinse tijd. Er zijn twee opgravingen die niet in paragraaf 8.5 zijn besproken vanwege gebrek aan complete erven, maar die wel relevant zijn voor deze paragraaf. Het gaat om de opgravingen Oss-Begijnenstraat en Oss-Arendsvlucht.¹⁹⁸¹ Verder zijn twee onderzoeken in Heesch en twee bij Oss-Horzak relevant, die wel in paragraaf 8.5 zijn genoemd. Bij de opgraving Oss-Begijnenstraat is bewoning vanaf de vroege middeleeuwen tot en met de late middeleeuwen op dezelfde plaats aangetoond. Die bewoning ligt net buiten een gracht van de middeleeuwse stadskern. De opgraving Oss-

¹⁹⁷⁸ Nog los van de toenmalige beleving van het woord natuur, zie Gurevich 1985; Descola 1996, 88-89 en de discussie in Huijbers 2007, 273-330.

¹⁹⁷⁹ Zie de discussie in Huijbers 2007, 273-330, over mens-omgevingspercepties.

¹⁹⁸⁰ Deze indeling komt op hoofdlijnen overeen met die in Huijbers 1993, alleen ontbrak daarin de microregio Weert en werd daarin een extra gebied behandeld: het akkergebied bij Alphen.

¹⁹⁸¹ De Winter 2014; Van Genabeek 2001.

Arendsvlucht toont vroeg- en volmiddeleeuwse agrarische bewoning aan binnen en net buiten het gebied van de veertiende-eeuwse stadsgracht (afb. 9.10).¹⁹⁸²

Beide opgravingen liggen landschappelijk waar-schijnlijk op de overgang van een dekzandrug¹⁹⁸³ naar een terrasvlakte, mogelijk op de grote dekzandrug waar de laatmiddeleeuwse stad Oss op is gelegen.¹⁹⁸⁴ De bewoning te Oss-Horzak ligt op een kleine dekzandrug en wellicht tevens op een terrasvlakte.¹⁹⁸⁵ Ter plaatse ligt een hoge bruine enkeerd bodem op de bodemkaart. De twee opgravingen van Heesch, Heesch-Hoogstraat (bewoning 825-1400?) en Heesch-Hildebrandtstraat (bewoning 1050-1200) liggen op respectievelijk een dekzandrug met (waar-schijnlijk) een haarpodzolbodem en op dekzand met een podzolbodem (haarpodzolbodem?).¹⁹⁸⁶ Als de ligging van de bewoningsplaatsen vergeleken wordt dan is misschien een beeld zichtbaar waarbij de bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen op de grote oost-west gerichte dekzandrug ligt, waar het huidige Oss is gesitueerd, en dat de bewoning vanaf 1200 ook op de rand daarvan, bijvoorbeeld te Horzak, komt te liggen. Zonder meer onderzoek naar de middeleeuwen in Oss en Heesch blijft dit voorlopig een hypothese met veel slagen om de arm.

De ligging van de bewoning ten opzichte van cultuurruimte

Informatie over de bewoning in relatie tot het cultuurlandschap uit de vroege en volle middeleeuwen kunnen we niet halen uit de archeologische gegevens omdat te weinig data beschikbaar zijn over onder andere wegen en greppelsystemen. We gebruiken daarom alleen pollendata. Van Haaster (hoofdstuk 4) beschrijft pollendata aangaande de Maaskant met het pollendiagram van het Ossermeer.¹⁹⁸⁷ Daaruit blijkt dat sprake is van een herstel van het bos in de laat-Romeinse tijd en afname van het bos in de vroege en volle middeleeuwen. Het gaat bij die afname ook om elzenbos en er is sprake van aanleg van gras- en hooilanden in beekdalen. Verder is de opkomst van rogge vanaf de vroege middeleeuwen te zien. Wanneer binnen de vroege en volle middeleeuwen deze processen zich precies afspelen is onduidelijk. Uit drie diagrammen gemaakt met pollen uit drie waterputten van de opgraving Heesch-Hoogstraat blijkt dat tussen 1050 en 1300 sprake is van een zeer open landschap en struikheide (zie hoofdstuk 4).

De Maaskant is bijzonder interessant en belangrijk omdat daar grote arealen grasland kunnen hebben gelegen voor veeteelt, waarmee het accent in het landbouwsysteem in de vroege en volle middeleeuwen geheel anders kan zijn geweest als in bijvoorbeeld de Kempen (het gebied van het Kempisch Hoog).

Conclusie

In conclusie kunnen we weinig zeggen over de mesoregio Maaskant wat betreft de ligging van bewoningsplaatsen in de tijd. Er zijn relatief weinig archeologische gegevens uit de middeleeuwen voorhanden evenals weinig gegevens over het paleoreliëf. Mogelijk is sprake van een verplaatsing van de bewoning aan het einde van de volle middeleeuwen, vanuit het gebied van de huidige stadskern (op een grote oost-west gerichte dekzandrug) naar landschapszones daarbuiten. De cultuurlandschapsontwikkeling van de mesoregio Maaskant daarentegen is fraai in beeld gebracht met het pollendiagram Ossermeer: vanaf de vroege middeleeuwen is sprake van een afname van bos en de opkomst van roggeakkers. Verder is gedurende de vroege en/of volle middeleeuwen de aanleg van grasland in het gebied zichtbaar. Waar precies dat bos, die akkers en die graslanden lagen is echter onduidelijk.

8.6.3 De mesoregio Maasdal

De microregio Boxmeer-Cuijk

De informatiewaarde van deze microregio voor de centrale thematiek van deze paragraaf wordt bepaald door de aanwezigheid van twee grote opgravingen uit het Malta-tijdperk te Boxmeer en Beers, met te Boxmeer 63 hoofdgebouwen en te Beers 27-29 hoofdgebouwen uit de vroege en volle middeleeuwen en de beschikbaarheid van een belangrijk pollendiagram.¹⁹⁸⁸

Het natuurlijke landschap van de microregio

De huidige plaatsen Beugen, Boxmeer en Vierlingsbeek liggen op het terras van Vierlingsbeek/Gennep dat is gevormd in het Bølling, een geologische periode in het Weichselien, de laatste ijstijd tot dusver. Het is een van drie terrassen westelijk van het huidige holocene Maasdal. Ten westen van het terras van Vierlingsbeek/Gennep liggen nog twee terrassen, het Rijkevoort/Milsbeek terras en het Overloon terras. Het Overloon terras sluit

¹⁹⁸² Van Genabeek 2001.

¹⁹⁸³ Al dan niet met oud-bouwlanddek, die tot cultuurruimte behoort. Bodemkundige aanwijzingen voor een oud-bouwlanddek (een hoge enkeerd bodem) ontbreken op deze plaats omdat de bodem hier niet is gekarteerd.

¹⁹⁸⁴ De Winter 2014, 43.

¹⁹⁸⁵ Van As 2013.

¹⁹⁸⁶ Tump 2014; Van der Leije 2013.

¹⁹⁸⁷ Naar Bakels 2014.

¹⁹⁸⁸ Dijkstra 2015a, 2015b; Brouwer 2015; Kalis et al. 2008.

aan op het Peel Blok, bedekt met dekzand.¹⁹⁸⁹ De opgraving Sterckwijk ligt op een hoog oostelijk en een laag westelijk deel. Het hoge deel ligt op Maasafzettingen, het lage westelijke deel op het terras van Vierlingsbeek/Gennep.¹⁹⁹⁰ In het rapport van Boxmeer-Sterckwijk is de zone met de hieronder besproken bewoningsplaats 1 aangeduid als gelegen op een terraswelling hoog en bewoningsplaats 2 op een terrasflank hoog en terrasflank laag.¹⁹⁹¹ De opgraving Beers-De Riet ligt op het Laat Pleniglaciaal Bølling-Allerød terras. Meer bepaald in het laat-glaciale Maas of Niers-Rijndal en bijbehorende terrassenlandschap.¹⁹⁹²

De ligging van de bewoning ten opzichte van natuuruimte

Boxmeer-Sterckwijk

In het rapport van Boxmeer-Sterckwijk wordt in kleur een paleoreliëf weergegeven, maar zonder legenda zodat niet precies kan worden bepaald tot welke hoogten (in m NAP) de kleuren behoren.¹⁹⁹³ Globaal zijn de volgende zones te onderscheiden van donkerbruin naar lichtgroen en blauw: 1. donkerbruin, 2. lichtbruin, 3. beige-

geel, 4. lichtgroen, 5. donkergroen en 6. blauw. Donkerbruin en lichtbruin zijn hoog, beigegeel en lichtgroen middelhoog en donkergroen en blauw laag. Blauw zijn depressies. De erven, hier erfplaatsen genoemd omdat er meerdere fasen op liggen, zijn genummerd. Als we de ligging van de erfplaatsen op de kleurzones bekijken van bewoningsplaats 1 (vroeg-middeleeuwen) is het volgende beeld waarneembaar (afb. 8.35 en tabel 8.18).

Alle erfplaatsen van bewoningsplaats 1 liggen relatief hoog. In de bewoningsplaats ligt een ronde depressie, ten zuiden van erfplaatsen 1 tot en met 7 en ten noorden van erfplaats 8. Bij die depressie ligt overigens ook het vroegmiddeleeuwse grafveld. Westelijk van bewoningsplaats 1 ligt op enige afstand een langgerekte depressie.¹⁹⁹⁴

De hoogteligging van de bewoningsplaatsen 2 en 3 is niet op erfplaatsniveau te bepalen omdat op de figuren 8.35a en 8.35b de nummers van de erfplaatsen (in de publicatie erven genoemd) niet op de kaarten staan. Los van de specifieke erfplaatsliggingen kunnen we wel zien dat de bewoningsplaatsen 2 en 3 (afb. 8.36) liggen in

Tabel 8.18 De ligging van de erfplaatsen op Boxmeer-Sterckwijk bewoningsplaats 1 op het paleoreliëf (naar Dijkstra 2015a, fig. 7.48). De dateringen van de fasen zijn: Fase 0: 675-700?¹⁹⁹⁸; Fase 1: 700-750; Fase 2: 750-850; Fase 3: 850-950.

Erfplaats	Fase(n)	Datering	Kleurzone paleoreliëf	Hoogteligging NAP op paleoreliëf	Relatieve hoogte- ligging	Ligging bij depressie ja/nee/enigszins
1	F 2-3	750-950	donkerbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
2	F 1	700-750	donkerbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
3	F 1-3	700-950	donkerbruin + lichtbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
4	F 1-2	700-850	donkerbruin + lichtbruin	onbekend	hoog	enigszins bij ronde depressie, ook bij langgerekte depressie in nabijheid
5	F 0-3	675-950	donkerbruin + lichtbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
6	F 0-3	675-950	donkerbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
7	F 0-3	675-950	donkerbruin + lichtbruin	onbekend	hoog	niet bij ronde depressie, wel bij langgerekte depressie in nabijheid
8	F 0 en 1	675-750	donkerbruin	onbekend	hoog	enigszins bij ronde depressie, ook bij langgerekte depressie in nabijheid

¹⁹⁸⁹ Blom & Van der Velde 2015.

¹⁹⁹⁰ Blom & Van der Velde 2015.

¹⁹⁹¹ Blom & Van der Velde 2015, 25, afb. 1.5.

¹⁹⁹² Brouwer 2015, 22-24.

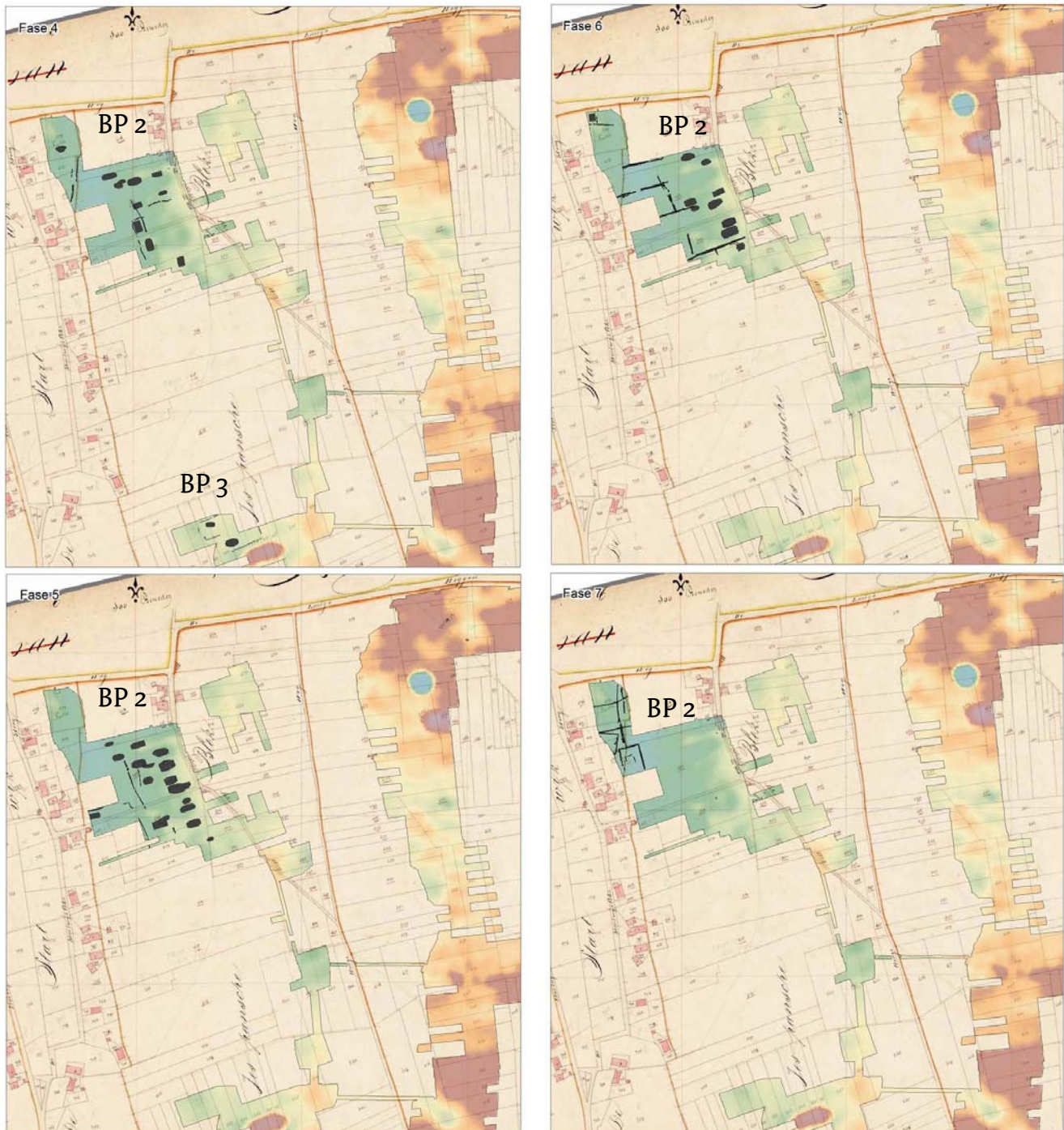
¹⁹⁹³ Dijkstra 2015a, 2015b.

¹⁹⁹⁴ Blom & Van der Velde 2015, 25, afb. 1.5.

Bij die depressie ligt ook het vroeg-middeleeuwse grafveld dat op haar beurt nabij kringgreppels van voor-middeleeuwse grafheuvels ligt, een situatie vergelijkbaar met Beerse-Krommenhof in de Antwerpse Kempen (Delaruele 2016). Daar ligt zelfs een erfbegraving uit de vroege middeleeuwen binnen een kringgreppel van een voormiddeleeuwse grafheuvel.

Afb. 8.35 Ligging van bewoningsplaats 1 van de opgraving Boxmeer-Sterckwijk op het paleoreliëf (bron: Dijkstra 2015a, afb. 7.48).

Afb. 8.36 Ligging van de bewoningsplaatsen 2 en 3 van de opgraving Boxmeer-Sterckwijck op het paleoreliëf (naar Dijkstra 2015b, 565, afb. 8.35a en 566, afb. 8.35b).

Legenda: BP = bewoningsplaats.

lichtgroene en donkergroene zones, ofwel in een middelhoge en lage zone. Op de kaart met de geomorfologie ligt bewoningsplaats 2 op de legenda-eenheden ‘terrasflank hoog’ en ‘terrasflank laag’.¹⁹⁹⁵ De meest oostelijke rij met huizen in de door Dijkstra omschreven fasen 5 en 6 lijkt op de ‘terrasflank hoog’ te liggen.¹⁹⁹⁶ Bewoningsplaats 2 begint vermoedelijk rond 800 en eindigt rond 1250.

In conclusie ligt de vroegmiddeleeuwse bewoningsplaats 1 (675-950) relatief hoog. De bewoningsplaats 2 met vroege en volle middeleeuwen (800-1250) ligt middelhoog en laag, net als bewoningsplaats 3 (1050-1100/1200). Rond 950 is de hooggelegen bewoning geheel verdwenen, althans binnen het opgravingsareaal.¹⁹⁹⁷

Beers-De Riet

Het paleoreliëf van het opgravingsareaal ligt tussen 8,04 en 9,25 m NAP (afb. 8.37). Er zijn vier

hoogtezones te onderscheiden van hoog naar laag, in rood, geel, groen en blauw weergegeven. De overgangskleur tussen groen-blauw wordt tot groen gerekend, alleen donkerblauw wordt tot blauw gerekend. Er zijn ten behoeve van deze analyse drie hoogtezones bepaald: laag, 8,04-8,44 m NAP; middelhoog, 8,44-8,84 m NAP en hoog, 8,84-9,24 (9,25) m NAP.

Bij bewoningsplaats 1 is te zien dat de erfplaatsen 1, 2, 6, 7, 10 en 11 op een terrasrestrug liggen en de erfplaatsen 4 en 5 in de lager gelegen geul.¹⁹⁹⁹ Deze bewoningsplaats is plaatsvast vanaf het begin tot haar einde, 650/675-1100. De geomorfologische ligging van bewoningsplaats 2 is onduidelijk omdat ter plaatse van erfplaatsen 3 en 8 maar een klein areaal is blootgelegd. Wanneer de twee bewoningsplaatsen samen bekeken worden zien we volgens de hier gehanteerde indeling in hoogtezones vooral een ligging van de erfplaatsen van

Tabel 8.19 De ligging van de erfplaatsen van Beers-De Riet bewoningsplaats 1 op het paleoreliëf.

Erfplaats	Datering	Kleurzone paleoreliëf	Hoogteligging NAP op paleoreliëf	Relatieve hoogteligging binnen paleoreliëf opgravingsareaal
Erfplaats 1	700-750	groen	8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 2	650 (synthese)/675 (tekst erven)-850	groen en geel	8,34-8,64 en 8,64-8,94 NAP	laag, middelhoog en hoog (vooral middelhoog)
Erfplaats 4	740-800 (synthese)/ 7 ^{de} , 8 ^{ste} en/of 9 ^{de} eeuw (in tekst erven)	blauw en groen	8,04-8,34 en 8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 5	740-935 (synthese)	blauw en groen	8,04-8,34 en 8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 6	760-1000 (synthese)	blauw en groen	8,04-8,34 en 8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 7	760-975 (synthese)	blauw en groen	8,04-8,34 en 8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 9	875-1000 (synthese)	blauw en groen	8,04-8,34 en 8,34-8,64 NAP	laag en middelhoog
Erfplaats 10	875-900 (synthese)	blauw, groen en geel	8,04-8,34, 8,34-8,64 en 8,64-8,94 NAP	laag, middelhoog en hoog (vooral laag en middelhoog)
Erfplaats 11	950-1100 (synthese)	groen en geel	8,34-8,64 en 8,64-8,94 NAP	laag, middelhoog en hoog (vooral middelhoog)

Tussen haakjes achter de dateringen staan de tekstdelen van de publicatie waar de dateringen op zijn gebaseerd.

Tabel 8.20 De ligging van de erfplaatsen van Beers-De Riet bewoningsplaats 2 op het paleoreliëf.

Erfplaats	Datering	Kleurzone paleoreliëf	Hoogteligging NAP op paleoreliëf	Relatieve hoogteligging
Erfplaats 3	575-725 (en tot na 800, zie erfplaats 8)	groen en geel	8,34-8,64 en 8,64-8,94 NAP	laag, middelhoog en hoog (vooral middelhoog)
Erfplaats 8	775-850 (synthese)	blauw	8,04-8,34 NAP	laag

Tussen haakjes achter de dateringen staan de tekstdelen van de publicatie waar de dateringen op zijn gebaseerd.

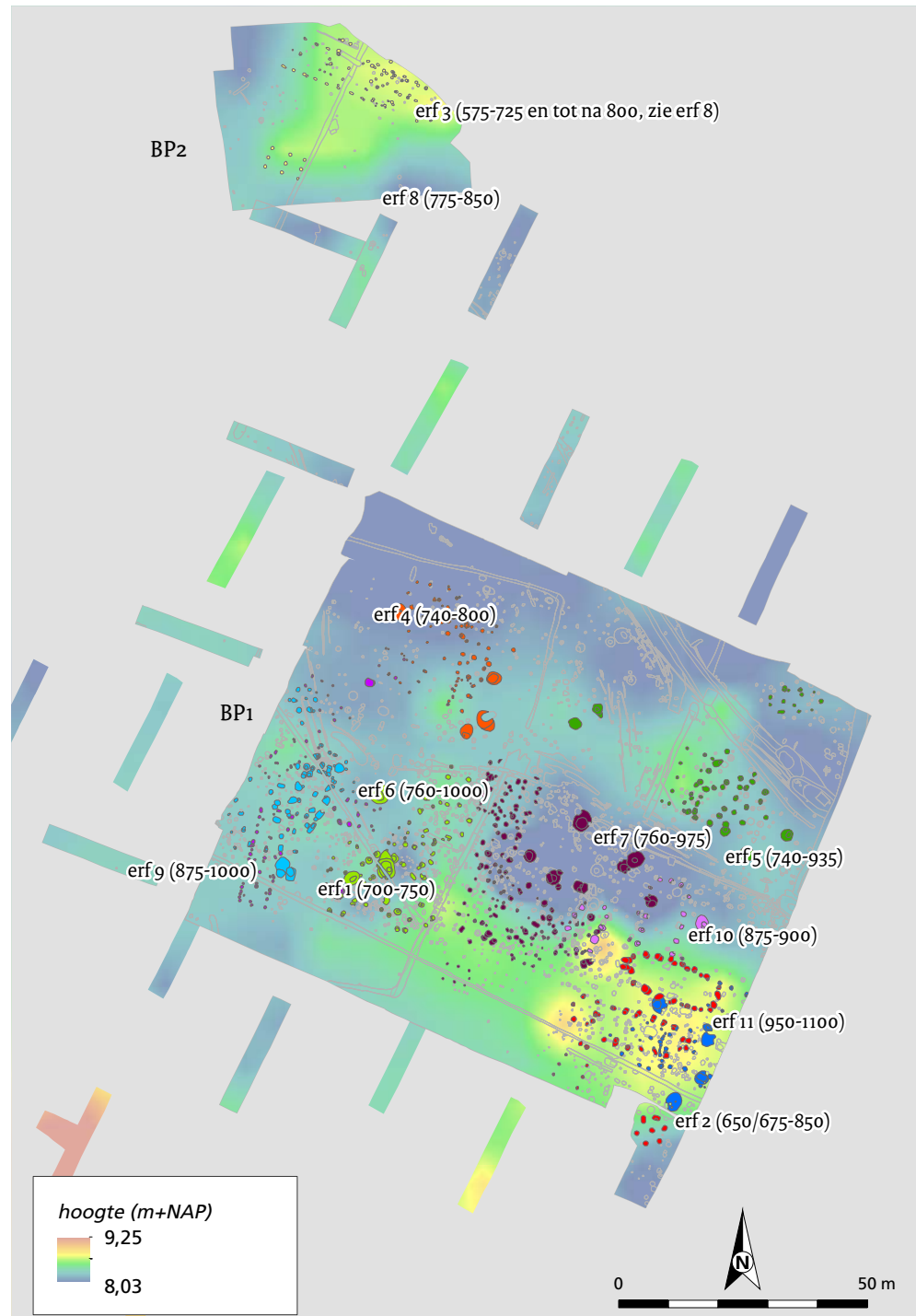
¹⁹⁹⁵ Blom & Van der Velde 2015, 25, afb. 1.5.

¹⁹⁹⁶ Bij vergelijking van de geomorfologische kaart met afb. 8.35b in Dijkstra 2015b.

¹⁹⁹⁷ Dijkstra 2015a, 510.

¹⁹⁹⁸ De periode 675-700 (?) wordt niet als fase aangegeven, Dijkstra 2015a, 509-510. Daarom wordt die fase als fase 0 benoemd.

¹⁹⁹⁹ Conform Kalisvaart 2015, 54.

Afb. 8.37 Ligging van de bewoningsplaatsen 1 en 2 van de opgraving Beers-De Riet op het paleoreliëf (bron: Brouwer 2015, afb. 6.25 en afb. 8.01).

Legenda: BP = bewoningsplaats; erf = erfplaats.

laag en middelhoog. Erfplaatsen uit zowel de vroege als de volle middeleeuwen komen zowel op lage als middelhoge zones voor. Erfplaatsen 2, 3 en 11 illustreren die gedachte. Erfplaatsen 2 en 3 werden aangelegd in de Merovingische tijd en liggen vooral middelhoog, erfplaats 11 werd in de volle middeleeuwen aangelegd en ligt ook vooral middelhoog. De overige erfplaatsen, één aangelegd in de Merovingische tijd en de overige aangelegd in de Karolingische tijd, liggen laag en middelhoog op het paleoreliëf.

In elk geval opvallend is de ligging van een depressie temidden van bewoningsplaats 1 (donkerblauw), waar zeven waterputten in liggen, alle bij erfplaats 7 en waar de erfplaatsen 2, 6, 7, 10, 11 om heen liggen. Ook bij erfplaats 5 ligt een lager gelegen zone (donkerblauw) waar de gebouwen van die erfplaats om heen lijken te zijn aangelegd en ook ten noorden van erfplaats 8 ligt een lage zone (donkerblauw).

De ligging van de bewoning ten opzichte van cultuurruimte

De omgeving van een bewoningsplaats kan ook uit andere en eerdere, verlaten bewoningsplaatsen bestaan. In oostelijk Noord-Brabant zien we niet vaak meer dan één (grote) bewoningsplaats in een opgravingsareaal. Terwijl bewoningsplaats 2 van Boxmeer-Sterckwijck net in gebruik was, bestond bewoningsplaats 1 nog steeds. Beide bestonden naast elkaar tussen ca. 800 en 950. Omdat geen verspreide erven zijn gevonden uit de vroege middeleeuwen kunnen we voorzichtig stellen dat bewoning in de vorm van een meerledige nederzetting de voorkeur had. De aanleg van een nieuwe bewoningsplaats, in dit geval bewoningsplaats 2, betekende opnieuw een bewoningsplaats met een meerledige nederzetting. Met betrekking tot de ligging ten opzichte van wegen zien we bij de opgraving Boxmeer-Sterckwijck dat huizen van bewoningsplaats 2 haaks op een weg liggen. Over de ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van gebruiksgronden kunnen we iets zeggen aan de hand van enerzijds de ligging van bewoningsplaatsen en anderzijds aan de hand van de botanische gegevens van Sterckwijck en het pollendiagram Heijen-Kleefsche Beek. De ligging van bewoningsplaatsen zegt iets over de potentiële bruikbaarheid van natuurlandschappelijke eenheden, maar niets over het daadwerkelijke gebruik daarvan. De botanische gegevens zeggen iets over het grondgebruik op en in de

omgeving van bewoningsplaatsen, maar niet over diens feitelijke ligging. Hier gaan we alleen in op de botanische gegevens; aan het einde van paragraaf 8.6 gaan we in op de ligging van bewoningsplaatsen als ingang op het gebruik van het landschap.

Opvallend genoeg is te Boxmeer-Sterckwijck geen rogge aanwezig in de vroege middeleeuwen, de dominante graansoort op de zandgronden van oostelijk Noord-Brabant.²⁰⁰⁰ Wel is er gerst en emmertarwe. De akkeronkruiden wijzen op gebruik van vruchtbaar akkerland. Het gaat vooral om de eenjarige planten melganzenvoet, vogelmuur, gewone spurrie, paarse dovenetel en witte krodde. Verder is er hennep en vlas. Er zijn uit de vroege middeleeuwen botresten van paard, varken en rund gevonden, maar geen resten van schaap/geit. In de volle middeleeuwen is er broodtarwe, gerst, haver, rogge en mogelijk ook emmertarwe.²⁰⁰¹ Rogge is dan dus alsnog aanwezig. Lijnzaad en hennep zijn ook gevonden. De akkeronkruiden wijzen op akkers met rogge als wintergraan.²⁰⁰² Een mogelijke aanwijzing voor bemesting van de akkers is gevonden middels aanwezigheid van melganzenvoet.²⁰⁰³ Er zijn resten van rund, paard, schaap/geit en varken gevonden.²⁰⁰⁴ Schaap/geit lijken hier dus nieuw in de volle middeleeuwen. Naast deze gegevens van de opgraving zelf, is er ook een belangrijk pollendiagram in de omgeving van Boxmeer, dat van Heijen-Kleefsche Beek voor informatie over het grondgebruik (zie hoofdstuk 4). Over dit pollendiagram wordt gezegd dat na 500 het landschap weer geheel met bos bedekt was, dat rond 700 graanverbouw en grasland toenam, dat rond 900 rogge domineerde en dat het samenstel van akkeronkruiden rond 900 wijst op een drieslagstelsel.²⁰⁰⁵ Rogge is opvallend, daar die niet bij vroegmiddeleeuws Sterckwijck is gevonden. In het diagram zelf is de piek van eik niet zozeer rond 500 te zien, maar rond 300, gevolgd door een sterke afname van eik, een lichte toename rond 800 en een iets sterkere toename na 1200.²⁰⁰⁶ Afname van eikenbos kan te maken hebben met culturele activiteiten als wonen, akkerbouw, huisdierbegrazing en houtskoolproductie.

Conclusie

Naar hoogteligging van bewoningsplaatsen is door de tijd heen op één van de vindplaatsen diversiteit te zien. Te Boxmeer-Sterckwijck is sprake van verplaatsing van bewoningsplaatsen

²⁰⁰⁰ Bakels 2011.

²⁰⁰¹ Dijkstra 2015b, 608.

²⁰⁰² Dijkstra 2015b, 611.

²⁰⁰³ Dijkstra 2015b, 611.

²⁰⁰⁴ Dijkstra 2015b, 611-613.

²⁰⁰⁵ Kalis et al. 2008, 36.

²⁰⁰⁶ Kalis et al. 2008, 34.

tussen verschillende hoogteliggingen. We zien fraai een verplaatsing van de bewoning van een hoge naar een middelhoge plaats op het paleoreliëf. De in de Merovingische tijd aangelegde bewoningsplaats ligt hoog en de in de Karolingische tijd aangelegde middelhoog. De volmiddel-eeuwse bewoning ligt zowel middelhoog als laag. Te Beers-De Riet is bij bewoningsplaats 1 sprake van plaatsvaste bewoning tussen 650 en 1050. Binnen het opgegraven areaal zien we geen verplaatsing van erfplaatsen tussen hoogtezones. Zowel bewoningsplaats 2 van Boxmeer als de bewoning van Beers-De Riet liggen bij een relatief nat gebied. Opmerkelijk om te zien is het gebruik van een depressie voor waterputten te Beers. Wat betreft akkerbouw in het cultuurlandschap is opvallend dat te Boxmeer-Sterckwijck geen rogge lijkt te zijn verbouwd in de vroege middeleeuwen. Verder is opvallend dat schaa/geit pas in de volle middeleeuwen lijkt op te komen te Boxmeer.

8.6.4 De mesoregio Peel Blok

De microregio Nistelrode

Het natuurlijke landschap

De hiervoor beschreven bewoning van de opgraving Nistelrode-Zwarte Molen I en II ligt op het Peel Blok. Op de geomorfologische kaart 1:50.000 liggen beide opgravingen op een plateau-achtige horst (zie ook hoofdstuk 3). Bodemkundig gaat het om een landschap met hoge zwarte enkeerdbodems (cultuurbodems) op fluvioperiglaciale grindrijke afzettingen met nauwelijks dekzand.²⁰⁰⁷ Het gaat om enkeerdbodems met grondwatertrappen VI en VII; Nistelrode Zwarte Molen I ligt op de grens van beide

grondwatertrappen, Nistelrode Zwarte Molen II op grondwatertrap VII tegen de grens met VI. Bij beschouwing van de bodemprofielen van de eerste opgraving is er een esdek op zwak lemig zand met plaatselijk veel grind zichtbaar. Op de overgang tussen esdek en moedermateriaal is een horizont aanwezig, die tijdens Zwarte Molen I werd gezien als een humusrijke laag ontstaan door vertering van het moedermateriaal en vorming van humus en ijzer rond zandkorrels.²⁰⁰⁸ Tijdens Zwarte Molen II werd aanvankelijk gedacht dat het om een oude akkerlaag moest gaan in een moderpodzol.²⁰⁰⁹ De volgende algemene profielopbouw werd gemaakt met 77 kolomprofielen (tabel 8.21).²⁰¹⁰ Men ging er aldus aanvankelijk van uit dat in het 'mineralogisch rijkere rivierzand' een moderpodzol was ontstaan met een verbruiningshorizont en dat van die moderpodzol door verploeging alleen de onderkant was overgeleverd.²⁰¹¹ Later heeft men die conclusie herzien omdat uit bodemmicromorfologisch onderzoek bleek dat niet van een moderpodzol, maar van een oude akkerlaag sprake was (zie hoofdstuk 3).²⁰¹² Die laag zou volgens de auteurs van het rapport alleen liggen op het vroegmiddeleeuwse deel van de bewoningresten, maar beschouwing van fig. 4.3 in het rapport leert, dat deze laag alleen in de zone met Merovingische bewoning ligt (bewoningsplaatsen 4 en 5) en niet op de bewoningsplaats met bewoning vanaf de Karolingische tijd.²⁰¹³ Opmerkelijk is het feit dat te Nistelrode-Zwarte Molen 2 geen enkele boomstamwaterput dendrochronologisch gedateerd kon worden, door een tekort aan jaarringen per boomstamput. Waren de eikenbomen die men gebruikte niet dik en zegt dat iets over de dichtheid van eikenbos in de omgeving van Nistelrode, het Peel Blok?

Tabel 8.21 Gegeneraliseerde profielopbouw in het areaal van de opgraving Nistelrode-Zwarte Molen II (naar: Hensen & Janssens 2016, 23 en bijlage 1 kolomprofielen).

Bouwvoor: donkerbruingrijs, matig fijn zand met een grindige bijmenging (S9000)

Plaggendek: plaatselijk zijn twee fasen in het plaggendek onderscheiden, namelijk bruingrijs, matig fijn zand met een grindige bijmenging (S9001) en donkerbruin, matig fijn tot matig grof zand met grindige bijmenging (S9002)

Oude akkerlaag (ontbreekt in het westelijke deel van het opgravingsterrein): grijsbruin, matig fijn tot matig grof zand met een grindige bijmenging (S5000)

Verbruiningshorizont (moder-B): bruin matig fijn tot matig grof zand met een grindige bijmenging (S8000). Blijkt op basis van bodemmicromorfologisch onderzoek een *oude akkerlaag*

C-horizont: geel-geelwit, matig fijn tot matig grof zand met een grindige bijmenging (S7000)

²⁰⁰⁷ Janssen 2007, 34.

²⁰⁰⁸ Janssen 2007, 37.

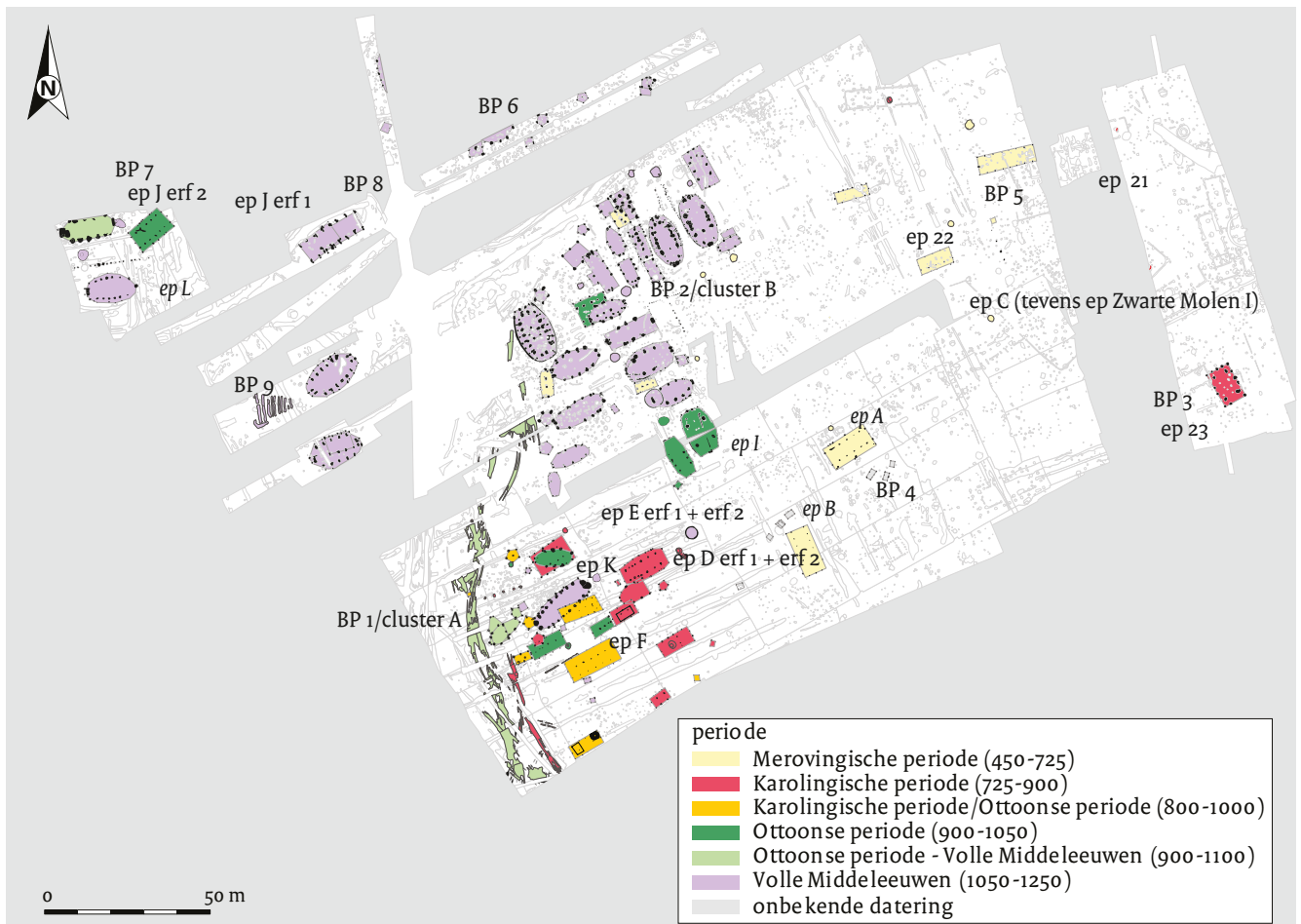
²⁰⁰⁹ Hensen & Janssens 2016, 23.

²⁰¹⁰ Hensen & Janssens 2016, 23 en bijlage 1 kolomprofielen.

²⁰¹¹ Hensen & Janssens 2016, 23.

²⁰¹² Deze beschrijving van het verloop van het bodemkundig onderzoek illustreert het belang van een gedegen bodemkundig onderzoek door specialisten op opgravingen, vooraleer men kan besluiten tot conclusies over een al dan niet aanwezige moderpodzolbodem ter plaatse. In veel onderzoeken wordt à priori het bestaan van moderpodzolen aangenomen zonder hard bewijs, met indirecte aanwijzingen (leemgehalten van dekzand zoals te Someren hieronder) en/of aannames (secundaire podzolisering).

²⁰¹³ Hensen & Janssens 2016, 36, fig. 4.3.

Afb. 8.38 De opgravingen Nistelrode-Zwarte Molen I en II (bron: Hensen & Janssens 2016, fig. 4.2 en fig. 18.13 aangepast).
 Legenda: BP = Nistelrode bewoningsplaatsnummer; ep met letter = erfplaats van Nistelrode-Zwarte Molen II; ep met nummer = erfplaats van Nistelrode-Zwarte Molen I.

De ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van natuuruimte

In het rapport van Nistelrode-Zwarte Molen II is het paleoreliëf weergegeven. Het areaal ligt tussen 11,70-13,00 m NAP. Het is door de publicisten van de opgraving opgedeeld in kwart meters: 11,70-12,00 is paars, 12,00-12,25 is blauw, 12,25-12,50 is groen, 12,50-12,75 is geel en 12,75-13,00 is oranje. Uitgaande van een driedeling, net als bij de andere microregio's, is 11,70-12,13 laag, 12,13-12,56 middelhoog en 12,56-13,00 hoog. Dus paars is laag, blauw is zowel laag als middelhoog, groen is middelhoog, geel is middelhoog, maar vooral hoog en oranje is hoog. Uitgaande van de fasering van de bewoning op fig. 18.13 in het rapport, levert de toewijzing van erfplaatsen aan zones het volgende beeld op.

We zien dan dat de erfplaatsen van Nistelrode bewoningsplaats 4 uit de Merovingische tijd hoog of overwegend hoog liggen, die uit de Karolingische tijd middelhoog, die uit de periode 800-1000 middelhoog en laag, die uit de periode vanaf 900 middelhoog en laag en die uit de periode vanaf 1050 laag (alle van bewoningsplaats 1). Uitgaande van dit opgravingsareaal, is een tendens van alleen hoog tot 725, alleen middelhoog tot 800, en middelhoog en laag vanaf 800, en laag vanaf 1050 waarneembaar. Na 725 liggen erfplaatsen niet meer hoog en pas vanaf 1050 hebben ze een ligging die exclusief als laag kan worden aangeduid. We zien zo een verplaatsing van hoog naar laag tussen 600 en 1050 (afb. 8.38 en 8.39). Depressies zijn niet gevonden tijdens de opgraving, zodat de ligging ten opzichte daarvan niet kan worden bepaald.

Tabel 8.22 Nistelrode-Zwarte Molen II, ligging van erfplaatsen ten opzichte van het paleoreliëf. Dateringen op basis van figuur 18.13 in het rapport (gegevens naar: Hensen & Janssens 2016).

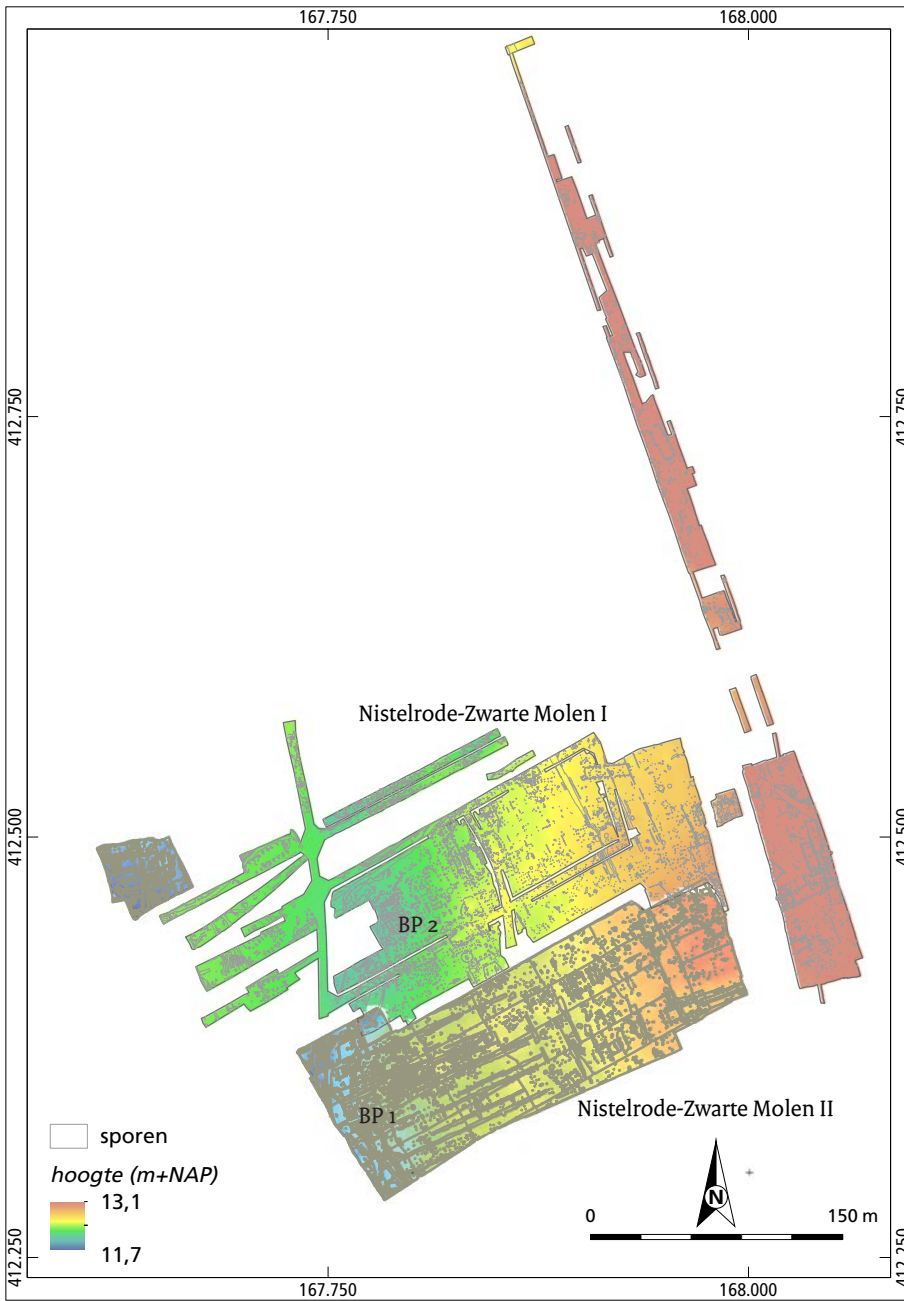
Erfplaats	Datering	Kleurzone paleoreliëf	Ligging NAP	Hoogteligging op paleoreliëf
<i>Nistelrode bewoningsplaats 4</i>				
Erfplaats A	600-725	geel	12,50-12,75	middelhoog, maar vooral hoog
Erfplaats B	600-725	geel	12,50-12,75	middelhoog, maar vooral hoog
<i>Nistelrode bewoningsplaats 5</i>				
Erfplaats C = deel van erfplaats Zwarte Molen I	600-725	oranje	12,75-13,00	hoog
<i>Nistelrode bewoningsplaats 1</i>				
Erfplaats D	725-900	groen	12,25-12,50	middelhoog
Erfplaats E	725-1050	groen	12,25-12,50	middelhoog
Erfplaats F	800-1000	blauw en groen	12,00-12,50	laag en middelhoog
Erfplaats G?	Niet meegenomen (geen huis gevonden)	niet meegenomen (geen huis gevonden)	Niet meegenomen (geen huis gevonden)	niet meegenomen (geen huis gevonden)
Erfplaats H?	Niet meegenomen (geen huis gevonden)	niet meegenomen (geen huis gevonden)	Niet meegenomen (geen huis gevonden)	niet meegenomen (geen huis gevonden)
Erfplaats I	900-1250	groen	12,25-12,50	middelhoog
Erfplaats K	1050-1250	groen	12,25-12,50	middelhoog
<i>Nistelrode bewoningsplaats 7</i>				
Erfplaats J	900-1100	paars en blauw	11,70-12,25	laag en middelhoog
Erfplaats L	1050-1250	paars	11,70-12,00	laag

Met de opgravingsgegevens is het paleoreliëf binnen het areaal van Zwarte Molen I gereconstrueerd (afb. 8.39).²⁰¹⁴ De indeling in hoogtezones op m NAP van dat areaal is een andere dan die van Zwarte Molen II, met andere kleuren per hoogtezone (vergelijk beide arealen op afb. 8.39) en met 0,35 meter verschil tussen de zones. Wat daaruit opgemaakt kan worden, is dat bewoningsplaats 2, die tussen 900 en 1200 bestond voornamelijk middelhoog ligt. Bewoningsplaats 5 (600-725) ligt middelhoog en hoog en bewoningsplaats 3 (725-900) ligt hoog, hoger dan de hoogste zone van Zwarte Molen II.

De ligging van de bewoningsplaatsen 1 tot en met 5 samen beschouwend (afb. 8.38 en 8.39),

is te Nistelrode waarneembaar dat de Merovingische bewoning (bewoningsplaatsen 4 en 5) middelhoog, maar vooral hoog ligt. De Karolingische bewoning (bewoningsplaats 1, erfplaatsen D en E en bewoningsplaats 3) ligt middelhoog en hoog. De bewoning vanaf 800 (erfplaats F van bewoningsplaats 1) ligt laag en middelhoog. Erfplaats K van bewoningsplaats 1, 1050-1250, ligt middelhoog. Bewoningsplaats 2, 900-1200, ligt middelhoog. We zien zo een geleidelijke verschuiving van vooral hoog tussen 600 en 725, naar hoog en middelhoog tussen 725 en 900, naar middelhoog en laag tussen 800/900 en 1250.

²⁰¹⁴ Met dank aan T. Hamburg, Archol, voor het aanleveren van GIS-data.

Afb. 8.39 Ligging van het opgravingsareaal van de opgraving Nistelrode-Zwarte Molen I op het paleoreliëf (bron: gegevens voor de kaart afkomstig van Archol, kaart vervaardigd door BAAC).

Legenda: BP = Nistelrode bewoningsplaatsnr.

De ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van cultuuruimte

Wanneer we de beide opgravingen samen beschouwen, lijkt in de Merovingische periode sprake van verspreide bewoning, met twee groepjes van twee huisplaatsen (bewoningsplaatsen 4 en 5). In de Karolingische periode zien we enerzijds een mogelijk geïsoleerde erfplaats (bewoningsplaats 3, tevens erfplaats 23). De erfplaats is mogelijk geïsoleerd, omdat de opgravingsgrenzen nabij het huis van die erfplaats liggen. Anderzijds is uit die periode een groepje van zeker twee erfplaatsen (erfplaatsen D en E) op bewoningsplaats 1 zichtbaar. Op de plaats van dat groepje zijn ook andere erfplaatsen aanwezig vanaf de Ottoonse tijd (erfplaatsen F en K), terwijl erfplaats E in die tijd ook nog bestaat. In de periode 1100-1250 lijkt de bewoningsplaats nog slechts één huis te bevatten (erfplaats K), uitgaande van het opgravings-areaal van Zwarte Molen II. Ten noorden van die cluster (cluster A) is vanaf 900 een tweede cluster ontstaan (cluster B), op Zwarte Molen I. Die tweede cluster kan groter zijn geweest dan nu bekend omdat ten noorden en westen van het cluster ook huisplattegronden zijn gevonden (bewoningsplaatsen 6, 7, 8 en 9). We zien dat de erfplaatsen zeker vanaf de Ottoonse periode nabij een weg komen te liggen, die in ca. 1832 de Schelleweg wordt genoemd (afb. 8.40). Die weg kan dus in de Ottoonse tijd zijn ontstaan.

De erfplaatsen van Nistelrode-Zwarte Molen I van bewoningsplaats 2 uit de periode ná 900 liggen ook aan die weg. Die weg ligt in elk geval in de blauwe zone, dus laag en middelhoog. De Schelleweg kruist met een andere weg op de kadasterkaart van ca. 1832. Bewoningsplaatsen 1 en 2 liggen bij dat kruispunt in het zuidoostelijke kwart van de ruimte om het kruispunt heen. Op de plaats van bewoningsplaats 1 ligt in ca. 1832 een toponiem Delst op de kadasterkaart (afb. 8.40). Misschien verwijst die naam naar de naam van die bewoningsplaats. Iets verder naar het westen van de Schelleweg ligt de bewoning op de kadasterkaart van ca. 1832 aan de Hoogstraat en de Udensebaan.²⁰¹⁵ Er is sprake van een verplaatsing van oost naar west in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen of nieuwe tijd, al dan niet met fasen tussen 1200 en 1800 in het tussengelegen gebied.

De akkerlaag die op de plaats van de Merovingische bewoning lag, kan zijn gebruikt door de bewoners van de huizen uit de periode daarna.

Het is een mogelijke aanwijzing voor de locatie van (een deel van?) de akkers van de mensen van bewoningsplaats 1. Naast bodemkundige informatie voor gebruiksgronden zijn er ook paleobotanische gegevens die daar iets over kunnen zeggen. Te Nistelrode-Zwarte Molen I is uitgebreid paleobotanisch onderzoek gedaan. In de Merovingische periode is gerst verbouwd, wat we ook in de vroege middeleeuwen van Boxmeer-Sterckwijck zagen. Uit de periode 900-1200 zijn zaden van haver, gerst, rogge, gierst en emmertarwe gevonden en kafresten van gerst, rogge, emmertarwe en gierst. Vlas moet ook zijn verbouwd en daarnaast zijn indicatoren van mogelijk hooiland in beekdalen gevonden, namelijk de kruiden van natte terreinen. Verder zijn er resten van groente, keukenkruiden en een verffplant.²⁰¹⁶ Op basis van paleobotanisch onderzoek bij Zwarte Molen II (zie hoofdstuk 4) zijn geen uitspraken te doen over chronologisch significante verschillen tussen soorten plantenresten uit de vroege en de volle middeleeuwen vanwege ongelijke aantallen monsters in de verschillende periodes.²⁰¹⁷ Daar zijn haver, pluimgierst, gerst, rogge, biet, selderij, erwt, duivenboon, braam, koriander, vlas, raapzaad en kers of pruim gevonden. Graan werd verbouwd op voedselarmere bodems en er zijn aanwijzingen voor moestuinen, extensief gebruikt grasland en struikheide.²⁰¹⁸

Conclusie

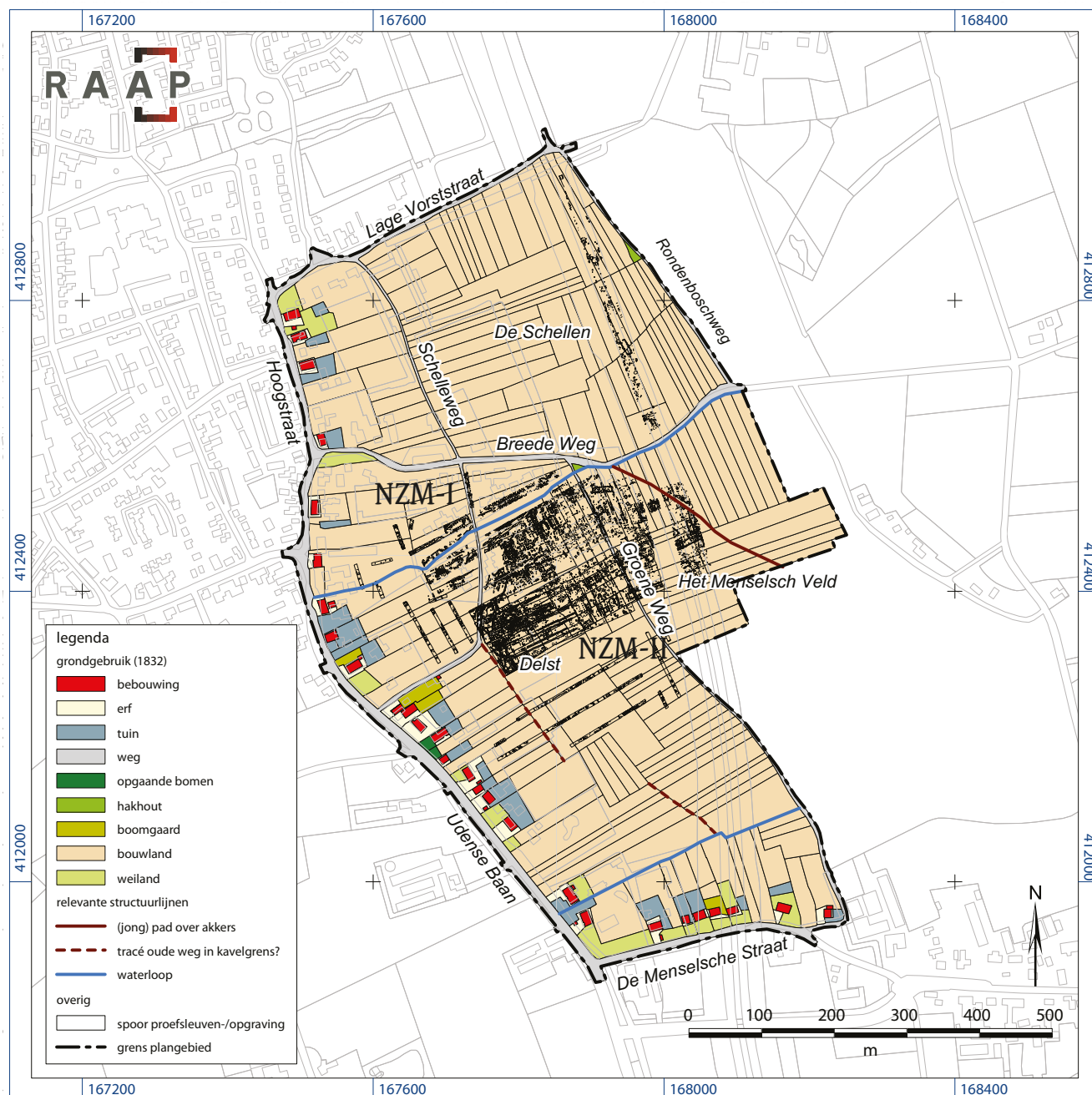
Ten aanzien van de ligging door de tijd heen zien we bij Nistelrode bewoningsplaatsen 1 tot en met 5 een geleidelijke verschuiving van vooral hoog tussen 600 en 725, naar hoog en middelhoog tussen 725 en 900, naar middelhoog en laag tussen 800/900 en 1250. De verplaatsing van de bewoning verliep in oost-west richting, zoals ook zichtbaar te Boxmeer, Someren en Dommelen, (zie paragraaf 8.7 en hoofdstuk 9). De bewoning van Zwarte Molen lag bij een weg, zeker vanaf de Ottoonse tijd. Die weg kruist een andere weg op de kadasterkaart van ca. 1832. Dat kruispunt zou ook in de volle middeleeuwen of eerder kunnen zijn ontstaan, en kan bepalend zijn geweest voor de bewoning ter plaatse. Bijzonder is de aanwezigheid van een akkerlaag, die lag op het woonareaal uit de Merovingische tijd en die waarschijnlijk al in de Karolingische tijd in gebruik werd genomen. Paleobotanische gegevens wijzen op beakkering op een armere

²⁰¹⁵ Hensen & Janssens 2016, 134, fig. 8.6.

²⁰¹⁶ Bakels 2007, 517-519.

²⁰¹⁷ Van Beurden & Van Haaster 2016.

²⁰¹⁸ Hensen & Janssens 2016, 206-207.

Afb. 8.40 Ligging van de opgravingen Nistelrode-Zwarte Molen I en II op de kadasterkaart van 1830 (bron: Hensen & Janssens 2016, fig. 8.6).

Legenda: NZM-I = opgraving Nistelrode-Zwarte Molen I; NZM-II = opgraving Nistelrode-Zwarte Molen II.

bodem. In de Merovingische periode is gerst verbouwd, in de periode 900-1200 in elk geval gerst, rogge, emmertarwe en gierst. Er zijn ook aanwijzingen voor grasland gevonden. In Nistelrode kan zeker in de volle middeleeuwen sprake zijn geweest van een gemengd agrarisch bedrijf.

8.6.5 De mesoregio Roerdalslenk

De microregio Laarbeek

Bijzonder aan deze microregio is dat hier monsters van het leemgehalte van het dekzand zijn genomen en dat bewoningsplaatsen uit de vroege, volle als late middeleeuwen zijn gevonden. Hier kan de langetermijntwikkeling van bewoning in relatie tot het landschap gevolgd worden, dus de ontwikkeling van locatiekeuzen en bewoningsdynamiek. De sites met bewoning uit de vroege middeleeuwen zijn ofwel pre-Malta ofwel Malta, maar nog niet gepubliceerd. We maken er gebruik van naar gelang de beschikbare informatie dat toelaat. De landschappelijke ligging is wel bekend. In deze microregio is in 1993 een onderzoek uitgevoerd naar de locatiekeuze van bewoning in relatie tot het landschap om inzicht te krijgen in het systeem aan levensonderhoud in de middeleeuwen (zie paragraaf 8.1.1).²⁰¹⁹ Verder is een pollendiagram beschikbaar uit het dal van de Bakelse Aa.²⁰²⁰

Het natuurlijke landschap

De microregio Laarbeek ligt in het stroomgebied van de Aa en kenmerkt zich door een versnipperd dekzandruggenlandschap omgeven door beken en uitgestrekte natte gebieden. Op drie van die dekzandgebieden is het leemgehalte onderzocht tijdens archeologisch veldwerk. Te Beek en Donk-Beekse Akkers bedroeg het leemgehalte van het dekzand 2,0-7,4 %, ²⁰²¹ op de opgraving Lieshout-Beekseweg bedroeg het leemgehalte 2,9-11,6 %. Beide locaties bezitten dus een laag leemgehalte.²⁰²² Hiddink toont ook leemmonsters van het dekzand elders in Laarbeek.²⁰²³ Daaruit blijkt dat het leemgehalte van het dekzand te Lieshout tussen 4,9-5,6 % ligt (vier monsters, twee maal van uit de Nieuwenhof, twee maal van bij Het Hof). Te Beek en Donk is dat 2,0-6,3 (3 monsters, 1 bij de Oude Toren (6,3 % leem), twee maal op de Beekse Akkers). Te Aarle-Rixtel is het leemgehalte in het

Vagevuur 8,8 %, op de Hoge Akkers 2,4 en 9,2 % en op de Valkendijk 30,7 en 35,4 %, wat ongekend hoge uitschieters voor de microregio Laarbeek zijn.

Hiddink denkt dat het leemgehalte van de dekzandondergrond van de Beekse Akkers wijst op een humuspodzol.²⁰²⁴ Indien plaatselijk van moderpodzolen sprake was, zouden deze door dat lage leemgehalte zijn gedegradeerd naar humuspodzolen. Tijdens de opgraving Beek en Donk-Oude Toren in 1990-1991 is door De Bont en Spek een boring gezet op het naast de opgraving gelegen kerkhof van de Oude Toren van Beek. Daarbij is een moderpodzol vastgesteld. Het is dus mogelijk dat zowel humuspodzolen als moderpodzolen voorkomen op het dekzand-eiland van Beek. Men kan op basis van dat lage leemgehalte en het voorkomen van humuspodzolen de vraag stellen naar de geschiktheid voor beakkering, althans in een modern rationeel *homo economicus* perspectief. Hoe dan ook er woonden mensen en dus is er geakkerd, ondanks het lage leemgehalte en de aanwezigheid van humuspodzolen. We kunnen de vraag stellen of in elke agrarische gemeenschap, naar gelang het leemgehalte van de bodem, specifieke agrarische strategieën werden gehanteerd om om te gaan met vruchtbare en onvruchtbare bodems. Werd in gemeenschappen met arme bodems, meer dan bij relatief vruchtbare(re) gebieden, aan bodemverrijking gedaan zoals met veeteelt (mestproductie)? Aangaande Beek is het in elk geval opvallend dat daar zoveel grondverbeteringskuilen in latere tijd aanwezig zijn, die bijvoorbeeld in het veel leemrijkere gebied bij Someren niet zijn waargenomen.

De ligging van bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen

Er zijn drie bewoningsplaatsen met vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning gevonden, een tijdens de Malta-periode, te Aarle-Rixtel-Strijp en twee daarvoor, bij de oude toren van Beek en Donk (BDOT3 (bewoningsplaats 2) en BDOT4 (bewoningsplaats 1)). Die van Beek en Donk zijn pre-Malta-opgravingen, uitgevoerd door vrijwilligers. Beide opgravingen zijn nog niet gepubliceerd,²⁰²⁵ maar er bestaan wel publicaties van met voorlopige conclusies.²⁰²⁶ De opgraving van Strijp ligt op de maaiveldhoogtekaart 1:50.000 deels op de rand van en deels net naast een van de twee hoogste gebieden van het dorp Aarle-Rixtel, op 16,00-18,00 m NAP.

²⁰¹⁹ Huijbers 1993.

²⁰²⁰ Huijbers 2006.

²⁰²¹ Hiddink 2009, 24, tabel 3.2.

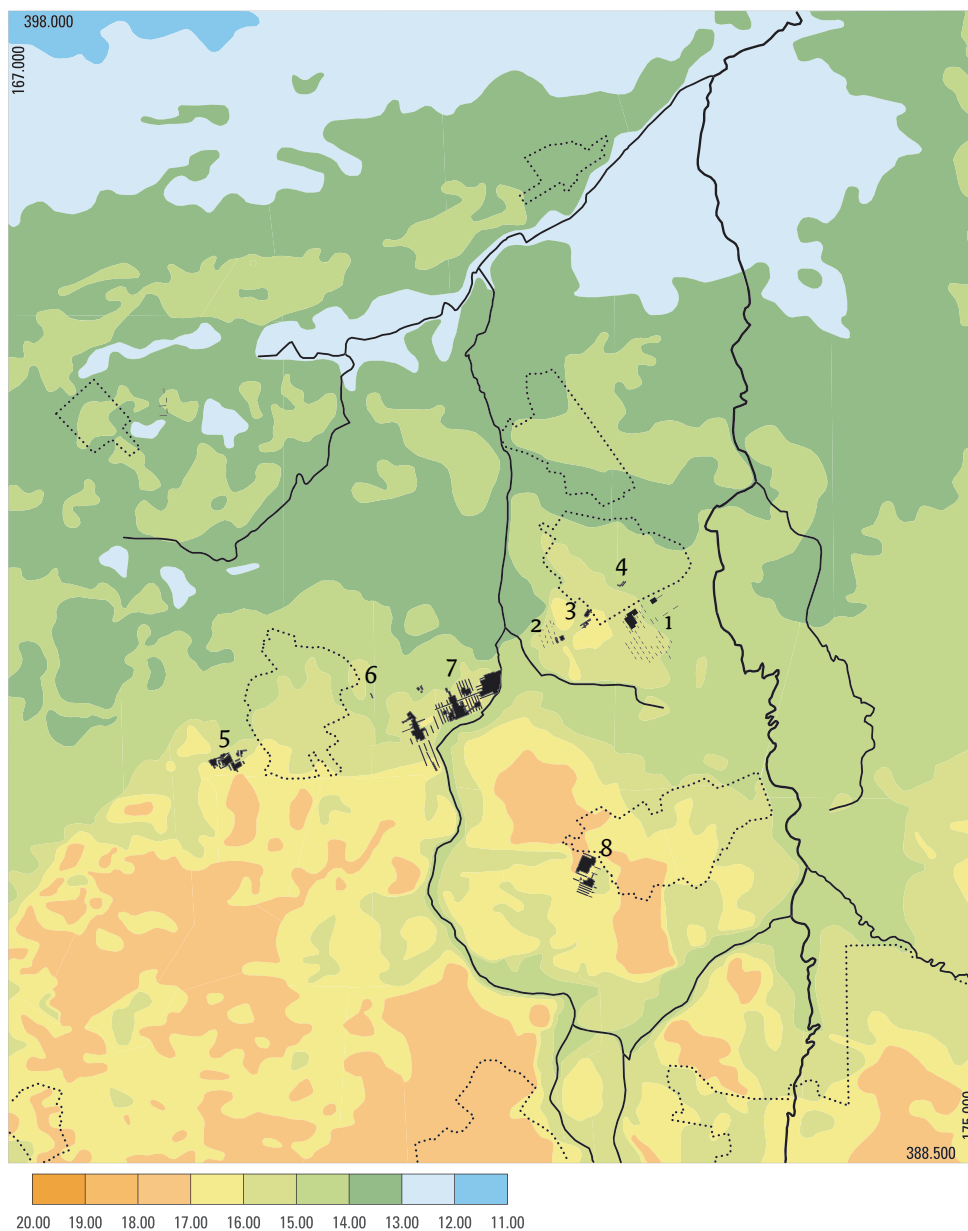
²⁰²² Hiddink 2005a, 57, tabel 3.4.

²⁰²³ Hiddink 2005a, bijlage 10, fig. 1.

²⁰²⁴ Hiddink 2009.

²⁰²⁵ Aarle-Rixtel-Strijp: Dekkers in voorbereiding.

²⁰²⁶ Huijbers 1994; Kortlang & Hakvoort 2001.

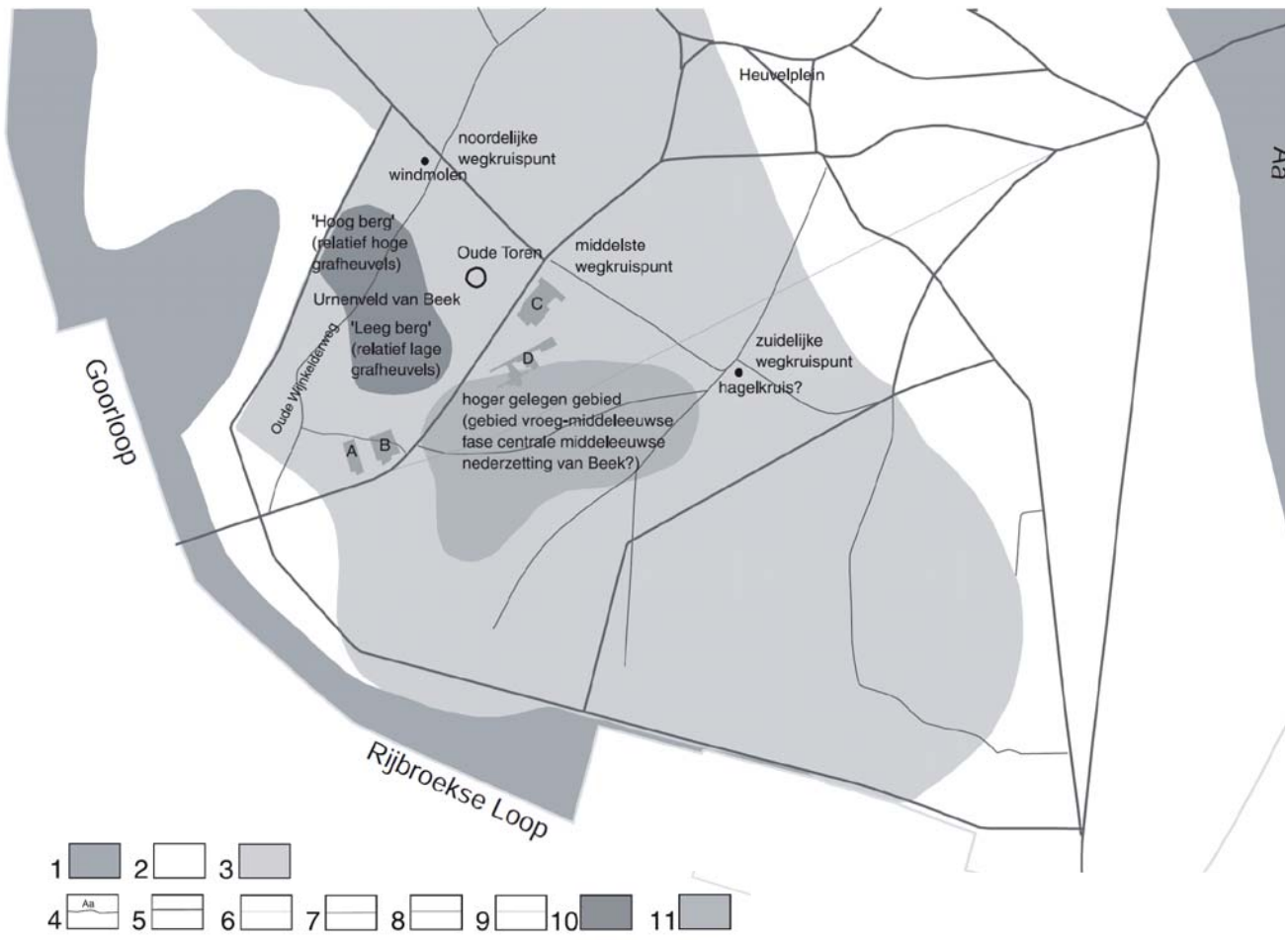

Afb. 8.41 Hoogtekaart van het maaiveld van de microregio Laarbeek (bron: Hiddink 2009, fig. 3.2).

Legenda: 1. Beek en Donk-Beekse Akkers; 2. Beek en Donk-Lieshoutseweg; 3. Beek en Donk-Oude Toren; 4. Beek en Donk-Klooster; 5. Lieshout-Nieuwenhof; 6. Lieshout-Ribbiusstraat; 7. Lieshout-Beekseweg; 8. Aarle-Rixtel-Strijp.

De opgravingen van Beek en Donk liggen bij de rand van een lokale dekzandhoogte die binnen het dekzandgebied van Beek tot de hoogste gebieden behoort. De hoogte betreft 16,00-17,00 m NAP (afb. 8.41, bij nr. 3) en is aangegeven op de geomorfologische kaart 1:50.000 (afb. 8.42, legenda-eenheid 11). Omdat de hoogtekaart de hoogten van het maaiveld weer geeft, ligt het dekzandoppervlak lager.

Aarle-Rixtel-Strijp ligt vlakbij het hoge gebied Valkendijk waar de voor Laarbeek exceptioneel hoge leempercentages zijn gemeten en de locatie ligt zelf op de rand van een ander hoog gebied, dat van Aarle (afb. 8.41, nr. 8). Naar relatieve hoogteligging op lokaal niveau kunnen we stellen dat de gebouwen van Beek en Donk-Oude Toren middelhoog liggen, die van Aarle-Rixtel-Strijp deels hoog (de fase met de vroege

Afb. 8.42 Het dekkandeland van Beek volgens de Geomorfologische kaart 1:50.000, met archeologische vindplaatsen uit de prehistorie en de middeleeuwen en cultuurhistorische landschapselementen (bron: Huijbers 2004a, afb. 5).²⁰²⁷

²⁰²⁷ Legenda: 1. beekdalen, beekverstromingsvlakten en beekdalvormige laagten (relatief laaggelegen gebieden) op de geomorfologische kaart 1:50.000, kaartblad 51 Eindhoven; 2. dekkandvlakten (relatief middelhoog gelegen gebieden) op de geomorfologische kaart 1:50.000; 3. dekkandruggen (relatief hoog gelegen gebieden) op de geomorfologische kaart 1:50.000; 4. rivieren in situatie rond 1970; 5. wegen in situatie rond 1970; 6. huidige Lieshoutse weg; 7. wegen op het dekkandeland van Beek op de oudst beschikbare versie van sectie G van de kadasterkaart (19de eeuw) die niet op de plaats van de in 1970 bestaande wegen liggen; 8. weg gereconstrueerd op basis van vondst van laat-middeleeuws karrespoor (Huijbers 2004a, afb. 8, vindplaats nr. 147), opgraving langs Lieshoutse weg in 1989 (afb. 8.41, nr. 2; Huijbers 2004a, afb. 2, vindplaatsnr. 16); 9. voormalige gemeentegrens; 10. hoger gelegen gebied binnen de Beekse Akkers (thans geheel verdwenen), gereconstrueerd op basis van maaiveldhoogtelijnen van voor 1960; 11. hoger gelegen gebied binnen de Beekse Akkers, op de geomorfologische kaart 1:50.000; A. opgraving langs Lieshoutse weg in 1988 (opgraving vijftal prehistorische spiekers; Huijbers 2004a, afb. 2, vindplaatsnr. 16); B. opgraving langs Lieshoutse weg in 1989 (opgraving van huis uit late bronstijd/vroege ijzertijd, gedeelte van erf uit Volle Middeleeuwen en laat-middeleeuws karrespoor (Huijbers 2004a, afb. 2, vindplaatsnr. 16 en afb. 8, vindplaatsnr. 16, 124, 147); C. areaal I opgraving bij de Oude Toren (1990-1991): gedeelte van middeleeuwse nederzetting (tiende-twaalfde eeuw; Huijbers 2004a, afb. 8, vindplaatsnr. 105); D. areaal II opgraving bij de Oude Toren (1991): tiende-eeuws huis en achtste-eeuwse waterput (Huijbers 2004a, afb. 8, vindplaatsnr. 105).

en volle middeleeuwen) en deels middelhoog (de fase met alleen volle middeleeuwen; afb. 8.41, nr. 8). De bewoning van bewoningsplaats 2 Beek en Donk-Oude Toren ligt bovendien bij een depressie. Wat betreft bodemkundige ligging weten we van beide sites niets met zekerheid. Tijdens de opgraving Beek en Donk-Oude Toren zijn wel horizonten van veldpodzolen waargenomen.

De ligging van bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

De bewoningsplaatsen met bewoning uit alleen de volle middeleeuwen zijn deels bij Malta-onderzoeken en deels bij pre-Malta-onderzoeken opgegraven. Malta-onderzoeken zijn die van Lieshout-Beekseweg, Beek en Donk-Beekse Akkers, Lieshout-Nieuwenhof Noord en Aarle-Rixtel-Het Klavier, een pre-Malta-onderzoek is Lieshout-Nieuwenhof.²⁰²⁸ Hieronder wordt de ligging van de bewoningsplaatsen van drie opgravingen met reconstructies van het paleoreliëf in detail besproken.

Beek en Donk-Beekse Akkers

Vindplaats B van Beek en Donk-Beekse Akkers bevat geen duidelijk erf, maar een groep gebouwen met een groot bootvormig gebouw dat, gezien het ontbreken van sluitpalen, eerder een bijgebouw dan een huis zal zijn geweest.²⁰²⁹ Ook ligt er een waterput in de vindplaats. De gebouwen en de waterput dateren uit de volle middeleeuwen. Het paleoreliëf ligt tussen 14,25 en 15,25 m NAP. Verdeeld over drie zones is 14,25-14,58 laag, 14,58-14,91 middelhoog en 14,91-15,25 m NAP hoog. Het grote gebouw en de waterput liggen in het paleoreliëf hoog. Het grote gebouw ligt wel pal naast een depressie. Twee andere gebouwen liggen middelhoog en hoog. Eén gebouw daarvan, een groot rechthoekig gebouw, is ongedateerd en kan daarom zowel een volmiddeleeuws bijgebouw als een Karolingisch of Ottoons hoofdgebouw zijn.²⁰³⁰ Op de maaiveldhoogtekaart 1:50.000 ligt het hoogste deel van het reliëf van de opgraving Beekse Akkers niet op de hoogste delen van het dekzandeiland van Beek (afb. 8.41, nr. 1). Als we kijken naar de bodemkaart

met grondwatertrappen ligt het hoogste deel van het paleoreliëf aan de rand van een gebied met grondwatertrap VII.²⁰³¹ De overeenkomst met de ligging van de volmiddeleeuwse gebouwen van de opgraving bij de Oude Toren is dat de bewoning uit de volle middeleeuwen buiten de hoogste delen van het landschap ligt, bij de Oude Toren aan de rand daarvan en bij de Beekse akkers op enige afstand daarvan.

Lieshout-Beekseweg (afb. 8.41, nr. 7)

Het paleoreliëf ligt tussen 14,00-15,50 m NAP. Als we dat opdelen in drie delen is 14,00-14,50 laag, 14,50-15,00 middelhoog en 15,00-15,50 m NAP hoog. De drie bewoningsplaatsen (tevens de erfplaatsen) uit de volle middeleeuwen liggen van west naar oost (3, 2 en 1) op 14,75-15,00 m NAP, op 15,00-15,25 en op 15,25-15,50 (afb. 8.43). Daarmee liggen ze respectievelijk middelhoog, hoog en hoog. Beide laatste erfplaatsen liggen bij een depressie.

Lieshout-Nieuwenhof Noord en vergelijking met Lieshout-Nieuwenhof

Het paleoreliëf van de opgraving Nieuwenhof Noord ligt tussen 14,19-15,50 m NAP. Op de kaart van het paleoreliëf is ook het areaal van de opgraving Lieshout-Nieuwenhof weergegeven, die tussen 1989 en 1995 in drie fasen is uitgevoerd. Hier is 14,19-14,62 laag, 14,62-15,05 middelhoog en 15,05-15,50 hoog. Die drie delen komen overeen met de drie kleuren in de kaartlegenda: bruin is hoog, groen en geel is middelhoog en blauw is laag. Hier dekt het het opgravingensareaal goed het landschap omdat een dekzandhoogte op de geomorfologische kaart overeenkomt met de hoogste gebieden van het paleoreliëf binnen het opgravingensareaal. De erfplaatsen van de twee opgravingen uit de volle middeleeuwen liggen binnen het paleoreliëf in de lage en middelhoge delen (afb. 8.44).

De erfplaats van Nieuwenhof Noord (1075-1200)²⁰³² ligt laag, terwijl de erfplaatsen van de Nieuwenhof (1125-1250)²⁰³³ vrijwel uitsluitend middelhoog liggen. Op het hoge deel ligt ook de Romeinse bewoning (zie hoofdstuk 7).

²⁰²⁸ Hiddink 2005a; 2009; Van der Weerden & Brouwer 2015; Huijbers 1991, 2007.

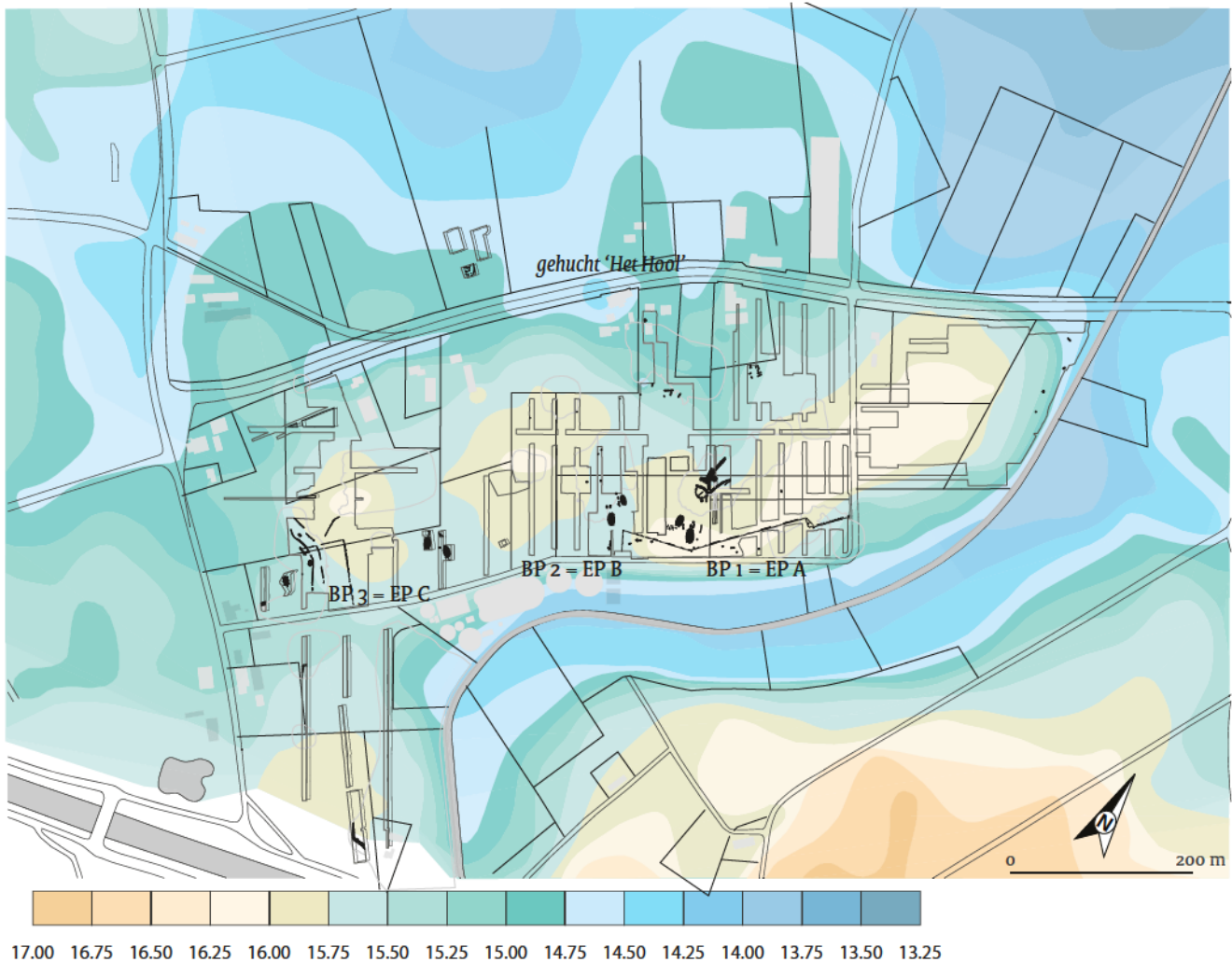
²⁰²⁹ Gebouw 202; Hiddink 2009, 40, fig. 5.1.

²⁰³⁰ Gebouw 206; Hiddink 2009, 40, fig. 5.1.

²⁰³¹ Hiddink 2009.

²⁰³² Van der Weerden & Brouwer 2015, 125-126.

²⁰³³ Huijbers 1991.

Afb. 8.43 Ligging van de bewoningsplaatsen en erfplaatsen uit de volle middeleeuwen van de opgraving Lieshout-Beekseweg op het paleorelief (bron: Hiddink 2005a, plaat 5A en fig. 8.1 aangepast). Voor de dateringen van de erfplaatsen zie paragraaf 8.5.

Legenda: BP = bewoningsplaats; EP = erfplaats.

De bewoningsplaatsen ten opzichte van het cultuurlandschap

Over het cultuurlandschap onder en bij bewoningsplaatsen, aangaande wegen en greppel-systemen, kan worden gezegd dat te Aarle-Rixtel-Strijp een weg is gevonden die in de bewoningsplaats uit de vroege en volle middeleeuwen lag.²⁰³⁴ Over bewoningsplaats 1 van Beek en Donk Oude Toren, met laat-Karolingische tot en met twaalfde-eeuwse bewoning, kan gezegd worden dat de aangetroffen elfde- en twaalfde-eeuwse huizen haaks op een weg zijn gericht die op kadastrakaart van 1832 staat weergegeven.²⁰³⁵ Dat kan betekenen dat die weg ook volmiddeleeuws is,

evenals te Nistelrode en Someren waar sommige wegen die op de oudste kadastrakaart zichtbaar zijn, terug kunnen gaan tot de volle middeleeuwen (zie onder). Te Lieshout-Nieuwenhof was op de plaats van een van de erfplaatsen mogelijk sprake van een curtis of iets soortgelijks, vanwege een perceelsnaam *De Nederhofstad* op de plaats van de erfplaats.²⁰³⁶ De naam *Nederhofstad* kan een tegenhanger van de naam *Het Hof* zijn, waar een curtis lag bij een kerk, die in 1194 wordt genoemd.²⁰³⁷ Een van de bewoningsplaatsen te Lieshout-Beekseweg kan, op basis van lokaliseringsonderzoek, in verband hebben gestaan met het goed Rodeken, een goed genoemd in 1246.²⁰³⁸

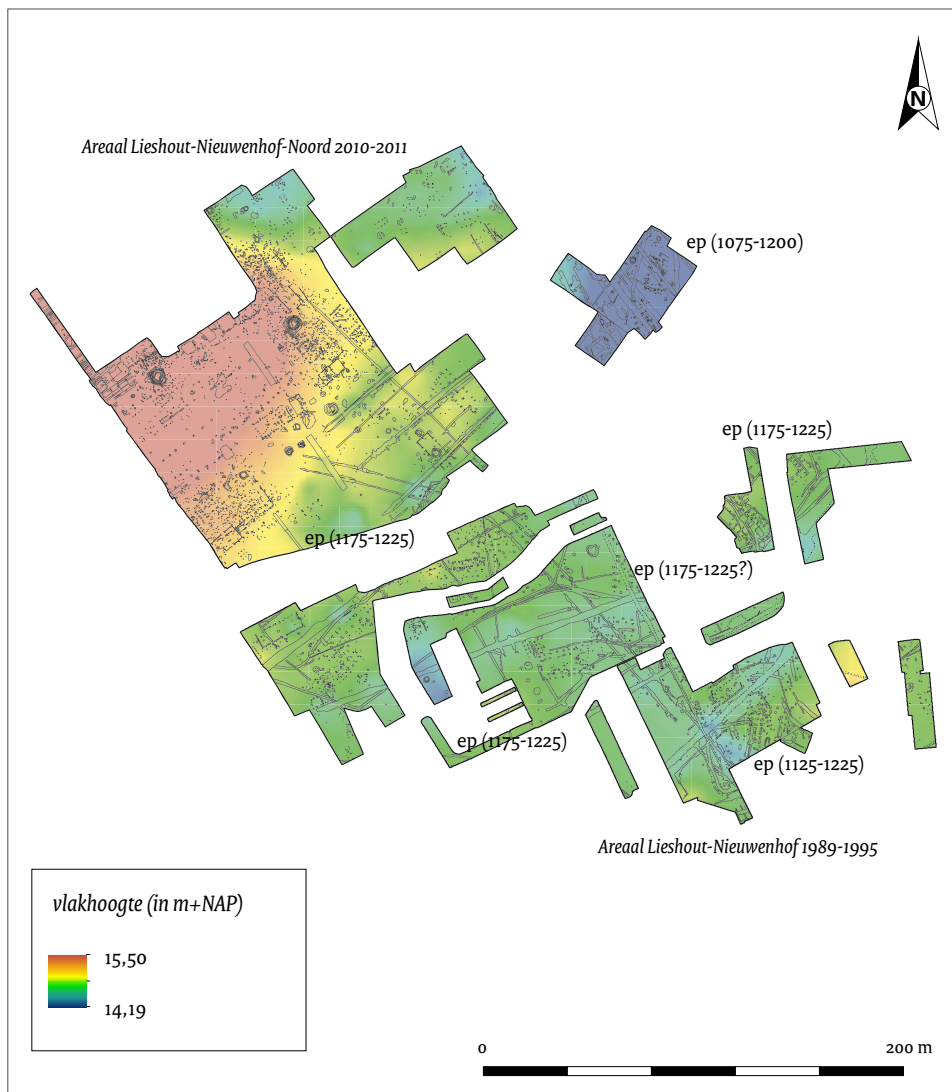
²⁰³⁴ Kortlang & Hakvoort 2001; Dekker in voorbereiding.

²⁰³⁵ Huijbers 1994; 2004b.

²⁰³⁶ Merkelbach 1990. Het gaat om erf LHN-C1 in Huijbers 2007, 226, fig. 6.4a, nr. 12.

²⁰³⁷ Camps 1979; Knoop & Merkelbach 1987; Huijbers 1993.

²⁰³⁸ Camps 1979; Knoop & Merkelbach 1987; Huijbers 1993; Hiddink 2005a.

Afb. 8.44 Ligging van de bewoning te Lieshout-Nieuwenhof en Nieuwenhof Noord op het paleoreliëf (bron: Van der Weerden & Brouwer 2015, 37, afb. 3.3).

Wat betreft de ligging van de bewoning ten opzichte van gebruiksgronden kunnen we met paleobotanische data iets zeggen over de aard van gebruikte gronden, zonder hun exacte ligging bij bewoningsplaatsen te kennen. Te Lieshout-Nieuwenhof Noord, bij het erf uit de periode 1150-1200, zijn twee waterputten uit de volle middeleeuwen bemonsterd en te Aarle-Rixtel-Het Klavier (1095/1150-1200) zijn een macroresten- en een pollenmonster genomen uit twee waterputten. Te Beek en Donk-Beekse Akkers is geen paleobotanisch onderzoek gedaan. Te Lieshout-Nieuwenhof Noord zijn in een waterput (1113 (1103-1127) n.Chr.- laatste kwart twaalfde eeuw) twee aarspilfragmenten van rogge gevonden,²⁰³⁹ ten teken dat rogge in de omgeving

ook daadwerkelijk werd verbouwd. Verder zijn in twee waterputten onderdelen van struikheide en dopheide gevonden.²⁰⁴⁰

Ten tijde van de bewoning te Aarle-Rixtel-Het Klavier was blijkens het paleobotanisch onderzoek sprake van een open landschap met veel heide en grasland. Het grasland werd voor zowel begrazing als hooiwinning gebruikt. Volgens Brouwer kan dat op intensieve veeteelt wijzen in de omgeving.²⁰⁴¹ Dat sluit aan bij de bijzondere positie van Aarle-Rixtel (en Beek en Donk) waar voor zand-Brabantse begrippen uitgestrekte arealen grasland liggen in de overstromingsvlakte van de rivier de Aa en de vele beekdalen.²⁰⁴² De aangetroffen akkergewassen zijn rogge, vlas en tarwe en/of gerst. Akkeronkruiden zijn ook

²⁰³⁹ Houchin 2015, 233, waterput 506.

²⁰⁴⁰ Houchin 2015, 237, waterputten 506 en

²⁰⁴¹ Brouwer 2012, 72.

²⁰⁴² Huijbers 1993, 1998; 2004a; 2006.

gevonden en zij wijzen op akkerland op meest kalkarme, relatief voedselarme, relatief droge zandgrond.²⁰⁴³

Conclusie

Te Laarbeek zien we meest leemarm dekzand, alleen bij Aarle-Rixtel-Strijp is het plaatselijk hoger. Toch is akkerland aangelegd op leemarm dekzandgebieden, gezien het feit dat er ook vroeg- en volmiddeleeuwse bewoning is aangetroffen. De bewoning uit de vroege middeleeuwen van Beek en Donk-Oude Toren en die van Aarle-Rixtel-Strijp ligt aan de rand van de hoogste delen van dekzandgebieden. De bewoning uit de volle middeleeuwen ligt in Lieshout deels laag (Nieuwenhof Noord) middelhoog (Nieuwenhof en Beekseweg), deels hoog (Beekseweg). Op de Beekse Akkers ligt de bewoning uit de volle middeleeuwen hoog, maar dat is niet het hoogste dekzandgebied van het dekzandeiland, dus de ligging is in relatie tot de andere vindplaatsen eerder middelhoog. De volmiddeleeuwse bewoning kan dus overall binnen het landschap op de dekzandeilanden liggen. Soms ligt bewoning uit die periode ook bij depressies, zoals twee keer te Beek is aangetoond. De middeleeuwse kerk kan te Beek en Donk-Oude Toren ook een rol hebben gespeeld bij de ligging van de bewoningsplaats, maar dan gaat het niet meer om de ligging in het natuurlandschap, maar in het cultuurlandschap. Wat betreft de ligging van de bewoning ten opzichte van het omringende cultuurlandschap zien we te Beek en Donk en Aarle-Rixtel-Strijp, net als te Nistelrode en Someren, een ligging van bewoningsplaatsen bij wegen. Die te Beek en Donk is zichtbaar op basis van de oriëntatie van opgegraven huizen haaks op een weg die op de kadasterkaart van ca. 1832 is te zien en die te Aarle-Rixtel door een weg die dwars door een bewoningsplaats heen loopt. De kadasterkaart van ca. 1832 kan dus een bron zijn om de ligging van bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen te voorspellen. Te Aarle, op de hoge akkers, ligt net als te Beek een middeleeuws kerkterrein eenzaam in de akkers bij een kruispunt van wegen.²⁰⁴⁴ Ook bij dat kruispunt is de kans groot dat er een bewoningsplaats ligt uit de vroege en volle middeleeuwen. Langs alle wegen op de kadasterkaart die binnen hooggelegen akkers liggen van Aarle, Beek en Lieshout kunnen erven uit de volle middeleeuwen worden gevonden, met huizen evenwijdig aan of haaks

op die wegen gericht. Een andere ingang op de ligging van erven zijn depressies, waar erven naast kunnen liggen. Aangaande landgebruik zien we in Aarle-Rixtel en Lieshout aanwijzingen voor akkerbouw in de volle middeleeuwen en te Aarle-Rixtel daarnaast ook intensieve veeteelt in die periode. Die veeteelt kan van groot belang zijn geweest om extra mest te produceren voor de akkerbouw op de leemarme bodems die Laarbeek vooral kenmerken.

De microregio Someren

Deze microregio is cruciaal voor de bestudering van locatiekeuze en nederzettingsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant vanwege de grote schaal van onderzoek, waardoor meerdere bewoningsplaatsen uit verschillende perioden onderling kunnen worden vergeleken. De microregio Someren is bijzonder vanwege de groot-schalige opgravingen van vroeg- en volmiddeleeuwse bewoningsresten. Die opgravingen zijn in omvang ongekend voor Noordwest-Europa. Er zijn meerdere bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen opgegraven op één enkel dekzandeiland, die naast bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen hebben bestaan.

Het natuurlijke landschap

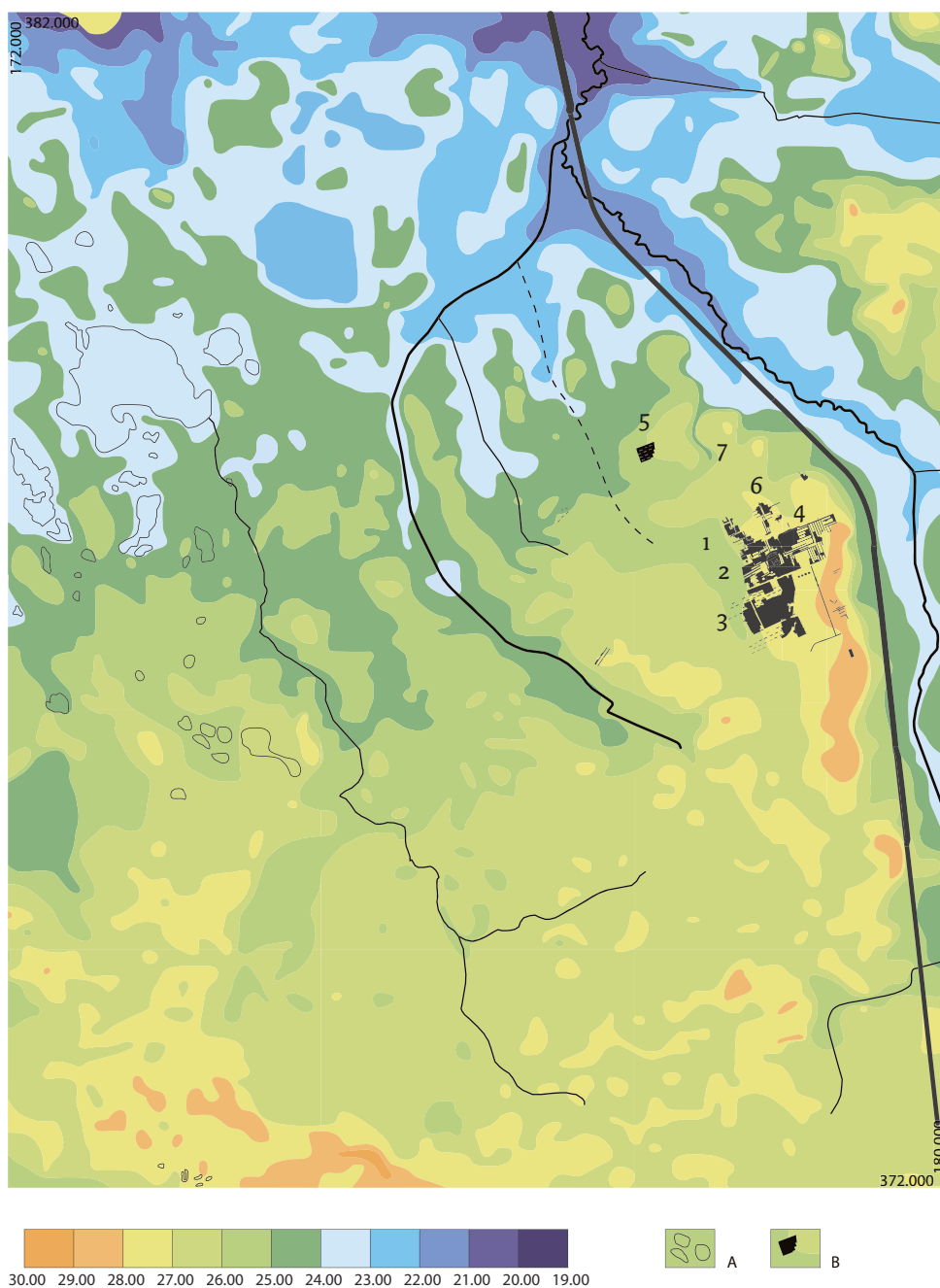
Het natuurlijke landschap van Someren bevat uitgestrekte en leemrijke dekzandgebieden. Daarmee is het geheel anders van aard dan de andere hier besproken microregio in de Roerdalslenk, Laarbeek.

Uitgaande van de geologische kaart ligt het dekzandgebied van Someren en het opgravings-areal op dekzand van Nuenen 3.²⁰⁴⁵ Als de bodemkaart 1:50.000 met de topografische kaart van 1840 wordt vergeleken, zijn te Someren twee hoge gebieden met akkerdekken zichtbaar, met daartussen in een langgerekte laagte in de dorpskern in de negentiende eeuw. De opgravingen van Someren-Waterdael I, II en III, Hoge Akkers en Acaciaweg liggen op het oostelijke hoge gebied ten oosten van de negentiende-eeuwse dorpskern. Ten oosten van dat hoge gebied ligt het beekdal van de rivier de Aa. De opgravingen liggen op de flank van het hoge gebied uitgaande van de door Hiddink gemaakte hoogtezonekaart van het maaiveld (afb. 8.45). Volgens Hiddink wijst een leemgehalte-onderzoek van het dekzand van het oostelijke hoge gebied van Someren uit dat overall in dat hoge gebied een sterk leemhoudend (35,9 tot 49,4 %) gebied een sterk leemhoudend (35,9 tot 49,4 %)

²⁰⁴³ Brouwer 2012, 73.

²⁰⁴⁴ Zie www.saspeelland.nl/theomeulendijks/files/A01-Aarle-Rixtel-1700.pdf

²⁰⁴⁵ Bisschops 1973.

Afb. 8.45 Hoogtekaart van het maaiveld van Someren (bron: Hiddink & De Boer 2011, 28, plaat 4).

Legenda: A. Vennen; B. Opgravingen: 1. Someren-Waterdael I; 2. Someren-Waterdael II; 3. Someren-Waterdael III; 4. Someren-Hoge Akkers; 5. Someren-Ter Hofstadlaan; 6. Someren-Witvrouwenbergweg; 7. Locatie Someren-Acaciaweg.

dekzandpakket ligt.²⁰⁴⁶ Dat leemgehalte is veel hoger dan in de microregio Laarbeek²⁰⁴⁷ en even hoog als in de microregio Weert-Nederweert.²⁰⁴⁸ Het leemgehalte in de heide bij Someren is lager, maar even hoog als te Laarbeek op de in de

middeleeuwen bewoonde gronden.²⁰⁴⁹ Hiddink neemt aan dat met dat leemgehalte overal te Someren op het dekzandeiland een moderpodzolbodemplag. Dat valt samen met een eikenbeukenbos-vegetatie.²⁰⁵⁰

²⁰⁴⁶ Hiddink & De Boer 2011, 96.

²⁰⁴⁷ 2,8-14 %, met uitzondering van dat op de Valkendijk te Aarle-Rixtel; Hiddink 2005a, 2009.

²⁰⁴⁸ 16,2-33,8% op het Rosveld bij Nederweert en 33,7-63,8% op Kampershoek Noord; Hiddink 2005b; Hiddink & De Boer 2014.

²⁰⁴⁹ 3,2-28,6 %; Hiddink & De Boer 2011.

²⁰⁵⁰ Theuvs *et al.* 1990.

De ligging van de bewoning ten opzichte van natuurruimte Het gereconstrueerde paleoreliëf van de opgraving Someren-Waterdael III maakt deel uit van de flank van het oostelijke hooggelegen gebied van Someren, op 27,00-28,00 m NAP. De top van dat hoge gebied ligt er oostelijk van (afb. 8.45) en deze heeft een langgerekte vorm en een zuid-noordrichting.²⁰⁵¹ Op de grondwatertrappenkaart op de bodemkaart 1:50.000 ligt het opgravings-areaal op grondwatertrap VII.²⁰⁵² Als we te Someren-Waterdael III naar het paleoreliëf kijken, dan is er een onder- en bovengrens van 25,50 en 27,00 m NAP zichtbaar. Daarmee hebben we drie niveaus van een halve meter: het niveau 25,50-26,00 als laag, 26,00-26,50 als middelhoog

en 26,50-27,00 als hoog. Hoog wil in dit geval niet zeggen hoog op het niveau van het oostelijke hoge gebied van Someren als geheel, omdat het paleoreliëfgebied op de flank van het oostelijke hoge gebied ligt; hoog is hier dus relatief hoog.

Bewoningsplaatsen uit de vroege middeleeuwen
Bewoningsplaats 7, een Karolingische éénledige nederzetting (Einzelhof), ligt hoog in het landschap en ligt niet bij een depressie, maar wel bij een middelhoog gebied.

Bewoningsplaatsen uit de vroege-volle middeleeuwen
Over de drie bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die zowel in de vroege als de volle

Tabel 8.23 Ligging van bewoningsplaats 7 met een éénledige nederzetting uit de vroege middeleeuwen van Someren-Waterdael III ten opzichte van het paleoreliëf.

Bewoningsplaats	Hoogteligging op paleoreliëf	Ligging bij depressie (depressie = 25,50-26,25 NAP)
Bewoningsplaats 7 met éénledige nederzetting		ligging Bp 7 bij depressie: nee (wel bij laag gebied)
Erfplaats 4 750-900	26,50-26,75NAP = hoog	nee (wel bij middelhoog gebied)

Tabel 8.24 Ligging van de bewoningsplaatsen 1, 2 en 3 met meerledige nederzettingen uit de vroege en volle middeleeuwen (Someren-Waterdael III) ten opzichte van het paleoreliëf.

Bewoningsplaats	Hoogteligging op paleoreliëf	Ligging bij depressie (depressie = 25,50-26,25 NAP)
<i>Bewoningsplaats 1 met meerledige nederzettingen</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 30: 700-900?	26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja
Erfplaats 31: 675-1000	26,50-26,75 = hoog (bij middelhoog)	ja
Erfplaats 33: het kan ook om twee erfplaatsen gaan, met de ene vanaf 700 en de andere onbekend	26,50-26,75 = hoog	nee
Overige erfplaatsen deel van Someren-Waterdael II		
Erfplaats 32: 850-950	26,50-26,75 = hoog	nee
<i>Bewoningsplaats 2 met meerledige nederzettingen</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 21: 700?-1000?	26,50-26,75 = hoog	nee
Erfplaats 23: 750-1050	26,50-26,76 = hoog	nee
Erfplaats 27: 750-1100/1150?	26,50-26,75 = hoog	nee
Erfplaats 26: 900-1000	26,50-27,00 = hoog	nee
Erfplaats 42: 850-1075	26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja
Erfplaats 22: 900/1000-1100 of 900/1000-1200/1225	26,50-26,75 = hoog	nee
Erfplaats 28: 1000-1100?	26,50-26,75 = hoog	nee
Erfplaats 29: 1000-1100/1125	26,50-26,75 = hoog	ja
Erfplaats 25: ? (geen vondsten; 1000-1100?)	26,50-26,75 = hoog	nee
Erfplaats 24: ? (geen vondsten)	26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja
Erfplaats 43a: ? (geen vondsten)	26,50-26,75 = hoog	ja
<i>Bewoningsplaats 3 met meerledige nederzettingen</i>	<i>Hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 17: 900-1100	26,50-27,00 = hoog	nee
Erfplaats 18: ? (na 850?)	26,75-27,00 = hoog	ja
Erfplaats 19: 900-1100	26,50-27,00 = hoog	ja
Erfplaats 20: 900-1250	26,75-27,00 = hoog	nee

²⁰⁵¹ Hiddink & De Boer 2011.

²⁰⁵² Hiddink & De Boer 2011, 29, plaat 5.

Legenda: Bp = bewoningsplaats

Afb. 8.46 Opgraving Someren-Waterdael III op het paleoreliëf (bron: Hiddink & De Boer 2011, plaat 10 A en tekening van E. de Boer VUhs 2013, aangepast).

Legenda: BP = bewoningsplaats; EP = erfplaats.

middeleeuwen hebben bestaan, bewoningsplaatsen 1, 2 en 3, is het volgende te noteren. We zien bij het te Waterdael III opgegraven deel van bewoningsplaats 1 een ligging van erfplaatsen van vooral hoog en eenmaal middelhoog en hoog. Tussen 700 en 1000 is geen verplaatsing van hoogteligging te zien. Bij bewoningsplaats 2 zijn er tot 850 alleen erfplaatsen met een hoge ligging en vanaf 850 ook erfplaatsen met een hoge en middelhoge ligging. Dat zet zich voort tot en met de laatst aangelegde erfplaats op de bewoningsplaats, eind elfde eeuw. Bewoningsplaats 3 ligt steeds hoog, vanaf het begin tot het einde. Als we kijken naar de ligging ten opzichte van depressies

blijkt dat alle drie de bewoningsplaatsen nabij depressies liggen, maar dat niet alle afzonderlijke erfplaatsen van die bewoningsplaatsen bij depressies liggen (afb. 8.46).

De bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Als we kijken naar de bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen, 4-6 en 8-15, dan blijkt een middelhoge en hoge ligging. We zien geen verschuiving van hoog naar middelhoog van de vroege naar de volle middeleeuwen. Bewoningsplaatsen 10, 11, 13 en 14, alle uit de twaalfde en of dertiende eeuw, liggen zelfs uitsluitend in een hoge zone van het paleoliëf. De bewoning blijft gedu-

Tabel 8.25 Ligging van de bewoningsplaatsen 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 en 15 met meerledige en éénledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen (Someren-Waterdael III) ten opzichte van het paleoreliëf.

Bewoningsplaats	Hoogteligging op paleoreliëf	Ligging bij depressie (depressie = 25,50-26,25 NAP)
<i>Bewoningsplaats 4 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>Ligging Bp bij depressie: nee</i>
Erfplaats 15: 1075-1175 Erfplaats 16: ?-na 1100	26,50-26,75 = hoog 26,50-26,75 = hoog	nee nee
<i>Bewoningsplaats 5 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 13: 1000-1100? (geen daterende vondsten) Erfplaats 14: begin of einde c. 1100 Erfplaats 43b: 1075-1125/1150/1175	26,25-26,75 = middelhoog en hoog 26,25-26,75 = middelhoog en hoog 26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja ja ja
<i>Bewoningsplaats 6 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: nee (wel bij middelhoog gebied)</i>
Erfplaats 3: <1100-1150> De overige erfplaatsen zijn van Someren-Waterdael II	26,50-26,75 = hoog	nee (wel bij middelhoog gebied)
<i>Bewoningsplaats 8 met een éénledige nederzetting</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: nee (wel bij middelhoog gebied)</i>
Erfplaats 5: volle middeleeuwen (geen daterende vondsten)	26,50-26,75 = hoog	nee (wel bij middelhoog gebied)
<i>Bewoningsplaats 9 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 1 1150-1225 Erfplaats 2 1100-1200 De overige erfplaatsen zijn van Someren-Waterdael II	26,25-26,75 = middelhoog en hoog 26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja nee (wel bij middelhoog gebied)
<i>Bewoningsplaats 10 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 6 (staat niet in paragraaf 8.5) Erfplaats 7 ?-1125/1175 Erfplaats 8 1150/1175-1225/1250	26,50-26,75 = hoog 26,50-26,75 = hoog 26,50-26,75 = hoog	ja nee ja
<i>Bewoningsplaats 11 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 9: 1100-1200 Erfplaats 10 1100-1150/1200	26,50-27,00 = hoog 26,50-27,00 = hoog	ja nee (wel bij middelhoog gebied)
<i>Bewoningsplaats 12 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 11: 1100-1150/1200	26,50-27,00 = hoog	nee (wel bij middelhoog gebied)
Erfplaats 12: 1075-1175	26,25-26,75 = middelhoog en hoog	ja
<i>Bewoningsplaats 13 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 34: 1100-1250 Erfplaats 35: 1150-1250 Erfplaats 36: 1100-1250 Erfplaats 37: 1050-1150?	26,50-27,00 = hoog 26,75-27,00 = hoog 26,50-27,00 = hoog 26,75-27,00 = hoog	ja nee nee nee
<i>Bewoningsplaats 14 met meerledige nederzetting(en)</i>	<i>hoogteligging op paleoreliëf</i>	<i>ligging Bp bij depressie: ja</i>
Erfplaats 38: 1150-1225 Erfplaats 39: 1100-1200 Erfplaats 40: 1100-1200 Erfplaats 41: ?-1175/1200	26,75-27,00 = hoog 26,75-27,00 = hoog 26,50-27,00 = hoog 26,50-27,00 = hoog	ja nee nee ja

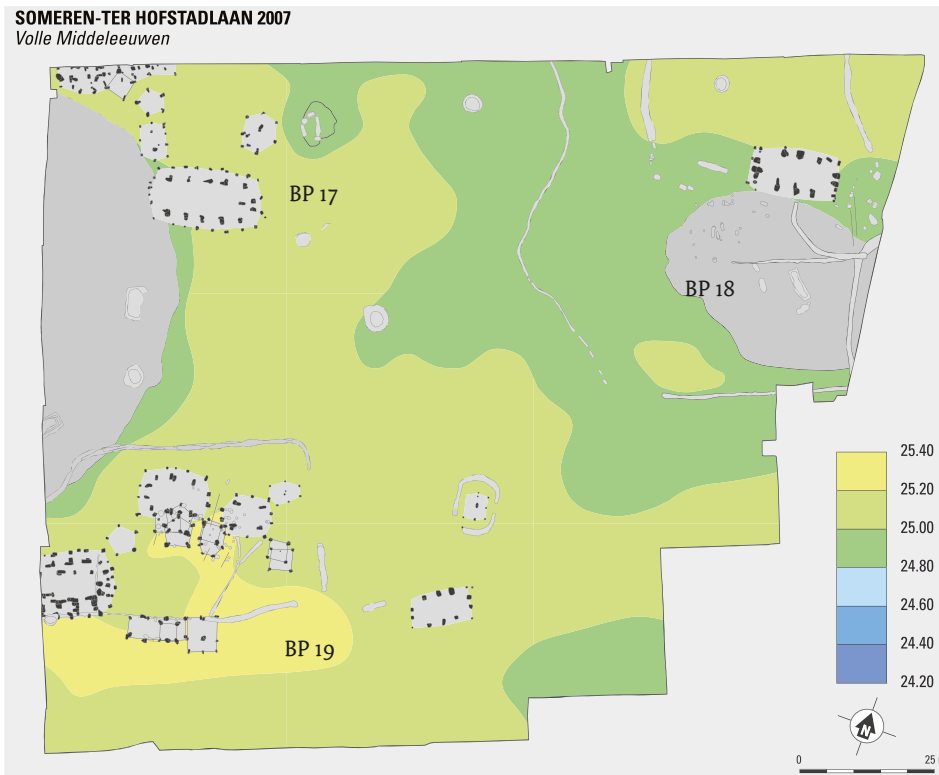
Legenda: Bp = bewoningsplaats.

rende de hele vroege en volle middeleeuwen middelhoog en hoog liggen. De enige lage gebieden in het uitgestrekte opgravingsareaal zijn depressies.

Dat kan er op wijzen dat een andere natuurlandenschappelijke variabele de ligging van de bewoningsplaatsen bepaalde.²⁰⁵³ Daarbij kan het met name om de ligging bij depressies gaan. We zien

namelijk dat bewoningsplaatsen vaak bij depressies liggen, acht van de elf keer. Door de hoge dichtheid van de verspreide bewoning in Waterdael III kan die ligging bij depressies deels ook toeval zijn: door die hoge dichtheid kwamen sommige erfplaatsen 'automatisch' bij depressies te liggen. Toch waren depressies in de volle middeleeuwen meer van belang als in de vroege

²⁰⁵³ Naast cultuurlandschappelijke variabelen, terwijl beide variabelen samen met specifieke maatschappelijke variabelen samenhangen (zie paragraaf 8.7).

Afb. 8.47 Opgraving Someren-Ter Hofstadlaan op het paleoreliëf (bron: De Boer & Hiddink 2009, 37, plaat 5B en fig. 6.1 aangepast).

Legenda: BP = bewoningsplaats.

Tabel 8.26 Ligging van de bewoningsplaatsen 17, 18 en 19 met mogelijke éénledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen (Someren-Ter Hofstadlaan) ten opzichte van het paleoreliëf.

Bewoningsplaats	Hoogteligging op paleoreliëf	Ligging bij depressie (depressie = 24,20-24,80 NAP)
Bewoningsplaats 17 met éénledige nederzetting?	hoogteligging op paleoreliëf	ligging Bp bij depressie: ja
Erfplaats 1 1150-1225	24,80-25,20 = middelhoog en hoog	ja
Bewoningsplaats 18 met éénledige nederzetting?	hoogteligging op paleoreliëf	ligging Bp bij depressie: ja
Erfplaats 2 1125-1175	24,80-25,20 = middelhoog en hoog	ja
Bewoningsplaats 19 met éénledige nederzetting?	hoogteligging op paleoreliëf	ligging Bp bij depressie: ja
Erfplaats 3 1150-1225	25,00-25,40 = hoog	ja

Legenda: Bp = bewoningsplaats.

middeleeuwen, gezien de daarin aangelegde structuren (bij bewoningsplaatsen 10, 11, 12, 13 en tussen de bewoningsplaatsen 2, 3 en 5 in). Ligging bij depressies lijkt dus in een aantal gevallen geen toeval te zijn. Men gebruikte die depressies en nam ze op in de erfcompositie en erfindeling, zoals op bewoningsplaats 12 en

mogelijk 11. Waar die depressies voor gebruikt zijn, wordt hieronder besproken. Bij de ligging van de bewoningsplaatsen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan kan het ten dele ook om een ligging bij een andere natuurlandschappelijke zone gaan: de rand van een (veel grotere) langgerekte laagte. In het geval van Someren is

dat de rand van de laagte waar in ca. 1832 op de kadasterkaart de bewoning ligt, als een langgerekt lint (afb. 8.49). De bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen tegen de rand van die langgerekte laagte hebben eveneens een langgerekt lintpatroon. Dat kan geen toeval zijn.

Van Someren-Acaciaweg (Someren bewoningsplaatsen 15 en 16) is geen vlakhoogtekaart gemaakt vanwege de beschikbaarheid van onvoldoende gegevens over de profielopbouw.²⁰⁵⁴ Te Someren-Ter Hofstadlaan is wel een vlakhoogtekaart gemaakt (afb. 8.47). Het paleoreliëf hier heeft een onder- en bovengrens van 24,20 en 25,40 m NAP. Daarmee hebben we drie niveaus van 40 centimeter: het niveau 24,20-24,60 als laag, 24,60-25,00 als middelhoog en 25,00-25,40 als hoog. In absolute zin, naar m NAP, liggen de bewoningsplaatsen lager dan die in Waterdael III. In relatieve zin, naar hoogteligging binnen het paleoreliëf in het opgravingsareaal, liggen de bewoningsplaatsen twee keer middelhoog en hoog, en een keer hoog. Alle drie de bewoningsplaatsen liggen bij depressies. Op bewoningsplaats 18 liggen greppelstructuren bij erfplaats 2 in de depressie (net als te Someren-Waterdael III en te Lieshout-Beekseweg) en in de depressie tussen de bewoningsplaatsen 17 en 19 in liggen kuilen. Hieruit blijkt dat depressies in de volle middeleeuwen net als in Waterdael III van belang waren en dat kan de locatiekeuze deels hebben bepaald.

De bewoning ten opzichte van cultuurruimte

Naast de ontwikkeling van de bewoning ten opzichte van het natuurlandschap kunnen we ook die ontwikkeling ten opzichte van het cultuurlandschap schetsen: de ligging van specifieke nederzettingen ten opzichte van andere en eerdere nederzettingen, ten opzichte van wegenpatronen, greppelstructuren, vermoede tuinen, akkers en weiden. Someren-Waterdael III is het meest zuidelijke opgegraven deel van een groter geheel van bewoningssporen uit de vroege en volle middeleeuwen. De overige opgegraven gedeelten zijn pre-Malta. Alles bijeen genomen is uit de vroege middeleeuwen slechts een bewoningsplaats met een éénledige nederzetting gevonden: Someren bewoningsplaats 7 (afb. 8.48).

Verder dateert uit de vroege middeleeuwen een bewoningsplaats met een meerledige nederzetting, cluster O, die ongepubliceerd is.²⁰⁵⁵ Uit de periode van vroege-volle middeleeuwen zijn vier

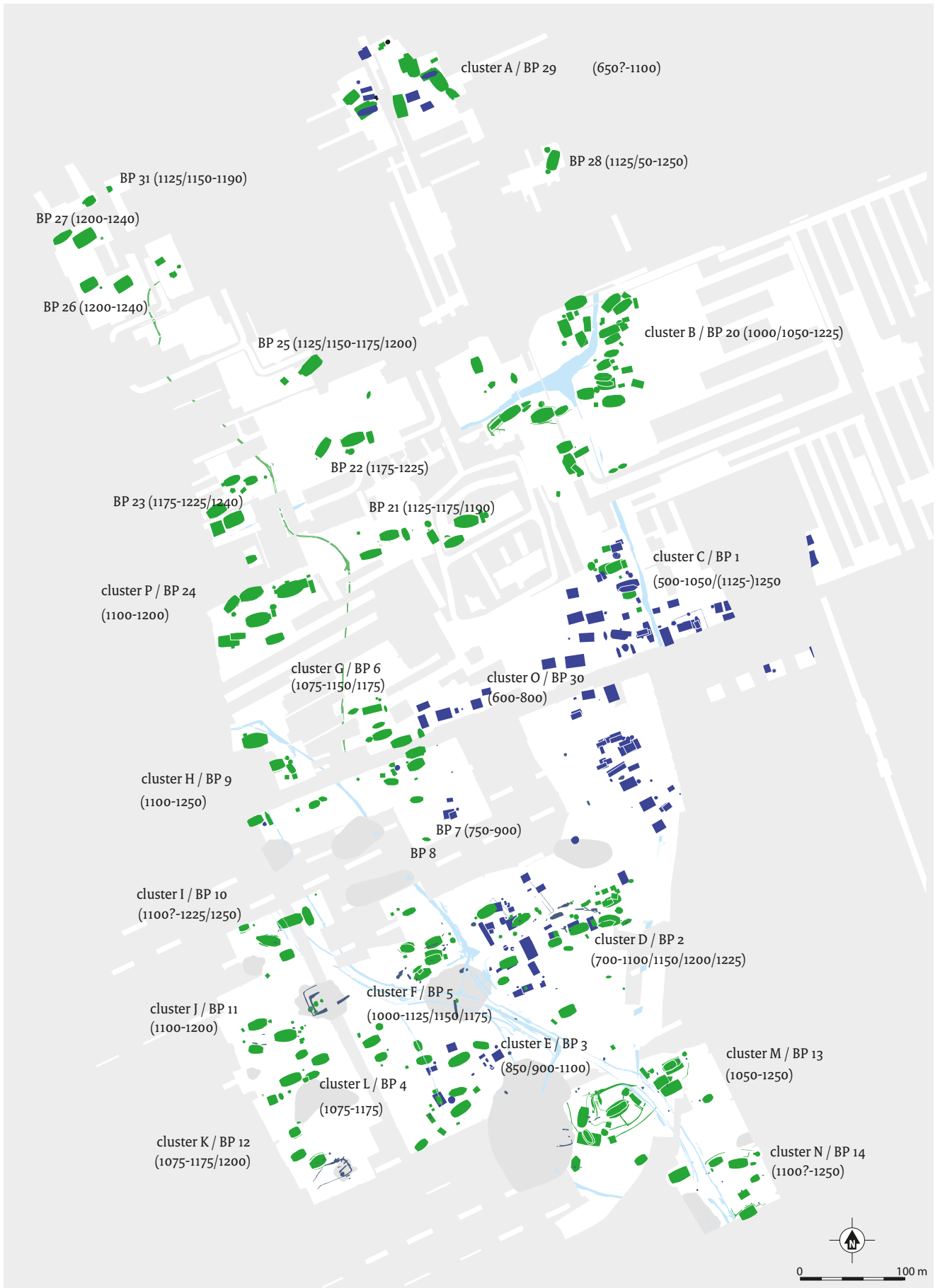
clusters van bewoning aanwijsbaar (afb. 8.48) met in elk cluster een reeks opeenvolgende meerledige nederzettingen, hier als zodanig benoemde clusters A, C, D en E.²⁰⁵⁶

Als we kijken naar bewoningsplaatsen uit alleen de volle middeleeuwen te Someren als geheel zien we cluster B opgegraven te Someren-Hoge Akkers (pre-Malta) en de bewoningsplaatsen 4 tot en met 14. Alleen de bewoningsplaats 8, van Someren-Waterdael III, heeft een éénledige nederzetting. De overige bewoningsplaatsen van Someren, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13 en 14, die zijn opgegraven bij Waterdael III, hebben alle meerledige nederzettingen.

De onderlinge ruimtelijke ligging van bewoningsplaatsen door de tijd heen
Te Someren zien we een proces dat in lijn is met een conclusie uit paragraaf 8.5 mooi geïllustreerd: in de vroege middeleeuwen bestaan vrijwel alleen langdurig bestaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (al dan niet gecombineerd met éénledige in de tijd). In de volle middeleeuwen bestaan diezelfde bewoningsplaatsen met daarnaast kortdurige en middellang bestaande bewoningsplaatsen met kleine meerledige nederzettingen. Ofwel: in de vroege middeleeuwen zijn er vrijwel alleen stabiele bewoningsplaatsen en in de volle middeleeuwen stabiele naast minder stabiele bewoningsplaatsen.

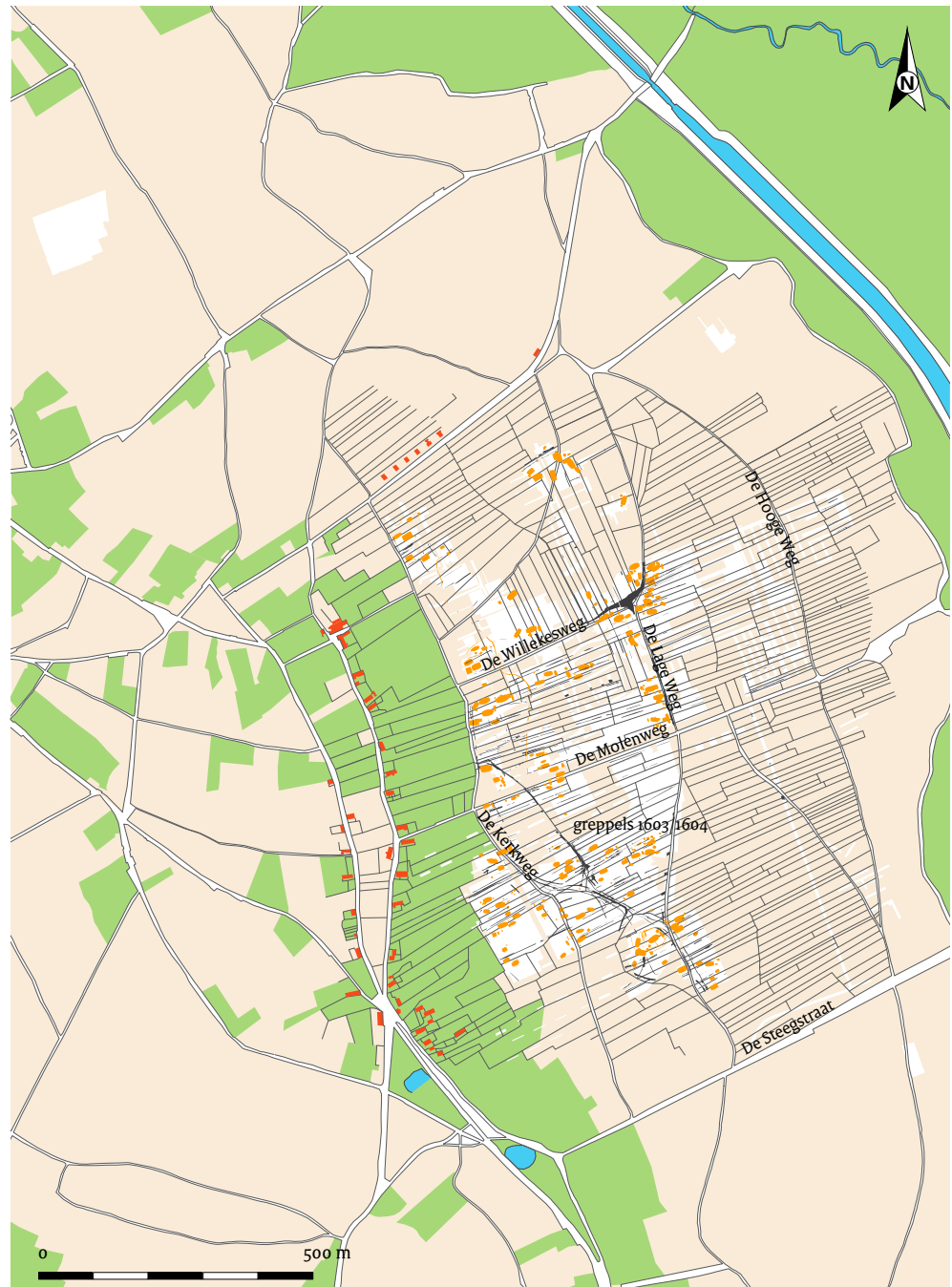
Te Someren zijn er in de vroege middeleeuwen zeker vier bewoningsplaatsen (clusters C, D en E en O) met meerledige nederzettingen en een met een éénledige (bewoningsplaats 7). Van de bewoningsplaats van cluster A weten we niet of die meerledige fasen bevatte. De clusters C, D, E en O lijken samen in carrévorm te liggen met daarbinnen een open ruimte, maar die ruimte is niet geheel opgegraven (afb. 8.48 blauwe structuren). Mogelijk liggen binnen die open ruimte, dat wil zeggen aan de randen daarvan, erfgrafveldjes, net als bij de (mogelijke) open ruimten binnen de Merovingische nederzettingen van Dommelen en Geldrop zoals Theuws betoogde.²⁰⁵⁷ Een carrévorm qua opstelling van gebouwen rond een open ruimte is ook waarneembaar bij een Karolingische bewoningsplaats gevonden te Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2, al is deze ruimte veel kleiner.²⁰⁵⁸

In de volle middeleeuwen zijn er bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die vanaf de vroege middeleeuwen bestaan (afb. 8.48; clusters C, D en E; bewoningsplaatsen 1, 2

Afb. 8.48 De bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen in de arealen van de opgravingen Someren-Witvrouwenbergweg, Someren-Waterdael I, I en II en Someren Hoge Akkers. Voor de ligging van de opgravingen zie afb. 8.45 (bron: De Boer & Hiddink 2012, 28, plaat 6 aangepast).

Legenda: A. vroeg-middeleeuwse structuren; B. vol-middeleeuwse structuren; C. wegen/greppels en depressies; D. kuilen en greppels; BP = bewoningsplaats.

Afb. 8.49 De bewoning uit de volle middeleeuwen en de wegen en greppels uit de middeleeuwen en nieuwe tijd gevonden te Someren, geprojecteerd op de kadastrakaart van ca. 1830 (bron: Henk Hiddink VUHbs).

Legenda: oranje structuren = bewoning volle middeleeuwen; zwarte structuren = wegen en greppels middeleeuwen en nieuwe tijd; rode structuren = bebouwing ca. 1830. Voor de cluster- en bewoningsplaatsnummers zie afb. 8.48

en 3) met daarnaast de kortdurig en middellang bestaande bewoningsplaatsen met kleine meerledige nederzettingen (clusters G-N en P-R, afb. 8.48 groene structuren). Dit is een dynamiek naar aard van bewoningsplaatsen (bestaansduur en éénledig versus meerledig karakter), er is ook een dynamiek naar omvang. Parallel aan de ontwikkeling naar soorten bewoningsplaatsen is er namelijk in de volle middeleeuwen ook een toename en verdichting van de bewoning binnen het gebied van de opgravingsarealen. De vraag kan worden gesteld of dit wijst op sterke bevolkingsgroei in de volle middeleeuwen ten opzichte van de vroege middeleeuwen. In paragraaf 8.7 wordt daar op ingegaan.

De ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van wegen en greppels

De wegen en greppels (afb. 8.49) van de als zodanig aangeduide '1600-reeks' van Someren-Waterdael III bevatten vondstmateriaal, maar daarmee is de aanvang van die structuren volgens de opgravers niet precies te dateren. De opgravers beroepen zich daarom op indirecte informatie. Een indirecte aanwijzing voor de ouderdom van een aantal van de wegen en greppels is het feit dat die soms bewoning 'mijden'.²⁰⁵⁹ Als wegen en greppels tussen een reeks erfplaatsen uit een bepaalde periode liggen, zonder dat gebouwen die wegen en greppels oversnijden, kunnen ze gelijktijdig en in oorsprong zelfs ouder zijn geweest. Dat is te Someren-Waterdael III, maar ook bij Waterdael I en II en Hoge Akkers bij een aantal wegen en greppels het geval.²⁰⁶⁰ Alle wegen 'mijden' te Waterdael III de bewoning, op de Kerkweg na, en kunnen dus uit de volle middeleeuwen stammen. Bij zeker drie kruispunten wordt aan een datering in de volle middeleeuwen gedacht. Tussen bewoningsplaatsen 10 en 11 liggen 'ongehinderde' rechte greppels en zo ook tussen erfplaatsen 9 en 10 en tussen erfplaatsen 11 en 12. Bij de eerste twee situaties gaat het om twee dubbele greppels, die wijzen op een weg. Zij kunnen uit de volle middeleeuwen dateren of van kort daarna en hielden rekening met de aanwezige bewoning. De greppel die bewoningsplaats 3 doorsnijdt, kan ook een volmiddeleeuwse datering hebben omdat de bewoning daar in de elfde eeuw ophoudt. Gezien de oriëntatie kan de greppel synchroon met de twaalfde-eeuwse bewoning zijn. Op deze wijze zijn terreinafbakeringen zichtbaar rond erfplaatsen/

bewoningsplaatsen. Het kan daarbij om erfplaatsafbakeringen gaan met inbegrip van tuinen en bijvoorbeeld vlasakkers en huisweiden in depressies.

Het beeld van de bewoning in relatie tot wegen en greppels

Met de beschikbare informatie over de dateringen van de wegen en de greppels kunnen we het volgende beeld schetsen van de bewoningsontwikkeling in relatie tot de ontwikkeling van wegen en greppelsystemen in de vroege middeleeuwen. Te Someren als geheel is op het dekzandeiland in de loop der tijd eerst het carrévormige patroon van bewoningsplaatsen zichtbaar uit de vroege middeleeuwen (clusters O oost-west gericht, C noord-zuid gericht, D + F oost-west gericht; afb. 8.48). Parallel aan elk van die bewoningsplaatsen kan theoretisch een weg hebben gelegen (afb. 8.48). Mogelijk dat de noord-zuid gerichte *Lage Weg* die op de kadas-terkaart van ca. 1832 is te zien (afb. 8.49) en archeologisch is gevonden, door cluster C heen liep (ook tussen gebouwen door, zie afb. 8.48 blauwe structuren). Het lijkt er op dat deze weg een doorgaande weg was, een hoofdweg, en dat de wegen bij de oost-westclusters O en D + F zijwegen waren. Bij die hoofdweg kan in de vroege middeleeuwen ook cluster A in het noorden hebben gelegen, alleen lag die weg dan meer westelijk.²⁰⁶¹

Vanuit die carrévormige groep bewoningsplaatsen worden in de volle middeleeuwen nieuwe erfplaatsen aangelegd en nieuwe wegen tot stand gebracht. Ten noorden van cluster C wordt vanaf de elfde eeuw een nieuw cluster erfplaatsen aangelegd aan *de Lage Weg* (afb. 8.48 en 8.49; Someren cluster B).²⁰⁶² Haaks op de noord-zuid weg wordt een dwarsweg gemaakt, *de Willekesweg*. Langs die dwarsweg komen in de twaalfde eeuw nieuwe erfplaatsen te liggen.²⁰⁶³ Mogelijk liep *de Lage Weg* eerst langs cluster A en kwam deze na aanleg van Someren cluster B iets oostelijker te liggen. Zo ontstond een kruispunt van drie wegen te midden van cluster B. Ten westen van de clusters O en D werden in de elfde en twaalfde eeuw nieuwe erfplaatsen aangelegd (afb. 8.48 clusters F tot en met L en afb. 8.49) waardoor tevens nieuwe wegen ontstonden.²⁰⁶⁴ Tot die nieuwe clusters behoort ook cluster F, direct ten westen van cluster D, met een drie-fasige erfplaats en een omgreppeld terrein. Tevens ontstond een nieuwe oost-west gerichte

²⁰⁵⁴ Hoogendijk & Hiddink 2015.

²⁰⁵⁵ Van Renswoude 2002.

²⁰⁵⁶ Cluster A is opgegraven door de ROB, alle andere clusters door de UvA en de VU (Verwers 1999; Schabbink 1996, 1999, 2004; Hakvoort 1999; Van Renswoude 2002; De Boer & Hiddink 2012).

²⁰⁵⁷ Theuvs 2008a en de discussie daarvan in paragraaf 8.1.

²⁰⁵⁸ Brouwer & Van Mousch 2015 en paragraaf 8.5 alhier.

²⁰⁵⁹ De Boer & Hiddink 2012, 189-191.

²⁰⁶⁰ Schabbink 2004.

²⁰⁶¹ Verwers 1999.

²⁰⁶² Zie voor die cluster Schabbink 1996, 2004 en voor de erfplaatscode Huijbers 2007.

²⁰⁶³ Gevonden te Someren-Waterdael I en II; zie Schabbink 1996, 1999; Huijbers 2007.

²⁰⁶⁴ Het is ook mogelijk dat eerst de nieuwe wegen door berijding ontstonden, waarna er erven naast werden aangelegd. Maar het is ook mogelijk dat de nieuwe wegen en de nieuwe erven gelijktijdig zijn ontstaan.

weg bij de driefasige erfplaats van cluster F. Die oost-west gerichte weg staat niet op de kadasterkaart van ca. 1832 en vormt een verbinding tussen de noord-zuid gerichte *Lage Weg* en de eveneens noord-zuid gerichte *Kerkweg* (afb. 8.49). De *Kerkweg* kan ook zijn ontstaan in de twaalfde eeuw met de aanleg van de nieuwe erfplaatsen (clusters R, P, H en I). Deze *Kerkweg* lag deels op de rand van de langgerekte laagte waar in ca. 1832 de dorpskern ligt. Bij de rand van die laagte lagen niet alleen de genoemde clusters/bewoningsplaatsen. Daar lagen ook de clusters J en K, die tevens bij de nieuwe oost-west weg liggen (afb. 8.49) met greppels er parallel aan. Zo is een langgerekte noord-zuid gericht lint zichtbaar van bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen dat een ongelijktijdige noord-zuid gerichte tegenhanger lijkt van het bewoningslint uit ca. 1832, dat zichtbaar is op de kadasterkaart van ca. 1832 (afb. 8.49). Die ligging bij een rand van een langgerekte laagte, zien we ook te Dommelen-Kerkkokers (de beekdal-nederzetting tussen 1050 en 1250)²⁰⁶⁵ en te Lieshout-Beekseweg, waar erfplaatsen aan beekdalranden liggen.²⁰⁶⁶

Bij de driefasige erfplaats van cluster F ontstond ook een kruispunt van drie wegen (waaronder de *Lage Weg*), precies op de plaats van een depressie in het landschap en zodanig dat van een driehoekige ruimte sprake lijkt. Er kan sprake zijn van een veekraal en een voorloper van de driehoekige *plaatse* zoals bekend uit de late middeleeuwen en later, het driehoekige dorpsplein.²⁰⁶⁷ De ligging van een erfplaats met meerdere fasen bij die driehoek kan er op wijzen dat het hier in de twaalfde eeuw om een belangrijke centrale plaats ging.²⁰⁶⁸

Verder wordt een omgreppelde erfplaats aangelegd aan de nieuwe oost-west gerichte weg in het zuiden in cluster M (afb. 8.49 kruispunt greppels 1603/1604 en de *Lage Weg*) en nog verder zuidelijker wordt langs de *Lage Weg* cluster N aangelegd (afb. 8.48 en 8.49). In de elfde en twaalfde eeuw ontstaan, als verandering ten opzichte van de tijd daarvoor, nieuwe wegen door een verdichting van de bewoning en de verlegging van bestaande wegen. Verder zien we, naast nieuwe erfplaatsen westelijk en zuidelijk van de vroegmiddeleeuwse bewoningsplaatsen, iets zeer markants: het ontstaan van het noord-zuid gerichte bewoningslint bij de rand van de langgerekte laagte.

Bij Someren-Acaciaweg is een erfplaats gevonden met erven die qua omvang afwijken van gangbare erven uit de volle middeleeuwen.²⁰⁶⁹ Deze is afwijkend vanwege de omvang van de gebouwen en de aanwezigheid van een omgrachting.²⁰⁷⁰ Het betreft een bewoningsplaats met meerdere opeenvolgende éénledige nederzettingen die nabij de kerk van Someren ligt. Dichtbij ligt een toponiem *Hoofd Stad*. Historisch-geografisch onderzoek kan bepalen of die naam iets met de woonplaats te maken heeft of niet. Het kan om een woonplaats van een lokale aristocratische familie gaan,²⁰⁷¹ maar alleen historisch onderzoek kan daar duidelijkheid in verschaffen. De Sint-Lambertuskerk van Someren, die dichtbij ligt, kan een rol hebben gespeeld in de locatiekeuze van de woonplaats of andersom, tenzij beide gelijktijdig zijn aangelegd.

De oudste kadasterkaart als ingang op de cultuurlandschapsgeschiedenis

Te Someren zien we dat sommige opgegraven fenomenen uit de volle middeleeuwen op de kadasterkaart zijn te zien. Het gaat om wegen, akkeromgreppelingen en zelfs een erfomgreppeling (bewoningsplaats 13, westelijke erfplaats). Als wegen en greppelvormen continuïteit tot in ca. 1832 kennen, kunnen we ons ook afvragen of akkergrenzen uit de volle middeleeuwen op de kadasterkaart zijn aan te wijzen. Niet alle markeringen hoeven te zijn ingegraven met greppels, er kunnen ook boven het maaiveld uitstekende markeringen zijn toegepast zoals houtwallen en hekwerken. Daarmee is de kadasterkaart van ca. 1832 - deels - een bron voor de reconstructie van het cultuurlandschap van de volle middeleeuwen. Ten tijde van het Kempenproject in de jaren tachtig van de vorige eeuw werd gesteld dat vroegmiddeleeuwse bewoning niet meer met de kadasterkaart van 1832 zichtbaar te maken zou zijn omdat archeologisch onderzoek in Dommelen, Bladel en Hulsel aantoonde dat nederzettingen in de vroege middeleeuwen elders lagen dan op de plaats van hedendaagse dorpskernen.²⁰⁷² Maar dankzij de archeologie van de laatste decennia, met name het onderzoek te Someren, Laarbeek en Nistelrode, is duidelijk geworden dat de kadasterkaart alsnog een bron kan zijn voor de studie van het middeleeuwse cultuurlandschap, namelijk die van (vooral) de volle middeleeuwen. Historisch-geografisch onderzoek kan zo een waardevolle bijdrage

²⁰⁶⁵ Theuws et al. 1990.

²⁰⁶⁶ Hiddink 2005a.

²⁰⁶⁷ Knaepen & Antrop 2002.

²⁰⁶⁸ Zie paragraaf 8.7.4, De sociale vertaling van het aantal fasen van een erfplaats.

²⁰⁶⁹ Voor gangbare erven uit de volle middeleeuwen zie Huijbers 2007; 2012.

²⁰⁷⁰ Hoogendijk & Hiddink 2015 en paragraaf 8.5 alhier.

²⁰⁷¹ Hoogendijk & Hiddink 2015.

²⁰⁷² Theuws 1989 en Maas 1991.

leveren bij het onderzoek van de bewonings-geschiedenis en -dynamiek van de volle middel-eeuwen. Alleen dient dat wel te worden gecombineerd met archeologisch onderzoek. Historisch-geografisch onderzoek met de kadastrale kaart als vertrekpunt dient daarbij bewoning, wegen en gebruiksgronden te lokaliseren met geschreven bronnen tot op perceelsniveau nauwkeurig.²⁰⁷³

De ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van gebruiksgronden

Om naar de ligging van bewoningsplaatsen ten opzichte van gebruiksgronden in de vroege middeleeuwen te kunnen kijken, moet bekend zijn of er sprake was van akkers, weiden en hooilanden, om wat voor soort akkers het gaat (naar aard en intensiteit van gebruik en verzorging) en waar die akkers lagen. Te Someren-Waterdael III is uitgebreid paleobotanisch onderzoek gedaan waar veel uit is af te leiden.²⁰⁷⁴ In de vroege middeleeuwen zijn de akkergewassen rogge, gerst, emmentarwe, pluimgierst en haver aange- toond.²⁰⁷⁵ Zeker rogge werd lokaal verbouwd vanwege de vondst van kafresten. De gevonden akkeronkruiden wijzen op een voedselrijke en een matig voedselrijke bodem ter plaatse en/of in de omgeving. Het hoge leemgehalte van de omgeving impliceert relatief vruchtbare bodems. De verbouw van vlas was bij de bewonings- plaatsen in Someren belangrijk. In bijna alle monsters uit de vroege middeleeuwen was het aanwezig en ook daarmee geassocieerde akkeronkruiden zijn gevonden (zie ook hoofd- stuk 4). Vlasvezels worden gebruikt voor de productie van linnen, vlaszaad en vlasolie (om te eten) en voor het uitoefenen van bepaalde ambachten. Verder is hop en raapzaad aanwezig. Hop kan bij bierbrouwen zijn gebruikt. Verder zijn resten van tuingewassen gevonden: groenten, kruiden en fruitsoorten. Opvallend is dat meer indicatoren voor vochtig dan voor droog land zijn gevonden. Aanwijzingen voor lichte begrazing en hooiland in de vroege middeleeuwen zijn ook gevonden evenals laag- veenplanten die van de depressies kunnen komen. Struikheide was in alle monsters aanwezig, dopheide in maar twee.²⁰⁷⁶ Samen- gevat bestonden er rogge- en vlasakkers, tuinen, mogelijk boomgaarden, grasland, hooiland en droge heide op en/of in de omgeving van de vroegmiddeleeuwse bewoningsplaatsen. Waar die akkers lagen weten we niet, maar uit antro-

pologisch onderzoek blijkt dat stabiele neder- zettingen altijd bestaan bij akkers die veel zorg nodig hebben: intensief bebouwde akkers.²⁰⁷⁷ Dus de rogge en vlasakkers kunnen nabij de bewoning hebben gelegen. De tuinen en boom- gaarden zullen ook nabij de erven hebben gelegen, vanwege de intensieve zorg. In de depressies kunnen hooilanden en graslanden hebben gelegen. Dat depressies van belang waren, blijkt wel uit de ligging van bewonings- plaatsen: die kunnen hoog of laag liggen, maar ze liggen vrijwel altijd bij depressies. Verder kunnen beekdalen zijn gebruikt getuige de vondsten van zaden van wilg en els. In de volle middeleeuwen is een opvallend verschijnsel zichtbaar: naast indicatoren van leemrijke bodems zichtbaar aan akkeronkruiden, vinden we nu ook indicatoren voor leemarme bodems, ook zichtbaar met akkeronkruiden (korensla, klein tasjeskruid en schapenzuring).²⁰⁷⁸ Van der Meer en Van Haaster zien deze akkeron- kruiden als een teken van een zure leemarme zandbodem en een gedeeltelijke verarming van de oorspronkelijk leemrijke akkerbodem. Rogge is opnieuw het enige gewas dat met zekerheid lokaal is verbouwd. De akkeronkruiden passen in een landbouwsysteem van permanente verbouw van winterrogge zonder veel vrucht- wisseling, als het ware een opmaat naar de permanente akkerbouw in de late middel- eeuwen en later. Bemesting is in die situatie nodig. Het stikstofgehalte van de bodem op het terrein van de bewoning is toegenomen, zicht- baar aan stikstofminnende ruigteplanten, wat op gebruik van mest kan wijzen of op bewoning van vroegmiddeleeuws akkerland.²⁰⁷⁹ Een argu- ment om die toename van het stikstofgehalte eerder aan mest op het erf toe te wijzen, is mogelijk het toegenomen belang van veeteelt op basis van de erfsamenstellingen. Archeolo- gisch aantoonbaar zijn de veekraalachtige struc- turen, al dan niet in depressies en opkomst van mestkuilen (de drielaagige kuilen) in deze periode. Een andere aanwijzing voor mest zijn grasstengels in een monster die volgens Van der Meer en Van Haaster vanwege hun vorm (met gladde en hoekige snijvlakken) in mest moeten hebben gezeten.²⁰⁸⁰ In dat monster zaten ook mestschimmels. In een andere zijn veel wortel- stokken van grassen gevonden die mogelijk wijzen op gebruik van grasplaggen.²⁰⁸¹ De mest- kuilen kunnen aldus zijn gevuld met gras(plaggen) en mest. Het kunnen daarmee

²⁰⁷³ Zoals in Huijbers 1988a, 1988b, 1988c.

²⁰⁷⁴ Zaden: Van der Meer & Van Haaster 2012, 281-289.

²⁰⁷⁵ Van der Meer & Van Haaster 2012, 282.

²⁰⁷⁶ Van der Meer & Van Haaster 2012, 281-286.

²⁰⁷⁷ Zie paragraaf 8.7.

²⁰⁷⁸ Van der Meer & Van Haaster 2012, 288.

²⁰⁷⁹ Van der Meer & Van Haaster 2012, 296 en 289: '...de monsters uit de Volle Middeleeuwen bevatten meer stikstofliebbende soorten dan die uit de Vroege Middeleeuwen, mogelijk wijzend op veranderingen in het gebruik (of opslag) van mest...'

²⁰⁸⁰ Van der Meer & Van Haaster 2012, 289.

²⁰⁸¹ Van der Meer & Van Haaster 2012, 289.

proto-potstallen zijn geweest.²⁰⁸² Drielaagige kuilen liggen vaak bij en in de dwarsgeplaatste bijgebouwtjes op de voorzijde van het erf bij de waterput²⁰⁸³ en het kan geen toeval zijn dat eveneens op die plaats op het erf te Someren-Waterdael III de veekralen liggen (erfplaatsen 9 en 12), deels in depressies. De voorkant van het erf vervulde blijkbaar een belangrijke rol in het houden en beweiden van vee voor mestproductie. De plaats van het vee bij het woongedeelte van het huis valt te verklaren doordat men vanuit het woongedeelte van het huis direct kon toezien op het vee.

Naast akkergewassen zijn ook tuinbouwgewassen gevonden, die men verbouwd in voedselrijke tuinen.²⁰⁸⁴ Verder lag er in de volle middeleeuwen grasland, heide en bos in de omgeving. Indicatoren voor zowel hooiland en beweiding zijn gevonden.

Om akkers en akkerblokken uit de volle middeleeuwen te localiseren kunnen we de ligging van erfplaatsen, wegen, greppels en depressies gebruiken. De vraag is welke rol depressies speelden in de inrichting en structurering van het vroeg- vol en laatmiddeleeuwse cultuurlandschap. De depressies te Someren liggen vaak bij wegen, kruispunten van wegen en akkerblok-grenzen van ca. 1832. Die ligging van depressies is zichtbaar als de beelden van de kadasterkaart van ca. 1832 van Someren en de opgravingsplattegrond worden gecombineerd (afb. 8.46 en afb. 8.49). De depressies kunnen gebruikt zijn bij zichtlijnen om een grens te maken van een akkerblok, naast richtingbepalers van wegen (de wegen 'mijden' depressies).

Wat betreft de volle middeleeuwen lijkt het gebruik van de kadasterkaart als bron voor de inrichting van het akkerlandschap te Someren in een aantal gevallen mogelijk. Eerder is aangegeven dat een aantal greppels uit de volle middeleeuwen kunnen dateren omdat ze erfplaatsen 'mijden'. Die greppels liggen op plaatsen waar op de kadasterkaart van ca. 1832 perceelscheidingen en akkerblokscheidingen liggen. Met die greppels, de ligging van erven en wegen, en depressies zijn zo volmiddeleeuwse akkerblokken te begrenzen. Een tweede ingang is de stratigrafie van elementen op de kadasterkaart in combinatie met archeologische gegevens, in dit geval de ligging van een huisplattegrond opgegraven tijdens Waterdael I.²⁰⁸⁵ Dat huis ligt langs een weg die op de kadasterkaart zichtbaar is, met precies dezelfde richting. Het

feit wil nu dat die weg akkerblokken doorkruist die op de kadasterkaart te zien zijn. Als het huis en daarmee de weg volmiddeleeuws zijn, kunnen de grenzen van de betreffende akkerblokken ook volmiddeleeuws zijn. De wegen die kunnen teruggaan tot de volle middeleeuwen is een derde ingang. Als de akkerblokken op de kadasterkaart (gedeeltelijk) volmiddeleeuws zijn, is de kadasterkaart een verdere ingang op het cultuurlandschap van de volle middeleeuwen, althans de inrichting daarvan. Dat is, behalve wetenschappelijk gezien, ook van groot belang voor de nieuwe NoaA, programma's van eisen en de archeologische monumentenzorg (zie hoofdstuk 10, voor vraagstellingen).

Dat depressies belangrijke gebruiksgonden waren in de volle middeleeuwen, blijkt niet alleen uit de ligging van woonplaatsen, maar ook uit sporen en structuren erin. Te Someren liggen in drie depressies rechthoekige greppel-structuren, langwerpige kuilen en grote ronde kuilen. Hierbij wordt hier gedacht aan veekralen, namelijk het gebruik van depressies voor het vee. Mogelijk wijst die inrichting van de depressies op een toenemend belang van runderveeteelt in de volle ten opzichte van de vroege middeleeuwen. Rundbegravingen zijn ook vooral in de volle middeleeuwen aanwezig.²⁰⁸⁶

Conclusie

Te Someren is sprake van leemrijk dekzand waarin een moderpodzolbodem kan zijn ontstaan. In het gemeenschappelijke areaal van de opgravingen Waterdael en Hoge Akkers zien we fraai een verschuiving van de bewoning, deels van oost naar west. Het gaat om een verschuiving vanaf drie plaatsen aangelegd in de vroege middeleeuwen, naar andere ten westen en ten noorden daarvan, in de volle middeleeuwen. Er vindt in Waterdael III geen verschuiving qua hoogteligging plaats tussen de vroege en volle middeleeuwen. De bewoning blijft gedurende de hele vroege en volle middeleeuwen middelhoog en hoog liggen. De woonplaatsen liggen vaak bij depressies, zowel in de gebieden Waterdael/Hoge Akkers als in het gebied Ter Hofstadlaan. Een aantal bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen van het areaal van Waterdael liggen in een langgerekt zuid-noordlint aan de rand van een langgerekte laagte, de laagte waar de dorpskern in ca. 1832 ligt. Tegelijkertijd zien we naar nederzettingssamenstelling een overgang van drie bewo-

²⁰⁸² Huijbers 2007.

²⁰⁸³ Huijbers 2007.

²⁰⁸⁴ Van der Meer & Van Haaster 2012, 296.

²⁰⁸⁵ Someren-Waterdael I gebouw 9, zie Schabbink 1996.

²⁰⁸⁶ Schabbink 1996; Lascaris 2011.

ningsplaatsen met geconcentreerde nederzettingen aangelegd in vroege middeleeuwen, naar bewoningsplaatsen met kleine meerledige nederzettingen en een geconcentreerde met erfplaatsen rond een kruispunt in de volle middeleeuwen. Die met kleine meerledige liggen deels in het genoemde zuid-noord patroon. Naar ligging van woonplaatsen in het cultuurlandschap zien we de toeëigening van depressies in de volle middeleeuwen. In de volle middeleeuwen zijn depressies van groot belang, waarvoor daarin aangelegde structuren indicaties zijn. Veekralen in depressies worden zelfs opgenomen in de erfindeling en de ligging van het erf kan zijn bepaald door de wens van een veekraal in een depressie. De veekralen en de depressies (grasland) impliceren een toegenomen belang van veeteelt in de volle middeleeuwen.

De relatie bewoning en wegen is fraai in beeld gebracht te Someren. Vrijwel alle wegen en kruispunten die op de kadasterkaart van ca. 1832 zijn te zien in Waterdael en Hoge Akkers bestonden in de volle middeleeuwen. We zien zelfs een driehoekige veekraal op een kruispunt van wegen. Erven zijn vaak mee gericht met oost-west wegen en liggen niet zelden met de kopse kanten gericht op zuid-noordwegen. De botanische gegevens uit de vroege middeleeuwen tonen het bestaan van onder andere akkers, grasland, en droge heide op en/of in de omgeving van de vroegmiddeleeuwse bewoningsplaatsen. Die akkers liggen op vruchtbare bodems. Het is opvallend en belangrijk om in de volle middeleeuwen aan de akkeronkruiden het gebruik van zowel leemrijke bodems als leemarme bodems te zien. Een verarming van de bodem in die periode is mogelijk, evenals de exploitatie van meer landschappelijke zones dan daarvoor. De akkeronkruiden tonen een landbouwsysteem van permanente roggeverbouw met weinig vruchtwisseling. Dat kan een opmaat naar de permanente akkerbouw in de late middeleeuwen en later zijn. Permanente akkerbouw noodzaakt de toepassing van bemesting. Aanwijzingen voor bemesting zijn het verhoogde stikstofgehalte van de bodem op het terrein van de bewoning, mestkuilen op erven en de ligging van erven bij depressies voor veekralen. Op basis van greppels en de ligging van erven en wegen zijn mogelijk volmiddeleeuwse akkerblokken te begrenzen.

8.6.6 De mesoregio Kempisch Hoog: de microregio Eersel

Eersel ligt op het Kempisch Hoog. Geologisch bestaat deze regio uit afzettingen van de formatie van Sterksel en Boxtel, grindrijk rivierzand en dekzand. De opgraving Kerkebogten ligt deels in en deels bij een beekdalvormige laagte waarin de Kerkeloop ligt. Dat het om een beekdalvormige laagte gaat, blijkt uit de bodemkaart 1:50.000.²⁰⁸⁷ Deze sluit in oostelijke richting aan op het beekdal van de Run. Tijdens het onderzoek is niet vastgesteld dat de Kerkeloop een natuurlijke beek als voorganger heeft gehad.²⁰⁸⁸

De ligging van de bewoning ten opzichte van natuurruimte

Uitgaande van de kadasterkaart van ca. 1832 en de kennis van aanwezigheid van een beekdalvormige laagte, liggen twee bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen van de opgraving relatief hoog in het landschap (afb. 8.50). Het gaat om de bewoningsplaatsen 1 en 2, respectievelijk vindplaatsen 11 en 12. Zij liggen op de plaats waar in ca. 1832 bouwland lag. De derde bewoningsplaats, bewoningsplaats 3 (vindplaats 13), ligt deels hoog (op de plaats waar in ca. 1832 bouwland ligt) en deels laag (waar in ca. 1832 weiland ligt van de beekdalvormige laagte met de Kerkeloop). Het gaat om twee bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (bewoningsplaatsen 2 en 3) en een met een éénledige (bewoningsplaats 1). Ter plaatse van de opgraving zou een moderpodzolbodem zijn waargenomen.²⁰⁸⁹

Bij de opgraving is het paleoreliëf gereconstrueerd (afb. 8.51). De hoogtezones van het paleoreliëf van Eersel-Kerkebogten zitten tussen 26,40-29,01 m NAP. Dat is een hoogteverschil van circa 2,60 meter, op te delen in drie groepen van 87 cm (met 29,01 als hoogste punt). Dan is 26,40-27,27 m NAP laag, 27,27-28,14 m NAP middelhoog en 28,14-29,01 m NAP hoog. Te zien is dat bewoningsplaats 1 hoog ligt en bewoningsplaats 2 hoog en middelhoog. Bewoningsplaats 3 ligt lager; vooral middelhoog op het paleoreliëf. Die verschillen komen enigszins overeen met de hoogteligging uitgaande van de kadasterkaart van ca. 1832, waarop bewoningsplaatsen 1 en 2 hoger liggen dan

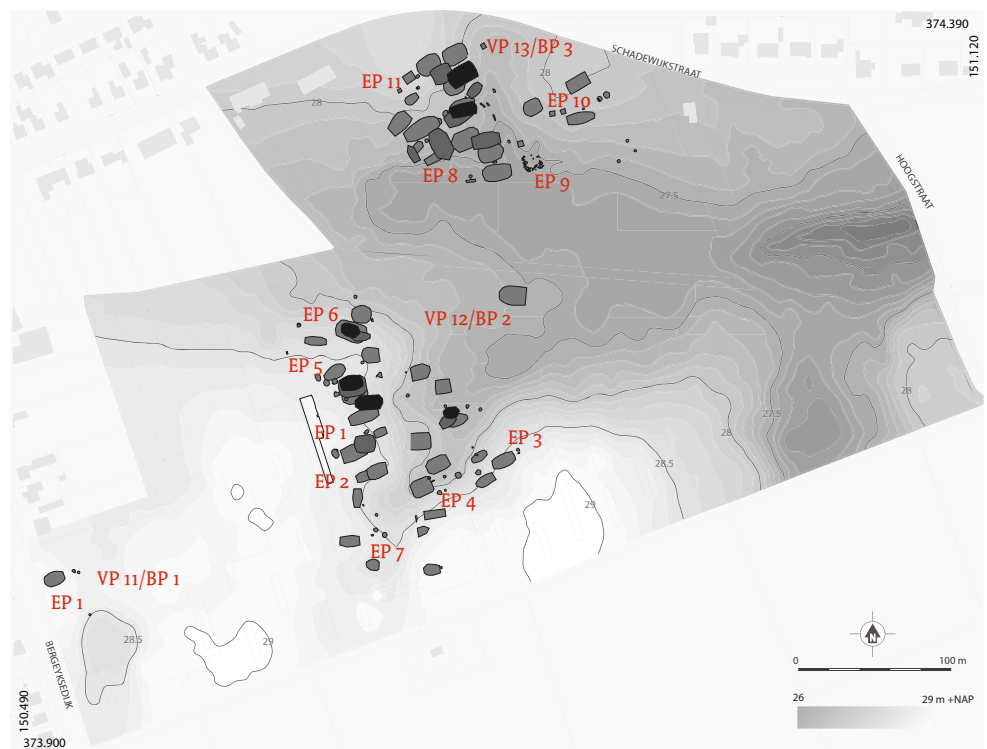
²⁰⁸⁷ Lascaris 2011, 14, fig. 3-3.

²⁰⁸⁸ Lascaris 2011, 19.

²⁰⁸⁹ Lascaris 2011, 27, plaat 1, C en D.

Afb. 8.50 De bewoning uit de volle middeleeuwen en de wegen en greppels uit de middeleeuwen gevonden te Eersel-Kerkebogten, geprojecteerd op de kadasterkaart van ca. 1832. Zwarte en grijze vlakjes zijn bouwplattegronden (bron: Lascaris 2011, plaat 7 en fig. 9.1 aangepast).
 Legenda: BP = bewoningsplaatsen.

Afb. 8.51 De bewoningsplaatsen van de opgraving Eersel-Kerkebogten uit de volle middeleeuwen ten opzichte van het paleoreliëf (bron: Lascaris 2011, fig. 3.5 en fig. 9.1 aangepast).
 Legenda: VP = vindplaats; BP = bewoningsplaats; EP = erfplaats.

Tabel 8.27 De ligging van de bewoning te Eersel-Kerkebogten ten opzichte van het paleoreliëf.

Bewoningsplaats	Hoogteligging m NAP op paleoreliëf	Hoogteligging op paleoreliëf laag, middelhoog, hoog	Ligging bij depressie
Bewoningsplaats 1 met éénledige nederzetting (Eersel-Kerkebogten vindplaats 11) 1125-1200/1225	hoogteligging NAP op paleoreliëf 28,90-29,00 m NAP	hoogteligging op paleoreliëf: hoog	ligging bp bij depressie of beekdal (vormige laagte): ja, bij depressie
Erfplaats 1125-1200/1225	28,90-29,00 m NAP	hoog	
Bewoningsplaats 2 met meerledige nederzettingen (Eersel-Kerkebogten vindplaats 12): 1050-1250	(27,60 ¹) 27,80-28,70 m NAP	middelhoog en hoog	ja: bij beekdalvormige laagte
Erfplaats 1: 1125-1200/1225	28,40-28,80 m NAP	hoog	
Erfplaats 2: geen erfplaats (bijgebouwen van erfplaats 1)	niet ter zake doende	niet ter zake doende	
Erfplaats 3: 1075-1150	28,00-28,70 m NAP	middelhoog en hoog, vooral hoog	
Erfplaats 4: 1150-1200	27,80-28,10 m NAP	middelhoog en hoog	
Erfplaats 5: 1075?-1250	28,30-28,70 m NAP	hoog	
Erfplaats 6: 1100-1200	27,90-28,50 m NAP	middelhoog en hoog	
Erfplaats 7: 1050-1125	28,50-28,70 m NAP	hoog	
Bewoningsplaats 3 met meerledige nederzettingen (Eersel-Kerkebogten vindplaats 13): 1050-1200/1225	27,30-28,30 m NAP	middelhoog en hoog, vooral middelhoog	ja: bij beekdalvormige laagte
Erfplaats 8: 1050-1200/1225	27,50-28,00 m NAP	middelhoog	
Erfplaats 9: 1125-1200	27,30-27,70 m NAP	middelhoog	
Erfplaats 10: 1050-1125 of 1075-1225	27,70-28,00 m NAP	middelhoog	
Erfplaats 11: 1100-1200/1225	27,80-28,30 m NAP	middelhoog en hoog, vooral middelhoog	

¹ 27,60 M NAP indien de ligging van gebouwen van de bewoningsplaats wordt meegenomen waarmee in de publicatie geen erven zijn omschreven.

bewoningsplaats 3. Verder liggen alle drie de bewoningsplaatsen nabij lage gebieden, zij het een depressie (bewoningsplaats 1), zij het een beekdalvormige laagte (bewoningsplaatsen 2 en 3). Daarmee is er een overeenkomst met Someren, waar bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen vrijwel altijd bij lage gebieden lagen, namelijk bij depressies.

De ligging van de bewoning ten opzichte van cultuuruimte

Vlakbij de drie bewoningsplaatsen ligt de middeleeuwse kerk die op de kadasterkaart van ca. 1832 precies op de grens van bouwland en weiland ligt, evenals bewoningsplaats 3. Mogelijk is er vanwege die overeenkomende ligging een verband tussen de ligging van de middeleeuwse kerk en de ligging van een of meer van de drie bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen van Eersel-Kerkebogten. Maar mogelijk ook werd de ligging van de bewoningsplaatsen bepaald door de ligging bij zowel akkerland als veeteeltgebieden voor een gemengd bedrijf (zie paragraaf 8.7).

Opvallend is een groot omgreppeld terrein ten oosten van bewoningsplaats 1 (afb. 8.50 op de plaats van het toponiem *groten akker*).²⁰⁹⁰ Het kan om een omgreppelde akker gaan die bij die bewoningsplaats hoort, want de greppels van die bewoningsplaats sluiten aan op de grote omgreppeling. Een parallele situatie is zichtbaar bij de bewoningsplaats van Bladel-Kriekeschoor, die ook bij een groot omgreppeld terrein ligt, en bij de omgreppelde akker van Someren bij cluster F.²⁰⁹¹ In alle drie gevallen gaat het om omgreppelde terreinen bij kleine bewoningsplaatsen. Grote met greppels afgebakende akkers zijn in elk geval zeldzaam in de volle middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant. De bewoningsplaatsen 2 en 3 liggen aan wegen die deels op de kadasterkaart van ca. 1832 zijn te zien. Bij bewoningsplaats 2 zijn die wegen wel en bij 3 niet archeologisch zichtbaar (afb. 8.50). Een aantal greppels bij bewoningsplaats 2 (afb. 8.50) zijn mogelijk nog van een andere weg er ligt, zodat bewoningsplaats 2 mogelijk (deels) aan een kruispunt van drie wegen ligt. Een ligging aan een kruispunt zien we in de volle middel-

²⁰⁹⁰ Lascaris 2011, 32-33, plaat 6, 85-89.

²⁰⁹¹ Van Dierendonck & Maas 1989; Dijkstra & Van Kempen 1996.

eeuwen in zeker drie gevallen ook te Someren (zie hiervoor).

Wat betreft paleobotanische gegevens is er te Eersel-Kerkebogten in de volle middeleeuwen verbouw van rogge, haver, bedekte gerst, boekweit, vlas en biet.²⁰⁹² Exploitatie van heide is mogelijk. Gedeeltelijk is ook bos aanwezig. Men denkt aan continue teelt van gewassen op schrale, zure zandgrond, waarschijnlijk wintergraan (rogge) afgewisseld met zomergraan (gerst, haver en boekweit). Er wordt verondersteld dat deze graanteeltwijze intensieve bemesting nodig heeft. De akkeronkruiden wijzen op akkerland op zowel voedselrijke als matig vruchtbare bodems. Er zijn ook indicatoren voor tuinbouw gevonden op een rijke ondergrond, maar net als te Someren kan het daarbij om vroegmiddeleeuwse woongrond gaan dat wordt hergebruikt als tuin in de volle middeleeuwen vanwege de hoge bodemvruchtbaarheid.

Conclusie

Te Eersel-Kerkebogten is geen bewoning uit de vroege middeleeuwen gevonden. Er is sprake van twee bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen en een met een éénledige, alle uit de volle middeleeuwen. De bewoning ligt telkens bij lage gebieden. Er is ook een omgepeld terrein gevonden, een akkerareaal dat vanwege de greppels privébezit kan zijn geweest. Net als te Someren lijkt permanente akkerbouw (met vruchtwisseling) ook hier reeds in de volle middeleeuwen te hebben bestaan. Ook hier zal dus bemesting en intensieve veeteelt van belang zijn geweest.

8.6.7 De mesoregio en microregio Weert

Het natuurlijke landschap van de microregio

Deze microregio is de enige die geheel overlapt met een landschappelijke eenheid: het dekzand-eiland van Weert. Dat dekzand-eiland is relatief leemrijk en bevat veel depressies. De microregio ligt in een opvallende plaats in de Roerdalslenk, op een lokale verhoging (afb. 8.52 boven en onder alle sites).

Daardoor fungeert het als een waterscheiding van drie beken: de Aa, de Tungelroyse beek en de Dommel. Te Nederweert-Rosveld bleek het leemgehalte van de top van het dekzand 16-38 % te bedragen.²⁰⁹³ In Kampershoek Noord I is

onderzoek naar het leemgehalte gedaan. Dat bedraagt daar tussen 31-33,7 tot 59,4-63,8%.²⁰⁹⁴ Te Kampershoek Noord II is het leemgehalte niet gemeten en wordt aan percentages van 30-50 % leem gedacht.²⁰⁹⁵ Hiddink neemt aan dat er zich in het dekzand van alle drie de sites moderpodzolen hebben ontwikkeld. In de lagere delen van het landschap ontwikkelden zich veldpodzolen.

De bewoning ten opzichte van natuurruimte

Er zijn nauwelijks sporen van vroegmiddeleeuwse bewoning tijdens de Malta-periode opgegraven. Alleen Kampershoek Noord I heeft een gedeelte van een bewoningsplaats uit de vroege middeleeuwen opgeleverd. Daardoor kan voor die periode geen dynamiek gereconstrueerd worden aangaande de ligging ten opzichte van het paleoreliëf. Bij de pre-Malta-opgravingen te Weert, die ten zuiden liggen van de Malta-opgravingen (Kampershoek-Noord 1 en 2; afb. 8.52 onder), zijn wel vroeg- en volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen gevonden. In totaal zijn negen sites met vroegmiddeleeuwse bewoning gevonden bij in totaal drie opgravingen, Weert-Kampershoek(-Zuid), Laarderweg/Molenakker en Klein Leuken. Echter bij zeven van de negen sites gaat het om incompleet onderzochte bewoningsplaatsen.²⁰⁹⁶ Daardoor is geen dynamiek waar te nemen aangaande de aard van bewoningsplaatsen naar samenstelling en omvang en, omdat de de publicaties van de opgravingen geen paleoreliëf tonen, evenmin een dynamiek in ligging van bewoningsplaatsen door de tijd heen. Er kan, op basis van de onderzoeken uit de Malta-periode wel naar de ligging van de volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen ten opzichte van het paleoreliëf gekeken worden.

Nederweert-Rosveld

Het paleoreliëf van het onderzoeksgebied is tussen 31,00 en 32,70 m NAP.²⁰⁹⁷ Als we dat opdelen in drie hoogtezones, kunnen we 31,00-31,63 als laag, 31,63-32,26 als middelhoog en 32,26-32,70 als hoog aanduiden. De hoogtes van de bewoningsplaatsen in de opgegraven zones zijn weergegeven in tabel 8.28.

De bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen liggen wat hoogteligging betreft overal tussen 31,80-32,70 m NAP en dus middelhoog en hoog. Tegelijkertijd is zichtbaar dat ze aan de rand van een hoog gebied liggen. De bewoningsplaats met de hoogste ligging, bewonings-

²⁰⁹² Van der Meer 2009.

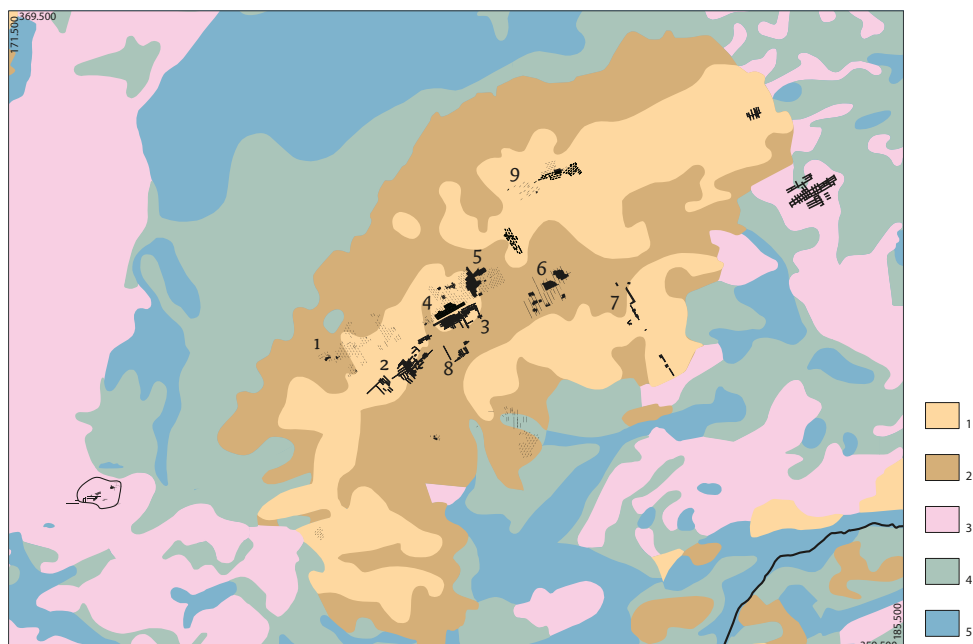
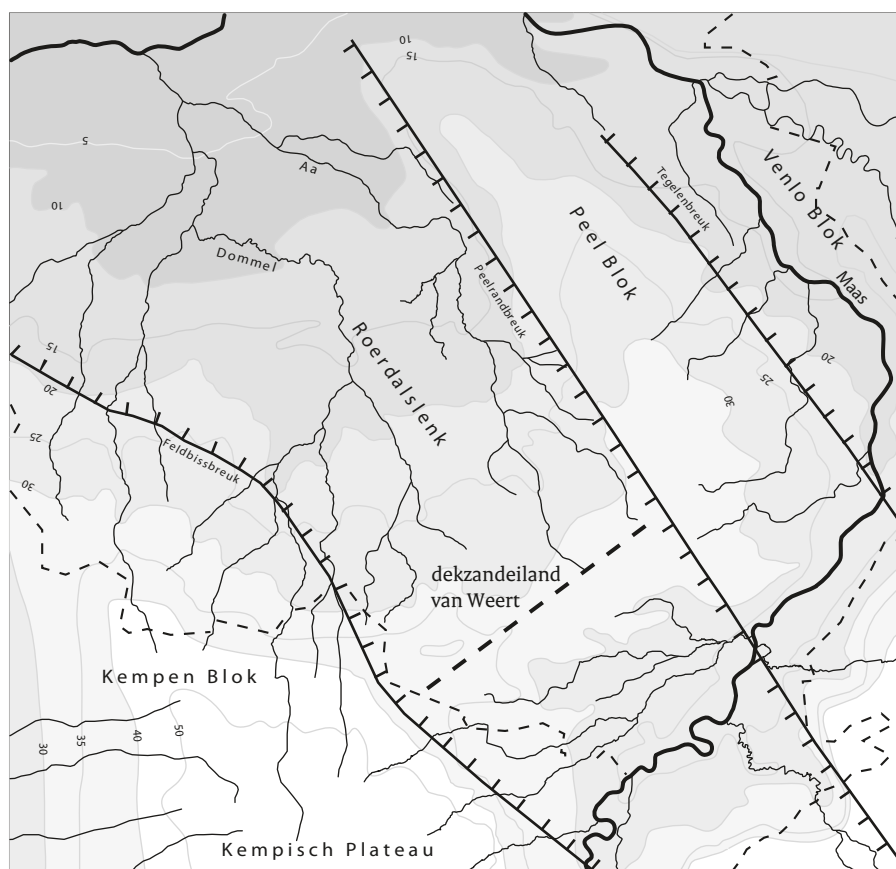
²⁰⁹³ Hiddink 2010, 19.

²⁰⁹⁴ Hiddink 2010, 23.

²⁰⁹⁵ Hiddink & De Boer 2014, 58.

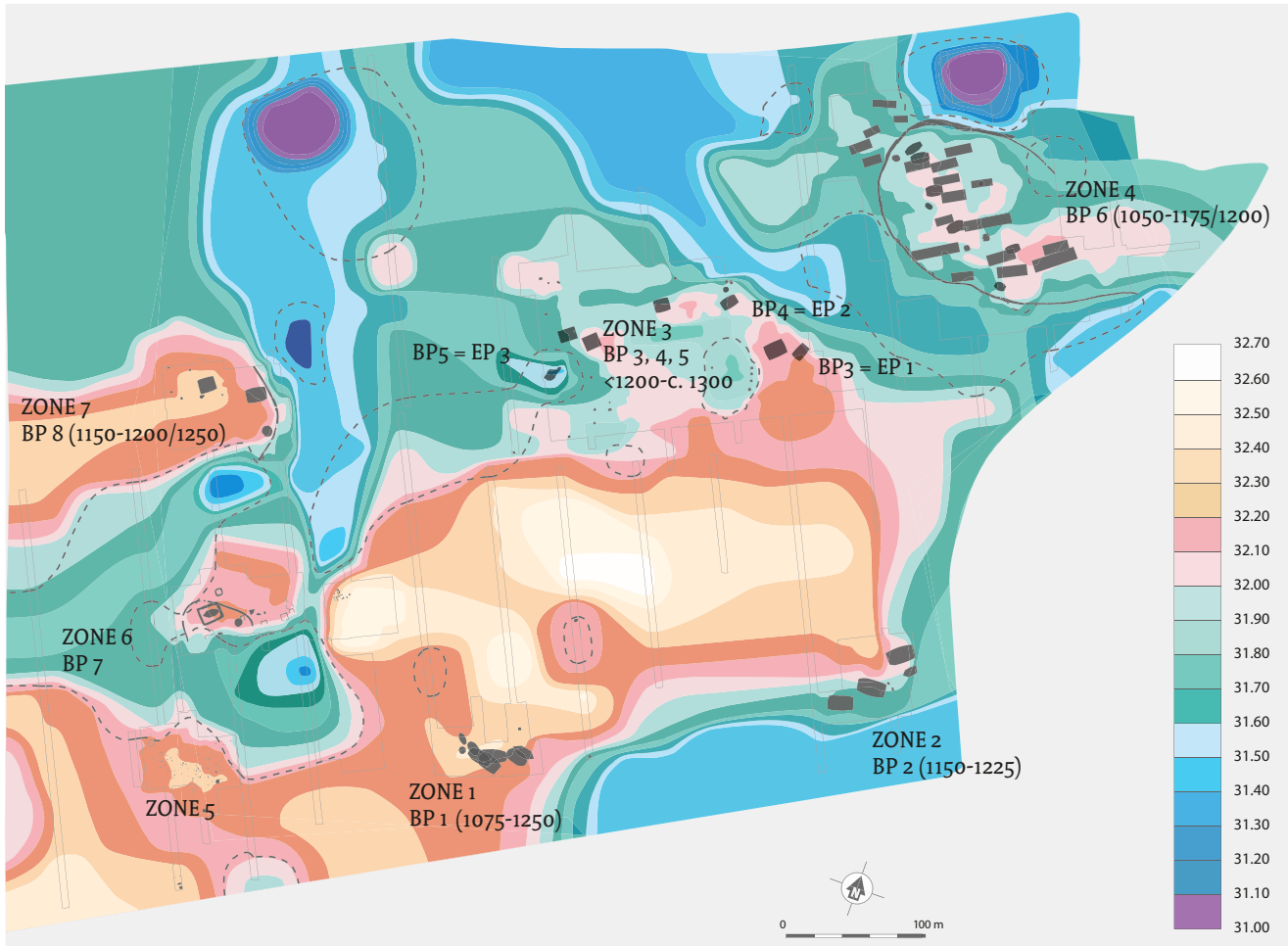
²⁰⁹⁶ Dijkstra 1998.

²⁰⁹⁷ Hiddink 2005b.

Afb. 8.52 De Meso- en tevens microregio Weert (het dekzandeiland van Weert). Boven: de regionale hoogteligging van de microregio. (Naar: Hiddink & De Boer 2014, fig. 3.1). Onder: opgravingen in de microregio genoemd in de tekst van hoofdstuk 8 (bron: Hiddink & De Boer 2014, fig. 1.3 en plaat 7).

Legenda: 1. Weert-Laarveld; 2. Weert-Molenakker/Laarderweg; 3. Weert-Kampershoek Zuid; 4. Weert-Kampershoek Noord; 5. Weert-Kampershoek Noord Fase 2; 6. Nederweert-Rosveld; 7. Nederweert-Wessemerdijk; 8. Weert-Klein Leuken; 9. Nederweert-Strateris; kleuren: 1 enkeerdgronden, grondwatertrap VII; 2 enkeerdgronden, grondwatertrap VI; 3 overige zandgronden, grondwatertrap VII/VI; 4 vochtige enkeerdgronden, veldpodzolen, grondwatertrap V; 5 natte gronden, grondwatertrap III/II.

Afb. 8.53 De bewoningsplaatsen van de opgraving Nederweert-Rosveld ten opzichte van het paleoreliëf (bij bp 6 zijn alleen de ellipsvormige grijze vlakjes middeleeuwse gebouwplattegronden) (bron: Hiddink 2005b, plaat 7 aangepast).

Legenda: BP = bewoningsplaats; EP = erfplaats; < = voor het betreffende jaar.

Tabel 8.28 Hoogteliggingen van het paleoreliëf van de opgegraven zones en bewoningsplaatsen van de opgraving Nederweert-Rosveld.

Zone 1 = bewoningsplaats 1 = 1075-1250 AD = 32,20-32,70 NAP = 6 cm middelhoog en dominant hoog = ligging aan rand hoog gebied en bij depressie

Zone 2 = bewoningsplaats 2 = 1150-1225 AD = 31,80-32,10 NAP = middelhoog = ligging aan rand depressie

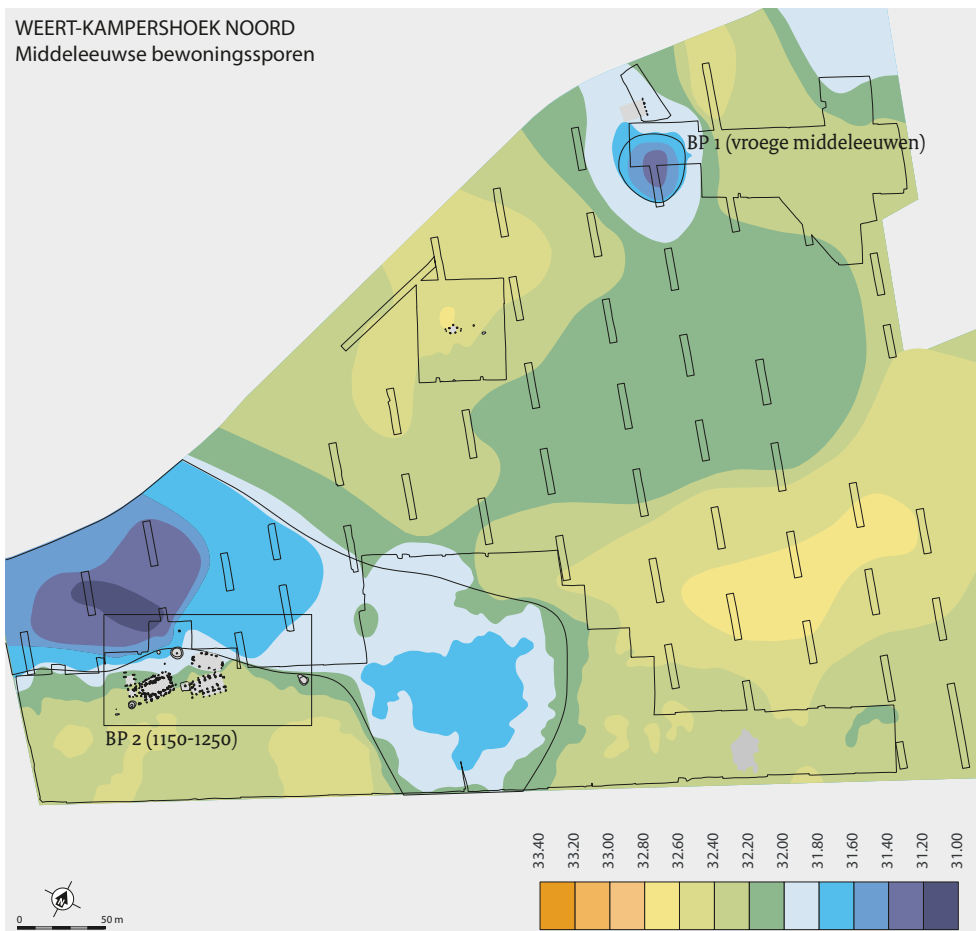
Zone 3 = bewoningsplaatsen 3, 4, 5 = ?<1200-c. 1300 AD = 31,80-32,20 NAP = middelhoog = ligging bij depressie

Zone 4 = bewoningsplaats 6 = 1050-1175/1200 AD = 31,80-32,10 NAP = middelhoog = ligging bij drie depressies

Zone 5 = ? (niet onderzocht) = ? (datering onbekend) = nemen we niet mee in de analyse

Zone 6 = bewoningsplaats 7 = datering ? = 32,10-32,30 NAP = middelhoog en hoog (en op grafheuvel) = ligging aan rand hoog gebied en bij depressie

Zone 7 = bewoningsplaats 8 = 1150-1200/1250 AD = 32,10-32,40 NAP = middelhoog en hoog = ligging aan rand hoog gebied en bij depressie

Afb. 8.54 De bewoningsplaatsen van de opgraving Weert-Kampershoek Noord I ten opzichte van het paleoreliëf (bron: Hiddink 2010, 37, plaat 5A en fig. 9.1 aangepast).

Legenda: BP = bewoningsplaats.

plaats 1, ligt juist niet midden op het omvangrijke hoge gebied, maar aan de rand daarvan. Verder zien we dat alle bewoningsplaatsen bij depressies liggen (afb. 8.53). Bezien op lokaal niveau ligt Rosveld op grondwatertrap VI op de bodemkaart 1:50.000.

Weert-Kampershoek Noord I

Het paleoreliëf van het onderzoeksgebied varieert tussen 31,00-32,80 m NAP.²⁰⁹⁸ Wanneer dit wordt opgedeeld in drie eenheden is 31,00-31,60 m NAP laag, 31,60-32,20 m NAP middelhoog en 32,60-32,80 m NAP hoog. Het gedeelte van de bewoningsplaats uit de vroege middeleeuwen, bewoningsplaats 1, ligt middelhoog. De bewoningsplaats ligt tevens bij een depressie. De bewoningsplaats uit de volle middeleeuwen, bewoningsplaats 2, uit de periode 1150-1250, ligt

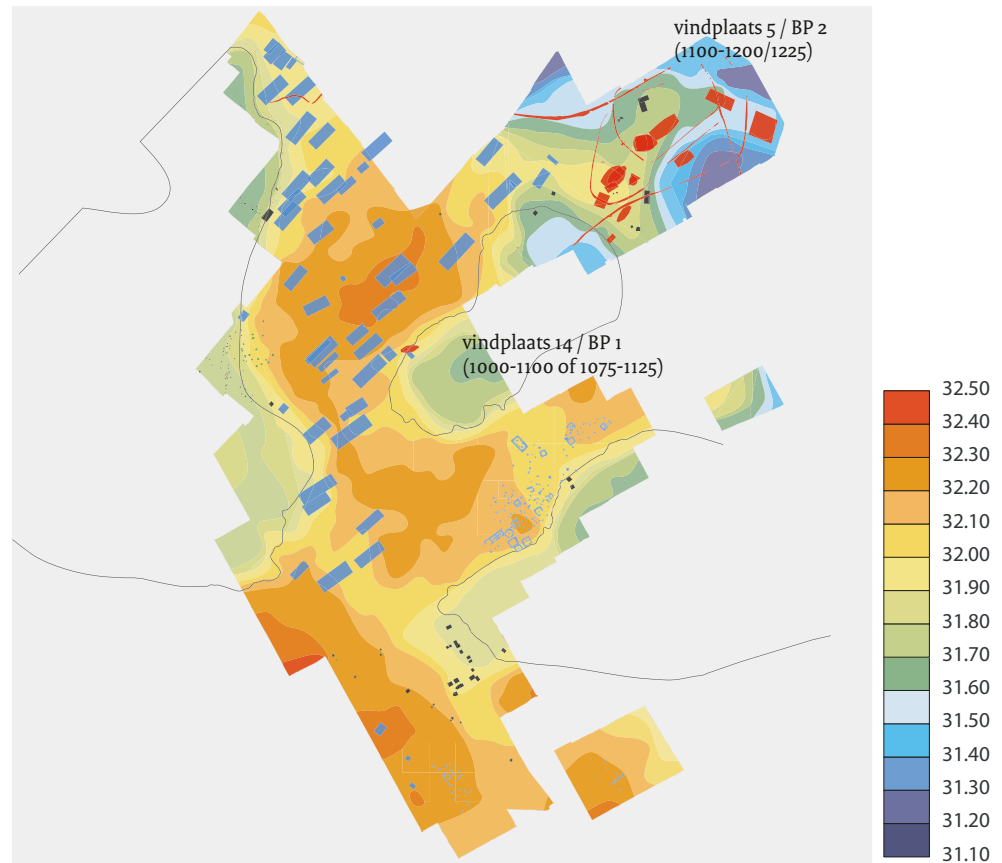
middelhoog en hoog in het paleoreliëf. Deze bewoningsplaats ligt tevens aan de rand van een depressie en de waterput is daarin aangelegd. Bij Kampershoek Noord I zijn geen grote verschillen in hoogteligging te zien van het paleoreliëf. Op de bodemkaart 1:50.000 ligt het opgravings-areal op grondwatertrap VII.

Weert-Kampershoek Noord II

Het paleoreliëf van het onderzoeksgebied varieert tussen 31,10-32,50 m NAP.²⁰⁹⁹ Opgedeeld in drie delen, is 31,10-31,56 laag, 31,56-32,02 middelhoog en 32,02-32,50 hoog. Bewoningsplaats 1 uit de volle middeleeuwen, die dateert uit ca. 1000-1100 of 1075-1125, ligt vooral middelhoog en aan de rand van een depressie. Bewoningsplaats 2 uit de volle middeleeuwen, uit 1100-1200/1225, ligt middelhoog (afb. 8.55).

²⁰⁹⁸ Hiddink 2010, 37, plaat 5A.

²⁰⁹⁹ Hiddink & De Boer 2014.

Afb. 8.55 De bewoningsplaatsen (rode gebouwstructuren) van de opgraving Weert-Kampershoek Noord II ten opzichte van het paleoreliëf (bron: Hiddink & De Boer 2014, 35, plaat 11).
Legenda: BP = bewoningsplaats.

De bewoningsplaats ligt op een uitloper van een middelhoog gebiedje aan de rand van het meest natte gedeelte van het paleoreliëf in het opgravingsareaal, een depressie. De laatmiddeleeuwse bewoning ten oosten van volmiddeleeuwse bewoningsplaats 2 ligt lager dan de volmiddeleeuwse bewoning. Op de bodemkaart 1:50.000 ligt het opgravingsareaal op vooral grondwatertrap VII (bewoningsplaats 1). Bewoningsplaats 2 ligt op grondwatertrap VI.

Weert-Laarveld

De opgraving van vindplaats Weert-Laarderveld, bevat een deel van een huis van type VOM-H1 uit de periode 1100-1250, deze ligt op 31,74-31,85 m NAP en in het paleoreliëf van het opgravingsareaal op een kop. Het betreft een kleine kop in een lager gebied.²¹⁰⁰

Bewoningsplaatsen ten opzichte van cultuuruimte: gebruiksgronden

Te Nederweert-Rosveld is uit de volle middeleeuwen haver, gerst, pluimgierst, rogge en emmertarwe gevonden. Gerst en rogge zijn lokaal verbouwd evenals vlas.²¹⁰¹ Korensla wijst op winterroggeakkers op kalkarme, zure zandgronden.²¹⁰² Te Weert-Kampershoek Noord 1 zijn gerst, vlas, rogge en broodtarwe gevonden. Rogge en vlas zijn verbouwd, maar ook gerst/tarwe en boekweit.²¹⁰³ Te Kampershoek Noord 2 is een monster uit waterput 811 van bewoningsplaats 2 (1100-1200/1225) onderzocht (zie ook hoofdstuk 4, paragraaf 3.2). Daaruit bleek dat gerst, rogge, vlas zijn gebruikt. De akkers lagen op een matig voedselrijke bodem. Verder zijn er veel resten van graslandplanten gevonden die te maken hebben met een wisselende waterstand of begrazing.²¹⁰⁴

²¹⁰⁰ Tol 2009, 19.

²¹⁰¹ Hänninen 2005.

²¹⁰² Hänninen 2005, 200.

²¹⁰³ Van der Linden & Van Beurden 2010.

²¹⁰⁴ Van Haaster 2014.

Conclusies

Wanneer gekeken wordt naar de bewoning uit de volle middeleeuwen ten opzichte van het landschap in de opgravingsarealen van de drie grote Malta-onderzoeken, valt in de eerste plaats op dat bewoningsplaatsen vaak niet liggen op de hoogste delen van het paleoreliëf, maar vooral op de middelhoge delen. We kunnen de vraag stellen of die ligging verband houdt met een bewuste keuze van middelhoge delen om te kunnen wonen en/of met keuzen die met landgebruik te maken hebben. Opvallend zijn de vele greppels om en bij de bewoningsplaatsen. In bewoningsplaatsen 4, 6 en 7 liggen erfomgreppelingen. In bewoningsplaatsen 1 en 2 liggen greppels aan de rand van de bewoningsplaatsen. In bewoningsplaats 3 ligt zowel een erfomgreppeling, als een greppel die in een depressie ligt, als greppels die erfplaatsen lijken te verbinden (afb. 8.53). Indien die zijn gebruikt voor ontwatering van de ondergrond wijzen die op een relatief natte ligging van bewoningsplaatsen. In dat geval zegt de hoogtezona-aanduiding van het paleoreliëf zoals de aanduiding middelhoog niet meteen iets over de feitelijke hoogteligging van destijds: nu lijkt het met de aanduiding middelhoog redelijk droog, maar in werkelijkheid kan het destijds ter plaatse nat zijn geweest. Met de ontwateringsgreppels konden mensen het natte land in hun voordeel beïnvloeden. We hebben geen informatie over de toenmalige grondwaterspiegel, die anders kan zijn geweest dan die van nu. Greppels om en bij erven kunnen niet alleen te maken hebben met ontwatering, maar ook samenhangen met markeringen van grondbezit, opdelingen van erven in activiteitenzones en veekeringen etc. Een combinatie van functies is ook mogelijk zoals de combinatie van ontwatering en bezitsmarkering. Juist door de natte ligging wordt indeling, en mogelijk ook bezit zichtbaar doordat er moet worden ontwaterd en dus greppels gemaakt. Dat is misschien de reden waarom we op hoge gronden in oostelijk Noord-Brabant nauwelijks greppels vinden uit de vroege en volle middeleeuwen: fysieke bezitsmarkeringen waren er wel, maar niet gemarkeerd door greppels omdat ontwatering niet nodig was. In de tweede plaats is bij alle bewoningsplaatsen sprake van een ligging bij depressies. We kunnen de vraag stellen of mensen zich strategisch vestigden (en/of daarvoor toestemming kregen) op de rand van hoge gebieden en op middel-

hoge gebieden om aan zowel akkerbouw op de hoge gronden te doen als aan veeteelt in lage gebieden. Gezien de ligging bij depressies kunnen we de vraag stellen of dat verband houdt met de wens van hooiwinning of beweiding voor vee indien de depressies in de volle middeleeuwen geschikt waren voor die activiteiten. Uit het paleobotanisch onderzoek te Nederweert-Rosveld bleek dat in de middeleeuwen sprake was van een toename van het aandeel graslandplanten. Dat zou volgens Hänninen kunnen wijzen op intensivering van veeteelt.²¹⁰⁵

8.6.8 Patronen in de ligging op en bij natuur- en cultuurruimten

Het doel van paragraaf 8.6 was (diachrone) patronen te ontdekken in de ligging van agrarische bewoningsplaatsen ten opzichte van paleoreliëf en de ruimte(n) bij bewoningsplaatsen. Hierna wordt ingegaan op patronen in de hoogteligging van agrarische woonplaatsen, de ligging van die woonplaatsen ten opzichte van de grondwaterspiegel, de ligging ten opzichte van wegen en de ligging ten opzichte van gebruiksgronden.

Diachrone patronen in de ligging op en bij natuurruimte(n)

De hoogteligging op het (paleo)reliëf door de tijd heen
In bovenstaande paragraaf is getracht om inzicht te krijgen in mogelijke diachrone patronen in de ligging 'op' ruimte(n). Hiervoor is per mesoregio op microregionaal niveau gekeken naar de ligging van erfplaatsen in relatie tot het paleoreliëf. Hierbij zijn microregios genomen waar afdoende data voorhanden was. Dat is gedaan op het Peel Blok te Nistelrode, in de Roerdalslenk te Laarbeek en Someren, in het Maasdal te Beers en beperkt te Boxmeer, op het Kempisch hoog te Eersel en op het dekzandeiland van Weert (tabel 8.29). Waar mogelijk is ook de lokale hoogteligging nagegaan, de hoogteligging van de bewoningsplaatsen binnen het lokale landschap op het niveau van complete landschappelijke eenheden zoals zichtbaar op de geomorfologische kaart 1:50.000 (zoals dekzandruggen bij beekdalen). Op zichzelf zijn paleoreliëfhooften relatief en zeggen ze in de

²¹⁰⁵ Hänninen 2005, 200.

Tabel 8.29 De ligging van bewoningsplaatsen op het paleoreliëf in de mesoregio's waar paleoreliëfdata beschikbaar zijn.

Mesoregio	Microregio	Bewoningsplaats	Datering	Hoogteligging op schaalniveau opgravingsareaal of lokaal niveau (in laatste geval staat dat erbij)	Ligging bij nat gebied
Maasdal	Boxmeer-Cuijk	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1	675-950	hoog; op lokaal niveau op terraswelling hoog	erfplaatsen 4 en 8 enigszins bij ronde depressie, erfplaatsen 1, 2, 3, 5, 6 en 7 niet; bewoningsplaats 1 als geheel ligt nabij langgerekte depressie
Maasdal	Boxmeer-Cuijk	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2	800-1250	middelhoog en laag; op lokaal niveau op terrasflank hoog en terrasflank laag	nee
Maasdal	Boxmeer-Cuijk	Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 3	1050-1100/1200	middelhoog en laag; op lokaal niveau onbekend	nee
Maasdal	Boxmeer-Cuijk	Cuijk-Beers-De Riet bewoningsplaats 1	650/675-1100	laag en vooral middelhoog (en 875-1100 ook hoog)	ja: bij geul
Maasdal	Boxmeer-Cuijk	Cuijk-Beers-De Riet bewoningsplaats 2	575-725 en 775-850	laag en vooral middelhoog (en 575-725 ook hoog)	ja: bij geul
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 4	600-725	middelhoog, maar vooral hoog	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 5	600-725	middelhoog, maar vooral hoog	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 3	725-900	hoog	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 1 erfplaatsen D en E	725-900 en 725-1050	middelhoog	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 1, erfplaats F	800-1000	middelhoog en laag	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 1, erfplaats K	1050-1250	middelhoog	nee
Peelhorst	Nistelrode	Nistelrode Bp 2	900-1200	middelhoog	nee
Roerdalslenk	Laarbeek	Beek en Donk-Oude Toren Bp 2	800-1200	middelhoog op lokaal mv niveau	ja: depressie
Roerdalslenk	Laarbeek	Beek en Donk-Beekse Akkers vp B	900-1250	hoog en middelhoog; middelhoog op lokaal niveau	ja: depressie
Roerdalslenk	Laarbeek	Lieshout-Beekseweg Bp 1	1050-1150/1200	hoog; op lokaal niveau hoog	ja: depressie en nabij beekdalrand
Roerdalslenk	Laarbeek	Lieshout-Beekseweg Bp 2	1050/1125-1175	hoog; op lokaal niveau hoog	ja: depressie en nabij beekdalrand
Roerdalslenk	Laarbeek	Lieshout-Beekseweg Bp 3	?-1150/1200	middelhoog; op lokaal niveau middelhoog	nee, wel nabij beekdalrand
Roerdalslenk	Laarbeek	Lieshout-Nieuwenhof	1125-1250	middelhoog; op lokaal niveau middelhoog (flank dekzandrug)	nee
Roerdalslenk	Laarbeek	Lieshout-Nieuwenhof Noord	1150-1200	laag; op lokaal niveau laag	nee
Roerdalslenk	Laarbeek	Aarle-Rixtel-Strijp	vm + vom	op lokaal mv niveau hoog en middelhoog (vm hoog)	ja: depressies
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 1	675-1000 (alleen het maltadeel; geheel: 650-1050/1250)	middelhoog en hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 2	700-1100/1150/1200/1225	middelhoog en hoog; hoog op lokaal mv niveau	1 van de 6 erfplaatsen: ja bij depressie, overige 5 erfplaatsen: nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 3	850/900-1100	hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 4	1075-1175	hoog; hoog op lokaal mv niveau	nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 5	1000-1125/1150/1175	middelhoog en hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 6	<1100-1150> (S-WIII)	hoog; hoog op lokaal mv niveau	nee

Tabel 8.29 De ligging van bewoningsplaatsen op het paleoreliëf in de mesoregio's waar paleoreliëfdata beschikbaar zijn.

Mesoregio	Microregio	Bewoningsplaats	Datering	Hoogteligging op schaalniveau opgravingsareaal of lokaal niveau (in laatste geval staat dat erbij)	Ligging bij nat gebied
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 7	750-900	hoog; hoog op lokaal mv niveau	nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 8	900-1250	hoog; hoog op lokaal mv niveau u	nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 9	1100-1225 (S-WIII)	middelhoog en hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie en bij rand beekdalvormige laagte
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 10	1100?-1225/1250	hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie en bij rand beekdalvormige laagte
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 11	1100-1200	hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie en bij rand beekdalvormige laagte
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 12	1075-1175/1200	middelhoog en hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie en bij rand beekdalvormige laagte
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 13	1050-1250	hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 14	1100?-1250	hoog; hoog op lokaal mv niveau	ja: bij depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 15	1085/1105-1225/1250	onbekend	nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 16	850-1100	onbekend	nee
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 17	1150-1225	middelhoog en hoog	ja: depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 18	1125-1175	middelhoog en hoog	ja: depressie
Roerdalslenk	Someren	Someren Bp 19	1150-1225	hoog	ja: depressie
Kempisch Hoog	Eersel	Eersel-Kerkebogten Bp 1	1125-1200/1225	hoog	ja: depressie
Kempisch Hoog	Eersel	Eersel-Kerkebogten Bp 2	1050-1250	middelhoog en hoog	ja: beekdalvormige laagte
Kempisch Hoog	Eersel	Eersel-Kerkebogten Bp 3	1050-1200/1225	middelhoog en hoog, vooral middelhoog	ja: beekdalvormige laagte
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 1	1075-m1250	middelhoog en vooral hoog	ja: ligging aan rand hoog gebied en bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 2	1150-1225	middelhoog	ja: aan rand depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 3	?<1200-c. 1300	middelhoog	ja: bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 4	?<1200-c. 1300	middelhoog	ja: bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 5	?<1200-c. 1300	middelhoog	ja: bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 6	1050-1175/1200	middelhoog	ja: bij drie depressies
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 7	Onbekend; volle middeleeuwen?	middelhoog en hoog (en op grafheuvel)	ja: ligging aan rand hoog gebied en bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Nederweert-Rosveld Bp 8	1150-1200/1250 AD	middelhoog en hoog	ja: ligging aan rand hoog gebied en bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Weert-Kampershoek Noord I Bp 1	Vroege middeleeuwen	middelhoog	ja: bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Weert-Kampershoek Noord I Bp 2	1150-1250	middelhoog en hoog	ja: aan rand depressie en waterput in depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Weert-Kampershoek Noord II Bp 1	1000-1100 of 1075-1125	middelhoog	ja: bij depressie
Dekzandeiland van Weert	Weert	Weert-Kampershoek Noord II Bp 2	1100-1200/1225	middelhoog	ja: bij depressie

Legenda: Bp = bewoningsplaats; vp = vindplaats; vm = vroege middeleeuwen; vom = volle middeleeuwen; S-WIII = alleen in Someren-Waterdael III (overig deel bewoningsplaats opgegraven in Someren-Waterdael II); m = maximaal.

eerste plaats iets over hoogteverschillen binnen opgravingsarealen. Niet overal kon de ontwikkeling van de ligging van bewoningsplaatsen in de vroege en volle middeleeuwen gevolgd worden. De ontwikkeling kon wel gevolgd worden in de microregio Someren, de microregio Boxmeer-Cuijk, enigszins in de microregio Laarbeek, te Beek en Donk en in de microregio Nistelrode. Als we daarbij kijken naar beschikbaarheid van gedetailleerde data over het paleoreliëf per microregio, kon de ontwikkeling van de ligging van de bewoning ten opzichte van het paleoreliëf van de vroege en naar de volle middeleeuwen alleen duidelijk gevolgd worden te Someren en Nistelrode. Te Beers was de bewoningsplaats uit de vroege en volle middeleeuwen stabiel terwijl ter plaatse (nog) geen latere of eerdere bewoningsplaatsen bekend zijn.

De hoogteligging in de Merovingische en Karolingische tijd op macroregionaal niveau

De bewoning werd in de Merovingische tijd te Boxmeer, gezien op het landschappelijk schaalniveau van het opgravingsareaal, hoog aangelegd. Te Nistelrode op het niveau van het opgravingsareaal middelhoog en, vooral, hoog. Te Laarbeek op het lokale schaalniveau hoog (Strijp) en middelhoog (Oude Toren). Te Someren op areaalniveau middelhoog en hoog en op lokaal niveau hoog en te Beers-De Riet laag en, vooral, middelhoog (tabel 8.29). Aldus ligt bewoning in deze periode op areaalniveau middelhoog en hoog, op lokaal (landschapseenheids)niveau hoog, op Beers na, maar omdat die in het Maasdal ligt kan die afwijken. Ook pre-Malta-opgravingen van compleet onderzochte bewoningsplaatsen tonen dit beeld. Hoewel geen paleoreliëfdata van Geldrop bekend zijn, kan op basis van een hoogtelijnenkaart gesteld worden dat de Merovingische nederzetting relatief hoog ligt.²¹⁰⁶ Ook de Merovingische bewoning van Dommelen-Kerkackers ligt relatief hoog.²¹⁰⁷

In de Karolingische tijd ligt in Nistelrode de nieuwe bewoningsplaats 1 middelhoog en de nieuwe bewoningsplaats 3 hoog. Te Boxmeer wordt de nieuwe bewoningsplaats 2 middelhoog aangelegd. Boxmeer en Nistelrode hebben zo een overeenkomst: in de periode 725-800 gaat het om nieuwe locaties die lager liggen dan de Merovingische bewoningsplaatsen aldaar. Die te Beers ligt nog steeds laag en middelhoog. Te Aarle-Rixtel-Strijp ligt de bewoning uit de

vroege middeleeuwen hoog. Someren bewoningsplaatsen 1 en 2 liggen eveneens middelhoog en hoog en lokaal hoog. De in de Karolingische tijd aangelegde bewoningsplaats met een éénledige nederzetting Someren 7 ligt hoog. Rond 850 of 900 komt te Someren bewoningsplaats 3 er bij, die ook hoog ligt op zowel areaal- als lokaal niveau. Te Geldrop is de situatie onduidelijk vanwege gebrek aan gepubliceerde data. Te Dommelen ligt de bewoning nog steeds hoog.

Op Beers na (bij Maas) ligt in beide perioden de bewoning dus vooral hoog en blijkt te Nistelrode en Boxmeer voor het eerst bewoning naar een lager gelegen zone verschuiven. De dichtst bij bewoningsplaatsen gelegen gronden waren daarmee overwegend hoge gronden. Tegelijkertijd zien we te Boxmeer de nabijheid van een langgerekte depressie, te Beers de ligging bij een geul als lager gelegen gebied, te Someren een ligging bij depressies en te Aarle-Rixtel-Strijp een ligging bij een lager gelegen gebied.

De hoogteligging in de volle middeleeuwen op macroregionaal niveau

In de volle middeleeuwen liggen bewoningsplaatsen deels hoog, deels middelhoog en deels laag (tabel 8.29).

Een verschil met de vroege middeleeuwen is dus dat de diversiteit in hoogteligging is toegenomen. In de vroege middeleeuwen was de ligging hoog, vanaf de achtste eeuw ook middelhoog. Ook in deze periode is er een ligging bij depressies aantoonbaar, maar een groot verschil is dat depressies in de volle middeleeuwen worden gebruikt, te zien aan veekraalachtige structuren, die soms zelfs verwerkt worden in de erfindeling (te Someren-Waterdael III, Someren-Ter Hofstadlaan, Lieshout-Beekseweg). Soms ook is een depressie geheel afgebakend met greppels, zoals te Someren, waar van een driehoekige veekraal en/of driehoekig plein sprake kan zijn. Verder worden in deze periode greppelsystemen ter ontwatering aangelegd in depressies (pre-Malta: Geldrop-Hagelven).²¹⁰⁸ Ook is er aangaande natte gebieden een ander belangrijk verschil met de ligging in de vroege middeleeuwen: in de volle middeleeuwen liggen bewoningsplaatsen vaker op randen van/bij beekdalen, beekdalvormige laagten of langgerekte laagten (Someren, Dommelen, Lieshout-Beekseweg, Eersel-Kerkebogten).

²¹⁰⁶ Dijkstra 1996, fig. 42.2

²¹⁰⁷ Theuws et al. 1990; Dijkstra 1996, fig. 41.2.

²¹⁰⁸ Beex 1990.

De hoogteligging van (typen) bewoningsplaatsen door de tijd heen op microregionaal niveau

Als met tabel 8.29 wordt gekeken naar het beeld van de vroege naar de volle middeleeuwen qua ligging, zien we dat te Someren binnen het gebied van het opgravingsareaal, een gedeelte van een dekzandrug, geen duidelijke verandering optreedt van de locatie van bewoningsplaatsen door de periode 450-1250 heen ten opzichte van de hoogteligging. Wel zien we een duidelijke verplaatsing van bewoningsplaatsen vanuit in de vroege middeleeuwen aangelegde kernen (bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen) naar volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen (met kleine meerledige en met éénledige nederzettingen), maar binnen eenzelfde hoogteligging. Te Nistelrode is zichtbaar dat vanaf de Karolingische tijd bewoning lager komt te liggen als daarvoor, bewoningsplaats 1 ligt lager als bewoningsplaats 4 en 5 uit de Merovingische tijd. Tevens is te Nistelrode sprake van een overgang van kort bestaande bewoningsplaatsen (125 jaar) naar een lang bestaande (425 jaar). Te Boxmeer zien we met het globale beeld van de hoogteligging op het paleoreliëf, dat verplaatsing optreedt rond 800. Dat valt op te maken uit twee bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen. De ene bestaat tussen 650-950 (bewoningsplaats 1), de andere tussen 800 en 1250. Terwijl de ene bewoningsplaats bestond kunnen bewoners daarvan naar een nieuwe plaats zijn verhuisd, maar de bewoners van bewoningsplaats 2 kunnen ook van elders komen.²¹⁰⁹ Te Beers-De Riet lag de bewoning op bewoningsplaats 1 vanaf de laat-Merovingische tijd continu op dezelfde plaats tot 1100. Aldus kan te Beers-De Riet de bewoning zijn verplaatst naar elders, maar omdat de bewoningsplaats niet compleet is onderzocht kan de bewoning van na 1100 ook dichtbij het opgegraven areaal liggen. In Laarbeek (Beek en Donk) lag de bewoning uit de vroege middeleeuwen net op de rand van een hoger gebied terwijl de volmiddeleeuwse bewoning buiten het hoge gebied lag. Verplaatsing van bewoning in oostelijk Noord-Brabant is dus niet typisch iets voor de dertiende eeuw zoals in het Kempen-model II werd betoogd (zie paragraaf 8.1 en hoofdstuk 9).

Benadrukt dient te worden dat de hoogteligging uitgaande van het paleoreliëf niet à priori iets zegt over de toenmalige nat-droog toestand van de ondergrond omdat de grondwaterspiegel van

de vroege en volle middeleeuwen anders kan zijn geweest dan nu en ook binnen die periode kan hebben gefluctueerd, mede door een ander klimaat en ontbossingen.²¹¹⁰

De hoogteligging in relatie tot natuurlandschappelijke eenheden

De hoogteligging van bewoningsplaatsen op en bij natuurlandschappelijke eenheden is deels al hiervoor aan de orde geweest. De ligging van bewoningsplaatsen bekeken naar natuurlandschappelijke eenheden (beekdal, depressie, dekzandrug etc.) leert dat voor de vroege middeleeuwen bewoningsplaatsen op dekzandruggen/eilanden en hoge terraswellingen liggen, maar in de mesoregio's de Roerdalslenk en Weert vaak bij depressies. Als we kijken naar de ligging van bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen is er enerzijds een ligging op dekzandruggen of andere relatief hoge gebieden waarneembaar, soms op een flank (Someren, Lieshout), vaak bij depressies en anderzijds een ligging bij randen van beekdalen, beekdalvormige laagten of langgerekte laagten. De eerste waarneming is vastgesteld te Someren en Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 1. De tweede waarneming te Eersel-Kerkebogten, Someren en Lieshout-Beekseweg, waar we een ligging op de rand van een beekdalvormige laagte, een beekdal of een langgerekte laagte zien. Hetzelfde blijkt te Dommelen-Kerkackers vanaf 1050. Te Eersel zelfs deels is of die net zo nat was als nu, vanwege de in tijd variërende grondwaterspiegel (zie onder).

De ligging van bewoningsplaatsen op bodems en ten opzichte van grondwaterspiegel

Bepaling van de ligging van bewoningsplaatsen op specifieke bodems is niet eenvoudig omdat bepaling van bodemtypen met de nodige aannames gepaard gaat.²¹¹¹ Een methode is bepaling van het leemgehalte van de top van het dekzand. Uit het leemgehalte-onderzoek van Hiddink komt naar voren dat het leemgehalte in de Roerdalslenk sterk varieert. In Weert en Someren is dat gehalte relatief hoog, in Laarbeek relatief laag. Te Someren, Weert en Nederweert wordt door Hiddink op basis van het relatief hoge leemgehalte van de top van het dekzand een moderpodzobodem verondersteld.²¹¹² Te Laarbeek wordt door Hiddink gedacht aan humuspodzolen of gedegradeerde moderpod-

²¹⁰⁹ Zie over het begrip 'verplaatsing' zie hoofdstuk 9.

²¹¹⁰ Bohncke 1991; Issar 2003.

²¹¹¹ Zie ook hoofdstuk 3.

²¹¹² Someren: Hiddink & De Boer 2011; Weert: Hiddink 2010; Hiddink & De Boer 2014; Nederweert: Hiddink 2005b.

zolen. De natuurlijke vruchtbaarheid bij akkerbouw zal dan met bemesting gecompenseerd moeten worden, tenzij men met een lagere opbrengst genoegen nam. Zo rijst de vraag: bestonden er mesoregionale en microregionale specifieke agrarische strategieën?

Een tweede methode is micromorfologisch onderzoek, maar dat is zelden gedaan, te Nistelrode-Zwarte Molen II in elk geval. Daaruit bleek dat een bij Zwarte Molen I aangeduide modropodzolbodem in werkelijkheid een akkerlaag betreft.

De grondwaterspiegelligging is een lastig studie-thema omdat de grondwaterspiegel ten tijde van de opgraving niets zegt over de toenmalige grondwaterspiegel.²¹¹³ Door herstel van bos in de laat-Romeinse tijd kan de grondwaterspiegel zijn gedaald en door ontbossing kan die in de vroege en volle middeleeuwen zijn gestegen. Omdat te Eersel een bewoningsplaats deels in de beekdalvormige laagte ligt, nu is dat nat, rijst de vraag of de grondwaterspiegel dezelfde was in de volle middeleeuwen als nu.

Diachrone patronen in de ligging bij cultuuruimten I: wegen

Het voorgaande heeft uitgegeven dat met name in de volle middeleeuwen wegen aanwijsbaar zijn in de omgeving van bewoningsplaatsen. Soms zijn het contemporaine wegen die archeologisch worden aangetoond, soms wegen die daarnaast ook op de kadasterkaart van ca. 1832 zichtbaar zijn en verder wegen die alleen op de kadasterkaart te zien zijn. Wegen uit de vroege middeleeuwen zijn aangetoond te Beers-De Riet en Boxmeer-Sterckwijck. Daar kan uit de pre-Malt-periode Dommelen-Kerkkakers aan worden toegevoegd.²¹¹⁴ Mogelijk zijn greppels van Someren cluster D ook markeringen van een weg. Uit de volle middeleeuwen zijn archeologische sporen van wegen te Sint-Oedenrode-Roose Zoom, Someren en Eersel-Kerkebogten zichtbaar. Uit de pre-Malta-periode kan daar wellicht Dommelen-Kerkkakers aan worden toegevoegd waar precies tussen twee erfplaatsen in de periode 1125-1190 een karrespoor ligt.²¹¹⁵ Korte stukken van wegen zijn ook gevonden bij de toegangen van erfplaatsen zoals te Bakel-Neerakker bewoningsplaats 1 waar ook de toegangen tot de opeenvolgende erven zijn teruggevonden. Erftoegangen zijn overigens ook opgegraven te Someren. Daar zijn er daarnaast ook drie kruispunten van wegen uit de volle

middeleeuwen, waar erfplaatsen bij liggen. Kruispunten op de kadasterkaart van ca. 1832, op wat nu akkerdekken zijn en destijds woonakkergronden, kunnen aldus wijzen op daarbij gelegen bewoningsplaatsen. Het onderzoek te Someren en Eersel-Kerkebogten toont de aanwezigheid van greppelsystemen uit de volle middeleeuwen aan, te Someren soms zelfs met continuïteit als bezitsgrens op de kadasterkaart van ca. 1832. Die greppelsystemen kunnen van akkers en van erfpercelen zijn, maar kunnen, als het om paarsgewijze greppels gaat, ook wegen hebben gemarkeerd.

Diachrone patronen in de ligging bij cultuuruimten II: gebruiksgronden

De plaatsbepaling van cultuurgronden

Bij dit thema geldt hetzelfde als wat is gezegd bij de ligging bij natuuruimten. Uit ecologisch onderzoek blijkt het feitelijk gebruik van gronden, cultuurland, in de omgeving van bewoningsplaatsen. Het feitelijke gebruik waar in de omgeving van bewoningsplaatsen en daarmee de lokalisering van gebruiksgronden is lastig. Wel kan gezegd worden dat te Nistelrode-Zwarte Molen een akkerlaag lag op de plaats van de Merovingische bewoning welke in de periode Karolingische tijd en later als akkerland zal zijn gebruikt. Hetzelfde kan gelden voor Someren-Waterdael, waar op de plaats van de volmiddel-eeuwse bewoning stikstofminnende planten zijn gevonden, wat kan wijzen op een akkerterrein uit de vroege middeleeuwen en een terrein dat werd gebruikt voor moestuinen in de volle middeleeuwen. De ligging op de rand van en dus bij beekdalen (zie hiervoor ligging bij natuuruimten) kan wijzen op een ligging bij grasland voor beweiding en begrazing. Indicatoren voor grasland, zijn uit de volle middeleeuwen gevonden te Someren. De ligging bij depressies (zie hiervoor) kan wijzen op gebruik daarvan voor weideland en de veekraalachtige structuren te Someren wijzen daar ook op.

De gebruiksgronden in de omgeving van bewoningsplaatsen naar soorten

Droge en natte bossen

Bos is deels natuurlijke, deels culturele vegetatie omdat bos kan herstellen op akkerland en bos bijvoorbeeld kan worden gebruikt voor houden van varkens.²¹¹⁶ Als we kijken naar de

²¹¹³ Bohncke 1991; Issar 2003.

²¹¹⁴ Maas 1991.

²¹¹⁵ Theuws et al. 1990.

²¹¹⁶ Falkenberg & Hammer 2006. Een primaire bron waaruit het gebruik blijkt van (eiken)bos voor het houden van varkens is een oorkonde uit 1246 die betrekking heeft op Lieshout (Camps 1979).

botanische resten blijkt dat regeneratie van het bos na de Romeinse tijd zichtbaar is in het pollendiagram van Ossemeer, in dat van de Kleefsche beek bij Boxmeer en in die van het Dommeldal.²¹¹⁷ In dat van de Kleefsche beek is er rond 300 een piek. Daarbij kan het gaan om eiken-beukenbos en eiken-berkenbos op de hoge gronden en elzenbroekbos in de lage gronden.²¹¹⁸ Een afname van het bos in de vroege en volle middeleeuwen is te zien in de diagrammen van het Ossemeer, dat van de Kleefsche beek en die uit het Dommeldal. Bij het tweede genoemde diagram is er echter opnieuw een piek rond 800 en na 1200. Wilg en els wijzen op broekbos te Someren in de vroege middeleeuwen. Een afname van het Elzenbroekbos is te zien in de pollendiagrammen van het Ossemeer en het Dommeldal.

Akkerland

Aangaande akkerland zien we in de mesoregio Maaskant te Oss de opkomst van rogge in het diagram Ossemeer.²¹¹⁹ In de mesoregio Maasdal is er in de vroege middeleeuwen een tweedeling. Langs de Maas te Boxmeer-Sterckwijck zijn er met name de graangewassen gerst en emmertarwe, terwijl het pollendiagram Kleefsche beek rond 900 vooral rogge toont, met een drieslagstelsel zichtbaar in de akkeronkruiden.²¹²⁰ In de mesoregio Peel Blok is er te Nistelrode in de Merovingische periode verbouw van gerst, wat we ook in de vroege middeleeuwen van Boxmeer-Sterckwijck zagen. Verder is er ook vlas. In de microregio Someren zijn in de vroege middeleeuwen de akkergewassen rogge, gerst, emmertarwe, pluimgierst en haver aanwezig, naast vlas. In die microregio werd in de vroege middeleeuwen in elk geval rogge lokaal verbouwd vanwege de vondst van kafresten. De te Someren uit deze periode gevonden akkeronkruiden wijzen op een voedselrijke en een matig voedselrijke bodem ter plaatse en/of in de omgeving. Bakels gaat er voor noordoostelijk Noord-Brabant van uit dat in de vroege middeleeuwen vooral rogge, haver en gerst werden verbouwd.²¹²¹

In de volle middeleeuwen zien we in de mesoregio het Maasdal, te Boxmeer-Sterckwijck meer diversiteit: broodtarwe, gerst, haver, rogge en mogelijk ook emmertarwe. Rogge wordt blijkens de akkeronkruiden als wintergraan verbouwd. Te Boxmeer is ook melganzenvoet gevonden, een aanwijzing voor bemesting.

Verder is daar ook lijnzaad (vlas) gevonden. In de mesoregio Peel Blok is ook in de periode 900-1200 te Nistelrode-Zwarte Molen I sprake van een toename van de diversiteit van graangewassen: er zijn zaden van haver, gerst, rogge, gierst en emmertarwe gevonden en kafresten van gerst, rogge, emmertarwe en gierst. Vlasverbouw is ook vastgesteld. Bij Zwarte Molen II is vastgesteld dat graan op voedselarme bodems werd verbouwd. In de mesoregio het noordelijk en zuidelijk dekzandgebied is te Laarbeek te Lieshout-Nieuwenhof in de volle middeleeuwen sprake van verbouw van rogge. Te Aarle-Rixtel-Het Klavier is er in de volle middeleeuwen rogge, vlas en tarwe en/of gerst. Akkeronkruiden wijzen op akkerland op meest kalkarme, relatief voedselarme, relatief droge zandgrond. Te Someren zien we in de volle middeleeuwen naast indicatoren van leemrijke bodems, zichtbaar aan akkeronkruiden, ook indicatoren voor leemarme bodems, ook zichtbaar aan akkeronkruiden (korensla, klein tasjeskruid en schapenzuring). Dit wijst op (ook) zure leemarme zandbodems die in gebruik zijn (gekomen?) en een gedeeltelijke verarming van de oorspronkelijk leemrijke akkerbodems. De akkeronkruiden passen in een landbouwsysteem van permanente verbouw van winterrogge zonder veel vruchtwisseling, als het ware een opmaat naar de permanente akkerbouw in de late middeleeuwen en later. Bemesting is in die situatie nodig. Stikstofminnende ruigteplanten zijn op de volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen gevonden, wat op gebruik van mest kan wijzen, of dat men ging wonen op vroegmiddeleeuws akkerland. Een andere aanwijzing voor mest zijn grasstengels in een monster die vanwege hun vorm in mest moeten hebben gezeten. In dat monster zaten ook mestschimmels. In waterput Someren-Waterdael III 1487 zijn veel wortelstokken van grassen gevonden die mogelijk wijzen op gebruik van grasplaggen. Rogge is het enige gewas dat met zekerheid lokaal te Someren is verbouwd gedurende de volle middeleeuwen. In de mesoregio Kempisch Hoog is er in de volle middeleeuwen te Eersel akkerland op zowel voedselrijke als matig vruchtbare bodems. Rogge is het wintergraan, terwijl vlas, gerst, haver en boekweit zomergewassen kunnen zijn geweest. Te Nederweert-Rosveld zijn gerst en rogge verbouwd evenals vlas. Korensla wijst op winterrogge-akkers op kalkarme, zure zandgronden. Te Weert-Kampershoek Noord 1 zijn gerst, vlas,

²¹¹⁷ Zie het hoofdstuk van Van Haaster (4) en hoofdstuk 10 in deze publicatie. Janssen 1972.

²¹¹⁸ Pals 1990.

²¹¹⁹ Zie ook hoofdstuk 4.

²¹²⁰ Kalis et al. 2008.

²¹²¹ Bakels 2011, 62.

rogge en broodtarwe gevonden. Rogge en vlas zijn verbouwd, maar ook gerst/tarwe en boekweit. Te Weert-Kampershoek Noord 2 bleek dat in de volle middeleeuwen gerst, rogge, vlas werden gebruikt. De akkers lagen op een matig voedselrijke bodem.

Weiland, hooiland en half-natuurlijk grasland

Aangaande wei- en hooiland zien we de aanleg van gras- en hooilanden in het diagram van Ossermeer gedurende de periode vroege en volle middeleeuwen. Te Zwarte Molen II is zichtbaar dat sprake was van extensief grasland en struikheide, alleen wanneer binnen de vroege en volle middeleeuwen is onbekend. In de mesoregio Roerdalslenk is het wat betreft het vroegmiddeleeuws Someren opvallend dat meer indicatoren voor vochtig dan voor droog land zijn gevonden. Aanwijzingen voor lichte begrazing en hooiland zijn ook gevonden uit de vroege middeleeuwen evenals laagveenplanten die van de depressies kunnen komen. Er kan ook van intensieve begrazing sprake zijn geweest omdat begrazingsindicatoren niet vaak zaad achterlaten.

In de mesoregio Peel Blok zijn er te Nistelrode-Zwarte Molen I in de volle middeleeuwen indicatoren van hooilanden in beekdalen. In een van de pollendiagrammen van de Dommelvallei is rond 1000 de opkomst van blauwgraslanden zichtbaar, half-natuurlijke schrale graslanden.²¹²² In de mesoregio Roerdalslenk is in de microregio Laarbeek te Aarle-Rixtel-Het Klavier in de volle middeleeuwen sprake van veel grasland. Te Someren lag in de volle middeleeuwen ook grasland in de omgeving. Indicatoren voor zowel hooiland en beweiding zijn daar ook gevonden. Uit het paleobotanisch onderzoek te Nederweert-Rosveld bleek dat in de volle middeleeuwen sprake was van een toename van het aandeel graslandplanten wat zou kunnen wijzen op intensivering van veeteelt. Te Weert-Kampershoek Noord 2 zijn veel resten van graslandplanten gevonden die te maken hebben met een wisselende waterstand of begrazing.

Droge en natte heide

Droge heide, struikheide, zien we op hoge gronden, natte heide, dopheide, op lage gronden.²¹²³ In de vroege middeleeuwen is te Someren struikheide in alle monsters aanwezig, dopheide in maar twee.

In de mesoregio Maaskant, te Heesch-Hoogstraat is er in de periode 1050-1300 struikheide. In de mesoregio Maasdal zien we in de volle middeleeuwen de opkomst van schaaap/geit in de botresten van huisdieren, wat indirect met de opkomst van struikheide te maken kan hebben. In de mesoregio Roerdalslenk is in de microregio Laarbeek te Aarle-Rixtel-Het Klavier in de volle middeleeuwen ook sprake van veel heide. Te Someren lag in de volle middeleeuwen ook heide in de omgeving. Exploitatie van heide is mogelijk gedaan te Eersel.

Openheid van het landschap

Het pollendiagram van Heesch-Hoogstraat toont aan dat in de periode 1050-1300 aldaar een zeer open landschap bestond. Mogelijk gold dat voor de hele microregio Oss in die periode. Te Someren is ook een open landschap aangetoond in de volle middeleeuwen. Te Eersel was in de twaalfde en dertiende eeuw sprake van een openheid van het landschap van 50-80 procent.²¹²⁴

Opmaat naar paragraaf 8.7: de gewenste ligging bij natuur- en cultuurruimten

De ligging van agrarische bewoningsplaatsen op natuurruimten kan iets zeggen over een gewenste ligging van die bewoningsplaatsen bij specifieke natuurruimten per periode (bij hoogtezones in het landschap, depressies, beekdalen en beekdalvormige laagten). Met 'gewenste ligging' wordt een bewuste, strategische plaatskeuze bedoeld. Bij deze gedachte moeten wel aannames gehanteerd worden. Botanisch onderzoek toont welke soorten gronden in de omgeving gebruikt zijn zoals leemrijke bodems en leemarme bodems, maar niet waar in de omgeving; hoe ver van bewoningsplaatsen af. Bodemkundig onderzoek toont de potentie van gronden voor een bepaald grondgebruik, maar niet het feitelijke gebruik; het verschil tussen bruikbaarheid en daadwerkelijk gebruik. Twee aannames zijn van belang: die van Vita-Finzi en Higgs en die van Stone.²¹²⁵ Die van de eerste twee auteurs is onderdeel van de zogenaamde *site catchment analysis* en betreft de aanname dat bij agrarische bewoningplaatsen altijd de meest relevante gronden liggen. De aanname van de laatste auteur betreft de zogenaamde *proximity access factor*, de aanname dat bij bewoningsplaatsen de meest intensief gebruikte gronden liggen vanwege de zorg en aandacht welke die gronden vereisen en andersom dat bewoningsplaatsen bij

²¹²² Janssen 1972.

²¹²³ Pals 1990 en hoofdstuk 4, par. 3.

²¹²⁴ Van der Meer 2009.

²¹²⁵ Vita Finzi & Higgs 1970; Stone 1996.

de meest intensief gebruikte gronden worden aangelegd. Op het thema van de strategische ligging van bewoningsplaatsen bij economisch belangrijke ruimten wordt in paragraaf 8.7 ingegaan.

8.7 Beschrijvende modellen en maatschappelijke verklaring

8.7.1 Inleiding

In de inleiding is een grafisch model getoond met een aantal onderzoeksvariabelen (afb. 8.4) met betrekking tot bewoningsdynamiek en locatiekeuze. In paragraaf 8.5 en 8.6 zijn met die variabelen analyses verricht, in paragraaf 8.5 de analyse van de aard van bewoning en bewoningspatronen door de tijd heen en in paragraaf 8.6 de analyse van de ligging van agrarische bewoningsplaatsen in natuur- en cultuuruimten door de tijd heen. Hier proberen we de conclusies uit die analyses te verbinden en maatschappelijk te verklaren.

De omvang, aard, ligging, de dynamiek en patronen van nederzettingen, kerken, grafvelden en ambachtelijke complexen zijn op verschillende manieren te verklaren. Bij agrarische en aristocratische woonplaatsen spelen economische, sociale, culturele, juridische en politiek-economische factoren een grote rol. Ten aanzien van kerken en grafvelden spelen sociale, culturele en kosmologisch/religieuze factoren een grote rol. Voordat we over gaan tot die verklaringen, nauw verbonden met bewoningsdynamiek en locatiekeuze, zetten we eerst de resultaten van paragraaf 8.5 en 8.6 bij elkaar om beschrijvende modellen van bewoningspatronen in relatie tot diens landschappelijke ligging te kunnen tonen.

8.7.2 Macroregionaal geldende descriptieve modellen van bewoning en landschap

Macroregionaal geldende synchrone lokale bewoningspatronen in het landschap

In paragraaf 8.6 is ingegaan op de landschappelijke ligging van met name de agrarische bewoningsplaatsen. Zodoende kunnen we het in

paragraaf 8.5 beschreven diachrone bewoningspatroon modelmatig presenteren in relatie tot de ruimtelijke ligging van bewoningsplaatsen. Bij voorkeur zouden we mesoregionale en nog liever lokale descriptieve modellen maken, maar de hoeveelheid data laat dit niet toe. Zoveel compleet opgegraven bewoningsplaatsen zijn er nu ook weer niet. Daarom zijn er macroregionale descriptieve modellen per periode gemaakt met daarin alle aantoonbare variatie aan verschijningsvormen van bewoning en begraving per periode.

In elk model zijn alle aantoonbare verschijningsvormen van bewoning en begraving uit de betreffende periode samengebracht (afb. 8.56). Landschappelijk gezien zijn de descriptieve modellen per periode ook verzamelbekkens van elementen van verschillende mesoregio's. Bij hoge gebieden kan het om een terras, een dekzandrug of een hoger deel van een plateau-achtige horst gaan, maar de gemene deler is een hooggelegen gebied.²¹²⁶ Bij de beschrijving van macroregionaal geldende lokale patronen rijst het probleem dat voor de reconstructie van het lokale bewoningspatroon niet alle componenten aanwezig zijn, bijvoorbeeld wel een vroeg grafveld, maar geen vroege bewoning of andersom. Het gevaar bestaat dan van overgeneralisatie. We proberen dit te vermijden door rekening te houden met mesoregionale en lokale variatie. Het zijn inherent tijdelijke periodespecifieke descriptieve modellen/beelden omdat er steeds nieuwe data bijkomen.

Merovingische tijd (550/575-725/750)

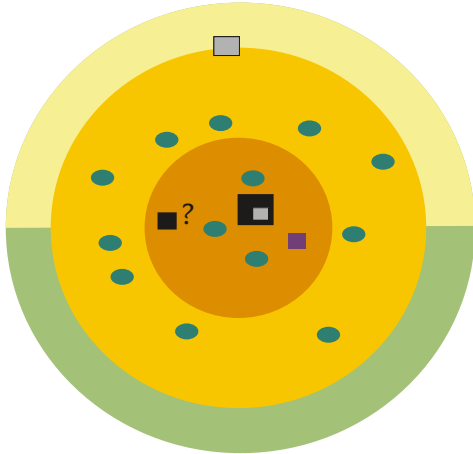
In deze periode zien we met de beschikbare Malta-data en pre-Malta-data zowel resten van bewoning als van begraving. Het bestaan van losse zwervende erven is onzeker en eerder onwaarschijnlijk (zie paragraaf 8.5). Wel zijn er agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen zoals te Dommelen, Bladel-Daniëlpad, Geldrop, Nistelrode-Zwarte Molen, Boxmeer-Sterckwijck, Beers-De Riet, Someren en daarbuiten bijvoorbeeld te Tilburg-Burgemeester Bechtweg en Beerse-Krommenhof. De bewoningsplaatsen van de eerste twee sites, in de Kempen, zouden pas na 650 aanvangen, terwijl de collectieve grafvelden die gepubliceerd zijn (uitsluitend in de Kempen²¹²⁷) reeds vanaf 550/575 bestaan. Men kan dan redeneren,²¹²⁸ uitgaande van een algemene aanvang van bewoningsplaatsen met meerledige nederzet-

²¹²⁶ Beers-De Riet is niet meegenomen in de modellen vanwege het geheel andere karakter van het landschap van het Maasdal aldaar.

²¹²⁷ Dat van Uden-Schepersweg is (mei 2017) nog niet gepubliceerd. De meerderheid van de graven dateert uit de periode 550-700. Twee graven dateren uit de late vijfde eeuw (Hemminga & Goossens 2015). Het grafveld omvatte 26 inhumatiegraven en twee crematiegraven.

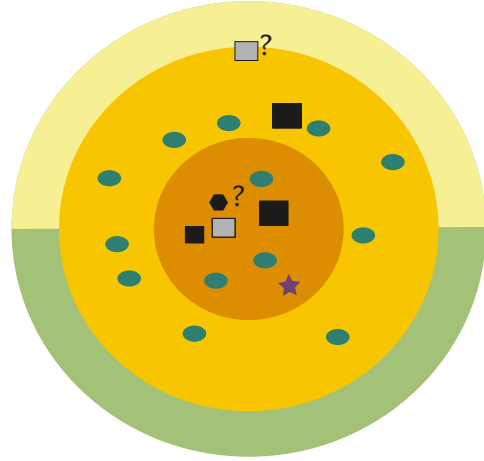
²¹²⁸ In de redenering van de auteur alhier, als één van de denkbare opties.

Merovingische periode

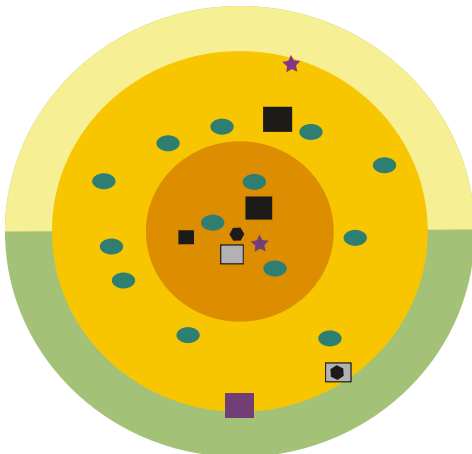
- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige, die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan: agrarische bewoningsplaatstype 23
- agrarische bewoningsplaats met (opeenvolgende) meerledige nederzetting(en): agrarische bewoningsplaatstype 2
- agrarische bewoningsplaats met (opeenvolgende) éénledige nederzetting(en): (nog niet overtuigend gevonden en daarom geen type)
- collectief grafveld
- erfgrafveld (soms wel en soms niet aanwezig)
- depressie

Karolingische periode

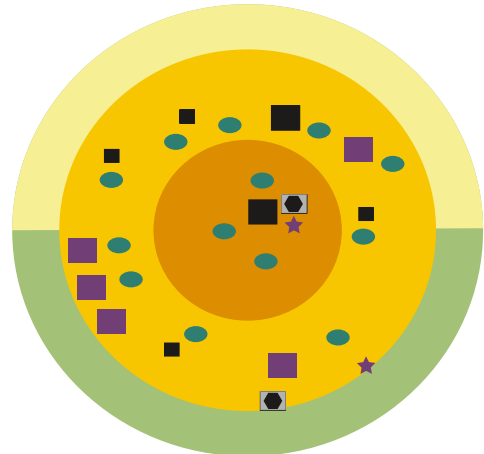
- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige, die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan: agrarische bewoningsplaatstypen 14, 23 en 24
- agrarische bewoningsplaats met (opeenvolgende) éénledige nederzetting(en): agrarische bewoningsplaatstype 1
- ★ vroeg-aristocratisch(e) bewoningsplaats (zoals te Eindhoven-Blixembosch)
- kerk
- grafveld
- depressie

900-1050

- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige, die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan: agrarische bewoningsplaatstypen 14, 23 en 24
- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige, die alleen in en volle middeleeuwen bestaan: agrarische bewoningsplaatstype 18 (Nistelrode bewoningsplaats 2)
- agrarische bewoningsplaats met (opeenvolgende) éénledige nederzetting(en): agrarische bewoningsplaatstype 7 (Nederweert-Merenveld)
- ★ vroeg-aristocratisch(e) bewoningsplaats (zoals te Eindhoven-Blixembosch) en Flachsiedlung van aristocratisch bewoningscomplex (Sint-Oedenrode, Bergeijk)
- kerk
- grafveld
- depressie

1050-1250

- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige, die in de vroege en volle middeleeuwen bestaan: agrarische bewoningsplaatstypen 14, 23 en 24
- agrarische bewoningsplaats met (opeenvolgende) éénledige nederzetting(en): agrarische bewoningsplaatstype 7
- agrarische bewoningsplaats met opeenvolgende meerledige nederzettingen, al dan niet gecombineerd met éénledige in de tijd die vanaf 1050 opkomen: agrarische bewoningsplaatstypen 8, 9, 17 en 18
- ★ aristocratisch(e) bewoningsplaats/bewoningscomplex
- kerk
- grafveld
- depressie

■ hoog gebied op dekzandrug, plateau-achtige horst of terras nu: hoge enkeerd bodem GWT VII en VI

■ hoog gebied nu: haar/ en veldpodzolbodem (heidevelden)

■ middelhoog gebied op dekzandrug, plateau-achtige horst of terras nu: hoge enkeerd bodem GWT VII of VI

■ laag gebied: beekdal, beekdalvormige laagte, plateau-achtige horst of terraswelling

Afb. 8.56 Modellen van landschap en bewoning in oostelijk Noord-Brabant in de vroege en volle middeleeuwen.

tingen vanaf 650, dat tussen 550 en 650 de nog niet gevonden bewoning elders bestond in de vorm van zwerfende erven. Maar als men het idee van een algemene aanvang omstreeks 650 loslaat en oog heeft voor lokale variatie in aanvang kan de situatie anders zijn. Dan is het ook denkbaar, mede in het licht van de afwezigheid van losse zwerfende Merovingische erven in oostelijk Noord-Brabant, alsook in Westelijk Noord-Brabant, dat er alleen bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen in aanvang bestonden als kolonisationsnederzettingen, die niet overall rond 650 aanvingen, maar ook eerder, vanaf 550/575/600/625. Te Nistelrode, Geldrop en Tilburg-Burgemeester Bechtweg kan de bewoning vanaf 600 hebben aangevangen, vanaf 650 te Someren, vanaf 650/675 te Beers en vanaf 675 te Boxmeer. Deels is dit ook een dateringskwestie. Want als een bewoningsplaats met een meerledige nederzetting begint vanaf 600, terwijl de aanvang van collectieve grafvelden richting 600 opschuift,²¹²⁹ komt de aanvang van collectieve grafvelden en bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen steeds dichter bij elkaar. Zo komen we uit op de hypothese dat, binnen de Merovingische tijd, tussen 550 en 650 in oostelijk Noord-Brabant agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen aanvingen en dat die de enige typen bewoningsplaatsen waren die in die periode bestonden. Uit paragraaf 8.6 bleek dat die op areaalniveau middelhoog en hoog, op lokaal (landschapseenheids)niveau hoog liggen (op Beers na), zij het op een dekzandgebied, op een plateauachtige horst of op een terras. Per hoog gebied kan er één, maar kunnen er ook meer van die bewoningsplaatsen hebben gelegen, zoals te Someren. Parallel daaraan werden in de nabijheid vanaf 550/575/590 collectieve grafvelden aangelegd en in de bewoningsplaatsen zelf vanaf 650/675 eventueel erfgrafveldjes (afb. 8.56 Merovingische periode). De collectieve grafvelden kunnen op of aan de rand van de hoge gebieden hebben gelegen, op de grenzen met lage gebieden of gebieden die minder vruchtbaar waren, waar nu vaak heide ligt. De bewoningsplaatsen die aanvingen vanaf 550/575/600 zijn in de Kempen nog niet gevonden, wel te Geldrop (vanaf 600), te Tilburg-Burgemeester Bechtweg en te Nistelrode-Zwarte Molen. Echter als ook de andere collectieve grafvelden die nu nog 575 als aanvang hebben,

bij vernieuwd onderzoek later blijken aan te vangen, vanaf 590, komt de aanvangsdatering van die grafvelden dicht bij de oudst bekende aanvang van de gevonden bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen. Er zijn zo twee opties. De eerste optie is dat bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen aanvingen vanaf 600, ongeveer gelijktijdig met collectieve grafvelden. De tweede is dat er, nog niet gevonden, bewoningsplaatsen zijn met meerledige (en éénledige?) nederzettingen die vóór 600 aanvingen en welke gelijktijdig zijn met de aanvang van de grafvelden vanaf 550/575. Omdat te Uden-Schepersweg, waar het grafveld vanaf 550 aanvangt (de laat vijfde-eeuwse graven buiten beschouwing gelaten), ook bewoning is gevonden, zou de bewoningsplaats van Uden er een kunnen zijn. Dat hangt echter af van de aanvangsdatering van de bewoning die pas bekend is als de opgraving is gepubliceerd. Wanneer er een link is tussen lang bestaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen en collectieve grafvelden, kan elk dekzandgebied met één of meer van dergelijke bewoningsplaatsen in de Merovingische tijd in de nabijheid een collectief grafveld hebben gehad. Bewoners van die bewoningsplaatsen werden dan begraven in collectieve grafvelden. Erfgrafveldjes kunnen soms wel en soms niet aanwezig zijn in die bewoningsplaatsen. Die erfgrafveldjes kunnen wijzen op mensen die zich niet wilden laten begraven in collectieve grafvelden. Bijvoorbeeld omdat ze zich niet identificeerden met de in collectieve grafvelden begraven sociale groepen. Bij afwezigheid van erfgrafveldjes dus wel.

Karolingische tijd (725/750-900)

In deze periode zijn er vooral agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, deels op hoge gebieden, deels op middelhoge gebieden (afb. 8.56 Karolingische periode). Te Nistelrode en Boxmeer zien we in deze periode voor het eerst bewoning naar een lager gelegen zone verschuiven. Het gaat deels om bestaande, deels om nieuwe bewoningsplaatsen. Bij Dommelen en Geldrop is er één aangetroffen, te Someren in elk geval drie, te Beers één en te Bladel één. Nistelrode bewoningsplaats 1 en Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaats 2 zijn nieuwe in deze periode. Verder zijn bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen

²¹²⁹ Te Bergeijk van 575 naar 590; Theuws & Van Haperen 2012.

aanwezig. Deze zijn echter spaarzaam per hoog gebied. Ze zijn alleen overtuigend aangetoond te Someren (één maal, bewoningsplaats 7) omdat daar veel lege archeologische ruimte rondom is waargenomen en mogelijk ook twee maal te Weert.²¹³⁰ Verder kunnen in deze periode vroeg-aristocratische bewoningsplaatsen hebben bestaan. Te Eindhoven-Blixembosch is er één gevonden en ook te Berkel-Enschot kan er één hebben bestaan (afb. 8.24). De smidse te Berkel-Enschot op de bewoningsplaats kan wijzen op gespecialiseerde activiteiten die alleen mogelijk waren bij beschikking over een agrarisch surplus bij de bewoners en/of eigenaren van de bewoningsplaats en dus een lokale elite of een vertegenwoordiger van een extern woonachtige elite. Grafvelden zijn uit deze periode nog niet gevonden, wellicht liggen ze bij sommige kerken en zijn de oudste graven daar nog niet goed genoeg gedateerd.

Volle middeleeuwen 900-1050

Binnen deze periode zijn er vroeg-aristocratische bewoningsplaatsen (afb. 8.56 900-1050). Het gaat om drie zekere en een onzekere. Tot de eerste groep behoort die welke is aangetoond te Eindhoven-Blixembosch, die te Bergeijk en die gevonden te Sint-Oedenrode.²¹³¹ De eerste ligt op een dekzandrug, de tweede in een laagte en de derde bij het beekdal van de Dommel. Ondanks de hoge ligging, is wel opvallend dat de bewoningsplaats van Blixembosch excentrisch ligt ten opzichte van de hoge akkercomplexen bij Son en Woensel. Ook de bewoningsplaats van Sint-Oedenrode ligt excentrisch ten opzichte van de dichtstbijzijnde hoge akkercomplexen, ten oosten daarvan, net over de Dommel, waar de vroegmiddeleeuwse bewoning verwacht mag worden. Die van Bergeijk ligt naast een hoog akkercomplex. De onzekere aristocratische woonplaats in de periode 900-1050 is die van Oerle. Het is een woonplaats waarvan onzeker is of die voor 1050 aanving (zie paragraaf 8.5). Verder zijn er agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die vanaf de vroege middeleeuwen bestaan, zoals te Dommelen-Kerkackers, Bladel-Daniëlpad, Beek en Donk-Oude Toren, Boxmeer-Sterckwijck bewoningsplaatsen 1 en 2, Beers-De Riet bewoningsplaats 1, Nistelrode-Zwarte Molen bewoningsplaats 1 en Someren bewoningsplaatsen 1 en 2. Zij liggen hoog, middelhoog en soms deels laag in het

landschap op lokaal niveau. Bovendien zijn er nieuwe bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen te Nistelrode, bewoningsplaats 2 en mogelijk Someren bewoningsplaats 3, maar die kan ook vanaf 850 beginnen. De bewoningsplaats te Bakel-Achter de Molen kan qua aanvang ook dichtbij 900 zitten, hoewel die incompleet is onderzocht. Ook zien we bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen verschijnen, te Nederweert-Merenveld en buiten oostelijk Noord-Brabant te Berkel-Enschot en Goirle.²¹³² Kerken die met zekerheid uit de tiende eeuw dateren zijn schaars, evenals grafvelden.

Volle middeleeuwen 1050-1250

In deze periode zijn er agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die vanaf de vroege middeleeuwen bestaan, van typen 14, 23 en 24 (lang bestaand), deels hoog gelegen op de plaats waar ze begonnen, maar deels ook lager gelegen zoals te Dommelen (afb. 8.56 1050-1250). Verder zijn er bewoningsplaatsen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan met éénledige nederzettingen, type 7 (kort bestaand). Ook zijn er bewoningsplaatsen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan met meerledige nederzettingen aanwezig, typen 8 (kort bestaand, meestal 75 of 100 jaar), 9 (kort), 17 (middellang) en 18 (middellang). Deze typen bewoningsplaatsen samen genomen, kan vastgesteld worden dat zij op opgravingsareaal-niveau deels hoog in het landschap liggen, deels middelhoog en deels laag. Op lokaal niveau liggen zij in deze periode zowel hoog, middelhoog en soms laag, maar vaak bij depressies (Someren, Nederweert, Lieshout-Beekseweg) en - voor het eerst - ook bij randen van beekdalen, beekdalvormige laagten of langgerekte laagten (Lieshout-Beekseweg, Someren, Dommelen, Eersel). Opvallend is dat agrarische bewoningsplaatsen die nieuw beginnen in de volle middeleeuwen vooral vanaf 1050/1075 opkomen. Die met éénledige nederzettingen beginnen vanaf 1000 meer op te komen dan in de tiende eeuw en vanaf 1050 juist veel. Die met meerledige nederzettingen komen vooral op vanaf 1050 en 1075 (tabel 8.17).

Daarnaast kennen we in deze periode aristocratische bewoningscomplexen. Daarbij kan het gaan om Flachsiedlungen, motteburchten en waterburchten (omgrachte kasteelcomplexen). Die liggen vaak, maar niet altijd laag in het land-

²¹³⁰ Dijkstra 1998.

²¹³¹ Arts 1993; Huijbers 2007; Peters 2010.

²¹³² Brouwer & Van Mousch 2015; Van Nuenen 1990.

schap. De Flachsiedlungen van Bergeijk en Oerle zijn laaggelegen, in depressies.²¹³³ De Flachsiedlung van Sint-Oedenrode ligt op een dekzandrug bij de rand van het Dommeldal.²¹³⁴ Een voorbeeld van een mogelijke Flachsiedlung (*Flachsiedlung* in ruime zin; zie paragraaf 8.5) die hoog ligt betreft die te Someren-Acaciaweg.²¹³⁵ De veronderstelde motteburcht van Sint-Oedenrode ligt laag, in het beekdal van de Dommel.²¹³⁶ Die van Gemert ligt op een dekzandvlakte bij het riviertje De Rips, net ten westen van de Peelrandbreuk.²¹³⁷ De motte van Heeswijk ligt in het beekdal van de rivier de Aa.²¹³⁸ De houten waterburcht van Helmond tenslotte ligt eveneens in het dal van de Aa en zelfs in het veen.²¹³⁹ Verder zien we in de periode 1050-1250 grafvelden op plaatsen waar later kerken worden gebouwd en kerken met grafvelden. Sommige grafvelden en kerken liggen hoog, sommige laag in het landschap. Te Dommelen ligt het grafveld hoog in het landschap. Te Bergeijk ligt de kerk op een kleine hoogte in een laagte, onduidelijk is of die hoogte is ontstaan door ophoging of niet. Te Sint-Oedenrode ligt de kerk op een dekzandrug pal naast het beekdal van de Dommel.

Diachrone lokale bewoningspatronen in het landschap

Macroregionaal gezien, is er een patroon van verandering, van een hoge ligging van agrarische bewoningsplaatsen in de Merovingische tijd, naar een hoge en middelhoge ligging in de Karolingische tijd, naar een hoge, middelhoge en lage ligging in de volle middeleeuwen. De diversiteit van ligging neemt dus toe. We zien ook een patroon van verplaatsing. Impliciet is die verplaatsing zichtbaar aan de aanvangs- en einddateringen van bewoningsplaatsen: voorafgaand en er na ligt de bewoning elders in het landschap. Patronen van verplaatsing zijn echter soms ook binnen een en dezelfde microregio zichtbaar. Te Boxmeer, Someren, Nistelrode en Dommelen is er verplaatsing van agrarische bewoningsplaatsen binnen de periode vroege en volle middeleeuwen en opmerkelijk genoeg in alle gevallen van oost naar west. Te Nistelrode vanaf 725, te Boxmeer vanaf 800, te Dommelen vanaf 1050 en te Someren vanaf 1100, in de eerste drie gevallen van een hoog gebied naar een lager gelegen gebied, in het laatste geval verplaatsing binnen eenzelfde gebied qua hoogteligging. Er is duidelijk sprake van een patroon, een temporeel

(diachroon) patroon in dit geval. Dat patroon wordt verder versterkt doordat bij Boxmeer, Nistelrode en Someren de bewoning zoals die zichtbaar is op de kadasterkaart van 1830 weer elders ligt: er is sprake van het opschuiven van bewoningsplaatsen van plaats a, naar plaats b, naar plaats c. Wel moet worden aangetekend dat tussen het einde van de volmiddeleeuwse bewoning en die van 1830 een hiaat zit, we weten (nog) niet wat er in de tussentijd is gebeurd wat betreft bewoningslocatiedynamiek. Opvallend is in elk geval dat de bewoning (dorpskernen) op de kadasterkaart van 1830 in de gevallen van Nistelrode, Boxmeer en Someren nog verder westelijk ligt. Er is in al die gevallen sprake van een oost-west verplaatsing in tenminste drie stappen. In sommige gevallen zien we aristocratische woonplaatsen ontstaan bij agrarische bewoning of andersom. Te Bergeijk hoeft bij het ontstaan van de aristocratische woonplaats niet van een verplaatsing vanuit een elders gelegen Karolingische bewoningsplaats sprake te zijn, wat eerder werd gedacht. Recentelijk is namelijk Karolingische bewoning op de plaats van de aristocratische bewoning aangetroffen.²¹⁴⁰ Verplaatsing van aristocratische woonplaatsen zelf is hypothetisch mogelijk indien die te Eindhoven-Blixembosch een opvolger kende elders in de vorm van bijvoorbeeld een nieuwe Flachsiedlung of motteburcht.

Bij kerken is zelden sprake van verplaatsing binnen de vroege en volle middeleeuwen. Ik ken geen enkel voorbeeld uit oostelijk Noord-Brabant. Uit de late middeleeuwen zijn die wel bekend, namelijk te Helmond en, buiten het studiegebied, te Loon en Zand.²¹⁴¹ Wel is het mogelijk dat kerken uit de volle middeleeuwen voorgangers hebben gehad. Er bestonden terdege kerken in de Karolingische tijd. Van buiten oostelijk Noord-Brabant zijn rurale Karolingische kerken bekend, onder andere in het huidige België.²¹⁴²

8.7.3 Verklaring van de diachrone omvang van de bewoning: demografische processen

Roymans en Gerritsen hebben een poging gedaan de relatieve bevolkingsontwikkeling te schetsen in de volle middeleeuwen in het gebied waar

²¹³³ Bergeijk: Theuvs 1989, 149; Oerle: Theuvs 1989, 171. Beide laagten zijn met waterlopen ontwaterd.

²¹³⁴ Peters 2016, 46.

²¹³⁵ Hoogendijk & Hiddink 2015, 15.

²¹³⁶ Peters 2016, 46.

²¹³⁷ Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50.000, blad 51 Eindhoven, legenda-eenheid 2M13.

²¹³⁸ www.topotijdreis.nl/.

²¹³⁹ Arts 2001, 25. Zie paragraaf 8.5 voor de hier genoemde aristocratische bewoningsplaatsen.

²¹⁴⁰ Dijkstra 2015.

²¹⁴¹ Huijbers in 2016b.

²¹⁴² Kimenai & Huijbers 2016.

Tabel 8.30 Bewoningsplaatsen naar samenstelling en bestaan in de tijd in aantallen binnen de gegevensset.

Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan	3
Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan	1
Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die in de vroege + volle middeleeuwen bestaan	8
Bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan	19
Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die alleen in de volle middeleeuwen bestaan	16-17

oostelijk Noord-Brabant deel van uitmaakt, het Maas-Demer-Scheldegebied, als deel van een beeld van de bevolkingsontwikkeling op een langere termijn.²¹⁴³ Zij baseren zich bij die schets op cijnsregisters en haardstedetellingen uit de veertiende eeuw (uit Someren en uit het noordwestelijke Maas-Demer-Scheldegebied) en gebruiken geen gegevens uit de volle middeleeuwen. Dit is een beeld van de relatieve bevolkingsontwikkeling, met de laat-Romeinse tijd en de veertiende-eeuw als meetpunten en met een aangenomen rechtlijnige bevolkingstoename.²¹⁴⁴ Het geeft een zeer globaal beeld dat niet is gebaseerd op archeologische nederzettingengegevens. Met aantallen huisplattegronden door de tijd heen kunnen we de relatieve bevolkingsontwikkeling beter benaderen. In een artikel van de auteur is het onderzoek van aantallen huisplattegronden door de tijd heen in het Maas-Demer-Scheldegebied ter sprake gebracht.²¹⁴⁵ Er zijn meer dan 500 huisplattegronden beschikbaar, maar niet alle huisplattegronden zijn even scherp dateerbaar, dat wil zeggen tot op een kwart tot een hele eeuw nauwkeurig. Uit de tiende eeuw kennen we in het Maas-Demer-Scheldegebied 45 scherp gedateerde huizen, uit de elfde eeuw 53 en uit de twaalfde eeuw 119. In de twaalfde eeuw zijn er daarmee duidelijk meer huisgroepen dan in de tiende en elfde eeuw. Het aantal uit de elfde eeuw wijkt niet veel af van dat uit de tiende eeuw. Tegelijkertijd is zichtbaar dat huistype VOM-H2 dominant wordt gebouwd vanaf 1125. Huistype VOM-H2 is groter dan huistype VOM-H1 dat vooral in de elfde eeuw voorkomt. Dus het woongedeelte van huizen op zichzelf is vanaf 1125 groter, wat mogelijk wijst op bevolkingsgroei ten opzichte van de periode daarvoor. Er wordt op basis daarvan geconcludeerd dat in de volle middeleeuwen sprake is van demografi-

sche groei tussen 900 en 1200.²¹⁴⁶ Van de vroege middeleeuwen hebben we die gegevens over aantallen huisplattegronden door de tijd heen nog niet, maar het verschil tussen de vroege en volle middeleeuwen kunnen we enigszins afleiden uit het aantal agrarische bewoningsplaatsen in de tijd in de Malta-dataset, waarvan vastgesteld kon worden of het om bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen, meerledige nederzettingen dan wel beide samen ging (paragraaf 8.5.2): In de volle middeleeuwen zien we duidelijk meer bewoningsplaatsen, zodat de bevolking ten opzichte van de vroege middeleeuwen moet zijn toegenomen. In de volle middeleeuwen zien we vanaf 900 spaarzaam nieuwe bewoningsplaatsen, vanaf 1000 meer en vanaf 1050 veel (tabel 8.30). Dat zegt iets over de bevolkingsontwikkeling in de periode 900-1100, namelijk een toename van de bevolking in die periode. In het verleden is een terugval van de bevolkingsomvang in de tiende eeuw verondersteld op basis van een vermeende Karolingische bewoningsexpansie en een afname van het aantal erven op de bewoningsplaats van Dommelen-Kerkackers in de periode 900-950.²¹⁴⁷ Een Karolingische bewoningsexpansie komt in de Malta-dataset nauwelijks naar voren en ook in de pre-Malta-dataset komt die expansie bij kritische beschouwing veel minder sterk naar voren (zie paragraaf 8.5). Een terugval van de bevolkingsomvang in de tiende eeuw kan alleen worden nagegaan wanneer de ontwikkeling van aantallen huisplattegronden per eeuw ook voor de vroege middeleeuwen bekend is. Verder is een ruimtelijke verdichting van de bewoning waarneembaar in de volle middeleeuwen, met name te Someren. Die verdichting is daar ook zichtbaar vanwege de grootschaligheid van onderzoek.

²¹⁴³ Roymans & Gerritsen 2002, 388, 392, 402-403. Paragraaf 8.7.3 is mede gebaseerd op Huijbers 2016b.

²¹⁴⁴ Roymans & Gerritsen 2002, 392 en figuur 13.

²¹⁴⁵ Huijbers 2016a.

²¹⁴⁶ Huijbers 2016a; 2016b.

²¹⁴⁷ Theuvs & Bijsterveld 1991.

8.7.4 Verklaring van de diachrone aard van de bewoning: sociale processen

Bij de verklaring van de aard van individuele bewoningsplaatsen en synchrone en diachrone lokale bewoningspatronen in sociale termen moeten we eerst nagaan hoe de variabelen waarmee bewoningsplaatsen zijn beschreven en geanalyseerd in paragraaf 8.5 sociaal zijn te vertalen.²¹⁴⁸ Het gaat om de variabelen bestaansduur van bewoningsplaatsen, de samenstelling van opeenvolgende nederzettingen op bewoningsplaatsen (éénledig, meerledig) en de layout van nederzettingen.²¹⁴⁹ Tevens dient een vierde variabele te worden meegenomen die in paragraaf 8.5 niet aan bod kwam, maar die elders wordt beschreven: het aantal opeenvolgende erven op erfplaatsen. Van die vier variabelen bespreken we er hier drie: de bestaansduur, de samenstelling en het aantal erfplaatsfasen.

De sociale vertaling van de bestaansduur van bewoningsplaatsen

De sociale betekenis van de bestaansduur van agrarische bewoningsplaatsen staat hier centraal. Een ander woord voor bestaansduur is de mate van bewoningsstabiliteit. Ze kan te maken hebben met vier zaken, die onderling kunnen samenhangen. De eerste betreft een sociaal-economische factor: de intensivering van landbouw. Vanwege de zorg die vereist is bij intensieve landbouw, is het van belang nabij het gecultiveerde land te wonen.²¹⁵⁰ De tweede betreft een sociaal-juridische factor: bij grond gaan wonen om continu toe te kunnen zien op grondbezit of vanwege een claim op grond.²¹⁵¹

Het idee van grondbezit is niet vanzelfsprekend en komt op bij het schaarser worden van landbouwgrond.²¹⁵² De bestaansduur is ook te plaatsen onder een derde interpretatieve noemer: 'plaatsidentificatie'. Langdurige bewoning op een plaats leidt tot vereenzelviging met een plaats,²¹⁵³ wat wordt uitgedrukt via nederzettingnamen.²¹⁵⁴ Die identificatie kan gepaard gaan met percepties van worteling (*rootedness*).²¹⁵⁵ De vierde is de gedachte dat mensen, door een of meer redenen, graag bij elkaar willen wonen op eenzelfde plaats. De bewoningsplaats oefent een bepaalde aantrekkingskracht uit, net als steden in de middeleeuwen en in het heden. Daarbij kan het ook om veiligheid gaan.²¹⁵⁶

De sociale vertaling van de samenstelling van bewoningsplaatsen en synchrone lokale bewoningspatronen

De samenstelling van nederzettingen op bewoningsplaatsen en de samenstelling van gelijktijdige lokale bewoningspatronen kunnen te maken hebben met:

- verticale relaties tussen bewoners van nederzettingen en niet-bewoners, vaak elites.²¹⁵⁷ Daarbij kan verschil worden gemaakt tussen interne elites (woonachtig in dezelfde lokale gemeenschap) en externe eliten (woonachtig daarbuiten). Juist deze relaties zijn fysiek/archeologisch het moeilijkst te zien. Geschreven bronnen zijn dan vaak de enige bronnen die daar meer over kunnen vertellen;
- horizontale relaties tussen bewoners van meerledige nederzettingen, tussen bewoners van éénledige en tussen bewoners van meerledige en éénledige. Daarbij kan het gaan om solidariteitsrelaties, burenelaties en familie-relaties.²¹⁵⁸ Deze relaties zijn te veronderstellen, op basis van fysieke (archeologisch zichtbare) coesidentie: samenwonen in een meerledige nederzetting. Horizontale relaties tussen bewoners van verschillende nederzettingen zijn fysiek (archeologisch) moeilijker waarneembaar. Daarvoor zijn geschreven bronnen van belang;
- verticale en horizontale relaties samen: bijvoorbeeld een bewoner van een erf van een meerledige nederzetting kan zowel verticale relaties onderhouden met een grondheer en tegelijkertijd horizontale met andere bewoners van de meerledige nederzetting en/of andere nederzettingen.²¹⁵⁹

De sociale vertaling van het aantal fasen van een erfplaats

Het aantal fasen van een erfplaats kan te maken hebben met de specifieke sociale status van bewoners van de opeenvolgende huisgroepen. Bepaling van het aantal erfplaatsfasen en de bestaansduur van de erfplaats is van belang omdat een relatief lange bestaansduur van erfplaatsen gekoppeld kan zijn aan het benadrukken van afstammingslijnen en familiebezit door de bewoners en een korte bestaansduur op het tegendeel kan wijzen.²¹⁶⁰ Meerfasige erfplaatsen zijn relatief zeldzaam²¹⁶¹ en kunnen op bewoners met grondbezit wijzen, *house societies*, hier vertaald als 'huissamenlevingen'.²¹⁶² Het begrip *house societies* is bedacht door Lévi-

²¹⁴⁸ Paragraaf 8.7.4 is deels gebaseerd op Huijbers 2016b, maar ook een verdere uitwerking daarvan. De inhoud van paragraaf 8.7.4 is ook gebruikt bij het schrijven van twee paragrafen in hoofdstuk 4 van Verspay *et al.* in voorbereiding. Die paragrafen gaan over antropologische en historische perspectieven op maatschappelijke processen en factoren bij de vorming en ontwikkeling van geconcentreerde en geïsoleerde nederzettingen.

²¹⁴⁹ Die variabelen worden ook besproken in Huijbers 2016b en in de hoofdstukken 4 (theoretisch kader) en 7 (casestudies Limmen en Someren) van Verspay *et al.* in voorbereiding.

²¹⁵⁰ Stone 1996; McNetting 1993.

²¹⁵¹ Stone 1996; McNetting 1993.

²¹⁵² McNetting 1993.

²¹⁵³ Vergelijk Lovell 1998.

²¹⁵⁴ Huijbers 2001.

²¹⁵⁵ Vgl. Tuan 1980, 6: *Rootedness is an unreflective state of being in which the human personality merges with its milieu.*

²¹⁵⁶ Vgl. Silberfein 1998.

²¹⁵⁷ Zie daarover vooral Curtis 2013.

²¹⁵⁸ Zie daarover bijv. Smith 1979; Reynolds 1997 (1984); Stone 1992, 1996; Verdery *et al.* 2012.

²¹⁵⁹ Vgl. Reynolds 1997 (1984). Relaties binnen individuele huisgroepen laten we hierbij buiten beschouwing.

²¹⁶⁰ Huijbers 2014.

²¹⁶¹ Vgl. Schabink 1996; De Boer & Hindink 2012; Kortlang & Van Ginkel 2016.

²¹⁶² Huijbers 2014.

Strauss.²¹⁶⁵ Het gaat daarbij om het begrip 'huis' in abstracte zin, zoals bijvoorbeeld 'het huis van Oranje'. In 1995 is door Carsten en Hugh-Jones een belangrijk boek gepubliceerd dat nader op dat begrip ingaat en wat hier als leidraad wordt genomen.²¹⁶⁴ Lévi-Strauss ontdekte een overeenkomst tussen middeleeuwse Europese adelshuizen, de Kwakiutl en de Yurok. Die overeenkomst was dat het steeds ging om *a moral person holding an estate made up of material and immaterial wealth which perpetuates itself through the transmission of its name down a real or imaginary line, considered legitimate as long as this continuity can express itself in the language of kinship or affinity, and, most often, of both*.²¹⁶⁵ Bij *house societies* draait het om drie gekoppelde zaken: het voortbestaan van de morele persoon (het 'huis'), het voortbestaan van het familiebezit en het voortbestaan van de familie zelf. Bij dat familiebezit kan het kan gaan om land, gebouwen, mobiele goederen, titels en privileges.²¹⁶⁶ Continuïteit van het 'huis', het bezit en de familie is dus cruciaal. Middeleeuwse adelshuizen met hun plaatsvaste woonplaatsen, burchten en kastelen, zijn typische *house societies*, maar *house societies* zijn wellicht ook aanwijsbaar bij een aantal agrarische erfplaatsen in middeleeuws oostelijk Noord-Brabant, namelijk bij plaatsvaste erfplaatsen. Voorbeelden zijn Dommelen-Kerkackers erfplaats D (met vier opeenvolgende erven), Someren-Hoge Akkers erfplaats A (met drie opeenvolgende erven) en Someren-Waterdael III erfplaats 43b (met drie opeenvolgende erven).²¹⁶⁷ De plaatsvastheid van die agrarische erfplaatsen kan wijzen op het belang van continuïteit van niet alleen het materiële huis, maar ook van familiaal grondbezit en familienamen. Plaatsvastheid van agrarische bewoning kan zo (mede) wijzen op grondbezit bij de bewoners. Naast plaatsvaste agrarische erfplaatsen bestaan ook kortdurige, eenfasige erfplaatsen. Op deze wijze kan worden gesproken van een continuüm van plaatsvastheid, met aan de ene kant uiterst plaatsvaste woonplaatsen, kastelen, en aan de andere kant weinig stabiele woonplaatsen, eenfasige erfplaatsen.²¹⁶⁸ De bewoners van kastelen hebben een relatief hoge sociale status, de bewoners van eenfasige erfplaatsen een relatief lage. Andere archeologisch zichtbare kenmerken kunnen aan de mate van plaatsvastheid van erfplaatsen worden toegevoegd om de sociale status van de bewoners te bepalen: sporen van omgrachtingen, grote of kleine hoofd- en/of bijgebouwen, een specifieke materiële cultuur en een specifieke voeding, zicht-

baar aan huisdierresten en plantenresten en ook het toegepaste bouw materiaal (hout, steen of combinatie). Geschreven bronnen kunnen nog meer vertellen over de status van de bewoners indien een lokalisering van historisch bekende bewoningsplaatsen heeft plaatsgevonden. Het tonen van statusverschillen tussen woonplaatsen wil niet zeggen dat in dit hoofdstuk wordt uitgegaan van het begrip nederzettingshiërarchie. In dit hoofdstuk wordt uitgegaan van het begrip nederzettingdiversiteit omdat uit wordt gegaan van groepsstructuren die naast elkaar bestaan. Het hiërarchische denken is slechts één onderdeel van groepsstructuren, andere onderdelen zijn levensstijlen en specifieke sets architectuur en materiële cultuur.²¹⁶⁹

Een belangrijke plaats voor de studie van dat continuüm is Someren, omdat daar zowel meerfasige als eenfasige erfplaatsen in een enkel opgravingsareaal zichtbaar zijn, naast een nabij gelegen omgrachte woonplaats.²¹⁷⁰ De bewoners van de meerfasige erfplaatsen van Someren, uitgezonderd die van de omgrachte woonplaats, kunnen qua sociale status tussen boeren van eenfasige erfplaatsen en aristocraten in zitten. De bewoners van de omgrachte woonplaats kunnen een nog hogere sociale status hebben gehad dan de bewoners van de meerfasige erfplaatsen zonder omgrachting. Het is denkbaar dat huisgroepen van meerfasige erfplaatsen grond in bezit hadden die door boeren van eenfasige erfplaatsen in de omgeving in gebruik werd genomen en waarvoor een jaarlijkse belasting in muntgeld of natura werd afgedragen.²¹⁷¹ Dit is echter één kant van het verhaal, verticale relaties, daar waar ook horizontale relaties bestaan.²¹⁷² De grote driehoekige (mogelijke) veekraal en de kleine meerledige nederzettingen te Someren kunnen op samenwerking wijzen tussen huisgroepen, horizontale relaties (zie onder). In de praktijk kunnen zowel verticale als horizontale relaties een rol hebben gespeeld bij het bezit en gebruik van gronden door boeren in Someren in de volle middeleeuwen.

Bewoningspatronen en sociale relaties in de vroege en volle middeleeuwen

Om door te dringen tot de sociale en sociaal-economische dimensies van bewoningsplaatsen en bewoningspatronen in de vroege en volle middeleeuwen, moeten we de in paragraaf 8.5 beschreven typen bewoningsplaatsen en de patronen daarin op landschapseenheids- en

²¹⁶³ Lévi-Strauss 1983; 1991.

²¹⁶⁴ Carsten & Hugh-Jones 1995. Zie over het begrip 'house societies' verder: Waterson 1998 (1990); Rössler 1998; Gillespie 2000; González-Ruibal 2006; Beck 2007; Huijbers 2014.

²¹⁶⁵ Carsten & Hugh-Jones 1995, 6-7; naar Lévi-Strauss 1983, 174.

²¹⁶⁶ Carsten & Hugh-Jones 1995, 7.

²¹⁶⁷ Dommelen erfplaats D: Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1990; Someren erfplaats A: Schabbink 1996. Voor erfplaatsletters van beide sites zie Huijbers 2007, bijlage I, tabel 6.1. Someren-Waterdael III erfplaats 43b: De Boer & Hiddink 2012 en afb. 8.46 alhier, op Someren bewoningsplaats 5.

²¹⁶⁸ Huijbers 2014, naar een antwoord op een vraag gesteld op 1 juni 2007 door J. Kolen, tijdens de verdediging van het proefschrift van de auteur (Huijbers 2007).

²¹⁶⁹ Zie de beantwoording van de onderzoeksvragen hieronder en Huijbers 2007, deel I.

²¹⁷⁰ Schabbink 1996; De Boer & Hiddink 2012; Hoogendijk & Hiddink 2015; Kortlang & Van Ginkel 2016.

²¹⁷¹ Vgl. Kortlang & Van Ginkel 2016.

²¹⁷² Het verticale perspectief is Curtis 2013 perspectief 1, de perspectieven 2 en 3 van Curtis (2013) zijn horizontale perspectieven.

lokaal niveau (die in paragraaf 8.7.2 in beschrijvende modellen zijn gezet), zien te verklaren. Het bewoningspatroon van de vroege middeleeuwen is er een van vooral lang en middellang bestaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, enkele met éénledige nederzettingen en vroegaristocratische bewoningsplaatsen. In de Merovingische tijd bestaan bovendien collectieve grafvelden en erfgrafvelden. Dat van de volle middeleeuwen is er een met lang bestaande bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die ook in de vroege middeleeuwen reeds bestonden, nieuwe bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen en nieuwe bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen. Verder aristocratische bewoningsplaatsen, kerken en grafvelden rond kerken. In dit bestek kan niet alles worden verklaard en daarom wordt de nadruk op de bewoning gelegd, en niet op begraving. De nadruk wordt gelegd op de interpretatie van de samenstelling van bewoningsplaatsen en de samenstelling van bewoningspatronen ofwel op het samenwonen op lokaal niveau, minder op de verklaring van de bestaansduur van bewoningsplaatsen en de relatie tussen beide.

Bewoningspatronen en sociale relaties in de vroege middeleeuwen

Essentieel voor het het begrijpen van lokale sociale relaties in de vroege middeleeuwen is de term 'villa' in vroegmiddeleeuwse oorkonden. Wat betekende die term en welke betekenis had die voor bewoners en niet-bewoners? Villae worden door Theuws voor het Maas-Demer-Scheldegebied in de periode 750-900 gezien als aanduidingen voor landgoederen van grondheren, terwijl Wickham er op wijst dat de term villa in de vroege middeleeuwen in West-Europa primair dorp (*village*) betekende, secundair landgoed.²¹⁷³ In gebieden met veel grondbezit kon villa volgens hem eerder landgoed betekenen dan in gebieden met weinig grondbezit, waar het eerder dorp (*village*) zal hebben betekend.²¹⁷⁴ In zijn artikel uit 2008 nuanceert Theuws zijn eerdere visie uit 1991 door te stellen dat het vroege domein (650-750) bij aristocraten heel anders kan zijn ervaren dan voor de bewoners erop: voor de domeineigenaar als een domein en belastinggeenheid, voor de bewoners niet zozeer als een fysiek domein, maar als een groep lasten.²¹⁷⁵ In de periode 750-900 is de primaire betekenis van villa in de oorkonden bij Theuws landgoed. Met de visie van Wickham kunnen villae in oorkonden in

de betekenis van landgoed en van dorp naast elkaar hebben bestaan, in plaats van na elkaar (in de tijd). Zoals eerder in dit hoofdstuk werd gesteld, wordt hier als werkhypothese gesteld dat villa als aanduiding in de oorkonden tussen 650 en 900, voor zowel de oorkondemakers als de bewoners erin, in het Maas-Demer-Scheldegebied primair bewoningsgebied betekende in de vroege middeleeuwen, secundair domein.²¹⁷⁶ Een bewoningsgebied kon wel geheel in bezit zijn van een elite, maar de aanduiding villa in bezit betekende dan: bewoningsgebied in bezit. Een concrete aanwijzing voor villa als dorp is de aanduiding *loco vel villa* in de oorkonde van 703/704 in het oorkondenboek van de Meierij (grotendeels oostelijk Noord-Brabant): plaats of dorp. Theuws ziet villa in die oorkonde (en in de gehele periode 650-750) als plaatsaanduiding, maar echter niet als dorp.²¹⁷⁷ In de oorkonden 2, 3, 4, 5, 6 en 8 (686-721 AD) in het oorkondenboek wordt van in villa, in loco en van in loco vel villa gesproken.²¹⁷⁸ Vanaf oorkonde 9 uit 726-727 (het testament van Willibrord) wordt alleen van villa gesproken. Theuws denkt dat de opsomming van weggeschonken villae in die oorkonde uit latere tijd dateert (775-900).²¹⁷⁹ Of de term villa in die oorkonde uit 726-727 dan wel van na 775 dateert, in de achtste eeuw wordt op een gegeven moment alleen van villa gesproken, niet meer van *locus*. Ik denk niet dat alleen van villa werd gesproken omdat villa een aanduiding voor een landgoed werd. Niet uit te sluiten is namelijk dat villa als bewoningsgebiedaanduiding in de loop van de achtste eeuw uitkristalliseerde. Het bezit van een villa is dan het bezit van een bewoningsgebied, met de gronden en al dan niet de mensen daarop wonende. Een bewoningsgebied in bezit werd alleen ervaren als landgoed bij de bezitter, niet bij de bewoners, voor hen was het alleen een bewoningsgebied. In de praktijk, zo stel ik als werkhypothese, bestonden ten minste drie situaties naast elkaar in het Maas-Demer-Scheldegebied en dus ook oostelijk Noord-Brabant in de periode 750-900 (maar ook 650-750):

1. er zijn plaatsen/bewoningsgebieden (*villae*) met vrije boeren met eigen grondbezit;
2. er zijn plaatsen/bewoningsgebieden (*villae*) met deels vrije en deels onvrije boeren, de eerste met eigen grondbezit, de tweede op grondbezit van elites;
3. er zijn plaatsen/bewoningsgebieden (*villae*) met geheel onvrije boeren, het hele bewoningsgebied is in handen van een elite.

²¹⁷³ Wickham 2005, 510. Zie ook West, die aangeeft dat *villa* een dubbelwaardige betekenis kan hebben, maar vaak een nederzettingseenheid is, ik citeer: *...the villa, always ambivalent in meaning but often equating to a unit of settlement, in other words a village...* (West 2013, 102).

²¹⁷⁴ Wickham 2005, 510-518.

²¹⁷⁵ Theuws 2008a, 212, 220.

²¹⁷⁶ Wickham 2005, 510. Deze visie is door Huijbers ook verwoord in Verspay *et al.* in voorbereiding.

²¹⁷⁷ Theuws 1991, 338-339.

²¹⁷⁸ Camps 1979.

²¹⁷⁹ Theuws 1991, 338-339.

Bij situatie 2 is sprake van zones in het bewoningsgebied die elitebezit zijn en zones die dat niet zijn. Het grondbezit van een elite kan zo verspreid over meerdere bewoningsgebieden liggen. Verspreid bezit kan door bezitters zijn georganiseerd als een *composite estate*.²¹⁸⁰ Bij situatie 3 is er het verschil tussen papier en werkelijkheid: op papier voor de elite is het bewoningsgebied haar domein, maar in de beleving van de bewoners niet omdat ze zich identificeren met iets anders, bijvoorbeeld met een dorpsgemeenschap of een territorial descent group.²¹⁸¹ Villae als bewoningsgebieden die geheel of deels in bezit van elites waren, waren er in de vroege middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied, maar niet overal.²¹⁸² Niet in alle plaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied worden in de oorkonden uit de vroege middeleeuwen landgoederen genoemd en ook binnen een enkele plaats ligt niet overal grootgrondbezit. Het is eenvoudig om, om een hooggelegen vruchtbaar gebied heen, een lijn op een kaart te tekenen bij aanwezigheid van grondbezit van een kerkelijke of wereldlijke elite, maar dat wil niet zeggen dat alles in dat gebied grootgrondbezit was.²¹⁸³ Ook wanneer men koningsgoed meeneemt, dat soms herleidbaar is op basis van het bezit van de bisschop van Luik en Luikse kapittels,²¹⁸⁴ kan men nog steeds niet stellen dat in de vroege middeleeuwen overal bewoningsgebieden geheel of deels in bezit waren van elites. In het verleden is ook de vraag gesteld van het bestaan van grootgrondbezit in plaatsen met bepaalde patroonheiligen zonder duidelijke aanwijzingen voor grootgrondbezit.²¹⁸⁵ De vraag is of alleen het bestaan van die patroonheiligen verwijst naar grondbezitters uit Keulen, Luik en Maastricht. Evengoed zijn die patroonheiligen gekozen door de bewoners van de desbetreffende lokale gemeenschappen omdat die bewoners zich identificeerden met die heiligen. De kwantitatieve verhouding tussen de drie genoemde situaties kan zo per regio verschillen en in het Maas-Demer-Scheldegebied zijn diverse bewoningsgebieden deels of geheel in bezit van elites, maar lang niet allemaal. Deze werkhypothese heeft gevolgen voor de sociale interpretatie van bewoningsplaatsen, hun samenstelling en hun layout: niet alle bewoningsplaatsen kunnen voor elites als domeincentra of als agrarische productie-eenheden op domeinen hebben gefungeerd. De bewonings-

plaatsen met meerledige nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant die in de vroege middeleeuwen de enige soort bewoningsplaatsen lijken te zijn geweest, kunnen dan zowel bewoningsplaatsen van vrije boeren, van deels vrije en onvrije boeren zijn, als bewoningsplaatsen van onvrije boeren. Per gebied van een lokale gemeenschap zijn sommige bewoningsplaatsen wel en sommige niet in handen van elites. Een bewoningsplaats, zoals opgegraven te Berkel-Enschot kan gezien haar concentrische layout²¹⁸⁶, smidse en omgreppeling wel een centrum van een landgoed en/of een elitewoonplaats zijn geweest, al dan niet van een vertegenwoordiger van een elite/grootgrondgrondbezitter (afb. 8.24). Maar bewoningsplaatsen als te Someren (bewoningsplaatsen 1 en 2) die coresidentie benadrukken, kunnen ook als bewoningsplaatsen worden uitgelegd zonder met eliten/grondbezitters. Immers: als iemand een afhankelijkheidsrelatie had met een elitegroep was het niet nodig om samen te wonen, men kon dan ook alleen wonen.²¹⁸⁷ Samenwonen had blijkbaar een geheel andere reden dan verticale banden. Het kan echter ook en-en zijn geweest, waarmee het samengaan van verticale en horizontale banden zichtbaar wordt: de bewoners wonen bij elkaar omdat ze samenwonen belangrijk vinden (horizontale relaties), maar tegelijkertijd zit elk van hen in een verticale band met een grootgrondbezitter of elite. Maar coresidentie op zich heeft niet noodzakelijk te maken met verticale relaties. En juist coresidentie is archeologisch zichtbaar, verticale banden zijn dat niet. In het Kempenmodel I en II hadden kenmerken van nederzettingen zoals coresidentie nauwelijks een functie omdat coresidentie (de meerledigheid van nederzettingen) bij studie van verticale relaties minder van belang was om te bestuderen. Als coresidentie ook wordt bestudeerd wordt de gedachte van het verticale denken genuanceerd. De verklaring van de bestaansduur van bewoningsplaatsen en de relatie samenstelling-bestaansduur komt hier zoals gezegd slechts zijdelings aan bod, maar we willen die toch even aanstippen. Bij de wens om te blijven samenwonen op een plaats kan de nabijheid van intensief bewerkt akkerland een rol hebben gespeeld. Stone toont de relatie tussen bewoningsstabiliteit en intensieve akkerbouw duidelijk aan in zijn studie over de relatie tussen demografie,

²¹⁸⁰ Theuws 2010.

²¹⁸¹ McNetting 1993.

²¹⁸² Zie Bijsterveld 1989, 2013; Theuws 1991, 2008a, 2010; Theuws & Bijsterveld 1991; Steurs 1993.

²¹⁸³ Theuws 2010, 53, fig. 10.

²¹⁸⁴ Theuws & Bijsterveld 1991; Bijsterveld 2013.

²¹⁸⁵ Theuws & Bijsterveld 1991.

²¹⁸⁶ De typische layout van (vroeg-) aristocratische woonplaatsen. Het is een layout die we ook bij de vroeg-aristocratische bewoningsplaats van Eindhoven-Bixembosch zien (Arts 1993), maar ook bij latere motteburchten (Huijbers 2012; Janssen 1996; Aarts 2007).

²¹⁸⁷ Als een uitzondering kan men situaties bedenken waarin mensen in een afhankelijkheidsrelatie gedwongen samen wonen in een meerledige nederzetting, bijvoorbeeld als slaven op een plantage, zie Armstrong & Kelly 2000.

economie, nederzettingenpatronen en sociale organisatievormen.²¹⁸⁸ Bij de lang bestaande agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, zoals te Someren, Dommelen, Nistelrode en Boxmeer (typen 14, 23 en 24), kan het om vrije boeren zijn gegaan die samenwerkten op akkerland vanwege nabijgelegen intensief te bewerken akkerland. Stone toont die samenwerkingsverbanden.²¹⁸⁹ Dit zijn de horizontale banden. Een of meer van de bewoners kunnen tegelijkertijd verticale banden hebben gehad met een interne woonachtige elite in het bewoningsgebied, de villa of met een extern woonachtige elite.

Bewoningspatronen en sociale relaties in de volle middeleeuwen

Op verticale relaties in oostelijk Noord-Brabant in de volle middeleeuwen is uitgebreid ingegaan in de Kempenmodellen I en II.²¹⁹⁰ Horizontale relaties werden in de Kempenmodellen vrijwel alleen van toepassing geacht voor de late middeleeuwen, de periode van na 1200/1250, vanaf wanneer pas de zogenaamde dorpsamenleving (de *communitas villa* in teksten) zich zou ontwikkelen.²¹⁹¹ Curtis noemt verticale relaties als een van de (vier) perspectieven om de opkomst van geconcentreerde nederzettingen in middeleeuws West-Europa te verklaren: het perspectief van macht en dwang, direct of indirect.²¹⁹²

Over horizontale relaties is echter veel minder geschreven.²¹⁹³ Met name het invloedrijke onderzoek van Reynolds, die het werk van Duby aan de kaak stelt, heeft licht op horizontale relaties in de volle middeleeuwen geworpen.²¹⁹⁴ Zij betoogt dat zich in de periode 1050-1200 in West-Europa duidelijk collectieve structuren in de lokale samenleving aan het ontwikkelen zijn.²¹⁹⁵ Verder geeft zij aan dat veel studies in West-Europa, die verticale relaties tussen abdijs en boer en tussen heer en boer benadrukten, en het bestaan van horizontale relaties voor 1100 grotendeels ontkenen of niet noemden, werden beïnvloed door het beeld van Duby van de feodale anarchie in Frankrijk.²¹⁹⁶ Reynolds wijst erop dat abdijen (de opstellers van veel oorkonden) alleen waren geïnteresseerd in belangen van lokale besturen wanneer hun belangen aan de orde kwamen.²¹⁹⁷ Daardoor kwamen vooral negatieve gebeurtenissen (de feodale anarchie) en dus vooral verticale banden (tussen abdijen en lokale machthebbers en

tussen lokale machthebbers en boeren) op schrift.²¹⁹⁸ Dat zien we ook in het Maas-Demer-Scheldegebied waar bezits- en rechtstoeëgingen door meiers en voogden op bezitscomplexen voorkomen. Door die te benadrukken ontstaat vanzelf een beeld van een lokale samenleving waarin vooral verticale relaties, machtsrelaties belangrijk waren.²¹⁹⁹ Omdat vooral de geestelijkheid oorkonden opstelde, zijn vrijwel alleen haar relaties met lokale lieden op schrift vast gelegd en bleven horizontale relaties tussen boeren in het Maas-Demer-Scheldegebied vaak buiten beeld. Het beeld van machtsrelaties is dus vooral een bronnenbeeld. Er is sprake van een selectief proces van wat wel en niet in oorkonden terecht kwam.²²⁰⁰ Dit selectief proces leidde er ook toe dat in Steurs' studie van de vorming van de Meierij van 's-Hertogenbosch een aantal dorpen volledig onbesproken bleef: dorpen waar geen oud kerkelijk bezit lag.²²⁰¹ Tussen 1050 en 1200 zien we volgens Reynolds horizontale relaties in teksten, niet zozeer omdat die daarvoor niet al bestonden, maar omdat tussen 1050 en 1200 een toenemende behoefte bestond relaties en plichten op schrift vast te leggen, de verschriftelijking van de samenleving.²²⁰² In de Engelse middeleeuwse archeologie is deze discussie over de selectieve waarde van teksten voor de archeologie reeds in de vorige eeuw gevoerd (*the tyranny of the historical record*).²²⁰³ Ook door Nederlandse middeleeuwse historici en historisch-geografen en Franse middeleeuwse archeologen is de selectieve waarde van geschreven bronnen reeds onderkend.²²⁰⁴ Onder middeleeuwse archeologen in Nederland moet die discussie echter nog steeds plaatsvinden, mogelijk vanwege de aanname bij diverse middeleeuwse archeologen dat teksten leidend zijn bij interpretatie (en gerelateerd daaraan het volgen door middeleeuwse archeologen van de historische agenda). Mogelijk komt dat ook door het betrekkelijk geringe belang dat in de middeleeuwse archeologie van Nederland toegedicht wordt aan theoretische beschouwingen, iets wat in de prehistorische archeologie van Nederland echter de gangbare praktijk is.²²⁰⁵ Juist de theoretische beschouwingen uit de middeleeuwse archeologie van Engeland leren ons dat geschreven bronnen een eenzijdig en selectief beeld geven van sociale structuren in middeleeuwse nederzettingen en nederzettingsstructuren. Pas wanneer geschreven bronnen op hun juiste

²¹⁸⁸ Stone 1996.

²¹⁸⁹ Stone 1992.

²¹⁹⁰ Theuvs 1989, 1991, 2011.

²¹⁹¹ Theuvs 1989, 203. Zie ook Blickle 1981, 2000; Van Asseldonk 2002; Leenders 2011. Hoppenbrouwers betoogt dat, ondanks het feit dat nauwelijks bronnen bestaan over horizontale relaties (de 'dorpsgemeente' of 'landelijke gemeente') in de elfde tot en met dertiende eeuw, dat niet wil zeggen dat die niet bestonden (Hoppenbrouwers 2001, 46). Aan het eind van zijn artikel uit 2011 staat Theuvs voor het eerst open voor het belang van horizontale relaties in de volle middeleeuwen, hij noemt coresidentie als nieuw studiethema, hoewel hij in zijn nederzettingenmodel in dat artikel nog steeds het belang van verticale relaties benadrukt in relatie tot nederzettingen (Theuvs 2011, 60-74). Over coresidentie zie ook Huijbers 2007, 55-57.

²¹⁹² Curtis 2013.

²¹⁹³ Het navolgende is naar Huijbers 2016b (westelijk Noord-Brabant).

²¹⁹⁴ Reynolds 1997 (1984), 101-154. Vgl. Wunder 1986; Genicot 1990; Fossier 1992; Bourin & Durand 1998; Rösener 1999; Huijbers 2007; De Moor 2008; Pemán & De Moor 2013; Kümin 2013.

²¹⁹⁵ Reynolds 1997 (1984), 122-138.

²¹⁹⁶ Reynolds 1997 (1984), 118-119.

²¹⁹⁷ Reynolds 1997 (1984), 118.

²¹⁹⁸ Reynolds 1997 (1984), 118.

²¹⁹⁹ Theuvs 1989.

²²⁰⁰ Huijbers 2007, 48-50.

²²⁰¹ Steurs 1993.

²²⁰² Reynolds 1997 (1984), 122; Mostert 2012.

²²⁰³ Austin 1990.

²²⁰⁴ Leenders 1996; Hoppenbrouwers 2001, 46 en noot 8. Hoppenbrouwers verwijst in noot 8 aangaande wat hij noemt 'de bereikbaarheid en zichtbaarheid van middeleeuwse dorpen/dorpsgemeenten' naar een studie van Zadora-Rio (1995).

²²⁰⁵ Bijv. Fontijn 2002; Gerritsen 2003; Fokkens 2008.

waarde worden geschat (als weergevende een selectief beeld van de sociaalculturele werkelijkheid van destijds) kunnen zij opnieuw worden gebruikt voor archeologische interpretatie, ook in oostelijk Noord-Brabant. Het boek van Reynolds, een historica die net als middeleeuws archeologen in Engeland de betrekkelijke waarde van (bepaalde) teksten aan de orde stelde, is daarom een mooi uitgangspunt voor een hernieuwde studie van nederzettingen uit de volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant.

Wat voor gevolgen heeft deze nuancering van de Kempenmodellen I en II voor de sociale interpretatie van bewoningsplaatsen en bewoningspatronen? In de volle middeleeuwen is er een patroon van bewoning op dekzandeilanden met nog bestaande agrarische bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen uit de vroege middeleeuwen (typen 14, 23 en 24 in tabel 8.17), naast nieuwe met meerledige en met éénledige nederzettingen (typen 7, 8, 9, 17 en 18 in tabel 8.17). Daarnaast zijn er elitaire woonplaatsen, kerken en grafvelden bij kerken (paragraaf 8.5). Verticale relaties zijn te veronderstellen tussen bewoners van agrarische nederzettingen en elitewoonplaatsen op basis van geschreven bronnen. Horizontale relaties zijn echter ook van belang. Op lokaal niveau zijn die van belang via de villa, het dorp. Te Someren is er een langgerekt zuid-noord patroon, een rij, van bewoningsplaatsen met éénledige en kleine meerledige nederzettingen nabij de rand van de langgerekte laagte (met in 1830 de dorpskern). Hier wordt niet uitgesloten dat de rij bewoningsplaatsen uit de elfde/twaalfde eeuw als geheel, samen met de overige gelijktijdige bewoningsplaatsen op het dekzandeiland van Someren ook als dorp werd ervaren door de bewoners: de villa Someren.²²⁰⁶

Op een kleiner schaalniveau en bewoningsplaatsniveau zijn die horizontale relaties van belang op gehuchtniveau. De bewoners van meerledige nederzettingen op agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen, zowel de oude (met vroegmiddeleeuwse oorsprong; typen 14, 23 en 24) als de nieuwe (typen 8, 9, 17 en 18 zoals te Eersel-Kerkbogten en Nederweert-Rosveld) kunnen sterke horizontale banden hebben gehad. In dat verband kan worden gewezen op het begrip *geburscaf*. Het woord *geburscaf*, (buur(t)schap), komt al voor vanaf begin elfde eeuw (in Anrath bij Krefeld in Duits-

land).²²⁰⁷ Uit Noord-Brabant is onder meer een schriftelijke vermelding van een gehuchtnaam bekend uit 1187.²²⁰⁸ Het woord gehucht betekent echter iets anders dan het woord buurtschap. 'Gehucht', in oorsprong *ghehofte* is een meervoudsvorm en verwijst naar een groep boerderijen ('gezamenlijke hoeven'), 'buur(t)schap' naar een gemeenschap van mensen ('boerengemeente').²²⁰⁹ Horizontale banden, communaliteit, noemt Curtis ook als een andere van de vier factoren om de opkomst van geconcentreerde (lees: meerledige) nederzettingen in West-Europa te verklaren. Met communaliteit bedoelt Curtis dat bewoners meerledige nederzettingen zelf stichten. De overige twee hier niet genoemde factoren van Curtis, van invloed op het ontstaan van geconcentreerde nederzettingen, zijn: 1. specifieke akkersystemen zoals het open akkersysteem en gemeenschappelijke akkers en 2. verstedelijking.²²¹⁰ Het perspectief van akkersystemen hanteert Renes ook bij de verklaring van geconcentreerde nederzettingen. Hij denkt dat die nederzettingen vanaf de negende/tiende eeuw voorkwamen in Europa, maar in oostelijk Noord-Brabant bestaan die al vanaf de zevende eeuw (zie paragraaf 8.5). Mensen zouden vanaf die periode bij elkaar gaan wonen, parallel aan de toepassing van het *open field system*, omdat ze niet tussen versnipperde gronden wilden wonen omdat dat niet doelmatig was voor de akkerbouw.²²¹¹ Een open akkersysteem en een gemeenschappelijke akkerbouw, al dan niet met een rotatiesysteem was dat wel. Bij bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen kan zo ook sprake zijn geweest van bijeen wonen vanwege economische samenwerking die zich uitte zich in toepassing van rotatiesystemen op akkercomplexen, over alle individuele akkers heen. Die samenwerking bij rotatiesystemen kan echter ook op lokaal gemeenschapsniveau zijn toegepast. Als de driehoek van greppels te Someren (paragraaf 8.6 en afb. 8.49) inderdaad een veekraal was zou ook van communale veeteelt sprake kunnen zijn in de volle middeleeuwen, een andere vorm van economische samenwerking: communale veeteelt voor communale bemesting van akkers.²²¹²

Op een nog kleiner schaalniveau zijn er de kort bestaande agrarische bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen (type 7) en de kort bestaande met kleine meerledige nederzettingen (type 8), zoals te Someren (zie tabel 8.17).

²²⁰⁶ Camps 1979, 274-275, nr. 196, d.d. 9 september 1242: *...in villa que dicitur Sümmerin...*

²²⁰⁷ Reynolds 1997 (1984), 116. Reynolds verwijst naar Steinbach 1967, 581. De vermelding *geburscaf* staat in een oorkonde uit 1211 waarin wordt terugverwezen naar een situatie van rond 1025 in Anrath omdat in de oorkonde een persoon wordt genoemd die toen leefde. De vermelding staat in de passage *quatuor vicinarum hominibus que vulgo geburscaf vocantur* in de oorkonde (Steinbach 1960, 271). Een andere oorkonde waarin de term *geburscaf* voorkomt dateert uit 1280, gepubliceerd door Lacomblet (Lacomblet 1846, II, nr. 741).

²²⁰⁸ Het betreft het (voormalige) gehucht Eindhoven in Princenhage. De Eindhovense Straat heet nu Flierstraat en ligt in de woonwijk Heuvel van Breda (Buijs & Leenders 1994).

²²⁰⁹ Gehucht: Van Veen & Van der Sijs 1997; buurtschap: Van Wijk 1912 (1892).

²²¹⁰ Curtis 2013.

²²¹¹ Renes 2010.

²²¹² Vgl. in historisch perspectief Hoppenbrouwers 2004.

Juist deze bewoningsplaatsen komen op en zijn kenmerkend voor de volle middeleeuwen, want in de vroege middeleeuwen zien we ze nauwelijks (zie paragraaf 8.5 voor de kwantitatieve verhoudingen). Het opkomen en bestaan van dit soort bewoningsplaatsen kan in sociaal opzicht wijzen op de opkomst van het belang van de autonome huisgroep, het gezin/huishouden en sociaal-economisch opzicht het familiebedrijf. McNetting ziet het zelfstandige huishoudelijke bedrijf als typisch voor situaties van grondschaarste (druk op de ruimte) en bevolkingsgroei,²²¹³ wat we ook zien in de volle middeleeuwen, met name vanaf eind elfde eeuw en in de twaalfde eeuw (zie de paragraaf over demografische processen hiervoor). Het kan tevens om huisgroepen gaan met een zekere juridische autonomie.

Conclusies: een en al lokale sociale variatie

Bij de sociale vertaling van het lokale bewoningspatroon van de vroege en volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant kan sprake zijn geweest van een grote diversiteit. Op een moment in de tijd kunnen in lokale gemeenschap X nederzettingen bestaan waarin zowel horizontale als verticale relaties tussen mensen van belang waren. In lokale gemeenschap Y nederzettingen met alleen horizontale banden daarbinnen. En in lokale gemeenschap Z kunnen zowel nederzettingen bestaan met bewoners in alleen horizontale banden en nederzettingen in beide banden. Naast horizontale relaties tussen mensen, zoals bij de bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, zijn in de vroege en volle middeleeuwen zeker ook afhankelijkheidsrelaties (verticale relaties) van belang geweest en de geschreven bronnen tonen dat ook.

8.7.5 Verklaring van de diachrone ligging van bewoningsplaatsen, kerken en grafvelden

Agrarische bewoningsplaatsen

De ligging van agrarische bewoning in het landschap kan men verklaren door enerzijds het belang aan te geven van ruimten onder bewoningsplaatsen: bewoonbare gronden en beschikbare woongronden en anderzijds het belang van ruimten bij bewoningsplaatsen: gebruiksgronden naar accent, intensiteit en beschikbaarheid.

Ligging bewoning, bewoonbaarheid ondergrond en beschikbaarheid woongrond

De ligging op het paleoreliëf kan iets vertellen over de bewoonbaarheid van de ondergrond. Dat wil zeggen dat de grondwaterspiegel dusdanig gunstig was om er te wonen, ook bij de winterstand wanneer die spiegel het hoogst is. In dat opzicht kan bewoningsplaats 2 (800-1250) ten opzichte van bewoningsplaats 1 (675-950) te Boxmeer-Sterckwijk zijn aangelegd vanwege een lagere grondwaterstand in de Karolingische tijd in vergelijking met de Merovingische tijd. Hetzelfde kan gelden bij de aanleg van bewoningsplaats 1 (725-1250) ten opzichte van bewoningsplaats 3 en 4 te Nistelrode-Zwarte Molen. Dit is niet wat men zou verwachten als ontbossing plaatsvindt, zoals blijkt uit de pollendiatogrammen,²²¹⁴ want door ontbossing wordt de grondwaterspiegel in lagere delen van het landschap juist hoger. Er moet dan een andere reden zijn geweest om een nieuwe bewoningsplaats aan te leggen in de Karolingische tijd en om daarvoor een lager gelegen locatie te kiezen. Juist in de volle middeleeuwen zal niet alleen de grondwaterspiegel een factor zijn geweest om ergens te gaan wonen. Het feit dat men juist op sommige locaties in de volle middeleeuwen greppels aanlegt bij bewoningsplaatsen, zoals veelvuldig te Nederweert-Rosveld, kan een aanwijzing zijn dat men om een specifieke reden natte gronden bewoonbaar wilde maken. De keuze voor een nieuwe woonplaats op een nieuwe locatie kan ook bepaald worden door een gewenste ligging bij bepaalde soorten gronden vanwege het type landbouwbedrijf dat men voert, vanwege een gewenste ligging bij intensief te gebruiken gronden, vanwege nog beschikbare akkergronden, vanwege juridisch beschikbare gronden (toewijzing van gronden uit familievererving of van een heer) en vanwege de aanleg nabij eigen grondbezit.

Verklaring van de ligging van bewoning: de ligging bij agrarische gebruiksgronden

In deze paragraaf wordt uitgegaan van twee aannames. In de eerste plaats de aanname dat boeren dicht bij de meest relevante gronden in hun agrarische economie wonen. Met die aanname is de locatie van bewoning een ingang op de, op dat moment, belangrijkste gebruikte gronden in de agrarische economie. Die aanname is gebaseerd op de zogenaamde site catchment analysis en het Laarbeekmodel.²²¹⁵

²²¹³ McNetting 1993.

²²¹⁴ Zie het hoofdstuk van Van Haaster (hoofdstuk 4).

²²¹⁵ Vita Finzi & Higgs 1970; Huijbers 1993.

In de tweede plaats wordt uitgegaan van de aanname dat men in elke periode dichtbij de meest bewerkelijke gronden woont, naar de proximity-access factor omschreven door Stone.²²¹⁶

De vroege middeleeuwen

Met de hoogteligging van agrarische bewoningsplaatsen in de Merovingische tijd, zijnde relatief hoog (paragraaf 8.6) en uitgaande van de nabijheid van de meest relevante gronden kan het agrarische accent in de Merovingische tijd in de eerste plaats op akkerbouw hebben gelegen. We zien in oostelijk Noord-Brabant rogge, gerst, emmertarwe, pluimgierst en haver in vondsten (hoofdstuk 4 en paragraaf 8.6). Bij plantenresten anders dan zaden kan men van verbouw spreken, zaden kunnen ook zijn ingevoerd. Volgens Bakels is in de vroege middeleeuwen van noordoostelijk Noord-Brabant (het noordoostelijke Maas-Demer-Scheldegebied) vooral rogge, haver en gerst verbouwd.²²¹⁷ In de vroege middeleeuwen stond in Boxmeer gerst en emmertarwe op het veld waarbij de aangetroffen akkeronkruiden wijzen op vruchtbaar akkerland. Ook te Nistelrode werd gerst verbouwd. Te Someren is er aantoonbaar de verbouw van rogge. In het pollendiagram van Heijen-De Kleefsche beek domineert rogge rond 900 en wijzen de akkeronkruiden op een drieslagstelsel. Rogge stelt minder eisen aan de bodem dan gerst. Waarschijnlijk gaat het bij de rogge om gronden buiten het Maasdal, want de gronden van het Maasdal zijn van nature erg vruchtbaar. Er kan dus in elk geval een verschil in aard van graanverbouw zijn tussen het Maasdal en de andere mesoregio's.

In de pollendiagrammen uit beekdalen (zie hoofdstuk 4) is relatief veel bos in deze periode zichtbaar (Ossemeer, Kleefsche Beek, Dommeldal). Bosbeweiding met varkens is dan mogelijk.²²¹⁸ Daarnaast kunnen depressies zijn gebruikt voor grasland, beweiding en hooiwinning. Vooral te Someren kan dat zo zijn geweest met meer indicatoren voor nat dan voor droog land.

De volle middeleeuwen: accentverschuiving en intensivering

In deze periode liggen agrarische bewoningsplaatsen zowel hoog, middelhoog en soms laag, maar vaak bij depressies (Someren, Nederweert, Lieshout-Beekseweg) en – voor het eerst – ook aan de randen van beekdalen, beekdalvormige laagten en langgerekte laagten (Lieshout-

Beekseweg, Someren, Dommelen, Eersel), vooral vanaf circa 1050. Deze locatiekeuze kan te maken hebben met een accentwijziging: meer gebruik van natte gebieden en meer veeteelt. Als we kijken naar de botanische data is er in deze periode de toename van graslandgebruik, de verdwijning van broekbos en opkomst van blauwgraslanden, wat die hypothese bevestigt.²²¹⁹ Een tweede bevestiging is de aanleg van veekraalachtige greppelstructuren in depressies (Lieshout-Beekseweg, Someren-Waterdael III, Someren-Ter Hofstadlaan) en ontwateringsgreppels in depressies (Geldrop-Hagelven).²²²⁰ Een derde bevestiging is de opkomst van mestkuilen op erven in vooral de twaalfde eeuw (Someren, Lieshout-Nieuwenhof, Bladel-Kriekeschoor).²²²¹ Een vierde bevestiging is de aanwezigheid van mestindicatoren op erven (Someren; zie paragraaf 8.6).

Die toename van veeteelt kan te maken hebben met de behoefte aan meer mest in de volle middeleeuwen om de akkers vruchtbaarder te maken. Te Someren is immers een verarming van de vroegmiddeleeuwse bodem vastgesteld.²²²² Er is sprake van intensivering van het werk voor de akkerbouw, deels kan dat zijn gedaan om surplus te genereren, deels ook om de bodemverarming te compenseren en deels ook vanwege verkorting van de braak: permanente akkerbouw. Permanente akkerbouw zou dan reeds bestaan voorafgaande aan die welke zo kenmerkend wordt geacht voor de late middeleeuwen en later.²²²³ In dat verband, intensivering van akkerbouw, moeten we ook wijzen op een vergroting van het gebouwde oppervlak van opslag, stalling en werkruimte vanaf ca. 1125 op huis- en erfniveau.²²²⁴ We zien dat aan het huis, want huistype VOM-H2 is groter dan huistype VOM-H1 en komt vooral voor vanaf 1125, maar we zien het ook op erfniveau: meer en grotere bijgebouwen op het erf na 1125.²²²⁵ Dat kan betekenen dat de agrarische productie en veeteelt in omvang is toegenomen vanaf 1125 per erf en per huisgroep.²²²⁶ Verder is er de opkomst of dominante toepassing van mestkuilen vanaf de twaalfde eeuw, hetgeen wijst op intensieve akkerbouw.

Zichtbaar is aldus een proces van accentverschuiving: van akkerbouw en mogelijk varkenshouderij in de vroege middeleeuwen naar akkerbouw en rundveeteelt in de volle middeleeuwen, parallel aan een intensivering: meer werk op akkers door meer bemesting en meer veehou-

²²¹⁶ Stone 1996.

²²¹⁷ Bakels 2011, 62.

²²¹⁸ Huijbers 1993.

²²¹⁹ Zie het hoofdstuk van Van Haaster en Huijbers 1993.

²²²⁰ Paragraaf 8.6 en Beex 1990 (Geldrop).

²²²¹ Drielaagige kuilen als zodanig uitgelegd, zie Huijbers 2007, hoofdstuk 5.

Incidenteel kunnen ze al in de tiende eeuw hebben bestaan (zoals te Tilburg-Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2; Brouwer & Van Mousch 2015) en in de elfde eeuw (Best-Aarle, zie hoofdstuk 9).

²²²² In plaats van bodemverarming kunnen paleobotanische indicatoren voor armere bodems ook wijzen op expansie van het cultuurareaal, buiten de vruchtbare gebieden.

²²²³ Theuws, Van der Heiden & Verspay 2011.

²²²⁴ Huijbers 2007.

²²²⁵ Huijbers 2007; Huijbers 2016.

²²²⁶ Huijbers 2016.

derij (voor meer mest) in de volle middel-eeuwen. Als akkers intensiever worden bebouwd is het van belang ze dicht bij de erven aan te leggen of andersom de erven dichtbij de akkers aan te leggen, conform de aanname van de proximity-access factor.

Regionale differentiatie in landgebruik en agrarische strategieën

In paragraaf 8.3 is de regionale diversiteit van natuurlandschappen ter sprake gebracht in relatie tot agrarische potenties. Er is één mesoregio waar veel grasland kan zijn geweest, de Maaskant. Er zijn twee mesoregio's waar vanwege het hoge leemgehalte van het dekzand (zie paragraaf 8.6) meer vruchtbaar akkerland kan zijn geweest, (delen van) de Roerdalslenk en het dekzandgebied van Weert. Binnen de Roerdalslenk bestaan microregionale verschillen, te Someren is het leemgehalte hoog en te Laarbeek laag, reden voor onderzoekers om te veronderstellen dat er respectievelijk moderpodzolbodems en humuspodzolbodems lagen in de ondergrond.²²²⁷ Te Laarbeek lagen bovendien uitgestrekte arealen grasland, waarschijnlijk ongekend voor zand-Brabantse begrippen.²²²⁸ Deze verschillen in natuurlandschappelijke gesteldheid moeten gevolgen hebben gehad voor mesoregionaal en microregionaal bepaalde accenten in het landbouwsysteem: in de Maaskant veel veeteelt (bedrijven), te Someren en Weert veel akkerbouw (bedrijven) en te Laarbeek wellicht minder akkerbouw, maar meer veeteelt. Dit is één kant van het regionale differentiatieverhaal, de andere kant van dat verhaal omvat agrarische strategieën. Omdat in Laarbeek onvruchtbare bodems lagen (humuspodzolen) kan daar in een vroeg stadium (de vroege middeleeuwen) meer intensieve akkerbouw hebben moeten plaatsvinden dan in Someren en Weert. De mogelijkheid meer aan veeteelt te doen vanwege de grote arealen grasland kan daar aan bij hebben gedragen: veel vee betekent veel mest. Als strategie om de bodem (on)vruchtbaarheid te compenseren kan te Laarbeek bemesting reeds in de vroege middeleeuwen zijn toegepast. Daarvoor is echter nog geen archeologisch bewijs gevonden.

Ligging van bewoning en de ligging bij gronden naar (juridische) beschikbaarheid

De ligging van agrarische bewoningsplaatsen bij gronden kan ook met de beschikbaarheid van grond te maken hebben om te beakkeren.

Die beschikbaarheid kan fysisch zijn bepaald bij een individuele vrije keuze: men kan vrijelijk gronden kiezen in gebieden die zijn te gebruiken. Afhankelijk van de intensiteit van grondgebruik moet men er wel of niet dichtbij gaan wonen. Het kan echter ook zo zijn dat men die keuzevrijheid niet heeft, wat veel vaker het geval is, ook bij *shifting cultivation*, omdat zelfs die landbouwvorm geschiedt binnen een territorium van een gemeenschap.²²²⁹

Verklaring van de diachrone ligging van aristocratische bewoningsplaatsen, kerken en grafvelden

Aristocratische bewoningsplaatsen

Bij aristocratische bewoningsplaatsen kan de landschappelijke ligging in natte zones als laagten en beekdalen te maken hebben met de beschikbaarheid van (grond)water, noodzakelijk voor water in grachten. De ligging kan ook te maken hebben met een expressie van dominantie, door op een dekzandrug te wonen, zoals te Eindhoven-Blixembosch. De ligging, zowel hoog als laag, kan ook te maken hebben met sociaal-juridische factoren. In het Kempenmodel I zou de aanleg van de aristocratische woonplaatsen van Bergeijk en Oerle in de volle middeleeuwen te maken hebben met de reorganisatie van grootgrondbezit.²²³⁰ De aanname daarbij is dat een nieuwe eigenaar van grondbezit die nieuwe situatie toont via een nieuwe bewoningsplaats en een nieuwe landschappelijke ligging daarvan. Die nieuwe eigenaar kan een lokale wereldlijke elite zijn, maar ook een kerkelijke elite die op grote afstand woont (bijvoorbeeld Luik of Maastricht). Het is daarnaast denkbaar dat aanleg van een aristocratische woonplaats te maken kan hebben met uiting van een claim op niet-ontgonnen gebied, zoals bij een *allodium* (vrij eigen bezit). In beide gevallen gaat het om aanleg van een woonplaats als verwoording van een nieuwe situatie met betrekking tot lokale bezitsverhoudingen in voorheen onbewoonde landschappelijke locaties. Voor de aristocratische woonplaats van Eindhoven-Blixembosch zou het motief van uiting van een nieuwe situatie kunnen gelden. Er is sprake van een perifere landschappelijke positie op het moment van diens aanleg. De hoge akkergebieden in Son/Woensel kunnen als centrale gebieden worden aangemerkt in de tiende en begin van de elfde eeuw omdat op hoge akkergebieden bij hedendaagse dorpskernen in

²²²⁷ Hiddink 2009; Hiddink & De Boer 2011. Zie ook het hoofdstuk 3 in deze publicatie.

²²²⁸ Huijbers 1993.

²²²⁹ McNetting 1993.

²²³⁰ Theuvs 1989, 184, 188-189; Theuvs & Bijsterveld 1991.

oostelijk Noord-Brabant bewoning vanaf de vroege middeleeuwen begint.²²³¹ Die hoge gebieden zijn de, vanaf de vroege middeleeuwen bestaande, woonakkergebieden. De bewoningsplaats van Eindhoven-Blixembosch ligt perifeer ten opzichte van akkercomplexen bij Woensel en Son. In zowel Son als Woensel had de abdij van Sint-Truiden, die vanaf de vroege middeleeuwen bestaat, grondbezit.²²³² Voor de Flachsiedlung van Sint-Oedenrode kan dat motief van uiting van een nieuwe situatie wellicht ook hebben gegolden. De woonplaats lijkt te zijn gesticht door de familie Van Rode, in de marge van het hoge akkercomplex van Eerschot. Rode lag in de parochie Eerschot.²²³³ Te Sint-Oedenrode kan, op de plaats van de Flachsiedlung in de tiende eeuw, ook al in de Karolingische tijd bewoning zijn geweest.²²³⁴ In dat geval kan van een uiting van een nieuwe situatie sprake zijn, maar niet per se op een nieuwe plaats in het landschap. Voor Bergeijk geldt misschien precies hetzelfde als voor Sint-Oedenrode. Te Bergeijk zou in de vroege middeleeuwen op het hoge akkercomplex ten noorden van de dorpskern koningsgoed liggen dat midden tiende eeuw naar de aartsbisschop van Keulen is overgegaan, die het rond 1000 zou hebben geschonken aan de bisschop van Luik.²²³⁵ De leden van de lokaal aanzienlijke familie Van Bergeijk zouden volgens Theuws ministerialen van de bisschop van Luik of meiers op bezit van die bisschop en de abdij van Sint Jacob kunnen zijn geweest.²²³⁶ De lokale bezitsrechten zijn door die familie verworven via toeiening van het aanwezige kerkelijke bezit. Er zou dan te Bergeijk niet van allodiaal bezit sprake zijn. Theuws sluit echter niet uit dat de aristocratische woonplaats is gesticht door de familie Van Bergeijk.²²³⁷ In dat opzicht is van een uiting van een nieuwe situatie sprake op een perifere plaats ten opzichte van het grootgrondbezit en wel ten zuiden daarvan. Echter, inmiddels is bekend dat op de plaats van de aristocratische woonplaats van Bergeijk al vanaf de Karolingische tijd is gewoond, niet pas vanaf de volle middeleeuwen.²²³⁸ Dus zou het centrum van het koningsgoed ook daar kunnen hebben gelegen.²²³⁹ Er is wellicht niet van een verplaatsing sprake van het domeincentrum. In dat geval zou het domeincentrum niet in het gebied van het hoge akkercomplex hebben gelegen, maar aan de rand daarvan. Er is dan wel sprake van aanleg van een omgrachte woonplaats als uiting van herdefinitie (gewijzigde bezitsverhoudingen), maar op een

perifere plaats ten opzichte van het hooggelegen landschap, die sociaal-juridisch centraal lag. De gemeenschappelijke verklarende factor van de aanleg van de aristocratische woonplaatsen te Eindhoven-Blixembosch en Sint-Oedenrode is dan weliswaar uiting van een nieuwe sociaal-juridische situatie, maar niet in alle gevallen op een nieuwe plaats in het landschap. De drie aristocratische woonplaatsen liggen landschappelijk dan wel perifeer (in gebieden buiten de hoge akkercomplexen), maar een perifere *landschappelijke* ligging hoeft niet per se een *sociaal-juridische* perifere ligging in te houden.

Te Vught kan zich eenzelfde situatie hebben voorgedaan. In Vught lag vermoedelijk koningsgoed waarvan delen in handen kwamen van graaf Ansfried.²²⁴⁰ De twee middeleeuwse kerken van Vught liggen bij de rand van het beekdal van de Dommel (vroeger Dieze geheten). Twee aristocratische woonplaatsen met een mogelijke oorsprong in motteburchten uit de volle middeleeuwen liggen daar vlak bij, tegenover elkaar aan weerszijden van de Dommel, van de families Van Herlaer en Van Vught-Van Oirschot. De motteburcht van Van Herlaer behoorde tot de Lambertusparochie van Vught. Ook hier liggen de aristocratische woonplaatsen in de periferie van het hoge akkercomplex van Vught, waar het akkerland van het koningsgoed verwacht kan worden.

Grafvelden en kerken

Hiervoor is aangegeven, naar de studie van De Haas, dat er vijf vaak voorkomende locaties van Merovingische grafvelden zijn.²²⁴¹ In de eerste situatie liggen grafvelden op de overgang van het woonakkergebied en de beekdalen, in de tweede op de overgang van het woonakkergebied en de heidegebieden. In de derde situatie liggen ze midden in het woonakkergebied, in de vierde op een verhoogde plaats in het landschap en in de vijfde situatie op een hooggelegen rand van een rivierterras met uitzicht op een rivier.²²⁴² De ligging van grafvelden op de overgang van woonakkergebied en beekdal en op de overgang van woonakkergebied en heidegebied kan te maken hebben met de markering van de grens van een territorium. Grenzen hebben vaak een limineel karakter (*limen* = drempel)²²⁴³, wat zich uit in een dubbelwaardige betekenisgeving, de associaties aan de werelden waarvan het een overgang vormt.²²⁴⁴ Van Gennep wijst op het belang van liminele zones zoals drempels van huizen.²²⁴⁵ Het kan bij liminaliteit niet alleen gaan om overgangen in de ruimte,

²²³¹ Zie paragraaf 8.6.

²²³² Bijsterveld 1989.

²²³³ Leenders 1998.

²²³⁴ Peters 2010.

²²³⁵ Theuws 1989; Theuws & Bijsterveld 1991.

²²³⁶ Theuws 1989, 168.

²²³⁷ Theuws 1989, 168.

²²³⁸ Dijkstra 2015.

²²³⁹ In tegenspraak met de visie van Theuws

(Theuws 1989, 166).

²²⁴⁰ Huijbers 2010.

²²⁴¹ De Haas 2010.

²²⁴² De Haas 2010, 92.

²²⁴³ <http://latindictionary.wikidot.com/noun:limen>

²²⁴⁴ Vgl. Scribner 1992. Over het begrip 'liminaliteit' zie Van Gennep 1960 (1908) en Bowie 2000. De Haas spreekt ook van een limineel karakter bij die ligging op overgangen in het landschap (De Haas 2010).

²²⁴⁵ Van Gennep 1960 (1908), 23-25.

maar ook in de tijd, bijvoorbeeld bij een ritueel als het huwelijk.²²⁴⁶ Begravingen op overgangen in het landschap kunnen zo symbolische verwoordingen zijn van territoriale grenzen en overgangen en kunnen iets zeggen over ervaren landschapszones. Liminele plaatsen kunnen in de Merovingische tijd ervaren zijn als schemerzones tussen gebieden geassocieerd met het leven en de dood. Heidegebieden kunnen geassocieerd zijn met de dood vanwege de aanwezigheid van prehistorische grafvelden en zo ook beekdalen en andere natte zones in het landschap. De aanwezige grafheuvels herkende men als zodanig niet als prehistorisch, maar de heuvels associeerde men wel met de dood. In de middeleeuwen betekende immers ‘in de berg gaan’ sterven.²²⁴⁷ Dat heidegebieden met de dood werden geassocieerd zou de aanleg van Merovingische graven in Hoogeloon op een hoogte in de heide kunnen verklaren.²²⁴⁸ De associatie van een heuvel met de dood zien we ook omdat men in de Merovingische tijd doden soms begruofte onder of in een heuvel, zoals blijkt uit vondsten van kringgreppels rond Merovingische graven in Grave-Escharen en Merovingische graven binnen voormiddeleeuwse kringgreppels te Beerse-Krommenhof.²²⁴⁹ Dit betreffen erfgrafveldjes, die niet in de hier veronderstelde zone geassocieerd met de dood liggen, maar erfgrafveldjes worden in oostelijk Noord-Brabant pas na 650 aangelegd (alleen te Escharen vanaf 600), collectieve grafvelden vanaf de zesde eeuw. De vierde en vijfde vaak voorkomende locaties van grafvelden in het landschap zouden volgens De Haas te maken kunnen hebben met het innemen van opvallende posities in het landschap. De betekenis van de derde locatie is minder evident. Het kan volgens De Haas met een ligging bij een grafveld of weg te maken hebben.²²⁵⁰ De ligging van grafvelden in de volle middeleeuwen op plaatsen van kerken, kan zijn bepaald door sociale en religieus-kosmologische factoren. Het grafveld van Dommelen is aangelegd bij een vanaf de vroege middeleeuwen bestaande bewoningsplaats met meerledige nederzettingen. De grafvelden bij de kerken van Bergeijk en Sint-Oedenrode kunnen te maken hebben met de aanleg van de Flachsiedlungen aldaar, maar ook met oudere bewoning aldaar. In alle drie gevallen is sprake van een centrale ligging van grafvelden in een lokaal ‘territorium’ met een naam (zoals ‘Dommelen’), omdat ze bij de plaats van een kerk liggen. Het kan gaan om een ligging in een centrum dat ontstaan is door verticale relaties

(bezitsverhoudingen), horizontale relaties of door beide samen. Er kan echter niet alleen van een sociaal centrale ligging sprake zijn, maar ook van een religieus-kosmologische, conform het model van Roymans uit 1995.²²⁵¹

In dat model zou tussen 1100 en 1550 sprake zijn van de definitieve fase van het christianiseringsproces, dat gepaard zou gaan met een diabolisatie van voor-christelijke bovennatuurlijke wezens en een purificatie van daarmee geassocieerde topografische elementen in het hoge akkerlandschap (zoals het vergraven van grafheuvels). Door dat finale christianiseringsproces ontstond na 1550 een duaal wereldbeeld, dat landschappelijk werd vertaald in een tegenstelling tussen een negatief ervaren landschapszone met een niet-christelijk karakter (*outer circle*; onder meer heidevelden) en een positief ervaren zone, een christelijke zone (*inner circle*; akkers, woonplaatsen, kerk). De kerk lag in de ruimtelijke vertaling van dat wereldbeeld centraal in de christelijke zone.²²⁵² Van plaatsen met (graf)heuvels in de heide, in de *outer circle*, werd gedacht dat het woonplaatsen van bovennatuurlijke wezens waren, zoals kabouters, heksen en reuzen.

De tegenstelling in het christelijke wereldbeeld tussen een *inner* en *outer circle* zou misschien ook eerder dan de volle en late middeleeuwen definitief kunnen zijn gevormd, direct na de Merovingische tijd. Van Beek en De Mulder stellen immers vast dat er na de Merovingische tijd geen hergebruik meer plaats vindt van voormiddeleeuwse grafvelden in Vlaams België (ook in het Belgische deel van het MDS-gebied); er liggen geen Karolingische graven op of in.²²⁵³ Ook uit het Nederlandse deel van het MDS-gebied kennen we geen Karolingische graven op voormiddeleeuwse grafvelden, maar Karolingische graven zijn sowieso erg schaars. De afwezigheid van Karolingische graven op voormiddeleeuwse grafvelden kan te maken hebben met de christianisering in de Karolingische tijd,²²⁵⁴ en daarmee het ontstaan van een nieuwe kosmologische ordening van het landschap, hoe dat christianiseringsproces zelf ook verliep. Erfgrafveldjes, die (meest) tussen 650 en 750 dateren,²²⁵⁵ kunnen in de overgang zitten tussen de (spaarzame) gewoonte Merovingische graven op en bij voormiddeleeuwse graven aan te leggen en de christianisering. Erfgrafveldjes kunnen direct voorafgaan aan de christianisering of zelfs met een eerste fase daarvan verband houden. Met name de erfgrafveldjes met inhuma-ties zonder bijgiften, die tot de tweede fase van de erfgrafveldjes in Geldrop en Dommelen behoren,

²²⁴⁶ Huijbers 2007, 417-469.

²²⁴⁷ Janssen 1993, 246-248.

²²⁴⁸ Theuvs 1988, 56.

²²⁴⁹ Verwers 1999, 279; Delaruelle 2016, 420, afb. 8.43.

²²⁵⁰ De Haas 2010.

²²⁵¹ Roymans 1995. Zie over dat model ook Roymans & Gerritsen 2002; Huijbers 1998, 2004b, 2007; Van Beek & De Mulder 2014.

²²⁵² Roymans 1995, 12, 19-21.

²²⁵³ Van Beek & De Mulder 2014, 311, 313.

²²⁵⁴ Roymans 1995; Van Beek & De Mulder 2014, 317.

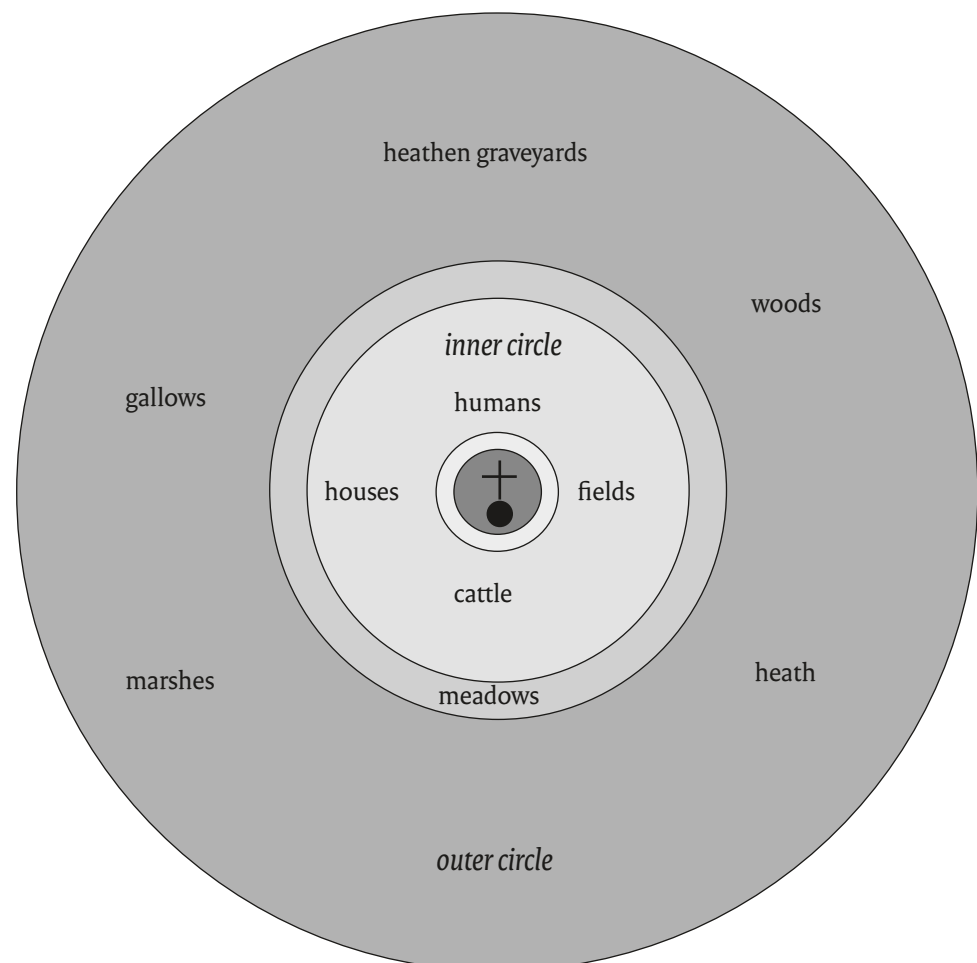
²²⁵⁵ Theuvs 1999b, 2008a en paragraaf 8.4.

en de grafveldjes van Mierlo en Boxmeer Sterckwijk.²²⁵⁶ In dat opzicht is het van belang op te merken dat de erfgrafveldjes van Dommelen op een bewoningsplaats liggen waar in de volle middeleeuwen een collectief grafveld komt te liggen, gevolgd door een kerk.²²⁵⁷ Erfgrafveldjes kunnen het begin markeren van een ontwikkelend duaal christelijk wereldbeeld met de inner en outer circle in het landschap als expressie daarvan. Een aanvang wordt gemaakt met een kosmologisch als centraal ervaren landschapszone (de bewoningsplaats), wat wordt geuit door erfgrafveldjes daarin aan te leggen. De doden worden vanaf dan niet meer aan de rand van het woonakkergebied en in de heide begraven, maar in het christelijke centrum, wat een omslag in de kosmologische ordening van het landschap impliceert.

Ter discussie kan worden gesteld of de aanleg van volmiddeleeuwse agrarische erven een vergraving

van voormiddeleeuwse grafvelden inhield.²²⁵⁸ Die grafvelden kunnen reeds eerder zijn vergraven, door aanleg van ploegland in de vroege middeleeuwen. De purificatie van voormiddeleeuwse graven zou dan reeds vanaf de Karolingische tijd kunnen zijn geschied. Echter een christelijk wereldbeeld hoeft niet altijd zuivering van voorchristelijke topografische elementen in te houden, want uit Vlaanderen is een voorbeeld bekend van een christelijk grafveld dat is aangelegd naast een voormiddeleeuwse grafheuvel.²²⁵⁹

De plaatskeuze van kerken tenslotte lijkt te zijn bepaald door reeds bestaande andere elementen dichtbij: een agrarische of aristocratische bewoningsplaats of een grafveld (op een bewoningsplaats).

Afb. 8.57 Het model van Roymans van de christelijk kosmologische ordening van het landschap. (bron: Huijbers 2007, 283, fig. 8.2, bewerkt naar Roymans & Gerritsen 2002 en Roymans 1995).

²²⁵⁶ Voor Geldrop en Dommelen: Theuws 1999b, 2008a. Voor Mierlo en Boxmeer paragraaf 8.4.

²²⁵⁷ Theuws 1981, 2008a.

²²⁵⁸ Roymans 1995, 12, vgl. 19-21.

²²⁵⁹ Van Beek & De Mulder 2014, 313.

8.8 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Twee van de voorafgaand aan het onderzoek opgestelde onderzoeksvragen (zie hoofdstuk 1 en paragraaf 8.1.2) hadden betrekking op de vroege en volle middeleeuwen. Elke vraag had deelvragen.

1. *Voor de vroege en volle middeleeuwen: wanneer en waarom vond er een overgang plaats van het vroeg en volmiddeleeuwse 'zwerfen' van nederzettingen naar een vrij stabiele bewoning? Bestaat er eigenlijk wel een onderbouwing van de veronderstelling van het zwerfen van volmiddeleeuwse erven? En welke opgravingen hebben daterende gegevens opgeleverd over de periode van het einde van de bewoning? Welke periode is dat?*²²⁶⁰

a. *Wanneer en waarom vond er een overgang plaats van het vroeg- en volmiddeleeuwse zwerfen van nederzettingen naar een vrij stabiele bewoning?*

Die overgang vond niet plaats in het onderzoeksgebied omdat nederzettingen in de vroege en volle middeleeuwen niet 'zwerfen' uitgaande van de bestaansduur van een zwervend erf van ca. 25 jaar, zijnde de duur van een enkele huisgroep-cyclus.²²⁶¹ Erven (hier erfplaatsen genoemd, zie paragraaf 8.4) bestonden alle langer, losse erfplaatsen (bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen) bestonden meestal 75-100 jaar (zie paragraaf 8.5). Daarnaast bestonden in de vroege middeleeuwen bijna geen losse, geïsoleerde erven (losse erfplaatsen), maar vrijwel alleen bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen die bovendien een lang bestaan kenden (maximaal 250-525/600 jaar). Zwervende erven (erven met de bestaansduur van een huisgroepcyclus) zouden alleen van toepassing kunnen zijn geweest op de vroege Merovingische tijd zoals in 2008 door Theuws is betoogd. Uit nader onderzoek is echter gebleken dat de argumentatie voor dat idee onvoldoende overtuigend is. Dit idee is immers op slechts één opgraving gebaseerd (Breda-West) en op een interpretatie daarvan.²²⁶² In plaats van het begrip zwervende erven valt te pleiten voor het

begrip stabiele erven voor de vroege en volle middeleeuwen.

b. *Bestaat er eigenlijk wel een onderbouwing van de veronderstelling van het zwerfen van volmiddeleeuwse erven?*

Nee, zie het antwoord op vraag 1a.

c. *Welke opgravingen hebben daterende gegevens opgeleverd over de periode van het einde van de bewoning?*

Het einde van de bewoning kan alleen bepaald kan worden bij compleet opgegraven bewoningsplaatsen. Bij de volgende opgravingen met compleet opgegraven bewoningsplaatsen kon het einde van de bewoning worden bepaald (zie ook de tabellen 8.17 en 9.4): Boxmeer-Sterckwijck, Eersel-Kerkebogten, Gemert-Bakel-Bakel-Neerakker, Haaren-Wijngaert III, Laarbeek-Lieshout-Beekseweg, Nederweert-Merenveld, Nederweert-Rosveld, Nistelrode-Zwarte Molen II, Sint-Oedenrode-Hoeve Kruseik, Sint-Oedenrode-Rooise Zoom, Someren-Waterdael III, Veghel-Peellandstraat, Weert-Kampershoek Noord I, Weert-Kampershoek Noord II.

d. *Welke periode is dat?*

In hoofdstuk 9 over de late middeleeuwen staat een tabel met het einde van de bewoning van compleet opgegraven bewoningsplaatsen die zijn aangelegd tussen 600 en 1200. Die dateringen zijn gebaseerd op die in tabel 8.17. Het gaat om de volgende dateringen: 725, 900, 1075, 1075/1225, 1125/1150/1175, 1125/1225, 1175/1200, 1100, 1125, 1150, 1175, 1200, 1225, 1250, 1250, 1250 en 1300.

2. *Voor de vroege en volle middeleeuwen: wat is het karakter van nederzettingen en erven in de vroege en volle middeleeuwen? Is daar een hiërarchie in te herkennen? Welke erfelementen zijn te onderscheiden en is daar een ontwikkeling in te herkennen?*²²⁶³

a. *Wat is het karakter van nederzettingen en erven in de vroege en volle middeleeuwen?*

Voor het karakter van erven zie het antwoord op vraag 2c. Het karakter van nederzettingen is als volgt (zie ook paragraaf 8.5 en tabel 8.17). Bewoningsplaatsen en de daarop gelegen, in tijd elkaar opvolgende, nederzettingen zijn te karakteriseren naar bestaansduur, samenstelling, layout en bewoningsintensiteit.

²²⁶⁰ Voor de duidelijkheid: het gaat in vraag 1 om agrarische nederzettingen en erven.

²²⁶¹ Huijbers 2007.

²²⁶² Theuws 2008a.

²²⁶³ Voor de duidelijkheid: op vraag 2b na gaat het in vraag 2 ook om agrarische nederzettingen en erven.

Er bestaan bewoningsplaatsen die alleen in de vroege middeleeuwen bestaan, die in zowel de vroege als volle middeleeuwen bestaan en die alleen in de volle middeleeuwen bestaan. Er bestaan bewoningsplaatsen die kort, middellang en lang duren, kort is tot 200 jaar, middellang is 200-400 jaar en lang 400 jaar of langer. Er zijn naar samenstelling bewoningsplaatsen met éénledige en meerledige nederzettingen en met de combinatie in de tijd. Eenledige omvatten één erfplaats, meerledige twee of meer gelijktijdige erfplaatsen. Bij het combineren van de bestaansduur en de samenstelling komen duidelijke typen bewoningsplaatsen naar voren. Bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen bestaan langer dan die met éénledige.

De layout van elke bewoningsplaats met één of meer elkaar opvolgende nederzettingen is anders. De layout van de bewoningsplaatsen te Someren is gestructureerd, dat wil zeggen dat huizen en erven evenwijdig aan elkaar en haaks op elkaar gericht gebouwd en aangelegd zijn. Een dergelijke structurering van ruimte is ook zichtbaar te Deurne-Groot Bottelsche Akker in de Karolingische tijd. Die structurering van ruimte lijkt te wijzen op een geometrisch ruimtelijk denken en ordenen. Wegen kunnen de layout van nederzettingen mede hebben bepaald. Soms liggen geconcentreerde nederzettingen bij een weg (Eersel-Kerkebogten vindplaats 13, Boxmeer Sterckwijck bewoningsplaats 2 en Beers de Riet), bij een kruispunt van wegen (Nistelrode-Zwarte Molen) of rond een kruispunt van wegen, zoals ook bij Someren bewoningsplaats 14 en Someren cluster B (uit de pre-Malta-dataset; zie verder paragraaf 8.6). Huizen van nederzettingen zijn vaak haaks gericht op wegen of liggen evenwijdig daaraan, wat de ordening van nederzettingen mede kan hebben vormgegeven.

Over de bewoningsintensiteit van een bewoningsplaats is ook wat te zeggen. Er zijn in de volle middeleeuwen bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen waarvan de huizen dicht bijeen zijn gelegen, zoals in Eersel-Kerkebogten vindplaatsen 12 en 13, Boxmeer-Sterckwijck

bewoningsplaats 2, Beers-De Riet en Nistelrode-Zwarte Molen bewoningsplaats 2.

Op het schaalniveau van bewoningspatronen zijn ook patronen zichtbaar, met name te Someren vanwege de grote schaal van onderzoek. In de vroege middeleeuwen ligt een groep bewoningsplaatsen in Someren in een carrévorm, in de volle middeleeuwen is sprake van een langgerekt zuid-noord gericht lint van bewoningsplaatsen met kleine meerledige nederzettingen aan de rand van een langgerekte laagte.

b. Is daar een hiërarchie in te herkennen?

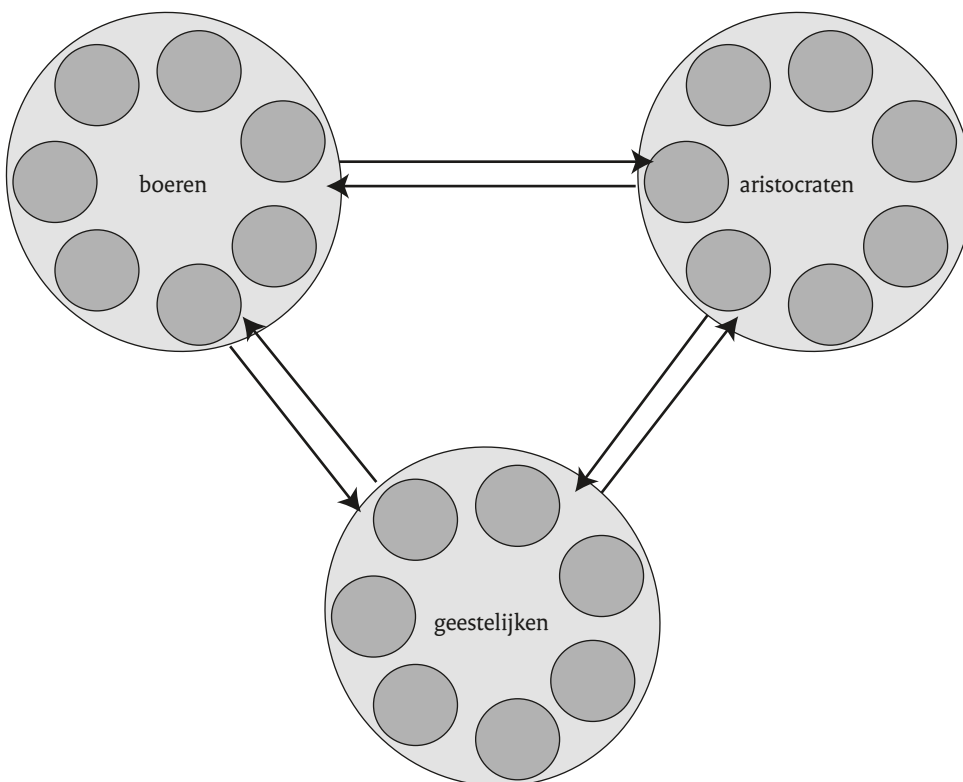
Niet naar fysieke kenmerken. Verder is het begrip nederzettingshiërarchie in het verleden een a priori maatschappelijk interpretatiebegrip gebleken (het vooraf opplakken van etiketten op fysieke nederzettingen, zoals 'lokaal centrum', 'perifere nederzetting' met geschreven bronnen) geleid door een historische agenda in de archeologie.²²⁶⁴ Bij aanduiding van nederzettingen dient echter fysieke beschrijving en maatschappelijke interpretatie gescheiden te worden, daarom is de aard van nederzettingen hier met alleen fysieke kenmerken gedaan. Een beter woord dan nederzettingshiërarchie is nederzettingdiversiteit. Daarvan is wel sprake: agrarische bewoningsplaatsen van verschillende typen, omschreven naar bestaansperiode (vroege, vroege-volle of volle middeleeuwen), bestaansduur (kort, middellang of lang) en samenstelling, naast aristocratische bewoningscomplexen (Flachsiedlungen, motteburchten, waterburchten of een combinatie door de tijd heen). Het hiërarchisch denken is deel van de groeps culturen van aristocraten en boeren. Om groeps culturen te bestuderen dienen soorten woonplaatsen van verschillende culturele groepen naast elkaar te worden beschouwd, in plaats van boven elkaar (hiërarchisch), om de culturele diversiteit van groepen bloot te kunnen leggen. Aldus is 'nederzettingdiversiteit' een beter begrip dan 'nederzettingshiërarchie'. Grofweg zijn er in de volle middeleeuwen op het platteland drie culturele groepen met eigen groeps culturen: boeren, aristocraten en geeste-

²²⁶⁴ In het Kempenmodel 1, Theuws 1989, 1991.

lijken. Deel van die groepsculturen zijn ook eigen architectuurvormen en nederzettingen (afb. 8.58).²²⁶⁵

- c. *Welke erfelementen zijn te onderscheiden?*
Erven bestaan in de vroege en volle middeleeuwen vaak uit een huis en een waterput, vaak vergezeld van bijgebouwen en verder vanaf de volle middeleeuwen met greppels en kuilen anders dan paalkuilen.²²⁶⁶ Qua erfsamenstelling zien we in de Merovingische tijd minimaal een huis en een waterput, soms bijgebouwen en soms erfgraven. In de Karolingische tijd zien we hetzelfde beeld, maar zonder erfgraven. Aangetekend moet worden dat er ook clusters structuren bestaan die qua samenstelling tussen het schaalniveau van het erf en de nederzetting in zitten, zoals te Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2, net buiten het

studiegebied. Daar is sprake van relatief veel gebouwen, maar van slechts een waterput.²²⁶⁷ In de volle middeleeuwen zien we altijd een huis, een waterput en een of meer bijgebouwen. Soms zien we greppels op erven in die periode. Het gaat om erfindelende en erfafscheidende greppels. Verder zien we soms langwerpige kuilen op erven die hier drielagige kuilen worden genoemd.²²⁶⁸ Qua indeling zien we in de vroege middeleeuwen geen duidelijk patroon van layout. Wel in de volle middeleeuwen, vooral tussen 1125 en 1250.²²⁶⁹ Dan is sprake van dwarsgeplaatste bijgebouwen bij de kant van het huis met de waterput en tevens bij die kant van het huis waar binnenin het huis de haard ligt. Overhoeks van het huis zijn, met de lengterichting van het huis mee, bijgebouwen aan de andere korte zijde van het huis

Afb. 8.58 Culturele groepen (boeren, aristocraten en geestelijken) op het platteland in de volle middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant (naar: Huijbers 2007, 83, fig. 2.11).

Legenda: lichtgrijze cirkels: culturele groepen met groepsculturen; donkergrijze cirkels: dominante culturele circuits (zijnde tevens onderscheidende culturele circuits) en onderscheidende soorten nederzettingen, architectuur en materiële cultuur; pijlen: relaties tussen culturele groepen, waaronder afhankelijkheidsrelaties en relaties van wederzijdse beïnvloeding.

²²⁶⁵ Huijbers 2007, 54-85.

²²⁶⁶ Vgl. Huijbers 2007; 2008; 2012; 2014.

²²⁶⁷ Brouwer & Van Mousch 2015.

²²⁶⁸ Huijbers 2007, 143-207.

²²⁶⁹ Huijbers 2007; 2012.

²²⁷⁰ Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van huizen in de vroege middeleeuwen: Theuws 2014. Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van huizen in de volle middeleeuwen: Huijbers 2007, 2014, 2016a. Comparatief onderzoek naar de ontwikkeling van bijgebouwen in de volle middeleeuwen: Huijbers 2007, 143-207.

²²⁷¹ Theuws 2014; Huijbers 2014.

²²⁷² Huijbers 2007, 2014, 2016a.

²²⁷³ Zie paragraaf 8.4 voor literatuur.

²²⁷⁴ Volle middeleeuwen: Huijbers 2007.

gebouwd. Bij de lange zijde van het huis zien we soms veekralen en soms ook zien we toegangen tot het erf, erfpoortjes.

d. Is daar een ontwikkeling in te herkennen?

Qua ontwikkeling van afzonderlijke erfelementen hebben we de beschikking over reeds verricht vergelijkend onderzoek met Malta-data. Er is vooral onderzoek gedaan gedaan naar de ontwikkeling van het huis, minder naar de ontwikkeling van bijgebouwen.²²⁷⁰ In de vroege middeleeuwen zien we rechthoekige huizen, in de volle middeleeuwen bootvormige.²²⁷¹ Huistype

Huijbers VOM-Ho is de overgang tussen beide huisvormen.²²⁷² Te Nistelrode-Zwarte Molen II is een huis gevonden dat bootvormig is en uit de achtste eeuw kan dateren.²²⁷³ Het is daarmee het oudste bootvormige huis in het Maas-Demer-Scheldegebied tot dusver. Middelgrote en grote bijgebouwen zijn in de vroege middeleeuwen rechthoekig en in de volle middeleeuwen rechthoekig en bootvormig. Kleine bijgebouwen zijn vierkant, veelhoekig of rond, zowel in de vroege als volle middeleeuwen.²²⁷⁴

9 Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in oostelijk Noord-Brabant, 1200-1600

A. Huijbers

9.1 Inleiding

9.1.1 Probleemstelling

In dit hoofdstuk staat de archeologie van agrarische bewoning en landschap op het laatmiddeleeuwse platteland centraal, *in casu* de archeologie van locatiekeuze en bewoningsdynamiek. In de uitvraag is kort ingegaan op de bestaande kennis en op kennislacunes met betrekking tot dit thema. Er wordt aangegeven dat voor de middeleeuwse bewoningsdynamiek een model is geformuleerd door Theuws. Dit model is in hoofdstuk 8 besproken wat de vroege en volle middeleeuwen betreft. Met betrekking tot de late middeleeuwen worden twee modellen genoemd: 'Voor wat betreft de middeleeuwen is in 2011 het oude model van Theuws herzien. Er is nog wel kritiek op. Een van de facetten van het model is het verloop van de laatmiddeleeuwse transitie. In de late middeleeuwen werden overal in de Kempen nederzettingen opgegeven om vervolgens verplaatst te worden naar de dorpskernen zoals we die nu nog kennen. Theuws gaat uit van een relatief snel en abrupt proces waarbij in Noord-Brabant tal van ingrijpende veranderingen plaatsvonden op economisch en politiek vlak die resulteerden in een reorganisatie van het grootgrondbezit, de aanleg van omvangrijke akkercomplexen en een verplaatsing van de nederzettingen, waarbij de hogere delen van de dekzandruggen werden verlaten en de bewoning opschoof richting de beekdalen. Theo Spek schetst een alternatief beeld dat lijnrecht tegenover dat van Theuws staat. Volgens Spek is juist sprake geweest van een meer geleidelijke en regionaal verschillende ontwikkeling'.²²⁷⁰ Omdat beide modellen een belangrijke rol spelen in de uitvraag en het voor deze studie opgestelde plan van Aanpak en de aanscherping daarvan, dienen ze op deze plaats kort te worden besproken. Bij die bespreking wordt aangesloten op de volle middeleeuwen in die modellen in hoofdstuk 8. De laatmiddeleeuwse fase van het Laarbeekmodel, van belang voor de studie van locatiekeuze van woonplaatsen, wordt hier niet besproken, daarvoor wordt verwezen naar hoofdstuk 8 (afb. 8.1, nr. 4).

De regionale Kempenmodellen I en II

Het Kempenmodel I

In het Kempenmodel I wordt ingegaan op archeologisch en historisch zichtbare processen in het nederzettingsspatroon en in de regionale en lokale samenleving in de periode 1000-1350 in de Kempen. De periode tot 1200 is in hoofdstuk 8 besproken. Hier wordt ingegaan in op de periode 1200-1350. Het woord transitie wordt door Theuws niet gebruikt. Theuws spreekt van 'processen die de structuur de Kempense samenleving totaal veranderen'.²²⁷¹ Het integratieproces in het hertogdom Brabant is volgens Theuws de motor van die veranderingen. Bij dit proces worden drie voorlopige fasen onderscheiden. Het betreft achtereenvolgens de periode 1200-1250, de periode 1250-1300 en die tussen 1300 en 1350. In een paragraaf voorafgaande aan het model bespreekt Theuws ontwikkelingen in de bewoning. In die paragraaf gaat hij in op de verdwijning en verplaatsing van bewoning op basis van de tot 1989 beschikbare archeologische data.²²⁷²

In de paragraaf waarin het Kempenmodel I ter sprake komt, over ontwikkelingen in de samenleving (het nederzettingssysteem) spreekt hij van een groep samenhangende maatschappelijke processen, sociaal-politiek, economisch en technologisch van aard.²²⁷³ Die processen worden eerst voor de dertiende eeuw als geheel besproken, daarna komt de eerste helft van de veertiende eeuw aan bod. Hij noemt als eerste proces in de dertiende eeuw de creatie van een nieuwe infrastructuur in Noord-Brabant door de hertog, bedoeld voor een dendritisch marktsysteem. Het gaat om de stichting van kleine steden zoals Eindhoven en Helmond. Het tweede proces betreft het binden van lokale heren aan de hertog gedurende de dertiende eeuw. De hertog werkte samen met abdijen om heren (aristocraten) van hun goederen te ontdoen, zodat de machtsbasis van die heren wegviel.²²⁷⁴ Vervolgens gaat Theuws in op twee technologische processen, de aanleg van plaggendecken en de bouw van windmolens, vanaf de dertiende eeuw. Het vierde proces betreft het ontstaan en versterken van dorpsgemeenschappen en *gemeynt*-uitgiften tussen de late dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw. Al bij al vinden dus in het Kempenmodel I in een korte periode veel processen plaats, vooral in de dertiende eeuw.

²²⁷⁰ De Groot & Groenewoudt 2013; Vangheluwe & Spek 2008; Theuws 1989; 2011.

²²⁷¹ Theuws 1989, 195.

²²⁷² Theuws 1989, 180-187.

²²⁷³ Theuws 1989, 188-206.

²²⁷⁴ Zie over het begrip 'machtsbasis' Claessen 1988, 7-10.

Het Kempenmodel II

Van het Kempenmodel II zijn de fasen tot aan 1175 in hoofdstuk 8 besproken.²²⁷⁵ In het Kempenmodel II, gepubliceerd door Theuws in 2011, wordt de ontwikkeling van het lokale nederzettingsspatroon in de middeleeuwen van de Kempen beschreven, gebaseerd op een aantal opgravingen en historische gegevens en eerder gepubliceerd werk. Drie fasen uit het model zijn van belang voor dit hoofdstuk: fase 9, 10 en 11.²²⁷⁶

In de bespreking van fase 9 over de grote transformatie (ca. 1175-1250) wordt geen omschrijving van aanwezige nederzettingstypen gegeven, wel een beschrijving van het proces van verplaatsing van boerderijen en erven, mogelijk naar locaties waar in 1832 (op de oudste kadastrale kaart) de gehuchten liggen. Grafvelden liggen in deze fase bij kerken. Bij die transformatie is verschil te maken tussen maatschappelijke en fysieke (materiële) processen. Het is niet altijd eenvoudig om beide strikt te scheiden vanwege de samenhang die tussen beide soorten processen bestaat of kan bestaan, maar om analytische redenen is die scheiding wel belangrijk. Soms gaat het om maatschappelijke processen die uit fysieke af te leiden zijn. Bij fysieke processen gaat het altijd om processen die met maatschappelijke processen samenhangen. Maatschappelijke processen zijn in de eerste plaats de opname in het hertogdom Brabant en daarmee de invloed van de landheer; in de tweede plaats een proces waarin boeren meer autonomie krijgen en in de derde plaats de mogelijke verpachting en vercijnzing van bezit. Als fysieke processen noemt Theuws de verdwijning van bewoning uit woonakkergebieden, de verplaatsing van bewoning (verondersteld met de verdwijning) en de herinrichting van het woonakkergebied tot akkerland.

In fase 10 over welvaart en vrijheid (ca. 1250-1350) is wat maatschappelijke processen betreft volgens Theuws sprake van een investering van rijkdom door lokale groepen in de bouw van kerken en de verlening van vrijheidsrechten door de hertog. Fysieke processen zijn de genoemde bouw van kerken, de intensivering van de landbouw met een organische vorm van plaggenbemesting, de verdere inrichting van het akkerlandschap, de opkomst van wolhandel en textielnijverheid en de winning van ijzeroer en het produceren van ruw ijzer.

In fase 11 over intensivering, commercialisering en de fixering van het landschap (1350-1500) zijn de maatschappelijke processen de opkomst van het idee van privé(land)bezit en de samenwerking door boeren op akkers (die archeologisch zichtbaar is aan akkerdekken die over perceelgrenzen heen liggen). Fysieke processen zijn in de eerste plaats de intensivering van bemesting: plaggenbemesting met anorganisch materiaal, waardoor veel grondverplaatsing optreedt en de gewasopbrengst met 50 procent toeneemt. In de tweede plaats verdwijning van het drie-slagstelsel. In de derde plaats de vastlegging van bewoning en het ontbreken van structurele veranderingen in het nederzettingsspatroon. In de vierde plaats de versnippering van het akkerareaal en mogelijk van hooilanden. Terzijde wordt opgemerkt dat onduidelijkheid bestaat of potstallen in deze periode bestaan. Het verschil tussen het Kempenmodel I en II is dat in het Kempenmodel II sommige processen uit het Kempenmodel I naast elkaar in plaats van na elkaar worden geplaatst, wellicht onder invloed van het model van Vangheluwe en Spek, dat drie jaar eerder werd gepubliceerd.²²⁷⁷

Het regionale model van Vangheluwe en Spek

In dit model wordt ingegaan op historisch en archeologisch zichtbare maatschappelijke en fysieke processen in de periode 1150-1550. Het woord transitie wordt nu wel gebruikt. In hoofdstuk 8 is het gedeelte van dit model over de volle middeleeuwen besproken. De processen die Theuws geldig achtte voor de dertiende eeuw, worden door beide auteurs uitgesmeerd over de tijd. De veranderingsprocessen zouden daardoor langer geduurd hebben. In het artikel van Vangheluwe en Spek wordt eerst ingegaan op de verplaatsing van nederzettingen en de aanleg van akkercomplexen. Vervolgens wordt het beeld van Theuws (het Kempenmodel I) besproken. Daarna volgt een historisch-geografische *casestudy* over Bergeijk. In het betoog dat daarop volgt, worden drie nuanceringen op het Kempenmodel I aangebracht en wordt een aanzet tot een nieuw model gegeven. De eerste nuancering van het Kempenmodel I betreft het verloop van de transitieprocessen: die zouden geleidelijker verlopen dan in het Kempenmodel I werd gedacht. Volgens een studie van Verspay zou de verplaatsing van bewoning al in de elfde eeuw aanvangen.²²⁷⁸ De tweede nuancering betreft lokale verschillen in de chronologie van

²²⁷⁵ Theuws 2011.

²²⁷⁶ Theuws 2011, 70-74.

²²⁷⁷ Vangheluwe & Spek 2008.

²²⁷⁸ Verspay 2007.

verplaatsing van bewoning. De meeste bewoning verschuift in de dertiende eeuw van hoog naar laag, maar lokaal zien we ook latere verschuivingen. Dat toont dat verplaatsing van bewoning niet alleen onderhevig is aan externe processen, maar ook aan interne, autonome lokale processen: ‘Klaarblijkelijk ontwikkelde het ene dorpslandschap zich in een ander tempo dan het andere en bereikte het ene gebied veel eerder het punt waarop veranderingen noodzakelijk waren dan het andere’.²²⁷⁹ De derde nuancingering betreft het loskoppelen van twee synchroon geachte processen: de herinrichting van het akkerlandschap en de intensivering van akkerbouw. Beide processen volgen elkaar volgens Vangheluwe en Spek op.

Vangheluwe en Spek pleiten voor een model van de laatmiddeleeuwse transitie met twee fasen, een fase tussen 1150 en 1350 en een tussen 1350 en 1550. De gehele periode noemen zij de latere middeleeuwen. De dertiende eeuw wordt nog steeds gezien als de meest dynamische periode binnen die transitie, de periode 1150-1350 als periode van grote maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen en de periode 1350-1550 als periode van intensivering van in fase I in gang gezette maatschappelijke processen en met minder grote maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen, maar wel met diverse innovaties.²²⁸⁰

Vangheluwe en Spek betogen aangaande fase 1 (ca. 1150 n.Chr.-ca. 1350 n.Chr.) het volgende: ‘In deze periode lag de nadruk sterk op maatschappelijke en ruimtelijke herstructurering, dat wil zeggen op verandering van de bestaande sociale, juridische, economische en ruimtelijke kaders’.²²⁸¹ Als oorzaken noemen zij: de doorgaande bevolkingsgroei, de integratie van de Kempen in het politiek en economisch machtige hertogdom Brabant en de opkomst van de stedelijke markteconomie. Vervolgens specificeren beide auteurs die processen. Net als bij het Kempenmodel II worden om analytische redenen fysieke van maatschappelijke processen gescheiden, hoewel zij nauw samenhangen. Als maatschappelijke proces noemen zij in de eerste plaats de bevolkingsgroei op het Kempische platteland tussen de negende en de twaalfde eeuw. In de tweede plaats het feit dat ‘die groei steeds minder binnen de bestaande kleinschalige structuren van de toenmalige samenleving en het bijbehorende landschap kon worden opgevangen’. In de derde plaats dat

‘de nieuwe situatie naast een meer grootschalige indeling van het cultuurlandschap ook een meer collectief bepaald organisatiesysteem en stelsel van afspraken vereiste’.²²⁸² In de vierde plaats een sterke invloed van de hertog van Brabant op de samenleving omdat die gemeynten (gemene gronden) uitgaf en steden stichtte. Ten slotte noemen zij nieuwe juridische structuren: de *communitas* (de dorpsgemeenschap, de *communitas villae*), de eerder genoemde *gemeyn* (regels over gemeenschappelijk grondgebruik), de opkomst van nieuwe grootgrondbezitters en van pachtrelaties en de omzetting van afdrachten van natura in geld.

Als fysieke processen noemen Vangheluwe en Spek als eerste de verplaatsing van bewoning: ‘De bewoning concentreerde zich in deze zelfde periode hoofdzakelijk aan de randen van de dekzandeilanden, doorgaans op de lagere flanken van de beekdalen en andersoortige laagten’.²²⁸³ Het tweede fysieke proces is de herinrichting van het woon-akkerlandschap en het ontstaan van open akkercomplexen. Beide processen worden door hen in verband met elkaar gebracht: ‘De kleine nederzettingen op de hogere dekzandruggen met hun bijbehorende kleine akkersystemen maakten tussen de late twaalfde en vroege veertiende eeuw dan ook plaats voor uitgestrekte open akkercomplexen’.²²⁸⁴ Als derde fysieke proces noemen zij de verdergaande ontginning, die zichtbaar zou zijn met cijnsregisters. Dit beeld is gebaseerd op de aanname dat in 1210 te Bergeijk nog maar een klein deel van het akkerland was ontgonnen. Die aanname is gebaseerd op een andere veronderstelling, namelijk dat een cijnsregister uit 1210 zou bestaan. Het veronderstelde bestaan van een cijnsregister uit 1210 is gebaseerd op de aanname dat het verschil tussen oude en nieuwe penningen in hertogelijke cijnsregisters uit de veertiende eeuw een chronologische betekenis heeft.²²⁸⁵ Er is aldus sprake van een opeenstapeling van aannames die ten grondslag ligt aan het beeld van de fasering van de ontginning. Als laatste fysieke proces noemen zij het ontstaan van steden.

Vangheluwe en Spek betogen aangaande fase 2 (ca. 1350 n.Chr.-ca. 1550 n.Chr.) het volgende: ‘In deze periode wijzigden de maatschappelijke en ruimtelijke kaders zich veel minder sterk dan in de voorafgaande eeuwen en zocht de bevolking veel meer binnen de bestaande maatschappelijke en landschappelijke kaders naar nieuwe

²²⁷⁹ Vangheluwe & Spek 2008, 9.

²²⁸⁰ Vangheluwe & Spek 2008, 8.

²²⁸¹ Vangheluwe & Spek 2008, 9.

²²⁸² Vangheluwe & Spek 2008, 9.

²²⁸³ Vangheluwe & Spek 2008, 10.

²²⁸⁴ Vangheluwe & Spek 2008, 9.

²²⁸⁵ Naar Vangheluwe 1999. Nissen denkt dat het verschil tussen oude en nieuwe penningen pas is ontstaan tussen 1282 en 1290 (Nissen 2009, 160).

oplossingen om de doorgaande bevolkingsgroei op te vangen'.²²⁸⁶ Als oplossingen om met de doorgaande bevolkingsgroei om te gaan denken beide auteurs onder meer aan een intensivering van het landgebruik, een arbeidsdifferentiatie en een gerichtheid op productie voor stedelijke markten. Daarna volgt een uitwerking van de genoemde processen in deze fase van de transitie. Als een eerste fysiek proces noemen zij de nauwelijks optredende uitbreiding van het cultuurareaal zichtbaar in cijnsregisters. Een tweede proces betreft het bewerkstelligen van een hogere voedselproductie per eenheid grond met plaggenbemesting, de introductie van de potstal, de intensivering van de grondbewerking, het inzaaien van voedergewassen en peulvruchten op braakliggende gronden en de verdwijning van het drieslagstelsel. Het fysieke proces dat zij als laatste noemen, betreft de versnippering van grondbezit en van bedrijfsomvang. Als maatschappelijke processen noemen zij de 'onverminderd sterke bevolkingsgroei'²²⁸⁷ die tussen 1300 en 1450 zichtbaar zou zijn in cijnsregisters en haardstedetellingen en opkomst van een arbeidsdifferentiatie in dorpen met de opkomst van ambachtslieden en handelaren. Tussen versnippering van grondbezit en intensivering van landbouw kan een relatie bestaan. Versnippering van grondbezit kan ertoe leiden dat sommige boeren onvoldoende land hadden om van te kunnen leven. Ze kozen daarvoor een ander beroep, als ambachtsman. Twee andere onderzoekers zijn ook ingegaan op de laatmiddeleeuwse transitie; Leenders en Van Asseldonk. Beiden gaan uit van de periode 1175-1250 als de periode van die transitie. Van Asseldonk vat in een in 2016 verschenen boek over Veghel zijn visie en die van Leenders op de deelprocessen van die transitie samen, wij citeren: '1. horigen kwamen vrij, 2. het land van het domein werd verpacht of verkocht, 3. parochianen namen verantwoordelijkheid voor het beheer van de kerk en 4. boeren voor die van de wildernis, 5. boerderijen werden verplaatst naar de rand van akkercomplexen, of daarbuiten, 6. het areaal bos verminderde sterk'.²²⁸⁸

Vergelijking van de modellen

Het Kempenmodel I uit 1989 omvat de periode 1000-1350. Feitelijk wordt het integratieproces in het hertogdom Brabant gebruikt om sociale, (politiek-)economische en technologische processen van stad en platteland te verbinden.

Als we dat veronderstelde integratieproces niet meenemen, zien we ontwikkelingen op het platteland versus die in de stad. Het model Vangheluwe en Spek uit 2008 en het Kempenmodel II uit 2011 komen op bepaalde punten overeen. Fase 1 1150-1350 in het model van Vangheluwe en Spek komt overeen met elementen uit fasen 9 en 10 1175-1350 van het Kempenmodel II. Fase 2 1350-1550 in model Vangheluwe en Spek met elementen uit fase 11 1350-1500 van het Kempenmodel II. Beide modellen gaan uit van de periode 1150/1175-1350 als periode van grote veranderingen van landschap en samenleving. En beide modellen beschouwen de periode 1350-1500/1500 als periode van akkerlandversnippering, intensivering van de in gang gezette processen en de omgang met die intensivering.

Belangrijke gerelateerde visies: metamodellen

Schabbink noemt de laatmiddeleeuwse transitie ook in zijn hoofdstuk over boerderijen en erven in het Zuid-Nederlands dekzandgebied.²²⁸⁹ Hij volgt de aanvang, het einde en de bestaansduur van die transitie als betoogd door Vangheluwe en Spek in de periode 1150-1550. Schabbink noemt een publicatie van Brenner uit 2001 waarin maatschappelijke veranderingen in de latere middeleeuwen en vroege nieuwe tijd in de zuidelijke Nederlanden worden beschreven.²²⁹⁰ Het gaat vooral om sociaal-economische, juridische, demografische en sociaal-politieke veranderingen. Schabbink acht het door Brenner beschreven veranderingsproces ook van toepassing op Noord-Brabant.²²⁹¹ De visie van Brenner gaat terug op het gelijknamige *Brenner debate*, dat vanaf 1976 wordt gevoerd. Dat debat draait om de overgang van het 'feodalisme' naar het 'kapitalisme', een neomarxistisch debat over demografie, economie, productie- en bezitsverhoudingen, welke maatschappelijke velden ook centraal staan in het debat over de laatmiddeleeuwse transitie in oostelijk Noord-Brabant.²²⁹² Brenner gaat ervan uit dat in Europa in de twaalfde en dertiende eeuw sprake was van een demografische en economische groei, in de veertiende eeuw van een crisis en in de vijftiende eeuw van een licht herstel. Hij betoogt dat dit algemene proces echter overal anders verliep. Zijn doel was om het agrarische kapitalisme van de zestiende en zeventiende eeuw en de daarna volgende industriële revolutie in Engeland te verklaren met middeleeuwse processen met daarin de ontwikkeling van klassenverhoudingen

²²⁸⁶ Vangheluwe & Spek 2008, 10.

²²⁸⁷ Vangheluwe & Spek 2008, 10.

²²⁸⁸ Van Asseldonk 2016, 96. Naar Leenders 2011 en Van Asseldonk 2013.

²²⁸⁹ Schabbink 2015, 143-144.

²²⁹⁰ Schabbink 2015, 143; Brenner 2001a.

²²⁹¹ Schabbink 2015, 143-144; Brenner 2001a.

²²⁹² Brenner 2001b.

als drijvende kracht.²²⁹³ Een klassenstrijd in Engeland tussen heren en boeren (boerenopstanden) gedurende het einde van de veertiende en de vijftiende eeuw, zorgde voor het instorten van het feodalisme. Het gevolg was dat boeren vrij werden. Vervolgens konden en moesten boeren produceren voor de markt. Een van de kritiekpunten op Brenner is dat zijn werk sterk ideologisch geladen is door uit te gaan van Marxistisch gedachtegoed (klassenverhoudingen). In het model van Brenner dat hij in 2001 publiceerde over de Nederlanden, ligt de nadruk niet meer op klassenverhoudingen (bezitsverhoudingen), maar op klassenstructuren.²²⁹⁴ Er vond in die nieuwe opvatting van Brenner een transitie plaats van een marktonafhankelijke situatie met zelfvoorzienende boeren en heren die surplus afroonden, naar een situatie waarin beide groepen afhankelijk werden van de markt. Aldus vond een overgang plaats van een prekapitalistische naar een kapitalistische samenleving. In Holland zou die transitie volgens Brenner zich hebben voltrokken in de veertiende en vijftiende eeuw, met in de zestiende eeuw een nieuwe situatie.²²⁹⁵ Van Bavel is ook ingegaan op een transformatieproces naar een vorm van kapitalisme. Dat proces zou begin zestiende eeuw zijn voltooid in de Nederlanden (Nederland en Vlaanderen). In die studie noemt hij ook de studie van Brenner.²²⁹⁶ De markt, net als in Brenners model uit 2001, speelt in het transformatieproces een centrale rol. Begin zestiende eeuw werd alles verhandeld: land, mensen (arbeid), kapitaal en goederen. Aan die situatie ging een transformatieproces vooraf tussen 1300 en 1600, waarin de rol van de markt sterk in belang toenam. In de periode 1000-1300 zou de markt een geringe rol spelen.²²⁹⁷ Elders betoogt Van Bavel dat in de Nederlanden: *The crucial takeoff point of the market for goods and products was the eleventh/twelfth centuries, and that of the markets for land, lease, capital and labour the thirteenth/fourteenth centuries.*²²⁹⁸ Het transformatieproces naar de dominantie van de markt ging gepaard met een ander proces. Dat proces noemt Van Bavel de proletarisering van boeren. Zij verloren steeds meer land aan elites en ondernemers; alleen de gemeenschappelijk gebruikte gronden, zoals in de Kempen in hun handen. Steeds meer land werd ook in *lease* gegeven, met name in gebieden met grootgrondbezit. Verder verloren boeren in geïndustrialiseerde regio's als Vlaanderen niet alleen land, maar ook toegang tot grondstoffen en gereedschappen. De sterke

bevolkingsgroei in de vijftiende en zestiende eeuw zorgde ervoor dat steeds meer boeren geen productiemiddelen meer hadden en loonarbeider moesten worden: proletariërs.²²⁹⁹ Samenhangend met de opkomst van markten voor handel van goederen, etc. zien we de opkomst van woonplaatsen bij markten: steden. De oudste steden zien we in Vlaanderen, daarna in Brabant en daarna verder noordelijk.²³⁰⁰ In de periode voor 1000 echter zien we ook al centrale plaatsen in de Nederlanden waar handel plaatsvond, onder andere in de Maasvallei en het Nederlandse rivierengebied, dus de vraag is of de visie van Van Bavel aangaande het tijdstip van de opkomst van handel in goederen wel juist is.²³⁰¹ Misschien dat de handel intensiverde vanaf 1000. Er was echter regionale variatie in de ontwikkelingen die Van Bavel schetst. In de Kempen zou het transformatieproces naar volledige vermarkting veel langer hebben geduurd. De landmarkt en *lease*markt²³⁰² zou daar pas in de moderne tijd zijn ontwikkeld alsook het proces van proletarisering. Bovendien hadden boeren daar rechten op gemene gronden. Ook in Drenthe hadden boeren lange tijd eigen land.²³⁰³ Boeren hadden dus in zowel de Kempen als in Drenthe lange tijd autonomie en beschikking over productiemiddelen. Toch ontwikkelden zich in de Kempen markten vanaf de dertiende eeuw.²³⁰⁴ De vraag is dus hoe groot de invloed was van de markt op boeren vanaf dat moment in die regio.

Commentaar op de twee oost-Brabantse modellen en de metamodellen

Het begrippenapparaat in de metamodellen van Brenner en Van Bavel, dat op de middeleeuwen wordt toegepast (vgl. begrippen als *'transaction costs'*, *'lease'*, *'capital'*, *'labor'*), doet denken aan dat van een debat in de economische antropologie uit de jaren '40 tot '70 van de vorige eeuw.²³⁰⁵ Moderne economische begrippen lijken in de metamodellen te worden toegepast op de middeleeuwen zonder het besef dat dit moderne begrippen zijn (of met de aanname van universele toepasbaarheid, zoals bij de formalisten). Er wordt in de metamodellen een beeld geschetst waarin boeren vooral bezig zijn met hun economisch bestaan en met het anticiperen op externe en interne factoren (machtsuitoefening, afhankelijkheid, dwang, de markt en de draagkracht van de fysieke omgeving). De vraag is of dat zo is. Als wordt uit gegaan van de genoemde metamodellen door archeologen bij

²²⁹³ Brenner 1985, 18-24.

²²⁹⁴ Brenner 2001a; 2001b; Gubbels 2010.

²²⁹⁵ Brenner 2001a, 308-313, 311-315, 330-333; Gubbels 2010, 77. Gubbels plaatst de transitie in Holland tussen 1350 en 1600.

²²⁹⁶ Van Bavel 2010a.

²²⁹⁷ Van Bavel 2010a.

²²⁹⁸ Van Bavel 2010a, 51.

²²⁹⁹ Van Bavel 2010a, 54-57.

²³⁰⁰ Rutte 2005.

²³⁰¹ Zie Bijsterveld & Theuws 2015.

²³⁰² Het begrip *'lease*markt' wordt gebruikt door Van Bavel (Van Bavel 2010a, 57).

²³⁰³ Van Bavel 2010a, 57-58.

²³⁰⁴ Theuws 1989.

²³⁰⁵ Het debat van de formalisten tegenover de substantivisten, zie voor een samenvatting Van den Breemer 1986.

de studie van boerderijbouw is het niet meer dan logisch dat men uitkomt op de gedachte van *form follows function*.²³⁰⁶ Boerderijbouw kan echter met veel meer zaken te maken hebben.²³⁰⁷ Als de huisvorm primair bepaald werd door de functie van een boerderij in het agrarische bedrijf, waarom bestonden dan bootvormige huizen in de vroege en volle middeleeuwen in grote delen van Noord-Europa? Er zijn geen overtuigend praktische redenen te bedenken voor die huisvorm.²³⁰⁸ Dominant in de oost-Brabantse modellen is het idee van een vrijwel exclusief verticaal georganiseerde samenleving in de volle middeleeuwen die veranderde in een samenleving met meer vrijheid voor boeren in de late middeleeuwen. Hoppenbrouwers heeft dit beeld al genuanceerd door de vraag stellen over horizontale relaties in de volle middeleeuwen.²³⁰⁹ Dit is precies het punt dat hier genoemd moet worden. Was in de volle middeleeuwen vooral sprake van domeinen, machthebbers en passieve boeren? Of niet? Het is ook eenvoudig om dit beeld te hanteren, dan hoeft immers niet meer het sociale leven van de boer zelf te worden uitgediept omdat de belangen van de elite de ingang zijn op de organisatie van de hele samenleving. Het verticale beeld is echter een beeld bepaald door de *bias* van geschreven bronnen in de volle middeleeuwen en horizontale relaties bestonden in die periode ook en waren minstens zo belangrijk.²³¹⁰ De praktijk kan én-én zijn geweest: beide relaties bestonden in de volle middeleeuwen. Er vond mogelijk geen overgang plaats van alleen afhankelijke boeren in de volle middeleeuwen naar vrije boeren in de late middeleeuwen. Dat beeld is te eenvoudig.

Bij het model van Theuws kan men de vraag stellen of van een bijzondere transformatie sprake is omdat die ook in de geschreven bronnen zichtbaar is.²³¹¹ De dertiende eeuw is immers de eeuw van de verschriftelijking.²³¹² Feit is wel dat we met het Kempenmodel I op drie opvallende 'gebeurtenissen' kunnen wijzen in de dertiende eeuw: 1. relatief grote, geconcentreerde nederzettingen als gevonden te Dommelen, worden na 600 jaar bestaan opgeheven, 2. nieuwe markten komen op en 3. die markten liggen voor het eerst in het MDS-gebied zelf.²³¹³ Op basis van onderzoek in westelijk Noord-Brabant is betoogd dat de aanleg van steden in het gebied zelf erop wijst dat markten 'dichterbij' worden gehaald, daar waar die eerst aan de randen lagen.²³¹⁴ Dit kan dus wijzen op

een grote verandering: het gebied of delen daarvan (steden) wordt deel van een markt-economie. De vraag is dan of in aanvang sprake is van een door de hertog gecontroleerde markt-economie (conform het Kempenmodel I) of van een vrije markt-economie.

Bij het model van Vangheluwe en Spek kan men de vraag stellen of door de periode van 'de' transitie heel ruim te omschrijven (400 jaren), nog wel van 'een' transitie sprake is. Bij een transitie denkt men eerder aan een korte periode met veel veranderingen, zoals Theuws benadrukte in zijn Kempenmodel I. Als wordt uit gegaan van veranderingen over een periode van 400 jaren (1150-1550), is het de vraag of de periode 1150-1550 qua optredende veranderingen niet eerder gewoon deel waren van een langetermijnproces van continue verandering, zoals dat vanaf de vroege middeleeuwen plaatsvond. Tevens is het de vraag of het idee van de laatmiddeleeuwse transitie niet een constructie is van de onderzoeker die vooral in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd is geïnteresseerd. Als de vroege en volle middeleeuwen in het onderzoek worden betrokken, kan blijken dat vanaf 500 steeds veranderingen optraden, waardoor de laatmiddeleeuwse transitie minder bijzonder lijkt. De vraag is ook of maatschappelijke en landschappelijke veranderingsprocessen in oostelijk Noord-Brabant als geheel parallel verliepen in de late middeleeuwen. Is met andere woorden sprake van gecorreleerde transformaties? Zo ja, dan kan van een transitie worden gesproken, zo nee dan beperkter of niet. Processen kunnen elk hun eigen aanvang en einde en intensiteit hebben gehad. De vraag is ook of die processen niet eerder lokaal waren. Misschien was overal in oostelijk Noord-Brabant sprake van een eigen aanvang, einde en intensiteit van de onderscheiden maatschappelijke en landschappelijke processen. En niet overal hoeven alle processen zich te hebben afgespeeld.

Verder ontbreekt in beide modellen een visie over *peasant agency*. Door Huijbers is er in 2007 op gewezen dat boeren in het Kempenmodel I als passief worden afgeschilderd.²³¹⁵ Ze zijn overgeleverd aan de wil en macht van geestelijke en wereldlijke aristocraten.²³¹⁶ Inmiddels staat ook Theuws open voor het tot voor kort onderschatte belang van *peasant agency* in de (vroege) middeleeuwen.²³¹⁷ Ook in het model van Vangheluwe en Spek zijn boeren deels passief;

²³⁰⁶ Zoals door Schabbink bij de verklaring van boerderijbouw in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd in Nederland (Schabbink 2015, 14-16).

²³⁰⁷ Zie vooral Bronner 2011; Huijbers 2016a.

²³⁰⁸ Zie Huijbers 2016a en de literatuur geciteerd aldaar.

²³⁰⁹ Hoppenbrouwers 2001.

²³¹⁰ Reynolds 1997.

²³¹¹ Huijbers 2016b.

²³¹² Mostert 2012; Huijbers 2016b.

²³¹³ Theuws 1989; Huijbers 2016b.

²³¹⁴ Huijbers 2016b.

²³¹⁵ Huijbers 2007.

²³¹⁶ In navolging van Bijsterveld en Theuws wordt hier het woord aristocratie verkozen boven het woord elite voor wereldlijke aanzienlijke families (Bijsterveld 2007; Theuws 2010). Theuws hanteerde eerst het woord elite (Theuws 1989).

²³¹⁷ Theuws 2014b.

ze zijn volgens hen (ook) overgeleverd aan externe invloeden, zoals machthebbers en de stad. Sommige rurale processen worden echter door beide auteurs als mogelijk autonoom gezien, los van externe invloeden, een belangrijk punt waarop in paragraaf 9.3 wordt teruggekomen. De vraag is in elk geval of boeren altijd passief zijn. Boeren kunnen meer invloed op hun eigen leven hebben gehad. In 2013 is door Curtis betoogd dat het machtsdenken slechts een van vier perspectieven is om de opkomst van geconcentreerde nederzettingen, zoals dorpen in enge zin, te begrijpen.²³¹⁸ Er zijn dus naast (oudere) visies die uitgaan van externe invloeden op boeren, ook (recentere) visies die van de keuzevrijheid van boeren zelf uitgaan. De vraag is hoe het was in oostelijk Noord-Brabant: was er sprake van het een of het ander, of was er sprake van een én-én situatie, of was het lokaal telkens anders?

Het Brennerdebat gaat over veranderingen van de ‘harde’ kant van de samenleving (economie, bezit, macht), die goed zichtbaar in de bronnen en kwantificeerbaar zijn (met oogstopbrengsten, grondbelastingen, etc.). Ook de genoemde studie van Van Bavel gaat op ‘harde’ dimensies van de samenleving in. Met de ‘zachte’ kant van de samenleving wordt hier het geheel van mentaliteiten, normen, waarden, zelfbeelden, collectieve identiteiten en levensstijlen van boeren en aristocraten bedoeld. Die kant is minder zichtbaar in de bronnen en minder kwantificeerbaar, maar kan terdege een grote rol spelen in maatschappelijke veranderingen.²³¹⁹ Met name het boek van Künzel en beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen is in dezen van belang om als uitgangspunt te nemen.²³²⁰ Een neomarxistisch perspectief is slechts één perspectief, terwijl ook andere bestaan. Tenslotte kan worden gezegd dat visies als in de metamodelen en Kempenmodellen over de ‘harde’ kant van de samenleving (economie, macht, dwang, conflict) visies zijn van vooral mannelijke auteurs. Er kan dus een *gender bias* zitten in die visies.²³²¹ Gender is een van de diepste (meest onbewuste) mentale structuren in de samenleving. Gender kan leiden tot normatief denken en gedrag, ongeschreven regels waaraan mannen en vrouwen moeten voldoen om sociaal geaccepteerd te worden. Mannelijke auteurs kunnen zich niet bewust zijn van hun motivatie voor een bepaald onderzoeksthema (zoals macht) en van het belang dat

zij toedichten aan de invloed van dat onderwerp in de middeleeuwse en latere samenleving, bijvoorbeeld als zij spreken over ‘de essentie’ van de middeleeuwse samenleving.

9.1.2 Vraagstellingen

In de uitvraag wordt met de kennis voortkomende uit de vergelijking van modellen van Theuws en Vangheluwe en Spek, gezegd: ‘De vraag is dus of op basis van de nieuwe opgravingrapportages helder te krijgen is welk van beide modellen het meest overeenkomt met de werkelijkheid. Verder is de meeste kennis over de bewoningsdynamiek en locatiekeuze gebaseerd op onderzoek in de Kempen. Vraag is dus ook in hoeverre de genoemde modellen ook van toepassing zijn op Limburg en het westelijk deel van Noord-Brabant’.²³²² In de uitvraag wordt dus ten aanzien van locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late middeleeuwen de nadruk gelegd op lacunes ten aanzien van veranderingsprocessen en het verloop daarvan. Volgend op de in de uitvraag genoemde lacune van kennis over laatmiddeleeuwse veranderingsprocessen zijn door De Groot en Groenewoudt twee vragen geformuleerd:

1. in Midden- en Oost-Brabant is de vroegste middeleeuwse bewoning vaak te vinden op plaatsen die vanaf de late middeleeuwen niet of nauwelijks bewoond zijn. Ondanks de vele resultaten van het onderzoek in de Kempen staat hier de vraag nog open wanneer en waarom er een overgang optreedt van het voor-, vroeg- en hoog-middeleeuwse zwerven van nederzettingen naar een vrij stabiele bewoning;
2. over het verloop van de laatmiddeleeuwse transitie tasten we nog grotendeels in het duister. Kunnen we voor de Zuid-Nederlandse zandgronden wel spreken van één transitie of verliepen de grote laatmiddeleeuwse veranderingen overal anders en is er sprake van meerdere transities?²³²³

In het plan van aanpak en de aanscherping daarvan zijn dit de eerste twee vragen. In aanvulling daarop zijn nog drie extra vragen gesteld. In totaal zijn er dus vijf vragen, die tevens vijf onderzoeksthema’s vormen. Daarvan komen er vier in hoofdstuk 9 ter sprake.²³²⁴ Het eerste thema

²³¹⁸ Curtis 2013.

²³¹⁹ Huijbers 2007.

²³²⁰ Künzel 1997.

²³²¹ Zie over de invloed van gender op keuzen van onderzoeksthema’s het boek *The gender of history* van Smith (1998).

²³²² De Groot & Groenewoudt 2013.

²³²³ De Groot & Groenewoudt 2013.

²³²⁴ Het vijfde onderwerp betreft de studie van materiële cultuur. Dat laatste onderwerp laten we buiten beschouwing, niet omdat het onbelangrijk is, maar omdat in het kader van dit Malta-project niet alles kon worden bestudeerd en keuzen moesten worden gemaakt. Dit hoofdstuk vormt slechts een eerste, bescheiden aanzet tot de archeologie van de late middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant. In het kader van een proefschrift wordt door J. Verspay veel uitgebreider en dieper op landschap, bewoning en samenleving in deze periode ingegaan dan hier mogelijk is (Verspay in voorbereiding c).

betreft de studie van locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late middeleeuwen. Het tweede de studie van het verloop van de laatmiddeleeuwse transitie. Het derde thema betreft het onderzoek van landschappelijke ontwikkelingen in de late middeleeuwen in relatie tot de laatmiddeleeuwse transitie. Het vierde thema ten slotte betreft de bestudering van laatmiddeleeuwse erven.

Aangaande het eerste thema worden, in aanvulling op de eerste vraag in de uitvraag, vijf vragen genoemd in het PvA: 'Wat voor rol spelen de opkomst van lokale elites en politieke factoren (zoals het ontstaan van het hertogdom Brabant) hierin? Welke opgravingen van vol-middeleeuwse erven hebben daterende gegevens opgeleverd over de datum/periode van het einde van bewoning? Welke datum/periode is dat? In hoeverre is er in de late middeleeuwen werkelijk sprake van een vrij stabiele bewoning? Hoe oud zijn de bestaande dorpen en steden?'²³²⁵ Ten aanzien van het tweede thema, het verloop van de laatmiddeleeuwse transitie, worden ter aanvulling op de vraag van de RCE onderzoekselementen van die transitie genoemd. Het gaat om 'de stichting van nieuwe nederzettingen (dorpen, steden), nieuwe bouwwijze huizen (verdwijnen paalgaten), nieuwe productiewijzen, opkomst meer sociale gelaagdheid, veranderingen materiële cultuur.'²³²⁶

Het derde onderzoeksthema komt alleen ter sprake in het plan van aanpak en de aanscherping daarvan. De vraag wordt gesteld of landschappelijke veranderingen een rol spelen in de laatmiddeleeuwse transitie, zoals het verdwijnen van bossen en het ontstaan van steeds grotere heidevelden. En kan de opkomst van de intensieve schapenhouderij aan de laatmiddeleeuwse transitie worden gerelateerd? Wat is er feitelijk bekend over landschappelijke veranderingen. Welke feitelijke archeologische gegevens bestaan er voor de veronderstelde opkomst van intensieve schapenhouderij zoals bijvoorbeeld materiële cultuur (wolscharen, herdersschepjes, spinklosjes, volkuilen, slachtafval)?

Bij het vierde studiethema, dat ook alleen is genoemd in het plan van aanpak en de aanscherping daarvan, worden de volgende vragen gesteld: wat is het karakter van laatmiddeleeuwse erven in achtereenvolgens steden,

dorpen en geïsoleerde boerderijen? Welke ambachten kunnen worden herkend op laatmiddeleeuwse erven? Welke erf-elementen zijn er te onderscheiden en is daar een ontwikkeling in te herkennen? Welke argumenten bestaan er voor het identificeren van ambachtelijke kuilen? Niet alle deelvragen en onderzoekselementen bij de vier hoofdvragen kunnen we in het bestek van dit hoofdstuk beantwoorden. De volgende deelvragen worden niet beantwoord. Bij het eerste thema gaan we niet in op de vraag over de rol van lokale elites en politieke factoren, zoals het ontstaan van het hertogdom Brabant. Bij het tweede thema gaan we niet in op de onderzoekselementen van nieuwe productiewijzen (in de neo-Marxistische zin, over de sociale organisatie van de productie), de opkomst van meer sociale gelaagdheid en van veranderingen in materiële cultuur. Bij het derde thema over landschappelijke veranderingen gaan we niet in op de vraag welke feitelijke archeologische gegevens er bestaan voor de veronderstelde opkomst van intensieve schapenhouderij zoals materiële cultuur (wolscharen, herdersschepjes, spinklosjes, volkuilen, slachtafval).

De periode van de aangenomen laatmiddeleeuwse transitie is door de verschillen in de twee modellen niet duidelijk af te bakenen. Theuws noemt de periode 1200-1300, Vangheluwe en Spek noemen de periode 1150-1550. Daarom nemen we een ruime periode om het bestaan van een of meerdere transities, al dan niet deel van een langetermijnproces van continu optredende transities, te kunnen aantonen; de tijd tussen 1100 en 1600 (paragraaf 9.3.2). De aandacht is vooral gericht op archeologisch zichtbare processen in die periode. De archeologisch zichtbare processen zijn enerzijds een ingang op fysieke processen op zich (landschap en bewoning), anderzijds zijn zij een ingang op maatschappelijke processen. Namelijk op 'het economische', 'het technologische', 'het sociale', 'het religieuze', etc., voor zover die maatschappelijke processen zijn te scheiden voor de late middeleeuwen en ook voor de onderzoeker. Nog los van de vraag hoe de door de onderzoeker omschreven maatschappelijke processen werden ervaren door de laatmiddeleeuwse mens.

²³²⁵ Plan van Aanpak geschreven door BAAC en Gemeente Eindhoven.

²³²⁶ Plan van Aanpak geschreven door BAAC en Gemeente Eindhoven.

9.1.3 Opzet

In het kader van dit hoofdstuk richten we ons op materieel zichtbare veranderingsprocessen in de periode 1200-1600. Met dergelijke processen worden landschappelijke veranderingen, veranderingen in bewoning en veranderingen in locatiekeuze van bewoning bedoeld. Daarbij is de volgende opzet gehanteerd. In paragraaf 9.2 gaan we eerst in op processen bij archeologische verschijningsvormen op vier schaalniveaus: het landschap, de nederzetting, het erf en het huis. Daarna wordt ingegaan op het thema locatiekeuze en bewoningsdynamiek met studies in vijf microregio's en onderzoek elders in het onderzoeksgebied en net daarbuiten. In paragraaf 9.3 worden tendensen met implicaties genoemd die met de resultaten van paragraaf 9.2 zijn te beschrijven. Vervolgens wordt in paragraaf 9.3 teruggekomen op de vragen van paragraaf 9.1 in relatie tot de resultaten van paragraaf 9.2.

9.2 De archeologie van de late middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant, 1250-1500/1600

Hier bespreken we de archeologie van de late middeleeuwen met de Malta-data voor zover relevant voor de gekozen vragen en thema's in het PvA+ (de aanvulling op het Plan van Aanpak). In paragraaf 9.3 vergelijken we het beeld van die periode met het beeld van de archeologie van de volle middeleeuwen uit hoofdstuk 8.

9.2.1 Landschap in de late middeleeuwen

Cultuurlandschapsbodems

Hoewel uitgebreid is ingegaan op akkerbodems uit de late middeleeuwen, is naar graslandbodems uit de late middeleeuwen nog weinig onderzoek gedaan.²³²⁷ We kunnen daardoor vooral schrijven over het *akkerlandschap* van de late middeleeuwen. Uit het hoofdstuk van Tebbens in dit rapport (hoofdstuk 3) en de studies van Verspay²³²⁸ en Theuws²³²⁹ kunnen we daarover het volgende afleiden. In de visie van

het Kempenmodel II ontstaan op de hoge dekzandruggen in de veertiende eeuw plaggen-
dekken door een intensivering van de bemesting. Met het begrip plaggendek wordt hier donkere teelaarde van zandhoudende plaggenmest bedoeld.²³³⁰ Er wordt verondersteld dat dit twee doelen diende: ter compensatie van een toegenomen bodemonvruchtbaarheid en om permanente akkerbouw in plaats van een drieslagstelsel te verwezenlijken. De productiviteit van graan nam daardoor toe. Tot aan de veertiende eeuw hoefde men geen plaggenbemesting toe te passen, omdat de gronden voor vroeger nederzettingsterreinen vruchtbaar genoeg waren.²³³¹ Naar analogie van de situatie in Drenthe zou in het begin van de plaggenbemesting sprake kunnen zijn geweest van plaggenbemesting met relatief weinig zand.²³³² De vraag is of plaggendekken altijd wijzen op permanente akkerbouw en wat permanente akkerbouw precies inhoudt. Het drieslagstelsel komt immers nog in de negentiende eeuw in Noord-Brabant voor op gronden die op de bodemkaart als hoge enkeerdgronden worden aangeduid: de Meierij.²³³³ Crijns en Kriellaars betogen dat in de negentiende eeuw van permanente akkerbouw sprake was bij een systeem van vruchtwisseling.²³³⁴ Permanente akkerbouw hoeft dus niet een drieslagstelsel op te volgen, maar beide kunnen hand in hand gaan. Wel kan dan sprake zijn van een drieslagstelsel met braakperiodes, gevolgd door een drieslagstelsel zonder braakperiodes.

Te Veldhoven-Oerle deelgebied I dateert de onderkant van het plaggendek (laag 2.3) uit de periode 1500-1550.²³³⁵ Laag S.3 (proto-plaggendek genoemd) die tijdens diepspitten in laag 2.3 is opgenomen, kan echter uit de veertiende of vijftiende eeuw dateren. Tijdens de bewerking van S.3 kan al sprake zijn van het opbrengen van anorganische plaggenmest. De conclusie is dat anorganische plaggenbemesting in elk geval in de veertiende eeuw kan zijn voorgekomen.²³³⁶ Elders in de publicatie over Oerle wordt geschreven dat het plaggendek van deelgebied I vanaf (het begin van) de veertiende eeuw en vermoedelijk al in de dertiende eeuw begint.²³³⁷ Daarmee moet echter de datering van plaggenbemesting met vooral organische delen bedoeld worden, geen anorganische, dus van de datering van het proto-plaggendek. Er wordt in de publicatie namelijk verschil tussen drie bemestings-

²³²⁷ Een uitzondering betreft Huijbers 2006 aangaande de microregio Laarbeek-Helmond.

²³²⁸ Verspay 2011; 2015.

²³²⁹ Theuws 2011.

²³³⁰ Verspay 2015, 29, noot 27.

²³³¹ Theuws 2011, 74.

²³³² Theuws 2011, 74 naar Spek & Groenewoudt 2007, 97.

²³³³ Crijns & Kriellaars 1992, 388 (kaart 2).

²³³⁴ Crijns & Kriellaars 1987, 58-59.

²³³⁵ Verspay 2011, 121.

²³³⁶ Verspay 2011, 121-123.

²³³⁷ Verspay 2011, 132, fig. 6.24. In deelgebied 3a begint het plaggendek vanaf de late veertiende of het begin van de vijftiende eeuw.

wijzen gemaakt: bemesting met stalmest, bemesting met plaggenmest zonder anorganische componenten en bemesting met plaggenmest met die componenten.²³³⁸ Te Oerle dateert de laag die proto-plaggendek wordt genoemd uit de periode tot in de dertiende/veertiende eeuw. De pre-plaggendeklaag (S.4) kan al in de Romeinse tijd zijn ontstaan en de einddatering daarvan wordt gelijkgesteld met die van de proto-plaggendeklaag.²³³⁹ Aldus zien we te Oerle organische plaggenbemesting (op basis van fig. 6.2q) vanaf de dertiende of veertiende eeuw en anorganische plaggenbemesting vanaf de veertiende of vijftiende eeuw.

Te Best-Aarle ontstaan de donkere plaggendekken vanaf de vijftiende eeuw.²³⁴⁰ Volgens Verspay wordt voorafgaand aan de vijftiende eeuw te Best-Aarle ook een vorm van plaggenbemesting met minerale aanrijking toegepast, maar kleinschaliger. Hij noemt het resultaat van die vroege vorm van plaggenbemesting opnieuw proto-plaggendekken. Volgens Verspay is die laag te Best-Aarle ontstaan door het opbrengen van zandhoudende plaggenmest, bereid in mestkuilen. Mestkuilen komen te Best-Aarle voor vanaf de elfde eeuw.²³⁴¹ Het betreft de zogenoemde drielagige kuilen, die in de volle middeleeuwen frequent op boerenerven in het MDS-gebied worden aangetroffen, zowel binnen bijgebouwen als vrij op het erf.²³⁴² De onderste laag van die kuilen bestaat uit plaggen van podzolbodems, de middelste laag uit gemengd donker en licht zand, de bovenste laag uit een nagezakte plaggendeklaag. In de late middeleeuwen blijken ze te Best-Aarle ook op erven voor te komen, tot aan het moment dat de eerste potstallen daar in huizen verschijnen, de vijftiende eeuw.²³⁴³ De mest van potstallen bestond uit mest, strooisel, plaggen en teelaarde. Opkomst van potstallen in huizen kan de reden zijn waarom mestkuilen sindsdien niet meer op het erf worden aangetroffen.²³⁴⁴

Bij de proto-plaggendekken gaat het om grijze akkerlagen onder donkere plaggendekken, niet alleen aangetoond te Oerle-Zuid en Best-Aarle, maar ook te Nistelrode-Zwarte Molen II.²³⁴⁵ Volgens Tebbens is de grijze kleur van die laag opmerkelijk. Als die laag grond door mest met plaggen zou zijn ontstaan, zou de kleur veel donkerder moeten zijn vanwege de humeuze bestanddelen van plaggen. Tebbens sluit niet uit niet uit dat de grijze akkerlaag een oudere akkerlaag is en bijvoorbeeld vanaf de Romeinse tijd is

gebruikt.²³⁴⁶ De grijze akkerlaag is in elk geval een akkerlaag die in de volle middeleeuwen is gebruikt en te Best-Aarle tot de vijftiende eeuw. Als we de publicaties van Oerle-Zuid en Best-Aarle combineren, zien we het volgende. Het is waarschijnlijk dat de plaggenmest uit mestkuilen tussen 1000 en uiterlijk 1400 is gebruikt op akkers die deels van voor 1000 dateren, maar deels ook proto-plaggendekken kunnen zijn. Het gaat om plaggenbemesting met organische en anorganische componenten (zand). Te Oerle is die akkerlaag tot in de dertiende of veertiende eeuw gebruikt, te Best tot in de veertiende eeuw. In de veertiende of vijftiende eeuw zien we plaggenbemesting met een groot aandeel anorganisch materiaal. De grote vraag is of het tijdpad van deze ontwikkeling ook elders waarneembaar is in oostelijk Noord-Brabant. Die vraag gaat uit van een algemene ontwikkeling op het niveau van oostelijk Noord-Brabant, terwijl ook van lokale diversiteit sprake kan zijn. Er bestaan immers meso-regionaal variërende leemgehalten bij dekzand, die wijzen op verschillen in de natuurlijke bodemvruchtbaarheid. Op het dekzandeiland van Weert, waar het leemgehalte van het dekzand hoog is, is een dun plaggendek aanwezig. Plaggendekken van daar minder noodzakelijk zijn geweest vanwege de hoge natuurlijke bodemvruchtbaarheid.²³⁴⁷ In de microregio Laarbeek komen ook lage leemgehalten voor van het dekzand, terwijl die te Someren hoog zijn.²³⁴⁸ In de microregio Laarbeek kan daardoor eerder de noodzaak zijn ontstaan tot het toepassen van plaggenbemesting dan in Someren. Het opkomstmoment van proto-plaggendekken en plaggendekken kan daardoor per dorp en per microregio verschillen. En daarmee ook de opkomst van potstallen in huizen. OSL-dateringen bevestigen een beeld van lokale variatie. Te Uden-Rakt dateert de basis van het plaggendek 1417 ± 37 n.Chr. (OSL), de periode van de late veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Te Zeeland-Nabbegat ligt een plaggendek waarvan de basis is gedateerd op 1676 ± 14 n. Chr. (OSL). Te Weert-Valenakker is de basis gedateerd op 1535-1595 n.Chr.²³⁴⁹ Plaggendekken worden dus aangelegd tussen circa 1400 en circa 1700. Die variatie in dateringen kan wijzen op variatie per dorp, op variatie per akkercomplex en op variatie naar zones binnen akkercomplexen. In een dorp kan ontginning van akkerland en toepassing van plaggenmest gefaseerd zijn verlopen.

²³³⁸ Verspay 2011, 130, 159-174.

²³³⁹ Verspay 2011, 159-160.

²³⁴⁰ Verspay 2015, 29.

²³⁴¹ Verspay 2015, 30.

²³⁴² Huijbers 2007, 197-199.

²³⁴³ Verspay 2015, 27-28.

²³⁴⁴ Verspay 2015, 30-31.

²³⁴⁵ Verspay 2011, 104-105; 2015, 30; Hensen & Janssens 2016 en hoofdstuk 3 alhier.

²³⁴⁶ Mondelinge mededeling L. Tebbens, 7 december 2016.

²³⁴⁷ Zie hoofdstuk 3.

²³⁴⁸ Zie hoofdstuk 8.

²³⁴⁹ Zie hoofdstuk 3.

Vegetatie

Uit het hoofdstuk van Van Haaster (hoofdstuk 4) en zijn bijdrage aan hoofdstuk 10 komt naar voren dat er weinig pollendiagrammen beschikbaar zijn met data uit de late middeleeuwen (ná LMEA). Uit de diagrammen kunnen echter opmerkelijke ontwikkelingen afgeleid worden die aansluiten bij het beeld van de ontwikkeling van akkerbodems hiervoor. Die ontwikkelingen samen wijzen op een sterke intensivering van agrarische activiteiten, vooral vanaf het einde van de dertiende eeuw. Van Haaster baseert zich op twee pollendiagrammen uit 's-Hertogenbosch (afb. 4.44 en 4.45). Die tonen vanaf de vroege middeleeuwen een sterke ontbossing. Ook verschijnen in de loop der tijd veel cultuur-indicatoren en neemt heide steeds meer toe (afb. 4.45). Vanaf 1300-1400 zien we een sterke toename van het aandeel cultuurindicatoren in beide diagrammen die op permanente akkerbouw zouden wijzen ofwel verkorting van de braak. Een cultuurindicator die op permanente akkerbouw wijst is korensla, die sterk toeneemt.²³⁵⁰ Verder tonen macroresten vanaf circa 1275 toepassing van stalmest op akkers (ratelaar in graanvoorraden en beerputten).²³⁵¹ De percentages struikheide in deze periode enorm toe in de twee pollendiagrammen. Dat kan wijzen op een toename van schapenhouderij. Meer schapen betekent meer (stal)mest. Het samenvallen van de opkomst van struikheide met het moment dat korensla sterk toeneemt, wijst op permanente akkerbouw met relatief veel stalmest. Van Haaster stelt na die conclusie de vraag of het beeld van de intensivering van akkerbouw op basis van de gegevens uit de Bossche pollendiagrammen representatief is voor geheel oostelijk Noord-Brabant. Omdat het in 's-Hertogenbosch geconsumeerde graan uit de Meierij afkomstig is, ervan uitgaande dat dit gebied het economische achterland van die stad is, geeft dat graan inzicht in agrarische processen op het platteland. De conclusie: de zaden van ratelaar en korensla die in Bossche graanvoorraden en beerputten zijn gevonden, geven aan dat ook in de Meierij vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw sprake was van continue verbouw van winterrogge (dus afschaffing van de braak) in combinatie met bemesting met

stalmest.²³⁵² Van Haaster neemt met de gegevens uit de Bossche pollendiagrammen aan dat ook in de hele Meierij sprake was van uitbreiding van heide. Uit hoofdstukken 4 en 10 van deze studie blijkt dat het pollenonderzoek aan de waterkuilen, waterputten en greppels heeft laten zien dat er grote lokale verschillen kunnen bestaan en dat er waarschijnlijk geen sprake was van eindeloze oppervlakten met struikheide, althans (nog) niet in de late middeleeuwen. Ook aangaande de gehanteerde akkerbouwsystemen naar vruchtwisselingsstelsels kan in de late middeleeuwen van een grote lokale, micro-regionale en meso-regionale variatie sprake zijn geweest. Hoewel negentiende-eeuws, geeft het beeld van akkerbouwsystemen van Crijns en Kriellaars in die eeuw een goede kijk op hoe sterk die variatie geweest zou kunnen zijn.²³⁵³ Braakperioden komen in die eeuw bijna niet meer voor, maar de volgorde van geteelde gewassen op eenzelfde stuk grond kon lokaal sterk wisselen. In de Meierij kwam in algemene zin het drieslagstelsel voor, met lokaal variërende gewoonten. Er waren plaatsen waar men jaar 1 rogge zaaide en jaar 2 boekweit, maar ook plaatsen waar men drie jaren na elkaar rogge zaaide. Er waren ook plaatsen waar men achttwaalfde deel met rogge inzaaide, een-twaalfde met boekweit, twee-twaalfde met haver en een-twaalfde met verschillende gewassen.²³⁵⁴ In de dertiende eeuw is mogelijk sprake van een afname van eikenbos. Waterputten kunnen informatie geven over dat proces. In de vroege en volle middeleeuwen werden waterputten vaak gemaakt van uitgeholde boomstammen van eik. In de dertiende eeuw en later zien we waterputten gemaakt van gestapelde plaggen op karrenwielen, van vlechtwerk en bekistingen van planken. Die constructies kunnen een aanwijzing zijn voor het feit dat boomstammen in de dertiende eeuw schaars waren geworden, omdat er minder eikenbos aanwezig was in de directe omgeving van boerenerven. Ook hier kan echter van lokale diversiteit sprake zijn. Het kan echter ook zijn dat het gebruik en beheer van eikenbossen, doordat ze schaarser werden, beter werd gereguleerd en men daardoor niet zo maar eikenhout kon gebruiken voor waterputten.

²³⁵⁰ Van Haaster 2008, 65.

²³⁵¹ Van Haaster 2008, 91.

²³⁵² Van Haaster 2008; hoofdstuk 10 deze publicatie.

²³⁵³ Crijns & Kriellaars 1987, 58-59.

²³⁵⁴ Crijns & Kriellaars 1987, 58-59.

9.2.2 Bewoning: agrarische nederzettingen, erven en huizen

Agrarische bewoningsplaatsen: samenstelling en bestaansduur

Alleen die bewoningsplaatsen waarbij erven ruimtelijk zijn te omschrijven, zijn gebruikt in deze paragraaf. Erven zijn te omschrijven indien duidelijk is wat huizen en bijgebouwen zijn.²³⁵⁵ Die bewoningsplaatsen zijn opgenomen met erven die vanaf 1200 zijn aangelegd. Bij bewoningsplaatsen met nederzettingen uit de periode 1200-1600 kunnen we verschil maken tussen bewoningsplaatsen met eenledige versus bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen (bijlage 9.1).²³⁵⁶ Van sommige bewoningsplaatsen kan met zekerheid worden gezegd dat voldoende lege ruimte rondom is vrij gelegd om te kunnen bepalen of die eenledige of meerledige nederzettingen bevatten. Bij de compleet onderzochte bewoningsplaatsen gaat het zowel om bewoningsplaatsen met eenledige als met meerledige nederzettingen. In alle andere gevallen is de samenstelling van de bewoningsplaatsen onduidelijk. De aanvang en het einde van bewoningsplaatsen die compleet zijn opgegraven variëren, evenals de bestaansduur. Met de compleet onderzochte bewoningsplaatsen kunnen we vaststellen dat in elke eeuw van de late middeleeuwen, behalve in de zestiende eeuw, bewoningsplaatsen worden aangelegd. In elke eeuw, op de zestiende eeuw na, verdwijnen er bewoningsplaatsen. Dat geeft een grote bewoningsdynamiek voor de late middeleeuwen, terwijl juist deze periode als periode van stabiliteit werd gezien in de Kempenmodellen.²³⁵⁷ De bestaansduur van bewoningsplaatsen varieert tussen 40 en 858 jaar. Zekere bewoningsplaatsen met eenledige nederzettingen bestaan tussen 75 en 325 jaar. Eigenlijk 668 jaar, maar dat getal rekenen we niet mee, omdat het om een agrarisch erf gaat, dat na 150 jaar wordt opgevolgd door een kasteel. Zekere bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen bestaan tussen 100 en 658/708/858 jaar. Bij het tweede getal gaat om de bestaansduur van een omgracht terrein met een groep boerderijen te Sterksel, een *curtis* van de abdij van Averbode.²³⁵⁸ Drie bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen bestaan 450 jaar of langer. Een relatie tussen samenstelling en bestaansduur is mogelijk aanwezig, namelijk dat

bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen langer bestaan dan die met eenledige. Er lijkt mogelijk sprake van een verband als we de bestaansduur tussen bewoningsplaatsen met eenledige en met meerledige vergelijken, maar niet alle bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen bestaan langer dan die met eenledige. Bij de niet compleet opgegraven bewoningsplaatsen zijn de aanvang, het einde en de bestaansduur van de gehele bewoningsplaats niet te bepalen, alleen van dat deel dat is onderzocht (bijlage 9.1). Bij bewoningsplaatsen uit de late middeleeuwen dient men te beseffen dat ze deel zijn van fysieke dorpen en hun ontwikkeling. Eenledige en meerledige nederzettingen kunnen deel zijn van een cyclus van een bewoningsplaats. Eenledige kunnen veranderen in meerledige en andersom.²³⁵⁹ Hoeven kunnen na opdeling veranderen in gehuchten, zoals te Lieshout is vastgesteld rond 1700.²³⁶⁰ Daarmee kan worden gesteld dat niet alleen 'het huis' en 'het erf' een fysieke biografie doormaken, maar ook 'de bewoningsplaats'.²³⁶¹ Op moment A staan op bewoningsplaats X bijvoorbeeld drie huizen, op moment B staat er één huis en op moment C staan er twee.

Agrarische erven: samenstelling, afzonderlijke componenten en indeling

Voor het bepalen van de samenstelling en indeling van erven gebruiken we negentien onderzoeken (bijlage 9.2 en afb. 9.1-9.6). Het gaat om zestien Malta-onderzoeken uit oostelijk Noord-Brabant: Bakel-Neerakker, Oss-Horzak-West, Oss-Horzak-Oost, Berghem-'t Reut, Beek en Donk-Beekse Akkers, Beek en Donk-N205-site J-Bemmer, Best-Aarle, Best-Dijkstraten, Eindhoven-Gagelbosch, Veldhoven-Zilverackers zone A, Geldrop-Bogardeind site K, Uden-A50/Schouwstraat, Sterksel-hoeves Ten Poel en In de Kan, Someren-Waterdael III, Nederweert-Rosveld zone 3 en Sint Anthonis-Hoefstraat.²³⁶²

Daarnaast gebruiken we ook de Malta-onderzoeken van Helden-Schrames erf 15 en Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt (locatie A), gelegen in het zandgebied ten westen van de Maas en Pre-malta-onderzoek uit Helmond-Brandevoort-Stepenkolk.²³⁶³ Een deel van die onderzoeken staat ook in de Oogst voor Malta-publicatie over erven en boerderijen van Schabbink.²³⁶⁴ Het onderzoek van Best-Aarle is nog niet gepubliceerd en beslaat een groot deel van de beschikbare erven.²³⁶⁵ Wanneer we alle erven van de Malta-onderzoeken die zijn aangelegd in de periode 1200-1600 onder-

²³⁵⁵ Zie voor de definitie van erven Huijbers 2007, 209-245.

²³⁵⁶ Voor de termen 'eenledige' en 'meerledige nederzetting' zie Huijbers 2016b.

²³⁵⁷ Theuws 1989; 2011.

²³⁵⁸ Van Dijk 2011.

²³⁵⁹ Silberfein 1989.

²³⁶⁰ Merkelbach 1989.

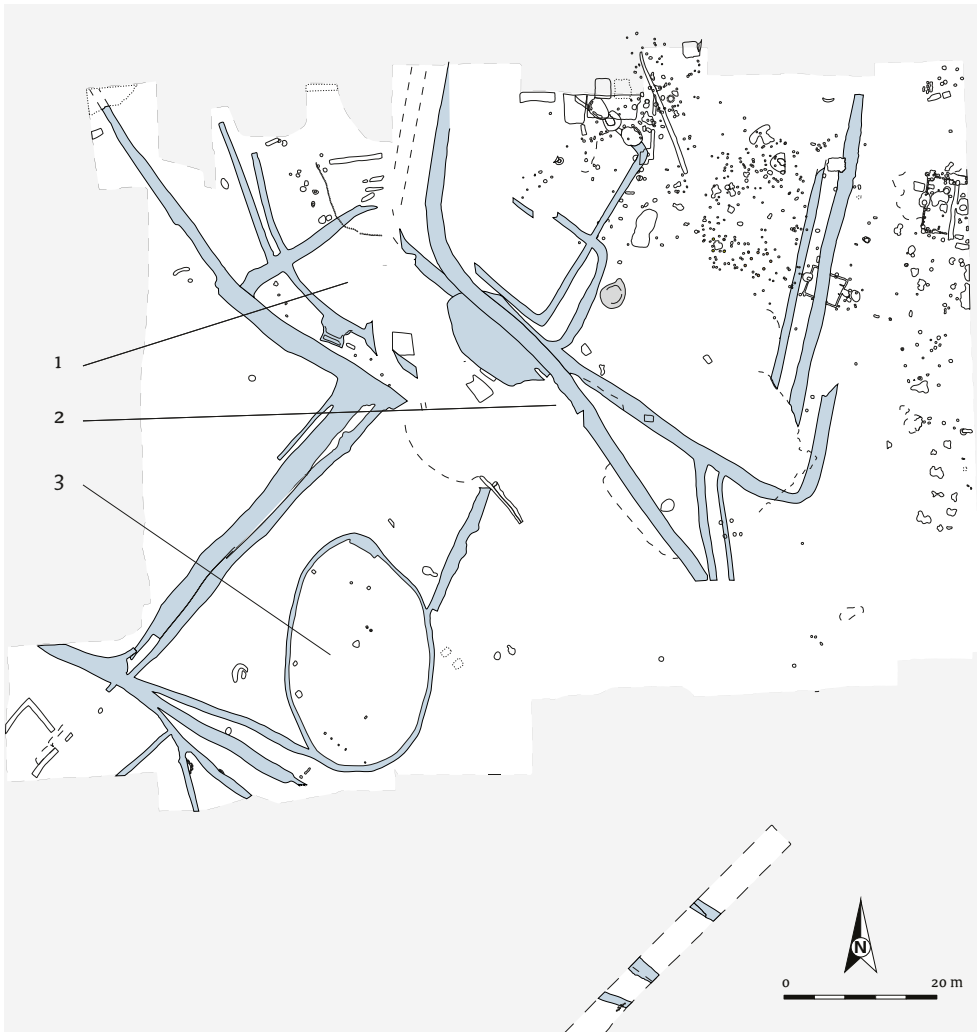
²³⁶¹ Zie over 'de biografie van de nederzetting' in algemene zin Herbig & Dietler 2009; Jennings 2012; Jennings & Wiemann 2013.

²³⁶² Bakel-Neerakker: Ufkes 2010, Oss-Horzak-West: Van As 2014; Pruijssen & Van As 2012; Van de Weerd 2014, Oss-Horzak-Oost: Hemminga 2011; Jansen in voorbereiding, Berghem-'t Reut: Hemminga 2011, Beek en Donk-Beekse Akkers: Hiddink 2009, Beek en Donk-N205-site J-Bemmer: Huijbers 2006, Best-Aarle: Verspay in voorbereiding a, Best-Dijkstraten: Moesker & Dijkstra in voorbereiding, Eindhoven-Gagelbosch: Peters 2011, Veldhoven-Zilverackers zone A: Van der Veken 2014, Geldrop-Bogardeind site K: Flamman *et al.* 2001, Uden-A50/Schouwstraat: Van Hoof & Jansen 2002, Sterksel-hoeves Ten Poel en In de Kan: Van Dijk 2011, Someren-Waterdael III: De Boer & Hiddink 2012, Nederweert-Rosveld zone 3: Hiddink 2005b, Sint Anthonis-Hoefstraat: Van Mousch 2007.

²³⁶³ Schabbink 2015, 143-198; Peters 2015, 219.

²³⁶⁴ Schabbink 2015, 143-198.

²³⁶⁵ Verspay in voorbereiding a. Met dank voor het beschikbaar stellen van de data.

Afb. 9.1 Erf te Helmond-Brandevoort-Stepekolk (dertiende eeuw). Nr. 1: vermoedelijke plaats van een gebouw, nr. 2: waterkuil, nr. 3: veekraal (bron: Peters 2015, 219, afb. 129).

ling vergelijken, dan zien we als erfelementen toegangswegen, erfpoortjes, huizen, bijgebouwen, waterputten, waterkuilen, mestkuilen, afvalkuilen, afgebakende terreinen zoals veekralen, greppels, palenrijen, moestuinen en poelen (bijlage 9.2). We bespreken hierna erfsamenstellingen per eeuw om ontwikkelingen te kunnen zien tot 1600. Daarom hebben we voor de dertiende eeuw ook erven uit de dataset van hoofdstuk 8 meegenomen. Dat is ook van belang in paragraaf 9.3 waar de vergelijking wordt gemaakt tussen de laatste erven uit de volle middeleeuwen met die uit de late middeleeuwen. Het onderstaande bevat geen alomvattende analyse van erfsamenstellingen als eerder door de auteur is gepubliceerd.²³⁶⁶

1200-1300

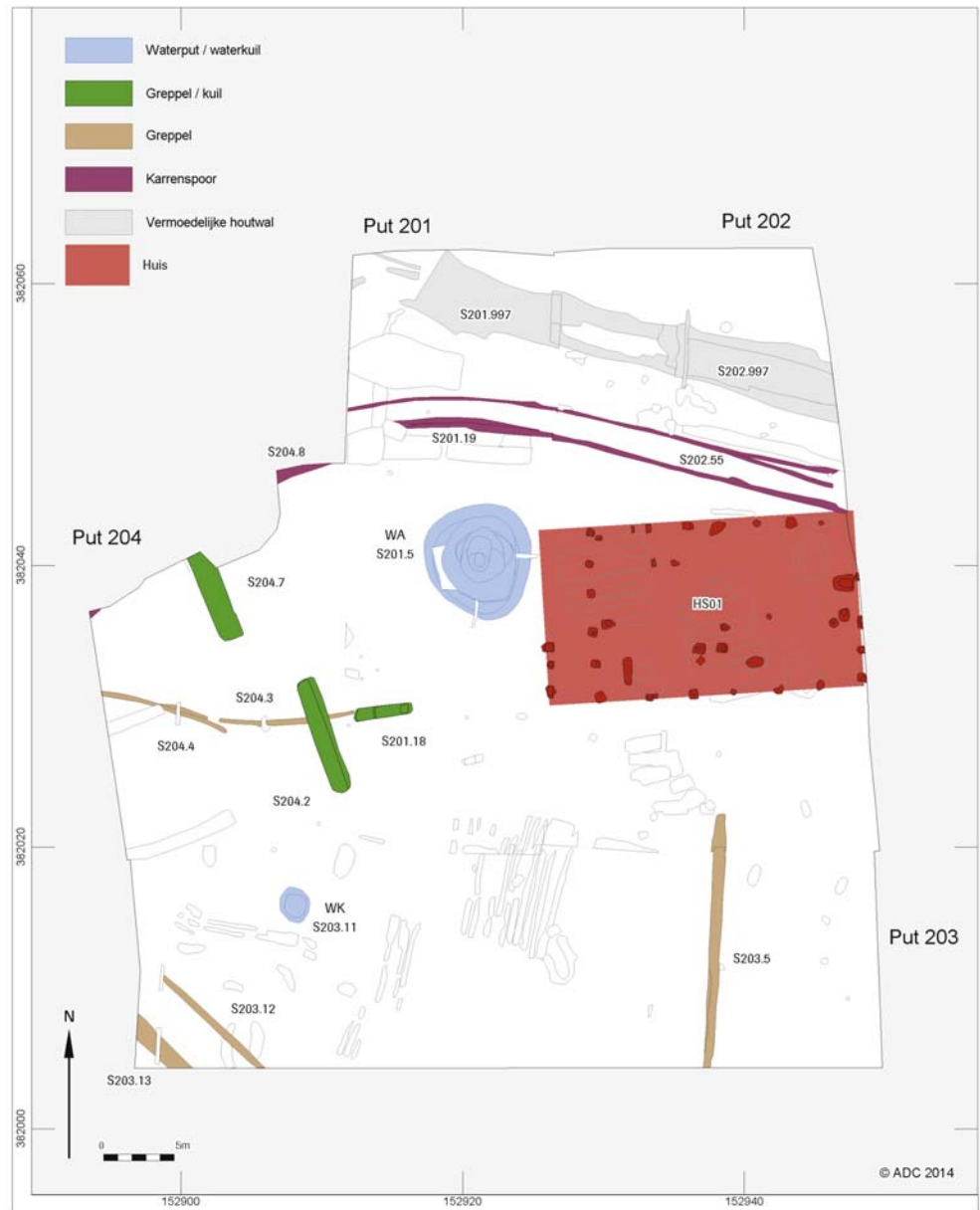
Veertien tot vijftien erven zijn beschikbaar die in de periode 1200-1300 zijn aangelegd in oostelijk Noord-Brabant en het Limburgse gedeelte van het Zuid-Nederlandse dekzandgebied, waarbij met redelijke of duidelijke zekerheid vast kan worden gesteld dat er een huis op stond en waarbij ook andere erfelementen zijn aangetroffen (bijlage 9.2).²³⁶⁷ In vergelijking met de twaalfde eeuw is dat aantal van veertien tot vijftien erven gering.²³⁶⁸ Bij één erf is het aantal en de aard van bijgebouwen niet te bepalen, het erf van Helmond-Brandevoort-Stepekolk.²³⁶⁹ Opvallend is dat maar drie van de erven een groot bijgebouw hebben. De andere erven hebben alleen kleine bijgebouwen, vaak bergen

²³⁶⁶ Huijbers 2007, 209-219.

²³⁶⁷ Bij het erf van Boxmeer-Sterckwijck wordt gebouw H2004 als bijgebouw gezien.

²³⁶⁸ Voor de twaalfde eeuw zie Huijbers 2007.

²³⁶⁹ Peters 2015.

Afb. 9.2 Erf te Veldhoven-Zilverackers (1297-veertiende eeuw)(bron: Van der Veken 2014, 38 afb. 3.2).

Afb. 9.3 Erf te Eindhoven-Gagelbosch (1300-1450). Nr. 1: greppel 14, nr. 2: greppel 1/8/12, nr. 3: concentratie vondstmateriaal, nr. 4: greppel 13, nr. 5: greppel 16, nr. 6: greppel 17/18, nr. 7: concentratie vondstmateriaal, nr. 8: gebouw 2, fase 1, nr. 9: waterput 1, nr. 10: waterput 3 (bron: Peters 2011, (geen paginanummer), afb. 7 en kaart 1 aangepast).

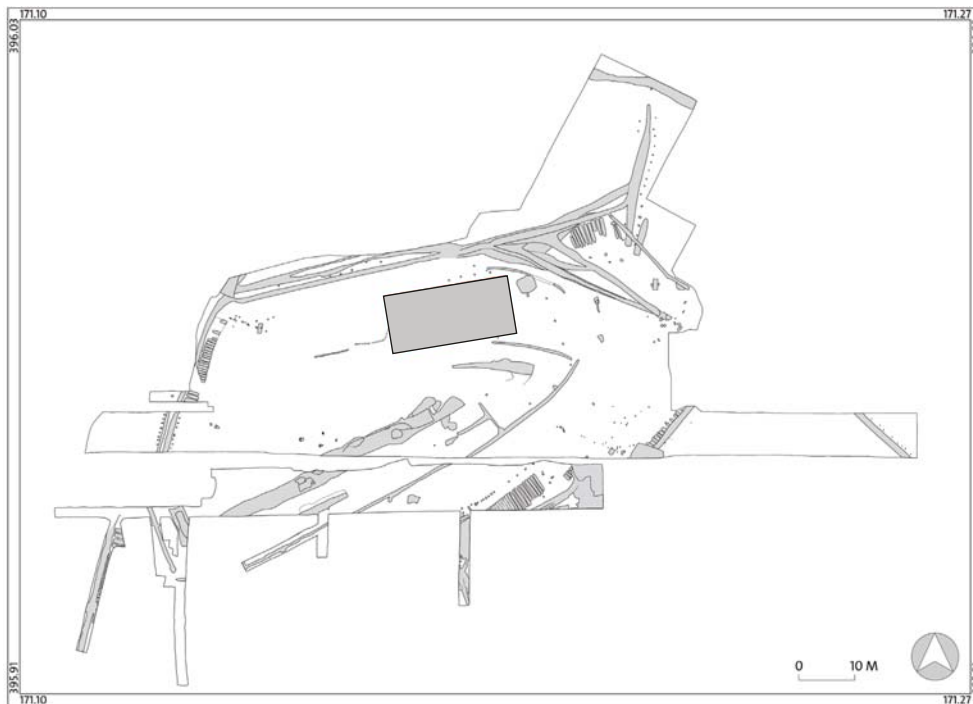

Afb. 9.4 Erf te Venlo-Nieuwe Berkt (1300-1500) (bron: Gerrets & Jacobs 2011, 48, afb. 5.2).

Afb. 9.5 Best-Aarle, erf 595 (1350-1450) (bron: Verspay in voorbereiding aangepast).²³⁷⁰

²³⁷⁰ De datering 1350-1450 is naar de datering van het erf op afb. 17.7 in Meurkens, Tol & Verspay in voorbereiding. De oorspronkelijke datering van dit erf was in de visie van Verspay 1325-1410.

■ fictieve huisplattegrond van formaat als aangetroffen te Vessem (15de eeuw; ca. 22 x 10 m.)

Afb. 9.6 Erf te Laarbeek-Beek en Donk-site J-Bemmer (ca 1500-1600) (bron: Huijbers 2006, 202, fig. 82 aangepast).

van type B1 of B2. Soms bijgebouwtype B8, bijgebouwen met middenstaanders. Bij erven met meer dan één berg wil dat niet zeggen dat die gelijktijdig in gebruik waren. Het aantal bergen op een erf kan variëren per fase in de huisgroeycyclus (een generatie huisgroepen), maar ook naar het tijdstip in de erfcyclus (een of meer generaties huisgroepen).²³⁷¹ Verder zien we op vrijwel alle erven een ingegraven erfafbakening. Erfomgreppelingen zijn algemeen in de dertiende eeuw, in tegenstelling tot de twaalfde eeuw. Opvallend is dat op weinig erven mestkuilen zijn gevonden. Dit kan een afspiegeling van de werkelijkheid zijn. Het kan echter ook zijn dat mestkuilen niet zijn herkend of omdat onderzoek naar mestbereiding niet als vraag in het Programma van Eisen was opgenomen. Op de tekening van het erf van erfplaats 2 van Bakel-Neerakker lijkt een kuil te liggen die op basis van de vorm en de afmetingen in het bovenaanzicht een mestkuil geweest kan zijn.²³⁷² Ook op de tekening van het erf van Uden-A50/Schouwstraat is een kuil te zien, waarbij men, op basis van de vorm en de afmetingen in het vlak, de vraag kan stellen of het om een mestkuil gaat.²³⁷³ Het gaat bij mestkuilen om de zoge-

noemde drielagige kuilen.²³⁷⁴ Te Best-Aarle zijn ze in elk geval gevonden uit de periode 1200-1450.²³⁷⁵ Die kuilen verschijnen daar voor het eerst in de elfde eeuw. Op twaalfde-eeuwse erven worden ze vaak gevonden, zoals te Lieshout-Nieuwenhof en Someren-Waterdael.²³⁷⁶ Op twee erven ten slotte zijn veekralen gevonden, waaronder een fraai exemplaar te Helmond-Brandevoort-Stepekolk.²³⁷⁷ Veekralen op erven uit de periode vóór 1200 zijn zeldzaam. Het is opvallend dat er bij het relatief lage aantal dertiende-eeuwse erven twee zijn.

1300-1400

Er zijn in de dataset tien erven die zijn aangelegd tussen 1300 en 1400 (bijlage 9.2). Drie daarvan hebben een ruime datering; twee tussen 1300 en 1500 en een tussen 1300 en 1450. Die drie betreffen erven uit Sint-Anthonis-Hoefstraat, Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt locatie A en Eindhoven-Gagelbosch.²³⁷⁸ We zien voor het eerst erven zonder bijgebouwen. Verder komen er huizen voor die op poeren zijn gefundeerd. Mogelijk is ook voor het eerst sprake van potstallen in huizen, maar Schabbink twijfelt aan de veertiende-eeuwse aanvangsdatering van de

²³⁷¹ Zie Huijbers 2007, 417-469.

²³⁷² Ufkes 2010, 102, afb. 4.41.

²³⁷³ Van Hoof & Jansen 2002, 137, fig. 11.4.

²³⁷⁴ Huijbers 2007, 197-199.

²³⁷⁵ Verspay 2015; Verspay in voorbereiding a.

²³⁷⁶ Huijbers 2007, 209-245.

²³⁷⁷ Met dank aan Th. de Jong, gemeente Helmond, voor de afbeelding.

²³⁷⁸ Sint-Anthonis-Hoefstraat: Van Mousch 2007, Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt locatie A: Gerrets & Jacobs 2011, Eindhoven-Gagelbosch: Peters 2011.

potstal van de hoeve Ten Poel.²³⁷⁹ De vondsten uit die potstal beslaan de veertiende tot en met de negentiende eeuw. De meeste scherven dateren uit de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. De potstal zou volgens Schabbink ook uit de zeventiende eeuw of later kunnen dateren.²³⁸⁰ Het is echter ook mogelijk dat de potstal vanaf de vijftiende eeuw dateert gezien de hoeveelheid scherven uit die eeuw, ervan uitgaande dat de potstal is gedempt met grond met aardewerkscherven van het bijbehorende erf.²³⁸¹ Op drie erven zien we grote bijgebouwen, op twee middelgrote/grote bijgebouwen. Kleine bijgebouwen komen ook voor. Verder zien we veekralen, mestkuilen en terreinen geïnterpreteerd als moestuinen.

1400-1500

Vier erven zijn in deze eeuw met zekerheid aangelegd (bijlage 9.2). Alle vier zijn onderzocht te Best-Aarle.²³⁸² De erven te Sint-Anthonis-Hoefstraat en Venlo-Grubbenvorst-De Nieuwe Berkt locatie A kunnen ook in deze eeuw zijn ingericht.²³⁸³ We zien ook nu weer huizen gefundeerd op poeren. Opvallend is het nagenoeg ontbreken van bijgebouwen op erven. Van vier erven kunnen we dat niet met zekerheid zeggen. Een berg is op één erf aanwezig. Ook zien we in een huis een potstal met drainagekuil die geplaatst is in een zijbeuk.

1500-1600

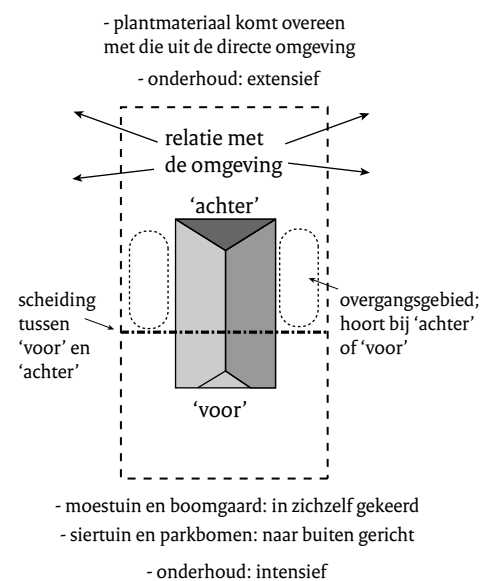
Acht tot negen erven zijn in deze eeuw aangelegd (bijlage 9.2). Eén erf kan zowel uit de zestiende als zeventiende eeuw dateren, gevonden te Best-Dijkstraten.²³⁸⁴ In deze periode zien we net als in de voorafgaande eeuwen op elk erf een huis en een waterput. We zien niet altijd bijgebouwen. Op de erven van Best-Aarle en het erf van Best-Dijkstraten liggen geen bijgebouwen en op die van Sterksel-hoeves Ten Poel en In de Kan en Geldrop-Bogardeind site K wel.²³⁸⁵ Het erf van Beek en Donk-N205-site J Bemmer toont ons geen enkel gebouw, de kans is groot dat alle gebouwen hier op poeren waren gefundeerd.²³⁸⁶ Ook van het erf van Helmond-Brandevoort-Stepekolk, uit de dertiende eeuw, waren geen gebouwen overgeleverd.²³⁸⁷ Het archeologisch overgeleverde aantal bijgebouwen zegt dus met betrekking tot de periode 1200-1600 niet altijd iets over het werkelijke aantal bijgebouwen. Opnieuw zien we potstallen in huizen, te Best-Aarle vanaf 1500 en mogelijk

te Sterksel.²³⁸⁸ Zowel huizen op poeren als met ingegraven palen komen voor. Soms kunnen in een huis poeren en ingegraven palen zijn gecombineerd, zoals mogelijk te Sterksel.²³⁸⁹

De indeling van de agrarische erven

Verspay is in het rapport Best-Aarle, vergelijkbaar met het onderzoek van Huijbers, op systematische wijze ingegaan op de indeling van de daar gereconstrueerde erven.²³⁹⁰ Te Best-Aarle en op de andere erven uit oostelijk Noord-Brabant zien we vaak een waterput bij het huis liggen. Soms zien we een erfindeling in de late middeleeuwen zoals bij erven uit de periode 1125-1250. De waterput ligt dan bij de ene korte zijde van het huis, bijgebouwen liggen aan de andere korte zijde. Dat kan wijzen op een indeling van erven in een zone voor versus een zone achter; de kant van het erf met de waterput als voor, de kant met de bijgebouwen als achter. Een dergelijke erfindeling is gesuggereerd voor twaalfde-eeuwse erven en zien we met zekerheid bij twintigste-eeuwse boerenerven in Noord-Nederland (afb. 9.7).²³⁹¹

Die vergelijkbare eisen van de late middeleeuwen kan op vergelijkbare perceptieschema's wijzen die werden ervaren op het erf en waarvan de erfindeling de neerslag was.²³⁹² We zien ook

Afb. 9.7 Schematische voorstelling van de indeling van het traditionele twintigste-eeuwse boerenerv in Noord-Nederland in een gedeelte 'voor' en een gedeelte 'achter'. (bron: Bierema 2001, 66).

²³⁷⁹ Schabbink 2015, 180; Van Dijk 2011.

²³⁸⁰ Schabbink 2015, 180.

²³⁸¹ Zie voor een discussie over het fenomeen potstal ook De Kort, Zweers & De Gruil 2016, 17-19.

²³⁸² Verspay in voorbereiding a.

²³⁸³ Van Mousch 2007; Gerrets & Jacobs 2011.

²³⁸⁴ Moesker & Dijkstra in voorbereiding.

²³⁸⁵ Best-Aarle: Verspay in voorbereiding a, Best-Dijkstraten: Moesker & Dijkstra in voorbereiding, Sterksel: Van Dijk 2011, Geldrop: Flamman et al. 2001.

²³⁸⁶ Huijbers 2006.

²³⁸⁷ Peters 2015.

²³⁸⁸ Verspay in voorbereiding a; Van Dijk 2011.

²³⁸⁹ Van Dijk 2011.

²³⁹⁰ Verspay in voorbereiding a; Huijbers 2007, 2012.

²³⁹¹ Huijbers 2007; Bierema 1994; 2001.

²³⁹² Huijbers 2007, 2012.

andere eisen, wijzend op andere perceptieschema's. Opvallend is dat we elementen zien die in de volle middeleeuwen niet bestonden of niet archeologisch zijn overgeleverd: terreinen voor grondgebruik. Te Sterksel-hoeves Ten Poel en In de Kan lag een moestuin in het verlengde van het huis.²³⁹³ Te Best-Aarle zien we grondgebruik bij een erf en ook te Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt locatie A zien we een vorm van grondgebruik op het erf.²³⁹⁴ We komen met die nieuwe elementen steeds dichterbij het beeld van de indeling en inrichting van erven, zoals die bekend is uit de twintigste eeuw.²³⁹⁵ Bij de erfindeling van de late middeleeuwen kan de vraag worden gesteld of er een relatie bestaat tussen de indeling van het huis en de indeling van het erf. Die relatie was bij erven uit de tijd tussen 1125 en 1250 zichtbaar.²³⁹⁶

De componenten van agrarische erven nader bekeken: huistypen naar configuraties van sporen

Niet altijd zijn huizen archeologisch op erven aangetoond. In die gevallen wordt verondersteld dat het om erven gaat. Te Beek en Donk-N205 site J, de vindplaats Bemmer, is een omgegrept terrein gevonden uit de zestiende eeuw zonder huis, maar met indirecte aanwijzingen hiervoor: een waterkuil, een ingegraven pot (aspot?) en driehoekige veekralen (afb. 9.6).²³⁹⁷ Het huis zal op poeren zijn gefundeerd. Hetzelfde geldt voor het dertiende-eeuwse erf van Helmond-Brandevorst-Stepenkolk (afb. 9.1).²³⁹⁸ Daar geeft een rechthoekig omgegrept terrein de mogelijke plaats van het huis aan. Dat rechthoekig omgegrepte terreinen wijzen op plaatsen van huizen, toont het onderzoek van Geldrop-Bogardeind, waar binnen een rechthoekige omgrepping de plattegrond van een huis is gevonden.²³⁹⁹

Huistypenomschrijving op zich heeft als doel over etiketten te beschikken bij het (be)noemen van huizen en om over heuristisch gereedschap te beschikken bij het onderzoek van specifieke thema's.²⁴⁰⁰ Voorbeelden van onderzoeksthema's zijn het hoe en waarom van huisbouwontwikkelingen en de studie van de relatie tussen de aard en indeling van huizen, erfsamenstellingen en erfindelingen, synchroon en diachroon. Hier dient huistypenomschrijving om huizen naar overeenkomende archeologisch vastgestelde plattegrondkenmerken te groeperen, zodat men kan aannemen dat een individueel huis niet

zomaar met bepaalde kenmerken is gebouwd, maar dat:

1. bij elk huistype synchroon sprake is van een geografisch gedeelde bouwstandaard tussen huizenbouwers die iets zegt over 'de' samenleving in een regio,
2. diachroon bij continuïteit van eenzelfde huistype sprake is van het belang van traditie in de samenleving, en
3. diachroon bij verandering van huistypen sprake is van het belang van vernieuwing wat iets zegt over significante veranderingen in de samenleving.²⁴⁰¹

Men kan huistypen ook omschrijven met inbegrip van interpretatieve mogelijkheden ten aanzien van de opbouw, zoals door Bouwmeester is gedaan met betrekking tot stedelijke huizen uit de periode 700-1350 uit Nederland.²⁴⁰²

Aldus kunnen driedimensionale huistypen worden omschreven. Voor laatmiddeleeuwse en latere huizen uit Nederland moet dat ook mogelijk zijn, omdat van huizen van na 1250 naast archeologische ook bouwhistorische informatie beschikbaar is, soms zelfs ook iconografische informatie.²⁴⁰³

Een aanzet tot een (chrono)typologie van huizen in de late middeleeuwen

Aan de hand van de Malta-data zijn zes huistypen omschreven naar configuraties van sporen voor de periode 1250-1600. Deze typologie is een eerste aanzet tot een chronotypologie van laatmiddeleeuwse huizen op basis van archeologische resten voor oostelijk Noord-Brabant. In de typologie is rekening gehouden met de mate van overlevering van sporen. We noemen de huistypen LM-H1 tot en met LM-H6 (afb. 9.8 en tabel 9.1).

Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of die typen inderdaad kunnen worden onderscheiden, of meer typen toegevoegd kunnen worden alsook overgangstypen, dan wel dat de typologie komt te vervallen. Idealiter zouden we voor de late middeleeuwen, net als voor de volle middeleeuwen voor het MDS-gebied is gedaan, een degelijke chronotypologie van huizen willen maken, maar daarvoor zijn nog te weinig huistypen uit deze periode beschikbaar. Bovendien moet bij het maken van een chronotypologie een groter gebied dan oostelijk Noord-Brabant als uitgangspunt worden genomen om zicht te krijgen op de geografische begrenzing van de huisbouwtraditie waarmee men een chronoty-

²³⁹³ Van Dijk 2011.

²³⁹⁴ Verspay in voorbereiding a; Gerrets & Jacobs 2011.

²³⁹⁵ Bierema 1994; Voorhorst 1996; Huijbers 2008.

²³⁹⁶ Huijbers 2007; 2012.

²³⁹⁷ Huijbers 2006.

²³⁹⁸ Peters 2015.

²³⁹⁹ Flamman *et al.* 2011.

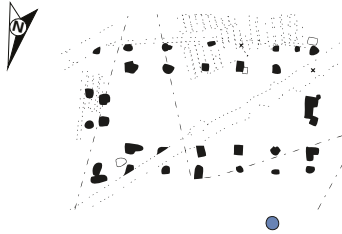
²⁴⁰⁰ Heuristiek is de zelfzoekende weg tijdens onderzoek.

²⁴⁰¹ Vgl. Bronner 2011; Huijbers 2016a waarin Bronners standpunten zijn omgevoerd tot een grafisch model van huisbouwtraditie als proces.

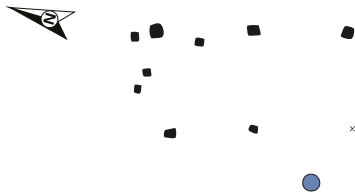
²⁴⁰² Bouwmeester 2014.

²⁴⁰³ Voskuil 1979.

huistype

LM-H1
(VOM-H4)

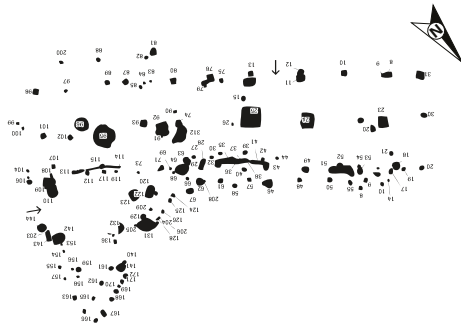
LM-H2a

LM-H2b

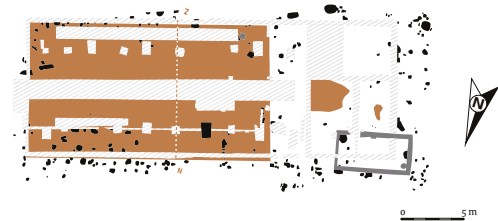

LM-H3

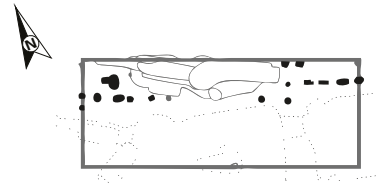

huistype

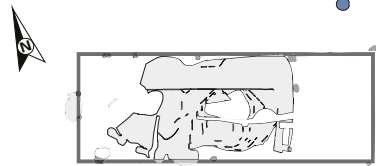
LM-H4

LM-H5

LM-H6

Afb. 9.8 Huistypen uit de late middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant, 1200-1600, niet op schaal. Voorbeeld huistype LM-H1 = Best-Aarle structuur 595, voorbeeld huistype LM-H2a = Best-Aarle structuur 503, voorbeeld huistype LM-2b = Veldhoven-Zilverackers zone A huis 1, voorbeeld huistype LM-H3 = Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt locatie A hoofdgebouw (geen structuurnummer), voorbeeld LM-H4 = huis van Sterksel-hoeve Ten Poel, voorbeeld LM-H5 = Best-Aarle structuur 599, voorbeeld LM-H6 = Best-Aarle structuur 600. (bron: Verspay in voorbereiding a (Best-Aarle); Van der Veken 2014 (Veldhoven-Zilverackers zone A); Gerrets & Jacobs 2011 (Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt locatie A); Van Dijk 2011 (Sterksel-hoeve Ten Poel). Zie ook bijlage 9.2).

pologie wil maken. Dat gebied zou op zijn minst het MDS-gebied moeten omvatten, maar bij voorkeur een nog groter gebied. Om het verschil met laatmiddeleeuwse huistypen te maken, noemen we de huistypen uit de volle middeleeuwen die voor het MDS-gebied en daarmee ook oostelijk Noord-Brabant zijn omschreven, voortaan huistypen VOM-Ho tot en met VOM-H4.²⁴⁰⁴ De volmiddeleeuwse typologie is een chronotypologie waarbij, op één uitzondering na, het ene type zich ontwikkelt uit het voorgaande type²⁴⁰⁵ en met overgangstypen tussen de huistypen. Huizen uit de vroege middeleeuwen zijn nog niet bijeengebracht in een chronotypologie. De huistypen in die chronotypologie zouden VM-H1 en verder genoemd kunnen worden. In de periode 1200-1600 komen ook andere huistypen voor, die hier niet zijn besproken, omdat het geen huistypen zijn die na 1250, het begin van de late middeleeuwen, nog werden gebouwd. Het gaat om het volmiddeleeuwse huistype H3 en het overgangstype tussen H2 en H4 (zie bijlage 9.2). Het bestaan van twee huistypen kunnen we veronderstellen vanaf circa 1250. In de eerste plaats huistype LM-H1, dat hetzelfde is als huistype H4 uit de volle middeleeuwen, vanaf nu huistype VOM-H4. Het betreft huizen met een dragende en wandverstevigende constructie van ingegraven palen, een rechthoekige plattegrondvorm, wandpalen die los staan van het skelet en dubbele sluitpalenparen. Er zijn nog niet veel exemplaren van huistype VOM-H4/LM-H1 opgegraven, maar dankzij diverse onderzoeken weten we dat het nog tot in de veertiende eeuw is gebouwd (tabellen 9.1 en 9.2).²⁴⁰⁶ In sommige gevallen gaat het ook om plattegronden met alleen de kern van huistype LM-H1 zonder overgeleverde wandpalen. Een huis van Uden-A50/Schouwstraat toont in de plattegrond alleen een kern van dakdragende palen, terwijl de wandpalen afwezig zijn.²⁴⁰⁷ Het is bekend dat huistype H4 ondieper is gefundeerd dan huistypen H2 en H3.²⁴⁰⁸ Die tendens kan zich hebben voortgezet, zodat de wandpalen ondiep of helemaal niet werden ingegraven, zodat ze archeologisch onzichtbaar werden. Het tweede huistype, LM-H2, betreft huizen gefundeerd op poeren. Van die huizen is vermoedelijk meestal alleen de constructieve kern overgeleverd, terwijl het huizen met een in oorsprong driebeukig grondplan betreft, net als huizen van type LM-H1. Stiepen van steen komen soms ook al in de volle middeleeuwen

voor, zoals onder in een paalkuil van de bootvormige structuur 41 van de opgraving Nistelrode-Zwarte Molen II.²⁴⁰⁹ Funderen op poeren komt zowel in de stad als op het platteland in oostelijk Noord-Brabant voor vanaf de dertiende eeuw.²⁴¹⁰ Het dertiende-eeuwse rechthoekig omgreppelde terrein op het erf van Helmond-Brandevoort-Stepekolk is, samen met een huis op poeren op een vergelijkbaar terrein te Geldrop-Bogardeind, een aanwijzing dat te Helmond-Stepekolk binnen dat omgreppelde terrein een huis stond.²⁴¹¹ Wanneer binnen de dertiende eeuw precies op dat erf een huis werd gebouwd, weten we niet. Van de dragende stijlen van het bouwhistorisch onderzochte gebouw van Best-Armenhoef uit 1263 is onduidelijk of die in 1263 waren ingegraven of op poeren gefundeerd. Ondanks de mogelijkheid van ingegraven palen, gaan de onderzoekers beargumenteerd uit van fundering op poeren.²⁴¹² Te Best-Aarle zijn exemplaren van huistype LM-H2 gevonden, met kuilen van poeren voor dragende stijlen.²⁴¹³ De lange wanden zijn niet teruggevonden. Het kan om palen of liggende balken zijn gegaan die ondiep waren ingegraven. In dat opzicht zijn twee andere plattegronden van belang. Bij een huis van de opgraving Heesch-Hoogstraat zijn juist alleen wandpalen bewaard gebleven, terwijl de dragende palen op poeren moeten hebben gestaan omdat ze niet zijn overgeleverd.²⁴¹⁴ Ook bij een bijgebouw van Nederweert-Rosveld zien we alleen wandpalen, zodat aangenomen moet worden dat de dragende palen op poeren hebben gestaan.²⁴¹⁵ Het huis van Heesch-Hoogstraat kan dus van type LM-H2 zijn geweest, alleen met de sporen die juist bij plattegronden van Best-Aarle vindplaats 42 ontbreken. Schabbink betoogt dat het funderen op poeren in Zuid-Nederland vanaf de veertiende eeuw voorkomt, maar de vindplaats te Helmond-Brandevoort-Stepekolk (die niet door Schabbink is opgenomen) en het gebouw van Best-Aarle tonen dat die funderingswijze op het platteland al eerder voorkwam: in de eerste of tweede helft van de dertiende eeuw. Een aanvang in de periode 1250-1300 strookt met de aanvang van bouwen op poeren in de oost-Brabantse stad 's-Hertogenbosch. Hier is bij de opgraving Sint-Janskerkhof vastgesteld dat bouwen op poeren voorkomt vanaf de periode 1275-1300.²⁴¹⁶ In de zestiende eeuw worden volgens Schabbink in het Zuid-Nederlands dekzandgebied nog maar weinig huizen op ingegraven palen gebouwd.²⁴¹⁷

²⁴⁰⁴ Huijbers 2014.

²⁴⁰⁵ Huistype H3 ontwikkelt zich niet uit H2, maar uit H1.

²⁴⁰⁶ Best-Aarle: Verspay 2015, in voorbereiding a, Veldhoven-Zilverackers: Van der Veken 2014, Sint-Anthonis-Hoefstraat: Van Mousch 2007, Eindhoven-Gagelbosch: Peters 2011 (datering 1300-1450).

²⁴⁰⁷ Van Hoof & Jansen 2002.

²⁴⁰⁸ Huijbers 2016a.

²⁴⁰⁹ Hensen & Janssens 2016, 109, fig. 7.20.

²⁴¹⁰ Cleijne 2017, 169-196.

²⁴¹¹ Peters 2015; Flamman *et al.* 2001.

²⁴¹² Timmers & Zweers 2015, 91; De Kort,

Zweers & Brinkkemper 2016.

²⁴¹³ Verspay 2015, in voorbereiding a.

²⁴¹⁴ Tump 2014, 38, afb. 3.4.

²⁴¹⁵ Hiddink 2005b, 116 en fig. 7.3, structuur 114.

²⁴¹⁶ Cleijne 2011, 60, fig. 3.15.

²⁴¹⁷ Schabbink 2015, 196.

Tabel 9.1 Huistypen uit de periode 1250-1600 in oostelijk Noord-Brabant met bouwdata.

Huistypen gebouwd in periode 1250-1600 (laatmiddeleeuwse huistypen)	Kenmerken plattegrond	Bouwdata periode 1200-1600	Vindplaatsen periode 1200-1600
LM-H1 (VOM-H4)	rechthoekige drieschepige plattegrond met sporen van ingegraven dakdragende palen en wandpalen, sluitpalen, korte wand vrij van skelet	1200, 1225, 1250, 1275, 1280?, 1297?, 1300, ca 1300, 1350	Oss-Horzak-West (1200), Oss-Horzak-Oost (1200), Boxmeer-Sterckwijck (1200), Uden-A50/Schouwstraat? (1200), Bakel-Neerakker (1225) Berghem-'t Reut (1250), Helden-Schrames (1275), Veldhoven-Zilverackers (1297)? (kan ook LM-H2 zijn), Eindhoven-Gagelbosch (1300), Sint-Anthonis-Hoefstraat? (1300), Nederweert-Rosveld zone 3 (ca 1300), Best-Aarle 595 (1350), Uden-A50/Schouwstraat? (1200), Sint-Anthonis-N272? (1280)
LM-H2	rechthoekige eenschepige plattegrond van in oorsprong drieschepig gebouw met dragende stijlen op poeren en ingegraven wandpalen. archeologische overlevering: 1. òf met alleen sporen van kuilen voor poeren van dragende stijlen (variant a) 2. òf met alleen sporen van wanden met ingegraven palen (variant b)	1250?, 1297?, 1300, 1310, 1350, 1410, 1450, 1500	Veldhoven-Zilverackers (1297)? (kan ook LM-H1 zijn), Best-Aarle vp 42 516 (1310), 503 (1350), 502 (1450), 504 (1500), Best-Aarle vp 51-52 596 (1410) en 597 (1450), Asten-Achterbos? (1250), Heesch-Hoogstraat (1300), Nederweert-Rosveld 114 (bijgebouw, ca 1300) Geen plattegronden gevonden, maar mogelijk aanwezig te: Best-Dijkstraten (1550/1600) Helmond-Stepekolk (1200) Beek en Donk-N205-site J, Bemmer (1500)
LM-H3	rechthoekige tweeschepige plattegrond met sporen van grote kuilen voor middenstaanders en kuilen voor wandpalen	1350/1375	Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt (1350/1375-1450)
LM-H4? (onzeker bestaand huistype)	rechthoekige plattegrond met (mogelijke) combinatie van dragende stijlen op poeren (in stalgedeelte) en met ingegraven palen (in woongedeelte)	1300/1350?	Sterksel-Hoeve Ten Poel?
LM-H5	rechthoekige, relatief smalle, drieschepige plattegrond met potstal in zijbeuk, met sporen van ingegraven palen	1450	Best-Aarle 599 (1450)
LM-H6	rechthoekige, relatief smalle, plattegrond met potstal in de volle breedte met stijlen op poeren	1500	Best-Aarle 600 (1500)

Bij type VOM-H4/LM-H1 staan ook exemplaren, gebouwd tussen 1200 en 1250.

De bouwdata zijn de vroegst mogelijk bepaalbare bouwdata uitgaande van de datering van de betreffende plattegrond. Bij sommige plattegronden is de datering ruim, meer dan 100 jaar. Daardoor kan een vertekende bouwdatum weergegeven zijn.

Uit de periode 1250-1600 dateren nog vier andere huistypen. Van het derde huistype zien we een exemplaar aan de rand van het dekzandgebied waarvan oostelijk Noord-Brabant deel uitmaakt, namelijk te Venlo-Grubbenvorst. Het betreft een huis met ingegraven palen, middenstaanders en wandpalen, gedateerd tussen 1350/1375 en 1450.²⁴¹⁸ Het lijkt sterk op een plattegrond van een inheems-Romeins huis (type Alphen-Ekeren). Het vierde huistype betreft huizen met een combinatie van ingegraven dragende stijlen met dragende stijlen op poeren of stiepen. De combinatie ingegraven palen en poeren als fundering komt mogelijk voor bij de huizen van de hoeven Ten Poel en In de Kan opgegraven te Sterksel.²⁴¹⁹ In het stalgedeelte van beide huizen stonden stijlen op poeren, terwijl in het woongedeelte poeren ontbraken. Dit verschil kan echter ook door formatieprocessen teweeg zijn gebracht. Oorspronkelijk kunnen de dragende stijlen van zowel het stal- als het woongedeelte op poeren hebben bestaan. Desondanks is hiervoor bij huistype LM-H2 een goede reden naar voren gebracht om juist in de stal palen op poeren te plaatsen. Het vijfde huistype, LM-H5, betreft huizen met een langwerpige smalle plattegrond met sporen van ingegraven palen en met een potstal in een zijbeuk. Er is maar één exemplaar van bekend, uit Best-Aarle (gebouw 599), gebouwd in 1450.²⁴²⁰ Het zesde huistype, LM-H6, omvat huizen met een eveneens lange smalle plattegrond, maar met stijlen op poeren en een potstal in de volle breedte van het huis. Ook hiervan is maar één exemplaar bekend, Best-Aarle gebouw 600, gebouwd in 1500.²⁴²¹ De potstal ligt bij de gebouwen 599 en 600 van Best-Aarle in het middengedeelte van het huis, gezien in de lengterichting van de plattegrond. Bij later gebouwde huizen komt de potstal helemaal achterin het huis te liggen. Huistype LM-H6 is verwant aan type LM-H4. LM-H4 zou zelfs helemaal geen laatmiddeleeuws type kunnen zijn omdat de potstal achterin het huis ligt, wat kenmerkend voor huizen is met potstallen uit de nieuwe tijd te Best-Aarle.²⁴²² Dat past ook bij de datering van één van de potstallen die Schabbink er aan geeft, zeventiende/achttiende eeuw.²⁴²³

De huistypen samen beschouwd

De typen sporenconfiguraties in de tijd: huisbouwontwikkelingen

Als we alle huistypen onderling vergelijken, zien we dat de typen LM-H1, LM-H2, LM-H4 en

LM-H5 driebeukige huizen zijn. Huistype LM-H3 is tweebeukig. Huizen van type LM-H6 kunnen ook driebeukig zijn geweest. Type LM-H6 komt overeen met LM-H2 omdat het een driebeukig huis met dragende stijlen op poeren kan zijn geweest. Uitgezet in de tijd (tabel 9.2) zien we dat de huizen in de periode 1250-1600 vrijwel alle driebeukige huizen betreffen.

Qua huisbouwontwikkeling zien we eerst driebeukige huizen met ingegraven dakdragende en wandverstevigende palen, LM-H1. Het gaat om huizen die al in de volle middeleeuwen werden gebouwd, huistype VOM-H4. Dat huistype is gebouwd tussen 1200 en 1350. Vanaf 1200 of 1250 zien we huizen met dakdragende palen op poeren en ingegraven wandpalen, LM-H2. Dat huistype wordt tot zeker 1500 gebouwd, althans binnen de hier behandelde periode (1250-1600). Het kan ook nog na 1500 zijn gebouwd. Huistype LM-H2 kan in de loop van de dertiende eeuw uit huistype LM-H1 zijn ontwikkeld, maar het is ook mogelijk dat type LM-H2 samen met LM-H1 uit type VOM-H2 is ontstaan, parallel aan de opkomst van type VOM-H4/LM-H1 vanaf 1200. Zowel LM-H1 als LM-H2 zijn relatief brede huizen. Vanaf 1450 zien we een nieuw huistype met LM-H5, dat relatief smal is vergeleken met LM-H1 en LM-H2. Ook LM-H6 is relatief smal. LM-H3 is een afwijkend huistype. Omdat het enige exemplaar ervan gevonden bij de Maas te Venlo, kan het deel zijn van een andere huisbouwtraditie. Het heeft dakdragende middenstaanders. In de late middeleeuwen komen gebouwen met dakdragende middenstaanders vaker voor, maar dan als bijgebouw.²⁴²⁴ Het bijgebouwtype B8 dat voor de volle middeleeuwen is omschreven heeft ook middenstaanders.²⁴²⁵

Funderingswijzen van de huistypen

Het voorgaande impliceert dat gedurende de periode 1200-1600 twee verschillende funderingswijzen naast elkaar voorkwamen: het funderen met ingegraven palen en op poeren, al dan niet gecombineerd in een huis. De periode 1200-1600 was wellicht een overgangperiode tussen de periode waarin huizen uitsluitend op ingegraven palen werden gebouwd (tot 1200/1250) naar de periode waarin huizen exclusief op poeren werden gebouwd (in het begin van de nieuwe tijd). Overigens zijn in deze tijd meer funderingstypen in zwang, zoals de bakstenen strokenfundering. Deze komt echter vooral voor in steden, maar ook bij kastelen.

²⁴¹⁸ Gerrets & Jacobs 2011, 51 en afb. 5-4.

²⁴¹⁹ Van Dijk 2011, 233 en 250.

²⁴²⁰ Verspay in voorbereiding a.

²⁴²¹ Verspay in voorbereiding a.

²⁴²² Verspay in voorbereiding a.

²⁴²³ Schabbink 2015, 180.

²⁴²⁴ Bijvoorbeeld in Berkel-Enschot: Brouwer & Van Mousch 2015.

²⁴²⁵ Huijbers 2007, 191-192.

Tabel 9.2 Huistypen uit de periode 1250-1600 uitgezet in de tijd naar bouwdata. Bij type VOM-H4/LM-H1 staan ook exemplaren, gebouwd tussen 1200 en 1250.

Huistype	Bouwdata	1200	1225	1250	1275	1300	1310	1325	1350	1375	1400	1410	1425	1450	1475	1500	1525	1550	1575	1600
LM-H1	1200, 1225, 1250, 1275, 1280?, 1297?, 1300, ca 1300, 1350																			
LM-H2	1250?, 1297?, 1300, 1310, 1350, 1410, 1450, 1500			?																
LM-H3	1350/1375								of	of										
LM-H4	1300/1350?					?		?	?											
LM-H5	1450																			
LM-H6	1500																			

De bouwdata zijn de vroegst mogelijk bepaalbare bouwdata uitgaande van de datering van de betreffende plattegrond. Bij sommige plattegronden is de datering ruim, meer dan 100 jaar. Daardoor kan een vertekende bouwdatum weergegeven zijn.

In de bestudeerde opgegraven huizen van het platteland uit onze dataset, blijkt echter dat zij in de agrarische nederzetting uit de late middeleeuwen niet voorkomen.

De duur van de overgangperiode hangt af van hoe lang in de nieuwe tijd huizen op ingegraven palen daadwerkelijk nog zijn gebouwd. Dan kan die overgangperiode langer zijn.

Funderen op poeren kan in de eerste plaats te maken hebben met toepassing van een zelfdragend skelet: een skelet met ankerbalkgebinten.²⁴²⁶

Toch zijn ook langsgebinten toegepast in de dertiende eeuw. Dat weten we dankzij een gebouw met houten onderdelen met een dendrochronologische datering van 1263, onderzocht te Best.²⁴²⁷ Langsgebinten kunnen zijn toegepast bij gebouwen met rechte staanderrijen waarvan de staanders precies op één lijn staan.²⁴²⁸ Aldus kunnen ze ook zijn toegepast in rechthoekige bijgebouwen uit de twaalfde en begin dertiende eeuw zoals te Dommelen.²⁴²⁹ Ook kunnen langsgebinten zijn gebruikt voor de opbouw van de rechthoekige huizen uit de Merovingische tijd tot en met huistype VOM-Ho, bij het bootvormige huistype VOM-H1 dat rechte staanderrijen had en bij huistype VOM-H3, dat een rechte staanderrij had, gecombineerd met een gebogen staanderrij.²⁴³⁰ Het volmiddeleeuwse huistype VOM-H1 werd tussen 900 en 1200 gebouwd, huistype H3 tussen 1075 en 1200.²⁴³¹ Op die wijze kan het langsgebint als gebinttype een herkomst hebben in de vroege middeleeuwen van het MDS-gebied

en vanuit die periode continu zijn toegepast tot in de dertiende eeuw (en later). Het langsgebint zou dan geen innovatie zijn met een herkomst van buiten oostelijk Noord-Brabant.²⁴³² Een tweede reden om op poeren te funderen is vergroting van de duurzaamheid van de dragende stijlen. Poeren zien we soms alleen in het stalgedeelte op de plaats van de potstal (Sterksel, Best-Aarle).²⁴³³ Mest werkt in op hout en bouwen op poeren is dan een goede manier om houtrot te vertragen.²⁴³⁴ Denkbaar is dat die manier van funderen ook met de locatiekeuze van laatmiddeleeuwse huizen te maken heeft (zie onder). Huizen uit die tijd liggen namelijk vaak op lagere plaatsen dan huizen uit de volle middeleeuwen, op relatief natte bodems (paragraaf 9.2.3). Ingegraven palen zouden bij een nattere landschappelijke ligging van huizen sneller kunnen wegrotten door het op en neer gaande grondwater. Door vergroting van de duurzaamheid van de dragende palen via toepassing van poeren kon men ook langer op eenzelfde plaats blijven wonen. Bouwen op poeren verhoogt dus de stabiliteit van wonen: het maakt plaatsvast bewoning mogelijk. In de volle middeleeuwen kon men ook plaatsvast wonen, maar moest men het huis vaker herbouwen en repareren omdat de dragende stijlen waren ingegraven, die daardoor sneller wegrotten. Een derde reden om op poeren te bouwen is om verzakking van ingegraven palen te voorkomen. Bij het graven van een potstal naast paalkuilen zouden de palen kunnen

²⁴²⁶ Huijbers in voorbereiding.

²⁴²⁷ Verspay 2015; Timmers & Zweers 2015; De Kort, Zweers & Brinkkemper 2016.

²⁴²⁸ Berends 1999 (1996).

²⁴²⁹ Huijbers 2007, 162-175.

²⁴³⁰ Theuws 2014a; Huijbers 2014.

²⁴³¹ Huijbers 2014, 400, tabel 8; 2016a.

²⁴³² Timmers & Zweers 2015; Verspay 2015.

²⁴³³ Van Dijk 2011; Verspay in voorbereiding a.

²⁴³⁴ Verspay 2015.

verzakken.²⁴³⁵ Een vierde reden om op poeren te funderen is de verplaatsbaarheid van het hout-skelet.²⁴³⁶ Uit de vijftiende eeuw is bekend dat pachters van boerderijen het skelet van het huis na de pachttermijn mochten meenemen.²⁴³⁷ De fundering was bezit van de verpachter.²⁴³⁸ Verder is een eenvoudig verplaatsbaar houtskelet eenvoudiger op te delen bij het verdelen van een erfenis: bij de intergenerationele doorgifte van het huis dus.²⁴³⁹

Binnenindeling van de huistypen

De binnenindeling van huistype LM-H1 kan dezelfde zijn als die van huistype VOM-H4, het gaat immers om dezelfde huistypen. Dat huistype LM-H1 dezelfde indeling als huistype LM-H2 kan hebben gehad, zien we aan de plaatsen van de elementen M en N bij het huis van Veldhoven, die liggen in de huishelft waarbij de waterput ligt op het erf.²⁴⁴⁰ Huistypen LM-H5 en LM-H6 hebben een potstal, maar bij type LM-H5 ligt die in een zijbeuk en bij type LM-H6 in een hele travee. De overeenkomst is dat de potstal in het midden van het huis ligt. Met de plaats van de potstal lijkt van een opdeling van het huis bij de typen LM-H5 en LM-H6 in drie delen sprake. In de eerste plaats een (archeologisch) leeg deel bij de plaats op het erf van de waterput. Het kan vanwege de ligging bij de waterput om het woongedeelte gaan. In de tweede plaats een huisgedeelte met in een zijbeuk een potstal en in de derde plaats opnieuw een archeologisch leeg gedeelte. Uit de zeventiende eeuw zien we te Best-Aarle een huis (nr. 601) waarbij de potstal niet meer in het midden ligt, maar achterin het huis, tegen de korte wand. De klassieke indeling van de kortgevelboerderij was ontstaan, met een woongedeelte, een middengedeelte voor dorsen en opslag, de deel en een stalgedeelte achterin.²⁴⁴¹ Door de potstal wordt de locatie van het stalgedeelte archeologisch zichtbaar. Bij de huistypen LM-H1, LM-H2 en LM-H3 zien we archeologisch niet waar het stalgedeelte lag. Lag de stal bij de huistypen LM-H1 en LM-H2 ook in het midden? Ook kan de vraag worden gesteld of gebruik van de zijbeuk bij huis 599 voor een potstal een relict is van het stallen van huisdieren in zijbeuken bij oudere huistypen. Als het antwoord op die vraag positief is, zou dat betekenen dat het stalgedeelte bij huistype H4 en in de daar voorafgaande huistypen in één of twee zijbeuken lag. Bij de huistypen H2 en H4 uit de

volle middeleeuwen zien we soms de elementen M en N.²⁴⁴² Eerder werden die elementen gezien als palen van een ingang, te betreden van buiten het huis. Wanneer in een zijbeuk een stal lag, kunnen de elementen M en N ook palen zijn van een ingang van binnenuit, een toegang tot een zijbeuk. Die zijbeuk was dan met een wand afgeschermd van de rest van de boerderij, anders was er geen toegang nodig. In dat opzicht is het opvallend dat bij twee VOM-H4/LM-H1 huizen, uit Eindhoven-Gagelbosch (1300-1450) en Oss-Horzak-Oost (1200-1300), kleine paaltjes tussen de sporen van de staanders zijn ingegraven.²⁴⁴³ Zijn dit paaltjes van een wand? Gaat het om sporen van een wand bedoeld om vee in de zijbeuk af te schermen van het gebruik van de middenbeuk? Als de stal in het midden bij LM-H5 en 6 ook bij LM-H1 en 2 voorkwam (en bij (een aantal van) de volmiddeleeuwse huistypen) dan lag de stal in een zijbeuk die tevens in het midden van het huis lag, bezien op de lengte-as.

Mestkuilen en potstallen

In de periode 1200-1600 komen mestkuilen zowel voor op erven, in bijgebouwen als in huizen. Huizen met potstallen komen in de thans beschikbare opgravingen voor vanaf 1350 of 1450. Te Sterksel zouden ze vanaf 1350 voor kunnen komen, maar 1400 of later is ook mogelijk.²⁴⁴⁴ Potstallen verschijnen in huizen in de vijftiende eeuw te Best-Aarle, het zijn dan langwerpige kuilen met drainagekuilen.²⁴⁴⁵ In 2016 zijn ook te Veghel potstallen gevonden in gebouwen.²⁴⁴⁶ Te Geldrop-Bogardeind zien we in een bijgebouw uit de vijftiende eeuw een kuil die wellicht een potstal was.²⁴⁴⁷ In de zestiende eeuw en later omvatten potstallen de volle breedte van het huis. Eerder is betoogd dat potstallen deel uitmaken van een langetermijnproces van kuilen voor mestbereiding. De drielaagige kuilen uit de volle middeleeuwen zijn de voorlopers en de eerste mestkuilen. Ze kunnen in die periode overal op het erf liggen, binnen en buiten gebouwen, maar ze liggen niet in huizen.²⁴⁴⁸

Bijgebouwen

Op erven voorkomende bijgebouwtypen zijn bergen, zowel vierkante als vijfhoekige. Het zijn kleine bijgebouwen. Verder zien we middelgrote en grote bijgebouwen, waarvan de functie lastig te bepalen is. Het kan zowel om schuren als om stallen gaan, gebouwen voor respectievelijk opslag en dorsen van graan als voor het stalen

²⁴³⁵ De Kort & Brinkkemper 2015, 80.

²⁴³⁶ Huijbers in voorbereiding

²⁴³⁷ Lindemans 1952. In 1438 huurt een landbouwer van Brussegem twee bundel land van het klooster van Jericho voor een termijn van 44 jaar. Volgens Lindemans mag hij er een huis of meer op timmeren 'ende ten inde van sijne termyne af doen ende wechvueren ende te sijne gebuyke elders keeren' (Lindemans 1952, 212-213). Lindemans wijst op de vereenvoudiging van plaatsing en verplaatsing na afloop van de pachttermijn door de aanwezigheid van een zulle, 'een fundering van in de grond gelegde natuursteen of van aangestampte klei', waarop de huizen en stallen stonden (Lindemans 1952, 212). Zie Huijbers in voorbereiding

²⁴³⁸ Zimmermann 1998.

²⁴³⁹ Huijbers 2007, 417-469.

²⁴⁴⁰ Van der Veken 2014. Voor de elementen M en N zie Huijbers 2014, 377, afb. 5. Het gaat om twee kleine paalkuilen die in het middenschip van huizen liggen.

²⁴⁴¹ Timmers, Toebast & Bimmel 2012, 37; Verspay 2015, 19.

²⁴⁴² Zie voor die elementen Huijbers 2014.

²⁴⁴³ Peters 2011, 109; Jansen in voorbereiding

²⁴⁴⁴ Zie de discussie hiervoor.

²⁴⁴⁵ Verspay 2015, in voorbereiding a.

²⁴⁴⁶ De Winter in voorbereiding.

²⁴⁴⁷ Flamman et al. 2001.

²⁴⁴⁸ Huijbers 2007, 308, noot 1065: fase 1 in dat langetermijnproces betreft mestbereiding in kuilen binnen en buiten bijgebouwen met dieren naast de kuilen staande. Fase 2 mestbereiding in kuilen in bijgebouwen met dieren in de kuilen en fase 3 mestbereiding in kuilen in huizen met dieren in de kuilen, de potstallen. Met de resultaten van de opgraving Best-Aarle kan nu worden gesteld dat als potstallen in huizen voorkomen (te Best-Aarle vanaf 1450, Verspay in voorbereiding a), ze soms ook nog in bijgebouwen kunnen voorkomen (te Geldrop-Bogardeind in de zestiende eeuw, zie Flamman et al. 2001).

van huisdieren.²⁴⁴⁹ Zelfs combinaties van schuur en stal kunnen voorkomen. Alleen wanneer een mestkuil wordt gevonden in een bijgebouw, zoals te Geldrop-Bogardeind, kan men van een stal spreken.²⁴⁵⁰

Waterputten

Waterputten hebben vaak een bekisting van plaggen op een karrenwiel, maar we zien ook vlechtwerkputten en boomstampputten.²⁴⁵¹ Het moment waarop plaggen worden toegepast voor waterputten kan samenhangen met het moment dat eikenhout schaars werd. Vera betoogt dat in de dertiende en veertiende eeuw eikenbossen geleidelijk aan verdwenen.²⁴⁵² De gewijzigde constructie van de bekisting van waterputten geeft dan inzicht in landschappelijke veranderingen. De karrenwielen zouden kunnen wijzen op het intensieve gebruik van karren vanaf die periode.

Greppels

Greppels kunnen erfafbakenend en erfindelend zijn geweest.²⁴⁵³ Greppels rondom erven zijn in de late middeleeuwen een algemeen voorkomend verschijnsel, in tegenstelling tot de volle middeleeuwen. Eerder is verondersteld dat de opkomst van een omgreppeling van het erf in de volle middeleeuwen kan wijzen op opkomst van het bezit van het erf.²⁴⁵⁴ Tegelijkertijd valt te bedenken dat de zeldzaamheid van erfomgreppelingen in een periode kan wijzen op erven met bewoners van een relatief hoge sociale status. Te Someren zien we in de volle middeleeuwen te midden van de vele erven maar enkele erven met een omgreppeling.²⁴⁵⁵ Omgegreppelde erfplaatsen zijn vaak meerfasige erfplaatsen, die kunnen wijzen op het benadrukken van afstammingslijnen door de bewoners.²⁴⁵⁶ Juist de combinatie omgreppeling en meerfasigheid van de erfplaats kan op een hoge sociale status van de bewoners wijzen. Als op die erfplaatsen ook nog grote huizen liggen helemaal. Dat is zichtbaar te Bakel-Neerakker.²⁴⁵⁷ Omdat erfomgreppelingen in de late middeleeuwen normaal waren geworden, ging men in die periode een hoge sociale status mogelijk uit drukken via omgrachting in plaats van met een omgreppeling. Daarnaast zijn er greppelstructuren die veekralen kunnen zijn geweest en veedriften, zoals in Beek en Donk-N205-Bemmer.²⁴⁵⁸ Verder zijn palenparen gevonden die erftoegangen (erfpoortjes) kunnen zijn geweest.

9.2.3 Aristocratische nederzettingen, kerken, kloosters en grafvelden

De resten van kerken, kloosters en grafvelden worden in dit hoofdstuk niet behandeld. Aristocratische nederzettingen worden beperkt besproken, niet om inhoudelijke redenen, maar omdat studie daarvan buiten de scope van dit hoofdstuk valt. In dit hoofdstuk staat de archeologie van agrarische bewoning en landschap centraal, niet van aristocratische bewoning, hoe belangrijk ook en hoezeer ook relaties aanwijsbaar zijn tussen boeren en aristocraten. Alles van bewoning en samenleving uit de middeleeuwen is belangrijk om te belichten. Bovendien zijn middeleeuwse aristocratische nederzettingen onderwerp van een proefschrift (in voorbereiding bij Bas Aarts).

De studie van geestelijke en aristocratische woonplaatsen en hun bewoners, bezit en rechten kan van belang zijn bij de studie van transformaties in de late middeleeuwen, zoals de ontwikkeling van het cultuurlandschap van lokale gemeenschappen.²⁴⁵⁹ Zeker als het gaat om de studie van verticale relaties tussen geestelijken en aristocraten enerzijds en boeren anderzijds die van invloed zijn op de inrichting en het bezit van het landschap (nederzettingen, gronden, wegen en waterlopen).²⁴⁶⁰ Delen van dorpen kunnen in bezit zijn geweest en zijn ingericht door geestelijken en aristocraten. Een goed voorbeeld is de abdij van Floreffe, die in Lieshout in de late middeleeuwen een curtis, een kerk en negen hoeven in bezit had.²⁴⁶¹ Verder is het denkbaar dat boeren bij kastelen gingen wonen vanwege de door aristocraten geboden bescherming of vanwege afhankelijkheidsrelaties. Kastelen kunnen zo het begin van nieuwe nederzettingen hebben gevormd. De vraag is echter wat de werkelijke invloed van aristocraten op boeren was in termen van macht en dwang. Dit aspect tonen geschreven bronnen nauwelijks. Geschreven bronnen tonen vooral lasten die moeten worden afgedragen (cijnzen, pachtsoommen) of diensten die moeten worden verricht. Wat voor effect die lasten hebben op boeren in hun dagelijkse leven en hun bedrijf weten we echter niet. Boeren kunnen in allerlei afhankelijkheidsrelaties hebben verkeerd, maar over de feitelijke omgang met die relaties wordt in de bronnen vrijwel geen mededeling gedaan.²⁴⁶²

²⁴⁴⁹ Vgl. Huijbers 2007, 143-207.

²⁴⁵⁰ Flamman *et al.* 2001.

²⁴⁵¹ Verspay in voorbereiding a.

²⁴⁵² Vera 2011.

²⁴⁵³ Vgl. Huijbers 2007.

²⁴⁵⁴ Huijbers 2012.

²⁴⁵⁵ Zie Schabbink 1996; De Boer & Hiddink 2012.

²⁴⁵⁶ *House-societies*, zie Huijbers 2014 en verder hoofdstuk 8, paragraaf 7 van deze publicatie voor nadere uitleg.

²⁴⁵⁷ Ufkes 2010.

²⁴⁵⁸ Huijbers 2006.

²⁴⁵⁹ Woonplaatsen van geestelijken zijn onder meer pastorieën, kloosters, kapittels en geefhuizen.

²⁴⁶⁰ Zie Curtis 2013 en de bijdragen van de auteur in Verspay *et al.* in voorbereiding.

²⁴⁶¹ Huijbers 1993.

²⁴⁶² Vgl. Scott 1985 en West 2013.

Deze en andere onderzoeksthema's zouden per dorp/parochie onder meer een nauwkeurige historisch-geografische studie vereisen. Daarmee is in deze archeologische studie echter geen rekening gehouden.

In hoofdstuk 8 is een aantal aristocratische woonplaatsen genoemd, aangelegd in de volle middeleeuwen. Het gaat om woonplaatsen te Bergeijk, Bladel, Eindhoven, Gemert, Vlijmen, Heusden, Oerle, Sint-Oedenrode en Sint-Michielsgestel (bijlage 8.3). Een aantal van die woonplaatsen bestond ook in de late middeleeuwen. Woonplaatsen aangelegd in de periode 1200-1600 zijn in de Malta-periode onderzocht te Boxmeer, Eindhoven Gemert, Vlijmen (genoemd in hoofdstuk 8), Nuenen, Oss, Berlicum, opnieuw Sint-Michielsgestel en Weert (bijlage 9.4).²⁴⁶³ Te Boxmeer-Weijerstraat is een gracht gevonden die deel was van een achtvormig omgracht terrein dat in vijftiende eeuw in geschreven bronnen wordt genoemd als *adelijcke Haefsaete*. Opvallend genoeg kwam uit de vulling alleen negentiende-eeuws vondstmateriaal.²⁴⁶⁴ Te Nuenen-Beekse Tuin lag een omgrachte (woon?)toren die is aangelegd in de vijftiende eeuw, mogelijk in de veertiende.²⁴⁶⁵ In de achttiende eeuw werd ter plaatse een langgevelboerderij gebouwd. Die is gevonden bij pre-Malta-onderzoek in 1992 en 1993.²⁴⁶⁶ Dit is identiek aan een ontwikkeling aangetoond bij pre-Malta-onderzoek in Beek en Donk. Daar werd een vijftiende-eeuwse omgrachte wohntoren opgegraven, die na de afbraak bleek te zijn opgevolgd door een langgevelboerderij.²⁴⁶⁷ Te Eindhoven-Gagelbosch werd op de plaats van de hiervoor besproken boerderij rond 1450 een bakstenen gebouw binnen een omgrachting aangelegd. Het kasteelterrein heeft bestaan tot 1968.²⁴⁶⁸ Te Gemert zijn op de plaats van de Espese hoeve tijdens twee onderzoeken een aantal grachten aangetroffen en een bakstenen gebouw uit de vijftiende eeuw.²⁴⁶⁹ Rond de plaats van dat gebouw zou volgens een achttiende-eeuwse kaart een ronde omgrachting hebben gelegen. Tijdens het onderzoek is die grachtvorm niet vastgesteld.²⁴⁷⁰ Naast dat gebouw wordt, op zijn laatst in de zeventiende eeuw, een boerderij gebouwd. Mogelijk is ook hier sprake van een ontwikkeling als te Nuenen en Beek en Donk: eerst een kasteel, daarna een boerderij bij de plaats van het verdwenen kasteel. Te Oss zijn de resten van een versterkt huis gevonden, genaamd Arendsvlucht. Het gaat om een gracht

en bakstenen funderingen uit de veertiende-zeestiende eeuw.²⁴⁷¹ Te Sint-Michielsgestel is bij het huidige kasteel Nieuw-Herlaar onderzoek gedaan, met als uitkomst een gracht aangelegd rond 1300 en muurresten vanaf de veertiende eeuw.²⁴⁷² Kasteel Nieuw-Herlaar lijkt een rechtehoekige waterburcht te zijn geweest.²⁴⁷³ Te Sint-Michielsgestel-Berlicum zijn tijdens een onderzoek op de plaats van kasteel Beekveld twee grachten en een greppel gevonden uit de vijftiende eeuw.²⁴⁷⁴ Ten slotte is ook te Weert een kasteel onderzocht. Ter plaatse is een gracht van voormalig kasteel Aldenborch gevonden. Dat kasteel was in eigendom van de heren van Weert, de familie Van Horne. De gracht kan uit de periode 1600-1830 dateren.²⁴⁷⁵

Er zijn dus aristocratische woonplaatsen die in de volle en in de late middeleeuwen zijn aangelegd. Het feit dat er kastelen zijn die zowel in de volle als late middeleeuwen bestaan, toont een continuïteit van bewoning aan. Elders zien we in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen discontinuïteit doordat agrarische nederzettingen zich verplaatsen. Op de plaats van een aantal in de volle middeleeuwen aangelegde kastelen/omgrachte terreinen ontwikkelen zich nederzettingen die tot in de nieuwe tijd blijven bestaan. Bergeijk en Sint-Oedenrode zijn daarvan voorbeelden (bijlage 8.3).²⁴⁷⁶ De vraag is echter welke ene categorie bewoning de andere aan trok en waarom. Trok de agrarische bewoning een kasteel aan of andersom? Of ontstonden beide gelijktijdig en in relatie tot elkaar? En was sprake van verticale relaties tussen boeren en 'heren' of niet? En hoe gingen boeren en heren met die relaties om in de dagelijkse praktijk?

Een vraag is ook of aanleg van aristocratische woonplaatsen in de late middeleeuwen verband houdt met cultuurlandschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. *Moated sites*, zoals de hiervoor genoemde omgrachte wohntorens uit de vijftiende eeuw, kunnen zijn gesticht door rijke stedelingen als landhuis en zomerverblijf. Zij staan dan in verband met de opkomst en het bestaan van steden. Bij 's-Hertogenbosch zijn veel adellijke huizen aanwijsbaar, bijvoorbeeld te Vught. Rond Sint-Oedenrode (geen stad, maar wel een vrijheid) zien we eveneens veel adellijke huizen en ook bij Helmond, te Aarle-Rixtel, is daarvan sprake.²⁴⁷⁷ Misschien waren veel daarvan landhuizen van welvarende stedelingen die graag als edelen 'te boek' wilden staan. Deels

²⁴⁶³ Zie over laatmiddeleeuwse aristocratische woonplaatsen in oostelijk Noord-Brabant onder andere de overzichten van Aarts (Aarts 1979a, 1979b, 1980a, 1980b, 1981, 1996, 2001).

²⁴⁶⁴ Claeys 2009, 5.

²⁴⁶⁵ Delporte 2014, 74-75.

²⁴⁶⁶ Delporte 2014, 71-72.

²⁴⁶⁷ Stienen 1991. Over het historisch-geografische onderzoek dat leidde tot de lokalisering van de wohntoren, zie Huijbers 1988a, 1988b, 1988c.

²⁴⁶⁸ Peters 2011.

²⁴⁶⁹ Mooren 2003; Bink 2004.

²⁴⁷⁰ Mooren 2003, 11.

²⁴⁷¹ Van Genabeek 2001, 16.

²⁴⁷² Cleijne 2008.

²⁴⁷³ Ik ben mij terdege bewust dat de term waterburcht niet door Janssen wordt gebruikt (Janssen 1996). De term waterburcht is hier een containerbegrip om zowel ronde, polygonale als rechthoekige kastelen, die vaak een omgrachting hebben, mee aan te duiden. Het wordt hier niet als parallel voor de Duitse term *Wasserburg* gebruikt.

²⁴⁷⁴ Veenstra 2013, 7.

²⁴⁷⁵ Cleijne 2012, 31.

²⁴⁷⁶ Over Bergeijk: Theuws 1989; Dijkstra 2015. Over Sint-Oedenrode: Peters 2010; Bijsterveld & Roelvink 2016.

²⁴⁷⁷ Huijbers 2010, 239.

ook kunnen het huizen zijn van een plattelandsadel zonder wortels in steden, al dan niet met een oorsprong in volmiddeleeuwse edelen en ministerialen. De steden vervulden dan een rol als een scharnierpunt in de tijd. Volmiddeleeuwse ministerialen, zo is betoogd, gingen vanaf eind twaalfde eeuw handel drijven voor aristocraten, waardoor de behoefte ontstond van het bestaan van regionale markten ('s-Hertogenbosch, Eindhoven, Helmond).²⁴⁷⁸ Die behoefte ontstond ook bij boeren, zo is betoogd voor westelijk Noord-Brabant.²⁴⁷⁹ Dit is in zekere zin een 'beweging' van platteland naar stad. Later zien we een beweging andersom, van stad naar platteland. Stedelingen gingen naar het platteland om adellijke huizen te stichten, in elk geval in de vijftiende eeuw, de omgrachte woon-torens.

9.2.4 Landschap en bewoning: locatiekeuze en bewoningsdynamiek

Op de ligging van bewoning gaan we niet zo uitgebreid in als in hoofdstuk 8. We bespreken kort de relatie tussen landschap en bewoning in de late middeleeuwen ten opzichte van de volle middeleeuwen in vijf microregio's en drie belangrijke plaatsen. Bij de vijf microregio's gaat het om vijf van de zeven microregio's die in hoofdstuk 8 ter sprake kwamen. Aan het einde van paragraaf 9.2.3 betrekken we sites van buiten die microregio's in en buiten oostelijk Noord-Brabant in het betoog.

Op deze plaats moet kort het woord 'verplaatsing' worden toegelicht, in algemene zin. Archeologisch zien we binnen een omschreven gebied het verdwijnen van een bewoningsplaats op een gegeven moment, bijvoorbeeld rond 1300, en opkomst van een andere bewoningsplaats op een ander moment, bijvoorbeeld ook rond 1300. Omdat beide bewoningsplaatsen elkaar in tijd opvolgen en omdat op het moment dat de ene verdwijnt, op een andere plaats een andere opkomt, wordt vaak aangenomen dat van een verplaatsing van x naar y sprake is. Het gaat echter om een veronderstelde verplaatsing omdat we niet weten of de bewoners of hun nazaten zich van erf x naar erf y verplaatsten. Bewoners van een erf aangelegd op een nieuwe plaats kunnen ook van buiten het gebied afkom-

stig zijn. Ze kunnen afkomstig zijn van een erf dat dichtbij lag, maar ook van een erf uit een ander dorp. Indien sprake is van een stichting van een nieuw erf op een nieuwe plaats na een huwelijk, zijn de bewoners afkomstig van twee elders gelegen erven. Het is daarmee van belang verschil te maken tussen de veronderstelde verplaatsing en de werkelijke verplaatsing. De werkelijke verplaatsing zou men ook kunnen aanduiden als sociale verplaatsing. Als in dit hoofdstuk wordt gesproken van verplaatsing dan wordt daarmee een veronderstelde verplaatsing bedoeld, op basis van opeenvolgende bewoning in een omschreven gebied.

Meso-regio Maasdal: de microregio Boxmeer-Cuijk

In de micro-regio Boxmeer-Cuijk zien we te Boxmeer-Sterckwijck erven uit de dertiende en veertiende eeuw nabij de erven uit de twaalfde eeuw.²⁴⁸⁰ De opgraving Boxmeer-Sterckwijck wekt de indruk dat die opgraving in het dorp Boxmeer ligt, maar in werkelijkheid ligt de opgraving in het dorpterritorium van Beugen. Sterckwijck heette in de negentiende eeuw Startwijk en dat is een gehucht net ten zuiden van de negentiende-eeuwse dorpskern van Beugen.²⁴⁸¹ Te Boxmeer-Sterckwijck is sprake van drie bewoningsplaatsen uit de vroege-volle middeleeuwen (zie hoofdstuk 8). Twee bewoningsplaatsen bevatten meerledige nederzettingen (gehuchten). Bewoningsplaats 1 bestaat tussen 675/700 en 925/950 en ligt landschap-pelijk relatief hoog volgens de indeling van het paleoreliëf gehanteerd in hoofdstuk 8. Bewoningsplaats 2 bestaat tussen 800 en 1250 en ligt middelhoog en laag. Tussen bewoningsplaats 2 en de bebouwing op de kadasterkaart van 1830 ligt een gedeelte van een erfplaats uit de late middeleeuwen op bewoningsplaats 5, zijnde 'erf' 19. Dit 'erf', een groep fragmenten van één of meer erven uit de late dertiende en veertiende eeuw, ligt relatief laag in het landschap (afb. 9.9). Dit is bijzonder voor Zuid-Nederland, want meestal wordt óf alleen de bewoning tot circa 1250 opgegraven, óf alleen die van na 1250, vrijwel nooit beide samen in een areaal. In navolging van Dijkstra word 'erf' 19 (1250-1400) als een of meer (achter)erven van het gehucht Startwijk beschouwd.²⁴⁸² Het opgegraven gedeelte van 'erf' 19 is een kleine uitsnede van de bewoning van de late middeleeuwen ter plaatse. De elementen van 'erf' 19 (bijgebouwen,

²⁴⁷⁸ Huijbers 2010, 228-231.

²⁴⁷⁹ Huijbers 2016b.

²⁴⁸⁰ Dijkstra 2015b.

²⁴⁸¹ www.topotijdreis.nl

²⁴⁸² Dijkstra 2015b, 562.

Afb. 9.9 'Erf' 19 van de opgraving Boxmeer-Sterckwijk ten opzichte van de ligging van bewoningsplaatsen 1 en 2 en de bewoning in 1830 van het gehucht Startwijk. De bijgebouwen en waterputten van 'erf' 19 staan niet op de tekening. BP = bewoningsplaats (bron: Dijkstra 2015b, 566, afb. 8.35b aangepast).

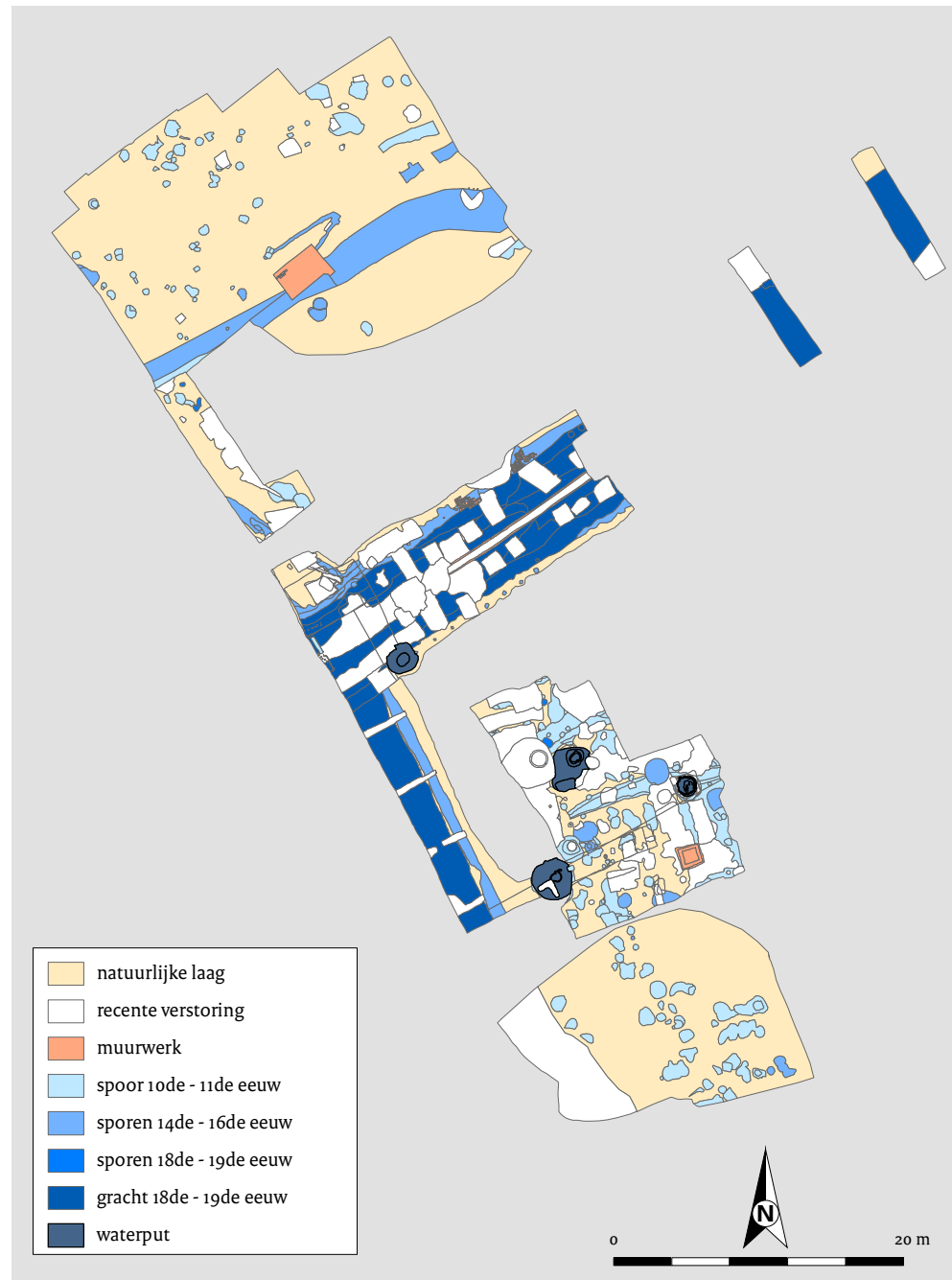
waterputten, kuilen en een veekraal) liggen niet voor niets dichtbij het gehucht Startwijk. Dat gehucht is te zien op de negentiende-eeuwse kadasterkaart. Erf 19 toont dat de bewoning in de late middeleeuwen is verschoven naar een nieuwe plaats ten opzichte van die uit de volle middeleeuwen. Erf 19 ligt laag, maar wat de ligging op het paleoreliëf is van de erven van het gehucht Startwijk, is onduidelijk bij gebrek aan gegevens. Het geheel overziend is een beweging van oost naar west zichtbaar: bewoningsplaats 1, gesticht in de laat-Merovingische tijd het meest oostelijk, dan laat in de vroege middeleeuwen de stichting van bewoningsplaats 2 verder

westelijk en vervolgens in de late middeleeuwen nog verder westelijk het gehucht Startwijk. Als deze ruimtelijke beweging staat voor geheel Beugen, kan die beweging als exemplarisch worden gezien voor de ruimtelijke dorpsontwikkeling van het dorp Beugen.

Mesoregio Maaskant: de microregio Oss

In Oss zien we zes gebieden met bewoning uit de late middeleeuwen: Heesch-Hoogstraat, Oss-Begijnenstraat, Oss-Huize Arendsvlucht, Oss-Horzak-West, Oss-Horzak Oost en Berghem-'t Reut.²⁴⁸³ Bij de opgraving Oss-Begijnenstraat is bewoning vanaf de vroege

²⁴⁸³ Heesch-Hoogstraat: Tump 2014, Oss-Begijnenstraat: De Winter 2014, Oss-Huize Arendsvlucht: Van Genabeek 2001, Oss-Horzak-West: Van As 2014; Puijssen & Van As 2012; Van de Weerd 2014, Oss-Horzak Oost: Hemminga 2011; Jansen in voorbereiding, Berghem-'t Reut: Hemminga 2011.

Afb. 9.10 Ograving Oss-Arendsvlucht. (bron: De Winter 2014, 30, afb. 2.6 aangepast).

middeleeuwen tot en met de late middeleeuwen op dezelfde plaats aangetoond. Die bewoning ligt net buiten een gracht van de middeleeuwse stadskern.²⁴⁸⁴ De opgraving Oss-Arendsvlucht toont vroeg- en volmiddeleeuwse agrarische bewoning aan binnen en net buiten het gebied van de veertiende-eeuwse stadsgracht (afb. 9.10).²⁴⁸⁵

Landschappelijk liggen de stadskern en de opgraving op de overgang van een dekzandrug naar een terrasvlakte, al dan niet bedekt met dekzand. Tevens ligt de opgraving in een gebied met hoge zwarte enkeerdgronden.²⁴⁸⁶ Bewoningscontinuïteit op een en dezelfde plaats vanaf de vroege middeleeuwen tot in de late middeleeuwen is in oostelijk Noord-Brabant een

²⁴⁸⁴ De Winter 2014.

²⁴⁸⁵ Van Genabeek 2001.

²⁴⁸⁶ De Winter 2014, 43-44.

zeldzaam verschijnsel. Deze is op basis van archeologische gegevens ook te Son en Breugel en Bergeijk waargenomen.²⁴⁸⁷ Bij Oss is het mogelijk dat de bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen met een 'doorsnee' agrarische bewoningsplaats in verband kan worden gebracht, terwijl de laatmiddeleeuwse bewoning vanuit de stad is gesticht, die nabij lag. Toch is het dan nog steeds opvallend dat de middeleeuwse stad deels op een bewoningsplaats uit de vroege en volle middeleeuwen is aangelegd. Die agrarische bewoningsplaats zou de vooranger van de stad kunnen zijn. Het areaal van de opgraving Heesch-Hoogstraat toont bewoning uit de volle en late middeleeuwen op dezelfde plaats.²⁴⁸⁸ De overige vindplaatsen te Oss bevatten bewoning uit het einde

van de volle middeleeuwen en de late middeleeuwen. Het erf van Oss-Horzak-West ligt volgens Van As op de overgang van het hoger gelegen dekzand naar de lager gelegen terrasvlakte van de Maas.²⁴⁸⁹ Onduidelijk is hoe dat erf landschappelijk ligt ten opzichte van de bewoningsplaats op en bij de middeleeuwse stadskern: hoger of lager, droger of natter. Gedacht wordt dat het huis van het erf van Oss-Horzak-West gericht was op de Machareneweg. Die weg was een uitvalsweg van de middeleeuwse stad Oss richting Macharen. Huizen van de opgraving Horzak-Oost lijken ook georiënteerd te zijn op die weg.²⁴⁹⁰ Van As betoogt dat met de aanleg van de erven in het gebied van het opgravingsareaal van Oss-Horzak en omgeving met greppelsystemen een landschap werd ingericht (afb. 9.11).

Afb. 9.11 Overzicht van het onderzoeksgebied Oss-Horzak met laatmiddeleeuwse sporen in zwart (bron: Van As 2014, 64, fig. 7.4 aangepast)

²⁴⁸⁷ Van der Weerden 2012; Dijkstra 2015.

²⁴⁸⁸ Tump 2014.

²⁴⁸⁹ Van As 2014, 39.

²⁴⁹⁰ Van As 2014, 68-69.

Vanwege hun late aanvangsdatering valt niet uit te sluiten dat de erven in Oss-Horzak bewoningsplaatsen zijn in gebieden die pas vanaf de dertiende eeuw in gebruik werden genomen, al dan niet vanuit bewoningsplaatsen die in de vroege en/of volle middeleeuwen reeds bestonden, zoals die bij de stadskern van Oss. Wat landgebruik betreft is een vraag of de greppels van de laatmiddeleeuwse greppelsystemen te Oss-Horzak akkers of weiden begrepsden. Omdat Horzak op de overgang ligt van dekzand naar terrasvlakte is het mogelijk dat eerder van begrenzing van weiden dan van akkers sprake was. Gebruik voor akker dan wel weide hangt af van de grondwaterstand, maar als de gevonden greppels (ook) voor ontwatering van de bodem dienden, kan nat of vochtig land voor beakkering geschikt zijn gemaakt. De aanwezigheid van vier plattegronden van vierkante bergen op een erf van Horzak-Oost wijst mogelijk op hooiopslag, hoewel vierkante bergen ook voor graan en stro-opslag kunnen zijn gebruikt.²⁴⁹¹ De paleobotanische gegevens van de opgraving Oss-Horzak kunnen uitsluitsel geven over het overheersende grondgebruik ter plaatse, maar die gegevens zijn nog niet gepubliceerd. De greppels kunnen niet alleen ter ontwatering van de bodem zijn aangelegd, maar ook ter markering van grondbezit.

Mesoregio Roerdaalslenk: de microregio's Laarbeek en Someren

Microregio Laarbeek

In de microregio Laarbeek zien we op basis van het Malta-onderzoek op drie plaatsen laatmiddeleeuwse bewoning: te Beek en Donk-Beekse Akkers, te Beek en Donk-N205-site J Bemmer en te Lieshout-Beekseweg.²⁴⁹² Te Lieshout-Beekseweg gaat het om twee waterputten uit circa 1300 (waterputten 368 en 97). Eén waterput was gemaakt van verticaal geplaatste aangepunte palen of planken. Bovenin de bekisting lag hergebruikt bouwhout. Waterput 368 zou bij een boerderij kunnen horen die gelegen was buiten het opgravingsareaal; waterput 97 zou gelegen kunnen hebben bij een huis zonder overgeleverde grondsporen.²⁴⁹³ Bij de vindplaatsen te Beek en Donk-Beekse Akkers en te Beek en Donk-Bemmer gaat het om grote delen van

erven. De laatmiddeleeuwse bewoning te Lieshout-Beekseweg ligt op 14,00-14,25 m NAP, zeer laag binnen het gebied van het opgravingsareaal.²⁴⁹⁴ De laatmiddeleeuwse bewoning van Lieshout-Beekseweg ligt op de plaats van het gehucht Het Hool. Ten opzichte van de volmiddeleeuwse erfplaatsen A, B en C op afb. 8.43 zien we verschillen in hoogteligging: de laatmiddeleeuwse bewoningsplaats ligt lager dan de volmiddeleeuwse erfplaatsen.

De bewoningsplaats te Beek en Donk-Beekse Akkers uit de periode 1350-1800, ligt binnen het paleoreliëf van het opgravingsareaal op 14,25-14,50 NAP, wat relatief laag is.²⁴⁹⁵ De bewoningsplaats ligt op de plaats waar in 1832 een boerderij lag. De bewoningsplaats te Beek en Donk-Bemmer (afb. 9.6), daterend uit de periode 1500-1600, ligt deels relatief hoog, op een kleine dekzandrug, deels laag in een beekoverstromingsvlakte. De dekzandrug is na de bewoning opgehoogd met een akkerdek. De bewoning te Bemmer dateert uit de zestiende eeuw.²⁴⁹⁶ Het gaat om een omgreppeld boerenerf dat op de dekzandrug ligt. Tegen het omgreppelde terrein aan liggen driehoekige veekralen, in de beekoverstromingsvlakte. Als de vindplaats op de kadasterkaart van 1832 wordt geplot blijken de greppels van het erf en het daarmee verbonden greppelsysteem de rand van de dekzandrug te begrenzen. Op een deel van die rug is een erf aangelegd, op een ander deel een met greppels afgebakend terrein (afb. 9.12). Wanneer de vindplaats van Beek en Donk-Bemmer op een geomorfologische kaart van de voormalige gemeente Beek en Donk wordt geprojecteerd met daarop ook vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen tot en met de nieuwe tijd, zien we duidelijk dat de vindplaatsen uit de late middeleeuwen in Beek en Donk verhoudingsgewijs lager liggen in het landschap dan die uit de vroege en volle middeleeuwen (afb. 9.13).²⁴⁹⁷ De vindplaats van site J Bemmer ligt hoog omdat het een bewoningsplaats is die is aangelegd buiten de (relatief grote) gebieden waar van oudsher werd gewoond in de vroege en volle middeleeuwen. De bewoningsplaats van Bemmer is deel van het ontgonnen landschap oostelijk van de oude woongebieden.

²⁴⁹¹ Huijbers 2007, 143-207.

²⁴⁹² Hiddink 2009, 47-62; Huijbers 2006, 180-208; Hiddink 2005a, 162.

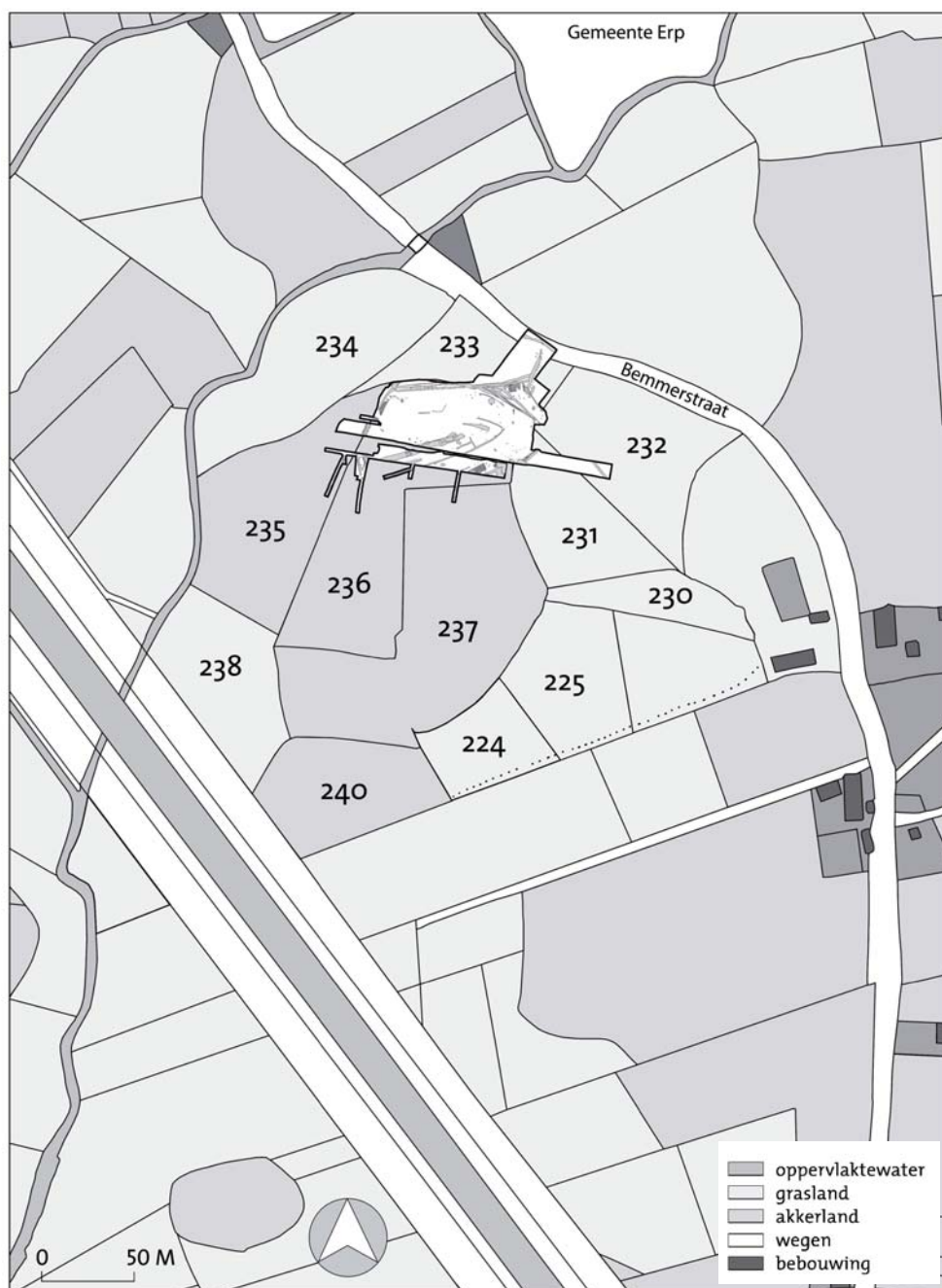
²⁴⁹³ Hiddink 2005a, 167-168.

²⁴⁹⁴ Hiddink 2005a, plaat 5B.

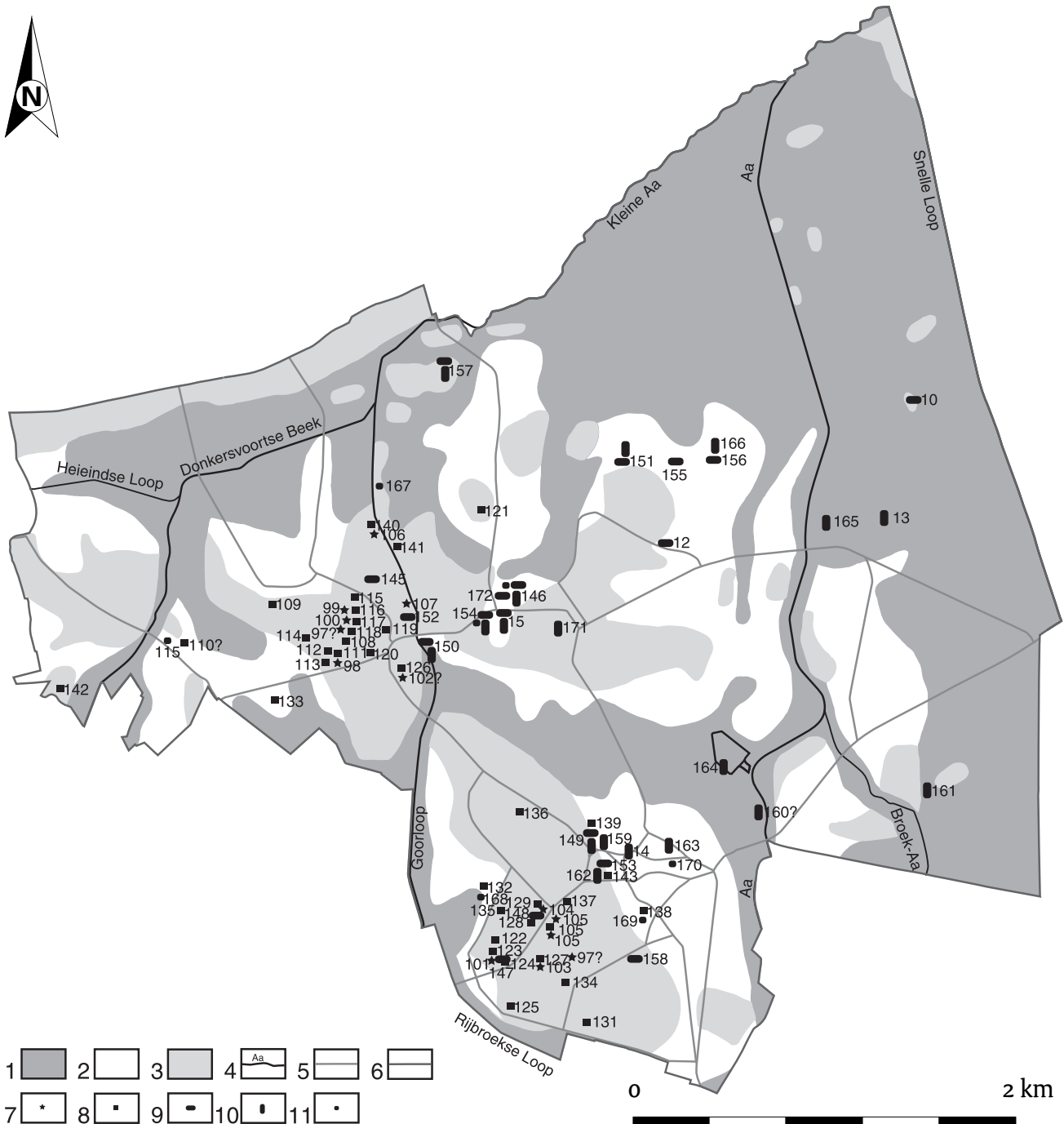
²⁴⁹⁵ Hiddink 2009, 26, fig. 3.10 B en 47-62.

²⁴⁹⁶ Huijbers 2006, 180-208.

²⁴⁹⁷ Huijbers 2004.

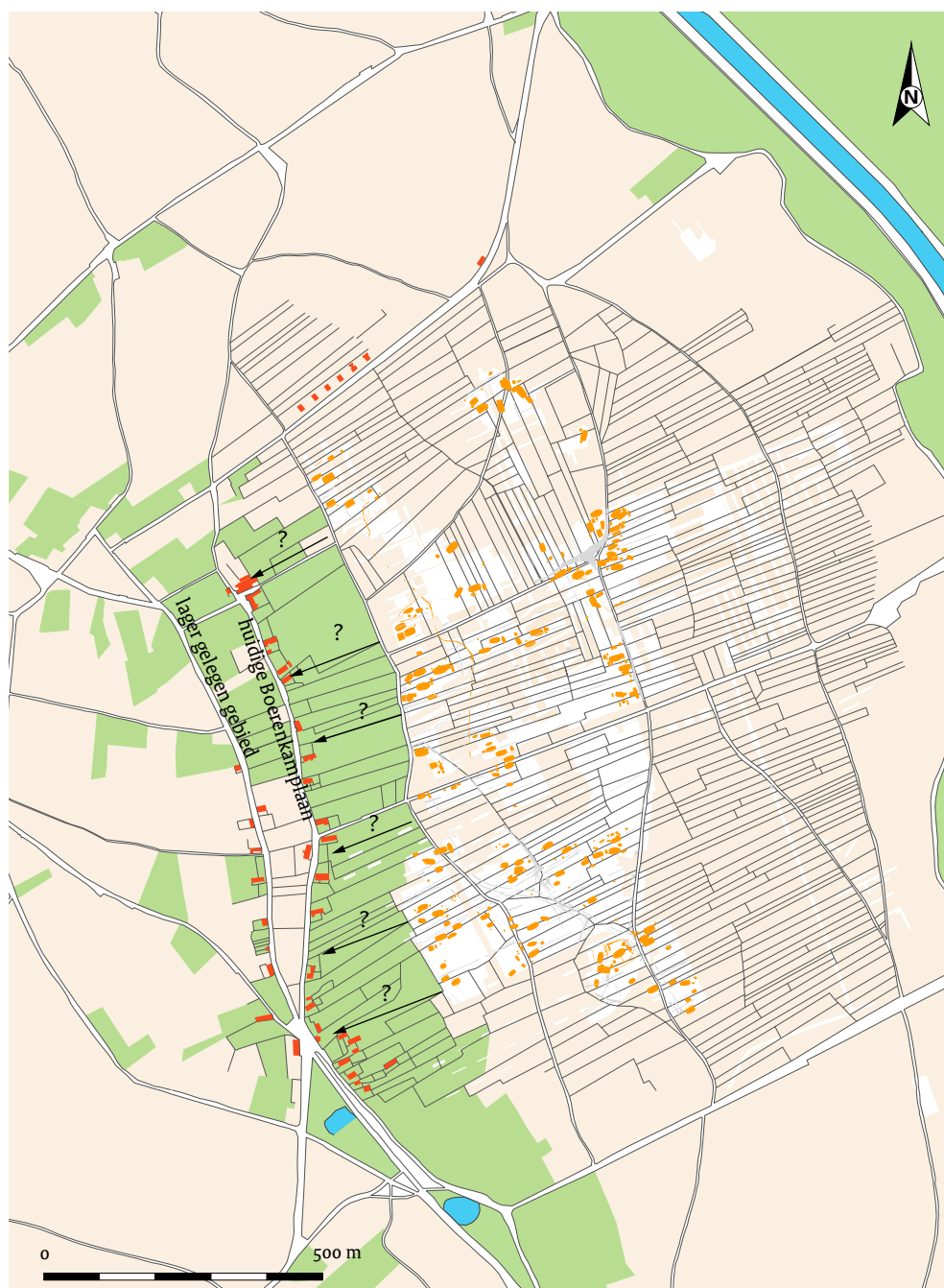

Afb. 9.12 De opgraving Beek en Donk-Site J-Bemmer geprojecteerd op de kadastrakaart van 1832. (bron: Huijbers 2006, 181, fig. 71)

Afb. 9.13 Archeologische vindplaatsen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd (vroegmoderne tijd en moderne tijd) op het grondgebied van de voormalige gemeente Beek en Donk (thans Laarbeek). Vindplaats nr. 57 is de opgraving Beek en Donk-Site J-Bemmer (bron: Huijbers 2004, 32-33, afb. 8) aangepast.

Legenda: 1 Beekdalen, beekoverstromingsvlakten en beek-dalvormige laagten (relatief laaggelegen gebieden); 2 Dekzandvlakten (relatief middelhoog gelegen gebieden); 3 Dekzandruggen (relatief hoog gelegen gebieden); 4 Rivieren in situatie rond 1970; 5 Wegen in situatie rond 1970; 6 Gemeentegrens; 7 Archeologische vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen; 8 Archeologische vindplaatsen uit de volle middeleeuwen; 9 Archeologische vindplaatsen uit de late middeleeuwen; 10 Archeologische vindplaatsen uit de vroeg-moderne tijd; 11 Archeologische vindplaatsen uit de moderne tijd.

Afb. 9.14 De bewoning op de kadastrakaart van 1830 ten opzichte van de bewoning uit de volle middeleeuwen te Someren. Oranje structuren = huizen volle middeleeuwen, rode structuren = huizen 1830. (bron: H. Hiddink VUHbs, aangepast), zwarte pijlen = mogelijke richting verplaatsing bewoning, van plaatsen met huizen uit volle middeleeuwen naar plaatsen waar in 1830 huizen lagen. In het groene gebied met de zwarte pijlen kunnen bewoningsplaatsen liggen uit de late middeleeuwen (1250-1500).

Microregio Someren

In Someren is geen bewoning uit de late middeleeuwen opgegraven. Wel zijn historische gegevens voorhanden van woonplaatsen die teruggaan tot de veertiende eeuw en in de huidige dorpskern liggen.²⁴⁹⁸ Die gegevens wijzen erop dat de bewoning van de dorpskern teruggaat tot in de late middeleeuwen. In het kader van het Malta-project *Village formation in the Netherlands 800-1600* is door de auteur van dit hoofdstuk een hypothese naar voren gebracht over de verplaatsing van de bewoning te Someren vanaf de hoge dekzandruggen westelijk en oostelijk van de dorpskern naar het lager gelegen gebied waarin de dorpskern ligt.²⁴⁹⁹ De bewoning uit de volle middeleeuwen oostelijk van de dorpskern verplaatste zich naar de plaats van de huidige dorpskern. Er is volgens die hypothese sprake van een zekere kopiëring van het nederzettingenpatroon van de volle middeleeuwen naar dat van de late middeleeuwen (afb. 8.49). In de volle middeleeuwen is sprake van een langgerekt bebouwingslint aan de rand van het lager gelegen gebied waar de dorpskern in ligt. Deels ligt dat lint tevens aan de Kerkweg, die gedeeltelijk op de rand van dat lager gelegen gebied ligt. Op de kadasterkaart van 1830 zien we ook een langgerekt bebouwingslint in de dorpskern aan de huidige Boerenkamplaan (afb. 9.14). Op basis van deze overeenkomende bebouwingpatronen door de tijd lijkt van een verplaatsing sprake tussen beide bewoningslinten. Tussen de twee linten in kunnen zelfs bewoningssporen liggen uit de dertiende/veertiende eeuw, zodat net als op de vindplaatsen 51-52 te Best-Aarle (zie onder) de bewoning in de vijftiende eeuw 'vast' kwam te liggen. Het is ook mogelijk dat de bewoning ineens verplaatst werd. In de volle middeleeuwen zien we in de opgravingen in Waterdael en Hoge Akkers ook clusters erven bij kruispunten van wegen en in een geval zelfs bij een driehoekige greppelstructuur (afb. 8.12, afb. 8.48).²⁵⁰⁰ Ook die clusters zien we op de kadasterkaart van 1830: erven rond kruispunten en rond driehoekige pleinen. Met die nieuwe ligging van bewoning in de late middeleeuwen is te Someren beweging van de

bewoning zichtbaar van oost naar west: eerst bewoning vanaf de vroege middeleeuwen (tot in de volle middeleeuwen) op de meest oostelijk gelegen bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen, daarna aanleg van een volmiddeleeuwse meerledige bewoningsplaats noordelijk daarvan (afb. 8.48). Vervolgens verder westelijk kleine eenledige en meerledige nederzettingen tot aan de rand van de beekdalvormige laagte (afb. 9.14). Vervolgens verplaatsing naar de huidige dorpskern, nog verder westelijk (afb. 9.14).

Mesoregio en microregio dekzandeiland van Weert

In de microregio Weert lag te Nederweert-Rosveld zone 3 een erfplaats uit circa 1300 nabij erven uit de volle middeleeuwen die in hoofdstuk 8 zijn besproken (afb. 9.15). Het gaat om Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 5, erfplaats 3.²⁵⁰¹ Die erfplaats ligt op het paleoreliëf op 31,80-32,20 m NAP, lager dan de hoogteligging van erfplaats 1, maar net zo hoog als die van erfplaats 2 (afb. 8.53). Erfplaats 3 ligt naast een depressie waar ook een structuur van die erfplaats in ligt.

Overige relevante vindplaatsen: Best, Berkel-Enschot en Oosterhout

De opgravingen Best-Aarle, Tilburg-Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid 2 en Oosterhout-De Contreie zijn drie andere opgravingen in het dekzandgebied van Noord-Brabant waar de combinatie vroege, volle en late middeleeuwen is onderzocht.²⁵⁰² Te Best-Aarle is het paleoreliëf gereconstrueerd. De vindplaatsen 31, 32, 42, 43, 51, 52 zijn hier van belang. De bewoning op die zes vindplaatsen heeft de volgende dateringen (v = 'verplaatsing'²⁵⁰³ binnen gebied vindplaats):

- bewoning op vindplaats 31 = 875-1150;
- bewoning op vindplaats 32 = 900-1200;
- bewoning op vindplaats 42 = 1275-1725;
- bewoning op vindplaats 43 = 1450-(met zeker huis-1600)-1725;
- bewoning op aan elkaar grenzende vindplaatsen 51-52 samen = 1114-1325 v 1325-1410 v 1410-1880.

²⁴⁹⁸ Coenen 2001.

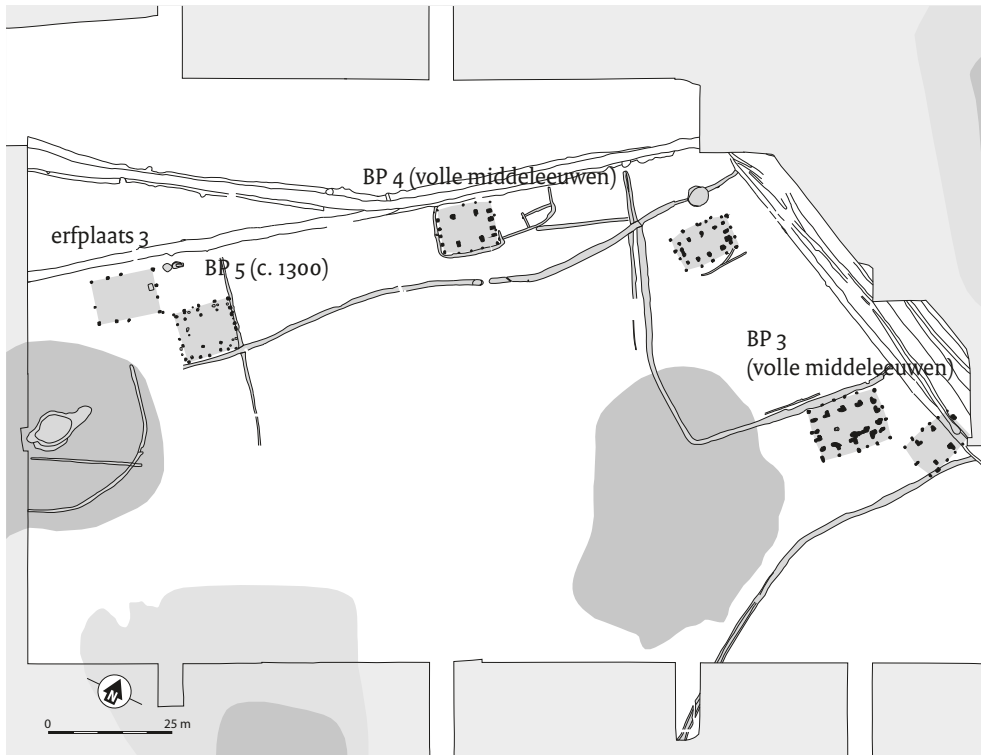
²⁴⁹⁹ Verspay *et al.* in voorbereiding.

²⁵⁰⁰ Schabbink 1996; De Boer & Hiddink 2012.

²⁵⁰¹ Hiddink 2005b, 106, fig. 7.3, de meest westelijke erfplaats met gebouwen 102 en 114.

²⁵⁰² Verspay in voorbereiding a; Brouwer & Van Mousch 2015; Roessingh & Blom 2012.

²⁵⁰³ Zie de discussie hiervoor over het begrip 'verplaatsing'.

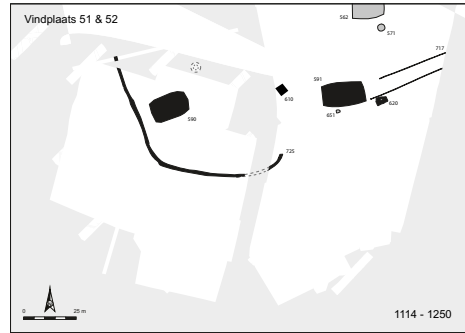

Afb. 9.15 Nederweert-Rosveld bewoningsplaats 5, de landschappelijke ligging van erfplaats 3 uit de late middeleeuwen ten opzichte van die van de voor 1250 aangelegde erfplaatsen 9. BP = bewoningsplaats (bron: Hiddink 2005b, 106, fig. 7.3 aangepast)

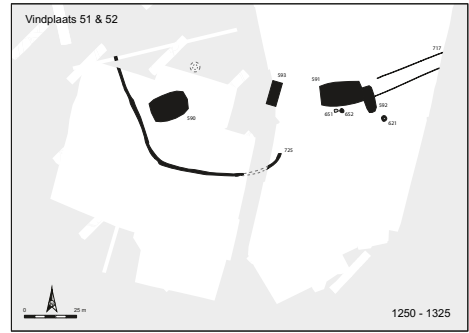
De bewoning op vindplaatsen 51-52 begint in de volle middeleeuwen en verplaatst over kleine afstanden naar de definitieve ligging (afb. 9.16). Pas in de vijftiende eeuw stabiliseert de bewoning van vindplaats 51-52 en blijft zij liggen op de plaats van de bewoning zoals is te zien op de kadasterkaart van 1830 (afb. 9.17). Waarheen de bewoning van vindplaatsen 31 en 32 zich heeft verplaatst weten we niet. Omdat er ook bewoningsplaatsen zijn die zonder voorgangers in de directe nabijheid in het begin van de late middeleeuwen aanvangen, zoals de bewoning op vindplaats 42, is het denkbaar dat de bewoners daarvan een herkomst hebben in verdwenen bewoningsplaatsen zoals op de vindplaatsen 31 en 32. Daarmee zijn er in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen, de late twaalfde en de dertiende eeuw,

archeologisch twee soorten verplaatsingen zichtbaar te Best-Aarle, die hier 'korte-afstands-verplaatsingen' en 'lange-afstandsverplaatsingen' genoemd worden. Landschappelijk gezien is volgens Verspay geen sprake van hoogteliggingen die men zou verwachten in het 'klassieke' verplaatsingsmodel, van hoog naar laag. Er was namelijk sprake van een verschil in hoogteligging van de bewoning van 0,5 tot 1 m tussen de volmiddeleeuwse en de jongere bewoningsplaatsen.²⁵⁰⁴ Men zou dan een verplaatsing van laag naar hoog kunnen veronderstellen. Maar bij vindplaats 32 zou dit niet het geval zijn, omdat die verplaatst naar de oostelijk gelegen Broekstraat, dus van hoog naar laag. Verspay betoogt dat die verschillen in hoogteligging zijn te verklaren wanneer de verplaatsing van bewoning niet zozeer als een lineair proces wordt

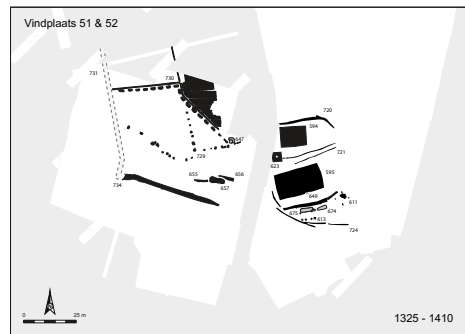
²⁵⁰⁴ Verspay in voorbereiding b.

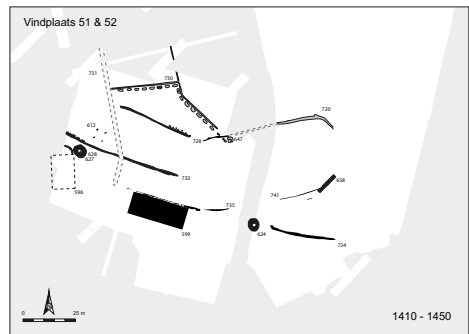
erfplaats (1114-1250)

erfplaats (1250-1325)

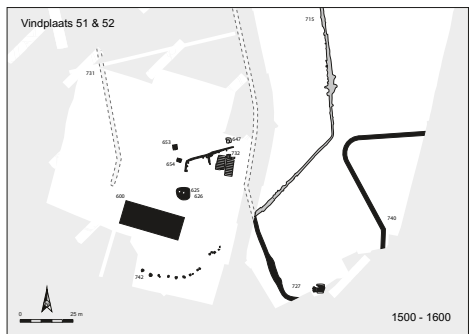
erfplaats (1325-1410)

westelijke erfplaats (1410-1450)
oostelijke erfplaats (1450-1500)

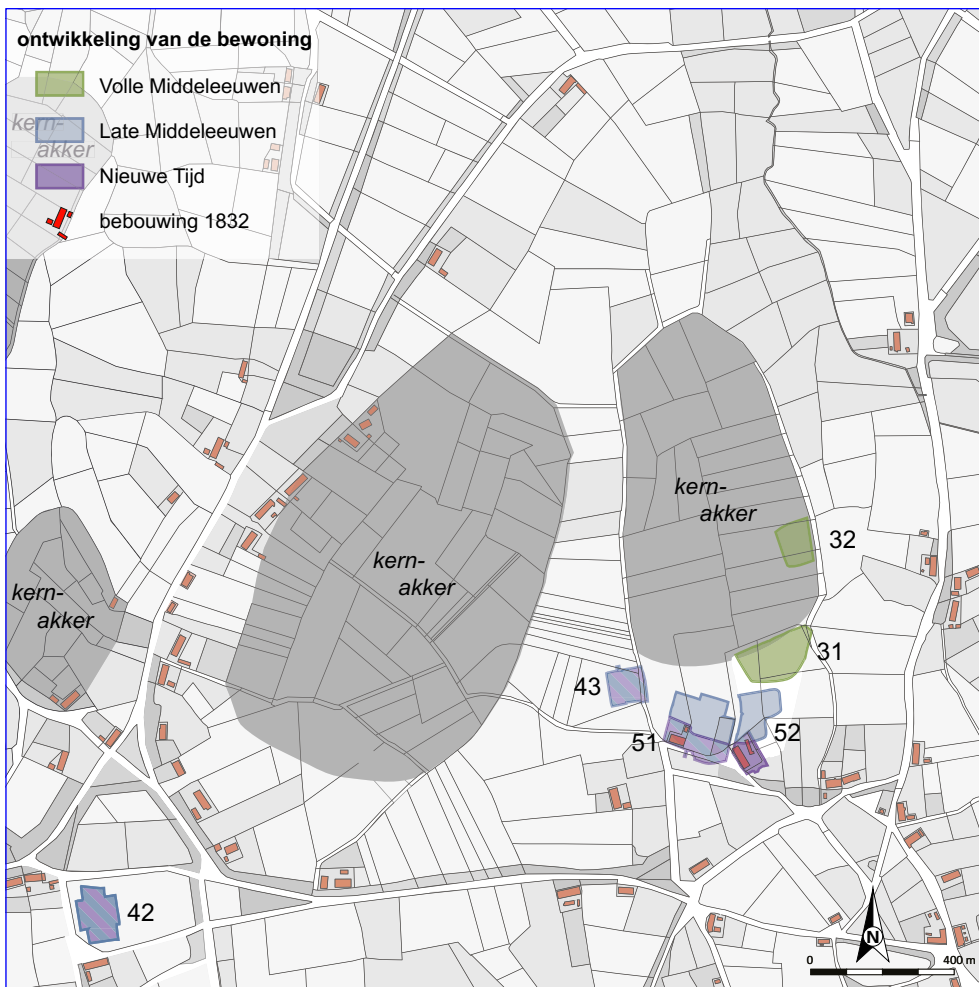

westelijke erfplaats (1450-1500)

erfplaats (1500-1600)

Afb. 9.16 Best-Aarle, verplaatsing van erfplaatsen over korte afstand op vindplaats 51-52 tussen 1114 en 1500 (bewoning loopt langer door op plaats van 1500) (bron: Verspay in voorbereiding a, fig. 9.42 aangepast).

Afb. 9.17 Best-Aarle vindplaatsen 31, 32, 42, 43 en 51-52 op de kadasterkaart van 1830 (bron: Verspay in voorbereiding a, fig. 9.43 aangepast).

gezien, maar als een wat hij noemt excentrisch proces (een expansieproces), vanuit de volmiddeleeuwse woonakkerkern. Bij dat proces werden nieuwe delen van het landschap geschikt voor akkerland gemaakt.²⁵⁰⁵ Verplaatsing van hoog naar laag, zo kunnen we concluderen, is dus geen regel. De verplaatsing van bewoning ten opzichte van de hoogteligging hangt (mede) af van economische behoeften. Dit is hiervoor ook betoogd bij Someren.

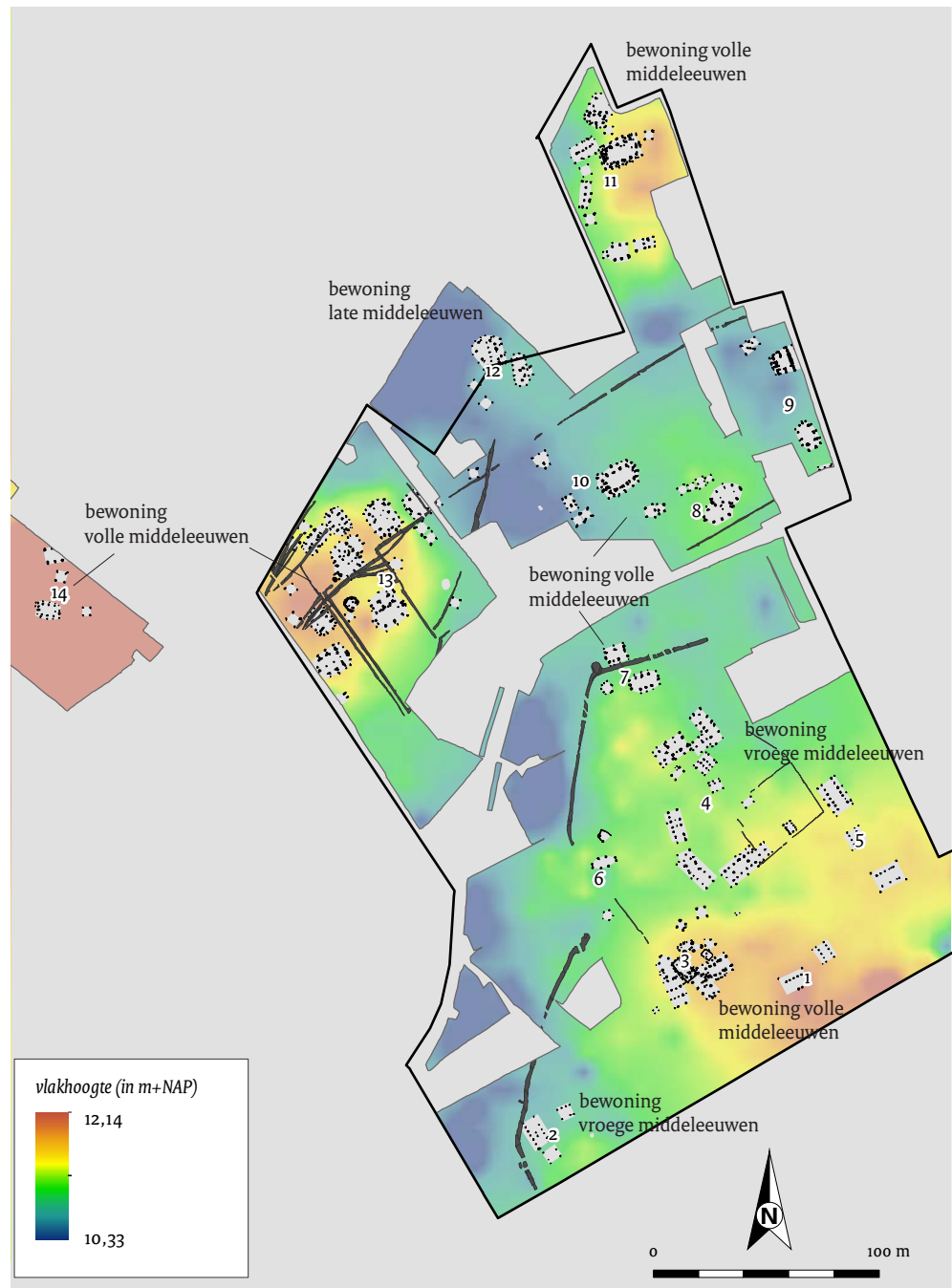
Buiten oostelijk Noord-Brabant zien we te Berkel-Enschot-Enschotsebaan, net als te Best,

een langetermijnbeeld van locatiekeuze, dit keer tussen de vroege en late middeleeuwen (afb. 9.18).

Bij de opgraving is het paleoreliëf gereconstrueerd. Opnieuw zien we een 'uitzondering' op de 'regel' dat bewoning verplaatst van hoog naar laag, dit keer in de volle ten opzichte van de vroege middeleeuwen. Bewoningscluster 4 uit de Karolingische tijd ligt lager dan bewoningscluster 13 uit de volle middeleeuwen.²⁵⁰⁶ In de volle middeleeuwen zien we ook bewoningsclusters op relatief lage delen van het landschap.

²⁵⁰⁵ Verspay in voorbereiding b.

²⁵⁰⁶ Brouwer & Van Mousch 2015, 331, afb. 9.03.

Afb. 9.18 Verplaatsing van bewoning tussen de vroege en late middeleeuwen zichtbaar in het areaal van de opgravingen te Berkel-Enschot-Enschotsebaan (de opgravingen Berkel-Enschot-Enschotsebaan Noord, Zuid 1 en Zuid 2 samen). In grijs zijn de aangetroffen structuren weergegeven. De nummers zijn clusternummers. De ondergrond is het paleoreliëf. (bron: Brouwer & Van Mousch 2015, 331, afb. 9.03).

De variatie in locatiekeuze in de volle middeleeuwen lijkt groter dan in de vroege middeleeuwen, maar omdat er te Berkel-Enschot-Enschotsebaan Zuid maar één vroegmiddeleeuws bewoningscluster is opgegraven, kennen we de werkelijke variatie in locatiekeuze in de vroege middeleeuwen niet. Bij de opgraving is ook een laatmiddeleeuws erf gevonden, dat relatief laag ligt. Dat erf dateert uit de veertiende en mogelijk de vijftiende eeuw (erf 12).²⁵⁰⁷ Een erf uit de volle middeleeuwen, hooggelegen in bewoningscluster 13, kan tot laat in de dertiende eeuw hebben bestaan (erfplaats 13-3).²⁵⁰⁸ Nog verder van oostelijk Noord-Brabant ligt Oosterhout. Bij de opgraving Oosterhout-De Contreie is ook een laatmiddeleeuws erf opgegraven nabij bewoning uit de volle middeleeuwen. Het erf dateert uit de dertiende en veertiende eeuw. Het erf ligt relatief laag ten opzichte van het paleoreliëf, terwijl de volmiddeleeuwse erven zowel hoog als laag liggen. De meeste volmiddeleeuwse erven liggen echter hoog.²⁵⁰⁹

9.3 Conclusies

9.3.1 Tendensen en implicaties van archeologisch zichtbare processen, 1200-1600

De resultaten van paragraaf 9.2 worden hier samengevat en plaatselijk wordt ingaan op (mogelijke) implicaties voor het beeld van ontwikkelingen in de samenleving in de late middeleeuwen in het studiegebied, rekening houdende met meso-regionale en lokale variatie in die ontwikkelingen.

Processen zichtbaar in het landschap en implicaties

Voor akkerlandschappen zijn bestudeerd, weide- en hooilandlandschappen veel minder. In de late middeleeuwen zien we in de dertiende en veertiende eeuw proto-plaggendekken.²⁵¹⁰ Die akkerdekken zijn ontstaan door organische en anorganische mest uit mestkuilen op akkerland te brengen. Vanaf de veertiende of vijftiende eeuw zien we plaggenbemesting met een groot aandeel anorganisch materiaal. Het moment van start van

de toepassing van plaggenbemesting kan lokaal variëren. Plaggenbemesting wordt gezien als intensivering van het werk voor graangewasproductie. De toepassing van plaggenbemesting met een groot aandeel anorganische delen vanaf de veertiende (of vijftiende) eeuw strookt enigszins met de conclusie van Van Haaster (hoofdstuk 4 in deze publicatie), namelijk dat vanaf eind dertiende eeuw sprake is van een sterke intensivering van akkerbouw met toepassing van stalmest en heideplaggen. De intensivering die Van Haaster vanaf eind dertiende eeuw ziet, kan deels ook verband houden met bemesting voor proto-plaggendekken. Permanente akkerbouw betekent niet vervanging van een drieslagstelsel; beide gaan samen. Lokaal kan sprake zijn van een specifieke vruchtwisseling (met eigen gewasvolgorden), naar de negentiende-eeuwse situatie in de Meierij. Op basis van aanleg van waterputten met een mantel van plaggen vanaf de dertiende eeuw kunnen we veronderstellen dat eikenbos vanaf die eeuw schaarser wordt, omdat in de vroege en volle middeleeuwen vooral waterputten van eiken boomstammen werden gemaakt. Alles overziende is er in de late middeleeuwen een intensiveringsproces van bemesting en landgebruik zichtbaar in het studiegebied dat zijn wortels heeft in het begin van de volle middeleeuwen. Intensivering in de volle middeleeuwen bestond, maar was minder van belang. De vraag is wat dat zegt over de omvang van het gebruikte akkerland in de volle middeleeuwen. Omdat er een verband kan zijn tussen intensieve bemesting (anorganische plaggenbemesting) en bodemversnippering (weinig land per huisgroep) kan er omgekeerd een verband bestaan tussen minder intensieve bemesting (vooral organische) en een relatief groot oppervlak akkerland per huisgroep in de volle middeleeuwen. In de volle middeleeuwen hadden boeren relatief veel land in gebruik, in de late middeleeuwen relatief weinig. Dit kan voor het studiegebied in algemene zin hebben gegolden, maar meso-regionale en lokale variatie evenals temporele variatie (het moment van toepassing van een bepaalde vorm van intensivering) kan hierin hebben opgetreden. Die variatie kan onder meer samenhangen met de aard van de natuurlijke bodemvruchtbaarheid, zoals op het dekzandeiland van Weert en in het Maasdal, waar vruchtbare gronden lagen waarop plaggenbemesting niet of nauwelijks nodig was. Vanuit het perspectief van erfsamenstellingen wordt daar hieronder opnieuw op ingegaan.

²⁵⁰⁷ Brouwer & Van Mousch 2015, 336, afb. 9.06.

²⁵⁰⁸ Huijbers 2016b, 337, tabel 7.12.

²⁵⁰⁹ Huijbers 2016b, 346, afb. 7.13, erfplaats 1.

²⁵¹⁰ Paragraaf 9.2.1.

Processen zichtbaar met agrarische bewoningsplaatsen en implicaties

Net als in de volle middeleeuwen zien we in de late middeleeuwen agrarische bewoningsplaatsen met eenledige en meerledige nederzettingen.²⁵¹¹ Die met meerledige nederzettingen lijken langer te bestaan dan die met eenledige, maar er zijn nog te weinig bewoningsplaatsen onderzocht die in de late middeleeuwen bestaan om daar zekerheid over te hebben. Net als voor hoofdstuk 8 kunnen we daarbij vragen stellen over sociale organisatievormen. Wat is de relatie tussen enerzijds de samenstelling, de bestaansduur/stabiliteit en de lay-out van bewoningsplaatsen en maatschappelijke structuren in de late middeleeuwen? Welke maatschappelijke processen leidden tot welke soorten (kenmerken van) bewoningsplaatsen? En andersom, welke maatschappelijke processen zijn uit (kenmerken van) welke soorten bewoningsplaatsen af te leiden? Door de auteur is daar uitgebreid op ingegaan vanuit antropologisch en historisch perspectief in het kader van het Malta-project *Village formation in the Netherlands*, zodat die materie hier niet uitgebreid hoeft te worden herhaald.²⁵¹² De conclusie van dat onderzoek in dat project was dat zowel verticale als horizontale sociale processen, alsmede economische en religieuze processen een verklaring kunnen bieden voor kort- of langdurig bestaande eenledige en meerledige nederzettingen.²⁵¹³ En verder dat ook urbanisatie een rol kan spelen bij vorming van bepaalde soorten nederzettingen. Ofwel dat alles mogelijk is (alles hangt met alles samen) en dat achter een bepaald(e) soort nederzetting(skenmerk) verschillende soorten maatschappelijke processen kunnen zitten. Een manier om grip te krijgen op de daadwerkelijk aanwezige maatschappelijke processen achter bewoningsstructuren is een combinatie van archeologisch en historisch-geografisch onderzoek. Omdat historische bronnen echter een vertekend beeld kunnen geven, door de nadruk op politiek-economische aspecten (macht en bezitsverhoudingen), is gebruik van elders verricht antropologisch-archeologisch onderzoek cruciaal om ook het maatschappelijke leven van boeren en hun nederzettingvormen in beeld te brengen en niet alleen dat van de elite en haar belangen.²⁵¹⁴ Een fraai voorbeeld van de mogelijkheden van historisch onderzoek anders dan alleen van bezitsverhoudingen in laatmiddeleeuwse assemblages nederzettingen (dorpen) is dat van Hoppenbrouwers betreffende het Land van Heusden en Altena.²⁵¹⁵

Processen zichtbaar met agrarische erven en huizen en implicaties

De processen

Het voorgaande toont dat de periode 1200-1600 een periode is waarin voor het eerst gefundeerd wordt op poeren.²⁵¹⁶ Omdat poeren nauwelijks sporen achterlaten, kunnen van de gevonden erven niet alle gebouwen zijn overgeleverd. Indien de archeologisch overgeleverde erfsamenstellingen uit de late middeleeuwen (wel) een redelijk betrouwbare afspiegeling van de werkelijke samenstellingen tonen, zien we mogelijk de volgende tendens. Eerst zijn er erven met veel en grote bijgebouwen in de twaalfde eeuw.²⁵¹⁷ In de dertiende eeuw hebben erven vooral kleine bijgebouwen. Er is mogelijk sprake van een overgang van grote naar kleine bijgebouwen op erven. In de veertiende eeuw zijn op erven vaker grotere bijgebouwen (Nederweert, Best, Sterksel) zichtbaar, maar ook voor het eerst erven zonder bijgebouwen (Best).²⁵¹⁸ Ofwel de verschillen tussen erven worden groter naar aantal en omvang van bijgebouwen ten opzichte van de dertiende eeuw. Vervolgens is er de afwezigheid van bijgebouwen in de vijftiende eeuw, een waarneming die is gebaseerd op de opgraving Best-Aarle.²⁵¹⁹ In de zestiende eeuw is opnieuw sprake van variatie naar omvang van bijgebouwen op erven. Op erven zijn er tot zeker 1450 mestkuilen, soms vrij en in de open lucht op het erf, soms in bijgebouwen. Vanaf 1450 liggen mestkuilen in huizen: potstallen. Wanneer erven uit de twaalfde tot en met zestiende eeuw onderling worden vergeleken, is een tendens waarneembaar waarbij steeds kleinere bijgebouwen en zelfs geen bijgebouwen op erven voorkomen.²⁵²⁰ Bij huizen op agrarische erven zien we in de hele late middeleeuwen huizen gefundeerd op zowel poeren als ingegraven palen.²⁵²¹ Het gaat vooral om driebeukige huizen, soms tweebeukige. Het laatste huistype van de volle middeleeuwen, type VOM-H4, wordt tot zeker 1350 gebouwd. Vanaf circa 1350, maar waarschijnlijker vanaf circa 1450, verschijnen potstallen in huizen (huistype LM-H5). Met de aanleg van potstallen verandert de lengte-breedteverhouding van het huis, huizen worden relatief langer en smaller. Met de bouw van huizen met brede potstallen (LM-H6) verandert de indeling van huizen. De potstal komt tegen een korte zijde aan te liggen, daar waar die bij LM-H5 in het midden lag, zij

²⁵¹¹ Paragraaf 9.2.2.

²⁵¹² Verspay *et al.* in voorbereiding, hoofdstuk 4.

²⁵¹³ Met name gebaseerd op vijf studies: McNetting 1993; Stone 1996; Reynolds 1997 (1984); Silberfein 1998; Curtis 2013.

²⁵¹⁴ Zoals gedaan door Stone (1996).

²⁵¹⁵ Hoppenbrouwers 1992.

²⁵¹⁶ Paragraaf 9.2.2.

²⁵¹⁷ Paragraaf 9.2.2.

²⁵¹⁸ Hiddink 2005b; Verspay in voorbereiding a; Van Dijk 2011.

²⁵¹⁹ Verspay in voorbereiding a.

²⁵²⁰ Het kan ook zijn dat bijgebouwen archeologisch minder grijpbaar worden.

²⁵²¹ Paragraaf 9.2.2.

het alleen in een (verbrede) zijbeuk. Als de ligging van de stal in LM-H5 een relict is van de ligging van de stal bij eerder gebouwde huistypen, lag de stal in de zijbeuk bij de huistypen LM-H1 en H2 en mogelijk zelfs in alle exemplaren van volmiddeleeuwse huistypen.²⁵²²

Implicaties

Bij het voorgaande diachrone beeld van erfsa-menstellingen tussen 1200 en 1600 kan de vraag worden gesteld of die als 'spiegel' van processen in de samenleving kunnen worden gezien. Er zijn vragen te bedenken per twee eeuwen, maar ook voor de periode (1100)/1200-1600 als geheel.

Zien we met een overgang naar kleine bijgebouwen op erven (bergen) in de dertiende eeuw een afname van de bedrijfs grootte? Heeft die afname van productie per huisgroep te maken met factoren als bezitsversnippering? Had men in de twaalfde eeuw meer grond in gebruik per huisgroep? En hebben de bergen te maken met een toename van het belang van veeteelt (hooi-opslag)? En is dan sprake van het toegenomen belang van veeteelt vanwege een toename van mestbehoefte vanwege een kleiner wordend areaal grond per huisgroep? Ofwel voor een intensivering van de akkerbouw? Of is het toeval dat er vooral erven met bergen te zien zijn omdat er maar weinig erven zijn opgegraven? Staan de erven met bergen in Oss-Horzak in verband met de daar aanwezige grote arealen veeteeltgrond aan de Maas?

Wat zeggen de verschillen in omvang van bijgebouwen in de veertiende eeuw? Wijzen die verschillen op verschillen in bedrijfsvoering, op verschillen in bezit van land en/of op verschillen in sociale status van de bezitters en/of gebruikers van erven? En wat zegt de afwezigheid van bijgebouwen in de vijftiende eeuw, indien die situatie geldig is voor geheel oostelijk Noord-Brabant? Voerde men het bedrijf in de tijd voor 1400 met een erf met bijgebouwen, en na 1400 met alleen het huis? Werden onder invloed van de toepassing van de potstal mestkuilen en bijgebouwen met mestkuilen overbodig?²⁵²³

Ten slotte kunnen we de vraag stellen naar de implicaties voor de langere termijn. Dat betreft het perspectief dat de (mogelijke) tendens tussen 1100 en 1500 van veel grote bijgebouwen per erf naar geen bijgebouwen per erf ons biedt. Wijst die tendens op een afname van de bedrijfs grootte tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw? De afwezigheid van bijgebouwen

in de vijftiende eeuw kan zoals gezegd te maken hebben met de opkomst van potstallen in huizen, maar kan ook wijzen op minder grond die huisgroepen in gebruik hadden door een toegenomen bevolkingsgroei. Een situatie met variatie tussen erven naar aantal bijgebouwen wijst mogelijk ook op sociaaljuridische verschillen: boeren met veel grondbezit en boeren met weinig grondbezit. Gebruik van veel of weinig grond staat niet gelijk aan bezit van die grond. Er zijn diverse bezitsrelaties mogelijk zoals diensten, cijnsverplichtingen (in natura of geld) en pachtrelaties.

Processen van locatiekeuze en bewoningsdynamiek en implicaties

De processen

Bewoningsdynamiek omvat twee aspecten: hoe kort of lang een woonplaats op een locatie blijft bestaan (plaatsvastheid) en verplaatsing van woonplaatsen. Bewoningsdynamiek in termen van plaatsvastheid is te zien aan de bestaansduur van woonplaatsen. Bewoningsdynamiek in termen van verplaatsing is af te lezen aan de aanvang en het einde van bewoningsplaatsen: voor het begin van een woonplaats lag een andere, oudere woonplaats elders. Na het einde van een woonplaats lag een andere, nieuwe elders.

Bewoningsdynamiek is ook zichtbaar door te kijken naar de diachrone relatie tussen bewoning en landschap. Tevens wordt dan inzicht in de locatiekeuze verworven. Met vijf van de zeven microregio's uit hoofdstuk 8 en Best-Aarle is voor het studiegebied een voorlopige indruk gegeven van de bewoningsdynamiek en locatiekeuze in het landschap. Overal is verplaatsing van woonplaatsen tussen de volle middeleeuwen (900-1250) en de late middeleeuwen (1250-1500) zichtbaar: te Boxmeer-Sterckwijd, te Laarbeek, te Someren, te Nederweert-Rosveld en te Best-Aarle.²⁵²⁴ Te Oss zijn er nieuwe woonplaatsen in de dertiende eeuw in Horzak, terwijl op de plaats van de stadskern van ongekend lange bewoningscontinuïteit sprake is vanaf de vroege middeleeuwen tot nu toe (net als te Son en Bergeijk).²⁵²⁵ Op die wijze kan meer van bewoningsexpansie dan van verplaatsing worden gesproken.

Vaak is sprake van verplaatsing van hoog naar laag, maar niet altijd, zoals te Best-Aarle. Daar gaat deze ook van laag naar hoog. Terecht merkt

²⁵²² Voor de laatmiddeleeuwse huistypen zie paragraaf 9.2.2, voor volmiddeleeuwse huistypen zie Huijbers 2014.

²⁵²³ Dit laatste naar Verspay 2015.

²⁵²⁴ Paragraaf 9.2.3.

²⁵²⁵ Paragraaf 9.2.3.

Verspay op dat de bewoningsverplaatsing te Best-Aarle niet lineair moet worden beschouwd (hoog naar laag, laag naar hoog), maar in het licht van een excentrische beweging vanuit akkerkernen naar buiten, samenhangend met expansie van het landbouwareaal.²⁵²⁶ Hier komen we op terug want dit is wellicht een van de sleutels tot het begrijpen van de verplaatsing van de bewoning in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen, maar ook bij het begrijpen van verplaatsing in algemeen tussen de vroege middeleeuwen en de nieuwe tijd.

Bij verplaatsing in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen en gedurende de late middeleeuwen zelf dient verschil te worden gemaakt tussen 'lange-afstandsverplaatsing' en 'korte-afstandsverplaatsing'. Als bewoning op een plaats is verdwenen en bij de verdwenen bewoningsplaats in de verre omgeving geen in tijd opvolgende bewoningsplaats ligt, kan worden aangenomen dat de bewoning over een relatief grote afstand is verplaatst. Lange-afstandsverplaatsing is mogelijk te zien te Someren (de bewoning na het verdwijnen van bewoningsplaats 20, daterende 1000/1050-1225, pre-Malta opgraving Someren-Hoge Akkers; afb. 8.48)²⁵²⁷, maar het kan ook zijn dat een deel van de volmiddeleeuwse woonplaatsen (met name die aan de rand van de beekdalvormige laagte) over korte afstand is verplaatst naar laat-middeleeuwse bewoningsplaatsen in die laagte zelf. Gebrek aan onderzoek bemoeilijkt hier de blik op de werkelijke gang van zaken. Korte-afstandsverplaatsing zien we te Best-Aarle vindplaats 51-52 en te Boxmeer-Sterckwijck.²⁵²⁸ De enige plaats waar stabilisering van bewoning met zekerheid is aangetoond tot dusver is te Best-Aarle. Daar zien we dat in de vijftiende eeuw plaatsvinden. De bewoning op die plaats blijft bestaan tot in de negentiende eeuw. Te Beek en Donk-Beekse Akkers zien we mogelijk ook stabilisering van bewoning, maar daar bestaat onduidelijkheid over de precieze aanvang van de bewoning.²⁵²⁹

We kunnen de vraag stellen of verplaatsing alleen plaatsvond tussen de volle en late middeleeuwen en in de late middeleeuwen, of dat die ook plaats had in de vroege middeleeuwen, tussen de vroege en volle middeleeuwen en tijdens de volle middeleeuwen zelf. Is verplaatsing, met andere woorden, van alle tijden (continu tussen 500 en 1500) en niet beperkt tot de dertiende eeuw? Als dat zo zou

zijn, zou het beeld van plaatsvastheid en verplaatsing in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen en van de late middeleeuwen in een ander perspectief te plaatsen zijn: als niet typisch voor de overgang volle-late middeleeuwen. Daartoe is het van belang de bewoningsdynamiek in de vroege tot en met late middeleeuwen te bekijken. Tabel 8.17 en bijlage 9.3 zijn daartoe van belang. Tabel 8.17 toont de aanvang en het einde van alle compleet of vrijwel compleet onderzochte bewoningsplaatsen uit de vroege en volle middeleeuwen aan de hand van de Malta-data. De bewoningsplaatsen in die tabel zijn gegroepeerd naar periode van voorkomen (vroege, vroege-volle en volle middeleeuwen), bestaansduur en samenstelling van opvolgende aanwezige nederzettingen. Bijlage 9.3 toont de bewoningsplaatsen uit bijlage 9.1 uitgezet in de tijd op volgorde van aanvang van de erven die tussen 1200 en 1600 zijn aangelegd. Met tabel 8.17 en bijlage 9.3 samen zien we in de volgende jaren een aanvang (tabel 9.3). In de negende en tiende eeuw zien we een enkele aanvangsdatum, in alle andere eeuwen van de vroege en volle middeleeuwen twee of meer. In de late middeleeuwen (woonplaatsen aangelegd 1200-1600) zien we in elke eeuw een nieuw aangelegde woonplaats. Dat zijn er niet veel per eeuw, maar dat is toe te schrijven aan de beperkte dataset. Niettemin: in elke eeuw tussen 600 en 1500 worden woonplaatsen aangelegd. Dus in elke eeuw bestonden voor elke woonplaats andere, eerder aangelegde. Aldus is van verplaatsing sprake in elke eeuw van de middeleeuwen en niet alleen in de dertiende eeuw.

Dit zijn de aanvangsdata van agrarische woonplaatsen. Er zijn ook nog (vroeg)aristocratische woonplaatsen. Vroeg-aristocratische woonplaatsen zijn in de Karolingische tijd aangelegd (Eindhoven-Blixembosch). Aristocratische woonplaatsen zijn in de tiende eeuw aangelegd (Sint-Oedenrode, Bergeijk), maar ook later in de volle middeleeuwen (Oerle, Gemert, Helmond) en in de late middeleeuwen (zie paragraaf 8.5 en paragraaf 9.2.2).

In de volgende jaren van de middeleeuwen zien we een einde van agrarische woonplaatsen (tabel 9.4):

Vanaf de achtste eeuw zien we einddata bij agrarische woonplaatsen, in de negende eeuw zien we geen einddata en in de tiende eeuw een.

²⁵²⁶ Verspay in voorbereiding b.

²⁵²⁷ Schabink 1996.

²⁵²⁸ Verspay in voorbereiding a; Dijkstra 2015b.

²⁵²⁹ Hiddink 2009.

Tabel 9.3 Bewoningsplaatsen uit de middeleeuwen naar aanvangsdata. Tenzij anders vermeld gaat het om compleet of vrijwel compleet opgegraven bewoningsplaatsen.

Vroege en volle middeleeuwen (met woonplaatsen aangelegd 600-1200)	
Aanvangsjaren	type bewoningsplaats in tabel 8.17
600	type 2 = VM kort met ML
650, 700, 725, 800	type 23 = VM + VOM middellang of lang met ML of ML + EL
750	type 1 = VM kort EL
900, 1000, 1050, 1100, 1125, 1150, 1200	type 7 = VOM kort EL
1000, 1050, 1075 en 1100	type 8 = VOM kort ML type 9 = VOM kort EL + ML
1050	type 17 = VOM middellang ML
900, 1050	type 18 = VOM middellang met ML + EL
Late middeleeuwen (met woonplaatsen aangelegd 1200-1600)	
Aanvangsjaren	type bewoningsplaats
1200, 1225, 1300	kort EL
1275, 1300, 1450	middellang EL of EL (1 x)?

(Overige (niet compleet onderzochte) aanvang: 1200, 1250, 1275, 1297, 1300, 1350, 1500, 1550/1600)

ML = meerledige nederzetting(en), EL = eenledige nederzetting(en), VM = vroege middeleeuwen, VOM = volle middeleeuwen. Kort = kort bestaande bewoningsplaats, middellang = middellang bestaande bewoningsplaats, lang = lang bestaande bewoningsplaats. Zie ook tabel 8.17.

Tabel 9.4 Bewoningsplaatsen uit de middeleeuwen naar einddata. Tenzij anders vermeld gaat het om compleet of vrijwel compleet opgegraven bewoningsplaatsen.

Vroege en volle middeleeuwen (met woonplaatsen aangelegd 600-1200)	
Eindjaren	type bewoningsplaats in tabel 8.17
725	type 2 = VM kort met ML
900	type 1 = VM kort EL
1075/1225, 1100, 1125/1225, 1250	type 23 = VM + VOM middellang of lang met ML of ML + EL
1075, 1100, 1125, 1150, 1175, 1200, 1225, 1250, 1300	type 7 = VOM kort EL
1125/1150/1175, 1175/1200, 1175, 1200, 1200, 1250	type 8 = VOM kort ML type 9 = VOM kort EL + ML
1250	type 17 = VOM middellang ML
1200, 1250	type 18 = VOM middellang met ML + EL
Late middeleeuwen (met woonplaatsen aangelegd 1200-1600)	
Eindjaren	type bewoningsplaats
1300, 1325	kort EL
1500, 1600, 1725	middellang EL of EL (1 x)?

(Overige (niet compleet onderzochte) einde: 1300, 1320, 1350, 1400, 1450 (daarna kasteel tot 1968), 1500, 1600, 1800, 1970, 2008)

ML = meerledige nederzetting(en), EL = eenledige nederzetting(en), VM = vroege middeleeuwen, VOM = volle middeleeuwen. Kort = kort bestaande bewoningsplaats, middellang = middellang bestaande bewoningsplaats, lang = lang bestaande bewoningsplaats. Zie ook tabel 8.17.

In de elfde eeuw zien we een of twee einddata bij agrarische woonplaatsen. In de twaalfde tot en met veertiende eeuw zien we telkens enkele einddata. In de twaalfde eeuw zien we relatief veel einddata: elke kwart eeuw. Dat valt te verklaren doordat veel is opgegraven op de dekzandruggen en vanwege de bevolkingsaanwas in de twaalfde eeuw (zie onder). Dat we relatief weinig einddata van agrarische woonplaatsen hebben uit de late middeleeuwen komt waarschijnlijk door het gering aantal onderzochte woonplaatsen, niet door een afname van de bevolking omdat die in de late middeleeuwen juist toenam volgens historische studies.²⁵³⁰ Vastgesteld kan worden dat in elke eeuw tussen 500 en 1500 bewoningsplaatsen verdwijnen, maar vooral in de twaalfde eeuw. Dus opnieuw kunnen we vaststellen dat in elke eeuw tussen 500 en 1500 verplaatsing van bewoning plaatsvond. Het blijkt dus dat reeds vanaf de vroege middeleeuwen verplaatsing plaatsvond, niet pas vanaf de volle middeleeuwen of pas in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen. En ook in de late middeleeuwen verplaatste bewoning zich. In elke eeuw van de periode 1200-1600 zien we de aanleg van nieuwe bewoningsplaatsen. Dat geeft aan dat in elke eeuw bewoning eerder op een andere plaats lag en dat dus van dynamiek sprake is gedurende de late middeleeuwen zelf. Kortom bewoningsdynamiek in termen van verplaatsing deed zich in vrijwel elke eeuw voor in de middeleeuwen. Alleen over de Karolingische tijd bestaat wat onduidelijkheid. Parallel aan verplaatsing van woonplaatsen zien we in de vroege, volle en late middeleeuwen het naast elkaar bestaan van typen woonplaatsen (naar bestaansduur en samenstelling).

Implicaties: een hypothese over parallele processen in bewoning, landschap en samenleving

We nemen aan dat de veranderende locatie van woonplaatsen iets kan zeggen over veranderingen in het hele landschap: verplaatsing van woonplaatsen hangt samen met expansie van het landbouwareaal en de behoefte aan specifieke gronden (akkerland, weideland, hooiland). Daardoor breidt een dorpslandschap zich uit tot het beeld van het landschap op de kadastrakaart van 1830 ontstaat. Relocaties van nederzettingen dienen altijd in relatie tot ontwikkelingen van het hele landschap bekeken te worden om deze beter te kunnen begrijpen. Parallel aan uitbreiding van het landbouwareaal zien we

echter niet alleen verplaatsing (nieuwe woonplaatsen). We zien ook het bestaan van oude en nieuwe bewoningsplaatsen naast elkaar. Met name in de volle middeleeuwen is dat duidelijk te zien met de bewoningsplaatstypen 23 en 24 die vanaf de vroege middeleeuwen bestaan (tabel 8.17). Ook zien we dat in de pre-Malta-opgraving van Dommelen (650-1250). Verder bestaan op dekzandgebieden en de randen daarvan vanaf de volle middeleeuwen agrarische naast aristocratische woonplaatsen. Dus in de volle middeleeuwen zien we met het groter wordende landbouwareaal deels oude en deels nieuwe woonplaatsen naast elkaar bestaan. Als het gaat om verplaatsing in relatie tot expansie van het landbouwareaal, is de casus Someren van groot belang. De verplaatsing van de bewoning te Someren in het begin van de volle middeleeuwen (1000-1100) vanuit de oostelijk gelegen bewoningsplaatsen die in de periode 650-1100 werden bewoond, zal gepaard zijn gegaan met een uitbreiding van het areaal cultuurland, vooral akkerland en gebruik van depressies als weidegrond. De verplaatsing aan het einde van de volle middeleeuwen (1175-1200) van de bewoningsplaatsen te Someren, die deels op de rand van de langgerekte laagte lagen naar nieuwe locaties ten westen daarvan (over korte of lange afstand?), zal ook gepaard zijn gegaan met uitbreiding van het areaal cultuurland, in dit geval vooral weideland. De historisch aantoonbare bewoning te Someren vanaf de late middeleeuwen ligt namelijk op de plaats van een langgerekte laagte.²⁵³¹ Een dergelijke ligging kan van belang zijn om over zowel weidegronden als akkergronden te beschikken in de directe omgeving.²⁵³² Weidegronden waren van belang bij de toenemende behoefte aan mest vanwege de sterke intensivering van de akkerbouw die vanaf de dertiende/veertiende eeuw plaatshad met de vorming van protoplaggendekken (uitgaande van vindplaats I van Oerle). Ook in de andere beschreven microregio's Laarbeek, Boxmeer en in Best en Nistelrode kan de verplaatsing van bewoning te maken hebben met zowel areaalexpansie als nieuwe landbouwaccenten (meer veeteelt). Net als te Someren zien we ook te Boxmeer drie opeenvolgende woonlocaties van oost naar west in de periode 600 tot en met de late middeleeuwen: bewoningsplaats 1 vanaf 600 tot 900, 2 vanaf 800 tot 1250 en vervolgens 'erf 19' in de dertiende en veertiende eeuw tegen de bewo-

²⁵³⁰ Vangheluwe & Spek 2008. Zij noemen een studie van Van Uytven (2004). Daarin betoogt die auteur dat in het hertogdom Brabant in de periode 1350-1380 sprake was van een bevolkingsneergang (en dus groeide die tot 1350), maar na 1380 groeide die opnieuw. Er kunnen ook verschillen tussen stad en platteland hebben opgetreden in bevolkingsontwikkeling. In Bergeijk groeide de bevolking sterk tussen 1340 en 1425 en viel die stil en nam af tussen 1425 en 1526.

²⁵³¹ Coenen 2001.

²⁵³² Naar Huijbers 1993.

ning van 1832 aan. Te Nistelrode zien we ook eerst een bewoningfase in de Merovingische tijd op een plaats, gevolgd door een nieuwe bewoningsplaats westelijk daarvan vanaf de Karolingische tijd. De bewoning van de late middeleeuwen en later bevindt zich nog verder westelijk (afb. 8.40). Te Best zien we volmiddeleeuwse erven op vindplaatsen 31 en 32 bij een kernakker (de volmiddeleeuwse kern van een laatmiddeleeuws en later akkercomplex). Met het verplaatsen van de bewoning kan het akkerland vanaf die kern zijn uitgebreid naar het oosten en zuiden toe, tot waar de laatmiddeleeuwse en latere bewoning ligt. Met dit alles willen we stellen dat, als we zoeken naar een factor die verplaatsing van bewoning verklaart (tussen 500 en 1500), het de behoefte is aan een woonlocatie in het landschap precies midden tussen de relevante gronden. In de volle middeleeuwen waren de redenen van keuze voor die strategische locatie de behoefte aan akkerland en enig weideland door een beperkte intensivering van akkerbouw. Dat de agrarische productie toeneemt, is te zien aan het bebouwde oppervlak op erven, aan de opslagcapaciteit dus. In de twaalfde eeuw zien we tegenover de elfde eeuw grotere huizen, meer bijgebouwen op erven en grotere bijgebouwen.²⁵³³ Intensivering van akkerbouw is af te leiden uit de mestkuilen die vanaf 1000 voorkomen te Best-Aarle en in de twaalfde eeuw op veel andere erven.²⁵³⁴ De ligging van erven bij depressies wijst ook op het toegenomen belang van veeteelt, zeker omdat in die depressies ook veekralen worden aangelegd. Meer vee betekent meer mest. In de late middeleeuwen omvatten de motieven voor een strategische locatie in het landschap de behoefte aan akkerland en nog meer weidegronden, vanwege de toegenomen mestbehoefte door de toegenomen intensivering van de akkerbouw. In de dertiende/veertiende eeuw begint die sterkere intensivering blijkens het hoofdstuk van Van Haaster (4) en de studie van Verspay over Oerle (proto-plaggendekken). Vanaf de veertiende, maar zeker vijftiende eeuw intensiveert de akkerbouw nog verder (de overtreffende trap), zichtbaar aan plaggendekken met anorganische componenten en potstallen in huizen: de mestbereiding wordt de centrale en belangrijkste aangelegenheid op het erf. Het huis is immers het centrale element. De verplaatsing van woonplaatsen biedt aldus niet alleen inzicht in de expansie van het

cultuurareaal, maar ook in de aard van het landbouwsysteem en de intensiteit daarvan. Op een gegeven moment verplaatste men tot aan een locatie die tot 1830 ongewijzigd blijft. Tot dusver is die stabilisatie of fixatie in slechts één geval vastgesteld: Best-Aarle vindplaats 51-52. Elders niet en dat zegt veel over onderzoekaccenten in de landschapsarcheologie. Want als juist de late middeleeuwen een periode is met sterke bevolkingsgroei, moeten er veel woonplaatsen uit die tijd in de bodem zitten.

Met het voorgaande zien we het verloop van drie relatief goed archeologisch zichtbare processen hand in hand op het platteland in de middeleeuwen: 1. verplaatsing van woonplaatsen naar locaties precies tussen de meest relevante gronden vanaf 600, doorgaand tot zeker 1500,²⁵³⁵ 2. uitbreiding van het woon- en dus cultuurlandareaal vanaf die tijd, ook doorgaand tot zeker 1500 en 3. verandering van accenten in de verhouding akkerbouw-veeteelt door het toegenomen belang van veeteelt voor intensivering van akkerbouw, tussen 1000 en 1500. De locatiekeuze van nederzettingen en verplaatsing verschaft een kijk op de twee andere processen en kan door die twee processen – mede – worden verklaard. Tegelijkertijd zien we in de volle middeleeuwen diversiteit naar soorten bewoningsplaatsen. Sommige zijn nieuw, sommige bestaan al vanaf de vroege middeleeuwen (type 23; tabel 8.17), met daarnaast aristocratische nederzettingen, grafvelden en kerken. Grafvelden en kerken hebben we in dit hoofdstuk – door de veelomvattendheid van het onderhavige onderzoek – buiten beschouwing moeten laten.²⁵³⁶ Aristocratische nederzettingen hebben we om diezelfde reden nauwelijks besproken. Wel moet worden opgemerkt dat verplaatsing, cultuurlandexpansie en verandering van landbouwaccenten onder invloed van bewoners van die aristocratische woonplaatsen kan hebben gestaan: verticale relaties (macht en dwang met allerlei soorten lasten voor boeren tot gevolg: dienstrelaties, cijsrelaties, etc.). Maar tegelijkertijd kunnen ook relaties tussen boeren onderling die drie processen teweeg hebben gebracht: horizontale relaties. Net als in hoofdstuk 8 is betoogd, wordt ook hier gesteld dat beide typen relaties relevant waren in de hele middeleeuwen.²⁵³⁷ Bij verticale relaties moet ook de rol van de landsheer niet worden onderschat. Ook al is verplaatsing van alle tijden in de middeleeuwen, bij de verplaatsing aan het einde

²⁵³³ Huijbers 2007; 2016a.

²⁵³⁴ Zie Huijbers 2007, 143-207.

²⁵³⁵ Per periode zijn de

locatievestigingsfactoren anders (afgestemd op behoefte aan gronden voor akkerbouw en veeteelt).

²⁵³⁶ Zie echter hoofdstuk 8, waar grafvelden en kerken en diens locaties uitgebreider worden besproken en verklaard.

²⁵³⁷ Voor de volle middeleeuwen zie met name Reynolds 1997 (1984) en voor de vroege middeleeuwen zie bijvoorbeeld West (2013).

²⁵³⁸ Naar Huijbers 2016a; 2016b.

²⁵³⁹ Van Bavel 2010b.

²⁵⁴⁰ Stone 1996.

²⁵⁴¹ Een aanwijzing voor grondbezit bij boeren in de late middeleeuwen zijn de rijen schopsteken die vaak onder plaggendecken worden gevonden: perceelsgrenzen. Afwezigheid van die rijen schopsteken zou men kunnen zien als afwezigheid van grondbezit bij boeren, maar boeren kunnen ook gemeenschappelijk in bezit zijnde akkers hebben bewerkt, die geen sporen nalaten.

²⁵⁴² Boerefijn 2010.

²⁵⁴³ Uit een nog niet gepubliceerd onderzoek van de auteur over muntvondsten en de omgang met munten in de periode 900-1300 in de Meierij van 's-Hertogenbosch, verricht in 2010 en 2011 in het kader van het NWO multiple project *Town and Countryside: The dynamic Symbiosis*, blijkt dat met name uit de dertiende eeuw relatief veel vondsten van munten dateren. Het betreft echter in een overgrote meerderheid contextloze muntvondsten: oppervlaktevondsten van vooral akkers. Een probleem bij de interpretatie van oppervlaktevondsten van akkers is dat die munten met stadsmest uit bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch op akkers kunnen zijn terecht gekomen. Bovendien kunnen munten lang in omloop zijn geweest: dertiende-eeuwse munten kunnen pas in de veertiende eeuw in de bodem terecht zijn gekomen. De muntvondsten zeggen wellicht weinig over de intensiteit van geldgebruik in dorpen in de dertiende eeuw, maar meer over geldgebruik in steden. Deels kunnen de munten ook met mest uit dorpen op akkers zijn terechtgekomen of als rituele deposities op akkers door dorpelingen (Verspuy 2011), maar we weten niet hoeveel van de akkervondsten wel en niet uit dorpen en steden komen. De dertiende-eeuwse muntvondsten zeggen alleen iets over het geldgebruik (in de dertiende eeuw?) in de Meierij als geheel. Bij rituele deposities van munten op akkers kan men, naast de door Verspuy genoemde motieven, wellicht ook denken aan de symbolische uitdrukking van de vestiging van een cijns op een stuk akkerland. Uit de volle middeleeuwen tonen de zeer weinig beschikbare munten uit duidelijke context munten uit waterputten (Somerén) en uit inhumatiegraven (Dommelen).

²⁵⁴⁴ Vangheluwe 1995, 7-8 en tabel 1.1.

²⁵⁴⁵ Huijbers 2009; Van den Heuvel 1946.

²⁵⁴⁶ Dijkstra 2015.

²⁵⁴⁷ Theuvs 1989.

van de twaalfde en de dertiende eeuw, of het nu om een korte of om een lange afstandsverplaatsing gaat, is het bijvoorbeeld denkbaar dat de hertog boeren vrijmaakte van lokaal heerlijke verplichtingen zodat zij konden verhuizen naar andere locaties in het landschap. Maar deze visie houdt echter geen rekening met het (hier uitgedragen) primaire belang van verplaatsing: het beschikken over agrarisch strategische locaties vanwege het landbouwaccent.

Een oorzaak van de intensivering van akkerbouw tussen 1000 en 1500 in oostelijk Noord-Brabant kan de bevolkingsgroei zijn. In hoofdstuk 8 is bevolkingsgroei aangetoond met toename van het aantal huisplattegronden tussen 900 en 1200.²⁵³⁸ Na 1200 kunnen we vanuit de archeologie op basis van de aantallen huisplattegronden geen bevolkingsaantallen geven, maar historici veronderstellen wel een sterke groei.²⁵³⁹

Het is onder andere Stone die wijst op de relatie tussen bevolkingsgroei en economie: bevolkingsgroei leidt tot economische aanpassing doordat boeren gaan intensiveren.²⁵⁴⁰ De oorzaak van een intensivering van akkerbouw kan ook versnippering van gronden zijn die men bezat en/of gebruikte in een afhankelijkheidsrelatie.²⁵⁴¹

Minder grondoppervlak bij een gelijke opbrengst graan noodzaakt tot maximale verkorting van de braaktijd met permanente akkerbouw als gevolg (zie Van Haaster in deze studie). Een derde oorzaak van de intensivering kan de bodemvruchtbaarheidsvermindering zijn of beakkering op gronden die van nature leemarm zijn, zoals in de microregio Laarbeek (zie hoofdstuk 3 en 8). Maar ook afname van akkerland door verstuiwingen. Een vierde oorzaak kan (surplus) productie voor markten zijn, die in oostelijk Noord-Brabant na 1185 worden gevestigd in steden. Door die (surplus)productie voor markten kan een arbeidsverdeling tussen stad en platteland ontstaan.²⁵⁴² Door het bestaan van markten kan een intensivering van gebruik van een uniforme waardemeter ontstaan: muntgeld.²⁵⁴³ De grote vraag is echter hoe sterk de invloed van de markt was op boeren in de beginfase van de steden, aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw. In het cijnsboek van de hertog van Brabant van de dingbank Eersel zien we familienamen en bijnamen naar beroepen in de periode 1375-1450. Familie-/bijnamen ontleend aan ambachten zijn in veel buurtschappen vertegenwoordigd, tussen één en zeven personen per buurtschap. Bij de

ambachten gaat het om kuipers, leermakers, timmermannen, wevers, volders, schrijnmakers, ketelbuters, gruiters, lepelmakers, moutmakers, wagenmannen en kerreners.²⁵⁴⁴ In elk geval in de vijftiende eeuw produceerden bewoners van het platteland goederen voor stedelijke markten. Van den Heuvel noemt in zijn overzicht van teksten van Bossche ambachtsgilden teksten uit 1403 en 1471/72 waarin Kempische wol wordt genoemd.²⁵⁴⁵ Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen in paragraaf 9.3.2 wordt op al deze processen nogmaals ingegaan.

Verklaring van verplaatsing/mobiliteit binnen de middeleeuwen is één ding, verklaring van sterke plaatsvastheid/stabiliteit gedurende (vrijwel) de hele middeleeuwen is een ander ding. Op zeker drie plaatsen in het studiegebied is sprake van een sterke plaatsvastheid van bewoning: te Oss, te Son en Breugel en te Bergeijk. Te Oss is een stad ontwikkeld uit een agrarische bewoningsplaats en is de stad de reden van bewoningscontinuïteit na de volle middeleeuwen op dezelfde plaats. Te Son en Bergeijk kunnen andere processen ten grondslag liggen aan de plaatsvastheid van de bewoning tussen de vroege middeleeuwen en nu. Te Son en Breugel en Bergeijk zien we de vroeg- en volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen, plaatsen waar in de volle middeleeuwen kerken werden gebouwd en in het geval van Bergeijk ook een elite-woonplaats.²⁵⁴⁶ De vraag is in hoeverre te Bergeijk en Son de kerk een rol speelt bij de stabilisering (fixatie) van de bewoning. De aanwezigheid van een kerk kan een aanwijzing zijn dat de bewoningsplaats een zekere importantie had ten opzichte van andere bewoningsplaatsen binnen een dorpterritorium, een landgoed of een parochiaal netwerk. Zowel naar omvang als naar aard kan dat belang hebben gegolden. Te Bergeijk wordt rond 1000 een centrum van een bezitscomplex verondersteld van de bisschop van Luik. Op basis van de ligging van percelen en cijnsen in bezit van deze eigenaar kan dat ook een verspreid bezit zijn geweest, in plaats van een aaneengesloten gebied, zoals eerder verondersteld.²⁵⁴⁷ Te Oss kan ook sprake zijn van een importantie van de vroeg- en volmiddeleeuwse bewoningsplaats vanwege de latere stadsaanleg er nagenoeg bovenop. Misschien zijn bewoningsplaatsen met een plaatscontinuïteit vanaf de vroege middeleeuwen tot in de late middeleeuwen (en later) wel alle bovenlokaal en/of regionaal belangrijke bewoningsplaatsen, die zich onderscheiden van bewoningsplaatsen die in

de volle middeleeuwen op houden te bestaan en een kerk eenzaam achterlaten in het akkerland-schap. Nader onderzoek moet dat uitwijzen. Daarmee komen we weer terug bij het beeld van Theuws over primaire en secundaire parochie-centra, in het boek dat als een mijlpaal beschouwd kan worden in het onderzoek van de middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant: het Kempenproject deel 3.²⁵⁴⁸ De plaats bij de kerk en de omgrachte woonplaats te Bergeijk is een van de drie hier genoemde zeer plaatsvast bewoningsplaatsen.²⁵⁴⁹ Die plaats kan zeker een boven-lokaal belangrijke plaats zijn geweest, die dermate belangrijk was dat mensen daar continu bij bleven wonen, vrijwillig of niet. Hetzelfde kan hebben gegolden voor Son en wellicht ook Sint-Oedenrode bij de Sint Odakerk en de burcht. Als tegenpool van verplaatsende nederzettingen kunnen deze bovenlokale bewoningsplaatsen ook een rol hebben gespeeld in het, met verplaatsing hand in hand gaande, proces van cultuur-landexpansie. Alsook met die verplaatsingen zelf, door de uitgifte van gronden voor gebruik aan boeren, waardoor boeren zich konden vestigen op agrarisch strategische locaties van belang voor hun landbouwaccident.

9.3.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen

1. *In Midden- en Oost-Brabant is de vroegste middeleeuwse bewoning vaak te vinden op plaatsen die vanaf de late middeleeuwen niet of nauwelijks bewoond zijn. Ondanks de vele resultaten van het onderzoek in de Kempen staat hier de vraag nog open, wanneer en waarom er een overgang optreedt van het voor-, vroeg- en hoog-middeleeuwse zwerven van nederzettingen naar een vrij stabiele bewoning.* In de eerste plaats is geen sprake van een vroeg- en volmiddeleeuws zwerven van erven. Zie daarover hoofdstuk 8. In de tweede plaats is stabiele bewoning in de late middeleeuwen spaarzaam aanwijsbaar, omdat weinig onderzoek is gedaan naar bewoningsplaatsen uit die periode. Alleen te Best-Aarle kon worden vastgesteld dat de bewoning zich vanaf de vijftiende eeuw fixeerde. Te Boxmeer-Sterckwijck is mogelijk na de dertiende/veertiende eeuw ook sprake van fixatie, maar de vijftiende-eeuwse en latere bewoning is daar niet onderzocht.
 - a. *Welke opgravingen van vol-middeleeuwse erven hebben daterende gegevens opgeleverd over de datum/periode van het einde van bewoning?* Voor het grote aantal opgravingen die gegevens over het einde van de bewoning in de volle middeleeuwen hebben opgeleverd zie tabel 8.17.
 - b. *Welke datum/periode is dat?* Voor de einddateringen van bewoningsplaatsen in de volle middeleeuwen (en de hele middeleeuwen) zie tabel 9.4.
 - c. *In hoeverre is er in de late middeleeuwen werkelijk sprake van een vrij stabiele bewoning?* In de late middeleeuwen is soms stabiele bewoning aanwijsbaar en soms niet. Het aantal opgravingen is nog te beperkt om hier iets over te zeggen. De opgravingen tonen dat ook in de late middeleeuwen sprake is van verplaatsing van bewoning, zie de tabellen 9.3 en 9.4.
 - d. *Hoe oud zijn de bestaande dorpen en steden?* Met het beperkt aantal opgravingen in dorpskernen valt over de ouderdom van bestaande dorpen nog weinig met zekerheid te zeggen. Opgravingen tonen aan dat te Oss, Son, Bergeijk en wellicht Sint-Oedenrode de dorpen daar in de vroege middeleeuwen begonnen. Te Best-Aarle vindplaats 51-52 is een erf gevonden uit de twaalfde eeuw op de plaats waar bewoning zich over korte afstand verplaatste tot die zich in de vijftiende eeuw fixeerde. Als die vindplaats representatief is voor geheel Best, kan ook het nu bestaande dorp Best in de volle middeleeuwen reeds zijn ontstaan. Te Boxmeer (het dorp Beugen) kan vanaf de dertiende en veertiende eeuw de bewoning zijn begonnen, uitgaande van de opgraving Boxmeer-Sterckwijck. De vraag is echter ook hier of die bewoning representatief is voor geheel Beugen. Concluderend kan sprake zijn van een diversiteit in de aanvang van dorpen op de plaatsen waar die nu liggen.
2. *Over het verloop van de laatmiddeleeuwse transitie tasten we grotendeels nog in het duister. Kunnen we voor de Zuid-Nederlandse zandgronden wel spreken van één transitie of verliepen de grote laatmiddeleeuwse veranderingen overal anders?* De processen van landschappelijke veranderingen en verplaatsing van bewoning die worden genoemd in de in paragraaf 9.1

²⁵⁴⁸ Theuws 1989.

²⁵⁴⁹ Los van de vraag of parochies en parochiecentra reeds in de volle middeleeuwen bestonden en in wiens perspectief (boeren, adel, en/of geestelijken).

besproken modellen voor de Kempen, kunnen deels te maken hebben met een laatmiddeleeuwse transitie, maar deels ook niet. Het hangt ook af van wat men precies met een transitie bedoelt: wat voor overgang vindt plaats, tussen welke situatie vooraf en erna? Brenner ging in eerste instantie uit van een verandering van klassenverhoudingen, een sociale transitie dus.²⁵⁵⁰ In zijn latere theorie ging hij uit van een overgang van een marktonafhankelijke naar een marktafhankelijke situatie, een sociaal-economische transitie.²⁵⁵¹ Ook bij Van Bavel staat de opname in een marktdenken centraal bij een transitie in Holland, ook een sociaal-economische transitie.²⁵⁵² Hiervoor zijn processen beschreven van landschap en bewoning in de late middeleeuwen en zijn die processen in langetermijnperspectieven geplaatst. Verplaatsing van bewoning vindt in alle eeuwen van de middeleeuwen plaats, maar zover we nu kunnen overzien vooral in de twaalfde eeuw. Verplaatsing is deel van een langetermijnproces vanaf de vroege middeleeuwen en heeft in onze optiek primair te maken met het zoeken naar agrarisch strategische locaties vanwege specifieke accenten in de landbouw, al dan niet mogelijk gemaakt door verticale banden met de elite. Landschappelijk zien we weliswaar een herinrichting van het woon-akkergebied in de dertiende eeuw, maar herinrichting vond net als verplaatsing continu plaats vanaf de vroege middeleeuwen, samen met de continue expansie van het landbouwareaal. Het beeld van herinrichting in de dertiende eeuw is deel van een langetermijnproces van herinrichtingen. De intensivering van akkerbouw is geen proces dat pas vanaf de veertiende/vijftiende eeuw plaatshad, zoals Vangheluwe en Spek betoogden, maar een proces dat vanaf 1000 tot 1500 plaatshad. Het hoeft daardoor niet per se als deel van een transitie te worden gezien. De intensivering van akkerbouw kan ook als een intern en autonoom proces worden gezien, onderdeel van de *trial and error* van boeren in hun bestaan. Een proces uitgaande van het praktisch omgaan met mogelijk steeds onvruchtbaardere bodems, bevolkingsgroei en landversnippering tussen 1000 en 1500.

Een dergelijk autonoom proces van vijfhonderd jaar is te lang om als een transitie te kunnen worden beschouwd. Bij een transitie denkt men aan een kortere periode. Het intensiveringsproces van de akkerbouw kan echter onder invloed van de opkomst van markten vanaf eind twaalfde eeuw zijn versneld. Hier spelen dan mogelijk wel weer externe krachten op lokale gemeenschappen een rol. De sterke intensivering van akkerbouw vanaf de veertiende of vijftiende eeuw dient inderdaad losgekoppeld te worden van de dertiende-eeuwse transformatie (conform Vangheluwe en Spek 2008), maar intensivering is zoals gezegd deel van een proces dat al vanaf 1000 plaatsvond. Voor specialisatie (gericht op markten) zijn geen archeologische aanwijzingen gevonden, zodat over arbeidsdifferentiatie in de vijftiende eeuw niets kan worden gezegd. Wel bestaan historische aanwijzingen voor productie van Kempische wol in de vijftiende eeuw voor de stad 's-Hertogenbosch en worden tal van ambachtslieden genoemd die op het platteland werkzaam waren en mogelijk deels voor de stedelijke markt produceerden.²⁵⁵³ Gedetailleerd historisch en historisch-geografisch onderzoek in de toekomst naar beroepen van dorpsbewoners kan hier wellicht meer duidelijkheid in brengen. Dat onderzoek dient gevolgd te worden door archeologisch onderzoek naar ambachtelijke productie in dorpen. We kunnen mogelijk spreken wel spreken van een echte transitie in de periode 1100-1300/1325 of in de periode 1175/1185-1300/1325. De twaalfde en dertiende eeuw vormen binnen de periode 1000-1500 mogelijk een overgang van een markt-onafhankelijke naar een marktafhankelijke situatie van plattelandsbewoners, conform de tweede theorie van Brenner.²⁵⁵⁴ De twaalfde eeuw (tot 1175/1185) is in elk geval in ruraal oostelijk Noord-Brabant een bloeiperiode met de opkomst van veel nieuwe bewoningsplaatsen, bevolkingsgroei, expansie van cultuurland en grotere agrarische bedrijven (erven met grote bijgebouwen) en versterkte communale sociaal-economische relaties als het gaat om veeteelt (en akkerbouw?). Die periode conditioneerde als het ware de processen van de periode 1175/1185-1300.

²⁵⁵⁰ Brenner 1985.

²⁵⁵¹ Brenner 2001a, 2001b.

²⁵⁵² Van Bavel 2010a.

²⁵⁵³ Huijbers 2009; Craane 2013.

²⁵⁵⁴ Brenner 2001a, 2001b.

De periode 1175/1185-1300 kan misschien nog meer als een echte transitie worden beschouwd, met de periode vanaf 1100 als opmaat. In de periode 1175/1185-1300 kwamen markten op (te 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Sint-Oedenrode en Helmond)²⁵⁵⁵ en konden agrarische producten verhandeld worden, door boeren en/of aristocraten.²⁵⁵⁶ Mogelijk was er sprake van een overgang van een marktonafhankelijke naar een marktafhankelijke situatie omdat we niet weten wat de werkelijke invloed van de markt was op boeren in de dertiende eeuw. Het kan ook zijn dat die invloed pas sterk werd toen een deel van de boeren gedwongen moest specialiseren voor marktafzet in de vijftiende eeuw, conform het beeld van Vangheluwe en Spek. Verder is vooral vanaf 1175 sprake van verdwijning van veel nederzettingen omdat juist vanaf die periode het aantal huisplattegronden van dekzandruggen sterk afneemt.²⁵⁵⁷ Bovendien zien we de opname van grote delen van het studiegebied in het hertogdom Brabant en is sprake van de verdwijning of overname van (een aantal) volmiddeleeuwse aristocratische woonplaatsen als gevolg van gewijzigde bezitsverhoudingen tussen hertog en lokale heren. Aristocratische woonplaatsen die verdwijnen in de late dertiende en/of begin veertiende eeuw zien we te Bergeijk en Oerle.²⁵⁵⁸ Een woonplaats die in de periode 1175-1300 (1232?) van lokale heren werd overgenomen, door (mogelijk) de graaf van Gelre en daarna de hertog van Brabant, zien we te Sint-Oedenrode.²⁵⁵⁹ Dit kan geleid hebben tot meer vrijheden bij boeren. De periode na 1350 is, zoals Vangheluwe en Spek betogen, inderdaad een verdere ontwikkeling van eerder in gang gezette processen. Maar deels ook van processen die al vanaf 600 en 1000 in gang zijn gezet, niet uitsluitend van tussen 1150-1350 in gang gezette processen. Van diversiteit in die processen kan deels sprake zijn omdat er grote verschillen zijn in natuurlijke bodemvruchtbaarheid. Plaggendecken zullen niet overal op hetzelfde moment te zijn ontstaan en soms ontstonden ze helemaal niet, zoals in het Maasdal. Elke dorpsgemeenschap kan zijn ontstaan met

specifieke maatschappelijke processen. Hoe bijvoorbeeld het dorp Someren in maatschappelijke zin is ontstaan, is in het Oogst voor Malta-project *Village formation in the Netherlands* behandeld.²⁵⁶⁰

Concluderend, op basis van het voorgaande en hoofdstuk 8, lijkt in de middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant - deels²⁵⁶¹ - sprake van drie processen die in bepaalde perioden hand in hand verlopen:

- een lange termijnproces 500-1500/1600 van aanleg van agrarische en aristocratische woonplaatsen van hoog naar laag (met uitzonderingen), bevolkingsgroei, cultuurlandexpansie, wijzigende agrarische accenten;
- een middellange termijnproces 1000-1500/1600 van intensivering van akkerbouw via intensivering van veeteelt voor mestproductie (steeds meer accent op veeteelt) en daarmee samenhangend steeds sterkere communale relaties tussen boeren (samenwerking). Als gevolg van het steeds verschuivende agrarische accent (op veeteelt) zien we telkens verplaatsing van agrarische woonplaatsen naar nieuwe agrarisch-strategische locaties in landschap. Eerst (1000-1200) bij depressies en andere natte zones zoals beekdalvormige laagten, daarna (1200-1500) in die laagten zelf. Te bedenken valt dat tussen 1000 en 1500/1600 ook locaties bij heidevelden steeds belangrijker worden indien men schapenmest wil gebruiken;
- een korte termijnproces 1175/1185-1300/1325 met veel veranderingen in korte tijd, een transitie: 1. verdwijning van agrarische woonplaatsen op de dekzandruggen, 2. opkomst van markten en zo een toenemende marktafhankelijkheid, 3. opname van grote delen van oostelijk Noord-Brabant in het hertogdom Brabant en 4. verdwijning van (een aantal) volmiddeleeuwse aristocratische woonplaatsen als gevolg van gewijzigde bezitsverhoudingen tussen hertog en lokale heren (en zo meer vrijheid bij boeren?). De periode 1100-1175/1185 conditioneerde dat korte termijnproces. In dat opzicht kan ook de periode 1100-1300/1325 als periode van transitie gezien worden.

²⁵⁵⁵ Theuws 1989.

²⁵⁵⁶ Huijbers 2010, 2016b.

²⁵⁵⁷ Huijbers 2014, 2016a.

²⁵⁵⁸ Theuws 1989.

²⁵⁵⁹ Peters 2010; 2016.

²⁵⁶⁰ Verspay et al. in voorbereiding. Huijbers heeft in dat project bijgedragen aan hoofdstuk 4 (theoretisch kader) en hoofdstuk 7 (case studies over Limmen en Someren).

²⁵⁶¹ Want het gaat niet om alle maatschappelijke en landschappelijke processen in de middeleeuwen.

3. *Spelen landschappelijke veranderingen een rol in de laatmiddeleeuwse transitie (zoals het verdwijnen van bossen en het ontstaan van steeds grotere heidevelden)? En kan de opkomst van de intensieve schapenhouderij aan de laat-middeleeuwse transitie worden gerelateerd? Wat is er feitelijk bekend over landschappelijke veranderingen (cf. proefschrift H. Vera, onderzoek H. van Haaster).*

De vorming van (mogelijke) protoplaggendekken in de dertiende en veertiende eeuw (uitgaande van Oerle vindplaats 1) en zekere plaggendekken vanaf de veertiende of vijftiende eeuw speelt een rol in de transitie in het model van Vangheluwe en Spek, als men ontwikkelingen over een periode van 400 jaar als een transitie wil beschouwen. Ook in de twaalfde eeuw vond een transitie plaats, zo kan men stellen, omdat het een bloeiperiode was met sterke bevolkingsgroei, sterke groei van de omvang van het agrarisch bedrijf (meer en grotere bijgebouwen per erf) en waarschijnlijk in de omvang van het gebruikte landbouwareaal. De verdwijning van bossen hoeft niet in verband te staan met een transitie, maar is deel van de voortschrijdende ontginning vanaf de vroege middeleeuwen. Wel kan een intensivering van ontginning tot een versnelde verdwijning van bossen hebben geleid. De uitbreiding van heide kan in verband staan met de opkomst van plaggembestening en dus deel zijn van een

‘veranderingsproces’ van 400 jaar. Van Haaster denkt inderdaad aan een toename van schapenhouderij, gezien de sterke toename van heidevegetaties in de late middeleeuwen (hoofdstuk 4).

4. *Wat is het karakter van laatmiddeleeuwse erven in achtereenvolgens steden, dorpen en geïsoleerde boerderijen? Welke ambachten kunnen worden herkend op laat-middeleeuwse erven? Welke erf-elementen zijn er te onderscheiden en is daar een ontwikkeling in te herkennen? Welke argumenten bestaan er voor het identificeren van ambachtelijke kuilen?’*

Laatmiddeleeuwse erven (1200-1600) onderscheiden zich qua samenstelling soms van volmiddeleeuwse erven door een kleiner aantal of het ontbreken van bijgebouwen,²⁵⁶² huizen met dragende elementen op poeren en mestkuilen in huizen (potstallen). Soms zien we vergelijkbare samenstellingen als in de volle middeleeuwen: erven met huizen, waterputten, grote en/of middelgrote bijgebouwen en bergen. De erfelementen betreffen verder waterkuilen, mestkuilen, greppels die het erf indelen of afbakenen, erfpoortjes en moestuinen. Buiten de erven lagen toegangswegen en veedriften. Op laat-middeleeuwse erven zijn geen aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten gevonden, alleen aanwijzingen voor agrarische activiteiten.

²⁵⁶² Misschien zijn die er wel geweest, maar zijn ze archeologisch niet aan te tonen. Of er was mogelijk sprake van een andere agrarische bedrijfsvoering.

10 Drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren

Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant (1500 v.Chr. tot 1500 n.Chr.)

R. Jansen, E.A.G. Ball, R. Berkvens, H. van Haaster, A. Huijbers, L.A. Tebbens

10.1 Inleiding

Deze synthese maakt deel uit van het project *Oogst voor Malta*. Dit komt voort uit het *Programma Kenniskaart Archeologie* dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in 2012 is opgestart. Het belangrijkste doel van het project is het stimuleren van beschouwend en synthetiserend onderzoek, de cruciale schakel tussen het huidige Malta-onderzoek en ons ‘beeld van het verleden’.²⁵⁶³ Een van de Oogst voor Malta-projecten is het onderzoek naar de *locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant*. Het vormt een zogenaamde thematische ‘kenniskans’ die gericht is op een specifieke geografische regio: het oostelijke deel van Noord-Brabant (afb. 1.1 en 1.2). Deze regio is niet zomaar gekozen. Het archeologisch onderzoek in deze regio kent een lange (universitaire) traditie op basis waarvan verscheidene synthetiserende publicaties zijn verschenen.²⁵⁶⁴ In 1994 verscheen het proefschrift van Schinkel waarin het zwerfende erven-model werd gepostuleerd op basis van de opgegraven nederzettingsarealen uit de ijzertijd in Oss-Ussen. Een aantal jaren later presenteerden Roymans en Gerritsen een invloedrijk model voor wat betreft de locatiekeuze en bewoningspatronen in de late prehistorie in de Kempen-regio. In 1991 kwam Slofstra met een bewoningsmodel voor de Romeinse tijd en voor de middeleeuwse bewoningsdynamiek werd een model geformuleerd door Theuws.²⁵⁶⁵ De verschillende modellen werden al snel geëxtrapoleerd naar het gehele Zuid-Nederlandse zandgebied en zelfs daarbuiten.²⁵⁶⁶ Ze vormen ook tegenwoordig nog een belangrijk uitgangspunt bij het opstellen van archeologische verwachtingen en het formuleren van vraagstellingen voor archeologisch onderzoek. Omdat de resultaten van deze onderzoeken vaak geïnterpreteerd worden vanuit deze modellen is er overwegend weinig aandacht voor de vraag of de genoemde modellen voor de verschillende perioden nog voldoen. In dit onderzoek is getracht dit te doorbreken door de genoemde modellen kritisch te evalueren. Houden de verschillende modellen nog stand of kunnen we op basis van de ‘Malta-kennis’ een nieuw langetermijn-perspectief schetsen?

In deze studie is een diachrone analyse uitgevoerd waarin per periode is gekeken naar nederzettingen en grafvelden en, indien mogelijk, landbouwgronden, sacrale plaatsen en infrastructuur in de vorm van landwegen. Deze studie betreft met name oostelijk Noord-Brabant, maar ook de regio Weert-Nederweert is hierin meegenomen. Waar liggen de verschillende structuren en elementen in het landschap (*locatiekeuze*), wat is de variatie daarbinnen en in welke mate zijn zij in de loop van de tijd verplaatst in dat landschap (*dynamiek*)? Op basis van de periode-analyses wordt in deze bijdrage een beeld geschetst van drieduizend jaar bewoning, begraving, (voedsel)economie, infrastructuur en rituele praktijken. Het doel van deze studie als geheel is om op basis van nieuwe inzichten uit honderden Malta-rapporten de belangrijkste trends te beschrijven op het gebied van *locatiekeuze en bewoningsdynamiek* gedurende de periode 1500 v. - 1500 n. Chr. Een belangrijke focus daarbij vormt de natuurlijke ondergrond en de ontwikkelingen daarvan in de loop van de tijd. Bodemkundige aspecten als bodemtype en het leemgehalte van de ondergrond (inclusief de daarbij horende vegetatie) vormden in bestaande modellen belangrijke factoren voor

²⁵⁶³ De resultaten vormen vervolgens input voor de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie en de Kenniskaart Archeologie op basis waarvan de vraagstellingen voor toekomstig Malta-onderzoek (zouden moeten) worden opgesteld.

²⁵⁶⁴ Schinkel 1994, 1998; Roymans & Theuws 1999; Roymans & Kortlang 1999; Roymans & Gerritsen 2002.

²⁵⁶⁵ In de uitvraag door de RCE wordt de actualiteit en houdbaarheid van modellen van zwerfende erven voor de late prehistorie en de middeleeuwen (resp. Schinkel 1998 en Theuws 2011) en nederzettingshierarchie en -patronen in de Romeinse tijd en middeleeuwen (resp. Slofstra 1991 en Theuws 1989, 1991) expliciet benoemd.

²⁵⁶⁶ Zie bijvoorbeeld Van Beek 2009, 357-468.

locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Beiden zouden daar zelfs in grote mate door worden bepaald.²⁵⁶⁷ Is dat daadwerkelijk het geval en zo ja, hoe verandert dat in de loop van de tijd?

10.2 Uitgangspunten locatiekeuze en bewoningsdynamiek

Locatiekeuze en bewoningsdynamiek zijn moeilijk eenduidig te definiëren. Beide omvatten complexe processen die nauw met elkaar samenhangen. Locatiekeuze wordt in deze studie beschouwd als het maken van een berekeneerde keuze om op een specifieke plek in het landschap een bepaalde activiteit uit te voeren, bijvoorbeeld de keuze voor het stichten van een nederzetting. Deze keuze is afhankelijk van verschillende factoren. Impliciet houdt dit ook in dat men andere plaatsen *niet* heeft gekozen. Bewoning staat overigens niet op zichzelf. De aanleg van akkers, het begraven van de doden, het uitvoeren van cultushandelingen etc. zijn daar onlosmakelijk mee verbonden. Na de keuze voor een locatie wordt een specifieke plaats in het landschap voor kortere of langere tijd in gebruik genomen. De plaats wordt gemodificeerd, bijvoorbeeld door de aanleg van een erf met bijbehorende erfstructuren, begrensd, gebruikt en ingepast in een conceptuele ordening van het landschap. Na het gebruik en het verlaten van de plek zullen relictten kortere of langere tijd een herinnering vormen aan het voormalige gebruik. Na verloop van tijd zullen verlaten erven uit het landschap zijn verdwenen. Grafmonumenten bleven daarentegen veel langer in het landschap aanwezig, in sommige gevallen tot op heden.²⁵⁶⁸ Ze speelden nog lang een rol in de belevingswereld van mensen en werden bijvoorbeeld hergebruikt voor begraving in de heuvel, geïncorporeerd in latere grafvelden, ingericht als galgenheuvel (afb. 10.1) of, misschien juist opzettelijk geslecht. Het relatief snelle verdwijnen van erven uit het landschap staat overigens los van de herinnering aan erven. Mogelijk speelden verhalen over een verdwenen erf en haar bewoners nog lang een belangrijke factor (afb. 10.2).

Bewoningsdynamiek is op drie wijzen vast te stellen:

1. aan de hand van de bestaansduur van bewoningsplaatsen (plaatsvastheid);
2. aan de (veranderende) omvang en inrichting van bewoningsplaatsen gedurende hun bestaan;
3. aan de verplaatsing van bewoning binnen en tussen bewoningsplaatsen.²⁵⁶⁹

De eerste twee beschouwen we als primaire dynamiek, de verplaatsing van bewoning als secundaire dynamiek. De bestaansduur van een erf of nederzetting is vast te stellen aan de hand van de aanvang en het einde van de bewoning. Zo blijkt dat in de middeleeuwen kortdurig, middellang en lang bestaande bewoningsplaatsen voorkomen, met een bewoningsduur variërend van circa 75 tot 625 jaar. Ook laat-prehistorische bewoningsplaatsen blijken soms eeuwenlang in gebruik te zijn geweest.²⁵⁷⁰ Tegelijkertijd is er vaak een relatie tussen de bestaansduur en de inrichting van bewoningsplaatsen aanwijsbaar. In de middeleeuwen liggen op kortdurig bestaande bewoningsplaatsen bijvoorbeeld vaak éénledige nederzettingen, op langdurig bestaande vaak meerledige (afb. 10.3).

De omvang en inrichting van bewoningsplaatsen en de veranderingen daarin zijn vaak lastiger te bepalen. De 'interne' dynamiek door de tijd heen is bij elke bewoningsplaats anders. Met andere woorden, elke bewoningsplaats maakt haar specifieke geschiedenis door. In de vroege en volle middeleeuwen bijvoorbeeld, kunnen op één bewoningsplaats in een bepaalde fase meerdere gelijktijdige erven bestaan, terwijl er in een andere fase maar één erf bestaat. Ten slotte omvat bewoningsdynamiek de vraag wanneer bewoningsplaatsen in een landschap worden verplaatst.²⁵⁷¹ Uitgangspunt is dat voor het begin van een bewoningsplaats een andere, oudere bewoningsplaats elders lag. Na het einde van een bewoningsplaats lag een opvolgende bewoningsplaats ook weer elders. Daarnaast was er de mogelijkheid dat bewoning ophield te bestaan, of dat er uit een bestaande bewoningsplaats één of meerdere nieuwe ontstonden als gevolg van demografische groei. Bewoningsdynamiek op langere termijn bestaat dus uit een voortdurende reeks van keuzes voor de inrich-

²⁵⁶⁷ Roymans & Gerritsen 2002.

²⁵⁶⁸ Zie voor een recente studie Bourgeois 2013.

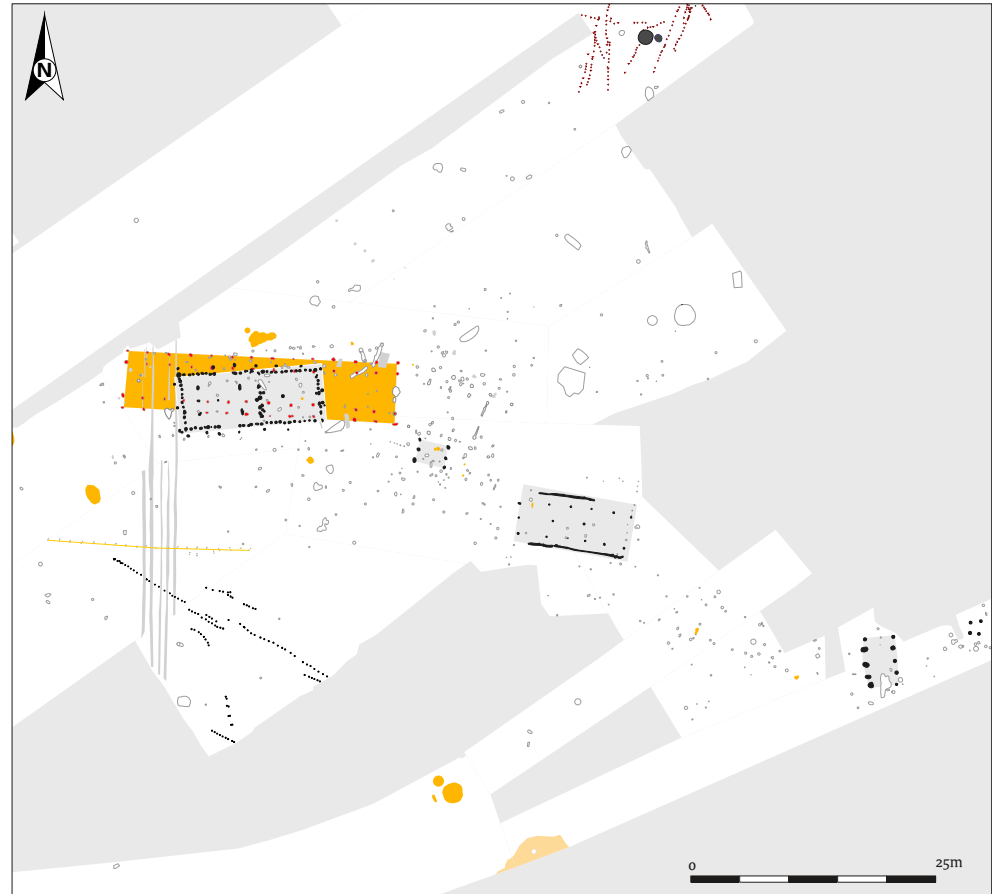
²⁵⁶⁹ Dit is het gevolg van enerzijds een natuurlijke demografische groei, anderzijds de binnenkomst en het wegtrekken van mensen van/naar elders.

²⁵⁷⁰ Voorbeelden zijn Oss-Ussen/-Noord; Someren-Waterdael en Best-Aarle/-Dijkstraten (zie ook hoofdstuk 6, o.a. paragraaf 6.5.5).

²⁵⁷¹ Vragen als *waarom* bewoning wordt verplaatst, hoe dat geschiedde en wat de sociale implicaties daarvan waren zijn ook belangrijk maar vallen grotendeels buiten deze studie. Dat geldt ook voor de vraag waarom men zich ergens *niet* vestigt.

Afb. 10.1 Twee voorbeelden van buiten en binnen het onderzoeksgebied van prehistorische grafheuvels die in (veel) latere perioden zijn hergebruikt. Boven: de bronstijdgrafheuvels van Beerse-Krommenhof (België) waar in de Merovingische en het begin van de Karolingische periode graven zijn aangelegd (in rood), zowel in als bij de heuvels (bron: Archeologische dienst Antwerpse Kempen). Onder: grafheuvel uit de midden-bronstijd te Oss-Zevenbergen die in de late middeleeuwen is ingericht als galgenheuvel en waar aan de voet enkele geëxecuteerden zijn begraven (in grijs) (bron: Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden).

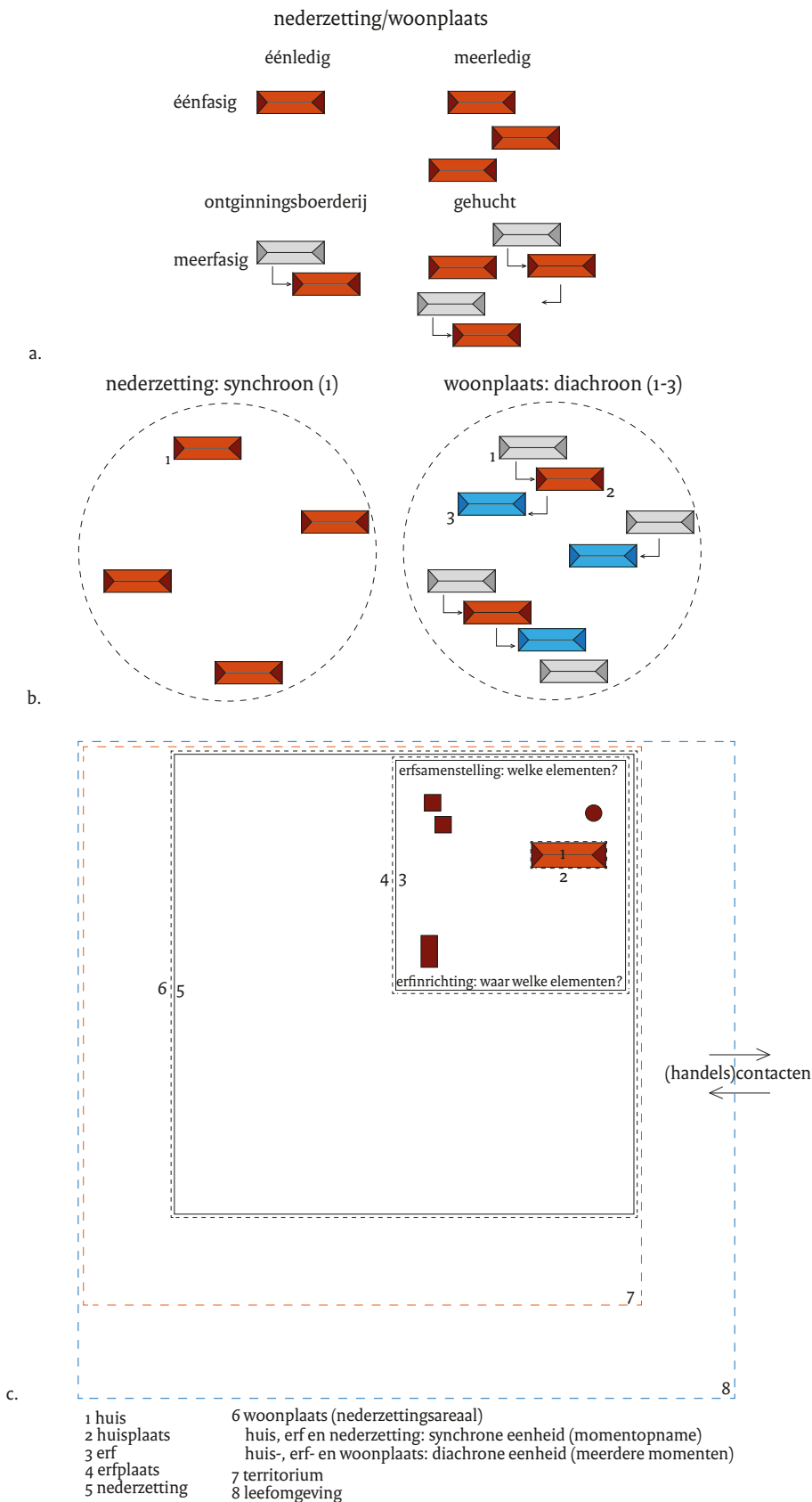
Afb. 10.2 Een vroege ijzertijderf (of erven) in Oss-Mikkeldonk ligt op exact dezelfde locatie als een veel ouder erf uit de midden-bronstijd-B. Het is de vraag of relictten van het oudere erf nog zichtbaar waren of dat er bijvoorbeeld sprake was van een 'herinnering' (naar: Fokkens *et al.* in voorbereiding).

ting van woon-, begraaf- en akkerplaatsen. Vanuit dit perspectief wordt bewoningsdynamiek mede bepaald door frequent terugkerende locatiekeuze(s).

Bewoningsdynamiek is dus een lastig te definiëren begrip, mede doordat het een ruimtelijke en een temporele dimensie heeft die beide afhankelijk zijn van en bepaald worden door meerdere factoren. Daarnaast gaan we uit van een sterke samenhang tussen de locaties van nederzettingen en grafvelden en locaties voor economische activiteiten, als bijvoorbeeld akkers en weilanden. Een belangrijk uitgangspunt bij de locatiekeuze voor veel agrarische nederzettingen is een bestaansconomie gebaseerd op een gemengd bedrijf. Een gemengd

bedrijf gebaseerd op runderteelt en ploeglandbouw wordt verondersteld vanaf het laat-neolithicum.²⁵⁷² In bepaalde latere perioden neemt de variatie in landbouw en veeteelt toe en gaan nederzettingen zich meer specialiseren. Locatiekeuze en bewoningsdynamiek werden mede bepaald door de behoefte aan ruimte voor de boerderij en het bijbehorende erf en de aanwezigheid van geschikte gronden voor akkers en weiden. Daarnaast speelden bij locatiekeuzen ook andere factoren een rol: relaties met bewoners van andere nederzettingen, een cultureel geaccepteerde min of meer vaste locatie voor het grafveld, belangrijke natuurlijke plaatsen, oudere relictten, grondbezit, nabijgelegen routes als bijvoorbeeld wegen of een rivier etc.

²⁵⁷² Fokkens 2005, 358-359.

Afb. 10.3 Gemodelleerde overzichten van de verschillende vormen van nederzetting en woonplaats (bewoningsplaats) (a/b) en de belangrijkste daarmee samenhangende terminologieën (c).

10.2.1 Erf en erfplaats, nederzetting en woonplaats

Om uitspraken te kunnen doen over locatiekeuze en bewoningsdynamiek is het essentieel om het ruimtelijke en temporele karakter van een erf en/of nederzetting in de verschillende perioden te karakteriseren. Als we beide fenomenen – erf en nederzetting – in het archeologisch databestand willen herkennen, moeten we weten wat de belangrijkste (erf)elementen zijn (erfsamenstelling) en hoe deze zich tot elkaar verhouden (erfinrichting). Is er bijvoorbeeld sprake van een ‘vaste’ inrichting en begrenzing van het erf? Voor de dynamiek moeten we weten wat de gebruiksduur van een erf is en hoe het karakter van het erf in de loop van de tijd verandert. We kunnen de vraag stellen of er wel altijd van erven gesproken kan worden. Pas als we erven en nederzettingen ruimtelijk en temporeel hebben bepaald kunnen we iets zeggen over de bewoningsdynamiek per periode, ook hoe deze (in de loop van de tijd) samenhangt met locatiekeuze(s). Belangrijk daarbij is het onderscheid in erf en erfplaats en nederzetting en woonplaats.²⁵⁷³ Erf en nederzetting zijn synchrone eenheden. Op een bepaald moment in de tijd is een erf of nederzetting ingericht. Erf- en woonplaats hebben een diachroon karakter. Op een bepaalde plaats kunnen in de loop van de tijd meerdere, opeenvolgende erven en/of nederzettingen hebben gelegen.

Omdat deze concepten zeer verschillend zijn vormgegeven in achtereenvolgens de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen is dit hoofdstuk verdeeld in verschillende stukken. In de volgende paragrafen wordt per periode ingegaan op de processen van locatiekeuze, de dynamiek die dat tot gevolg heeft gehad en verklaringen daarvoor. In de laatste paragraaf wordt ten slotte een beeld geschetst over een periode van drie millennia en de patronen die daarin zichtbaar zijn. Allereerst kijken we echter naar de ondergrond en de invloed die ze (mogelijk) heeft gehad op locatiekeuzes en de dynamiek van bewoning tussen 1500 v.Chr. en 1500 n.Chr. en naar de vegetatie als indicator voor bodemdegradatie.

²⁵⁷³ Deze begrippen zijn voor het eerst omschreven in Huijbers 2016b.

²⁵⁷⁴ Roymans & Gerritsen 2002, 384-385.

²⁵⁷⁵ Roymans & Gerritsen, 382.

²⁵⁷⁶ Roymans & Gerritsen 2002, 382-384.

²⁵⁷⁷ Spek 2004, 119.

10.3 Locatiekeuze en bewoningsdynamiek in relatie tot de ondergrond

Bodemkundige aspecten als grondsoort, bodemdegradatie en leemgehalte van de ondergrond worden traditioneel als belangrijke factoren voor locatiekeuze en bewoningsdynamiek beschouwd. De vestiging en de dynamiek van bewoning zouden daar in grote mate door worden bepaald. De veronderstelde contractie van bewoning op de leemrijke(re) zandgronden vanaf de midden-ijzertijd is daar een voorbeeld van (zie hoofdstukken 3 en 6). Het is echter de vraag of er in de verschillende perioden daadwerkelijk sprake is van een sterke relatie tussen bodem en bewoning. Wanneer, op welke bodems en in welke mate leidden antropogene en natuurlijke factoren tot secundaire podzolizatie? Is secundaire podzolizatie en de daarmee gepaard gaande veranderingen in de vegetatie van invloed op de locatiekeuze? In het bestaande beeld zou met name vanaf de geavanceerde ijzertijd sprake zijn van een contractie van bewoning op de meer leemhoudende bodems.²⁵⁷⁴ Ook de inheems-Romeinse bewoning zou zich concentreren op de meer leemrijke (met andere woorden: vruchtbaardere) bodems als gevolg van de uitputting door het Celtic field-systeem in de ijzertijd.²⁵⁷⁵ Daarnaast speelt een degradatie van bodems een rol in het verklaringmodel over de sterke afname van de bewoning op de zandgronden in de derde eeuw n. Chr.²⁵⁷⁶ Is dit daadwerkelijk het geval op basis van de (nieuw) verzamelde gegevens in oostelijk Noord-Brabant?

10.3.1 Bodemkundige aanwijzingen voor bodemdegradatie

De natuurlijke degradatie van dekzandbodems kan in oostelijk Noord-Brabant gelijkgesteld worden aan het podzoliseringsproces dat leidt tot primaire podzolen. Op leemarme zandbodems (< circa 10% leem) treedt dit proces altijd op, zelfs onder loofbosvegetaties met een relatief snel verterende en nutriëntrijke strooisellaag (zie paragrafen 3.4, 3.7.2, afb. 3.5).²⁵⁷⁷ Het proces wordt versneld door naaldbos- en heidevegetaties met een slecht verterende en bodemverzu-

rende strooisellaag. Door mensen geïnduceerde bodemdegradatie kan in de dekzandgebieden van oostelijk Noord-Brabant en op het Dekzand-eiland van Weert zijn veroorzaakt door een langdurige periode van exploitatie (overexploitatie) van het landschap. Het landschap wordt ontdaan van de natuurlijke vegetatie en ingericht met wei- en hooilanden en akkers. Het oogsten en/of begrazen van het land leidt tot een netto-afvoer van voedingsstoffen voor planten, die – indien niet gecompenseerd met voedingsstoffen uit de bodem of door bemesting van het land – leidt tot uitputting van de bodem. Roymans en Gerritsen presenteerden in 2002 een model voor veranderingen in de locatiekeuze voor bewoning in relatie tot veranderingen van de bodem dat al verschillende malen in voorgaande hoofdstukken aan de orde is gekomen. In de kern gaat dit model uit van het volgende:²⁵⁷⁸

1. een natuurlijke en zeer geleidelijke degradatie van zandbodems (leidende tot moderpodzolen) gedurende het mesolithicum tot midden-neolithicum;
2. een exploitatie van het landschap via het Celtic field-akkersysteem vanaf de midden-bronstijd, wat leidt tot arme, uitgeputte bodems in de late(re) ijzertijd;
3. bewoning die zich daardoor vanaf de late(re) ijzertijd steeds meer concentreert op de meer vruchtbare, leemrijke gronden.

De uitputting van de bodem wordt door Roymans en Gerritsen gekoppeld aan het fenomeen ‘secundaire podzolizatie’,²⁵⁷⁹ dat – gebaseerd op de bevindingen van Spek in het Drentse dekzandlandschap – vooral een rol speelt op de matig leemrijke bodems met een leemgehalte tussen circa 10% en 25%.²⁵⁸⁰ Moderpodzolen degraderen (verzuren) hier tot humuspodzolen. In hoofdstuk 3 is een secundaire podzol gedefinieerd als een dunne humuspodzol, waaronder nog een fossiele Bws-horizont van de oorspronkelijke moderpodzol (bruine bosgrond) aanwezig is. Een secundaire humuspodzol is in feite dus een nieuwe fase van bodemvorming, nádat een terrein is verlaten (na bijvoorbeeld een fase van beakkering). Bodemkundig is uiterst relevant dat secundaire podzolizatie pas zichtbaar wordt als uitgeputte bodems eeuwenlang niet meer geploegd worden: pas dan is namelijk voldoende tijd beschikbaar om een karakteristieke podzol-horizontdifferentiatie te ontwikkelen en te

herkennen. Met andere woorden, een gebied moet verlaten worden en voor lange(re) tijd niet (opnieuw) in gebruik worden genomen.

Secundaire podzolizatie?

Het bodemdegradatiemodel waarbij moderpodzolen door een Celtic field-landbouwsysteem geleidelijk zouden degraderen tot secundair gevormde humuspodzolen moet voor ons studiegebied in twijfel worden getrokken. Het is gebleken dat er macroscopisch geen bewijzen zijn dat onder akkerdekken begraven humuspodzolen in de mesoregio’s Kempisch Hoog, Roerdalslenk en Peel Blok zijn ontstaan vanuit bruine bosgronden (moderpodzolen). Fossiele Bws-horizonten onder de (veronderstelde secundair gevormde) humuspodzolen ontbreken veelal. De onder akkerdekken begraven humuspodzolen zijn vaak veel dikker dan de slechts 10 tot 15 cm dunne humuspodzolen die op de Celtic fields van Someren-Hoenderboom en Zeijen-Noordse Veld zijn waargenomen (zie paragraaf 3.8.2.).²⁵⁸¹ Primaire humuspodzolen zijn macroscopisch aangetoond op relatief arme gronden onder bronstijdgrafheuvels op grofzandige Maasterrassen op het Peel Blok en op de flanken van dekzandruggen en dekzandkoppen op diverse vindplaatsen (zie hoofdstuk 3, verschillende paragrafen). Overstoven primaire humuspodzolen in combinatie met struikheide als oorspronkelijke vegetatie komen bovendien al voor in het laat-mesolithicum en vroeg-neolithicum en vroeg in de bronstijd op de leemarme dekzanden, zoals bijvoorbeeld te Weert-Boshoverheide, Weerter- en Budeler Bergen en Uden-Slabroekse Heide.²⁵⁸² Ook de pollendiagrammen laten zien dat struikheide op arme bodems al in het meso- en neolithicum een, soms aanzienlijk, deel uitmaakte van de oorspronkelijke vegetatie, dus nog voordat redelijkerwijze gesproken kan worden van menselijke (over)exploitatie van het landschap (zie paragraaf 4.4.9).

De natuurlijke bodemdegradatie (‘primaire podzolizatie’) van de leemarme dekzandgronden was dus al ver gevorderd in de eerste fase van de bronstijd. De bodemvorming kan in die periode nog niet grootschalig beïnvloed zijn geweest door overexploitatie, laat staan door toepassing van een Celtic field-landbouwsysteem dat tot uitputting van bodems leidde. In de archeologische gegevens en de pollengegevens (o.a. paragraaf 4.2.2, afb. 4.2) zien we namelijk dat de dichtheid van bewoning en daarmee ook een

²⁵⁷⁸ Roymans & Gerritsen 2002, 378-387.

²⁵⁷⁹ Roymans & Gerritsen 2002, 374, 382.

²⁵⁸⁰ Spek 2004, 118-121.

²⁵⁸¹ De Ah-, E- en Bh(s)-horizonten zijn daarbij samen genomen.

²⁵⁸² Van Mourik et al. 2010, 2012a, 2012b; De heidepercentages lopen op tot 45%.

fase van sterke ontbossing en meer intensieve beakkering pas vanaf de midden-bronstijd B (op sommige locaties zelfs later) doorzet op de dekzandgronden.²⁵⁸³ Op de leemrijke dekzandgronden zien we vergelijkbare tendensen: bij veel opgravingen zijn op de flanken van dekzandruggen goed ontwikkelde, relatief dikke humuspodzolgronden onder de akkerdekken ontdekt, maar kan niet worden aangetoond dat deze uit moderpodzolen zijn ontstaan. Het laatste kan worden getoetst met micro-morfologisch onderzoek (welke humusvorm is aanwezig en is er sprake van een fossiele Bws-horizont?), of met bodemchemisch onderzoek, maar dergelijk onderzoek is in de bestudeerde meso-regio's vrijwel niet uitgevoerd. Secundaire podzolizatie van de bodem (als gevolg van door mensen geïnduceerde uitputting van de bodem) is dus niet aangetoond, hoewel dit vaak wel wordt aangenomen in de voor deze studie bestudeerde rapporten (zie hoofdstuk 3). Macroscopisch zijn fossiele moderpodzolen aangetoond op de leemrijke gronden te Veldhoven. Vergelijkbare gronden worden verondersteld voor de leemrijke gebieden als te Someren-Waterdael en het Dekzandeiland van Weert. In de depressies komen echter weer veldpodzolen (natte humuspodzolen) voor, waarvan niet aangetoond is of deze primair of secundair zijn. Micromorfologisch onderzoek in combinatie met OSL-dateringen (bijv. te Veldhoven-Zilverackers en Oerle-Zuid) heeft aangetoond dat de 'verbruinde Bws-horizont' in een aantal bodems in werkelijkheid een tot in de middeleeuwen geploegde akkerlaag blijkt te zijn (zie hoofdstuk 3). Ook te Nistelrode-Zwarte Molen is micro-morfologisch vastgesteld dat de 'natuurlijke verbruiningslaag' een oude middeleeuwse akkerlaag is (paragraaf 3.8.3). Deze is namelijk jonger dan de sporen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen die zich onder de akkerlaag aftekenen. Op deze locaties, waar aantoonbaar tot in de volle middeleeuwen geploegd is, komen dus wel oude, gehomogeniseerde akkerlagen voor, maar geen podzolhorizonten (behalve in de depressies) en ook geen secundaire podzolen. Voor deze gebieden is het dus eigenlijk onmogelijk om vast te stellen of de bodem uitgeput was aan het einde van de ijzertijd en of moderpodzolen degradeerden tot secundaire humuspodzolen.

10.3.2 Palynologische aanwijzingen voor bodemdegradatie

De belangrijkste indicator voor bodemdegradatie in pollendiagrammen is de mate van aanwezigheid van struikheidepollen. Struikheide komt van nature (vaak op relatief beperkte schaal) in ons land voor. Door toedoen van de mens, vanaf het neolithicum, heeft de plant zich in ons land flink uitgebreid. Dit blijkt onder andere uit pollenonderzoek aan oude bodemoppervlakken onder grafheuvels.²⁵⁸⁴ De struikheide kon zich uitbreiden toen voor de landbouw bos werd gekapt en de akkers na uitputting als weidegrond werden gebruikt. De uitbreiding van struikheide in de omgeving van nederzettingen en grafvelden in de pleistocene dekzandgebieden in ons land is een aanwijzing voor uitputting van de bodem in combinatie met toegenomen begrazingsdruk.²⁵⁸⁵ In afbeelding 10.4 zijn de percentages van struikheidepollen uit de waterkuilen, waterputten, greppels die in hoofdstuk 4 beschreven zijn zoveel mogelijk in chronologische volgorde gezet, waarbij de oudste monsters links op de X-as staan. Als we het voorkomen van struikheide in de pollenmonsters uit oostelijk Noord-Brabant als botanische indicator voor overexploitatie en bodemdegradatie beschouwen, dan kan het volgende worden geconcludeerd. Op het eerste gezicht, als we het gehele onderzoeksgebied beschouwen, biedt de grafiek een chaotisch beeld, waarin nauwelijks een ontwikkeling is te herkennen. De automatisch gegenereerde trendlijn (gestippelde lijn) loopt iets op.²⁵⁸⁶ Daaruit kan geconcludeerd worden dat in het studiegebied, gemiddeld genomen, sprake is van een iets toegenomen bodemdegradatie vanaf het laat-neolithicum tot de zestiende eeuw. Veelzeggender zijn echter de enorme afwijkingen die per locatie en per periode bestaan ten opzichte van de trendlijn. Dit betekent dat wanneer het studiegebied als geheel wordt beschouwd er nauwelijks sprake lijkt van een toename van bodemdegradatie, en dat binnen het studiegebied enorme verschillen bestaan in de mate van bodemdegradatie (en herstel). De verschillen blijken deels te maken te hebben met verschillen in exploitatievorm van de bodems. Zo werd het Romeinse grafveld in Someren-Waterdael vanaf de aanleg blijkbaar intensief begraasd waardoor de struikheide zich hier kon

²⁵⁸³ Tevens Van Mourik et al. 2012b.

²⁵⁸⁴ Casparie & Groenman-van Waateringe 1980; Doorenbos 2013.

²⁵⁸⁵ Bakker 2003, 220 en 222.

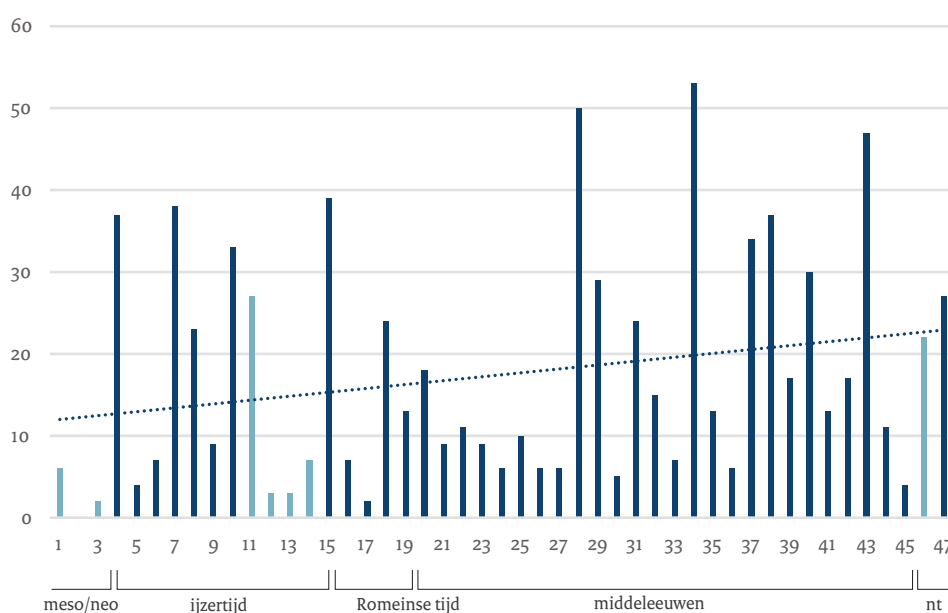
²⁵⁸⁶ Deze trendlijn is automatisch gegenereerd in Excel.

uitbreiden (paragraaf 4.3.2). Daarentegen werd het op een heideveld aangelegde grafveld bij Weert-Laarveld uit de midden-ijzertijd na de aanleg niet meer onderhouden, waardoor de heide plaats maakte voor meer bomen (paragraaf 4.4.4). Ook zien we op verschillende plekken een relatie tussen het voorkomen van struikhei en het aandeel van cultuurindicatoren, zoals in middeleeuws Someren (paragraaf 4.3.2). Anderzijds worden de verschillen veroorzaakt door variatie in de oorspronkelijke bodemvruchtbaarheid. In het Dommeldal, op het Peel Blok, bij Boxtel en ten zuidwesten van Weert was al vroeg in het neolithicum sprake van bodemdegradatie en uitbreiding van struikhei. Voor het Dommeldal, het Peel Blok, de omgeving van Boxtel, de Maaskant en het gebied ten zuidwesten van Weert staat vast dat struikhei daar al deel uitmaakte van de natuurlijke vegetatie op open plekken in het Atlantische bos (resp. hoofdstuk 3 en 4). Op deze locaties was dus een oorspronkelijke vegetatie van struikhei aanwezig, van waaruit de heide zich sneller kon uitbreiden dan op plaatsen waar van nature geen struikhei aanwezig was. Hier en daar is ook te zien dat de oorspronkelijke bodemvruchtbaarheid in het verleden blijkt hersteld. Zo

had struikhei rond Haaren (afb. 10.4: nrs. 11 en 33) en Someren (afb. 10.4: nrs. 10 en 32) in de ijzertijd een belangrijker aandeel in de vegetatie dan tijdens de volle middeleeuwen. Op deze plaatsen heeft de vruchtbaarheid van de bodem zich blijkbaar weer hersteld in de periode tussen de Romeinse tijd en de volle middeleeuwen, als we deze koppeling op die manier kunnen maken.

Boxtel en Heeswijk-Dinther (afb. 10.4: nrs. 7 en 8) laten in de midden-ijzertijd een belangrijk aandeel van struikhei zien, terwijl het aandeel ervan rond Eersel en Eindhoven (afb. 10.4: nrs. 5 en 6) in dezelfde periode, en voor de laatste regio (afb. 10.4: nr. 9) ook in de late ijzertijd, veel lagere waarden laat zien. Een belangrijke vraag was of in de Romeinse tijd sprake is geweest van een verdere degradatie van bodems (zie paragraaf 1.2.2 en hoofdstuk 7). Het aandeel struikhei wijkt niet significant af van dat wat we in de ijzertijd zien. Zowel vindplaatsen met een relatief groot aandeel (afb. 10.4: nrs. 15 en 18), als met een zeer klein aandeel (afb. 10.4: nrs. 16 en 17) komen voor.

De belangrijkste conclusie die op basis van het palynologisch onderzoek ten aanzien van de bodemdegradatie kan worden getrokken, is dat

Afb. 10.4 Percentages struikhei uit de in hoofdstuk 4 besproken waterputten, waterkuilen en greppels, voor zover mogelijk in chronologische volgorde gezet (oudste links) en voorzien van een automatisch gegenereerde trendlijn (stippellijn). Zie bijlage 10.1 voor de gebruikte vindplaatsen. In lichtblauw zijn de contexten weergegeven die niet exclusief aan één (sub)periode toegewezen konden worden.

elke ontwikkeling op dit gebied een combinatie is van natuurlijke bodemvruchtbaarheid (en de mogelijkheid tot herstel daarvan) en de intensiteit waarmee de bodem door de mens werd geëxploiteerd (inclusief wel of geen bemesting). Dit verklaart de grote verschillen die zowel in tijd als ruimte binnen het studiegebied voorkomen. In het aandeel struikheide op de onderzochte vindplaatsen is geen ontwikkeling te zien van een steeds sterker degraderend landschap gedurende de ijzertijd en Romeinse tijd. De mesoregio Peel Blok laat dit duidelijk zien. Op de locatie Nistelrode-Zwarte Molen is gedurende de vroege ijzertijd een aanzienlijk aandeel struikheide aanwezig (afb. 10.4: nr. 4) dat niet significant is gestegen in de Romeinse tijd (Uden-Noord nr. 15). Heide was op het Peel Blok al vóór het vroeg-neolithicum B aanwezig in percentages oplopend tot circa 45% (bijv. Schaijksche heide) zodat de struikheide-percentages hier niet één-op-één aan uitputting van de bodem door overexploitatie zijn te koppelen.²⁵⁸⁷ Verder komt in beide perioden op verschillende vindplaatsen een sterke variatie met vergelijkbare waarden voor. Pas in de volle en late middeleeuwen stijgen de waarden op sommige vindplaatsen tot boven de 50%, maar op andere vindplaatsen zijn ook dan weer zeer lage waarden aan te wijzen. Zowel synchroon als diachroon is er een grote variatie aan te wijzen. De algemene conclusie die hieruit naar voren komt is er een van sterke lokale variatie.

10.3.3 Bodemvruchtbaarheid en leemgehalte

De natuurlijke bodemvruchtbaarheid vormt een factor van belang.²⁵⁸⁸ Echter, in geen enkele van de voor deze studie bestudeerde rapporten zijn bodemchemische analyses gepresenteerd die het bodemvruchtbaarheidsniveau van de oorspronkelijke, uitgeputte bodems of de oude akkerlagen karakteriseren. Wel is het leemgehalte van de B- en C-horizonten van bodems in enkele microregio's gemeten (zie de waarden in de tabellen 3.1-3.8), maar dat geeft vooral indirecte aanwijzingen voor de bodemvruchtbaarheid van de niet-bewerkte ondergrond. In de microregio Veldhoven waren de B-horizonten iets leemrijker dan de C-horizonten.²⁵⁸⁹

Tussen leemarme en leemrijke sedimenten zijn verschillen in bodemvruchtbaarheid te verwachten, vanwege de nalevering van voedingsstoffen vanuit de klei- en siltfractie én vanwege een betere vochtvoorziening in droge perioden. Voor de bodemvruchtbaarheid op profielniveau zijn de geploegde bovengrond én de wortelzone waarin de gewassen geteeld worden het meest relevant. Dat betreft dus met name de begraven, prehistorische Ap- en Bw(s)-horizonten van de oorspronkelijke bodems onder de middeleeuwse akkerlagen. Voor deze horizonten zijn echter geen bodemchemische gegevens beschikbaar die geleidelijke bodemdegradatie of bodemregeneratie binnen één bodemprofiel of binnen een begrensde bodemkundige/geomorfolologische eenheid kunnen aantonen. Macroscopisch gezien is het bleke, vaalgrijze karakter van veel begraven Ap-horizonten (de prehistorische akkerlagen/cultuurlagen) de enige aanwijzing dat sprake kan zijn van bodemdegradatie door uitputting van de bodem. De bleke kleur zal vooral samenhangen met de oxidatie van organische stof door oudtijds ploegwerkzaamheden. In hoeverre dit ook de bodemvruchtbaarheid (beschikbaarheid van voedingsstoffen en vocht) heeft beïnvloed, is echter niet onderzocht.

Uit de locaties waar tijdens de Malta-onderzoeken de leemgehalten gemeten zijn, komt geen eenduidig beeld naar voren over de relatie tussen bodemgesteldheid en bewoning of beakkering: sommige (leem-)arme bodems zijn langdurig en min of meer continu bewoond en beakkerd (bijv. Nistelrode Zwarte Molen, Lieshout-Beekseweg, Lieshout-Nieuwenhof), terwijl sommige leemrijke bodems pas laat in cultuur werden gebracht en soms nog voor de Romeinse tijd alweer verlaten worden.²⁵⁹⁰ Verschillende voorbeelden wijzen op de grilligheid van de relatie tussen leemgehalte en bewoning:

1. op de locaties Haaren-Wijngaert III en -Centrumplan, waar matig leemrijk tot leemrijk zand wordt vermoed, is bewoning aangetoond in de ijzertijd en middeleeuwen, terwijl bewoning uit de Romeinse tijd ontbreekt;
2. op de leemrijke locaties Veldhoven-Sonder-vick Campus, Veldhoven-Habraken en Veldhoven-Schootackers ontbreekt bewoning uit de ijzertijd, Romeinse tijd én vroege middeleeuwen;

²⁵⁸⁷ Van Mourik *et al.* 2012b, 82.

²⁵⁸⁸ Bodemvruchtbaarheid wordt gezien als de beschikbaarheid van nutriënten en vocht voor planten.

²⁵⁸⁹ Kluiving *et al.* 2015, 144-147.

²⁵⁹⁰ Een belangrijke vraag is hoe de bodemvruchtbaarheid van deze akkerlagen op peil werd gehouden, met name in zones die aantoonbaar langdurig bewoond en bewerkt zijn geweest, maar die niet bijzonder vruchtbaar waren, zoals bij en rondom de vindplaats Nistelrode-Zwarte Molen.

3. op het leemrijke Dekzandeiland van Weert is bewoning aantoonbaar vanaf de late brons-tijd, terwijl op diverse locaties (Weert-Laar-veld, -WML-terrein, Nederweert-Merenveld) wel oudere of oudere én jongere bewoning voorkomt, maar bewoning uit de Romeinse tijd ontbreekt.

Secundaire podzolizatie of juist een leemrijke bodem is in de dekzandgebieden van oostelijk Noord-Brabant en Weert-Nederweert niet zonder meer de doorslaggevend factor bij de locatiekeuze van nederzettingen.²⁵⁹¹ Evenmin kan vastgesteld worden dat doorzettende bodem-degradatie tijdens de ijzertijd geleid zou hebben tot het verplaatsen van nederzettingen in de Romeinse tijd naar de leemrijke gronden. Weliswaar ligt het voor de hand dat juist de arme gronden in de loop van de tijd verlaten werden en dat de rijkere gronden langer in cultuur zullen zijn gehouden, maar bewoning komt in de Romeinse tijd zowel voor op leem-arme als leemrijke gronden in vrijwel dezelfde mate. Ook uit de voor dit onderzoek uitgevoerde inventarisatie blijkt dat in enkele microregio's de leemarme dekzandgronden en terrasafzettingen in cultuur blijven en dat daar sprake is van bewoningscontinuïteit tot ver in de Romeinse tijd.²⁵⁹² Hiddink neemt daarom aan dat het land-gebruik per microregio eerder opportunistisch zal zijn geweest.²⁵⁹³ men nam per microregio juist die gronden in gebruik of bleef die gronden bewerken (en misschien bemesten?) die de beste oogsten opleverden.²⁵⁹⁴

Huisplattegronden versus leemgehalte

Om verder inzicht te verkrijgen in de locatie-keuze van nederzettingen in relatie tot het leem-gehalte in de bodem in het dekzandgebied,²⁵⁹⁵ is voor acht perioden geïnteriseerd hoeveel plattegronden van hoofdgebouwen/huizen voorkomen op welk type gronden, ingedeeld naar leemgehalte (afb. 10.5).²⁵⁹⁶ De dataset die we hiervoor gebruiken bestaat uit 1137 huis-plattegronden.²⁵⁹⁷ Empirisch verkregen bodem-kundige informatie van de oorspronkelijke bodem ontbreekt echter in de meeste rapporten. Informatie over de siltigheid/lemigheid van de oorspronkelijke dekzandbodem (dus niet van akkerdekken of plaggendecken) is wel beschik-baar of te achterhalen.²⁵⁹⁸ Daarom is ten behoeve

van de indeling naar type grond een praktische indeling in drie categorieën gevolgd, die aansluit bij het model van Spek, te weten:²⁵⁹⁹

1. gronden met circa 0-10% leem (leemarm);
2. gronden met circa 10-25% leem (matig leem-rijk);
3. gronden met meer dan circa 25% leem (leem-rijk).

De acht perioden zijn gekozen op basis van de datering van herkenbare huisplattegronden in de opgravingen en sluit aan bij veelgebruikte indelingen in perioden in rapporten. Het gaat om de perioden neolithicum, (vroeg- en) midden-brons-tijd, late brons-tijd tot en met vroeg-ijzertijd, midden-ijzertijd tot late ijzertijd, late ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd, midden-Romeinse tijd en laat-Romeinse tijd, vroeg- middeleeuwen en tenslotte de periode volle en late middeleeuwen.²⁶⁰⁰

Na de indeling is op basis van de 1137 huisplatte-gronden per periode bepaald hoeveel huis-plattegronden voorkwamen per bodemcate-gorie en vervolgens wat het relatieve aandeel was per bodemcategorie (afb. 10.5). Dat heeft als voordeel dat nu voor de eerste keer huisplaatsen zijn afgezet tegen de bodemcategorie waarop zij voorkomen en dus daadwerkelijk iets over loca-tiekeuze voor een nederzetting kunnen zeggen. Een nadeel is dat grootschalige opgravingen die relatief veel huisplattegronden hebben opgele-verd, bijvoorbeeld het grote aantal middel-eeuwse huisplattegronden in Someren-Water-daël, het beeld sterk kunnen beïnvloeden.

Daarentegen zijn bijvoorbeeld in het leemrijke gebied Weert-Nederweert vrijwel geen huis-plattegronden bekend uit de periode late brons-tijd tot en met late ijzertijd, terwijl spiekers uit die periode hier wel veel voorkomen (zie hoofd-stuk 6). Het aandeel van huisplattegronden op het leemrijke dekzandeiland Weert-Nederweert is voor die periode dus juist ondervertegen-woordigd. We zijn ons er ook van bewust dat het aantal huizen beïnvloed kan zijn door herbouw van een huis op hetzelfde erf: in enkele opgra-vingen werden soms tot wel vier plattegronden over elkaar heen gevonden. In dat geval is elk huis als apart huis geteld, omdat immers bij herbouw opnieuw bewust is gekozen om op die locatie te blijven wonen: plaatsvastheid dus, die kan samenhangen met gunstige omstandig-

²⁵⁹¹ Het aangrenzende Maasdal en de Maaskant kunnen juist wel aantrekkelijk geweest zijn vanwege de vruchtbare gronden langs de Maas.

²⁵⁹² Bijvoorbeeld de locaties Laarbeek, Nistelrode-Zwarte Molen, Deurne-Groot Bottelsche Akker.

²⁵⁹³ Hiddink 2015, 35-36.

²⁵⁹⁴ Men zal voor veeteelt vooral naar weidegrond hebben gekeken. Een nederzetting kan zich ook gericht hebben op een andere vorm van productie, zoals de teelt van groenten of fruit, maar denk ook aan het winnen van bepaalde grondstoffen.

²⁵⁹⁵ Omdat de Maasdalgronden een andere geologische ontstaansgeschiedenis hebben en van nature veel leemrijker zullen zijn dan dekzandgronden, zijn de huisplattegronden op leemhoudende rivierkleigronden niet meegeteld (bijv. regio Cuijk en Boxmeer).

²⁵⁹⁶ Plattegronden van bijvoorbeeld grotere bijgebouwen of spiekers zijn dus niet meegeteld.

²⁵⁹⁷ Dat zijn uiteraard niet alle huisplattegronden die ooit in oostelijk Noord-Brabant opgegraven zijn.

²⁵⁹⁸ Waar metingen van leemgehalte beschikbaar waren zijn deze gevolgd. Waar deze niet beschikbaar waren is gekeken naar bodemkaarten, booronderzoekgegevens en beschrijvingen van profielen. Gronden met zwak siltig zand (Zs1) zijn ingedeeld bij de categorie leemarm (0-10% leem); gronden met matig siltig zand (Zs2) zijn ingedeeld bij de categorie matig leemrijk (10-25% leem); gronden met hoger siltpercentage zijn ingedeeld bij leemrijke gronden. We zijn ons er van bewust dat dit een generalisatie van de werkelijkheid geeft, omdat leemgehaltes lokaal kunnen variëren.

²⁵⁹⁹ Spek 2004, 119.

²⁶⁰⁰ Voor de dataset van 1137 huisplattegronden is uitgegaan van de oorspronkelijke interpretaties van de opgravers, omdat het in dit kader ondoenlijk is alle huisplattegronden opnieuw te bekijken op juistheid van bijvoorbeeld een typologische datering. Indien huisplattegronden niet exact te dateren waren, is gekozen om ze toe te kennen aan de oudste periode. Voorbeeld: een plattegrond die in het rapport een datering midden-ijzertijd of late ijzertijd meekreeg, is ondergebracht in de categorie midden- tot late ijzertijd. Een plattegrond met een datering 'late ijzertijd' daarentegen is ondergebracht in de categorie late ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd. Huizen met een zeer brede of onzekere datering (bijv. 'ijzertijd') zijn niet meegenomen in de dataset.

heden ter plaatse. We zullen de relatieve aandelen dus vooral interpreteren als een lange-termijn ontwikkeling, temeer ook omdat de indeling naar periode toch min of meer arbitrair is en het aantal jaar per periode niet even lang is: de midden- tot late ijzertijd en de vroege middeleeuwen bevatten enkele eeuwen, terwijl de late bronstijd tot en met de vroege ijzertijd een langere periode omvat.

In afbeelding 10.5 is duidelijk te zien dat het aantal huisplattegronden (aangegeven boven de cirkeldiagrammen als $n = x$) toeneemt in de loop van de tijd, met een uitzondering in de vroege middeleeuwen. Dat lijkt het effect te zijn van toegenomen bevolkingsdichtheid in het studiegebied. Voor het neolithicum geldt dat 100% van de huisplattegronden op leemrijke grond ligt, maar dat is in dit geval (te) weinig indicatief omdat het uitsluitend de huisplattegronden van waarschijnlijk één nederzetting betreft, te weten Veldhoven-Habraken en het naburige Oerle-Zuid.²⁶⁰¹ Voor de periode (vroege bronstijd tot en met) midden-bronstijd zijn 40 plattegronden in de dataset opgenomen, die al meer over de verschillende bodemcategorieën verdeeld zijn: 47% komt voor op matig leemrijke gronden, 25% op leemrijke gronden en 28% op leemarme gronden. Hierbij moet worden aangetekend dat het grote aantal midden-bronstijd plattegronden het beeld sterk bepaalt op matig leemrijke gronden (Son en Breugel-Ekkersrijt met zeven stuks) en voor leemrijke gronden (Veldhoven-Habraken met negen stuks).²⁶⁰² Voor de periode late bronstijd tot en met vroege ijzertijd beschikken we in de dataset over 65 huisplattegronden. Ongeveer de helft is aangetroffen op leemarme gronden, ongeveer een derde op matig leemrijke gronden en de resterende 18% op leemrijke gronden. Het aantal vindplaatsen is vrij talrijk, zodat geen enkele vindplaats het beeld sterk beïnvloedt. Het is opmerkelijk dat zoveel huizen op leemarme gronden liggen. Voor de periode midden-ijzertijd tot late ijzertijd beschikken we over 93 huisplattegronden. Een derde van de huizen staat op leemarme gronden, 38% op matig leemrijke gronden en 29% op leemrijke gronden. Het aandeel van huizen op zowel de matig leemrijke gronden als op leemrijke gronden is dus iets toegenomen ten opzichte van de late bronstijd/vroege ijzertijd. Tegelijkertijd is sprake van een min of meer evenredige verspreiding over de drie onder-

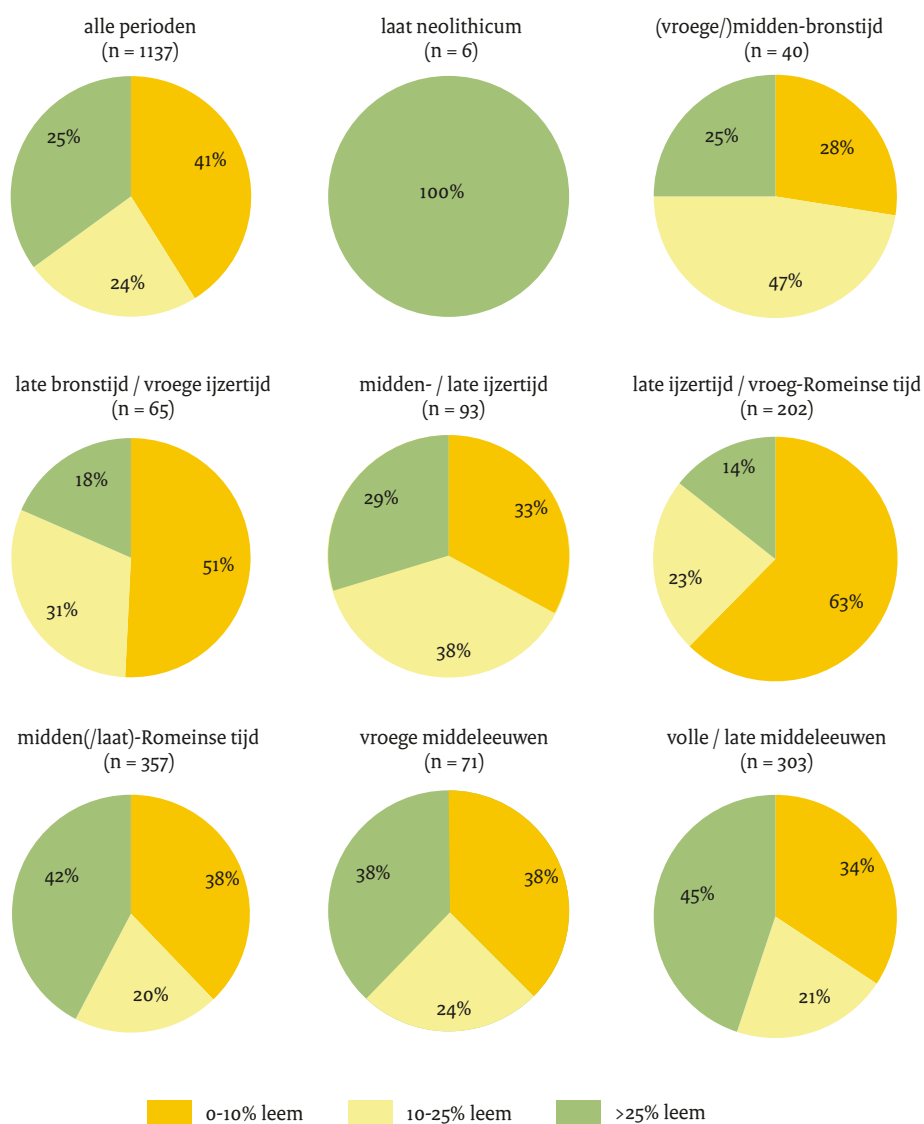
gronden. In alle bodemcategorieën komen vindplaatsen met veel huizen voor, zodat we voorzichtig kunnen spreken van een lichte voorkeur voor meer leemrijke gebieden ten opzichte van de periode ervoor. Voor de periode late ijzertijd tot en met vroeg-Romeinse tijd beschikken we over 202 huisplattegronden. In die periode ligt maar liefst 63% van de huisplattegronden op leemarme gronden, 23% op matig leemrijke gronden en 14% op leemrijke gronden. Er zijn geen vindplaatsen met veel huizen die het relatieve aandeel sterk beïnvloeden. Het aandeel huizen op leemarme gronden is dus toegenomen en op leemrijke gronden iets afgenomen ten opzichte van de periode daarvoor. Voor de periode midden-Romeinse tijd tot en met laat-Romeinse tijd beschikken we in de dataset over 357 huisplattegronden, waarvan er overigens geen zonder meer tot de laat-Romeinse tijd te rekenen is.²⁶⁰³ Van deze huizen ligt 38% op leemarme gronden, 20% op matig leemrijke gronden en 42% op leemrijke gronden. Het percentage op de leemrijke gronden is toegenomen en dat van de leemarme afgenomen. Op alle bodemcategorieën liggen vindplaatsen met grote aantallen huisplattegronden. Het aantal woonplaatsen dat 30 of meer huisplattegronden heeft opgeleverd is juist voor deze periode het grootst (3x). Overigens is het aantal woonplaatsen op de leemarme en leemrijke gronden nu vrijwel gelijk. Voor de vroege middeleeuwen zijn 71 huisplattegronden in de dataset opgenomen. De verdeling over de bodemcategorieën is vrijwel gelijk aan die van de periode ervoor: 38% op de leemarme gronden, 24% op de matig leemrijke gronden en 38% op de leemrijke gronden. Er is dus geen verandering te zien ten opzichte van de midden- tot en met laat-Romeinse tijd. Voor de volle en late middeleeuwen beschikken we over 303 huisplattegronden in de dataset, waarvan alleen het leemrijke gebied Someren-Waterdael III al 79 stuks telt.²⁶⁰⁴ Zonder die vindplaats zou de verdeling 46% zijn op leemarme gronden, 28% op matig leemrijke gronden en 26% op leemrijke gronden. Mét Someren-Waterdael III is de verdeling echter 34% op leemarme gronden, 21% op matig leemrijke gronden en 45% op leemrijke gronden. Met Someren-Waterdael zien we in de volle en late middeleeuwen dus vergelijkbare verhoudingen van huisplattegronden als in de midden- tot laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen.

²⁶⁰¹ Van Kampen & Van den Brink 2013; Hissel 2012.

²⁶⁰² De Jong & Beumer 2011; Van Kampen & Van den Brink 2013.

²⁶⁰³ Zie Heeren 2015 voor de ontvolking van Zuid-Nederland en Noord-België en het ontbreken van (opgegraven) nederzettingen uit de late derde en vierde eeuw.

²⁶⁰⁴ De Boer & Hiddink 2012.

Afb. 10.5 Procentuele verdeling van 1137 huisplattegronden uit oostelijk Noord-Brabant per periode van neolithicum tot late middeleeuwen naar ligging op leemarme gronden (circa 0-10% leem), matig leemrijke gronden (circa 10-25% leem) en leemrijke gronden (meer dan 25% leem).

Contractie op leemrijke bodems?

‘Contractie van bewoning’ op de leemrijke gronden in de latere ijzertijd en Romeinse tijd houdt als bewoningsmodel voor oostelijk Noord-Brabant als geheel, geen stand. In de periode late ijzertijd-vroeg-Romeinse tijd is het percentage huisplattegronden op de leemarme gronden volgens deze studie juist het hoogst van alle perioden (afb. 10.5). In de midden-Romeinse tijd is het percentage plattegronden op de leemrijke gronden toegenomen, maar dit aandeel is in die periode niet veel hoger dan dat op de

leemarme gronden. In alle onderscheiden perioden bevinden de nederzettingen zich dus zowel op leemarme, matig leemrijke en leemrijke gronden.

Op basis van een inventarisatie van huisclusters op verschillende bodemtypen concluderen Woltuis & Arnoldussen voor de zandgronden van Drenthe en Noord-Brabant gezamenlijk dat ‘de bewoning aan het begin van de ijzertijd intensiever was op de leemrijkere gronden en dat de bewoning in de late ijzertijd intensiever is op de leemarme gronden’.²⁶⁰⁵ Hiddink en Renes

²⁶⁰⁵ Woltuis & Arnoldussen 2015, 181-182.

Die studie laat zien dat op de Pleistocene gronden van Drenthe en Noord-Brabant gezamenlijk, weinig huizen uit de vroeger en midden-ijzertijd voorkomen op de leemarme gronden en véél meer op de matig leemrijke en zeker de leemrijke gronden. Als we in onze studie de gegevens uit *alleen* oostelijk Noord-Brabant in de late bronstijd-vroeg ijzertijd beschouwen is dat beeld anders. Woltuis & Arnoldussen komen voor de periode late ijzertijd-vroeg Romeinse tijd op veel meer huizen op de matig leemrijke gronden dan op de leemrijke en vrijwel geen op de leemarme (2015, 181, afbeelding 4). Ook dat beeld wijkt dus af.

hebben een vergelijkbaar standpunt op basis van onder andere het onderzoek te Lieshout-Beekseweg,²⁶⁰⁶ dat bevestigd werd in Lieshout-Nieuwenhof en Deurne-Groot Bottelsche Akker.²⁶⁰⁷ De bewoningsdichtheid was volgens hen op het relatief vruchtbare Dekzandeiland van Weert-Nederweert in de Romeinse tijd zelfs lager dan die in de leemarme microregio Laarbeek.²⁶⁰⁸

Ten slotte moet nog gewezen worden op het feit dat slechts in zeer weinig onderzoeksrapporten aandacht is besteed aan de invloed van mogelijke paleohydrologische veranderingen in het landschap op de locatiekeuze. Toenemende ontbossing gedurende de bronstijd-ijzertijd en een koeler en natter klimaat tijdens de ijzertijd heeft aantoonbaar bijgedragen aan stijgende grondwaterstanden, bijvoorbeeld op het Dekzandeiland van Weert en op het Peel Blok.²⁶⁰⁹ Zolang die factor niet wordt meegewogen in het landschapsonderzoek, is het riskant om de verplaatsing van nederzettingen/huisplattegronden te koppelen aan veranderingen in de bodemvruchtbaarheid (die bovendien vaak niet gemeten is, maar uitsluitend indirect is gereconstrueerd op basis van de leemgehalten van bodems). Het gebrek aan huisplattegronden in de Romeinse tijd en middeleeuwen in het moerasgebied van de microregio Peelvenen bij Asten-Deurne is in dit verband veelzeggend: de toenemende vernatting en veengroei daar heeft overduidelijk geleid tot het mijden van dat gebied voor bewoning. Op micro-regionale schaal kan toenemende vernatting in het dekzandlandschap geleid hebben tot clustering van bewoning in de Romeinse tijd op de hoogste delen,²⁶¹⁰ maar omdat dat aspect in veel opgravingen niet onderzocht is, blijft dat een hypothese.

Voor wat betreft de invloed van bodemkundige aspecten en vegetatie op locatiekeuze en bewoningsdynamiek kunnen we dus stellen dat deze een veel minder evidente rol spelen dan tot op heden werd verondersteld. Ontwikkelingen en veranderingen van bodem en vegetatie, voor zover deze zijn onderzocht, vormen geen bruikbare verklaring voor patronen op het gebied van locatiekeuze en bewoningsdynamiek en daarmee samenhangende demografische ontwikkelingen. Hoogstens op lokaal niveau is sprake van bewoning die daadwerkelijk verschuift van leemarme(re) gronden naar leemrijke(re) gronden.

10.3.4 Bomen, openheid van het landschap en regeneratie van bodems en vegetatie

De vraag of er regeneratie van bodems en vegetatie optrad in perioden met demografische teruggang (zie hoofdstuk 1) valt uiteen in twee deelvragen:

1. welke periode(n) werd(en) gekenmerkt door demografische teruggang?
2. trad daarin regeneratie van bodems en vegetatie op, en zo ja: in welke mate en op welke tijdschaal en ruimtelijke schaal?

De enige aantoonbare periode met duidelijke demografische teruggang in het onderzoeksgebied is de laat-Romeinse tijd (zie hoofdstuk 7 en hieronder). Verklaringen voor deze teruggang in het laatste kwart van de derde eeuw in het riviereengebied en Zuid-Nederland grijpen voorname-lijk terug op politieke oorzaken.²⁶¹¹ Er zijn in elk geval geen aanwijzingen om de demografische teruggang in oostelijk Noord-Brabant te verklaren uit bodemkundige oorzaken (zie hoofdstuk 3 en 7).

In hoeverre bodems en vegetatie tijdens de bevolkingsteruggang in en direct ná de laat-Romeinse tijd konden regenereren, kan voor het aspect vegetatie wél en voor het aspect bodem niet op basis van empirische gegevens beantwoord worden. Regeneratie van vegetatie is bijvoorbeeld aangetoond in het pollendiagram van Boxmeer/Heijen op grond van hogere waarden voor de boompollen in de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen.²⁶¹²

Deze waarden wijzen op herstel van de (dichtheid van) bossen. Regeneratie van bodems impliceert dat de bodem eerst uitgeput moet zijn, ofwel sterk verarmd aan voedingsstoffen voor planten, alvorens weer vruchtbaarder te worden door bijvoorbeeld een langdurige braakperiode. In paragraaf 10.3.3 is al aangegeven dat hiervoor geen empirische gegevens beschikbaar zijn. In afbeelding 10.6 zijn de boompollenpercentages uit de waterkuilen, waterputten en greppels die in hoofdstuk 4 beschreven zijn in chronologische volgorde gezet, waarbij de oudste monsters links op de X-as staan. Wanneer we het aandeel van het boompollen als indicator van de openheid van het landschap beschouwen, dan kan het volgende worden geconcludeerd.

²⁶⁰⁶ Hiddink & Renes 2007, 151.

²⁶⁰⁷ Lieshout: Hiddink 2005; Deurne:

Hiddink 2008.

²⁶⁰⁸ Hiddink & Renes 2007, 151.

²⁶⁰⁹ Van Mourik *et al.* 2012a, 84, 86 en 87; 2012b, 80 en 82.

²⁶¹⁰ Zie bijv. Van der Weerden & Brouwer 2015, 242.

²⁶¹¹ Zie bijvoorbeeld Heeren 2015; Roymans & Heeren 2017, 1-7.

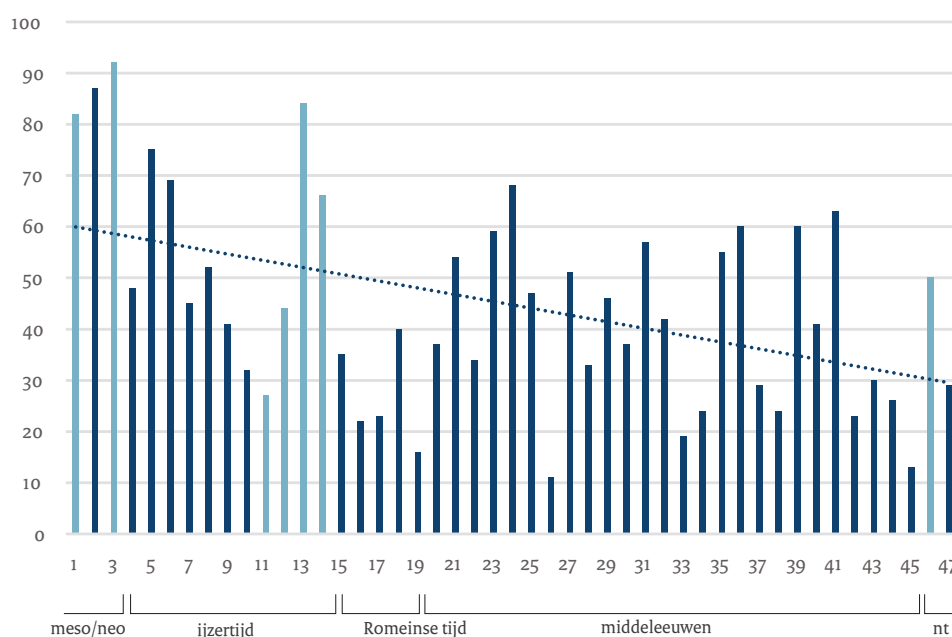
²⁶¹² Kalis *et al.* 2008; hoofdstuk 4, paragraaf 4.4.2, deze publicatie.

Ook deze grafiek biedt, net als die van struikhei, bij eerste beschouwing een chaotische aanblik, maar de trend (gestippelde lijn) is iets duidelijker dan de trend in afbeelding 10.4. In het studiegebied als geheel neemt de openheid van het landschap dus toe. In veel kleinere en grotere pollenprofielen is te zien dat in de loop van de tijd steeds meer bomen uit het landschap verdwijnen om plaats te maken voor weidegrond, hooiland en akkers. De hoogste boompollenpercentages zijn aangetroffen in de vroege prehistorie. In de jongere perioden bestaan lokaal grote verschillen in landschapsopenheid. Deels hebben deze te maken met verschillen in nederzettingspatroon (Merovingisch en Karolingisch Oerle, afb. 10.4-6: nrs. 19 en 20). Voor een ander deel hebben de verschillen te maken met het feit dat op sommige locaties vóór de ontginningen tijdens de volle middeleeuwen sprake was van bosherstel, door een minder intensief gebruik van het landschap, zoals ook in bovengenoemd pollen-diagram. Zo kunnen de hoge percentages boom-pollen in de middeleeuwen in bijvoorbeeld Eersel, Sterksel, Someren en Best verklaard worden (resp. 10.6, nrs. 27, 41, 32, 35).

10.4 De late prehistorie (1500 v.Chr. - begin jaartelling)

Het bestaande nederzettingsmodel en de demografische dynamiek voor de late(re) prehistorie is in belangrijke mate gebaseerd op de veronderstelling dat in de laatste eeuwen van de ijzertijd sprake zou zijn van een contractie van bewoning op de meer leemhoudende bodems. Samen met het model van zwervende erven bepaalde dit ons beeld van bewoning in de periode middenbronstijd B tot en met de ijzertijd. De belangrijkste onderzoeksvragen voor deze periode (hoofdstuk 1) waren daar dan ook van afgeleid:

1. is het model dat in de loop van de ijzertijd sprake was van een contractie van de bewoning op de meer leemhoudende bodems houdbaar? Is secundaire podzolering van invloed op de locatiekeuze? Wanneer, op welke bodems en in welke mate leidden antropogene en natuurlijke factoren tot secundaire podzolering en veranderende vegetaties?

Afb. 10.6 Percentages boompollen uit de in hoofdstuk 4 besproken waterputten, waterkuilen en greppels in chronologische volgorde gezet (oudste links) en voorzien van een automatisch gegenereerde trendlijn (stippellijn). In lichtblauw zijn de contexten weergegeven die niet exclusief aan één (sub)periode toegewezen konden worden.

2. wat is het karakter van erven in deze periode? Waar ligt het begin van de ontwikkeling van het zwerfende erven-systeem? Zijn er verschillen in het systeem van huisverplaatsingen tussen de midden-bronstijd en urnenveldentijd?

10.4.1 Locatiekeuzes voor erf en nederzetting, graf en grafveld, akkers en cultusplaats

Het aantal vindplaatsen in oostelijk Noord-Brabant uit de periode 3000-1500 v.Chr. is nog steeds bescheiden en er valt dan ook weinig te zeggen over het karakter van de bewoning. In een recente studie voor heel Nederland omschrijven Fokkens *et al.* de bewoners uit deze periode als boeren die jacht op wild en vogels en visserij nog niet hadden opgegeven.²⁶¹³ Voor oostelijk Noord-Brabant zal dat niet anders zijn geweest. Als we kijken naar de locatiekeuze dan valt op dat de weinige vindplaatsen uit de periode laat-neolithicum tot midden-bronstijd A voornamelijk op de leemrijke(re) bodems langs de holocene Maas of voorlopers daarvan in de mesoregio's Maasdal en de Maaskant liggen. Van deze vindplaatsen is alleen in Boxmeer-Sterckwijk, gelegen op een terrasrestrug, een huisplattegrond gevonden.²⁶¹⁴ In andere mesoregio's is het aantal vindplaatsen uit deze periode zeer beperkt. In de uitgestrekte Roerdalslenk zijn drie vindplaatsen met aardewerkdeposities gevonden en twee vindplaatsen met respectievelijk vier en één huisplattegrond(en). In het geval van Veldhoven-Habraken is evident sprake van een meerasige en mogelijk zelfs meerledige woonplaats (afb. 10.7). Voor Oerle-Zuid is dat moeilijker te bepalen. Er lijkt sprake van een éénfasige, éénledige woonplaats.²⁶¹⁵ Beide vindplaatsen liggen in het stroomopwaartse deel van een beekdal in een (leemrijk) dekzandgebied. De vestiging van (grotendeels) agrarische gemeenschappen aan het eind van het neolithicum zorgt voor een geleidelijke uitbreiding van de open gebieden in de beboste landschappen van oostelijk Noord-Brabant. Het is daarbij belangrijk om te beseffen dat primaire podzoliatie en natuurlijke heide-voorkomens toen al algemener verspreid waren dan tot nu toe is aangenomen.²⁶¹⁶ Vroege heide-voorkomens zijn niet per definitie door mensen geïndu-

ceerd, zeker niet op de arme gronden op Jong Dekzand II (zie hoofdstukken 3 en 4). Of deze natuurlijke heide-voorkomens de locatiekeuze van de vroegste boeren beïnvloedden is niet vast te stellen, ook niet voor latere perioden.

Nederzettingen en grafvelden

In de late prehistorie is slechts een relatief gering aantal topografische fenomenen terug te vinden in het rurale landschap van oostelijk Noord-Brabant. Naast nederzettingen zijn dat grafvelden, cultusplaatsen, activiteitenzones, waar- onder akkers en weilanden, en natuurlijke plaatsen.²⁶¹⁷ Vanaf circa 1500 v.Chr. worden met name de hogere en drogere delen van het landschap (herhaaldelijk) opgezocht voor de aanleg van nederzettingen én grafvelden die, daar waar ze beide zijn onderzocht, niet ver van elkaar af blijken te liggen.²⁶¹⁸

De vindplaatsen uit de midden-bronstijd B met huisplattegronden liggen in de mesoregio's Kempisch Hoog, Roerdalslenk en Peel Blok op dekzandkoppen of -ruggen. Gelijkijdige vindplaatsen in Cuijk – hier zijn geen huisplattegronden gevonden – liggen op een (rivierduin op een) terrasrestrug. Dat geldt ook voor de vindplaatsen in Boxmeer. Op de rand van het Maasdal ten slotte vinden we bewoning uit de midden-bronstijd B op een dekzandkop te Engelen, vergelijkbaar met de in het pre-Malta-tijdperk opgegraven vindplaatsen in Oss.²⁶¹⁹ Nederzettingen uit de late bronstijd en met name de verschillende fasen in de ijzertijd zijn wijdverspreid in oostelijk Noord-Brabant en treffen we aan op de dekzandruggen en -koppen, terrasrestruggen en lage rivierduinen. In de mesoregio's Maasdal en Maaskant vormen de koppen van dekzandvlakten, de terrasrestruggen (al dan niet met laag rivierduin), de kronkelwaarden en de hogere oeverwallen, al dan niet afgedekt met een dek van holocene klei of een post-Romeins zanddek, aantrekkelijke plekken in het landschap. Veel van de leemrijke bodems op holocene stroomgordels en terrasrestruggen, al dan niet afgedekt met rivierduinen blijven langdurig bewoond in de ijzertijd.²⁶²⁰ Op het (zeer) leemrijke Dekzandeiland van Weert ontbreekt vooralsnog de bewoning uit de periodes tot en met de midden-bronstijd B. De eerste aanwijzingen voor bewoning dateren uit de late bronstijd en met name de vroege ijzertijd. Op enkele locaties loopt de bewoning door tot in de Romeinse tijd. Op de lokale voorko-

²⁶¹³ Fokkens *et al.* 2017.

²⁶¹⁴ Zuidhoff *et al.* 2015, 96.

²⁶¹⁵ Veldhoven-Habraken en Veldhoven-Oerle-Zuid; Van Kampen 2015; Hissel 2012.

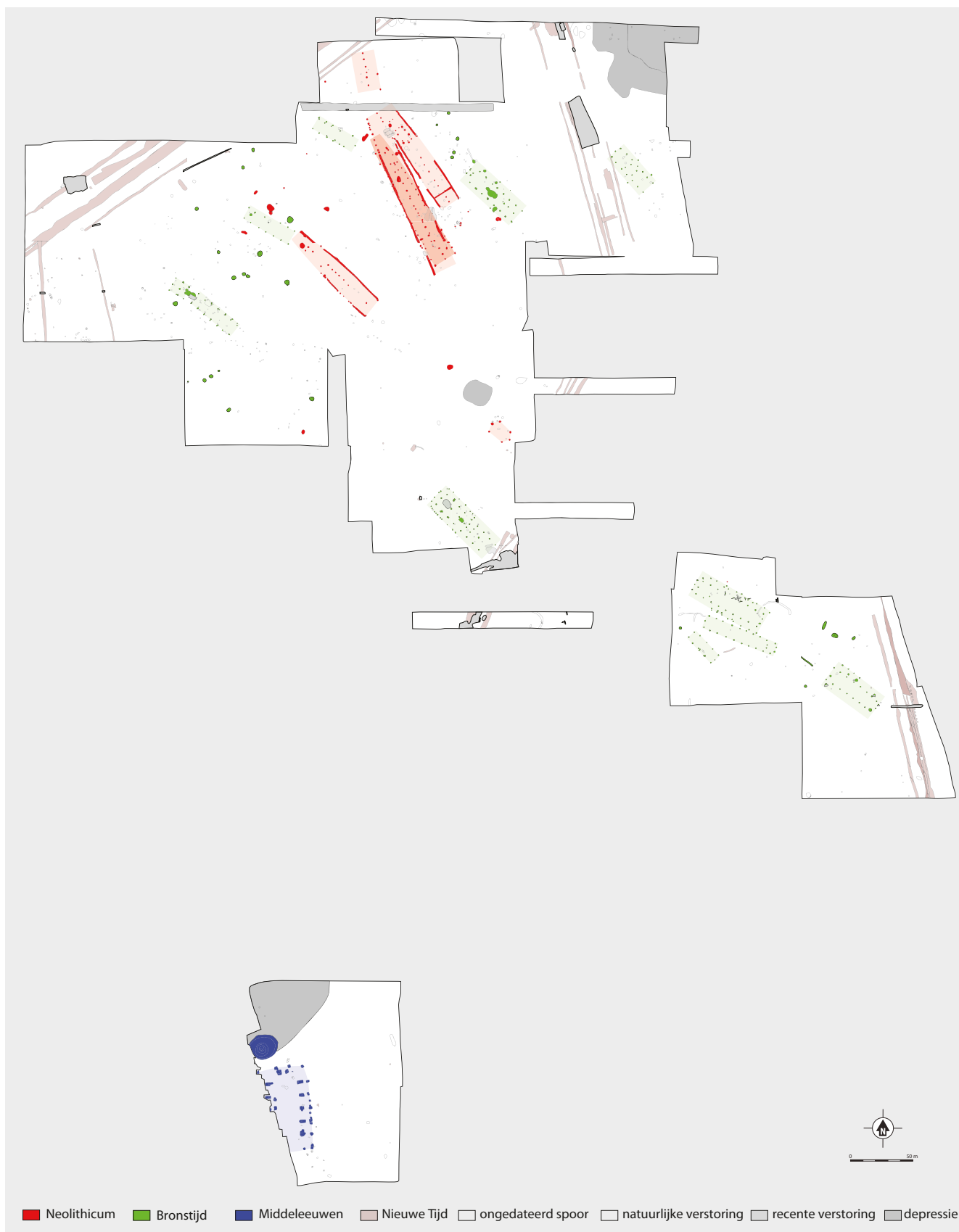
²⁶¹⁶ Groenman-Van Waateringe & Spek 2016.

²⁶¹⁷ Natuurlijke plaatsen in de betekenis *natural places* zoals dat is o.a. geformuleerd door Bradley 2000.

²⁶¹⁸ Voorbeelden zijn Oss-Ussen, Someren-Waterdael en Boxmeer-Sterckwijk.

²⁶¹⁹ De Koning & Vaars 2003; Fokkens *et al.* in voorb.

²⁶²⁰ Bijvoorbeeld Boxmeer-Sterckwijk: Blom & Van der Velde 2015; Cuijk-De Nielt: Habermehl & Van Renswoude 2017.

Afb. 10.7 De laat-neolithische woonplaats bij Veldhoven-Habraken bestaat uit minimaal vier huisplattegronden. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen of deze plattegronden (en een dergelijke nederzetting) typerend zijn voor deze periode. Opvallend is het feit dat zich op dezelfde locatie eeuwen later een nederzetting uit de midden-bronstijd-B ontwikkelt. In de middeleeuwen is de locatie opnieuw bewoond (bron: Van Kampen 2015, kaartbijlage 1, aangepast).

mens van leemarm Jong Dekzand II ten zuidwesten van Weert komen in het neolithicum al primaire podzolen voor en ontbreekt bewoning jonger dan het begin van de midden-ijzertijd. Dat gebied kent – net als het Peel Blok – overigens ook een periode van vernatting tijdens de midden- tot late ijzertijd (hoofdstuk 3). Ten slotte is er sprake van een duidelijke (ruimtelijke) relatie tussen nederzetting en grafveld. De meeste grafvelden liggen dan ook op overeenkomstige locaties in het landschap. Uitzonderingen zijn de grafvelden Oss-Zevenbergen en Uden-Slabroekse Heide die aangelegd zijn op al bestaande open stuifzand- en heidegebieden.²⁶²¹ Over de temporele relatie tussen beide fenomenen is weinig bekend, mede omdat chronologieën in veel rapporten niet uitputtend genoeg zijn uitgewerkt. Meer algemeen kunnen we stellen dat (sociaal-)culturele factoren ontegenzeggelijk een belangrijke rol speelden in de locatiekeuze, zowel voor nederzettingen als grafvelden.

Akkers en cultusplaatsen

Duidelijke aanwijzingen voor akkergronden, in de vorm van grondsporen, zijn nog steeds beperkt voor de late prehistorie. Op een vijftal vindplaatsen uit de (met name vroege) ijzertijd zijn ploegsporen teruggevonden. Gelijkijdigheid tussen bewoning en akkers wordt verondersteld voor Geldrop-Luchen, Engelen-Kraanvogellaan en -Noord en Herpen-Wilgendaal. Hier liggen de akkers op korte afstand van het erf. Voor de vindplaats Vlijmen-De Grassen concluderen de opgravers dat een erf uit de vroege ijzertijd ná verlaten in gebruik is genomen als akker. Locatiekeuze voor een akker werd hier dus bepaald door een verlaten erf.²⁶²² Ingebruikname van oude erven voor het inrichten van akkers en/of tuinen wordt ook voor enkele westelijk Noord-Brabantse vindplaatsen verondersteld.²⁶²³ Cultushandelingen of rituele praktijken zijn verweven met uiteenlopende aspecten van het dagelijkse leven. Ze maken bijvoorbeeld deel uit van het begravingsritueel, maar ook van het bouwen van een huis, de aanleg van een waterput of het verlaten van een huis en/of erf.²⁶²⁴ Daarnaast zijn er ook zogenaamde ‘cultusplaatsen’; afgebakende ruimtes bedoeld voor rituele handelingen. In het algemeen lijken deze gerelateerd te zijn aan – of in ieder geval op korte afstand te liggen van – nederzettingen of grafvelden.²⁶²⁵ De locatiekeuze voor deposities is

in andere gevallen gerelateerd aan natuurlijke plaatsen als bijvoorbeeld beekdalen, samenvloeiingen van beken en rivieren, vennen en wijstgronden, plaatsen die niet direct door mensen zijn getransformeerd maar wel betekenis hebben, en mede daardoor onlosmakelijk deel uitmaken van de leefomgeving van prehistorische boeren.²⁶²⁶

Speelt leemgehalte een rol in locatiekeuze?

In het algemeen kunnen we stellen dat het leemgehalte van de bodem en de daarmee samenhangende secundaire podzoliatie geen bepalende rol speelde in de locatiekeuze voor bewoning. Laat-prehistorische nederzettingen komen zowel voor op de leemhoudende vruchtbare bodems, als op de leemarme, gepodzoleerde gronden. De veranderingen door de tijd heen zijn daarbij beperkt. Secundaire podzoliatie is, zoals hierboven betoogd, macroscopisch vaak niet aantoonbaar en micromorfologisch niet onderzocht. Tegelijkertijd blijkt primaire podzoliatie op de leemarme gronden al voor te komen in het neolithicum. In het studiegebied is alleen te Someren-Hoenderboom (op leemrijk dekzand) een dunne secundaire podzol vastgesteld die zich overigens pas ná de Romeinse tijd heeft ontwikkeld in de wal van een verlaten Celtic field. Deze podzol dateert dus van na het gebruik van het Celtic field. De secundaire podzoliatie was dus niet de oorzaak van het verlaten van het Celtic field, maar het gevolg ervan. Het oorzakelijke verband tussen het verlaten van het Celtic field en de daaropvolgende secundaire podzoliatie kan de uitputting van de bodem zijn geweest, maar juist die vermoedelijke uitputting is op profielniveau bodemchemisch in geen enkel gebied onderzocht. In verschillende leemarme gebieden, zoals de microregio's Laarbeek en Deurne-Asten, Slabroekse Heide, werd wel degelijk gewoon en begraven. Daarbij is sprake van bewoning vanaf de late bronstijd tot in de Romeinse tijd. Primaire podzolen zijn in deze microregio's wijd verbreid geweest, maar dat was blijkbaar geen belemmering voor bewoning en beakkering. De leemrijke gebieden werden soms juist pas later bewoond dan de leemarme gebieden en laten niet altijd bewoningscontinuïteit zien tot in de Romeinse tijd, terwijl dat op basis van de bestaande modellen wel verwacht werd. In de leemrijke microregio's Veldhoven, Someren, Dekzandeiland van Weert zijn vaak

²⁶²¹ Fokkens et al. 2009; Jansen in voorb.

²⁶²² Resp. De Leeuwe 2010; Mooren 2006; De Koning & Vaars 2003; Ball & Jansen 2002; Van Kampen 2016.

²⁶²³ Ball et al. 2016, 438-39.

²⁶²⁴ Gerritsen 2003, 95-104; Van den Broeke 2002; Van Haasteren 2011.

²⁶²⁵ Zie voor een overzicht Fontijn 2002. Recente voorbeelden dateren uit de (vroeg-)Romeinse tijd. Bekende voorbeelden uit de ijzertijd zijn enkele cultusplaatsen in Oss-Ussen (Van der Sanden 1998).

²⁶²⁶ Zie voor een overzicht Fontijn 2002/03. Een recent voorbeeld is aangetroffen in de Maaskant: Lith-Oijjensche Hut (Jansen et al. 2002).

wel oude akkerlagen te herkennen die aantoonbaar tot de volle middeleeuwen geploegd zijn, maar die laten weer geen tekenen van secundaire podzolizatie zien. Hiddink en Renes stellen dan ook dat lokale groepen de geschiktheid van gronden beoordeelden op het niveau van hun eigen territorium, en niet op de geschiktheid van het gehele Zuid-Nederlandse dekzandgebied.²⁶²⁷

Verklaringen voor (micro)regionale verspreidingspatronen van nederzettingen en grafvelden zijn niet per definitie te extrapoleren naar grotere regio's. Daarnaast waarschuwen Klui-ving *et al.* voor een te eenzijdige focus op onderzoek van het leemgehalte ('*single-parameter-research*'), als verklaring voor verschuivingen in bewoningspatronen.²⁶²⁸

Op de leemrijke Maasafzettingen in de mesoregio's Maaskant en Maasdal zien we relatief veel resten van vroege bewoning, uit het midden- en laat-neolithicum. Vermoed wordt dat de regelmatige hoogwaters van de Maas door afzetting van Maasslib (met een hoge component geërodeerde löss uit het achterland van de Maas) hebben bijgedragen aan de bodemvruchtbaarheid,²⁶²⁹ waarmee, samen met de directe nabijheid van de rivier, de aanwezigheid van die vroege bewoning mogelijk juist verklaard kan worden. In diezelfde gebieden dient – analoog aan de discussie over grondwaterspiegelstijging in de late bronstijd tot midden-ijzertijd in de dekzandgebieden – nog beoordeeld te worden in hoeverre toenemende wateroverlast langs de Maas, onder andere vanwege doorzettende zeespiegelstijging en ontbossingen in het achterland van de Maas, het bewoningspatroon in latere perioden beïnvloed heeft.

10.4.2 Dynamiek van erf en nederzetting

De verklaring voor de bewoningsdynamiek in de late prehistorie is lang gezocht in het zogenaamde zwerven van erven. Nederzettingen bestonden in feite vaak uit één erf waardoor soms ook gesproken werd van zwervende nederzettingen (*unsettled settlements*).²⁶³⁰ Pas tegen het eind van de prehistorie verandert dit nederzettingssysteem in stabielere erven en plaatsvastere woonplaatsen (*settled settlements*).²⁶³¹ Het model was echter vooral gebaseerd op een ruimtelijke analyse met nauwelijks aandacht voor de sociale en culturele implica-

ties. Daarnaast was het gebaseerd op een gelimiteerde dataset. In Oss-Ussen is sprake van een zeer verspreid opgravingsareaal en (zeer) brede dateringen van individuele boerderijen.²⁶³²

Veel vragen bleven onbeantwoord: is er sprake van intraregionale en diachrone variatie in de afstand waarover en de frequentie waarmee erven verplaatst werden? Wat is het karakter van erven in de late prehistorie? Waar ligt het begin en eind van de ontwikkeling van het zwervende ervensysteem? Zijn er verschillen in het systeem tussen verschillende perioden in de late prehistorie? De expliciete opdracht voor deze studie was om te kijken of met behulp van de nieuwe data deze vragen beantwoord konden worden. Moet op basis van deze data het zwervende erven-model verfijnd worden? Is het model überhaupt houdbaar?

Over de bewoningsdynamiek tot aan de tweede helft van het tweede millennium v.Chr. in oostelijk Noord-Brabant valt nauwelijks iets zeggen. De gelimiteerde hoeveelheid data laat het niet toe om daar uitspraken over te doen. Met de geleidelijke toename van het aantal nederzettingen vanaf circa 1500 v.Chr. verandert dat. De bewoningsdynamiek, in de meest brede zin van het woord, komt langzamerhand in beeld.

Wat is de aard van erven en zijn er veranderingen in de loop van de verschillende perioden?

De boerderij(plattegrond) – die gedurende 1500 jaar regelmatig van vorm veranderde – vormt de belangrijkste ingang voor de archeologische herkenning van een erf. Clusters kuilen en/of spiekers zijn niet per definitie als erf te bestemmen, ze komen ook buiten het erf voor. De boerderij vormde in veel opzichten het centrale element in het boerenbedrijf. Op het erf lagen verder (water)kuilen, waterput(ten), spiekers en bijgebouwen. Soms komen ook veekralen of greppels voor. De elementen van een erf zijn dus duidelijk, al weten we niet of alle elementen op ieder erf aanwezig waren. De inrichting van het erf is veel lastiger te bepalen, omdat de gelijktijdigheid van de verschillende losse elementen nauwelijks met zekerheid is aan te tonen. Dit is het gevolg van het feit dat opgravingen vaak een palimpsest vertegenwoordigen van meerdere erven uit verschillende perioden. De vorm en de bestaansduur van individuele erven zijn moeilijk vast te stellen. Hier spelen onderzoeksbepalingen een grote rol. Er is in ieder geval *geen* sprake van een vaste inrichting. Solitaire, goed

²⁶²⁷ Hiddink & Renes 2007, 151.

²⁶²⁸ Klui-ving, Bekkema & Roymans 2015, 139 en 148.

²⁶²⁹ Löss bevat veel makkelijk verwerbare primaire mineralen en kleimineralen waaruit voedingsstoffen voor planten kunnen worden na geleverd (Van den Broek & Van der Marel 1964).

²⁶³⁰ Schinkel 1998.

²⁶³¹ Wesselingh 2000; Slofstra 1991.

²⁶³² Zie Schinkel 1994; 1998.

onderzochte enkelvoudige erven als bijvoorbeeld Liessel-Willige Laagt vormen geen blauwdruk voor hét ijzertijderf, als dat al bestaan heeft.²⁶³³

Verplaatsing van erven

Hoe moeten we bewoningsdynamiek in het laatste anderhalve millennium v.Chr. karakteriseren? In het zwerfende-erven-model bestaat een nederzetting(skern) uit meerdere, verspreid gelegen erven die geregeld, mogelijk elke generatie, werden verplaatst. Het is echter zeer goed voorstelbaar dat boerderijen langer dan een generatie werden gebruikt. Daarnaast zijn afstanden tussen (typologisch sterk overeenkomstige) huisplattegronden dusdanig dat herbouw op hetzelfde erf voor de hand ligt. Voorbeelden daarvan komen voor vanaf de midden-bronstijd B, circa 1500 v.Chr., inclusief voorbeelden van boerderijen die vrijwel op dezelfde locatie zijn herbouwd.²⁶³⁴ Sommige nederzettingen bestaan dus uit meerdere gelijktijdige (soms meerfasige) erven en hebben meerdere eeuwen – vele generaties – op dezelfde locatie gelegen.²⁶³⁵ Tegelijkertijd zien we ook nederzettingen met meer verspreid gelegen erven waarop het zwerfende-erven-model mede gebaseerd is. Erven werden dus wel verplaatst, soms ook over enige afstand, maar niet in een dynamiek die de term ‘zwerfende erven’ impliceert. Deze algemene karakterisering van de bewoningsdynamiek vanaf de tweede helft van het tweede millennium v.Chr. moeten we loslaten. Er is sprake van een aanzienlijkere complexiteit en regionale diversiteit, mede als gevolg van een opportuun gebruik van het landschap. Eénfasige en meerfasige erven komen in eenzelfde periode voor. Het midden-bronstijdbeeld zet zich in de daaropvolgende eeuwen voort. Ook in de late bronzen en vroege ijzertijd komen zowel éénfasig als ook meerfasig gebruikte erven voor.²⁶³⁶ Plaatsvastheid geldt in deze periode dus niet alleen voor urnenvelden.²⁶³⁷ Woonplaatsen – zeker vanuit het perspectief van de ijzertijdboer – waren ook plaatsvast.²⁶³⁸ Erven werden verplaatst, maar wellicht pas na meerdere generaties en dusdanig overwogen dat er geen sprake is van erven die ‘rondzwerfen’. Grootchalig onderzoek in Someren laat bovendien zien dat begraaf- en woonplaatsen dicht bij elkaar lagen, generaties lang op dezelfde locatie. Het onderzoek in

Someren en bijvoorbeeld ook in Oss laten tevens een duidelijke toename van het aantal huisplattegronden en mogelijk van een lokale demografische groei zien in de loop van de ijzertijd (zie bijvoorbeeld ook afb. 10.5). Het is aannemelijk dat die groei tot gevolg had dat we in de midden-ijzertijd in toenemende mate clusters van bewoning zien. Deze clustering van boerderijen komt regelmatig voor, en is mogelijk het gevolg van een toenemende druk op de ruimte. Opvallend in dit opzicht zijn ook enkele nederzettingen in westelijk-Noord Brabant die ogenschijnlijk onafgebroken hebben bestaan van midden-ijzertijd tot in de Romeinse tijd.²⁶³⁹ Daarvoor spreken Ball *et al.* – als pendant voor zwerfende erven – van plaatsvast nederzettingsarealen.²⁶⁴⁰ Te Oosterhout-De Contreie en Breda-Steenakker zijn vanaf de midden-ijzertijd boerderijen steeds gebouwd direct nabij de vorige huislocatie.²⁶⁴¹ Te Boxmeer-Sterckwijck, aan de rand van het studiegebied, zijn binnen één smal lintvormig areaal eeuwen lang huizen op dezelfde plaats gebouwd.²⁶⁴² Bij Sevenum-De Krouwel, in het Noord-Limburgse zandgebied, zien we geconcentreerde bewoning, die enkele eeuwen gedurende de midden- en late ijzertijd plaatsvast moet zijn geweest.²⁶⁴³ De vindplaats Ekeren-Het Laar, over de grens in de Antwerpse Kempen, laat langdurig plaatsvast bewoning zien in de late ijzertijd en tot in de Romeinse tijd.²⁶⁴⁴ Ook de veronderstelde verandering in locatiekeuze van grafvelden van vroege naar midden-ijzertijd is veel minder evident, zoals onder andere blijkt uit het onderzoek Someren-Waterdael, waar grafvelden uit opeenvolgende periodes, van vroege ijzertijd tot Romeinse tijd, dicht bij elkaar zijn gelegen (afb. 10.8). Ook het grootschalig onderzoek in Best en Boxmeer laat zien dat grafvelden uit vroege en midden- (soms zelfs late) ijzertijd op korte afstand van elkaar liggen. In Best-Aarle en -Dijkstraten zien we de bewoning en begraving langzaam verschuiven in de loop van de ijzertijd, maar dusdanig dat we kunnen spreken van een lange plaatsvastheid en, zoals ook voor enkele vindplaatsen voor westelijk Noord-Brabant is geopperd, van plaatsvast nederzettingsarealen waarbij bewoning soms heel lang op min of meer een en dezelfde plaats in het landschap lag.²⁶⁴⁵

²⁶³³ Witte 2012.

²⁶³⁴ Voorbeelden zijn: Engelen-Hoogveld (De Koning *et al.* 2003) en Son en Breugel (De Jong & Beumer 2011, 2013).

²⁶³⁵ Voorbeelden zijn: Veldhoven-Habraken (Van den Brink & Van Kampen 2013) en Son en Breugel-Ekkersrijt (De Jong & Beumer 2011, 2013), Someren-Waterdael (De Boer & Hiddink 2012; Kortlang & Van Ginkel 2016, afb. 84), Best-Aarle/-Dijkstraten (Moesker & Dijkstra 2015; Tol in voorbereiding), Haaren-Wijngaert III (Verbeek 2011).

²⁶³⁶ Voorbeelden van meerfasige erven zijn: Vlijmen-De Grassen (Van Kampen 2016) en Bakel-Neerakker (Ufkes 2010); voorbeelden van eenfasige erven zijn: Liessel-Willige Laagt (Witte 2012) en Reusel-Den Boegent (Van der Weerden 2008).

²⁶³⁷ Zie Roymans & Fokkens 1991, bijv. fig. 7, 12.

²⁶³⁸ Daarbij valt nog op te merken dat het niet de erven zijn die rondzwerfen, maar dat de mensen die deze erven bewonen en exploiteren zich verplaatsen.

²⁶³⁹ Ball *et al.* 2016, 432.

²⁶⁴⁰ Ball *et al.* 2016, 432.

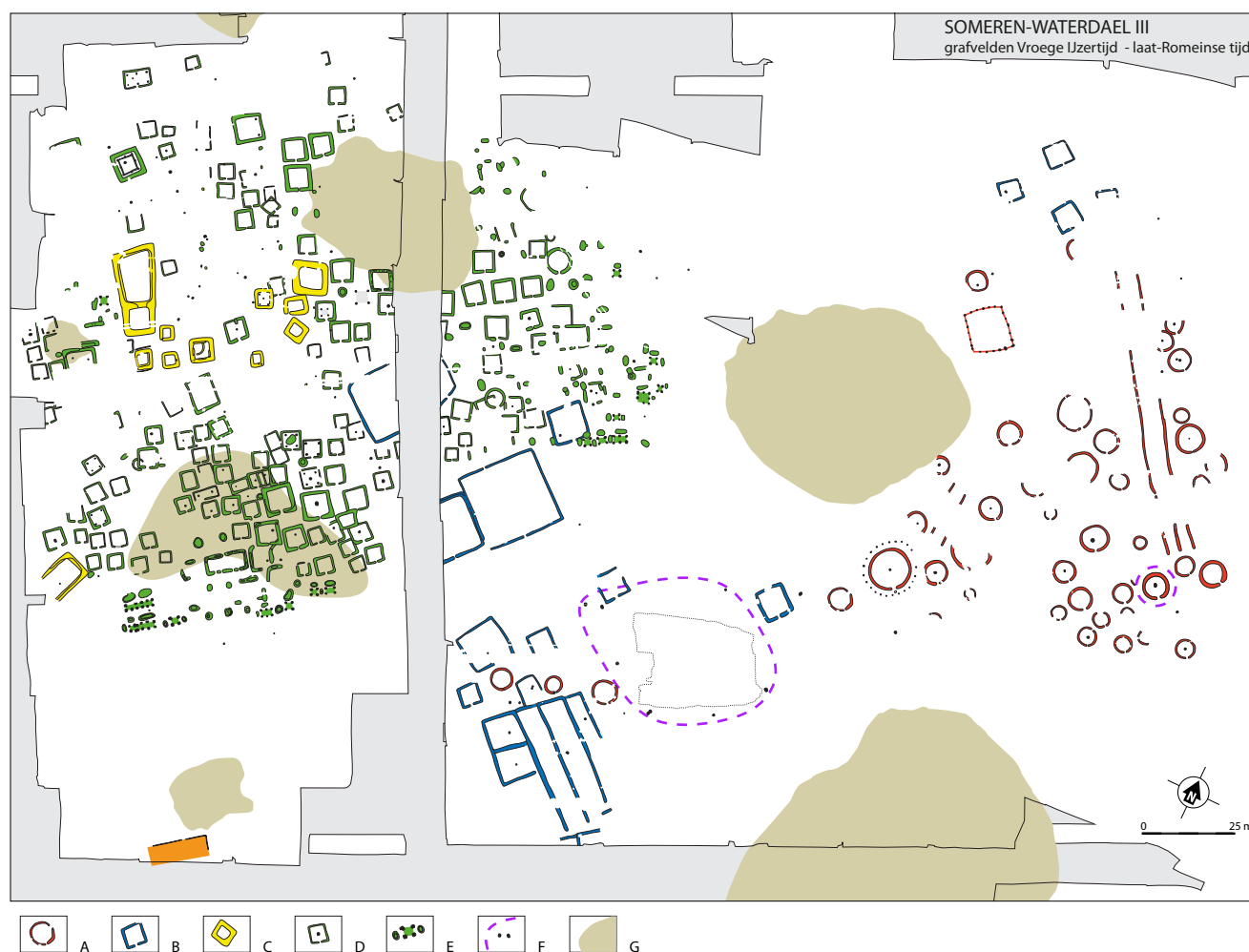
²⁶⁴¹ Ball *et al.* 2016, 432.

²⁶⁴² Kodde & Van der Velde 2015.

²⁶⁴³ Dyselink 2016.

²⁶⁴⁴ Delaruelle 2016, 397-399.

²⁶⁴⁵ Ball *et al.* 2016, 432.

Afb. 10.8 De grafvelden uit de ijzertijd en (laat-)Romeinse tijd in Someren - Waterdael III laten een duidelijke continuïteit zien in locatiekeuze.

Legenda: A: grafmonumenten vroege ijzertijd; B: grafmonumenten midden-ijzertijd; C: grafmonumenten late ijzertijd; D: grafmonumenten Romeinse tijd; E: kleine structuren en kuilen; F: grafmonumenten laat-Romeinse tijd (bron: Kortlang & Van Ginkel 2016 (© H. Hiddink/Vuhbs), pag. 109 aangepast).

Die plaatsvastheid krijgt in de laatste eeuwen van de ijzertijd een fysieke karakter. De archeologisch intensief onderzochte micro-regio's Oss en Weert, beide in de uithoeken van ons onderzoeksgebied, laten een zeer gestructureerd landschap zien; intensief bewoonde grondgebieden met meerdere gehuchten en grafvelden, omgreppelde nederzettingsterreinen en verkavelingen en indelingen van het landschap door middel van greppels. De verplaatsing van nederzettingen zal minimaal zijn geweest, zeker ook in de perceptie van de toenmalige bewoners. Enkel

op lange termijn kunnen we ontwikkelingen waarnemen.

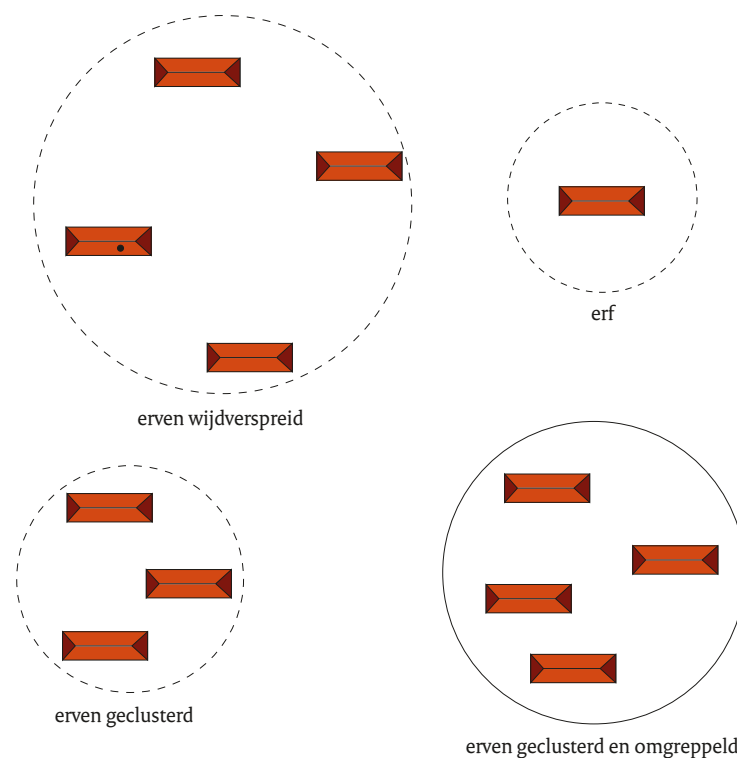
Het beeld van het late ijzertijdlandschap kunnen we ten slotte doortrekken naar de vroeg-Romeinse tijd. Ontwikkelingen komen met de opname van ons onderzoeksgebied in een stroomversnelling, zeker vanaf 70 n.Chr. als het nederzettingssysteem sterk verandert met onder meer de opkomst van *villae* en *vici*.

10.4.3 Verschuivende bewoning in plaatsvaste nederzettingen

Het is duidelijk dat het zwerven van erven en contractie op leemrijke(re) gronden geen algemeen toepasbare verklaringsmodellen vormen voor locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie. Het nederzettingssysteem wordt gekenmerkt door een grotere diversiteit. Eén- en meerledige nederzettingen komen in vrijwel alle perioden tegelijkertijd voor (afb. 10.9). Daarnaast worden keuzes en dynamiek in bewoning gekenschetst door *regionaliteit*, met name in de gevorderde ijzertijd. Vanaf de vierde eeuw v.Chr. beginnen zich duidelijk verschillen af te tekenen in regio's. De inrichting van landschappen door middel van greppels zien we vooral in de late ijzertijdlandschappen in de Maaskant en de regio Weert-Nederweert. De regionale diversiteit neemt overigens toe in de loop van de Romeinse tijd (zie paragraaf 7.4.1). In de regio Oss, bijvoorbeeld, overheersen de nederzettingen met een rechthoekige omgryp-

peling, terwijl in de regio Weert-Nederweert alleen nederzettingen met parallel aan elkaar gelegen huizen met dezelfde oriëntatie voorkomen.

Vanaf in ieder geval het midden van het tweede millennium v.Chr. hebben boeren hun leefomgeving ingericht en geordend met sterk gestructureerde ijzertijdlandschappen als uiteindelijk resultaat. In deze landschappen lagen woon- en begraafplaatsen generaties lang op dezelfde plaats. Er is sprake van verschuiving van bewoning, maar over een lange(re) termijn. De aanduiding van 'zwerfende erven' doet hier geen recht aan, zeker niet vanuit het perspectief van de ijzertijdboer. Men woonde één of zelfs meerdere generatie(s) op hetzelfde erf. De sociale impact van de verschuivingen is moeilijk te doorgronden. Onderzoek van de fasering van een nederzetting en, zeer belangrijk, de datering van (individuele) structuren zijn daarvoor essentieel, willen we daadwerkelijk grip krijgen op locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Samenvattend kunnen we stellen dat er in de latere prehistorie sprake is van gestructureerde landschappen waarin grafvelden, akkers en de

Afb. 10.9 Geschematiseerde weergave van nederzettingvormen in de late prehistorie in het studiegebied (midden-bronstijd B tot en met late ijzertijd (vroeg-Romeinse tijd)).

bijbehorende nederzettingen vaak generaties lang op vrijwel dezelfde plek in het landschap lagen, meestal niet ver van elkaar. In de verschillende perioden blijven dezelfde, hoger gelegen, locaties favoriet. Wel wisselt de intensiteit van bewoning van bepaalde locaties, kan er sprake zijn van discontinuïteit en/of lokale verschuivingen. In sommige gevallen loopt de bewoning door tot in de Romeinse tijd. In een dergelijk landschap worden locatiekeuze en bewoningsdynamiek in steeds mindere mate beïnvloed door de ondergrond en spelen sociale en politiek-culturele factoren een belangrijke rol. Opvallend is dat laat-prehistorische nederzittingsarealen in het algemeen een groter gebied bestrijken dan in de daaropvolgende Romeinse tijd. Mogelijk spelen bezitsverhoudingen hierin een rol? In de late prehistorie is (veel) grond mogelijk in bezit van de gemeenschap, terwijl vanaf de (midden-)Romeinse tijd grond (ook) in bezit was van de staat en Romeinse staatsburgers.²⁶⁴⁶

10.4.4 Continuïteit van late ijzertijd naar vroeg-Romeinse tijd?

Het beeld van zwerfende erven enerzijds en het hiërarchische nederzittingsmodel anderzijds veroorzaakte een sterke breuk tussen de (late) ijzertijd en de (vroeg-)Romeinse tijd voor wat betreft de dynamiek van bewoning. In de eerstgenoemde periode ‘zwerfden’ de erven en boerderijen door de Celtic fields, in de laatste genoemde periode ontstaat dankzij een agrarische intensivering plaatsvast bewoning. De laatste ontwikkeling, rond het begin van onze jaartelling, zou sterk beïnvloed zijn door de Romeinse aanwezigheid.²⁶⁴⁷ Het begin van de jaartelling vormt vanuit dit perspectief een ‘scherpe’ grens. Veel ijzertijd nederzettingen hebben een einddatum in de laatste decennia v.Chr., veel inheems-Romeinse nederzettingen beginnen rond het begin van de jaartelling. Is dit echt een realiteit of is dit mede het gevolg van een arbitraire periodisering en gebrekkige dateringen van onze data? De hierboven geschetste veranderingen zouden in grote delen van oostelijk Noord-Brabant gepaard gaan met een bewoningsdiscontinuïteit in de eerste eeuw v.Chr.²⁶⁴⁸ De verovering door de

Romeinen van oostelijk-Brabant ging volgens Roymans en Derks gepaard met een decimering van de Eburonen en daarmee de tijdelijke verdwijning van bewoning.²⁶⁴⁹ Verlaten nederzettingen werden door immigranten na korte tijd opnieuw in gebruik genomen. Sommige aanwijzingen hiervoor zouden volgens Roymans en Derks de introductie van het huistype Alphen-Ekeren en het verdwijnen van de vele spiekers in de nederzettingen zijn, maar met name de verandering van de inrichting van nederzettingen en de sterke concentratie van erven.²⁶⁵⁰ Dit zijn echter elementen die ook in de eeuwen daarvoor regelmatig veranderden. Daarnaast blijven nederzittingsarealen in verschillende grootschalig onderzochte gebieden, zoals in Weert, Oss, Someren en Best, maar ook in westelijk Noord-Brabant,²⁶⁵¹ vanaf de midden-ijzertijd tot in de vroeg-Romeinse tijd ogenschijnlijk continu bewoond. Het karakter van de bewoning verschilt daarbij nauwelijks, behoudens veranderingen in huistypen en/of materiële cultuur. Tot nu toe ontbreken overtuigende archeologische bewijzen van de door Caesar beschreven Gallische oorlogen met massaslachtingen halverwege de eerste eeuw v.Chr. Ook hoe de door historische bronnen²⁶⁵² genoemde grootschalige verhuizing van Germaanse stammen als de Bataven en Texuandri in de eerste eeuw v.Chr. precies voorgesteld moet worden, blijft een belangrijke onderzoeksvraag voor de komende jaren. Vooral het aantonen van veranderingen in materiële cultuur, de wijze van voedselvoorziening en bouwtradities op basis van scherpe dateringen blijft nodig, want er is nog te weinig zicht op de veranderingen die zich hebben afgespeeld in de eerste eeuw v.Chr. In het algemeen lijken locatiekeuze en bewoningsdynamiek – en alles wat daar mee samenhangt – veel minder grote verschillen te vertonen voor én na het begin van de jaartelling dan is verondersteld, tenminste in de door ons bestudeerde agrarische nederzettingen. Grote veranderingen, in ieder geval in het archeologische bestand, zien we vooral vanaf circa 70 n.Chr. Na de Bataafse Opstand vergroot het Romeinse bestuur zijn invloed en bemoeienis op oostelijk Noord-Brabant, iets wat we daadwerkelijk terug zien in het archeologisch databestand.²⁶⁵³

²⁶⁴⁶ Roymans & Derks 2011, 11-13.

²⁶⁴⁷ Onder andere Hiddink & Roymans 2015, 83-84.

²⁶⁴⁸ Roymans & Derks 2015b, 24-25.

²⁶⁴⁹ Roymans & Derks 2015b, 24-25.

²⁶⁵⁰ Roymans & Derks 2015b, 24-25.

²⁶⁵¹ Van der Linde 2016; Ball *et al.* 2016.

²⁶⁵² Plinius, *Naturalis Historia*.

²⁶⁵³ Zie bijv. de groei en opkomst van gestructureerde nederzettingen in Best-Aarle: Tol & Verspay in voorbereiding, Lieshout-Nieuwenhof Noord: Van der Weerden & Brouwer 2015 en Helmond-Mierlo-Hout: Jong, Peters & Vossen 2015.

10.5 De Romeinse tijd (begin jaartelling-450 n.Chr.)

Het huidige bewoningsmodel voor de Romeinse tijd stamt uit 1991. Slofstra's beeld van het Romeinse nederzettingssysteem in Zuid-Nederland is, als gevolg van zijn veronderstelde afhankelijkheidsrelaties tussen elite en de boeren-samenleving, hiërarchisch van aard.²⁶⁵⁴ Onderaan de ladder staan de kleine, rurale nederzettingen. Daarboven staan de omgreppelde rurale nederzettingen, waarvan sommige uitgroeien tot (proto)villa's. Bovenaan de hiërarchie staan rurale centra (vici) en proto-urbane centra die uitgroeien tot echte steden. Inmiddels is duidelijk, mede op basis van recent uitgevoerd Malta-onderzoek, dat het nederzettingssysteem – vergelijkbaar met de late prehistorie – een veel grotere verscheidenheid en dynamiek kent. Ook voor deze periode is een belangrijke vraag welke rol bodemvruchtbaarheid en -degradatie speelden? Concentreert de inheems-Romeinse bewoning zich op de leemrijke en dus vruchtbaardere bodems als gevolg van uitputting in de ijzertijd? Speelt de degradatie van bodems een rol in een verklaringsmodel over het einde van de bewoning op de zandgronden in de derde eeuw n.Chr.?

10.5.1 Locatiekeuzes voor nederzetting, grafveld en cultusplaats

Nederzettingen en grafvelden

In de Romeinse tijd blijven de hoger gelegen delen van het landschap duidelijk favoriet als woonplek, met als enige variatie dat soms gekozen werd voor de hoogste dekzandkop, soms voor de lagere dekzandflank, of voor beide. Hier lijkt sprake van een lokale variëteit. Romeinse grafvelden liggen vrijwel altijd naast of nabij een nederzetting, op de flank van een hogere zandrug nabij een beekdal of aan de rand van een depressie. In een aantal gevallen wordt de ligging aan een weg vermoed, zoals in Cuijk, Hoogeloon en Best-Aarle.²⁶⁵⁵ Romeinse grafvelden die zijn aangelegd in of nabij een urnenveld liggen vaak nabij een (bekende) Romeinse nederzetting. Soms zijn oudere grafmonumenten hergebruikt als graflocatie, zoals

bijvoorbeeld in Someren-Waterdael en Uden-Slabroekse Heide, of sluiten nieuwe graven ruimtelijk aan op hun oudere voorgangers.²⁶⁵⁶ Vrijwel alle nederzettingen en grafvelden zijn afgedekt door een plaggendeek. Of er buiten de plaggendecken geen of minder nederzettingen of grafvelden aanwezig zijn, is niet zeker doordat hier veel minder onderzoek is uitgevoerd. Deze gebieden hebben op archeologische verwachtingenkaarten meestal een lagere verwachting, waardoor er veel minder archeologisch onderzoek plaatsvindt.²⁶⁵⁷ Ook over de grootste nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant in deze periode, de vici, is nog weinig bekend.²⁶⁵⁸

Cultusplaatsen en infrastructuur

Sporen van infrastructuur zoals zandwegen zijn op de hogere zandruggen, in tegenstelling tot de Romeinse heerbaan parallel aan de Maas, vrijwel niet terug te vinden. In een enkel geval zijn weggreppels bewaard gebleven, zoals in Lieshout-Nieuwenhof.²⁶⁵⁹ Door de goede bewaarcondities in de beekdalen zijn sporen soms in uitzonderlijke goede staat bewaard gebleven, zoals in de Kleine Beerze bij Hoogeloon. Op de plek waar in de ijzertijd al een voorde aanwezig was, op een plaats waar het beekdal het smalst was, werd een damlichaam van hout en zand gebouwd om het brede beekdal met een kar droog over te kunnen steken.²⁶⁶⁰

Cultusplaatsen zijn vooral te vinden op markante plekken in het landschap en bij samenvloeiingen van beken en rivieren, zoals in Empel en Kessel, waar in de eerste eeuw n.Chr. door de Romeinen stenen tempels worden gebouwd.²⁶⁶¹ Cultusplaatsen zijn daarnaast ook aanwezig bij grafvelden en in grotere nederzettingen, zoals de tempel van Cuijk en bij het grafveld van Heeswijk-Dinther Retsel.²⁶⁶² Vermoedens van openluchtheiligdommen zijn er ook bij de nederzettingen van Hoogeloon en Oss-Westerveld.²⁶⁶³

Speelt leemgehalte een rol in locatiekeuze?

Net als voor de late prehistorie, geldt ook voor de Romeinse tijd dat het leemgehalte van de bodem en secundaire podzoliatie geen bepalende rol speelden in de locatiekeuze voor bewoning. Romeinse nederzettingen komen in vrijwel gelijke mate voor op de leemhoudende vruchtbare bodems, als op de leemarme, gepodzoleerde gronden. In sommige regio's is de grond leemrijker, zoals rond Weert, waardoor hier meer nederzettingen liggen op leemrijke gronden.

²⁶⁵⁴ Slofstra 1991.

²⁶⁵⁵ Cuijk: o.a. Van Enckevort & Thijssen 2002; Ball 2006; Hoogeloon: Hiddink 2014; Best-Aarle: Tol & Verspay in voorbereiding.

²⁶⁵⁶ Someren-Waterdael: Hiddink & De Boer 2011; Uden-Slabroekse Heide: Jansen in voorbereiding.

²⁶⁵⁷ Voor westelijk Noord-Brabant stellen Ball *et al.* (2016, 435) dat, op basis van het zeer kleine aantal graven uit de Romeinse tijd dat in dat gebied bekend is versus het aanzienlijke aantal huisplattegronden daar, veruit het grootste deel van de graven/grafvelden niet is ontdekt. Zij wijten dit aan de mogelijkheid dat zij niet gevonden zijn omdat simpelweg niet op de juiste plaats is gezocht en dat zij zich dus mogelijk buiten de gebieden bevinden waarvoor archeologisch onderzoek noodzakelijk wordt geacht.

²⁶⁵⁸ Ook hier lijkt de archeologische verwachtingenkaart, maar zeker ook de ontbrekende doorvertaling naar archeologiebeleid voor met name de dorpskernen - waar vici juist te vinden zijn - debet te zijn aan het gebrek aan archeologisch onderzoek.

²⁶⁵⁹ Van der Weerden & Brouwer 2015.

²⁶⁶⁰ Roymans & Sprengers 2012.

²⁶⁶¹ Empel: Roymans & Derks 1993; Kessel: Roymans 2004, 103-148.

²⁶⁶² Moesker 2015.

²⁶⁶³ Hoogeloon: Hiddink 2014, 248-260; Oss-Westerveld: Wesselingh 2000, 126-128.

Sommige Romeinse nederzittingslocaties op leemarm zand waren ook al in de late prehistorie bewoond, zoals Lieshout-Nieuwenhof Noord, Nistelrode-Zwarte Molen/Loo en Budel-Noord. Hier vond op de overgang van late ijzertijd naar de Romeinse tijd alleen een beperkte verschuiving van bewoning plaats over dezelfde rug. Van uitputting van bodems lijkt hier geen sprake. Of de Celtic fields uit de late prehistorie in de late ijzertijd of het begin van de Romeinse tijd zijn vervangen door een braaksysteem met permanente akkers, is nog ongewis. Onderzoeksgegevens over de ligging en het precieze gebruik en de gebruiksduur van zowel de laat-prehistorische als Romeinse akkersystemen zijn vrijwel niet voorhanden. Naast het feit dat primaire podzolen in oostelijk Noord-Brabant geen belemmering vormden voor bewoning en beakkering, speelde een (verdere) degradatie van bodems ook geen rol in het eindigen van de bewoning in de derde eeuw n.Chr.

Welke factoren speelden een rol in locatiekeuze?

Locatiekeuze werd mede bepaald door eerdere en aanwezige bewoners in een gebied, waarbij bestaande bewoning werd voortgezet in de Romeinse tijd. Voorbeelden hiervan zijn er bijvoorbeeld in de regio's Best, Lieshout, Oss en Weert (zie hoofdstuk 7). In de Romeinse tijd werd volop gebruik gemaakt van al bestaande structuren, zoals bijvoorbeeld velden, wegen en grafvelden. Daarnaast wordt het landschap in toenemende mate ingericht voor langdurige bewoning waarbij nieuwe nederzettingen worden gesticht en infrastructuur wordt aangelegd. De stichting van de vicus Cuijk zal bijvoorbeeld hebben samengehangen met haar strategische landschappelijke ligging aan de belangrijke waterweg de Maas en de kruising van de hoofdwegen van Tongeren naar Nijmegen en Xanten.

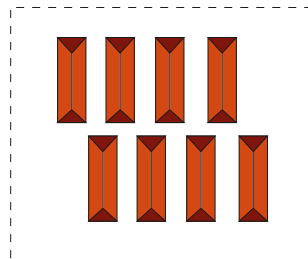
Grafvelden moesten volgens de Romeinse wetgeving buiten de nederzettingen worden aangelegd en lagen vaak gesitueerd in de directe nabijheid van de wegen. Bij de inrichting van het grotere leefgebied zullen verder factoren als de herverdeling van grond (bezit) naast politieke en economische motieven een belangrijke rol hebben gespeeld. In grote delen van het Romeinse rijk werden gronden beoordeeld op hun natuurlijke rijkdom en vaak op grote schaal geëxploiteerd, geïnstigeerd door de Romeinse

autoriteiten. Dan kon het gaan om olijf- en wijngaarden, de teelt van vis- en schaaldieren, het winnen van grondstoffen als hout en natuursteen, maar ook om de teelt van bepaalde soorten vee. Dat zal per mesoregio hebben verschild, maar te denken valt aan veeteelt in de Kempen en de Roerdalslenk vanwege geschikte weidegronden nabij de lager gelegen beekdalen en het winnen van ijzeroer bij de Peelrandbreuk op de Maashorst. Stammen van buiten het Rijk werden in de eerste eeuw v.Chr. en vermoedelijk ook in de derde eeuw n.Chr. strategisch door de Romeinse autoriteiten binnen de provincies geplaatst. Nieuw gestichte nederzettingen als Deurne-Groot Bottelsche Akker en Helmond-Mierlo Hout zijn misschien voorbeelden van zulke nieuwe kolonies.²⁶⁶⁴ Hoe deze volksverhuizing en grondverdeling zich precies heeft voltrokken, is archeologisch niet vast te stellen. Afhankelijk van de landschappelijke omstandigheden werd in de Romeinse tijd gekeken naar de verschillende mogelijkheden voor economische exploitatie van gronden en grondstoffen in de diverse (micro-)regio's. Nieuwe nederzettingen als Helmond-Mierlo-Hout, Uden-Noord, Veghel-Scheifelaar en Nistelrode-Zwarte Molen worden geïnterpreteerd als (grootschalige) gespecialiseerde bedrijven vergelijkbaar met de bedrijfsmatig ingerichte villa's op de lössgronden.²⁶⁶⁵ Een akkerbouwbedrijf zal meer opleveren op de meer leemrijke, vruchtbare en niet te natte gronden, terwijl een veeteeltbedrijf voldoende hooi- en weidegronden tot zijn beschikking moet hebben. In hoofdstuk 4 wordt deze variatie in cultuurlandschap bevestigd. Rond Eindhoven, Uden en Weert is mogelijk nauwelijks sprake van akkerbouw, maar wel van veeteelt. Het hoge aantal graslandpollen wijst op weilanden en het gebrek aan cultuurgewassen laat tegelijkertijd zien dat er weinig geakkerd werd. Ook waterputten in Best-Aarle hebben aanwijzingen opgeleverd voor het grote belang van veeteelt. Mogelijk hadden deze Aarlese gemeenschappen zich in de loop van de Romeinse tijd in belangrijke mate gespecialiseerd in het houden van vee. Het uitgestrekte moerasgebied de Peel lijkt in de Romeinse tijd uitgestorven. Sporen van bewoning of begraving ontbreken hier volledig in tegenstelling tot de zones rondom het moerasgebied, waar volop bewoning plaats vond. De moeraszones en hoogveen zullen niet aantrekkelijk zijn geweest als woongebied, maar mogelijk des te meer als religieus landschap.²⁶⁶⁶

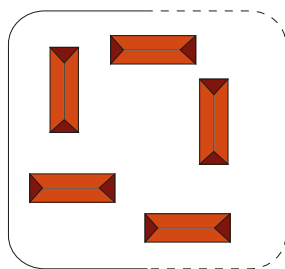
²⁶⁶⁴ Deurne-Groot Bottelsche Akker en Helmond-Mierlo Hout.

²⁶⁶⁵ Uden-Noord, Veghel-Scheifelaar en Nistelrode-Zwarte Molen.

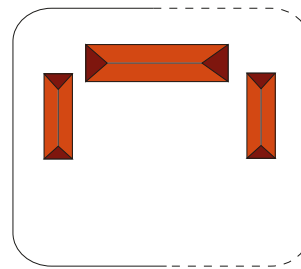
²⁶⁶⁶ De vondst van de helm bij Helenaveen, als onderdeel van een militaire uitrusting (waaronder een leren patrouilletent), duidt op een bewuste depositie in een natte context. Een gebruik dat blijkbaar al eerder in het gebied voorkwam, getuige de vlakbij gevonden sierschijf van Helden uit de eerste eeuw v.Chr.

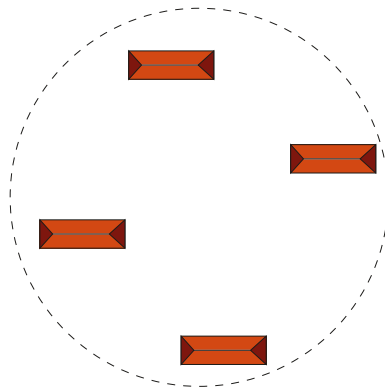
erven zeer gestructureerd
vicus

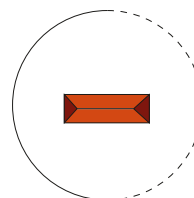
erven geclusterd, gestructureerd
(en al dan niet omgreppeld)
villa-nederzetting zonder
aantoonbaar hoofdgebouw

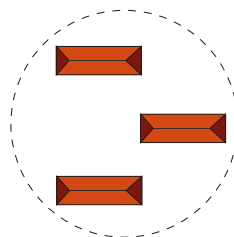
erven geclusterd, gestructureerd
(en al dan niet omgreppeld)
villa-nederzetting met (stenen) hoofdgebouw

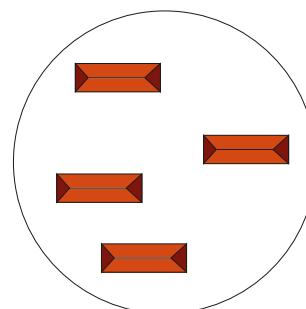
erven wijdverspreid

erf (al dan niet omgreppeld)

erven geclusterd

erven geclusterd en omgreppeld

Afb. 10.10 Geschematiseerde weergave van nederzettingvormen in de Romeinse tijd in het studiegebied.

10.5.2 Aard en dynamiek van erf en nederzetting

Erf en nederzetting in de Romeinse tijd

De belangrijkste elementen op een agrarisch erf in de Romeinse tijd zijn de boerderij met daar omheen de bijgebouwen en een waterput. Vergelijkbaar met eerdere perioden lijkt geen sprake van een gestandaardiseerde inrichting en de aanwezigheid en aantallen van bijgebouwen, waterputten en woonhuizen verschilt sterk per nederzetting. Het is ook niet altijd duidelijk of binnen een nederzetting sprake is van meerdere individuele erven of dat sprake is van één samengesteld erfcomplex. In het laatste geval vormen meerdere boerderijen samen één agrarisch bedrijf. Deze nieuwe nederzettingvorm, die in uitzonderlijke gevallen uitgroeide tot een *villa rustica* of groot landbouwbedrijf met een stenen hoofdbouw, zijn een duidelijke verandering ten opzichte van de late prehistorie. Het inrichten van grootschaligere agrarische bedrijven hangt mogelijk samen met de verdeling van grond(bezit) en het zo optimaal mogelijk exploiteren van de bestaansbronnen in de Romeinse tijd waar we vanuit archeologische bronnen echter nog maar weinig grip of bewijs voor hebben.²⁶⁶⁷ Deze herverdeling lijkt ook de oorzaak te zijn van het nog sterker concentreren van huizen in de Romeinse tijd. Hoewel erfafscheidingen veelal ontbreken, lijken de huizen door de tijd heen veelal op dezelfde plek of daar direct aansluitend gebouwd te worden, ook al was daar beperkt ruimte of was er sprake van een slechte ondergrond (zoals bij het overbouwen van oude waterputten). De erven lijken daarmee systematisch verdeeld te zijn over percelen land. Dit beeld wordt goed zichtbaar in de onderzochte delen van vici in de vorm van lintbebouwing, zoals zichtbaar in Cuijk en Venlo,²⁶⁶⁸ waarbij lange percelen dwars op de straat worden ingericht met lange smalle huizen aan de voorzijden en werkruimten achterin op het perceel. De variatie aan nederzettingen is in de Romeinse tijd dus groter dan in voorgaande periode (afb. 10.10). Ook in de Romeinse tijd blijft het gissen naar de aard - omvang, indeling en gebruik - van het erf. Net als in de voorgaande periode ontbreken op de meeste plekken erfgrenzen of zijn ze maar sporadisch bewaard gebleven. Door de vermenigvuldiging van vondstmateriaal in de diverse elkaar

oversnijpende sporen als gevolg van het lange gebruik van een woonplaats zijn sporen en structuren vaak niet nauwkeurig te dateren. Bij de reconstructie van het erf wordt er vaak vanuit gegaan dat dit, net als in de late prehistorie, bestond uit een boerderij, bijgebouw(en) en waterput.²⁶⁶⁹ Maar was dit wel altijd zo? De erven van Oss-De Geer I en II laten deze samenstelling inderdaad zien, maar de omvang van het erf, de gebruiksduur en de hoeveelheid structuren per erf kon sterk verschillen.²⁶⁷⁰ Veel nederzettingen bestaan uit niet eenduidig herkenbare erven, wat deels veroorzaakt zal worden doordat de functie en samenhang niet helder is. Er zijn waarschijnlijk ook andere factoren die hiertoe bijdragen. De grote variatie in de inrichting van erven maakt duidelijk dat een 'vaste' erf-inrichting in de Romeinse tijd ontbreekt.

Veranderingen vóór en ná 70 n.Chr.

In grote delen van oostelijk Noord-Brabant zijn pas in de loop van de eerste eeuw n.Chr. duidelijke veranderingen te zien in huizenbouw, uitleg van nederzettingen en de import van gebruiksgoederen. Tot die tijd blijft de huizenbouw en de erfsamenstelling zeker in het zuiden nog sterk geënt op ijzertijdtradities met gemengde boerenbedrijven en kleinschalige landbouw. In de meeste nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant is in de vroeg-Romeinse tijd sprake van een verspreid nederzettingsspatroon met een uitleg waarbij huizen parallel naast elkaar lagen en meestal dezelfde oriëntatie hebben. Met name in de Maaskant zijn nederzettingen omgroept, een fenomeen dat we ook al zagen in de late ijzertijd. Het aantal nederzettingen groeit sterk vanaf het begin van de jaartelling, waarschijnlijk als gevolg van de vraag naar voedselproducten en gebruiksgoederen vanuit steden, legerkampen en vici. Nederzettingen komen in heel oostelijk Noord-Brabant voor vanaf het begin van de eerste eeuw en bestaan dan in het algemeen uit drie tot vier erven. In het laatste kwart van de eerste eeuw n.Chr. worden huizen steevast op hetzelfde erf herbouwd en lijken nederzettingen te zijn ingedeeld in percelen, hoewel erfscheidingen, zoals die in Uden-Noord, maar zelden worden aangetroffen. Mogelijk zien we hier de gevolgen van gewijzigde bezitsverhoudingen en/of afhankelijkheidsrelaties die volgden op de reorganisatie van de civitates na de Bataafse opstand.

²⁶⁶⁷ Roymans & Derks, 2011, 11-13; Erdkamp, Verboven & Zuiderhoek 2015, 339-349.

²⁶⁶⁸ Van Enckevort 2012, 182-186.

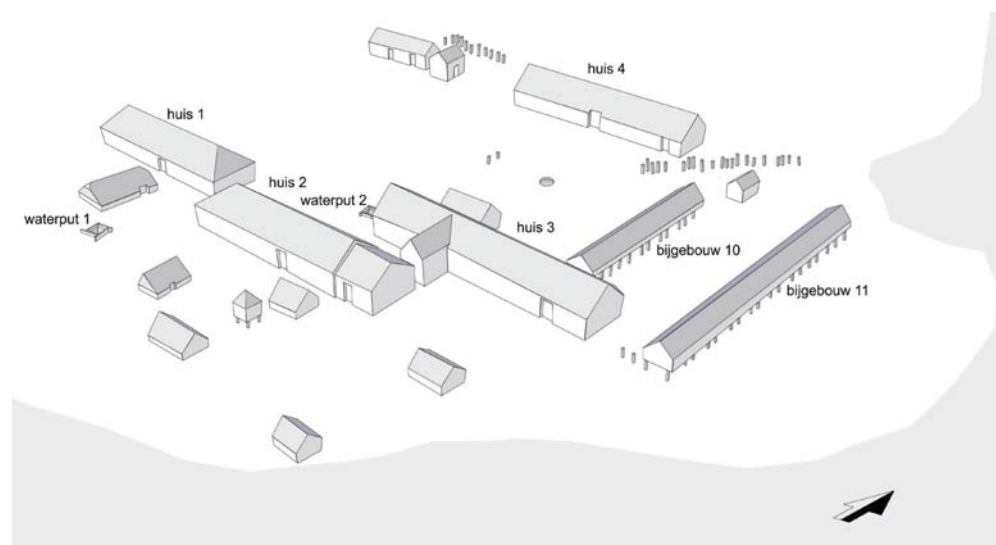
²⁶⁶⁹ Wesselingh 2000, 16: een groep structuren die samen een enkel (familie) boerenbedrijf vormen.

²⁶⁷⁰ Jansen & Van Hoof 2003, 117.

Na 70 n.Chr. ontstaan in oostelijk Noord-Brabant ook grotere, planmatig aangelegde nederzettingen die gericht waren op het produceren voor de markt, zoals Nistelrode-Zwarte Molen, Hoogeloon en Oss-Westerveld, waarbij verkavelingssysteem rond de erven en de nederzetting wijzen op landindeling.²⁶⁷¹ In het zuiden vindt rond 150-200 n.Chr. een bouw golf plaats wanneer de nederzettingen in Oerle-Zuid, Helmond-Mierlo-Hout en Veghel-Scheifelaar worden gesticht (afb. 10.11).²⁶⁷² In deze periode verandert ook de indeling van de nederzetting in Lieshout-Nieuwenhof naar een axiale indeling en wordt de villa van Hoogeloon uitgebreid.²⁶⁷³ Er worden nieuwe nederzettingen gesticht op plekken waar eerder geen bewoning plaatsvond. Deze nederzettingen verschilden fundamenteel van hun voorgangers uit de latere ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd. Dat kan ook bijna niet anders, als men bedenkt dat de verovering door de Romeinen zorgde voor de komst van groepen nieuwe bewoners, de herverdeling van grondbezit, het betalen van belastingen, het ontstaan van een markteconomie en de groei van slavenarbeid en afhankelijke arbeiders. In sommige gevallen lijkt zelfs sprake te zijn van een bedrijf dat bestond uit diverse gebouwen met werk- en woonfuncties, zoals in de nederzettingen van Oerle-Zuid, Lieshout-Nieuwenhof, Helmond-Mierlo Hout en

Nistelrode-Zwarte Molen.²⁶⁷⁴ De dicht op elkaar gesitueerde huizen met bijgebouwen zijn hier gegroepeerd rond een open plaats waarbij gezamenlijk gebruik werd gemaakt van één of meer waterput(ten). De axiale symmetrie van deze nederzettingen komt sterk overeen met villaterreinen, de villa rustica, waarbij naast het hoofgebouw meerdere rijen met bedrijfsgebouwen aanwezig waren.²⁶⁷⁵ Het is goed mogelijk dat het hier dan ook gaat om grote boerenbedrijven, gesticht door de staat of grootgrondbezitters en verpacht aan pachters, waarbij naast een woonhuis, werkruimten en/of stallen, ook onderkomens aanwezig waren voor de al dan niet afhankelijke landarbeiders.²⁶⁷⁶ Daarnaast zijn er nog andere aanwijzingen voor grootschalige productie in de vorm van structuren voor opslag en ambachtelijke activiteiten, die aan de randen van diverse nederzettingen voorkomen. De grote spiekerrijen in Helmond-Mierlo Hout, Veghel-Scheifelaar en Venray-Hoogrieboek waren bedoeld voor de grootschalige opslag van producten.²⁶⁷⁷

Tussen de mesoregio's onderling zijn wel enkele opvallende verschillen in de uiterlijke vorm van nederzettingen. In de Maaskant zijn de meeste nederzettingen bijvoorbeeld omgegreppeld, terwijl in het zuiden meer open, langgerekte nederzettingen voorkomen. Porticushuizen komen vooral

Afb. 10.11 De midden-Romeinse nederzetting Helmond-Mierlo Hout is gesticht in de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. en was in gebruik tot circa 250 n.Chr. Deze nederzetting bestond uit een centrale open ruimte met rondom in een rechthoek gerangschikte gebouwen. Eén van de zijden werd afgesloten door een langgerekte spieker of spiekerij (De Jong *et al.* 2015, 126, afb. 75).

²⁶⁷¹ Slofstra 1991, 132-135.

²⁶⁷² Oerle-Zuid: Hissel 2012; Helmond-Mierlo-Hout: Jong, Peters & Vossen 2015; Veghel-Scheifelaar: Van der Veken & Blom 2012a.

²⁶⁷³ Lieshout-Nieuwenhof: Van der Weerden & Brouwer 2015; Hoogeloon: Hiddink 2014.

²⁶⁷⁴ Oerle-Zuid: Hissel 2012; Lieshout-Nieuwenhof: Van der Weerden & Brouwer 2015; Helmond-Mierlo Hout: De Jong, Peters & Vossen 2015; Nistelrode-Zwarte Molen: Jansen 2007; Hensen & Janssens 2015.

²⁶⁷⁵ Van Enckevort 2012, 244.

²⁶⁷⁶ Van Enckevort 2012, 91.

²⁶⁷⁷ Van Enckevort 2012, 244.

voor in het noorden van het studiegebied, zowel in nederzettingen met als zonder omgreppeling en/of verkaveling, alsook in Westelijk-Brabant.²⁶⁷⁸ De variatie in huistypen in de Maaskant en het Peel Blok is ook anders dan in het zuiden en lijkt sterker aan te sluiten bij die in het rivierengebied, terwijl de huistypen in het zuiden meer op de huizen in Vlaanderen lijken.²⁶⁷⁹ In het zuiden komen niet alleen Alphen-Ekeren-huizen voor, maar ook verdiepte huisdelen en huizen waarbij de middenstijlen vervangen zijn door zware palen in de wand.²⁶⁸⁰ De bewoners van het Maasdal, de Maaskant en de Maashorst hadden vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. ook meer directe contacten met het leger aan de Limes, terwijl dit niet het geval lijkt voor de rest van oostelijk Noord-Brabant. De grote hoeveelheid gestempelde dakpannen en de maatvoering in de nederzettingen Nistelrode-Zwarte Molen en Oss-Westerveld wijzen op de invloed van het Romeinse leger.²⁶⁸¹ Deze bouw golf valt niet alleen samen met de bouw van de tempels bij Empel, Kessel en Cuijk aan het einde van de eerste en begin van de tweede eeuw n.Chr., maar ook met de verbetering van de wegenstructuur in de Limes. Ervaring en de benodigde kennis om in steen en volgens Romeinse bouw-schema's te bouwen was in eerste instantie waarschijnlijk niet bij de lokale bevolking aanwezig. Dat gold ook voor de bouw van een villa in steen zoals in Hoogeloon. Deze vormt tot nu echter nog de enige stenen villabouw in oostelijk Noord-Brabant en zal in de tweede eeuw n.Chr. gebouwd zijn door stedelijke ambachtslieden, vermoedelijk uit Tongeren.²⁶⁸² De villa van Hoogeloon fungeerde als verzamelbedrijf op regionale schaal, waarbij omringende afhankelijke pacht nederzettingen vee teelden voor de stedelijke markt via de pachtheer, de villaeigenaar. De villa diende als centrale plaats van waaruit transporten richting de markt (vermoedelijk Tongeren) plaatsvonden.²⁶⁸³ De transformatie van omgreppelde nederzetting in de eerste eeuw n.Chr. tot een villa met steenbouw heeft, in tegenstelling tot de zuidelijkere lössgronden en het rivierengebied, in oostelijk Noord-Brabant zelden plaatsgevonden. Volgens Roymans, Hiddink en Derks zou dit te wijten zijn aan de Texuandriese bewoners die hun prehistorische stamidentiteit koesterden, en door de slechte bereikbaarheid van dit vermeende afgelegen gebied.²⁶⁸⁴ Hoe de prehistorische identiteit van de Texuandri zich echter verhoudt tot de

veronderstelde verdrijving van de oorspronkelijke inheemse Eburonen uit dit gebied, is niet duidelijk. Naast deze middelgrote villa van Hoogeloon worden er villa-nederzettingen zonder stenen hoofgebouw onderscheiden in zowel het noorden als het zuiden van oostelijk Noord-Brabant. Het gaat hierbij om nederzettingen met axiale indeling en met porticushuizen of andere typen hoofgebouwen, waarin Romeinse maatvoering, (bak)steen, vensterglas en/of ijzeren nagels in de constructie werden gebruikt. Dit gespreide en diverse beeld van de nederzettingen in het onderzoeksgebied reflecteert de complexe Romeinse maatschappij, die zowel inzette en stuurde op de exploitatie van het natuurlijke landschap door grootgrondbezitters als door afhankelijke pachters en zelfstandigen. Het zorgde voor sociaal-economische welvaart voor haar inwoners en daarmee politieke rust in dit deel van het Rijk.

De opname van oostelijk Noord-Brabant binnen het Romeinse rijk en het daarbij horende imperiumwijd verbreide informatie- en handelsnetwerk, bracht op veel vlakken voor de inwoners veranderingen met zich mee. Naast andere bouwstijlen, zien we de veranderingen vooral in het gebruik van nieuwe producten en materialen als draaischijfardewerk, muntgeld, vensterglas, natuursteen, ijzeren nagels en grofkeramisch bouw-materiaal. Hoewel het effect hiervan pas duidelijk zichtbaar wordt in de archeologische neerslag in de loop van de eerste eeuw, zal het begin al liggen in de eerste eeuw vóór Chr. als het zich beperkt tot de leden van de plaatselijke aristocratie.²⁶⁸⁵

In de loop van de eerste eeuw en het begin van de tweede eeuw n.Chr. begon het nederzettingenlandschap op het platteland van Zuidoost-Nederland langzaam, maar zeker niet overal gelijktijdig te veranderen. In de Maaskant en het Maasdal ging deze verandering eerder van start, waarschijnlijk vanwege de gunstige ligging ten opzichte van de grotere infrastructuur als (water)wegen met aansluitende steden en legerplaatsen.

De meeste nederzettingen in oostelijk Noord-Brabant lijken te hebben bestaan uit gemengde en deels zelfvoorzienende boerenbedrijven, gerund door vrije of afhankelijke boeren, waarbij men naast het houden van vee ook deed aan akker- en tuinbouw. Een deel van de opbrengst werd in de vorm van belastingen overgedragen aan de Romeinse autoriteiten. Het grote scala aan niet-lokale producten, zoals veel aardewerk, specifieke etenswaar, dakpannen, maal- en slijp-

²⁶⁷⁸ Bijvoorbeeld in Breda en (mogelijk) Oosterhout: Van der Linde 2016, 246-247.

²⁶⁷⁹ Van Enckevort & Hendriks 2014, 245.

²⁶⁸⁰ Van Hoof 2007, 256-260.

²⁶⁸¹ Van Enckevort 2012, 317; Vos 2009.

²⁶⁸² Hiddink 2015b, 123.

²⁶⁸³ Roymans & Derks 2015d, 295-306.

²⁶⁸⁴ Hiddink & Roymans 2015, 46; Roymans & Derks 2015a, 12-18.

²⁶⁸⁵ Vanderhoeven et al. 2008.

stenen, bepaalde gereedschappen, sieraden, glas en soms zelfs terracotta beeldjes, die in deze nederzettingen voorkomen, zal via de verkoop van eigen producten, op de markt zijn verkregen. De aard van deze producten en daarmee de economische specialisatie van de boeren is moeilijk te achterhalen door het gebrek aan eenduidige en grote aantallen zoölogische en botanische resten. Ook over eventuele ambachtelijke productie weten we weinig. Naast de kleinere boerenbedrijven ontstaan in de loop van de vroege en midden-Romeinse tijd ook grotere boerenbedrijven die zich gaan richten op een bepaalde vorm van veeteelt of akker-/tuinbouw. Vooral na 70 n.Chr. groeit de marktconomie, wat blijkt uit het verdwijnen van handgevoormd aardewerk en de opkomst van de munteconomie. In de regio rond Best, Uden en Weert wijst het hoge aantal graslandpollen op overvloedige graslanden en wordt als bestaansbasis van de nederzettingen dan ook hoofdzakelijk gedacht aan veeteelt.²⁶⁸⁶ Of het hier dan om runderen of om schapen of geiten dan wel varkens gaat, is nog de vraag. Voor de villa van Hoogeloon en de omliggende nederzettingen wordt uitgegaan van grootschalige teelt van runderen vanwege een grote veekraal met drenkkuil en de afwezigheid van een graanopslag.²⁶⁸⁷ De runderen werden enerzijds gefokt voor het vlees en anderzijds voor het gebruik als lastdier.²⁶⁸⁸ Botanische analyse wijst overproductie van graan in ieder geval af, maar het telen van kruiden, groenten, fruit en noten op grotere schaal, is niet uit te sluiten.²⁶⁸⁹ Om een goed product te garanderen was kennis nodig, wat zeker bij bijvoorbeeld de productie van draaischijfwaardewerk, niet in de provincie aanwezig zal zijn geweest. Hiervoor zal een beroep zijn gedaan op vaklieden in de steden, vici of het leger. De productie werd verder afgestemd op de vraag vanuit de markt, zoals het meer produceren van het bij de Romeinen geliefde varkensvlees.²⁶⁹⁰

10.5.3 Bewonings(dis)continuïteit van laat-Romeinse tijd naar vroege middeleeuwen

Vanaf het midden van de derde eeuw – op sommige plaatsen zelfs al eerder – komt er een einde aan de bewoning van de vele inheems-Romeinse nederzettingen in het studiegebied.

Deze duidelijk aantoonbare demografische terugval begint in het noorden rond Oss en op de Maashorst al rond 225 n.Chr. In het zuiden blijven nederzettingen in het algemeen langer bewoond. Hier zet de terugval in na circa 250 n.Chr. In het Maasdal en de Maaskant continueert de bewoning plaatselijk. In Cuijk worden in de vierde eeuw een *castellum* en een brug over de Maas gebouwd. Hoewel het er nog altijd op lijkt dat het grootste deel van oostelijk Noord-Brabant in het laatste kwart van de derde eeuw er verlaten bij ligt, zijn er wel aanwijzingen dat het gebied niet volledig werd opgegeven.²⁶⁹¹ De laat-Romeinse graven in de grafvelden van Someren-Waterdael en Nederweert-Promopark laten zien dat niet het gehele platteland ontvolkt was.²⁶⁹² Wel lijken de bewoners andere woonplaatsen in het landschap te hebben opgezocht dan voorheen. Mede door het beperkte aantal nederzettingen is er relatief weinig bekend over de locatiekeuze en dynamiek van nederzettingen in deze periode. Het duurt in ieder geval enkele eeuwen voordat de bevolking van oostelijk Noord-Brabant weer significant gaat toenemen.

10.6 De middeleeuwen (450-1500 n.Chr.)

In oostelijk Noord-Brabant is de vroegste middeleeuwse bewoning vaak te vinden op plaatsen die vanaf de late middeleeuwen niet of nauwelijks meer bewoond zijn. In het bestaande beeld, gebaseerd op onderzoek in de Kempen, zou in de kolonisatiefase van de vroege middeleeuwen sprake zijn van zwerfende erven met akkers in een boslandschap, gevolgd door de aanleg van geconcentreerde nederzettingen die tot in de volle middeleeuwen bestaan. Naast de geconcentreerde nederzettingen zouden zowel in de laat-Merovingische als Karolingische tijd opnieuw geïsoleerde erven bestaan. Tussen 875 en 950 zou het aantal nederzettingen en de omvang van bestaande nederzettingen sterk afnemen. Vanaf de volle middeleeuwen neemt het aantal soorten nederzettingen toe evenals de omvang daarvan. Omgrachte woonplaatsen komen op, naast gehuchten en verspreide erven. Dit bewoningspatroon houdt stand tot zeker 1200, waarna verplaatsing optreedt van woonplaatsen. Tot nog toe is over die verplaatsing weinig bekend omdat laatmiddeleeuwse nederzettingen nauwelijks zijn onderzocht. Een vraag

²⁶⁸⁶ Zie hoofdstuk 4.

²⁶⁸⁷ Roymans & Derks 2015, 15.

²⁶⁸⁸ Pigière 2015.

²⁶⁸⁹ Kooistra & Groot 2015.

²⁶⁹⁰ Erdkamp, Verboven & Zuiderhoek 2015, 347.

²⁶⁹¹ Zie paragraaf 7.5.2.

²⁶⁹² Someren-Waterdael: De Boer & Hiddink 2011; Nederweert-Promopark: Kerckhaert & Wesdorp 2011.

is wanneer en waarom die verplaatsing optreedt. Die verplaatsing is deel van de zogenaamde laatmiddeleeuwse transitie, maar over het verloop van die transitie tasten we groten-deels nog in het duister. Kunnen we voor de Zuid-Nederlandse zandgronden spreken van één transitie of verliepen de laatmiddeleeuwse veranderingen overal anders?

10.6.1 Locatiekeuzes voor erf en nederzetting

In de middeleeuwen zien we, zeker in vergelijking met eerdere perioden, een breed spectrum aan topografische eenheden in het rurale landschap: agrarische en aristocratische woonplaatsen, grafvelden, kerken, dorpen en steden, kloosters, watermolens en ambachtsplaatsen, bijvoorbeeld houtskoolproductielocaties, ijzerwinningsplaatsen en pottenbakkerijen.²⁶⁹³ Hier wordt op de natuur- en cultuurlandschappelijke ligging van de eerste vier eenheden ingegaan.²⁶⁹⁴

Natuurlijke en cultuurlandschappelijke ligging

De agrarische woonplaatsen liggen in de Merovingische tijd in oostelijk Noord-Brabant in de meeste gevallen hoog, ongeacht het type landschap (dekzandgebied, plateau-achtige horst, terrasrestrug). Mooie voorbeelden daarvan zijn te zien in de opgravingen Nistelrode-Zwarte Molen, Boxmeer-Sterckwijck en Someren-Waterdael III. Alleen in Beers, dat in het rivierengebied ligt, ligt de bewoning laag tot middelhoog. Vanaf de Karolingische tijd (achtste eeuw) ligt de bewoning, op Beers na, (middel)hoog. In de volle middeleeuwen liggen bewoningsplaatsen deels hoog, deels middelhoog en deels laag (tabel 8.29) in het landschap. Een verschil met de vroege middeleeuwen is dus dat de diversiteit in hoogteligging voor woonplaatsen in de volle middeleeuwen is toegenomen. Te Someren-Waterdael III bijvoorbeeld liggen alle volmiddeleeuwse erven hoog en middelhoog, maar te Lieshout-Nieuwenhof Noord ligt een erf laag in het landschap. In de late middeleeuwen liggen agrarische woonplaatsen vaak relatief laag in het landschap, lager dan in de volle middeleeuwen. Een lage ligging is echter geen regel. Soms ligt de bewoning van de late middeleeuwen hoog in het landschap, zoals te Best-Aarle en te Beek en Donk-Bemmer. In de periode

van de vroege tot en met de late middeleeuwen lijkt sprake van een tendens van een hogelandschappelijke ligging in de Merovingische tijd naar een lage ligging in de late middeleeuwen, echter zeker met uitzonderingen. Benadrukt dient te worden dat de hoogteligging uitgaande van het paleoreliëf niet onmiddellijk iets zegt over de toenmalige nat-droog toestand van de ondergrond. De grondwaterspiegel van de vroege en volle middeleeuwen kan anders zijn geweest dan nu en ook binnen die periode nog hebben gefluctueerd, mede door een wat ander klimaat en ontbossingen.²⁶⁹⁵

Zowel in de vroege als volle middeleeuwen ligt een aantal agrarische bewoningsplaatsen bij laagten in het landschap, maar een groot verschil is dat in depressies in de volle middeleeuwen ook structuren worden aangelegd. Het gaat om veekraalachtige structuren, die soms deel zijn van de erfindeling. Ook is er met betrekking tot de ligging bij natte gebieden in de volle middeleeuwen een ander belangrijk verschil met de vroege middeleeuwen. In de volle middeleeuwen liggen bewoningsplaatsen vaker op randen van/bij beekdalen, beekdalvormige laagten of langgerekte laagten (paragraaf 8.6). In de late middeleeuwen ligt een aantal bewoningsplaatsen zowel aan de rand van lage gebieden als in die gebieden.

Voor wat betreft het cultuurlandschap kan worden gezegd dat agrarische woonplaatsen in de volle middeleeuwen in de omgeving van andere woonplaatsen kunnen liggen, maar ook bij wegen, bij wegwijkpunten en soms bij (mogelijke) veekralen op kruispunten. Zo is – dankzij de grote opgravingschaal – te Someren aangetoond dat op één enkel dekzandgebied zowel grote als kleine nederzettingen in elkaars nabijheid kunnen liggen. Andere elementen uit het volmiddeleeuwse cultuurlandschap zijn nauwelijks bekend. Aristocratische bewoningsplaatsen liggen vaak, maar niet altijd, laag in het landschap. Zo ligt de vroeg-aristocratische woonplaats van Eindhoven-Blixembosch hoog in het landschap, net als de mogelijke aristocratische woonplaats van Someren-Acaciaaan. De motteburchten liggen vaak laag, zoals bijvoorbeeld de mogelijke motteburcht van Sint-Oedenrode, in het beekdal van de Dommel, en die van Heeswijk in het dal van de rivier de Aa. Ook de *moated sites* uit de late middeleeuwen liggen veelvuldig bij of in natte gebieden zoals beekdalen. Een reden voor

²⁶⁹³ Die van kloosters, watermolens en ambachtsplaatsen worden hier niet besproken omdat die in dit project door de veelomvattendheid van de middeleeuwse periode niet zijn onderzocht.

²⁶⁹⁴ Voor de argumentatie om de begrippen natuur- en cultuurlandschap te hanteren zie paragraaf 8.6.

²⁶⁹⁵ Bohncke 1991; Issar 2003.

die natte ligging is de beschikbaarheid van grondwater en oppervlaktewater uit beeklopen voor grachten en verdedigbaarheid in het algemeen.

Merovingische grafvelden liggen vaak hoog in het landschap, op dekzandruggen of terrasrest-ruggen. Soms liggen ze binnen hoge akkergebieden, zoals te Uden en Geldrop, maar ze kunnen ook een ligging hebben op de grens van akkergebieden en heidevelden en zelfs binnen heidegebieden zoals te Hoogeloon. Karolingische grafvelden zijn nog niet bekend uit oostelijk Noord-Brabant. Het grafveld van Mierlo zou het jongste tot dusver kunnen zijn in oostelijk Noord-Brabant (700-750) en het grafveld van Beerse-Krommenhof buiten het onderzoeksgebied zou zelfs tot 775 kunnen dateren.²⁶⁹⁶ In de volle en late middeleeuwen liggen begravingen rond kerken. Sommige kerkgrafvelden en kerken liggen hoog, andere laag in het landschap. In Dommelen ligt het grafveld hoog in het landschap terwijl in Bergeijk de kerk op een kleine hoogte in een laagte ligt waarbij het onduidelijk is of die hoogte is ontstaan door ophoging of niet. In Sint-Oedenrode ligt de kerk op een dekzandrug pal naast het beekdal van de Dommel, naast het aristocratische complex.

10.6.2 Aard en dynamiek van erf en nederzetting

De aard van agrarische woonplaatsen

In de middeleeuwen treffen we op het platteland voornamelijk agrarische en aristocratische bewoningsplaatsen aan. Mede voor de analyse van middeleeuwse vindplaatsen is het begrip bewoningsplaats, of woonplaats onderscheiden van het begrip nederzetting. Op een bewoningsplaats kunnen door de tijd heen meerdere – meerledige maar ook éénledige – nederzettingen hebben bestaan.²⁶⁹⁷ Men kan niet van ‘een’ meerledige nederzetting spreken als een diachrone eenheid (de traditionele aanduiding van ‘een’ nederzetting), dat kan alleen bij beschouwing van een nederzetting als synchrone eenheid. Een tweede reden om het begrip nederzetting te gebruiken, zoals dat hier wordt omschreven, is dat het aansluit op het begrip erf. Een erf in het archeologische spraakgebruik is een cluster elementen met een rondom een huis. De locatie van het erf is dan de

erfplaats en meerdere erven kunnen op die plaats elkaar opvolgen (zie afb. 10.2).

De aard van de agrarische woonplaatsen in de vroege en volle middeleeuwen is in hoofdstuk 8 op basis van een aantal variabelen beschreven: de bestaansduur, samenstelling en in beperktere mate de layout. Op basis hiervan zijn typen agrarische bewoningsplaatsen bepaald (tabel 8.16) waarvan er tot dusver in het onderzoeksgebied tien zijn gevonden (zie tabel 8.17), van relatief kortdurig bestaande éénledige nederzettingen uit de volle middeleeuwen, tot woonplaatsen die eeuwen lang, vanuit de vroege tot in de volle middeleeuwen hebben bestaan en meerdere gelijktijdige erven hebben omvat. Bij de compleet onderzochte bewoningsplaatsen uit de late middeleeuwen gaat het zowel om bewoningsplaatsen met éénledige als met meerledige nederzettingen.

De aard van agrarische erven

Bij de beschrijving van agrarische erven moeten we een verschil maken tussen erfsamenstelling en erfindeling.²⁶⁹⁸ Qua samenstelling zien we in de Merovingische tijd minimaal een huis en een waterput, soms bijgebouwen en soms erfbegravingen. Voor de Karolingische tijd bestaat hetzelfde beeld, maar dan zonder erfbegravingen. In de volle middeleeuwen is er altijd een huis, een waterput en een of meer bijgebouwen. Soms zien we in die periode greppels om erven. Het gaat om greppels die erven indelen en afscheiden. Verder zijn er soms langwerpige kuilen op erven.

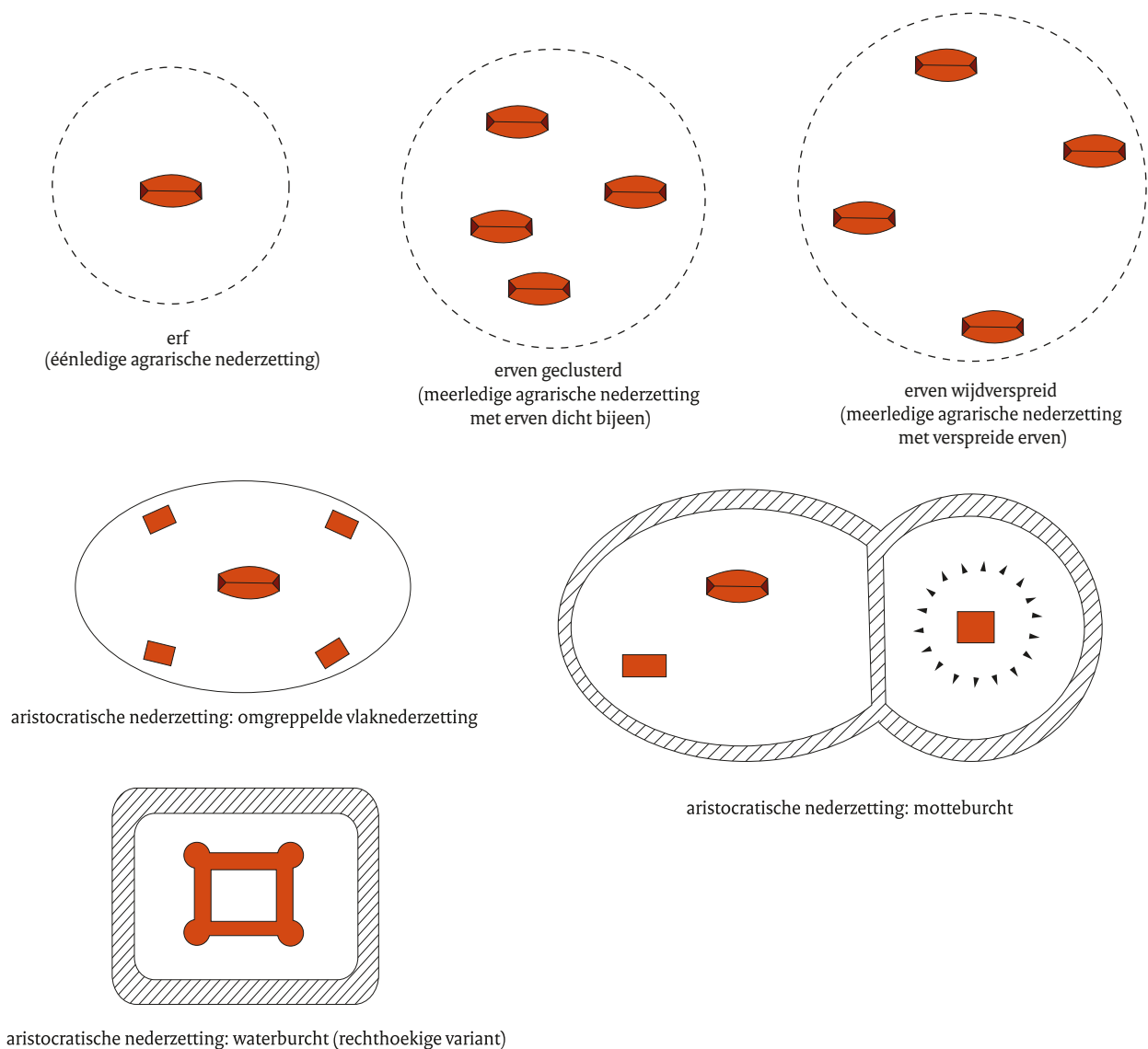
De indeling van erven in de vroege middeleeuwen vertoont, overeenkomstig erven uit de late prehistorie en Romeinse tijd, geen duidelijk patroon. In de Merovingische tijd liggen waterputten soms bij de lange zijde van het huis (Nistelrode, Geldrop), soms overhoeks (Dommelen). Bijgebouwen liggen soms bij de korte zijde van het huis (Dommelen, Gassel, Geldrop), soms bij de lange zijde (Nistelrode). In de Karolingische tijd liggen waterputten soms overhoeks (Geldrop, Dommelen) ten opzichte van het huis, soms bij de lange zijde (Dommelen), soms bij de korte zijde (Nistelrode).²⁶⁹⁹ Bijgebouwen liggen bij de korte zijde (Dommelen), soms bij de lange zijde (Nistelrode). In de volle middeleeuwen is er meer uniformiteit, met name tussen 1125 en 1250. In het studiegebied is sprake van dwarsgeplaatste bijgebouwen bij de zijde van het huis met de

²⁶⁹⁶ Paragraaf 8.4; Delaruelle 2016.

²⁶⁹⁷ Naar Huijbers 2016b.

²⁶⁹⁸ Huijbers 2007.

²⁶⁹⁹ Dommelen: Theuws 1988, 1991; Geldrop: Theuws 1991, 2004, 2008a; Nistelrode: Jansen 2007; Hensen & Janssens 2016.

Afb. 10.12 Geschematiseerde weergave van nederzettingvormen (niet uitputtend) in de middeleeuwen in het studiegebied.

waterput en tevens bij die zijde van het huis waar de haard ligt. Overhoeks van het huis zijn, met de lengterichting van het huis mee, bijgebouwen aan de andere korte zijde van het huis gebouwd. Bij de lange zijde van het huis liggen soms veekralen en soms zijn er toegangen tot het erf waarneembaar.

Wat huizen betreft kan gesteld worden dat er in de vroege middeleeuwen rechthoekige huizen zijn en in de volle middeleeuwen bootvormige. Een overgangstype daartussen is eveneens aanwijsbaar.²⁷⁰⁰ Te Nistelrode-Zwarte Molen II is een huis gevonden dat bootvormig is en moge-

lijk al uit de achtste eeuw dateert. Het is daarmee het oudste bootvormige huis in het Maas-Demer-Scheldegebied tot dusver.

In de periode 1200-1600 wordt voor het eerst gefundeerd op poeren. Dat zien we ook in een stedelijke context.²⁷⁰¹ Omdat poeren niet altijd sporen in de bodem achterlaten zullen van de gevonden erven niet alle gebouwen zijn overgeleverd. Indien de archeologisch overgeleverde erfsamenstellingen uit de late middeleeuwen (wel) een betrouwbare afspiegeling van de werkelijke samenstellingen tonen, zien we mogelijk de volgende tendens (zie hoofdstuk 9).

²⁷⁰⁰ Het betreft huistype VOM-Ho. Voor de huistypen zie hoofdstukken 8 en 9.

²⁷⁰¹ Cleijne et al. 2017.

Op agrarische erven zien we in de gehele late middeleeuwen huizen gefundeerd op zowel poeren als met ingegraven palen (hoofdstuk 9). Het gaat vooral om driebeukige huizen, soms tweebeukige. Het laatste huistype van de volle middeleeuwen wordt tot zeker 1350 gebouwd.²⁷⁰² Vanaf circa 1350, maar waarschijnlijker vanaf circa 1450 verschijnen potstallen in huizen.²⁷⁰³ Met de aanleg van potstallen verandert de lengte-breedteverhouding van het huis. Huizen worden relatief langer en smaller. Met de bouw van huizen met brede potstallen verandert ook de indeling van huizen.²⁷⁰⁴ De potstal komt tegen een korte zijde aan te liggen, daar waar die eerder in een (verbrede) zijbeuk lag.²⁷⁰⁵ Wat de overige efelementen betreft kan worden waargenomen dat erven in de dertiende eeuw vooral kleine bijgebouwen hebben. Er is mogelijk sprake van een overgang van grote naar kleine bijgebouwen op erven tussen de twaalfde en dertiende eeuw. In de veertiende eeuw zijn vaker grotere bijgebouwen op erven zichtbaar, zoals in Nederweert, Best en Sterksel.²⁷⁰⁶ Voor het eerst komen ook erven voor zonder bijgebouwen, namelijk in Best. Ofwel de verschillen tussen erven worden groter naar aantal en omvang van bijgebouwen ten opzichte van de dertiende eeuw. Vervolgens lijken bijgebouwen te ontbreken in de vijftiende eeuw, maar deze waarneming is echter gebaseerd op slechts één opgraving. In de zestiende eeuw is opnieuw sprake van variatie naar omvang van bijgebouwen op erven. Op erven komen tot zeker 1450 mestkuilen voor, soms op het erf en soms in bijgebouwen. Vanaf 1450 liggen mestkuilen in huizen: potstallen. Wanneer erven uit de twaalfde tot en met zestiende eeuw worden vergeleken is een tendens waarneembaar waarbij de bijgebouwen steeds kleiner worden of zelfs op erven ontbreken.²⁷⁰⁷

De aard van aristocratische bewoningsplaatsen, grafvelden en kerken

Naast agrarische bewoningsplaatsen bestaan ook vroeg-aristocratische en aristocratische woonplaatsen. Een vroeg-aristocratische woonplaats is gevonden te Eindhoven-Blixembosch (datering 800-1050). Aristocratische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen (900-1250) die in de Malta-gegevens aanwezig zijn, betreffen *Flachsiedlungen*, motteburchten en waterburchten (omgrachte kastelen).²⁷⁰⁸ In de late middeleeuwen (1250-1500) zien we naast motteburchten, die in deze tijd overigens al

grotendeels verdwenen zijn, en waterburchten ook *moated sites* en andere kasteeltypen. Door de tijd heen is vaak sprake van complexen met per fase een of meer omgrachte eilanden. Op die eilanden kunnen woongebouwen en verdedigbare gebouwen staan – die functies konden ook gecombineerd zijn –, maar ook kerken en schuren (ook tiendschuren) en stallen. Naast bewoningsplaatsen bestaan ook grafvelden en cultusplaatsen (kerken). In de Merovingische tijd is sprake van collectieve grafvelden, nederzittingsgrafvelden en erfgrafveldjes. Grafvelden uit de Karolingische tijd zijn nog niet gevonden. In de volle middeleeuwen bestaan grafvelden die bij bestaande agrarische en aristocratische bewoningsplaatsen worden aangelegd. Kerken worden gelijktijdig met of na aanleg van het grafveld gebouwd. In de late middeleeuwen is de bewoning bij sommige kerken verdwenen en resteert alleen een eenzaam in de akkers gelegen kerk. In die periode bestaan grafvelden bij kerken.

De primaire dynamiek van agrarische bewoningsplaatsen: bestaansduur

De bestaansduur geeft inzicht in de primaire dynamiek van agrarische bewoningsplaatsen: de mate van stabiliteit. In hoofdstuk 8 zijn verschillende typen agrarische bewoningsplaatsen benoemd, die mede zijn gebaseerd op de bestaansduur. Het onderbrengen van bewoningsplaatsen in categorieën naar lengte van bestaan, is op zich arbitrair. In de eerste plaats omdat we niet weten wat de bestaansduur van een bewoningsplaats precies betekende voor de mensen van toen, en wat in de toenmalige perceptie als een korte en wat als een lange bestaansduur werd beschouwd. In de tweede plaats doordat wat een korte en een lange bestaansduur van een bewoningsplaats is, per tijdvak en per onderzoeker kan verschillen. Bestaansduur is dus een relatief begrip. We kiezen hier voor drie groepen van bestaansduur van agrarische bewoningsplaatsen uitgaande van de variatie in bestaansduur in de tabellen 8.9-8.11 en met de langste bestaansduur als maatstaf:²⁷⁰⁹

1. kortdurig bestaande bewoningsplaatsen met nederzettingen. Hiertoe rekenen we bewoningsplaatsen die minder dan 200 jaar hebben bestaan. Opgegraven bewoningsplaatsen die het kortst hebben bestaan hebben een bestaansduur van 75 jaar;

²⁷⁰² type VOM-H4

²⁷⁰³ Het betreft huistype LM-H5.

²⁷⁰⁴ Het betreft huistype LM-H6.

²⁷⁰⁵ Bij huistype LM-H5.

²⁷⁰⁶ Nederweert: Hiddink 2005b; Best: Verspary in voorbereiding a; Sterksel: Van Dijk 2011.

²⁷⁰⁷ Het kan ook zijn dat bijgebouwen archeologisch minder grijpbaar worden.

²⁷⁰⁸ De term waterburcht wordt niet door Janssen gebruikt (Janssen 1996). De term waterburcht wordt hier (naar Aarts 2001) gebruikt als containerbegrip om zowel ronde, polygonale als rechthoekige kastelen, die vaak een omgrachting hebben, mee aan te duiden. Het wordt hier niet als parallel voor de Duitse term *Wasserburg* gebruikt.

²⁷⁰⁹ Overeenkomstig Huijbers 2016b.

2. middellang bestaande bewoningsplaatsen met nederzettingen. Hiertoe rekenen we bewoningsplaatsen die tussen 200 en 400 jaar hebben bestaan;
3. lang bestaande bewoningsplaatsen met nederzettingen. Hiertoe rekenen we bewoningsplaatsen die 400 jaar of meer hebben bestaan.

Met deze drie categorieën kunnen we de relatieve stabiliteit aangeven: (voor de middeleeuwen) beperkt stabiel, redelijk stabiel en stabiel. Een belangrijke vaststelling is dat 'zwerfende erven', omschreven als bewoningsplaatsen die telkens een huisgroepgeneratie bestaan, niet in de bestudeerde data voorkomen.²⁷¹⁰ Meerledige nederzettingen blijken langer te bestaan dan de éénledige nederzettingen. Meerledige nederzettingen kwamen in de volle middeleeuwen vaker voor dan éénledige nederzettingen (geïsoleerde erven), 24/25 tegen 19 (tabel 8.15). Daarbij moet worden aangetekend dat het bij vier van die bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen gaat om slechts twee erfplaatsen bij elkaar. In dat geval is de verhouding 20/21 plaatsen met meerledige tegenover 19 plaatsen met éénledige nederzettingen min of meer in evenwicht. Hoe dan ook: co-residentie was belangrijk, hoe klein of groot de nederzetting ook was. Samen wonen (geclusterd wonen²⁷¹¹) was in de volle middeleeuwen minder belangrijk dan in de vroege middeleeuwen omdat men in de volle middeleeuwen ook vaak op geïsoleerde (losse) erven woonde (de 19 zekere bewoningsplaatsen met éénledige nederzettingen). In de vroege middeleeuwen bestonden op één geval na alleen plaatsen met meerledige nederzettingen. Tevens is daarmee te zien dat het patroon van nederzettingen in de volle middeleeuwen diverser wordt ten opzichte van dat in de vroege middeleeuwen: een patroon van wonen in geclusterde erven (van twee of meer erven) versus wonen op geïsoleerde erven.

De secundaire bewoningsdynamiek van agrarische bewoningsplaatsen: verplaatsing

De aanvang en het einde van agrarische bewoningsplaatsen en het bestaan van agrarische bewoningsplaatsen uit verschillende perioden binnen een lokaal landschap verschaffen inzicht in 'verplaatsing'. Dit is een veronderstelde

verplaatsing, want het is onbekend of de bewoners van de ene woonplaats daadwerkelijk verhuisden naar de andere (de 'sociale' verplaatsing). De bewoners van een nieuwe woonplaats op een nieuwe locatie in het landschap kunnen ook van elders komen, van buiten de lokale gemeenschap en alleen historisch onderzoek (of onderzoek met DNA-materiaal wellicht) kunnen daar duidelijkheid in geven. De aanvang en het einde van een bewoningsplaats zeggen iets over verplaatsing op zich. Voor de aanvang van een bewoningsplaats lag elders een oudere en na het einde elders een nieuwe, mits die niet ophield te bestaan. Een oudere tegenover een jongere bewoningsplaats in het landschap zegt iets over verplaatsing, ook in relatie tot de ondergrond.

Aanvangs- en einddata van bewoning als ingang op verplaatsing

Wanneer de aanvangs- en einddata van agrarische bewoningsplaatsen samen worden beschouwd (tabellen 9.3 en 9.4) blijkt het dat reeds vanaf de vroege middeleeuwen verplaatsing van bewoning plaatsvindt, niet pas vanaf de volle middeleeuwen of pas in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen. We zien bijvoorbeeld veel einddata van bewoningsplaatsen in de twaalfde eeuw.

In elke eeuw van de periode 1200 tot 1600 zien we de aanleg van nieuwe bewoningsplaatsen. Dat geeft aan dat in elke eeuw bewoning eerder op een andere plaats lag en dat dus van dynamiek sprake is binnen de late middeleeuwen zelf. De conclusie is dat van bewoningsdynamiek in termen van verplaatsing in vrijwel elke fase van de middeleeuwen sprake was. Alleen over de Karolingische tijd bestaat wat onduidelijkheid; er zijn geen woonplaatsen bekend die aanvangen of eindigen in de negende eeuw. Parallel aan verplaatsing van woonplaatsen zien we in de vroege, volle en late middeleeuwen het naast elkaar bestaan van verschillende typen woonplaatsen (naar bestaansduur en samenstelling). Met name aangaande de volle middeleeuwen zijn we daarover goed geïnformeerd. Een mooi voorbeeld is Someren, waar zowel geïsoleerde erven, kleine meerledige als ook grote meerledige nederzettingen in elkaars nabijheid voorkomen.²⁷¹²

²⁷¹⁰ Huijbers 2007, hoofdstukken 7 en 12.

²⁷¹¹ Hier is gekozen voor 'samen wonen' omdat die dichter bij de werkelijkheid staat: de term 'geclusterd wonen' is meer abstract.

²⁷¹² De Boer & Hiddink 2012.

De diachrone relatie tussen bewoning en landschap in de middeleeuwen

Verplaatsing is ook zichtbaar door te kijken naar de relatie tussen bewoning en landschap door de tijd heen wat weer nauw samenhangt met locatiekeuze. In het grootschalig onderzoek van een middeleeuws landschap in Someren zien we geen duidelijke verandering van de locatie van bewoningsplaatsen door de periode 450-1250 heen ten opzichte van de hoogteligging. Wel zien we een duidelijke verplaatsing van bewoningsplaatsen vanuit in de vroege middeleeuwen aangelegde kernen (bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen), naar volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen (met kleine meerledige en met éénledige nederzettingen). Die uit de volle middeleeuwen liggen deels in een langgerekt patroon op de rand van een langgerekte laagte waarin de huidige dorpskern ligt. Deels liggen ze ook verder van die rand af, zowel met geïsoleerde erfplaatsen langs wegen als met geconcentreerde erfplaatsen bij kruispunten. De laatmiddeleeuwse bewoning kan op de plaats van de dorpskern liggen,²⁷¹³ maar ook tussen de volmiddeleeuwse bewoningsplaatsen en de dorpskern in, vergelijkbaar met de situatie te Boxmeer-Sterckwijck.²⁷¹⁴ Hier kan sprake zijn van een herhaling van het volmiddeleeuwse bewoningspatroon in het laatmiddeleeuwse en latere patroon, uitgaande van de oudste kadastrakaart.²⁷¹⁵ In totaliteit is te Someren sprake van een verplaatsing van bewoning van oost naar west. Te Nistelrode is zichtbaar dat vanaf de Karolingische tijd bewoning lager komt te liggen dan daarvoor.²⁷¹⁶ Tevens is daar sprake van een overgang van kort bestaande bewoningsplaatsen (ca. 125 jaar) naar een lang bestaande (ca. 425 jaar), dus van relatief dynamische naar langdurig plaatsvast bewoning. De bewoning uit de late middeleeuwen ligt westelijk van die uit de volle middeleeuwen. Ook hier is dus van een verplaatsing sprake van oost naar west. Te Boxmeer zien we dat verplaatsing optreedt rond 800. Dat valt op te maken uit twee bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen. De ene bestaat tussen 650-950, de andere tussen 800 en 1250. Terwijl de ene bewoningsplaats bestond kunnen bewoners daarvan naar een nieuwe plaats zijn verhuisd, maar de bewoners kunnen ook van elders zijn gekomen. De laatmidde-

eeuwse (dertiende-veertiende-eeuwse) bewoning ligt westelijker en nog verder westelijk ligt (op de oudste kadastrakaart) het gehucht Startwijk. Te Boxmeer is eveneens sprake van een verplaatsing in oost-west richting. In Beek (Beek en Donk, microregio Laarbeek) lag de bewoning uit de vroege en volle middeleeuwen bij de rand van het hoogste gebied van het dekzandeiland. De laatmiddeleeuwse bewoning op het dekzandeiland van Beek ligt bij de randen van twee lage gebieden, een beekdal en een beekdalvormige laagte. Te Best-Aarle zien we dat laatmiddeleeuwse bewoning hoger ligt dan volmiddeleeuwse bewoning.²⁷¹⁷ De bewoning daar is vanaf de vijftiende eeuw tot op het heden op één plaats gefixeerd. Terecht merkt Verspay op dat de bewoningsverplaatsing te Best-Aarle niet lineair moet worden beschouwd (hoog naar laag, laag naar hoog), maar in het licht van een excentrische beweging vanuit akkerkernen naar buiten, samenhangend met expansie van het landbouwareaal.²⁷¹⁸ Dit is wellicht een van de sleutels tot het begrijpen van de verplaatsing van de bewoning in de overgang van de volle naar de late middeleeuwen, maar ook bij het begrijpen van verplaatsing in algemeen tussen de vroege middeleeuwen en de nieuwe tijd. Op basis van de gegevens voor de primaire en secundaire bewoningsdynamiek valt af te leiden dat verplaatsing van middeleeuwse agrarische bewoning in oostelijk Noord-Brabant duidelijk vanaf het begin van de Karolingische tijd aanwijsbaar is en dat relatief veel bewoningsplaatsen verplaatsen in de twaalfde eeuw. Over het tijdstip van definitieve vastlegging weten we nog weinig. Alleen voor Best is vastgesteld dat dit in de vijftiende eeuw plaatsvond.

Bewoningsdynamiek en aristocratische woonplaatsen

Te Bergeijk wordt de aristocratische woonplaats in de tiende eeuw laag in het landschap aangelegd, terwijl die weer verdwijnt in de late dertiende en vroege veertiende eeuw.²⁷¹⁹ Dichtbij die woonplaats ligt in 1830 de dorpskern.²⁷²⁰ Bij middeleeuws Oerle is hetzelfde waarneembaar. De aristocratische woonplaats uit de volle middeleeuwen raakt begin veertiende eeuw buiten gebruik, maar ligt wel op de plaats van de laatmiddeleeuwse dorpskern.²⁷²¹

²⁷¹³ Wat mogelijk valt af te leiden uit geschreven bronnen, zie Coenen 2001.

²⁷¹⁴ Dijkstra 2015.

²⁷¹⁵ Zie hoofdstuk 9.

²⁷¹⁶ Zie hoofdstuk 8; Hensen & Janssens 2016.

²⁷¹⁷ Verspay in voorbereiding.

²⁷¹⁸ Verspay in voorbereiding.

²⁷¹⁹ Theuws 1989, 181-182; Dijkstra 2015.

²⁷²⁰ Theuws 1989, 146, afb. 12.

²⁷²¹ Theuws 1989, 170-174; Ter Steeghe 2014.

Te Sint-Oedenrode zien we een *Flachsiedlung* die in de tiende eeuw wordt aangelegd.²⁷²² Nabij ligt, later, de laatmiddeleeuwse dorpskern, namelijk het marktplein.²⁷²³ Te Gemert zien we een burchtterrein dat in de elfde eeuw is aangelegd, nabij ligt ook de laatmiddeleeuwse dorpskern.²⁷²⁴ Wat betreft de vastlegging van bewoning kan er daarmee een verschil in de tijd bestaan tussen plaatsen met alleen agrarische bewoning en plaatsen met aristocratische bewoning waar (in elk geval) later een dorpskern komt te liggen. Bewoningsconcentraties met aristocratische bewoning kunnen aldus in de volle middeleeuwen zijn vastgelegd, terwijl die met (alleen) agrarische bewoning pas in de late middeleeuwen kunnen zijn gefixeerd.

Overgang van zwervende erven naar stabiele bewoning?

Een van de onderzoeksvragen die voorafgaand aan het onderzoek was opgesteld, was wanneer er een overgang van zwervende erven naar stabiele bewoning plaats had in de periode tussen 800 en 1200. In de eerste plaats moeten we vaststellen dat niet van zwervende erven sprake was in de vroege tot en met late middeleeuwen, er was continu sprake van stabiele bewoning, zij het met verschillen (kort, middellang en lang bestaande woonplaatsen). 'Kort' bestaande woonplaatsen bestonden bijvoorbeeld geen 25 jaar zoals in het zwervende ervenmodel, maar eerder 75 jaar (op basis van compleet opgegraven exemplaren). In de tweede plaats is sprake van fixatie van bewoning vanaf de tiende eeuw bij aristocratische woonplaatsen en waarschijnlijk vanaf de late middeleeuwen bij bewoningsconcentraties met alleen agrarische woonplaatsen, hoewel daar in archeologische zin nog weinig over bekend is. Tenslotte moet worden opgemerkt dat in het studiegebied ook plaatsen bestaan waar nauwelijks sprake is van verplaatsing, te Son en Oss.²⁷²⁵ Daar zien we bewoning vanaf de vroege middeleeuwen tot en met nu op dezelfde plaats. Daarvan is wellicht ook sprake te Sint-Oedenrode en Bergeijk, waar spaarzaam Karolingische bewoning op de aristocratische woonplaatsen is aangetroffen.²⁷²⁶

10.6.3 Hoe is de dynamiek van bewoning te verklaren?

Aard (samenstelling) van bewoningsplaatsen en bewoningspatronen

De samenstelling van nederzettingen op bewoningsplaatsen en de samenstelling van gelijktijdige lokale bewoningspatronen kunnen te maken hebben met:

1. verticale relaties tussen bewoners van nederzettingen en niet-bewoners, vaak elites.²⁷²⁷ Daarbij kan verschil worden gemaakt tussen interne elites (woonachtig in dezelfde lokale gemeenschap) en externe elites (woonachtig daarbuiten). Juist deze relaties zijn fysiek/archeologisch het moeilijkst te zien. Geschreven bronnen zijn dan vaak de enige bronnen die daar meer over kunnen vertellen;
2. horizontale relaties tussen bewoners van meerledige nederzettingen, tussen bewoners van éénledige en tussen bewoners van meerledige en éénledige nederzettingen. Daarbij kan het gaan om solidariteitsrelaties, burenelaties en familierelaties.²⁷²⁸ Deze relaties zijn te veronderstellen, op basis van fysieke (archeologisch zichtbare) coresidentie: samenwonen in een meerledige nederzetting. Horizontale relaties tussen bewoners van verschillende nederzettingen zijn fysiek (archeologisch) moeilijker waarneembaar. Daarvoor zijn geschreven bronnen van belang;
3. verticale en horizontale relaties samen: bijvoorbeeld een bewoner van een erf van een meerledige nederzetting kan zowel verticale relaties onderhouden met een grondheer en tegelijkertijd horizontale met andere bewoners van de meerledige nederzetting en/of andere nederzettingen.²⁷²⁹ Omdat we niet uitgaan van het primaire belang van verticale sociale relaties zoals in het Kempenmodel I, gaan we in plaats van een nederzettingshiërarchie uit van een nederzettingdiversiteit. Die diversiteit wordt bepaald door groepsculturen met bijbehorende soorten levensstijlen, soorten woonplaatsen, kleding en materiële cultuurgroepen.²⁷³⁰ Het gaat om agrarische versus aristocratische in de vroege en volle middeleeuwen en agrarische, aristo-

²⁷²² Zie paragraaf 8.5.3 voor de hier gehanteerde omschrijving van *Flachsiedlung*.

²⁷²³ Peters 2010, 2016.

²⁷²⁴ Thelen 2001.

²⁷²⁵ Zie hoofdstuk 8.

²⁷²⁶ Zie hoofdstuk 8.

²⁷²⁷ Zie daarover vooral Curtis 2013.

²⁷²⁸ Zie daarover bijvoorbeeld Smith 1979; Reynolds 1997; Stone 1992, 1996; Verdery et al. 2012.

²⁷²⁹ Vgl. Reynolds 1997. Relaties binnen individuele huisgroepen laten we hierbij buiten beschouwing.

²⁷³⁰ Huijbers 2007, deel I.

cratische en ambachtelijke groepsculturen in de late middeleeuwen (buiten die in steden).

De relatieve stabiliteit van bewoningsplaatsen

De mate van stabiliteit, de primaire dynamiek, kan samenhangen met diverse maatschappelijke factoren.

De sociale betekenis van de bestaansduur van agrarische bewoningsplaatsen staat daarbij centraal. Ze kan te maken hebben met vier zaken, die onderling kunnen samenhangen:

1. de eerste betreft een sociaal-economische factor: de intensivering van landbouw. Vanwege de zorg die vereist is bij intensieve landbouw, is het van belang nabij het gecultiveerde land te wonen;²⁷³¹
2. de tweede betreft een sociaal-juridische factor: bij grond gaan wonen om continu toe te kunnen zien op grondbezit of vanwege een claim op grond.²⁷³² Het idee van grondbezit is niet vanzelfsprekend en komt op bij het schaarser worden van landbouwgrond;²⁷³³
3. de bestaansduur is ook te plaatsen onder een derde interpretatieve noemer: 'plaatsidentificatie'. Langdurige bewoning op een plaats leidt tot vereenzelviging met een plaats,²⁷³⁴ wat wordt uitgedrukt via nederzettingen-namen.²⁷³⁵ Die identificatie kan gepaard gaan met percepties van worteling (*rootedness*).²⁷³⁶ Nederzettingen-namen als Dommelen en Beek golden aanvankelijk alleen voor geconcentreerde nederzettingen in de vroege middeleeuwen, maar dekten in latere tijd een groter bewoningsgebied parallel aan de cultuur-landexpansie. In de late middeleeuwen waren zij namen van parochies en dorpen;
4. de vierde is de gedachte dat mensen, door een of meer redenen, graag bij elkaar willen wonen op eenzelfde plaats. De bewoningsplaats oefent een bepaalde aantrekkingskracht uit, net als steden in de middeleeuwen en in het heden. Daarbij kan het ook om veiligheid gaan.²⁷³⁷

De relatieve stabiliteit van erfplaatsen

Het aantal fasen van een erfplaats kan te maken hebben met de specifieke sociale status van bewoners van de opvolgende huisgroepen. Bepaling van het aantal erfplaatsfasen en de bestaansduur van de erfplaats is van belang omdat de bestaansduur van erfplaatsen gekoppeld kan zijn aan het benadrukken van afstammingslijnen en familiebezit (de *house-societies*).²⁷³⁸

Fraaie voorbeelden van lang bestaande erfplaatsen zien we in de beekdalnederzetting van Dommelen-Kerkackers en op de oostelijke dekzandrug van Someren.²⁷³⁹ Aanvullende fysieke/ archeologisch waarneembare kenmerken die iets kunnen zeggen over de status van de bewoners zijn sporen van omgrachtingen (zoals te Someren-Acaciaweg en Bakel-Neerakker²⁷⁴⁰), grote hoofd- en/of bijgebouwen, een specifieke materiële cultuur en een specifieke voeding, zichtbaar aan bijvoorbeeld resten van jachtwild, exotisch gevogelte en plantenresten.²⁷⁴¹ Geschreven bronnen kunnen nog meer vertellen over de status van de bewoners indien een lokalisering van historisch bekende bewoningsplaatsen heeft plaatsgevonden. Er kan sprake zijn van een continuüm naar plaatsvastheid in de middeleeuwen, met als ene uiterste op dat continuüm kastelen en moated sites als uiterst plaatsvaste 'erfplaatsen', en met als andere uiterste op dat continuüm, éénfasige (agrarische) erfplaatsen. Daar tussen in zitten meerfasige agrarische erfplaatsen.²⁷⁴²

Locatiekeuze en verplaatsing van agrarische bewoningsplaatsen

De ligging van agrarische bewoning in het landschap kan men verklaren door enerzijds het belang aan te geven van ruimten onder bewoningsplaatsen (de ondergrond): bewoonbare gronden en beschikbare woongronden en anderzijds het belang van ruimten bij bewoningsplaatsen: gebruiksgronden naar agrarisch accent, intensiteit en beschikbaarheid. De verplaatsing van agrarische bewoning in de middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant van hoog (in de Merovingische tijd) naar laag (in de late middeleeuwen) lijkt vooral te maken te hebben met een verschuivend agrarisch accent ten gunste van veeteelt, samenhangend met de steeds verdere intensivering van akkerbouw. Er wordt steeds een agrarisch strategische positie gekozen die van belang is voor de aard van het agrarisch bedrijf van het moment (vooral akkerbouw, vooral veeteelt of een gemengd bedrijf). De intensivering van akkerbouw begint kort na 1000 en is zichtbaar in de vorm van mestkuilen op erven. In depressies worden in de volle middeleeuwen veekralen aangelegd en ook op kruispunten van wegen. In de opgravingen te Someren is dat fraai zichtbaar, waar zelfs een depressie met veekraal is opgenomen in de erfndeling. Die intensivering van veeteelt zal samenhangen met intensivering van akkerbouw.

²⁷³¹ Stone 1996; McNetting 1993.

²⁷³² Stone 1996; McNetting 1993.

²⁷³³ McNetting 1993.

²⁷³⁴ Vergelijk Lovell 1998.

²⁷³⁵ Huijbers 2001.

²⁷³⁶ Vgl. Tuan 1980, 6: *Rootedness is an unreflective state of being in which the human personality merges with its milieu.*

²⁷³⁷ Vgl. Silberfein 1998.

²⁷³⁸ Huijbers 2014.

²⁷³⁹ Dommelen: Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1990; Someren: De Boer & Hiddink 2012.

²⁷⁴⁰ Someren-Acaciaweg: Hoogendijk & Hiddink 2015, Bakel-Neerakker: Ufkes 2010.

²⁷⁴¹ Te Sint-Oedenrode bijvoorbeeld zijn op het burchterrein resten van haas en bever gevonden, en bij kasteel Eindhoven zijn edelhert, wild zwijn, pauw en kalkoen aangetroffen, zie hoofdstuk 5, paragrafen 5.5 en 5.5.6.

²⁷⁴² Huijbers 2014.

In de loop van de late middeleeuwen worden potstallen in de boerderijen aangelegd, te Best-Aarle zijn daar verschillende voorbeelden van gevonden. Tegelijkertijd is sprake van de opkomst van plaggendecken. De intensivering van de akkerbouw zelf kan samen met vier factoren: bevolkingsgroei, bodemverarming (compensatiegedrag), perceelversnippering en marktproductie.²⁷⁴³ De verplaatsing van bewoning in de twaalfde en dertiende eeuw naar lage gebieden zal primair samenhangen met intensivering van veeteelt voor de intensivering van de akkerbouw en de expansie van het cultuurland als geheel. Daarom gaat men in de late middeleeuwen vooral in lage gebieden wonen, maar soms ook hoog zoals te Best-Aarle. Een rol van betekenis bij die verplaatsing in die periode kan ook de toenemende marktafhankelijkheid zijn, maar ook de losmaking van verticale relaties met aristocraten. Markten komen in oostelijk-Noord-Brabant (en in heel Europa) namelijk niet toevallig op juist aan het einde van de twaalfde en in de dertiende eeuw.²⁷⁴⁴ Het feit dat aristocratische woonplaatsen buiten gebruik raken aan het einde van de dertiende en begin van de veertiende eeuw (Oerle, Bergeijk), en eind twaalfde eeuw worden gereorganiseerd, dan wel in de dertiende eeuw worden overgenomen (Sint-Oedenrode, 1232?), is geen aanwijzing voor de gedachte dat de machtsbasis van lokale heren in die periode goeddeels is verdwenen.²⁷⁴⁵ De machtsbasis van lokale heren verdwijnt niet, maar verandert. In de dertiende en veertiende eeuw worden talloze kastelen en moated sites gesticht, hetgeen erop wijst dan hun rol, zeker op lokaal niveau, toeneemt. De hertog van Brabant reduceerde de bovenlokale aspiraties van bepaalde families, zoals de graven van Rode, maar hun rol is daarmee op lokaal niveau zeker niet uitgespeeld. Veel edellieden worden dienstdieners van de hertog. Tevens ontstaan er nieuwe elitegroepen, zoals kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en de stedelijke elite die zich op het platteland vestigen.

Locatiekeuze van aristocratische woonplaatsen, grafvelden en kerken

Bij aristocratische woonplaatsen uit de tiende eeuw en later is onduidelijk wat precies de reden is van locatiekeuze van lage natte gebieden. In hoofdstuk 8 is geopperd dat herdefinitie van sociaal-juridische posities een rol kan spelen, naast de behoefte aan water voor grachten. De

aanleg van motteheuvels kan met expressie van dominantie te maken hebben, naast verdedigbaarheid van het op de motte gelegen gebouw. Bij de vroeg-aristocratische woonplaats van Eindhoven-Blixembosch (800-1050) kan de ligging op de top van een dekzandrug ook te maken hebben gehad met een uiting van dominantie.²⁷⁴⁶

Bij de plaatskeuze en de veranderingen daarin van grafvelden en kerken spelen weer andere factoren, van sociale en kosmologische aard een rol. Merovingische grafvelden liggen soms op plaatsen van oudere grafvelden en op grenzen van akkers en heiden. Die laatste ligging kan te maken hebben met symbolische markering van een territorium (middels een liminele ligging).²⁷⁴⁷ Daarnaast liggen Merovingische grafvelden in bewoningsplaatsen met meerledige nederzettingen zoals te Dommelen, Geldrop en Boxmeer. Daarbij kan het om erfgrafveldjes gaan, maar ook om nederzettingen. Vooral de tweede fase van erfgrafveldjes uit de periode 650-750, met graven zonder bijgiften, kan kosmologisch van belang zijn geweest. Mogelijk zijn graven zonder bijgiften een teken van kerstening, hoe dat complexe proces zelf ook verliep. Dit is dan wel een 1:1 interpretatie van de data en de vraag is of het ontbreken van bijgiften op de latere fase van erfgrafveldjes zo eenvoudig te verklaren is. Niettemin kan de duale wereldorde, zoals naar voren gebracht door Roymans,²⁷⁴⁸ vanaf dat moment in gang zijn gezet, met de meerledige bewoningsplaats als centrum van de christelijke lokale wereld. Niet toevallig ligt op de bewoningsplaats van Dommelen met haar erfgrafveldjes in de volle middeleeuwen een collectief grafveld, waarop in de late middeleeuwen een kerk wordt gebouwd. De plaatskeuze van kerken lijkt te zijn bepaald door reeds bestaande andere elementen dichtbij: een agrarische of aristocratische bewoningsplaats of een grafveld (op een bewoningsplaats).

10.6.4 De laatmiddeleeuwse transitie

We kunnen mogelijk spreken van een transitie in de periode 1100-1300/1325 of in de periode 1175/1185-1300/1325. De periode 1100-1175/1185 of de twaalfde eeuw als geheel kan als voorwaarden scheppend worden gezien voor de

²⁷⁴³ Zie hoofdstuk 9.

²⁷⁴⁴ Boerefijn 2010.

²⁷⁴⁵ Theuvs 1989; Peters 2010, 2016.

²⁷⁴⁶ Huijbers 2007.

²⁷⁴⁷ De Haas 2010.

²⁷⁴⁸ Roymans 1995.

periode 1175/1185-1300. In onze optiek is de twaalfde eeuw (tot 1175/1185) in ruraal oostelijk Noord-Brabant een bloeiperiode met de opkomst van veel nieuwe woonplaatsen, bevolkingsgroei, expansie van cultuurland, grotere agrarische bedrijven (erven met grote bijgebouwen) en versterkte communale sociaal-economische relaties als het gaat om veeteelt (en akkerbouw?). Parallel daaraan kan de intensivering van akkerbouw, via intensivering van veeteelt, de cultuurlandexpansie vanaf 1000 gezien worden als een middellange termijnproces. Dat middellange proces is zelf deel van een lange termijnproces: de verschuiving van woonplaatsen van hoog naar laag, bevolkingsgroei, verdichting van bewoning, uitbreiding van cultuurland en veranderingen in het agrarische bedrijf vanaf de vroege middeleeuwen. Aldus zijn – deels –²⁷⁴⁹ drie processen zichtbaar in de middeleeuwen van oostelijk Noord-Brabant, die in bepaalde perioden hand in hand verlopen:

1. een lange termijnproces 500-1500/1600 van de verschuiving van woonplaatsen van hoog naar laag, maar met uitzonderingen. Daarnaast zijn bevolkingsgroei, verdichting van bewoning, cultuurlandexpansie en wijzigende agrarische accenten aanwijsbaar;
2. een middellange termijnproces 1000-1500/1600 van intensivering van akkerbouw via intensivering van veeteelt voor mestproductie. Als gevolg van het verschuivende agrarische accent (steeds meer een nadruk op veeteelt) zien we telkens verplaatsing van agrarische woonplaatsen naar nieuwe agrarisch-strategische locaties in landschap. In de periode 1000-1200 verschuiven bewoningsplaatsen naar depressies en andere natte zones, zoals beekdalvormige laagten. Vervolgens in de periode 1200-1500 naar woonlocaties in die laagten zelf. Te bedenken valt dat tussen 1000 en 1500/1600 ook locaties bij heidevelden steeds belangrijker worden indien men schapenmest wil gebruiken;
3. een korte termijnproces 1175/1185-1300/1325 met veel veranderingen in korte tijd:
 - verdwijning van agrarische woonplaatsen op de dekzandruggen;
 - opkomst van markten in opkomende steden en het platteland en zo een toenemende marktafhankelijkheid;
 - opname van grote delen van het studiegebied in het hertogdom Brabant;

- verdwijning, herinrichting en/of overname van (een aantal) volmiddeleeuwse aristocratische woonplaatsen als gevolg van gewijzigde machtsverhoudingen tussen hertog en lokale heren (en zo meer vrijheid bij boeren);
- opkomst van het verschijnsel stad zelf.

Over de vraag of landschappelijke veranderingen een rol in de laatmiddeleeuwse transitie spelen, zoals het verdwijnen van bossen en het ontstaan van steeds grotere heidevelden, en of de opkomst van de intensieve schapenhouderij aan de laatmiddeleeuwse transitie kan worden gereleëerd, kan op basis van het palynologische nauwelijks iets gezegd worden. Dat komt omdat naar verhouding weinig pollengegevens uit waterputten, waterkuilen, greppels of grachten voor deze periode beschikbaar zijn. Alleen twee pollendiagrammen uit 's-Hertogenbosch laten duidelijk de landschappelijke gevolgen zien van de agrarische intensivering *vanaf* de late middeleeuwen (afb. 4.44-4.45). Vanaf ca. 1300-1400 stijgt daar het aandeel van cultuurindicatoren sterk. Er zijn aanwijzingen voor de continue verbouw van winterrogge en blijkbaar wordt de braakperiode afgeschaft. Uit macrorestenvondsten blijkt zeker dat vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw bemesting met stalmest plaatsvindt.²⁷⁵⁰ Het afschaffen van de braakperiode gaat dus samen met stalmestbemesting. Vrijwel gelijktijdig stijgt ook het aandeel van struikheide enorm, ongetwijfeld als gevolg van de agrarische intensivering. Het is goed mogelijk dat de uitbreiding van de heide te maken heeft met een toename van de schapenhouderij. Struikheidevegetaties zijn uitermate geschikte begroeiingen voor begrazing door schapen. De vraag is echter in hoeverre de gegevens uit de Bossche pollendiagrammen representatief zijn voor de laatmiddeleeuwse ontwikkelingen in het gehele studiegebied.

10.7 Drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren in oostelijk Noord-Brabant (1500 v.Chr. tot 1500 n.Chr.)

Ergens tussen 4500/4000 en 3000 v.Chr. doet de agrarische leefwijze, waarin landbouw een belangrijke bron vormt voor de bestaanswijze, langzaam zijn intrede op de zand- en aangrenzende riviergronden van oostelijk Noord-

²⁷⁴⁹ We tonen immers niet *alle* processen uit de middeleeuwen.

²⁷⁵⁰ Van Haaster 2008, 91.

Brabant. In de uitgestrekte oerbossen legden de vroege boerensamenlevingen hun erven en akkers aan. Vanaf dat moment verandert het landschap van het huidige oostelijk Noord-Brabant gestaag. Rond het midden van het tweede millennium v.Chr. vinden we in het gehele onderzoeksgebied, in alle onderscheiden mesoregio's, boerengemeenschappen terug. Hun keuzes en daarmee samenhangende dynamiek van bewoning vormen het onderwerp van deze studie: *locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant*. Op basis van nieuw verworven data uit ruim 15 jaar Malta-onderzoek is gekeken naar het bestaansrecht van bestaande modellen en of we tot nieuwe inzichten zijn gekomen, en dus een ander 'beeld van het verleden'. Het laatste is het geval. Voor wat betreft locatiekeuze en bewoningsdynamiek kunnen we voor alle perioden een nieuw beeld schetsen. Erf en nederzetting vormen daarbij geen uniforme begrippen. Beide hebben door de tijd heen verschillende verschijningsvormen en worden dan ook per periode gedefinieerd en toegepast. In grote lijnen, zonder daarbij opnieuw een te rigide model te creëren, ziet dat er als volgt uit: In de latere prehistorie en vroeg-Romeinse tijd is geen sprake van zwerfende erven, evenmin als in de vroege middeleeuwen. We zien vanaf de midden-bronstijd B zowel losse, wijdverspreide erven als ook meer geclusterde erven en herbouw op het erf. Bewoning blijkt vaak voor langere tijd aan een plaats te zijn gebonden. Dit beeld continueert in de late bronstijd en ijzertijd. In de late ijzertijd zien we voor het eerst omgepeld nederzettingen met een nog sterkere clustering van bewoning. Deze ontwikkeling komt in de loop van de eerste eeuw n.Chr. in een versnelling terecht, mede onder invloed van de incorporatie van oostelijk Noord-Brabant in het Romeinse Rijk en de daarmee gepaard gaande (her)verdeling van grondbezit. In deze periode worden niet alleen nieuwe, rurale nederzettingen maar ook nieuwe typen nederzettingen gesticht die we als rurale villae – landbouwbedrijven – kunnen beschouwen, naast een enkele klassieke villa.²⁷⁵¹ Tegelijkertijd ontstaan er ook regionale handelscentra in de vici zoals in ieder geval in Cuijk (Ceucum) en mogelijk ook in Halder en Kessel (Vada?).²⁷⁵² Na een duidelijke demografische terugloop vanaf de laat-Romeinse tijd zien we vanaf de vroege middeleeuwen een diversiteit aan woonplaatsen.

Opvallend zijn enkele agrarische woonplaatsen die, vanuit de vroege tot in de volle middeleeuwen, eeuwenlang op dezelfde plaats hebben bestaan. Tegelijkertijd komt verplaatsing van nederzettingen terug in alle fasen van de middeleeuwen. Het aantal topografische elementen in het rurale landschap neemt toe. Naast agrarische woonplaatsen, grafvelden, cultusplaatsen en landbouwgronden komen we nu ook kerken, steden, kloosters, watermolens en ambachtsplaatsen tegen. Deze vormen een belangrijke factor in de middeleeuwse locatiekeuze en bewoningsdynamiek. Het natuurlijke landschap van oerbossen wordt zich door de mens, zodra die zich voor langere tijd vestigt op een locatie, eigen gemaakt. Vanaf de bronstijd is er sprake van een geordend, steeds meer ingericht en uiteindelijk gestructureerd landschap. In de Romeinse tijd wordt het landschap steeds strakker ingericht, soms zelfs heringericht, vaak op basis van Romeinse maatvoering. Daarnaast worden topografische elementen met elkaar verbonden middels infrastructuur. In de middeleeuwen wordt het landschap niet alleen heringericht met woonplaatsen, wegen en gebruiksgronden, maar na verloop van tijd ook volledig ingebed in bezitsverhoudingen, archeologisch zichtbaar in akker- en graslandafbakeningen. Uiteindelijk kunnen we deze ontwikkelingen zelfs doortrekken naar onze hedendaagse leefomgeving, een volledig gestructureerd landschap waarin zelfs de natuur door mensen is aangelegd. De oerbossen zijn daarin allang verleden tijd.

Als we drieduizend jaar wonen, begraven en akkeren in oostelijk Noord-Brabant moeten karakteriseren is er enerzijds sprake van een sterke *regionaliteit*, als gevolg van lokale factoren en keuzes, en van een sterke *diversiteit*. De regionaliteit is onder meer af te lezen aan de variatie in het botanische landschap, maar ook in de keuzes voor leemrijke en/of leemarme gronden in de verschillende regio's. De diversiteit slaat bijvoorbeeld op het feit dat er in alle perioden sprake is van verschillende typen woonplaatsen. In de bronstijd komen éénfasige, wijdverspreide erven voor, naast meerledige, meerfasige nederzettingen. Zowel in de ijzertijd tot en met de Romeinse tijd alsook in de vroege en volle middeleeuwen zijn er woonplaatsen die vele generaties lang bewoond blijven naast kortstondig gebruikte woonplaatsen. Ook begraaf-

²⁷⁵¹ Van Enckevort 2012, 275-277.

²⁷⁵² Van de locaties Halder en Kessel is veel minder bekend dan Cuijk. In Kessel is enkel sprake van baggerfondsten. Op basis hiervan identificeert Roymans Kessel met *Vada*, dat niet ver van *Grinnes* (Alem/Rossum) zou liggen volgens de Peutingerkarta (Roymans 2004, 144-147).

plaatsen hebben vaak een lange temporele relatie met een specifieke plaats. Langdurige bewoning en/of gebruik van een plaats leidt tot vereenzelving met een plaats. Een plaats heeft een (zichtbaar) verleden en krijgt door een combinatie van gebruik en identificatie door personen en/of groepen betekenis. Relicten uit het (verre) verleden vormen (weer) een factor voor nieuwe 'ingrepen' in het landschap. Begravingen worden aangelegd bij bestaande grafheuvels en -velden en verlaten erven worden opnieuw in gebruik genomen. Daarnaast is er ook de behoefte van mensen om simpelweg bij elkaar te willen wonen en raakte men waarschijnlijk ook gehecht aan een plaats waar ze hun hele leven woonden, leefden en uiteindelijk werden begraven. Binnen die plaatsvastheid is zeker sprake van verschuivingen van erven en nederzettingen, over grotere en kleinere afstanden, maar in het algemeen over lange(re) termijn.

Een belangrijke conclusie is ook dat landschappelijke factoren – bijvoorbeeld leemgehalte – een veel minder evidente rol hebben gespeeld in locatiekeuze en bewoningsdynamiek dan gedacht. In alle perioden bevinden de nederzettingen zich – in wisselende verhoudingen – zowel op leemarme, matig leemrijke en leemrijke gronden. Secundaire podzolische vormt voor de dekzandgebieden van oostelijk Noord-Brabant *niet* de determinerende factor bij de locatiekeuze van nederzettingen. Ook het leemgehalte van de bodem vormt geen bepalende factor. De verschillen per regio zijn overigens groot en soms is het beeld zelfs tegenovergesteld aan gangbare modellen. Daarnaast is er een divers palet van culturele factoren die in meer of mindere mate een belangrijke rol hebben gespeeld, alhoewel archeologische aanwijzingen daarvoor lastig zijn aan te wijzen. We moeten daarbij denken aan sociaal-economische factoren, bijvoorbeeld het belang om nabij het gecultiveerde land te wonen of nabij een rivier, sociaal-culturele factoren als plaatsidentificatie en politiek-bestuurlijke motieven, bijvoorbeeld in de Romeinse tijd.

Vanuit een lange-termijn perspectief is er een aantal perioden met ingrijpende veranderingen waar te nemen. Het begin van onze onderzoeksperiode, de overgang van midden-bronstijd A naar midden-bronstijd B is zo'n periode, alsook de tweede helft van de ijzertijd. Met de komst van de Romeinen lijkt de bewoning niet direct

ingrijpend te veranderen, althans dat is archeologisch niet grijpbaar. Pas rond en ná het midden van de eerste eeuw n.Chr., op de overgang van de vroeg- naar de midden-Romeinse tijd zien we duidelijke en ingrijpende veranderingen. De invloed van een staatsbestuur heeft vanaf dat moment gevolgen voor de wijze waarop het landschap werd ingericht. Grondbezit was aan individuele personen gebonden en niet aan gemeenschappen.

In de laat-Romeinse tijd is een duidelijke demografische terugloop zichtbaar, te zien in de sterke terugloop van het aantal nederzettingen, waarna de bewoning vanaf de vroege middeleeuwen opnieuw toeneemt. Grote veranderingen zien we dan weer in de periode tussen het einde van de twaalfde en het begin van de veertiende eeuw, waaronder de verdwijning van agrarische woonplaatsen op de dekzandruggen, de opkomst van markten en opname van grote delen van het studiegebied in het hertogdom Brabant. Ten slotte, de in Oost-Brabant vastgestelde diversiteit en regionaliteit (soms zelfs lokaliteit) maakt het vrijwel onmogelijk om allesomvattende modellen te creëren. Dat doet ook geen recht aan de mensen waar het over gaat. Hun persoonlijke overwegingen en keuzes zijn niet te herleiden, noch te modelleren.

10.8 Aanbevelingen NOaA 2.0

Het project Oogst voor Malta oostelijk Noord-Brabant had als uitgangspunt een aantal – deels algemene en deels periode specifieke – vragen. Een aantal is beantwoord maar verschillende vragen, of delen daarvan, zijn onbeantwoord gebleven. Daarnaast roept het onderzoek een aantal nieuwe vragen op. Als afsluiting van dit onderzoek wordt per periode een aantal significante vragen opgesteld. Ook is een aantal meer algemene, landschappelijk georiënteerde vragen opgesteld. De vragen vormen input voor de NOaA 2.0 en uiteindelijk ook voor toekomstige programma's van eisen die ten grondslag liggen aan het archeologische veldonderzoek. Beschouwend en synthetiserend onderzoek, essentieel voor ons 'beeld van het verleden', is afhankelijk van kwalitatief hoogstaand Malta-onderzoek dat wordt uitgevoerd op basis van de juiste, zinvolle vragen en daaruit voortvloeiende methodiek en uitwerking. Alleen dan werkt de AMZ-cyclus.

Landschap

Hydrologie en bodem

- Welk geologisch substraat is in het studiegebied aanwezig en in hoeverre heeft dat de vruchtbaarheid van bodem en de paleohydrologische gesteldheid beïnvloed? Wat is het gekwantificeerde leemgehalte van de (oorspronkelijke) bodem ter plaatse van nederzettingen uit de periode prehistorische middeleeuwen en de zones daaromheen? Wat is de chemische samenstelling van bodemprofielen ter plaatse van oude akkers en akkerlagen?
- Welke aanwijzingen zijn er voor stijging van de grondwaterspiegel in de prehistorie (bijvoorbeeld het 2850 BP-event) en (hoe) heeft dat de locatiekeuze voor nederzettingen beïnvloed?
- Zijn er aanwijzingen voor begraven bodems en zo ja, hoe kunnen deze bodemkundig, landbouwkundig en paleohydrologisch gekarakteriseerd worden? Specifiek: welk oorspronkelijke bodemtype was aanwezig bij ingebruikname van een gebied?
- Hoe diep zijn hoofdgebouwstructuren gefundeerd geweest ten opzichte van het oorspronkelijke maaiveld ten tijde van de bewoningsfase of eerste ontginningsfase van het gebied?
- In hoeverre werden (verdiepte delen van) hoofdgebouwstructuren, hutkommen en de locaties van voorraadkuilen of waterputten afgestemd op de lokale grondwaterstanden? Welke aanwijzingen geven de maximale dieptes van deze sporen en structuren over de gemiddelde hoogste grondwaterstand (GHG) ten tijde van bewoning?
- In hoeverre heeft de aan- of afwezigheid van het laagpakket van Liempde (de Brabantse Leem) bijgedragen aan de (on)bewoonbaarheid van het huidige dekzandlandschap, als we zowel de bodemvruchtbaarheid als de paleohydrologie bestuderen?
- Bij het aantreffen van oudtijdse ploeglagen onder een middeleeuws akkerdek: in hoeverre is micromorfologisch gezien sprake van een oude akkerlaag of cultuurlaag en waaruit blijkt dat? Welke humusvorm (mull, moder of mor?) is aanwezig in de oude akkerlaag/ploeglaag en wat zegt dat over het paleobodemtype of over bodemdegradatie onder de voormalige akkers in het gebied?

Paleoreliëf

- Op welke geomorfogenetische eenheid zijn de hoofdgebouwstructuren aangetroffen? Indien het om dekzand gaat, op basis waarvan is een dekzandrug, dekzandflank, dekzandwelling of dekzandlaagte onderscheiden?
- In hoeverre is het oorspronkelijke paleoreliëf nog intact of is dit genivelleerd? Hoe zag dit paleoreliëf eruit en welke relatie bestaat er tussen dit paleoreliëf en de nederzetting (erven, gebouwstructuren), de bijbehorende graven/grafvelden, eventuele infrastructuur en eventuele akkercomplexen?
- Wanneer raakte het paleoreliëf afgedekt of genivelleerd en hoe is dit proces verlopen (aanpak, fasering, datering)?
- Wat was de vermoedelijke NAP-hoogte van het paleomaaiveld ter hoogte van de hoofdgebouwen, indien de ingravingsdiepte van middenstaanders/gebintpalen en eventueel behouden gebleven vloerlagen of wandgreppels in aanmerking wordt genomen?
- Zijn aan de hand van de verbreiding van een oude cultuurlaag of akkerlaag al dan niet in samenhang met walletjes of greppels uitspraken te doen over de positionering, omvang en verkaveling van akkers in het prehistorische cultuurlandschap en zo ja, welke?

Vegetatie

- Welke veranderingen zijn er in het botanische landschap zichtbaar als gevolg van de toegenomen menselijke activiteit vanaf de vroege prehistorie?
- Zijn er fasen van toenemende dan wel afnemende menselijke activiteit in het studiegebied en hoe zijn deze zichtbaar in het vegetatiebeeld?
- Zijn er aanwijzingen voor bodemdegradatie als gevolg van toegenomen menselijke activiteit? Zijn er aanwijzingen voor bosherstel en bodemherstel tijdens perioden van geringere menselijke activiteit en hoe verhoudt dit zich tot de oorspronkelijke bodemvruchtbaarheid?

Late prehistorie

Voor het onderzoeksthema locatiekeuze en bewoningsdynamiek in de late prehistorie is de absolute datering van individuele structuren en erfassen essentieel. De huidige typologieën vormen bijvoorbeeld *geen* goede grondslag voor de datering van (huis)plattegronden. Alleen op

basis van goed gedateerde structuren kunnen we grip krijgen op de chronologieën van nederzettingen en woonplaatsen. De archeologisch goed identificeerbare en definieerbare huisplattegronden vormen daarvoor de belangrijkste indicator. De nadruk van veel onderzoek ligt echter vooral op de erven. Behoudens enkele uitzonderingen is het echter moeilijk om erven ruimtelijk te identificeren, vanwege de palimpsestsituatie van veel terreinen met laat-prehistorische nederzettingen en woonplaatsen. Daarbij hebben we nauwelijks grip op het concept erf in deze periode. De belangrijkste vragen die hieruit naar voren komen zijn:

- Wat is de (absolute) datering van de individuele huisplattegronden, bijgebouwen, waterputten en kuilen en hoe lang waren deze in gebruik? Wat zijn hun constructie-technische kenmerken, wat kunnen we zeggen over de (functionele) indeling en de betekenis daarvan?
- Waaruit bestaat de materiële cultuur in en rondom de sporen behorend tot de structuur? Wat is de context daarvan? Waaruit bestaat de materiële cultuur in waterputten en kuilen?
- Wat vertellen structuren, fasering van de nederzetting en materiële cultuur ons over het dagelijkse leven van de toenmalige bewoners van de nederzettingen?

Indien een erf en/of nederzetting evident ruimtelijk is vast te stellen

- Hoe zagen erven er uit in de late prehistorie, hoe waren deze ingericht en wat was hun omvang? Wat is de bestaansduur van het erf? Is er sprake van een één- of meerfasig erf?
- Wat is de indeling en samenstelling van een nederzetting? Wat is de omvang en is er sprake van een gestructureerde uitleg van de gebouwen? Is er sprake van omgreppeling en/of aanleg van greppels in het omringende landschap?
- Zijn er op meer plaatsen in oostelijk Noord-Brabant *plaatsvaste* woonplaatsen uit de periode midden-bronstijd B en ijzertijd te vinden? Zo ja, hoe ziet de nederzetting er uit in verschillende fasen van de midden- en late bronstijd en ijzertijd?

Landschap

- Wat is de betekenis, datering en context van grafheuvels, akkersystemen en cultusplaatsen in het laat-prehistorische landschap en welke

rol speelden deze in het nederzettingssysteem? Wat is hun rol in de locatiekeuze van erven en/of nederzettingen? Is dat incidenteel of komt dat vaker voor? Waar lagen de graven gesitueerd ten opzichte van nederzettingen of oudere graven? Is een relatie te leggen tussen nederzettingen en graven op basis van dateringen van beide?

- Hoe verhoudt de laat-prehistorische bewoning van het dekzandgebied van oostelijk Noord-Brabant zich tot de gelijktijdige bewoning in de kleigebieden langs de Maas? Welke overeenkomsten zijn er zichtbaar en/of welke verschillen? En wat is de betekenis daarvan? Hoe verandert dit in de loop van de tijd?

Agrarische economie

- Wat was de economische bestaansbasis van de prehistorische nederzettingen? Welke akker- en tuinbouwproducten werden lokaal geproduceerd en zijn daarin veranderingen waarneembaar? Zijn er aanwijzingen voor niet lokaal geproduceerde cultuurgewassen (import)? Welke gebruikspflanzen werden in de natuurlijke omgeving verzameld?
- Zijn er aanwijzingen voor bemesting van de prehistorische akkers? Hoe zag de veestapel er uit en zijn daarin veranderingen waarneembaar, in het bijzonder ook op de overgang naar de Romeinse tijd?

Romeinse tijd

- Hoe is de overgang van de late ijzertijd naar de Romeinse tijd te kenschetsen in de archeologische neerslag? Welke veranderingen zijn er zichtbaar in de bouw van huizen, waterputten en bijgebouwen, de herkomst en het gebruik van gereedschap en gebruiksvorwerpen en het bewerken van de gronden? Welke veranderingen zijn zichtbaar in het voedingspatroon en agrarische economie?
- Is er sprake van economische surplusproductie in nederzettingen en waar bestaat deze dan uit? Zijn er aanwijzingen voor de bewoning van Romeinse nederzettingen door slaven of vrije (pacht)boeren?
- Na 270 lijkt vrijwel elke nederzetting in Oost-Brabant te zijn verlaten. Zijn er aanwijzingen te vinden voor het bewust verlaten van nederzettingen in de vorm van uitgegraven staanders, de ontmanteling van waterputten en het bewust deponeren van voorwerpen en afval (van het huis) in de verdiepte delen van het huis?

Niettemin zijn er ook plaatsen aan te wijzen waar continuïteit van bewoning en begraving is aangetoond. Waarom zijn deze plekken niet verlaten?

- Welke veranderingen treden er op in het botanische landschap als veel nederzettingen na circa 270 zijn verlaten? Is er sprake van bos- en misschien zelfs bodemherstel? Hoe verhouden eventueel bos- en bodemherstel zich tot de bodemtypen in de verschillende microregio's?
- De verdiepte delen in de huizen kunnen als stal in gebruik zijn geweest maar ook als een verdiept huisdeel. De variabele diepte en de al dan niet rechte vorm zijn mogelijk aanwijzingen voor een verschillend gebruik. Kunnen chemische analyse, micromorfologisch onderzoek, maar ook andere specialistisch onderzoeken, meer inzicht geven in het gebruik en daarmee de functie van deze verdiepte huisdelen? Zijn er ook vergelijkingen te trekken met vergelijkbare gebouwen in andere landen als Duitsland en Denemarken waar ook verdiepte vloeren in huizen zijn aangetroffen?
- Om vast te kunnen stellen of er sprake is van differentiatie tussen de nederzettingen, is het van belang om onderzoek te doen naar de indeling en samenstelling van de nederzetting. Is er sprake van een rechthoekige uitleg van de gebouwen, afwijkingen in de huizenbouw en/of materiaalgebruik, een gezamenlijk erf/plein, gezamenlijke waterput, bijgebouwen en/of kuilen aan de rand van nederzetting? Is er sprake van perceelindeling, al dan niet zichtbaar? Is er sprake van Romeinse maatvoering in de huizenbouw, indeling van de percelen en dergelijke? Een verdere ontwikkeling en toepassing van de horizontaal-stratigrafische analyse, waarbij meer architectonische en stedenbouwkundige kennis van de Romeinse tijd wordt ingebracht, kan duidelijk maken of nederzettingen daadwerkelijk van elkaar verschillen.
- Het moerasgebied de Peel was blijkbaar niet goed bewoonbaar, maar lijkt ook niet volledig te zijn verlaten. Het had zelfs speciale betekenis, getuige vondsten als de gouden helm en de sierschijf. Hoe werd het veengebied de Peel met natuurlijke bronnen van water (wijst), ijzeroer (nabij de Peelrandbreuk) en hoogveen in de late ijzertijd en Romeinse tijd gebruikt?
- Hier en daar wordt bij archeologisch onderzoek wel eens een stukje oude weg aangetroffen, maar het blijft dan vaak onduidelijk of

het een lokaal pad is, een regionale weg of een grote doorgaande verbinding. Een fundamenteel probleem is dat je een 'route' niet kunt opgraven, maar de daarvan deel uitmakende wegen moeten wél te vinden zijn. Hoe zagen de primaire en secundaire verbindingen in het gebied eruit? Is er een patroon te destilleren uit de enkele stukjes gevonden infrastructuur, die bestaan uit bruggen/dijken, zandwegen en beken? In hoeverre waren de beken in Brabant bevaarbaar en bruikbaar voor scheepvaart en daarmee vervoer van goederen?

- Wat is de (absolute) datering van de individuele huisplattegronden, bijgebouwen en waterputten en hoe lang waren deze in gebruik? Wat zijn hun constructie-technische kenmerken, wat kunnen we zeggen over de indeling en de betekenis daarvan? Waaruit bestaat de materiële cultuur in en rondom de sporen van de structuur? Wat is de context?

Middeleeuwen

- Welke soorten nederzettingen bestaan in de vroegmiddeleeuwse koloniatiefase van oost-Brabant, wat is hun datering, bestaansduur, samenstelling en layout?
- Hoe en waaruit zijn erven in de vroege middeleeuwen opgebouwd, en zijn er regionale verschillen aanwijsbaar? Op welke manier verschillen vroegmiddeleeuwse erven van die uit de volle en late middeleeuwen?
- In hoeverre is de diversiteit in gebouwplattegronden uit de vroege, volle en late middeleeuwen in oostelijk Noord-Brabant vergelijkbaar met andere regio's, of zijn er verschillen?
- Hoe zijn middeleeuwse huisplattegronden qua aanvang, bestaan en einde scherper te dateren dan nu?
- Wat is de diversiteit in landschappelijke ligging van huizen, erven en nederzettingen uit de late middeleeuwen?
- Wat is de diversiteit in verschijningsvormen van huis, erf en nederzetting in de late middeleeuwen?
- Wanneer vindt de overgang plaats van ingegraven palen naar poeren als funderingswijze van plattelandshuizen? Vindt die overgang in oostelijk Noord-Brabant overal op hetzelfde moment plaats of niet?
- Hoe verloopt het proces van verstening van huizen op het platteland? Vanaf wanneer zijn zowel de fundering als de opbouw (groten-deels) in steen uitgevoerd?

- Is in de vroege en volle middeleeuwen aarde-
werk op het platteland gemaakt in oostelijk
Noord-Brabant en waar?
- Waar liggen de kleiwinningsgebieden voor in
oostelijk Noord-Brabant vervaardigd aarde-
werk uit de middeleeuwen?
- Waar liggen Karolingische grafvelden in het
landschap en hoe zien die er uit?
- Wat zijn de oudste dateringen van kerkgraf-
velden?
- Wanneer eindigt het hergebruik van pre-
middeleeuwse grafvelden in de vroege
middeleeuwen?
- Wat is de (absolute) datering van de indivi-
duële huisplattengronden, bijgebouwen en
waterputten en hoe lang waren deze in
gebruik? Wat zijn hun constructie-technische
kenmerken, wat kunnen we zeggen over de
indeling en de betekenis daarvan? Waaruit
bestaat de materiële cultuur in en rondom de
sporen van de structuur? Wat is de context?
- Wat is de archeologische verschijningsvorm
van aristocratische woonplaatsen in de vroege
middeleeuwen? Waar liggen dergelijke woon-
plaatsen in het landschap?
- Wat is de locatiekeuze voor aristocratische
woonplaatsen in de volle en late middel-
eeuwen?
- Hoe zijn levensstijlen van aristocraten in de
volle en late middeleeuwen archeologisch
zichtbaar?
- Hoe zien woongebouwen op aristocratische
complexen uit de volle en late middeleeuwen
eruit?
- Hoe zijn complexen van grootgrondbezit uit de
vroege middeleeuwen ('domeinen') archeolo-
gisch zichtbaar? Of zijn die alleen in geschreven
bronnen zichtbaar? En waarom dan?
- Welke veranderingen zijn er zichtbaar in het
botanische landschap in de loop van de middel-
eeuwen? In de volle middeleeuwen worden veel
locaties (gebieden?) weer opnieuw in gebruik
genomen. Hoe zag het landschap er op deze
locaties uit? Is bijvoorbeeld duidelijk de fase van
post-Romeins bosherstel te herkennen? Is er
ook sprake van bodemherstel (bijvoorbeeld
afname van struikhei ten opzichte van ijzertijd/
Romeinse tijd)?
- Welke ontwikkelingen vinden er op agrarisch
gebied plaats in het verloop van de middel-
eeuwen? Zijn er aanwijzingen voor intensive-
ring van akkerbouw, tuinbouw of veeteelt?
Zijn er hierbij (micro-) regionale patronen te
herkennen?
- Wanneer worden in de diverse micro-regio's
de beekdalen ontgonnen, en hoe komt dit tot
uiting in de botanische/palynologische vond-
sten?
- Op welke manier is de opkomst van de steden
in de agrarische economie van de rurale
nederzettingen te herkennen?

Hoofdstuk 8

- Aalbersberg, G.**, 2013: *Vroeg-middeleeuwse sporen aan de Zandvoortsestraat. Aardgastransport-leidingtracé Ravenstein-Odiliapeel (A-665), catalogusnummer 14 Gemeente Mill en Sint Hubert. Archeologisch onderzoek: opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2353).*
- Aarts, B.**, 1972: Ter Borch te Oisterwijk als burcht, *De Kleine Meijerij* XXIII, 63-72.
- Aarts, B.**, 1979a: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 2-1, 10-21.
- Aarts, B.**, 1979b: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 2-2, 8-21.
- Aarts, B.**, 1980a: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 3-2/3, 19-38.
- Aarts, B.**, 1980b: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 3-4, 6-27.
- Aarts, B.**, 1981a: Ter Borch, faktor in de middeleeuwse geschiedenis der "Tilburgen", *De Lindeboom* 5, 49-69.
- Aarts, B.**, 1981b: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant (slot), *Het Brabants Kasteel* 4-2/3, 27-40.
- Aarts, B.**, 1982: Onbekend Boxmeer, oud tot zeer oud?, *Het Brabants Kasteel* 5-3, 14-35.
- Aarts, B.**, 1987: 'Ter Borch' (Oisterwijk) en de 'Tombe van Pepijn' (Landen-België): Twee motte-burchten en hun onderlinge relatie, *Het Brabants Kasteel* 10, 3-20.
- Aarts, B.**, 1988: Ten Bergh-Oirschot, *Het Brabants Kasteel* 11, 15-27.
- Aarts, B.**, 1991: De motten van Landen-België en Oisterwijk, een weinig bekende relatie, *De Kleine Meijerij* 42, 95-103.
- Aarts, B.**, 1992: De burchten-problematiek van Boxtel, *Het Brabants Kasteel* 15-3/4, 39-53.
- Aarts, B.**, 1996a: Het Noord-Brabants kasteel en de archeologie, *Het Brabants kasteel* 18-1/2, 13-29.
- Aarts, B.**, 1996b: Early Castles of the Meuse-Rhine Border Region and Some Parallels in Western Europe c 1000: a Comparative Approach, *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale XVII. Actes du colloque international tenu a Abergavenny, Wales (Royaume-Uni) 29 août-3 septembre 1994*, Caen, 11-23.
- Aarts, B.**, 1997: Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden, *Brabants Heem* 49-1, 19-29.
- Aarts, B.**, 2001: De kastelenbouw in het noordoosten van het hertogdom Brabant en enkele aangrenzende gebieden, in: N. Arts, H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Helmond/Utrecht, 11-21.
- Aarts B.**, 2007: Motte-and-bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution, *Virtus Jaarboek voor adelschiedenis* 14, 37-57.
- Aarts, B.**, 2009: 'Montferland' en de consequenties', in: H.L. Janssen & W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 13-59.
- Aarts, B.**, 2012: De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D), in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink & F. Vogelzang (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 37-53.
- Aarts, B.**, 2015: De Zeeuwse motte-burchten in een nationale en internationale context, *Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee* 188, 11-19.
- Ahrens, C.**, 1981: *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa*, Hamburg.
- Ahrens, C.**, 2001: *Die frühen Holzkirchen Europas. Katalog*, Stuttgart (Schriften des Archäologischen Landesmuseums 7).
- Alberti, B., A. Meirion Jones & J. Pollard (eds.)** 2013: *Archaeology after Interpretation*, Walnut Creek.
- Annaert, R.**, 2010: The Merovingian cemetery of Broechem (B, province of Antwerp) in the North-Austrian pagus Renensis, in: K. De Groote, D. Tys & M. Pieters (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture: Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, Brussel (Relicta Monografieën 4), 205-215.
- Armstrong, D.V., & K.G. Kelly** 2000: Settlement Patterns and the Origins of African Jamaican Society: Seville Plantation, St. Ann's Bay, Jamaica, *Ethnohistory* 47, 369-397.
- Arnold, B.**, 1999 (1985): *German Knighthood 1050-1300*, Oxford.
- Arnoldussen, S. (red.)**, 2003: *Middeleeuwse bewoning te Bakel - Achter de Molen (Brabant)*, Leiden (Archol-rapport 16).
- Arts, J.**, 2004: *Sint-Michielsgestel Centrum. Inventariserend veldonderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-04.0171)*.
- Arts, N.**, 1993: Middeleeuwse hoeven op Blixembosch bij Eindhoven, in: F. Theuws & N. Roymans (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden, 's-Hertogenbosch*, 106-115.
- Arts, N.**, 1996: Blaarthem: de opgravingsresultaten, in: N. Arts, J. Dekker, A. van Eenbergen & J. Hüsken (red.): *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven*, Eindhoven (Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven 1), 43-52.
- Arts, N.**, 1998: Het archeologisch onderzoek. Doel, methode en resultaten, in: A.J.A. Bijsterveld (red.), *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk*, Waalre, 15-42.

- Arts, N.**, 2000: Het mottekas-teel Ten Hage en het klooster Mariënhage te Woensel-Eindhoven, *Jaarboek Eindhoven 2000*, 69-94.
- Arts, N.**, 2001: Het 'Oude Huys'. De archeologie van het eerste kasteel van Helmond, circa 1175-1375, in: N. Arts, H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (red.), *De Kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Helmond/Utrecht, 22-75.
- Arts, N.**, 2013: Begraven op de Brabantse zandgronden. De archeologie van veranderende grafrituelen, in: P. Bitter, V. Bonenkampová & K. Goudriaan (red.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum, 23-35.
- Arts, N., & J. Biemans** 1996: Archeologie en het Kasteel Cranendonck, *Het Brabants Kasteel* 19, 1.
- Arts, N., & J. Bijnen** 1982: Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle, *Brabants Heem* 34, 28-34.
- Arts, N., & J. Govers** 1996: Een inleiding tot de geschiedenis van de kastelen Blaarthem en Gagelbosch, in: N. Arts, J. Dekker, A. van Eenbergen & J. Hüsken (red.), *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven*, Eindhoven (Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven 1), 19-42.
- Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoeper, F. Theuws & A. Verhoeven** 2007: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie*.
22. *De Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd in Zuid-Nederland*, Amersfoort (<http://dare.uva.nl/document/2/61031>).
- Arts, N., & J. Hüsken** 1996: De ligging van Blaarthem en Gagelbosch, in: N. Arts, J. Dekker, A. van Eenbergen & J. Hüsken (red.), *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven*, Eindhoven (Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven 1), 13-18.
- Arts, N., & A. Vissers** 1996: Pottenbakkers op de Zeilberg: productieplaatsen van roodbakkend aardewerk te Deurne, 1613-1917, *Brabants Heem* 48, 51-58.
- Arts, N., & H. Wiërs** 1996: Keramiek, in: N. Arts, J. Dekker, A. van Eenbergen & J. Hüsken (red.), *De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven*, Eindhoven (Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven deel 1), 67-87.
- As, S. van**, 2013: *Bewoningsporen uit de late ijzertijd en de late middeleeuwen. Opgraving Oss-Horzak 2013 (tussentijds intern rapport)*, Leiden (Rapporten Prehistorie Leiden 1).
- Asseldonk, M.M.P. van**, 2002: *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832*, Tilburg (proefschrift Katholieke Universiteit Brabant).
- Asseldonk, M.M.P. van**, 2013: De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeintes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch, *Noordbrabants historisch jaarboek* 30, 12-49, 239-240.
- Austin, D.**, 1990: The 'proper study' of medieval archaeology, in: D. Austin & L. Alcock (eds.), *From the Baltic to the Black Sea: studies in medieval archaeology*, London, 9-42.
- Bakels, C.**, 2007: Vruchten en zaden uit Nistelrode-Zwarte Molen, in: R. Jansen (red.), *Bewoningsdynamiek op de Maas-horst De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen*, Leiden (Archol-rapport 48), 513-530.
- Bakels, C.**, 2011: Crops grown on the sandy soils of Eastern Brabant (The Netherlands) before, during and after the Roman occupation, *Analecta Praehistoria Leidensia* 41, 57-72.
- Bakels, C.**, 2014: Van berken tot boekweit: de vegetatie van de Maaskant, in: R. Jansen (red.), *De archeologische schatkamer Maaskant. Bewoning van het Noordoost-Brabantse riviereengebied tussen 3000 v. en 1500 n.Chr.*, Leiden, 51-63.
- Ball, E.A.G. & R. Jansen (red.)** 2002: *Van steentijd tot middeleeuwen. Archeologisch onderzoek rond een fossiele beekloop te Herpen-Wilgendaal*, Leiden (Archol-rapport 11).
- Barthélemy, D.**, 1997: *La Mutation de l'an mil à-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*, Paris.
- Baumhauer, M.**, 2003: *Archäologische Studie zu ausgewählten Aspekten der mittelalterlichen Handwerkstopographie im deutschsprachigen Raum. Bestandsaufnahme der Handwerksbefunde vom 6.-14. Jahrhundert und vergleichende Analyse*, Tübingen (Dissertation Eberhard Karls Universität).
- Bayard, D.**, 1989: La maison forte de 'La Cologne' à Hargicourt, *Archéologie grands travaux en Picardie Autoroute A 26. Bilan des recherches archéologiques de sauvetage dans le département de l'Aisne (1982-1987)*, Amiens, 111-123.
- Bazelmans, J.**, 1990a: Een Germaanse nederzetting uit de 4de en 5de eeuw, in: J. Bazelmans & F. Theuws (red.), *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 24-31.
- Bazelmans, J.**, 1990b: Een hoeve uit de 9de eeuw, in: J. Bazelmans & F. Theuws (red.), *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en Middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 32-37.
- Bazelmans, J.**, 1991: Geldrop-Genoehuis, in: *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1990*, *Brabants Heem* 43, 144-145.
- Beck, R.A. (ed.)**, 2007: *The Durable House. House Society Models in Archaeology, Carbon-dale*.
- Beek, R. van**, 2009: *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*, Wageningen (proefschrift Universiteit van Wageningen).
- Beek, R. van, L.G.L. van Hoof & T.D. Hamburg** 2004: *Archeologische Opgraving Veldhoven-Sondervickcampus. Zwervende erven uit de metaaltijden*, Leiden (Archol-rapport 17).

- Beek, R. van, & G. de Mulder** 2014: Circles, Cycles and Ancestral Connotations. The Long-term History and Perception of Late Prehistoric Barrows and Urnfields in Flanders (Belgium), *Proceedings of the Prehistoric Society* 80, 299–326.
- Beex, W.**, 1990: Ontginningen in een feodale wereld, in: J. Bazelmans & F. Theuws (red.), *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-’t Zand*, Amsterdam, 38–50.
- Berkvens, R., & E. Taayke** 2004: Nederzettingssporen uit de vroege middeleeuwen (450–1050 n. Chr.), in: C.W. Koot & R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102), 397–423.
- Besteman, J.**, 1981: Mottes in the Netherlands. A provisional survey and inventory, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 40–59.
- Beumer, S., M. Teeuwisse & L. Korthorst** 2010: *Archeologisch onderzoek Eindhoven-Eckart. Nederzettingssporen uit de volle middeleeuwen. Rapportage van de opgraving*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 37).
- Beurden, L. van, & H. van Haaster** 2016: Botanische macroresten en pollen, in: G. Hensen & M.P.J. Janssens (red.), *Dolen door de Zwarte Molen: onbegrensde nederzettingen uit de IJzertijd tot en met de Volle Middeleeuwen. Gemeente Bernheze Archeologisch onderzoek: een opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 2794), 285–300.
- Bijnen, J.**, 1981: Verslag bodemvondst van een eindtiende-eeuwse put te Oerle, *Campinia* 11, 107–114.
- Bijnen, J.**, 1982a: Onderzoek naar de plaats van het kasteel ‘den Boonberg’ te Oerle, *Campinia* 12, 53–61.
- Bijnen, J.**, 1982b: Onderzoek naar de plaats van kasteel ‘den Boonberg’ te Oerle II, *Het Brabants Kasteel* 5-3, 4–11.
- Bijnen, J.**, 1982c: Nieuwe archeologische gegevens in het onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle, *Brabants Heem* 34, 162–164.
- Bijnen, J.**, 1983a: Voortgezet archeologisch onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle, *Campinia* 13, 5–24.
- Bijnen, J.**, 1983b: Het veronderstelde belang van Oerle in de middeleeuwse Kempen II, *Brabants Heem* 35, 114–122.
- Bijnen, J.**, 1985: Een omgracht woongebied van middeleeuwse adel te Oerle, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma in uitvoering*, Waalre, 67–75.
- Bijnen, J.**, 1999: Bouwgeschiedenis aan de Polkestraat, in: J.F.C.M. Bijnen & J.P.J. Lijten (red.), *De St. Lambertuskerk aan de Polkestraat te Meerveldhoven*, Veldhoven, 15–24.
- Bijsterveld, A.J.A.**, 1989: Een zorgelijk bezit. De Benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in oost-Brabant 1100–1300, *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* 6, 7–44.
- Bijsterveld, A.J.A.**, 2001: Burcht of kerk?, *Brabants Heem* 53, 164–166.
- Bijsterveld, A.J.A.**, 2013: De Notger à Henri de Leez. La formation du patrimoine liégeois en Texandrie, fin du xe-moitié du xiie siècle, in: A. Wilkin & J.L. Kupper (eds.), *Évêque et prince Notger et la Basse-Lotharingie aux alentours de l’an Mil*, Liège, 65–92.
- Bijsterveld, A.J.A., & V. Roelvink (red.)** 2016: *Rondom Sint-Oedenrode. Macht, religie en cultuur in de Meierij, Woudrichem*.
- Bink, F.A., J. Meltzer & J.G. de Molenaar (red.)** 1984: *Levensgemeenschappen 1. Natuurbeheer in Nederland*, Wageningen.
- Bink, M.**, 2012: *Budel-Noord, Duitse School. Een nederzetting uit de Romeinse tijd*, ‘s-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-08.0469).
- Bink, M., & K. Spijker** 2008: *St. Michielsgestel Herlaar-Dommelloop. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, ‘s-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-07.0091).
- Bisschops, J.H.**, 1973: *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000 Blad Eindhoven Oost* (51 oost), Haarlem.
- Blickle, P.**, 1981: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München.
- Blickle, P.**, 2000: *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, Oldenbourg/München.
- Blom, E., & H.M. van der Velde** 2015: *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijk: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-rapport 3500/ADC-monografie 18).
- Boer, E. de, & H. Hiddink** 2009: *Opgravingen aan de Ter Hofstadlaan te Someren. Een nederzetting en grafveld uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd en erven uit de Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 37).
- Boer, E. de, & H. Hiddink** 2012: *Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 2. Bewoningssporen uit de latere prehistorie, de Vroege en Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 50).
- Boeren, I., S. Adriaensens, L. De Keersmaeker, D. Tys & K. Vandekerckhove** 2009: *Een archeologische evaluatie en waarderding van houtskoolmeilers in het Zoerselbos (Zoersel, provincie Antwerpen)*, Brussel (Rapport INBO R.2009.xx).
- Bogaers, J.E.**, 1966: *Opgravingen in Cuijk 1964–1966*, *Brabants Heem* 18, 122–137.
- Bohncke, S.J.P.**, 1991: *Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13.000 years*, Amsterdam.

- Bouma, N., & A. Muller (red.)** 2014: *Tienduizend jaar landschaps- en bewoningsgeschiedenis in het Maasdal tussen Well en Aijen. Een verkennend en waarderend onderzoek in de deelgebieden 1 en 4 en een archeologische opgraving in deelgebied 2 te Well-Aijen Hoogwatergeul werkvak 4, Amersfoort (ADC-rapport 3472).*
- Bourgeois, I., A. Eryvncq, R. Annaert, M. Boudin, K. Deforce, P. Degryse, H. de Wolf, K. Haneca, K. Hänninen, M. Jacobs, I. Vanden Berghe, W. van der Meer, W. Van Neer & M. Van Strydonck** 2015: Cultureel-archeologisch en ecologisch onderzoek van twee vroegmiddeleeuwse waterputten uit Nijlen: landschap en landgebruiken natuurwetenschappelijk onderzoek van twee waterputten uit Nijlen (prov. Antwerpen), *Relicta* 12, 7-56.
- Bourin, M., & R. Durand** 1998 (1984): Strangers and neighbours, in: K. Little & B.H. Rosenwein (eds.), *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, Malden/Oxford, 180-190.
- Bowie, F.**, 2000: *The Anthropology of Religion. An Introduction*, Oxford/Malden.
- Brink, V. van den, & B. Tops** 2012: *Definitief archeologisch onderzoek in het plangebied Meemortel te Budel, gemeente Cranendonck*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 282).
- Brouwer, M.C.**, 2012: *Aarle-Rixtel Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'. Opgraving en Archeologische Begeleiding protocol opgraven, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-11.0053).*
- Brouwer, M.C.**, 2015: *Bewoning langs de weg naar Cuijk. Sporen uit het midden-neolithicum, de midden- en late bronstijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in plangebied De Riet te Beers (gemeente Cuijk), 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-11.0163).*
- Brouwer, M., & R. van Mousch** 2015: *Leemspitters en landbouwers. Bewoning uit de late prehistorie en de middeleeuwen (8e t/m 14e eeuw) in het plangebied Tilburg, Enschootsebaan-Zuid 2, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A.09.0407).*
- Buiks, C.J.M., & K.A.H.W. Leenders** 1994: *Nederzettingenamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad*, Den Haag (6 delen).
- Camps, H.P.H. (red.)** 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), 's-Gravenhage.*
- Carsten, J., & S. Hugh-Jones (eds.)** 1995: *About the House, Lévi-Strauss and beyond*, Cambridge.
- Cleijne, I.J.**, 2008: *St. Michielsgestel Kasteel Nieuw Herlaar. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-07.0090)*
- Curtis, D.**, 2013: The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe: Explanatory Frameworks in the Historiography, *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire* 48, 223-251.
- Darvill, T.**, 2008: *Oxford Concise Dictionary of Archaeology*, Oxford/New York.
- Debonne, V.**, 2014: Brick Production and Brick Building in Medieval Flanders, in: T. Ratilainen, R. Bernotas & Ch. Herrmann (eds.), *Fresh Approaches to Brick. Production and Use in the Middle Ages, Proceedings of the session 'Utilization of Brick in the Medieval Period - Production, Construction, Destruction' Held at the European Association of Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland*, Oxford (BAR International Series 2611), 11-25.
- Dekkers, E., in voorbereiding:** *Verslag opgraving Aarle-Rixtel-Strijp (masterscriptie Universiteit van Amsterdam).*
- Delaruelle, S.**, 2016: Een blik over de grens: de archeologie in de Antwerpse Kempen, in: E.A.G Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51)*, 371-428.
- Descola, P.**, 1996: Constructing Natures. Symbolic ecology and social practice, in: P. Descola & G. Pálsson (eds.), *Nature and Society. Anthropological perspectives*, London/New York, 82-102.
- Dierendonck, R. van, & T. Maas** 1989: Archeologie en historie van een ontginningshoeve: De Kriekeschoor bij Bladel, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen Centraal, Waalre*, 15-25.
- Dijkstra, J.**, 2015a: Vroegmiddeleeuwse erven en begravingen, in: E. Blom & H.M van der Velde (red.), *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-monografie 18), 447-517.
- Dijkstra, J.**, 2015b: Erven uit de Volle en Late Middeleeuwen, in: E. Blom & H.M van der Velde (red.), *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-monografie 18), 519-622.
- Dijkstra, M.**, 1996: *Watriscafo. Een studie betreffende de middeleeuwse watervoorziening en waterhuishouding aan de hand van enkele rurale nederzettingen in de Kempen*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Dijkstra, M.**, 1998: De ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap bij Kampershoek, in: N. Roymans, A. Tol & H. Hiddink (red.), *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5), 51-60.
- Dijkstra, M.F.P.**, 2011: *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Dijkstra, M.**, 2015: *Rondom de kerk van Eicha. Archeologisch onderzoek bij de herinrichting van het centrum van Bergeijk*,

- Amsterdam (Diachron-publicatie 59).
- Dijkstra, M., & P. van Kempen** 1996: *Het middeleeuws aardewerk van een 12de-eeuws boerenhuishouden op de Kriekeschoor in Bladel*, Amsterdam (materiaal-practicumverslag Universiteit van Amsterdam).
- Duby, G.**, 1982 (1953): *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris.
- Enckevort, H. van, J. Thijssen & G. Graat** 2002: De Late Middeleeuwen, in: H. van Enckevort & J. Thijssen (red.), *Cuijk, een regionaal centrum in de Romeinse Tijd*, Nijmegen (Archeologische berichten Nijmegen 5), 96-102.
- Fairbrother, J.R.**, 1980: Facombe, Netherton, Hampshire, *Medieval Archaeology* 24, 220, 257.
- Falkenberg, H. & H. Hammer** 2006: Zur Geschichte und Kultur der Schweinezucht und Haltung 2, Mitt.: Schweinezucht und -haltung in Europa im Mittelalter, *Züchtungskunde* 78, 291-308.
- Fleckenstein, J.**, 1989: *Ordnungen und formende kräfte des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge*, Göttingen.
- Fleckenstein, J.**, 2002: *Rittertum und Ritterliche Welt*, Berlin.
- Fokkens, H.**, 2008: The temporality of culture change, in: H. Fokkens, J. Coles, A.L. van Gijn, J.P. Kleijne, H. H. Ponjee & C.G. Slappendel (eds.), *Between foraging and farming: an extended broad spectrum of papers presented to Leendert Louwe Kooijmans*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 40), 15-24.
- Fokkens, H., R. Jansen & I.M. van Wijk (red.)** 2009: *Oss-Zevenbergen: de langetermijngeschiedenis van een prehistorisch grafveld*, Leiden (Archol-rapport 50).
- Fontijn, D.R.**, 2002: *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and 'Natural' Places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 B.C.*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 33/34).
- Fossier, R.**, 1992: *Hommes et villages d'Occident au Moyen Age*, Paris.
- Fraser, D.**, 1968: *Village Planning in the Primitive World*, New York.
- Friar, S.**, 2003: *A Sutton Companion to Castles*, Sutton.
- Genabeek, R.J.M. van**, 2001: *Oss-Arendsvlucht. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-99.0071).
- Genabeek, R.J.M. van**, 2002: *Escharen Oude Kerk. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-01.0107).
- Genicot, L.**, 1990: *Rural Communities in the medieval West*, Baltimore/London.
- Gennep, A. van**, 1960 (1908): *The Rites of Passage*, Chicago.
- Gerritsen, F.**, 2003: *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 9).
- Gillespie, S.D.**, 2000: Lévi-Strauss: *Maison and Sociétés à Maisons*, in: R.A. Joyce & S. Gillespie (eds.), *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*, Philadelphia, 22-52.
- Glazema, P.**, 1948: Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 84, 197-280.
- Glazema, P.**, 1954: Het kerkhof te Gemonde Noord-Brabant, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5, 70-87.
- Goddijn, M.A.**, 2012: *Sporen uit de ijzertijd en middeleeuwen op het Merenveld. Een archeologische opgraving in Nederweert*, Leiden (Archol-rapport 186).
- González-Ruibal, A.**, 2006: House societies vs. kinship-based societies: An archaeological case from Iron Age Europe, *Journal of Anthropological Archaeology* 25, 144-173.
- Groenewoudt, B.J.**, 2005: Sporen van houtskoolproductie en landschapsdynamiek in een verdwenen bos bij Anloo, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 122, 152-162.
- Groot, de T., & B. Groenewoudt** 2013: 'Kenniskansen' voor AMZ-relevant synthetiserend onderzoek op basis van Maltarapportages. *Project Oogst voor Malta*, Amersfoort.
- Gurevich, A.J.**, 1985 (1972): *Categories of medieval culture*, London/Boston/Melbourne/Henley.
- Haas, M. de**, 2010: *Landscapes for the dead*, Amsterdam (masterscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Haas, M.V. de, & F.C.W.J. Theuws** 2013: *The Merovingian Cemetery of Posterholt-Achterste Voorst*, Bonn (Merovingian Archaeology in the Low Countries 2).
- Haaster, H. van**, 2014: Archeobotanisch onderzoek aan een monster uit een middeleeuwse waterput, in: H. Hiddink & E. de Boer (red.), *Opgravingen in Weert-Kampershoeke fase 2. Bewoning uit de Vroege IJzertijd, Romeinse tijd en Volle Middeleeuwen, alsmede grafvelden uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuid-nederlandse Archeologische Rapporten 55), 187-188.
- Hakvoort, S.**, 1999a: *Terra X. Bewoning in de 10de eeuw te Someren-Waterdael* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Hakvoort, S.**, 1999b: *Aanvulling op doctoraalscriptie-catalogus huisplattegronden Someren*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Halbertsma, H.**, 1975: Bergeyk, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 74, 51-53.
- Halbertsma, H.**, 1977: Noord-Brabant - Meerveldhoven (Gem. Veldhoven), *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 76, 262-264.

- Hamerow, H.**, 2004 (2002): *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400-900*, Oxford.
- Hamerow, H.**, 2009: Early Medieval settlements in North-west Europe, c. AD 400-900: The social aspects of settlement layout, in: J.A.Q. Castillo (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Bilbao, 67-76.
- Hänninen, K.**, 2005: Archeobotanisch onderzoek, in: H. Hiddink (red.), *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 22), 191-201.
- Heidinga, H.A.**, 1987a: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen.
- Heidinga, H.A.**, 1987b: The Hunneschans at Uddel reconsidered: some ideas about the function of a medieval ringfort in the Central Netherlands, *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale XIII. Actes du colloque international tenu a Wageningen (Pays-Bas) 31 aout - 6 septembre 1986*, Caen, 53-62.
- Heidinga, H.A.**, 1990: From Kootwijk to Rhemen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen, 9-40.
- Heidinga, H.A., & E. Vreenegoor** 1990: Beers, Gassel IV, in: W.J.H. Verwers, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1985-1987*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 34), 71-75.
- Heirbaut, E.N.A., (red.)** 2005: *Bewoning van prehistorie tot middeleeuwen in het buitengebied van Cuijk. Archeologisch onderzoek in het wegtracé Route 1 Accent en het plangebied De Beijerd en 't Riet*, Leiden (Archol-rapport 34).
- Heirbaut, E.N.A., (red.)** 2007: *Cuijk-Groot Heiligenberg. Onderzoek en opgraving van bronstijderven en een middeleeuwse nederzetting*, Leiden (Archol-rapport 47).
- Hemminga, M.**, 2011: *Erven en ontginningen uit de late middeleeuwen in Berghem 't Reut (gemeente Oss). Een inventariserend veldonderzoek en definitieve opgraving*, Leiden (Archol-rapport 139).
- Hemminga, M., & T. Goossens** 2015: *A rare find by chance. A medieval settlement and Merovingian cemetery of Uden*, Leiden (Merovingian mortuary studies in an interdisciplinary perspective 23-24 April 2015 Leiden University).
- Hensen, G., & M.P.J. Janssens** 2016: *Dolen door de Zwarte Molen: onbegrensde nederzettingen uit de IJzertijd tot en met de Volle Middeleeuwen. Gemeente Bernheze Archeologisch onderzoek: een opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 2794).
- Hermans, T.**, 2012: 'Voorburchten', in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meijerink & F. Vogelzang, *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland (Wijk bij Duurstede 2012)*, 131-143.
- Herrnbrudt, A.**, 1958: *Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Köln (Beihefte der Bonner Jahrbücher 6).
- Hiddink, H.**, 2005a: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout (Gemeente Laarbeek, Noord-Brabant)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 18).
- Hiddink, H.**, 2005b: *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 22).
- Hiddink, H.**, 2006a: *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Weert-Kampershoek Noord. Proefsleuf 1-75*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 59).
- Hiddink, H.**, 2006b: *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in fase 1 en 2 van het plangebied Beek en Donk-Beekse Akkers, gemeente Laarbeek*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 47).
- Hiddink, H.**, 2008: *Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne. Bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 33).
- Hiddink, H.**, 2009: *Bewoningsporen uit de Volle Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd op de Beekse Akkers bij Beek en Donk, gemeente Laarbeek*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 36).
- Hiddink, H.**, 2010: *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39).
- Hiddink, H., & E. de Boer** 2011: *Opgravingen in Waterdael III te Someren, Deel 1, Grafvelden en begravingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 42).
- Hiddink, H., & E. de Boer** 2014: *Opgravingen in Weert-Kampershoek fase 2. Bewoning uit de Vroege IJzertijd, Romeinse tijd en Volle Middeleeuwen, alsmede grafvelden uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 55).
- Hielkema, J.B., & M.J.M. de Wit** 2005: *De 'Hof van Kalteren' te Diever: een archeologisch onderzoek*, *Nieuwe Drentse volksalmanak* 122, 196-208.
- Higham, R., & P. Barker** 1992: *Timber Castles*, London.
- Hissel, M., M. Parlevliet & J.P. Flamman** 2004: *Begraven Beugen II. Inventariserend veldonderzoek op het toekomstig bedrijventerpark Beugen-Zuid, gemeente Boxmeer*, Amsterdam (AAC-publicaties 21).

- Holwerda, J.H.**, 1909: Hunneschans bij het Uddelermeer, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* III, 1-52.
- Holwerda, J.H.**, 1917: *De Hunenborg in Twente*, Almelo (Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Verslagen en Mededeelingen, drie en dertigste stuk, tweede reeks, negende stuk).
- Holwerda, J.H.**, 1920: Saksische burchten in Nederland, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* Nieuwe reeks I, XLI-LXI.
- Hoof, L.G.L. van, & R. Jansen** 2002: Verspreide boerderijen uit de volle middeleeuwen, in: L.G.L. van Hoof & R. Jansen (red.), *Archeologisch Onderzoek A50 te Uden. Bewoning uit de ijzertijd en de vroege, volle en late middeleeuwen*, Leiden (Archologisch rapport 12), 71-104.
- Hoogendijk, T., & H. Hiddink** 2015: *Een bijzonder erf uit de Volle Middeleeuwen aan de Acaciaweg te Someren*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 58).
- Hoogma, D.**, 1979: De Noorderlijke peelhorst, *Grondboor en Hamer* 6, 170-195.
- Hoogsteyns, M.**, 2008: *Artefact mens: een interdisciplinair onderzoek naar het debat over materialiteit binnen de material culture studies*, Molenhoek.
- Hoppenbrouwers, P.C.M.**, 2001: De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18, 45-90.
- Hoppenbrouwers, P.C.M.**, 2004: Boeren op löss, veen en zand, in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande & J.A.F.M. van Oudheusden (red.), *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*, Zwolle/Leuven, 113-118.
- Houchin, R.**, 2015: Macrobotanisch onderzoek, in: J.F. van der Weerden & M.C. Brouwer (red.), *Boni pastoris est tondere pecus, non deglubere. Bewoning uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen te Lieshout, Nieuwenhof-Noord, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-10.0339), 229-240.
- Huijbers, A. (T.)**, 1988a: Het huizencomplex van Rogier Monicx, *D'n Tesnuzzik* 8-1, 16-23.
- Huijbers, A. (T.)**, 1988b: Het huizencomplex van Rogier Monicx, *D'n Tesnuzzik* 8-2, 16-25.
- Huijbers, A. (T.)**, 1988c: Het huizencomplex van Rogier Monicx, *D'n Tesnuzzik* 8-3, 10-21.
- Huijbers, A. (T.)**, 1991: Middeleeuwen: Lieshout. In: W.J.H. Verwers (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1990, Brabants Heem* 43-3/4, 150-151.
- Huijbers, A. (T.)**, 1993: *Een en al Gras. De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap* (Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Lieshout), (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam; www.academia.edu).
- Huijbers, A. (T.)**, 1994: Middeleeuwen: Beek en Donk, in: W.J.H. Verwers (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1992, Brabants Heem* 46, 33-37.
- Huijbers, A. (T.)**, 1998: De biografie van het platte land, in: T. Thelen (red.), *D'n Broekant. Geschiedenis van landschap en bewoning*, Laarbeek, 16-42.
- Huijbers, A. (T.)**, 2001: *High-Medieval Farmhousedwellers and perceptions of their environment* (Paper presented at Archon Congress Leiden 10 May 2001; www.academia.edu).
- Huijbers, A. (T.)**, 2004a: Van Jan van Gestel tot de Beekse Akkers. Verleden, heden en toekomst van de archeologie in Beek en Donk (1930-2020), *D'n Tesnuzzik* 24-1, 13-61 (www.academia.edu).
- Huijbers, A. (T.)**, 2004b: De vele dimensies van natte gebieden in de Middeleeuwen. 'Zand-Brabant' en de micro-regio Laarbeek-Helmond centraal, in: F. Gerritsen & E. Rensink (red.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort, 103-119 (www.academia.edu).
- Huijbers, A.**, 2006: *De archeologie van een nat cultuurlandschap. Onderzoek in het tracé van de PW 205, provincie Noord-Brabant* (Helmond, Aarle-Rixtel, Beek en Donk), Amsterdam (AAC-publicaties 40).
- Huijbers, A.**, 2007: *Metaforiserings in beweging. Boeren en hun gebouwde omgeving in de volle middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam; www.academia.edu).
- Huijbers, A.**, 2010: Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa during the Roman and Medieval Period. A Long-Term Perspective, *Medieval and Modern Matters* 1, 197-268.
- Huijbers, A.**, 2012: Peasant culture of the Meuse-Demer-Scheldt region during the High Middle Ages. Perception schemes and domestic cycles, *Medieval and Modern Matters* 2, 89-119.
- Huijbers, A.**, 2014: Huisplattegronden van agrarische nederzettingen uit de Volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort/Eelde, 367-419.
- Huijbers, A.**, 2016a: House building in the Meuse-Demer-Scheldt region AD 850-1250 explained. A 'dynamic dual' approach to the concept of building tradition, *Medieval and Modern Matters* 5, 29-93.
- Huijbers, A.**, 2016b: Bewoning en begraving in westelijk Noord-Brabant in de volle en late middeleeuwen (900-1500 n.Chr.), in: E.A.G. Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51, 305-369).

- Issar, A.S.**, 2003: *Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological System*, Cambridge.
- Jansen, R. (red.)**, 2007: *Bewoningsdynamiek op de Maashorst. De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen*, Leiden (Archol-rapport 48).
- Jansen, R., in voorbereiding:** *The third decade. Excavations in Oss-Horzak from 1998-2008*, Leiden.
- Janssen, C.R.**, 1972: The Palaeoecology of Plant communities in the Dommel Valley, North Brabant, Netherlands, *Journal of Ecology* 60, 411-437.
- Janssen, H.L.**, 1983: De kerk en het kerkhof van Engelen, in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgavingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 109-126.
- Janssen, H.L.**, 1990: The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.) *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 219-264.
- Janssen, H.L.**, 1995: Nieuws uit Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 17-2/3/4, 64-66.
- Janssen, H.L.**, 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- Janssen, H.L.**, 2001: De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (red.): *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert, 123-132.
- Janssen H.L.**, 2004: Gemert Castle. The first occupation phase 1050-1150, in: P. Ettel, A.M. Flambard-Héricher, T.E. McNeill (eds.), *Château Gaillard. Etudes de castellologie médiévale* 21, Caen, 119-126.
- Janssen, L.**, 1993: *Nicolaas, de duivel en de doden. Opstellen over volkscultuur*, Baarn.
- Janssen, W.**, 1991: Die frühmittelalterliche Niederungsburg bei Haus Meer, Büderich, Stadt Meerbusch, Kreis Neuss, in: H.W. Böhme (Hg.), *Burgen der Salierzeit. Teil 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaaringen, 195-224.
- Janssen, W., & B. Janssen** 1999: *Die frühmittelalterliche Niederungsburg bei Haus Meer, Büderich, Stadt Meerbusch, Kreis Neuss. Archäologische und naturwissenschaftliche untersuchungen*, Köln.
- Janssen, W., & K.H. Knörzer** 1972: *Die frühmittelalterliche Niederungsburg bei Haus Meer Stadt Meerbusch, Kreis Grevenbroich*, Grevenbroich.
- Jayasena, R.M., & J. de Winter** 2005: *Boekel Sint Agathaplein. Archeologisch Onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-04.0056).
- Jennings, B.R.**, 2012: Settling and moving: a biographical approach to interpreting patterns of occupation in LBA Circum-Alpine lake-dwellings, *Journal of Wetland Archaeology* 12, 1-21.
- Johnson, A.**, 2011: *From Ring-work To Stone Fortification: Power And The Evolution Of Anglo-Norman Castles In North-Eastern Ireland*, Peterborough (master thesis Trent University Peterborough Canada).
- Jong, Th. de**, 1998: Stille wateren, diepe gronden. De opgraving rond de watermolen van Gemert, *Gemerts Heem* 40, 29-64.
- Jong, Th. de**, 2008a: *Archeologisch onderzoek Boekel, Parkweg (N-B). Nederzetting uit de midden bronstijd en vroege ijzertijd*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 29).
- Jong, Th. de**, 2008b: *Archeologisch onderzoek Milheeze - Zuidrand (gemeente Gemert-Bakel). Omheinde nederzetting aan een splitsing van wegen. Rapportage vlakdekkend onderzoek*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 27).
- Jong, Th. de, C. Louvenberg & S. Beumer** 2008: *Archeologisch onderzoek Helmond - Kromme Steenweg. Voorstedelijke nederzetting van Helmond*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 25).
- Kalis, A.J., S. Karg, J. Meurers-Balke & H. Teunissen-van Oorschot** 2008: Mensch and Vegetation am Unteren Niederrhein während der Eisen- und Römerzeit, in: M. Müller, H.J. Schalles & N. Zielsing, *Colonia Ulpia Traiana, Xanten und sein Umland in Römischer Zeit*, Mainz am Rhein, 31-48.
- Kalisvaart, C.C.**, 2015: Het landschap, in: M.C. Brouwer (red.), *Bewoning langs de weg naar Cuijk. Sporen uit het midden-neolithicum, de midden- en late bronstijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in plangebied De Riet te Beers (gemeente Cuijk), 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-11.0163)*, 47-57.
- Kampen, J. van, & V. van den Brink** 2013: *Archeologisch onderzoek op de Habraken te Veldhoven. twee unieke nederzettingen uit het Laat Neolithicum en de Midden Bronstijd en een erf uit de Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 52).
- Kars, M.**, 2011: *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (PhD thesis University of Amsterdam).
- Keijers, D.M.G.**, 2012: *800 jaar Oisterwijk, 1300 jaar Oost-Tilburg? Gemeente Oisterwijk. Archeologisch onderzoek: een opgraving aan het klooster Catharinenberg*, Weesp (RAAP-rapport 2518).
- Kempens, P. van, & M. van der Kamp** 1998: De opgraving van de middeleeuwse kerk van Reusel in 1997, *De Schééper* 36, 13-21.
- Kimenai, P., & A. Huijbers** 2016: Westelijk Noord-Brabant in de vroege middeleeuwen, in: E.A.G. Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51), 257-303.

- King, D.J.C., & L. Alcock** 1969: Ringworks of England and Wales, *Château Gaillard: Etudes de castellologie médiévale* 3, 90–127.
- Kleij, P., E.P. Graafstal, Th. de Jong** 2001: De grondsporen, in: A. Thelen (red.), *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert, Gemert*, 22–40.
- Knaepen, R., & M. Antrop** 2002: Gemene pleinnederzettingen in de historisch-rurale Kempen van België en Nederland, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20-1, 22–32.
- Knippenberg, W.H.Th.,** 1962/63: Opgravingen bij de Oude Toren te Sint Michielsgestel, Noord-Brabant, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13, 346–355.
- Knippenberg, W.H.Th.,** 1966: De twee oudste kerken van Vught, prov. Noord-Brabant, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14, 150–159.
- Knippenberg, S., M.E. Hemminga & T.A. Goossens** 2014: Inventariserend veldonderzoek proefsleuven met doorstart naar een beperkte opgraving te Uden Schepersweg, Leiden (Archol-rapport 247).
- Knoop, A., & G. Merkelbach** 1987: *Het domein Lieshout (7de eeuw-1300)*, Lieshout.
- Kooi, M.,** 2012a: Best (NB), *Oranjestraat. Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC/BILAN-rapport 2012/B1520).
- Kooi, M.,** 2012b: Oirschot (NB), *Gasthuisstraat. Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC/BILAN-rapport 2012/B1665).
- Kooi, M.,** 2013: *Evaluatierapport Westerhoven, St.Servatius - Meidoornstraat, proefsleufonderzoek met doorstart naar opgraven, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-13.0076).
- Koopmanschap, H., 2015: *Grensgebied tussen zand en veen. Een archeologisch perspectief op de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de Langstraat en het aangrenzende zandlandschap van Noord-Brabant, Hilversum/Tilburg.*
- Koopstra, C.G., & J.W. van Dalfsen** 2014: Een IVO-P en een DO op kavel Post-NL, BetonSonterrein, Ekkersrijt 3301 te Son, Doetinchem (Synthegra Archeologie-rapport S120431-b).
- Korthorst, L., & J. Nollen** 2008: *Archeologisch onderzoek Eindhoven -Oude Toren te Woensel, Eindhoven* (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 21).
- Kortlang, F.,** 1987: *Landschapsonderzoek. Archeologie. De Dommelvallei. Een archeologische Inventarisatie. Deel II: bewoningsgeschiedenis, 's-Hertogenbosch.*
- Kortlang, F., & E. van Ginkel** 2016: *Voordat Someren Someren werd. Archeologie van een dekzandeiland, Utrecht.*
- Kortlang, F.P., & S. Hakvoort** 2001: *Een elite-nederzetting uit de Vroege en late Middeleeuwen te Aarle-Rixtel-Strijp?, Amsterdam* (Archeologisch onderzoek door de Vrije Universiteit Amsterdam, brochure 7).
- Krauwier, M.,** 1982: *De Middeleeuwse ringwalburchten in Nederland; een onderzoek naar hun betekenis, Amsterdam* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Kubach, H.E., & A. Verbeek** 1976: *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler, Berlin.*
- Kümlin, B.,** 2013: *The Communal Age in Western Europe c. 1100-1800, Houndsmills.*
- Künzel, R.,** 1997: *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsstructuren in de Nederlanden, 7de-13de eeuw, Nijmegen.*
- Lacomblet, T.J. (Hrsg.)** 1846: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden, aus den Quellen in dem Königlichen Provinzial-Archiv zu Düsseldorf und in den Kirchen- und Stadt-Archiven der Provinz II (1201-1300), Düsseldorf.*
- Langeveld, M.C.M., R.M. Jayasena & J.P. Flamman** 2003: *Begraven Beugen. Inventariserend veldonderzoek op het toekomstig bedrijvenpark Beugen-Zuid, gemeente Boxmeer, Amsterdam* (AAC-publicaties 8).
- Lascaris, M.,** 2005: *Opgravingen in het centrum van Vessem, gemeente Eersel, Amsterdam* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 20).
- Lascaris, M.,** 2011: *Opgravingen in Eersel-Kerkebogten. Landschap en bewoning in de Bronstijd, IJzer-tijd, Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Amsterdam* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 44).
- Lascaris, M., & M. Wesdorp** 2007: *Verslag van het archeologisch onderzoek aan de Sniederslaan 42-44 te Bladel, Amsterdam* (Zuidnederlandse Archeologische Notities 133).
- Leenders, K.A.H.W.,** 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese, Zutphen* (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Leenders, K.A.H.W.,** 1998: *De verandering van Eerschot in de 10e tot de 19e eeuw, Historisch-geografisch tijdschrift* 16, 89–93.
- Leenders, K.A.H.W.,** 2011: *Vier generaties dorpen in het Brabantse zand, Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28, 10–29.
- Leeuwe, R. de,** 2008: *Nieuwe huizen in Hulsel. Een laat-Merovingische nederzetting met een nieuw huistype op een nieuwbouwlocatie, Leiden* (Archol-rapport 112).
- Leeuwe, R. de,** 2010: *Opgraving van een nederzetting uit de periode bronstijd-vroege ijzertijd te Geldrop Luchen (gemeente Geldrop-Mierlo), Leiden* (Archol-rapport 133).
- Leije, J. van der,** 2013: *Middeleeuwse bewoning aan de Hildebrandstraat te Heesch. Een proefsleuvenonderzoek en opgraving in de gemeente Bernheze, Leiden* (Archol-rapport 191).

- Le Jan, R.**, 2002 (2000): Continuity and Change in the Tenth-Century Nobility, in: A.J. Duggan (ed.): *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, Origins and Transformations*, Woodbridge, 53-68.
- Lévi-Strauss, C.**, 1983: *The Way of the Masks*, London.
- Lévi-Strauss, C.**, 1991: Maison, in: P. Bonte & M. Izard (éds.), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*, Paris, 434-436.
- Lieb Gott, N.-K.**, 1998: Brick-making and Castle-building, *Château-Gaillard. Études de Castellologie médiévale XVIII (actes du colloque international tenu a Gilleleje (Danemark) 24-30 août 1996*, Caen, 109-117.
- Linck, E.**, 1979: *Socialer Wandel in Klösterlichen Grundherrschaften des 11. bis 13. Jahrhunderts*, Göttingen.
- Linde, C. van der**, 2011: *Het verleden van Overlangel aan de Maas. Bewoningssporen uit de late prehistorie, Romeinse tijd en de late middeleeuwen op een terrasrug in de wijk Asboom*, Leiden (Archol-rapport 164).
- Linden, M. van der, & L. van Beurden** 2010: Macrobotanisch en palynologisch onderzoek, in: H. Hiddink (red.), *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39) 161-175.
- Lohof, E.**, 2002: *Archeologisch onderzoek in het tracé van de A50 ten oosten van St.-Oedenrode*, Amersfoort (ADC-rapport 139).
- Lovell, N., (ed.)** 1998: *Locality and Belonging*, London/New York.
- Maas, T.**, 1991: *Nederzettingsgeschiedenis van de Brabantse zandgronden*, in: A.J. Bijsterveld, B. van der Dennen & A. van der Veen (red.), *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch*, 44-58.
- McNetting, R.**, 1993: *Smallholders, Householders. Farm Families and the Ecology of Intensive, Sustainable Agriculture*, Stanford.
- Meer, W. van der**, 2009: *Roggeakkers en hooiland: verslag van onderzoek aan archeobotanisch materiaal van de vindplaats Eersel-Kerkebogten, Zaandam (BIAxiaal 411)*.
- Meer, W. van der, & H. van Haaster** 2012: *Ecolologisch onderzoek*, in: E. de Boer & H. Hiddink (red.), *Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 2 Bewoningssporen uit de latere prehistorie, de Vroege en Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 50), 271-296.
- Meijlink, B.H.F.M., & P. Alders** 2006: *Someren - Ter Hofstadlaan, nieuwbouw Huize Witven. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC-rapport 698).
- Merkelbach, G.**, 1990: *De Nederhofstad, D'n Effer 3*, 12-21.
- Meulemeester, J. de**, 2006: *Mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux. Quelques considérations sur l'iconographie et les textes*, *Studia Caroliensia* 2006, 3-4, 249-256.
- Meulemeester, J. de**, 2008: *Motten in den (ehemaligen) Nederlanden. Ein Überblick aufgrund rezenter Ausgrabungen*, in: S. Felgenhauer-Schmiedt, P. Csendes & A. Eibner (eds.), *Motte - Turmhügelburg- Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 23, Wien (Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie), 29-46.
- Moor, T. de**, 2008: *The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe*, *International Review of Social History* 53, 179 – 212.
- Mooren, J.R.**, 2011: *Veghel Peel-landstraat. Opgraving in combinatie met inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-08.0290)*.
- Mostert, M.**, 2011a: *Geldrop-Mierlo (NBR)-3 Huize Bethanië. Archeologische begeleiding conform opgraven, 's-Hertogenbosch (BAAC/BILAN-rapport 2011/B1425)*.
- Mostert, M.**, 2011b: *Valkenswaard (NB) - Dommelseweg 28a en 30. Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC/BILAN-rapport 2011/B1590)*.
- Mostert, M.**, 2012: *Sint-Oedenrode Rooise Zoom. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-10.0073)*.
- Mostert, M.**, 2012: *De verschriftelijking van Noord-Holland in de dertiende eeuw. Een Fries, West-Fries of Hollands fenomeen?, It beaken* 74-1/2, 63-75.
- Myrdal, J.**, 2015: *The Middle Ages: Agrarian Revolution or Slow Evolution? A Research Overview*, in: M. Gustavsson & D. Retsö (eds.), *Långa linjer och många fält, Festskrift till Johan Söderberg*, Stockholm, 19-49.
- Nijhof, E.**, 1993: *De Annenborch, Rosmalla Extra (Rosmalense monumenten)*, 19-22.
- Nuinen, F. van**, 1990: *Goirle: een tiende-eeuwse huisplattegrond op de lokatie "Hondsbosch" op de Groote Akkers, Jaarverslag AWN afdeling Midden-Brabant* 1989, 33-47.
- Ostkamp, S.**, 1998: *Van nederzetting tot akkercomplex. Plattelandsnederzettingen uit de Volle Middeleeuwen bij Geldrop 't Zand*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Pals, J.P.**, 1990: *The development of vegetation and landscape near the settlement*, in: F. Theuvs, A. Verhoeven & H.H. Van Regteren Altena (eds.), *Medieval Settlement at Dommelen, Part I introduction, environment and history*, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 264-268.
- Parlevliet, M., & J.P. Flamman** 2003: *Aan de rand van Berga. Archeologisch onderzoek op het voormalige volkstuintencomplex ten noorden van zorgcentrum St. Joseph*,

gemeente Bergeijk, Amsterdam (AAC-publicaties 13).

Pemán, M.L., & T. de Moor 2013: A tale of two commons. Some preliminary hypotheses on the long-term development of the commons in Western and Eastern Europe, 11th-19th centuries, *International Journal of the Commons* 7, 7-33.

Peters, S., 2010: *Sint-Oedenrode Kerkstraat. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-05.0339).

Peters, S., 2015: Volle Middeleeuwen (900-1225 na Chr.), in: Th. De Jong, S. Peters & I. Vossen (red.), *Verwerkt Verleden. Helmond vanaf prehistorie tot nieuwe tijd*, Leiden, 163-186.

Peters, S., 2016: De burcht van Sint-Oedenrode. De ontwikkeling van een aristocratische site tussen de tiende en de vijftiende eeuw, in: A.J. Bijsterveld & V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-Oedenrode. Macht, religie en cultuur in de Meierij, Woudrichem*, 41-51.

Reichmann, C., 1998: *Die Niederungsburg bei Haus Meer, Stadt Meerbusch*, Krefeld.

Renaud, J.G.N., 1969: Quelques remarques concernant le «Hunnenschans» au Lac d'Uddel, *Château Gaillard. Etudes de Castelologie médiévale IV. Colloque l'habitat fortifié et al civilisation matérielle du moyen-âge 18-25 aout 1968*, Gent, 191-199.

Renes, H., 2010: Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective, *Landscape History* 31, 37-70.

Renswoude, J. van, 2002: *De bewoningsgeschiedenis van de*

Vroege Middeleeuwen te Someren, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Renswoude, J. van, & E. Norde 2011: *Een archeologische opgraving naar een prehistorische, Romeinse en middeleeuwse vindplaats in de gemeente Boxtel, plangebied 'In Goede Aarde'*, Amsterdam (Zuid-nederlandse Archeologische Notities 239).

Reuselaars, I., 1993: *Archeologie en Symboliek: een confrontatie. Bouwtraditie in de rurale samenleving 500-1300* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Reynolds, S., 1997 (1984): *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300 (Second Edition)*, Oxford.

Riddersporre, M., 1999: Village and single farm. Settlement structure or landscape organization, in: Ch. Fabeck & J. Ringtved (eds.), *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Arhus, Denmark, 4-7 May 1998*, Højbjerg, 167-175.

Roberts, B.K., 1996: *Landscapes of settlement: prehistory to the present*, New York.

Roessingh, W., & E. Blom (red.) 2012: *Graven op De Contreie*, Amersfoort (ADC-monografie 14).

Rösener, W., 1999: Strukturen und Wandlungen des Dorfes in Altsiedellandschaften, *Siedlungsforschung - Archäologie - Geschichte - Geographie* 17, 9-27.

Rössler, M., 1998: Das "Haus" als Prinzip sozialer Ordnung. Ein kritischer Vergleich anhand indopazifischer Beispiele, *Anthropos* 93, 437-454.

Roymans, N., 1995: The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2-1, 2-38.

Roymans, N., 1996: The South Netherlands project. Changing perspectives on landscape and culture, *Archaeological dialogues* 3-2, 231-245.

Roymans, N., & F. Gerritsen 2002: Landschap, ecologie en mentalités. Het Maas-Demer-Scheldegebied in een langetermijnperspectief, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), *2000 Jaar bewoningsdynamiek, Brons- en IJzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 371-406.

Schabbink, M., 1996: *...et rustica turba laborat. Een middeleeuwse nederzetting te Someren*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Schabbink, M., 1998: *Huishoudelijke Mededelingen. Huisplattengronden uit Middeleeuws Someren 1991-1995*, Amsterdam.

Schabbink, M., 1999: In geen velden of wegen. Een verdwenen middeleeuws gehucht in Someren, *Brabants Heem* 51, 129-139.

Schabbink, M., 2000: *Huishoudelijke mededelingen deel 2. Huisplattengronden uit Middeleeuws Someren 1996-1999 (1050-1250)*, Amsterdam.

Schabbink, M., 2004: De weg terug. De structuur van het middeleeuwse en pre-moderne landschap van Someren, in: F. Gerritsen & E. Rensink (red.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van*

onderzoek en monumentenzorg, Amersfoort, 121-132.

Schreirs, J.G.M., & W.J.H. Verwers 1988: Een 12^e eeuwse watermolen uit Escharen, gemeente Grave, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 88, 53-62.

Schuurman, A., 1996: Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22, 168-204.

Scribner, R., 1992: Symbolising Boundaries: Defining Social Space in the Daily Life of Early Modern Germany, in: G. Blaschitz, H. Hundsichler, G. Jaritz & E. Vavra (Hrsg.), *Symbole des Alltags, Alltag der Symbole: Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Graz, 821-841.

Silberfein, M. (ed.), 1998: *Rural Settlement Structure and African Development*, Boulder.

Simons, H., 2012: De H. Lucia-kerk en de Middeleeuwse begraafplaatsen, *De Myerlese Koerier* 2012-2, 3-7.

Smith, R.M., 1979: Kin and neighbours in a thirteenth-century Suffolk community, *Journal of Family History* 4, 219-256.

Spek, T., 1996: Die bodenkundliche und landschaftliche Lage von Siedlungen, Äckern und Gräberfeldern in Drenthe (nördliche Niederlande); eine Studie zur Standortwahl in vorgeschichtlicher, frühgeschichtlicher und mittelaltlicher Zeit (3400 v.Chr.-1500 n.Chr.), *Siedlungsforschung* 14, 95-193.

- Spek, T.**, 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht.
- Steeghe, B.C. ter**, 2014: *Wonen rond de kerk van Oerle. Archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de herinrichting van Oerle-Centrum in 2012*, Amsterdam (Diachron-notitie 125).
- Steinbach, F.**, 1960: Ursprung und Wesen der Landgemeinde nach rheinischen Quellen, *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen* 87, 5-57.
- Steinbach, F.**, 1967: *Collectanea Franz Steinbach. Aufsätze und Abhandlungen zur Verfassungs-, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, geschichtlichen Landeskunde und Kulturraumforschung*, Bonn.
- Steurs, W.**, 1993: *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Bruxelles.
- Stoepker, H.**, 1988: De Petrus-kerk van Hilvarenbeek in archeologisch perspectief, in: J. Scheirs (red.), *Hilvarenbeek duizend jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen, Hilvarenbeek*, 65-81.
- Stoepker, H.**, 1990: Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 199-218.
- Stoepker, H.**, 2015: Het landelijk gebied in een overgangstijd, 950-1250. Resultaten van archeologisch nederzettingsonderzoek, in: P. Tummers & A.J. Bijsterveld (eds), *Limburg, een geschiedenis, deel I, Maas-tricht* (Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap), 267-284.
- Stoepker, H., M. Spanjer & R. Machiels** 1998: Venray, Sint Antoniusveld, middeleeuwse bewoning en een rijk graf, *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1995/1996*, Amersfoort, 273-275.
- Stone, G.D.**, 1992: Social distance, spatial relations, and agricultural production among the Kofyar of Namu district, plateau state, Nigeria, *Journal of Anthropological Archaeology* 11, 152-172.
- Stone, G.D.**, 1996: *Settlement ecology, The social and spatial organization of Kofyar agriculture*, Tucson.
- Strijbos, H.**, 1995: *Kerken van heren en boeren. Bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kerken in het kwartier Kempenland, 's-Hertogenbosch*.
- Strijbos, H.**, 1999: Overpeinzingen rond houten middeleeuwse kerken in de Kempen, *De Rosdoek* 91, 3-13.
- Thelen, A., (red.)** 2001: *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert.
- Theuws, F.**, 1981: De oerparochie in de Kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I, de latere Middeleeuwen, *Brabants Heem* 33, 184-207.
- Theuws, F.**, 1985: Archeologisch onderzoek in de dorpskern te Bergeijk, in: J. Slofstra, H.H. van Regteren Altena & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering*, Waalre, 57-66.
- Theuws, F.C.W.J.**, 1988: *De archeologie van de Periferie: Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de Vroege Middeleeuwen*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Theuws, F.C.**, 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.
- Theuws, F.**, 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study, in: N. Roymans & F. Theuws (red.), *Images of the past: Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Pre- en Protohistorie 7), 299-407.
- Theuws, F.**, 1993: Heren en boeren in Vroeg-Middeleeuws Geldrop, in: N. Roymans & F. Theuws (red.), *Een en al Zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden, 's-Hertogenbosch*, 88-103.
- Theuws, F.**, 1999a: The archaeology and history of the curia of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North-Brabant) c. AD 700-1300, in: F. Theuws & N. Roymans (red.), *Land and Ancestors: Cultural dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 241-308.
- Theuws, F.**, 1999b: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in: Ch. Fabech & J. Ringtved (eds.), *Settlement and Landscape, Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7, 1998*, Aarhus, 337-349.
- Theuws, F.C.W.J.**, 2004: Proloog van Brabant, verleden landschappen van Romeinen en Franken, in: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van hertogdom tot heden*, Zwolle/Leuven, 17-39.
- Theuws, F.**, 2008a: Settlement research and the process of manorialization in Northern Austrasia, in: S. Gasparri (red.): *774 ipotesi su una transizione: Atti del Seminario di Poggibonsi, 16-18 febbraio 2006*, Turnhout, 199-220.
- Theuws, F.**, 2008b: 'terra non est'. Zentralsiedlungen der Völkerwanderungszeit im Maas-Rhein-Gebiet, in: H. Steuer, V. Bierbrauer & M. Hoepfer (Hrsg.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbände 5*, Berlin & New York, 765-793.
- Theuws, F.**, 2010: Early medieval transformations: Aristocrats and dwellers in the pagus Texandria. A publication programme, *Medieval and Modern Matters* 1, 37-72.
- Theuws, F.**, 2011: De nederzettingsoortontwikkeling in de Middeleeuwen: een model en enige thema's voor toekomstig onderzoek, in: F. Theuws & M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers: Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veld-*

hoven, Amsterdam (Diachron-publicatie), 60-77.

Theuws, F., 2014: Vroegmiddeleeuwse huisplattegronden uit Zuid-Nederland en hun weergave, in: A.G. Lange, E.M. Theuws, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland: Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort/Eelde, 314-339.

Theuws, F., in voorbereiding: *Rural cemeteries, cult places and local identities in the Central Middle Ages in the Kempen region.*

Theuws, F., & A.J. Bijsterveld 1991: Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit, in: H.G. Böhme (Hrsg.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Teil 1 In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 109-146.

Theuws, F., & M. van Haperen 2012: *The Merovingian cemetery of Bergeijk-Fazantlaan*, Bonn (Merovingian Archaeology in the Low Countries 1).

Theuws, F., M. van der Heiden & J. Verspay 2011: *De archeologie van de Brabantse akkers. Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam.

Theuws, F., & A. Verhoeven in voorbereiding: *Medieval settlement at Dommelen, III, The early medieval settlement (650-1050).*

Theuws, F., A. Verhoeven & H.H. van Regteren Altena (eds.) 1990: *Medieval Settlement at Dommelen, Parts I and II, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38 (1988)*, 231-430.

Tichelman, G., 2007: *Onderzoeksgebied Hongerenburgweg Haarsteeg te Vlijmen, gemeente Heusden, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek proefsleuven*, Weesp (RAAP-rapport 1444).

Timmermans, F., & G.L. Williams 2007: *Sint-Oederode - Hoge Vonderstraat. Een Archeologische Opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 789).

Tol, A.J., 2009: *Graven en nederzettingen uit de late prehistorie en volle middeleeuwen. Een archeologisch onderzoek te Weert-Laarveld*, Leiden (Archol-rapport 127).

Tuan, Y.F., 1980: *Rootedness versus Sense of Place*, *Landscape* 24, 3-8.

Tulp, C., & A.M.I. van Waveren 2010: *Bakel, Plangebied Woonbos Hoekendaal Gemeente Gemert-Bakel (N-B). Twee Definitieve Archeologische Onderzoeken*, Zuidhorn (Steekproef-rapport 2008-10/01).

Tump, M., 2012: *Nuene Dubbestraat 10 Plangebied Nuene-West, fase 1. Opgraving, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-11.0016)*.

Tump, M., 2014: *Heesch, Hoogstraat 28-30. Bewoning van de 9e tot 14e eeuw aan de Hoogstraat te Heesch, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-12.0149)*.

Ufkes, A., 2010: *'De Hof'. Een bezit van klooster Echternach. Een archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en de Volle Middeleeuwen op het plangebied 'Neerakker' te Bakel, gemeente Gemert-Bakel (N.-Br.), Groningen (ARC-publicaties 204)*.

Vangheluwe, D., & T. Spek 2008: *De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen – toegelicht aan de hand van een detailstudie van de Enderakkers bij Bergeijk*, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26, 1-23.

Vanneste, H.C.G.M., 2010: *Bewoning langs de Sterkselse Aa: erven uit de IJzertijd en de Middeleeuwen. Een archeologische opgraving te Sterksel-Weiakkers, Kanhoeve II, Amersfoort (ADC- Rapport 1939)*.

Veen, P.A.F. van, & N. van der Sijs 1997: *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, Utrecht/Antwerpen.

Veken, B. van der (red.) 2014: *Veldhoven, Zilverackers. Archeologisch onderzoek ter plaatse van de Westelijke Ontsluitingsroute (fase 1)*, Amersfoort (ADC-rapport 3562).

Veken, B. van der (red.) 2015: *Boxmeer, Vierlingsbeek, Vrijthof. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 3847).

Veken, B. van der, & E. Blom (red.) 2012a: *Veghel De Scheifelaar II. Wonen tussen de vennen*, Amersfoort (ADC-rapport 3350).

Veken, B. van der, & E. Blom (red.) 2012b: *Veldhoven, Zilverackers, deelgebied 3: Schootackers. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC-rapport 2716).

Velde, H.M. van de, 2011: *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*,

Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit van Amsterdam).

Verbeek, C.L.F., 2011: *Haaren (NB), Wijngaert III, 's-Hertogenbosch (BAAC/BILAN-rapport 2010/B1481)*.

Verdery, A.M., B. Entwisle, K. Faust & R.R. Rindfuss 2012: *Social and spatial networks: Kinship distance and dwelling unit proximity in rural Thailand*, *Social Networks* 34, 112-127.

Verhoeven, A., 1990a: *Finds*, in: F.Theuws, A.Verhoeven & H.H. van Regteren Altena (eds.), *Medieval settlement at Dommelen, Part II: the streamvalley settlement, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38 (1988)*, 312-347.

Verhoeven, A.A.A., 1990b: *Ceramics and economics in the Low Countries AD 1000-1300*, in: J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands, Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 265-281.

Verhoeven, A., 1993: *Vroegmiddeleeuws aardewerk in de Kempen, Brabants Heem* 45, 62-80.

Verlinde, A.D., & R.A. van Zuidam 1978: *De Huneborg bij Ootmarsum, een vroege bisschoppelijke burcht aan een voormalige Dinkelloop*, *Geografisch tijdschrift* XII, 396-405.

- Verspay, J.P.W., in voorbereiding: Vindplaatsen uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, in: L. Meurkens, A. Tol & J.P.W. Verspay (red.),** *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best, Amsterdam/Leiden (Archol-rapport 280).*
- Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, J. Renes, J. Symonds & H. van Londen in voorbereiding:** *Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten).*
- Verwers, W.J.H.,** 1977: North Brabant in Roman and Early-Medieval Times, II: The Merovingian Cemetery of Alphen Reconsidered, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27, 165-189.
- Verwers, W.J.H.,** 1978: North Brabant in Roman and Early Medieval Times, III: The Merovingian Cemetery of Meerveldhoven (Mun. of Veldhoven), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 251-307.
- Verwers, W.J.H.,** 1999: North Brabant in Roman and Early Medieval Times V: Habitation History, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 43, 199-359.
- Verwers, W.J.H., & P. Kleij** 1998: Lieshout, Nieuwenhof, in: W.J.H. Verwers & P. Kleij (red.), *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1994-1996*, Amersfoort, 51-53.
- Verwers, W.J.H., & H. Stoepker** 2002: De houten kerken in Brabant, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan H. Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum, 93-117.
- Vita-Finzi, C., & E.S. Higgs** 1970: Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine. Site Catchment Analysis, *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1-37.
- Vreenegoor, E.,** 1989: *De Middeleeuwse nederzetting van Bladel archeologisch en historisch belicht*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Waterson, R.,** 1998 (1990): *The Living House. An Anthropology of Architecture in South-East Asia*, New York.
- Wattenberghe, J.E.M.,** 2011: *Archeologische opgraving De Luis-truik fase1 Nuenen, gemeente Nuenen, Heinenoord (SOB-rapport 1524-0809).*
- Weele, M. van der, S. Beumer & M. Teeuwisse** 2008: *Archeologisch onderzoek Gemert-Bakel, Latijnse School. Een omgracht terrein uit de late middeleeuwen*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven en Helmond rapport 38).
- Weerden, J.F. van der,** 2010: *Veldhoven Kruisstraat. Opgraving, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-08.0401).*
- Weerden, J.F. van der,** 2011: *Veldhoven Plangebied Zilverackers. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven,*
- 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-10.0068).*
- Weerden, J.F. van der,** 2012: *Son Pastorie. Opgraving, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-09.0139).*
- Weerden, J.F. van, & M.C. Brouwer** 2015 (red.): *Boni pastoris est tondere pecus, non deglubere. Bewoning uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen te Lieshout, Nieuwenhof-Noord, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-10.0339).*
- Wesdorp, M.,** 2014: *Bewoningssporen uit de Volle Middeleeuwen in het plangebied Boterbogten te Steensel, gemeente Eersel, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 54)*
- West, C.,** 2013: *Reframing the Feudal Revolution: Political and Social Transformation between Marne and Moselle, c. 800-c. 1100*, Cambridge.
- Wickham, C.,** 2005: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford.
- Wijk, N. van,** 1912 (1892): *Frank's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage.*
- Winter, J. de,** 2008: *Gemert-Bakel Plangebied Woonbos Hoekendaal. Definitief archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-07.0362).*
- Winter, J. de,** 2014: *Oud leven onder verzorgingshuis Vita Nova. De bewonings- en gebruiksfasen uit de ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd in plangebied Begijnenstraat nabij de historische kern van Oss,*
- 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-09.0201).*
- Wunder, H.,** 1986: *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen.
- Zadora-Rio, E.,** 1995: Le village des historiens et le village des archéologues, in: E. Mornet (éd.), *Campagnes médiévales. L'homme et son espace, Études offertes à Robert Fossier*, Paris, 145-153.
- Zippelius, A.,** 1958: Die Rekonstruktion und baugeschichtliche Stellung der Holzbauten auf dem Husterknupp, in: A. Herrnbrodt, *Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Köln (Beihefte der Bonner Jahrbücher Band 6), 123-200.
- Zotz, Th.,** 1991: Die formierung der Ministerialität, in: S. Weinfurter & H. Seibert (Hrsg.), *Die Salier und das Reich, Band 3 Gesellschaftlicher und ideengeschichtlicher Wandel im Reich der Salier*, Sigmaringen, 3-50.

Websites

www.nepomukboxmeer.nl
www.thuisinbrabant.nl
www.topotijdreis.nl

Hoofdstuk 9

Aarts, B., 1979a: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 2-1, 10-21.

Aarts, B., 1979b: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 2-2, 8-21.

- Aarts, B.**, 1980a: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 3-2/3, 19-38.
- Aarts, B.**, 1980b: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant, *Het Brabants Kasteel* 3-4, 6-27.
- Aarts, B.**, 1981: De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant (slot), *Het Brabants Kasteel* 4-2/3, 27-40.
- Aarts, B.**, 1996: Het Noord-Brabants kasteel en de archeologie, *Het Brabants kasteel* 18-1/2, 13-29.
- Aarts, B.**, 2001: De kastelenbouw in het noordoosten van het hertogdom Brabant en enkele aangrenzende gebieden, in: N. Arts, H. Roosenboom & L. van Zalinge-Spooren (red.), *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel*, Helmond/Utrecht, 11-21.
- As, S. van**, 2014: *Bewoningssporen uit de late ijzertijd en de late middeleeuwen. Opgaving Oss-Horzak 2013 (tussentijds intern rapport)*, Leiden (Rapporten Prehistorie Leiden 1).
- Asseldonk, M.M.P. van**, 2013: De laatmiddeleeuwse transitie en de oorsprong van gemeentes en heerlijke rechten op de wildernis in de Meierij van 's-Hertogenbosch, *Noordbrabants historisch jaarboek* 30, 12-49, 239-240.
- Asseldonk, M.M.P. van**, 2016: *Veghel, een goet ende vet Dorp. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1810; nieuwe instrumenten voor de historische geografie*, Woudrichem.
- Bavel, B. van**, 2010a: The Medieval Origins of Capitalism in the Netherlands, *BMGN - Low Countries Historical Review* 125-2/3, 45-79.
- Bavel, B. van**, 2010b: *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600*, Oxford.
- Berends, G.**, 1999: *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem.
- Bierema, G.**, 1994: *Boerenerven van de vier noordelijke provincies*, Zwolle.
- Bierema, G.**, 2001: Erven ontwerpen, in: R. Leopold (red.): *Het boerenerf als brandpunt van natuur, landschap en cultuurhistorie*, Utrecht, 65-68.
- Bijsterveld, A.J.A.**, 2007: *Do ut des. Gift Giving, Memoria and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Hilversum (Middeleeuwse studies en bronnen 104).
- Bijsterveld, A. J. A. & V. Roelvink (red.)**, 2016: *Rondom Sint-OedenRode. Macht, religie en cultuur in de Meierij*, Woudrichem.
- Bijsterveld, A.J., & F. Theuws**, 2015: Early Town Formation in the Northern Low Countries: Roman Heritage, Carolingian Impulses, and a New Take-Off in the Twelfth Century, in: A. Wilkin, J. Naylor, D. Keene, A.J.A. Bijsterveld (eds.), *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, Turnhout, 87-118.
- Blickle, P.**, 1981: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München.
- Blickle, P.**, 2000: *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, Oldenbourg/München.
- Boer, E. de, & H. Hiddink**, 2012: *Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 2. Bewoningssporen uit de latere prehistorie, de Vroege en Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 50).
- Bouwmeester, J.**, 2014: *Bouwen in de stad. Het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van het Nederlandse stadshuis*, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort, 421-463.
- Breemer, J.P.M. van den**, 1986: *Economische antropologie in structuralistisch perspectief, een inleiding*, Leiden.
- Brenner, R.P.**, 1985: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' in: T.H. Aston & C.H.E. Philpin (eds.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, 10-63.
- Brenner, R.P.**, 2001a: The Low Countries in the transition to capitalism, in: P. Hoppenbrouwers & J.L. van Zanden: *Peasants into Farmers? The transition of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate*, Turnhout, 275-338.
- Brenner, R.P.**, 2001b: The Low Countries in the Transition to Capitalism, *Journal of Agrarian Change* 1-2, 169-241.
- Bronner, S. J.**, 2011: *Explaining Traditions. Folk Behavior in Modern Culture*, Lexington.
- Brouwer, M., & R. van Mousch**, 2015: *Leemspitters en landbouwers. Bewoning uit de late prehistorie en de middeleeuwen (8e t/m 14e eeuw) in het plangebied Tilburg, Enschtotsebaan-Zuid 2, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-09.0407)*.
- Claessen, H.J.M.**, 1988: *Over de politiek denkende en handelende mens, een inleiding in de politieke antropologie*, Assen/Maastricht.
- Claeys, J.**, 2009: *Het Weijerhof aan de Weijerstraat in Boxmeer. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC-rapport 1468).
- Cleijne, I.J.**, 2011: *Late medieval house construction and parcel history in 's-Hertogenbosch, compared to Helmond and Dordrecht, 's-Hertogenbosch/Leiden (MA thesis Leiden University)*.
- Cleijne, I.J.**, 2012: *Weert Plangebied Biest. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-12.0076)*.
- Cleijne, I.J.**, 2017: Hoofdstuk 11 's-Hertogenbosch, in: I.J. Cleijne, A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand & R.J.W.M. Gruben, *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd in tien steden. Oogst voor Malta: archeologisch onderzoek uit de periode 1997-2014*, Amersfoort

(Nederlandse Archeologische Rapporten 59), 169-196.

Coenen, J., 2001: *Hertog Jan en de Zummerse mens. Een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop, Someren.*

Craane, M.L., 2013: *Spatial patterns: The late-medieval and early-modern economy of the Bailiwick of 'sHertogenbosch from an interregional, regional and local spatial perspective*, Rotterdam.

Crijns, A.H., & F.W.J. Kriellaars 1987: *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885*, Tilburg.

Crijns, A.H., & F.W.J. Kriellaars 1992: *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1886-1930*, Tilburg.

Curtis, D., 2013: The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe: Explanatory Frameworks in the Historiography, *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire* 48, 223-251.

Dijk, X.C.C. van, 2011: *Een biografie van de hoeves Ten Poel en In de Kan. Archeologisch onderzoek van twee boerderijerven uit de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd in Sterksel, Gemeente Heeze-Leende, Weesp* (RAAP-rapport 2155).

Dijkstra, J., 2015: Erven uit de Volle en Late Middeleeuwen, in: E. Blom & H.M. van der Velde (red.), *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijk: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-monografie 18), 519-622.

Dijkstra, M., 2015: *Rondom de kerk van Eicha. Archeologisch onderzoek bij de herinrichting van het*

centrum van Bergeijk, Amsterdam (Diachron-publicatie 59).

Flamman, J.P., M. Schabbink & F. Theuws, 2001: *Inventariserend veldonderzoek van een nederzetting uit de vroege ijzertijd en een boerenerf uit de 15e-17e eeuw in de gemeente Geldrop, Amsterdam* (AAC-publicaties 1).

Genabeek, R.J.M., 2001: *Oss-Arendsvlucht. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-99.0071).

Genicot, L., 1990: *Rural Communities in the medieval West*, Baltimore/London.

Gerrets, D.A., & E. Jacobs (red.), 2011: *Boeren in de marge. Een middeleeuwse ontginningsencave op het zand bij Grubbenvorst, Amersfoort* (ADC-rapport 2108).

Groot, de T., & B. Groenewoudt 2013: 'Kenniskansen' voor AMZ-relevant synthetiserend onderzoek op basis van Maltarapportages. Project Oogst voor Malta, Amersfoort (http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/f06-012_rapport_oogst_malta_def.pdf)

Gubbels, M., 2010: *Boeren, bezit en bodemproblemen. Verklaringsmodellen voor de transitie van de Nederlandse economie in de late middeleeuwen*, *Holland* 42, 65-84.

Haaster, H. van, 2008: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en agrarische ontwikkelingen in en rond een (post)middeleeuwse groeistad*, Groningen (proefschrift Universiteit Groningen/ Groningen Archaeological Studies 6).

Hemminga, M., 2011: *Erven en ontginningen uit de late middeleeuwen in Berghem 't Reut* (gemeente Oss). Een inventariserend veldonderzoek en definitieve opgraving, Leiden (Archol-rapport 139).

Hensen, G., & M.P.J. Janssens 2016: *Dolen door de Zwarte Molen: onbegrensde nederzettingen uit de IJzertijd tot en met de Volle Middeleeuwen. Gemeente Bernheze Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp* (RAAP-rapport 2794).

Herbich, I., & M. Dietler 2009: *Domestic Space, Social Life and Settlement Biography: Theoretical Reflections from the Ethnography of a Rural African Landscape*, in: C. Belarte (ed.), *L'espai domestic i l'organizacio de la societat a la protohistoria de la Mediterrania occidental (1er millenni aC)*. Actes de la IV Reunio Internacional d'Arqueologia de Calafell, (Barcelona Arqueologia Mediterrania 11), 11-23.

Heuvel, N.H.L. van den, 1946: *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen, eerste stuk, Utrecht* (Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks 13).

Hiddink, H., 2005a: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout* (Gemeente Laarbeek, Noord-Brabant), Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 18).

Hiddink, H., 2005b: *Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 22).

Hiddink, H., 2009: *Bewoningssporen uit de Volle Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd op de Beekse Akkers bij Beek en Donk, gemeente Laarbeek, Amsterdam* (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 36).

Hoof, L.G.L. van, & R. Jansen, 2002: *Verspreide boerderijen uit de volle middeleeuwen*, in: L.G.L. van Hoof & R. Jansen (red.), *Archeologisch Onderzoek A50 te Uden. Bewoning uit de ijzertijd en de vroege, volle en late middeleeuwen*, Leiden (Archol-rapport 12), 71-104.

Hoof, L. van, & I. van Wijk, 2007: *Erven uit de vroege ijzertijd en de Late Middeleeuwen. Definitieve opgraving aan de kruising van Dr. Verbeecklaan en N272 te Sint Anthonis in opdracht van de Provincie Noord-Brabant, Leiden* (Archol-rapport 90).

Hoppenbrouwers, P.C.M., 1992: *Een Middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden* (ca. 1360 - ca. 1515), Wageningen/ Groningen (Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen 32).

Hoppenbrouwers, P.C.M., 2001: *De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant, Noordbrabants Historisch Jaarboek 17-18*, 45-90.

Huijbers, A. (T.), 1988a: *Het huizencomplex van Rogier Monicx I, D'n Tesnuzzik 8-1*, 16-23.

Huijbers, A. (T.), 1988b: *Het huizencomplex van Rogier Monicx II, D'n Tesnuzzik 8-2*, 16-25.

Huijbers, A. (T.), 1988c: *Het huizencomplex van Rogier*

Monix III, *D'n Tesnuzik* 8-3, 10-21.

Huijbers, A. (T.), 2004: Van Jan van Gestel tot de Beekse Akkers. Verleden, heden en toekomst van de archeologie in Beek en Donk (1930-2020), *D'n Tesnuzik* 24-1, 13-61 (www.academia.edu).

Huijbers, A.M.J.H., 2006: *De archeologie van een nat cultuurlandschap. Onderzoek in het tracé van de PW 205, provincie Noord-Brabant (Helmond, Aarle-Rixtel, Beek en Donk)*, Amsterdam (AAC-publicaties 40).

Huijbers, A.M.J.H., 2007: *Metaforisering in beweging. Boeren en hun gebouwde omgeving in de volle middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam, www.academia.edu).

Huijbers, A., 2008: Een wandeling op het boerenerf in de twaalfde eeuw, *D'n Tesnuzik* 28, 7-36 (www.academia.edu).

Huijbers, A., 2009: *Rise and development of urban group cultures in the Bailiwick of 's-Hertogenbosch, 1100-1500* (www.academia.edu).

Huijbers, A., 2010: Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa during the Roman and Medieval Period. A Long-Term Perspective, *Medieval and Modern Matters* 1, 197-268.

Huijbers, A., 2012: Peasant culture of the Meuse-Demer-Scheldt region during the High Middle Ages. Perception schemes and domestic cycles,

Medieval and Modern Matters 2, 89-119.

Huijbers, A., 2014: Huisplattengronden van agrarische nederzettingen uit de Volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattengronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort/Eelde, 367-419.

Huijbers, A., 2016a: House building in the Meuse-Demer-Scheldt region AD 850-1250 explained. A 'dynamic dual' approach to the concept of building tradition, *Medieval and Modern Matters* 5, 29-93.

Huijbers, A., 2016b: Bewoning en begraving in westelijk Noord-Brabant in de volle en late middeleeuwen (900-1500 n.Chr.), in: E.A.G. Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 051), 305-369.

Huijbers, A., 2017: Hoofdstuk 17 Verklaring van kenmerken van stedelijke huisplattengronden uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd in Nederland, in: I.J. Cleijne, A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand & R.J.W.M. Gruben (red.), *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd in tien steden. Oogst voor Malta: archeologisch onderzoek uit de periode 1997-2014*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 59), 313-338.

Jansen, R., in voorbereiding: *The third decade. Excavations in Oss-Horzak from 1998-2008*, Leiden.

Jennings, B., 2012: Settling and Moving: a biographical approach to interpreting patterns of occupation in LBA Circum-Alpine lake-dwellings, *Journal of Wetland Archaeology* 12, 1-21.

Jennings, B., & Ph. Wiemann 2013: Theorizing the Biographies of Wetland Settlement Utilizing Insights from Micro-morphological Analysis, *Journal of Wetland archaeology* 13, 59-70.

Koeman, S.M., & P.J.L.

Wemerman 2008: *Inventarisering Veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P). Achterbos 24 te Asten, Doetinchem (Synthegra Archeologie-rapport 5083273)*.

Kort, J.W. de, & O. Brinkkemper 2015: Het archeologisch onderzoek in de Aarlese hoeve, in: P. Maas, H. van Vroenhoven & J. Timmers (red.), *De Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijk Booth Hoeve, meer dan zes eeuwen boerderij*, Woudrichem, 72-83.

Kort, J.W. de, D.J.K. Zweers & O. Brinkkemper (red.) 2016: *Rijke oogst van een armenhoeve. Waardering van de Aarlese Hoeve aan de Oirschotseweg 117 te Best, een gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 234).

Kort, J.W. de, D.J.K. Zweers & J. de Gruil 2016: Bureauonderzoek, in: J.W. de Kort, D.J.K. Zweers & O. Brinkkemper (red.), *Rijke oogst van een armen-*

hoeve. Waardering van de Aarlese Hoeve aan de Oirschotseweg 117 te Best, een gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 234), 10-21.

Künzel, R., 1997: *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsstructuren in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen.

Leenders, K.A.H.W., 2011: Vier generaties dorpen in het Brabantse zand, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 28, 10-29.

Leije, J. van der, 2014: *Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van Nijvelaar. Proefsleuvenonderzoek en opgraving op locatie Nijvelaar (BZW-i2) in het kader van de aanleg van het Máximakanaal (gemeente Sint-Michielsgestel)*, Leiden (Archol-rapport 205).

Lindemans, P., 1952: *Geschiedenis van de landbouw in België (2 delen)*, Antwerpen/Borgerhout.

McNetting, R., 1993: *Smallholders, Householders. Farm Families and the Ecology of Intensive, Sustainable Agriculture*, Stanford.

Merkelbach, G., 1989: *Lieshout anno 1736*, Lieshout.

Meurkens, L., A. Tol, & J.P.W. Verspay (red.), in voorbereiding: *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best*, Amsterdam/Leiden (Archol-rapport 280).

- Moesker, T.P., & M.F.P. Dijkstra, in voorbereiding:** *Wonen op de flank. Archeologie van de IJzertijd en de Nieuwe tijd in het plangebied Best-Dijkstraten*, Amsterdam (Diachron-publicatie 55).
- Mooren, J.R.,** 2003: *Gemert-Bakel, Espesche hoeve, aanvullend archeologisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-02.0089).
- Mostert, M.,** 2012: De verschriftelijking van Noord-Holland in de dertiende eeuw. Een Fries, West-Fries of Hollands fenomeen?, *It beaken* 74-1/2, 63-75.
- Mousch, R.G. van,** 2007: *Sint-Anthonis, Hoefstraat 2. Laatmiddeleeuwse bewoningssporen uit Oelbroeck. Definitief archeologisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-06.0361).
- Nissen, T.,** 2009: Calculatis. Rekengeld bij de cijnsheffing in oostelijk Noord-Brabant (13de-18de eeuw), *Jaarboek voor Munt- en penningkunde* 93-94, 135-202.
- Peters, S.,** 2010: *Sint-Oedenrode Kerkstraat. Archeologisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-05.0339).
- Peters, S.,** 2011: *Het kasteel Gagelbosch te Eindhoven. Archeologisch onderzoek van een omgrachte middeleeuwse woning in Gestel*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven rapport 58).
- Peters, S.,** 2015: Late middeleeuwen (1225-1500 na Chr.), in: Th. De Jong, S. Peters & I. Vossen (red.), *Verwerkt Verleden. Helmond vanaf prehistorie tot nieuwe tijd*, Leiden, 187-235.
- Pruijssen, M., & S. van As** 2012: *Bewoningssporen in de Horzak. Een proefsleuven onderzoek en definitieve opgraving te Oss-Horzak West*, Leiden (Archol-rapport 179).
- Reynolds, S.,** 1997: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300 (Second Edition)*, Oxford.
- Roessingh, W., & E. Blom (red.)** 2012: *Graven op De Contreie. Bewoningsgeschiedenis van de Houtse Akkers te Oosterhout, van de Bronstijd tot en met de Slag om het Markkanaal*, Amersfoort (ADC-monografie 14).
- Rutte, R.,** 2005: Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw, in: R. Rutte & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 143-169.
- Schabbink, M.,** 1996: *...et rustica turba laborat. Een middeleeuwse nederzetting te Someren*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Schabbink, M. (red.),** 2015: *Vier eeuwen boeren. Synthese Oogst voor Malta onderzoek: Archeologische sporen van boerderijen en erven 1250-1650*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 49).
- Scott, J.C.,** 1985: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven.
- Silberfein, M.,** 1989: Settlement form and rural development: scattered versus clustered settlement, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 80-5, 258-268.
- Silberfein, M. (ed.)** 1998: *Rural Settlement Structure and African Development*, Boulder.
- Smith, B.G.,** 1998: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*, Cambridge.
- Spek, Th., & B. Groenewoudt,** 2007: Essen en plaggenbodems in Drenthe, in: J. van Doesburg, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot (red.), *Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid (Nederlandse Archeologische Rapporten 34)*, 79-104.
- Stienen, J.,** 1991: Opgraving hooghuis op de Donk, D'n Tesnuzzik 11-1, 29-36.
- Stone, G.D.,** 1996: *Settlement ecology. The social and spatial organization of Kofyar agriculture*, Tucson.
- Theuws, F.C.,** 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.
- Theuws, F.,** 2010: Early medieval transformations: aristocrats and dwellers in the pagus Texandria. A publication programme, *Medieval and Modern Matters* 1, 37-72.
- Theuws, F.,** 2011: De nederzettingontwikkeling in de Middeleeuwen: een model en enige thema's voor toekomstig onderzoek, in: F. Theuws & M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers: Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam (Diachron-publicatie), 60-77.
- Theuws, F.,** 2014a: Vroegmiddeleeuwse huisplattegronden uit Zuid-Nederland en hun weergave, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland: Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort/Eelde, 314-339.
- Theuws, F.C.W.J.,** 2014b: *De boer en de koning in vroegmiddeleeuws Noordwest-Europa*, Leiden (oratie uitgesproken door prof. dr. F.C.W.J. Theuws bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Middeleeuwse Archeologie van Europa aan de Universiteit Leiden op vrijdag 24 oktober 2014).
- Timmers, J., J. Toebast & M. Bimmel** 2012: *Historische boerderijen van Peelland tot Land van Cuijk. Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed*, Geertruidenberg.
- Timmers, J., & D. Zweers** 2015: Het bouwhistorisch onderzoek, in: P. Maas, H. van Vroenhoven & J. Timmers (red.), *De Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zes eeuwen boerderij*, Woudrichem, 84-113.
- Tump, M.,** 2014: *Heesch, Hoogstraat 28-30. Bewoning van de 9e tot 14e eeuw aan de Hoogstraat te Heesch*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-12.0149).
- Ufkes, A.,** 2010: 'De Hof'. Een bezit van klooster Echternach. Een archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en de Volle Middeleeuwen op het plangebied 'Neerakker' te Bakel, gemeente

- Gemert-Bakel (N.-Br.), Groningen (ARC-publicaties 204).
- Vangheluwe, D.**, 1995: Beroepen uit cijnsboek 45044, *De Rosdoek* 74, 4-19.
- Vangheluwe, D.**, 1999: Local communities in their landscape in the rent district of Eersel/Bergeyk (14th-16th centuries), in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam, 349-399.
- Vangheluwe, D., & T. Spek** 2008: De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen – toegelicht aan de hand van een detailstudie van de Enderakkers bij Bergeijk, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 26, 1-23.
- Veken, B. van der (red.)**, 2014: *Veldhoven, Zilverackers. Archeologisch onderzoek ter plaatse van de Westelijke Ontsluitingsroute (fase 1)*, Amersfoort (ADC-rapport 3562).
- Vera, H.L.M.**, 2011: ... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen. *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertogang 1000-2000. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Rechtsgeleerdheid*, Moergestel.
- Verspay, J.P.W.**, 2007: *Onzichtbare erven. Het Brabantse platteland in de Late Middeleeuwen*, Amsterdam (masterscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Verspay, J.**, 2011: De landschaps-geschiedenis van de Oerlese akkers, in: F. Theuws, M. van der Heiden & J. Verspay (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers: toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam (Themata 4), 96-197.
- Verspay, J.**, 2015: De Aarlese hoeve binnen de Bestse boerderijbouw, in: P. Maas, H. van Vroenhoven & J. Timmers (red.), *De Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zes eeuwen boerderij*, Woudrichem, 12-37.
- Verspay, J.P.W., A.M.J.H. Huijbers, H. van Londen, J. Renes & J. Symonds in press:** *Village Formation in the Netherlands during the Middle Ages (800-1600). An assessment of recent excavations and a path to progress*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten).
- Verspay, J.P.W., in voorbereiding a: Hoofdstuk 9** Vindplaatsen uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, in: L. Meurkens, A. Tol & J.P.W. Verspay (red.), *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best, Amsterdam/Leiden* (Archol-rapport 280).
- Verspay, J.P.W., in voorbereiding b: Hoofdstuk 15** De laatmiddeleeuwse transformatie, in: L. Meurkens, A. Tol & J.P.W. Verspay (red.), *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best, Amsterdam/Leiden* (Archol-rapport 280).
- Verspay, J., in voorbereiding c:** *Over heide en akkers. De transformatie van het platteland van het Maas-Demer-Scheldegebied in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (roefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Voorhorst, J.**, 1996: *Boerenerven, vroeger en nu*, Warnsveld.
- Voskuil, J.J.**, 1979: *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem/Zutphen.
- Waterbolk, H.T.**, 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel*, Groningen.
- Weerd, B. van der**, 2014: *De oogst wordt binnengehaald. Onderzoek naar laatmiddeleeuwse rurale agrarische nederzettingen: case studie Oss-Horzak*, Leiden (bachelorscriptie Universiteit Leiden).
- Weerden, J.F. van der**, 2012: *Son Pastorie. Opgraving, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-09.0139).
- West, C.**, 2013: *Reframing the Feudal Revolution. Political and Social Transformation between the Marne and the Moselle, c. 800-c. 1100*, Cambridge.
- Winter, J. de**, 2010: *Archeologisch onderzoek op het plangebied Schrames te Helden, Bewonings-sporen van het neolithicum tot de late middeleeuwen, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-07.0204).
- Winter, J. de**, 2014: *Oud leven onder verzorgingshuis Vita Nova. De bewonings- en gebruiksfases uit de ijzertijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd in plangebied Begijnenstraat nabij de historische kern van Oss, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-09.0201).
- Winter, J. de, in voorbereiding:** *Veghel-Veghels Buiten SBA2300 Opgraving, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-16.0210).
- Wunder, H.**, 1986: *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen.

Website

www.topotijdreis.nl

Hoofdstuk 10

Bakker, R., 2003: *The Emergence of Agriculture on the Drenthe Plateau - A Palaeobotanical Study supported by High-Resolution ¹⁴C Dating*, Bonn (Archäologische Berichte 16).

Ball, E.A.G., & R. van Heerlingen (red.) 2016: *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51).

Ball, E.A.G., A. Huijbers, C. van der Linde & L. Tebbens 2016: *Langetermijnperspectief: landschap, bewoning, begraving en rituelen*, in: E.A.G. Ball & R. van Heerlingen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51), 429-440.

Beek, R. van, 2009: *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen*, Wageningen (proefschrift Universiteit Wageningen).

Boer, E. de, & H. Hiddink 2012: *Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 2. Bewoningssporen*

uit de latere prehistorie, de Vroege en Volle Middeleeuwen, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 50).

Boerefijn, W., 2010: *The foundation, planning and building of new towns in the 13th and 14th centuries in Europe*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam),

Bohncke, S.J.P., 1991: *Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13.000 years*, Amsterdam.

Bourgeois, Q.P.J., 2013: *Monuments on the Horizon. The formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).

Bradley, R., 2000: *An Archaeology of Natural Places*, London.

Brink, V. van den & J. van Kampen 2013: *Bewoning in de bronstijd*, in: J. van Kampen & V. van den Brink, *Archeologisch onderzoek op de Habraken te Veldhoven. Twee unieke nederzettingen uit het laat neolithicum en de midden bronstijd en een erf uit de volle middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 52).

Broek, J.M.M. van den & H.W. van der Marel 1964: *De alluviale gronden van de Maas de Roer en de Geul in Limburg. Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering, Wageningen (Bodemkundige Studies 7)*.

Broeke, P.W. van den, 2002: *Een vurig afscheid? Aanwijzingen voor verlatingsrituelen in ijzertijd-nederzettingen*, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek*.

Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied, Leiden, 45-61.

Casparie, W.A., & W. Groenman-van Waateringe 1980: *Palynological analysis of Dutch barrows*. Groningen, (*Paleohistoria* 22), 7-65.

Cleijne, I.J., A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand en R.J.W.M. Gruben 2017: *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet) bouw naar baksteenbouw in tien steden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 59).

Coenen, J., 2001: *Hertog Jan en de Zummerse mens. Een overzicht van de geschiedenis van Someren en Lierop*, Someren.

Curtis, D., 2013: *The Emergence of Concentrated Settlements in Medieval Western Europe: Explanatory Frameworks in the Historiography*, *Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire* 48, 223-251.

Degryse, H. & B. Biesbroeck (red.) 2013: *Tussen stad en platteland. De Romeinse vici van Vlaams-Brabant*, Leuven.

Delaruelle, S., 2016: *Een blik over de grens: de archeologie in de Antwerpse Kempen*, in: E.A.G. Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51), 371-428.

Dijkstra, M., 2015: *Rondom de kerk van Eicha. Archeologisch onderzoek bij de herinrichting van*

het centrum van Bergeijk, Amsterdam (Diachron-publicatie 59).

Doorenbosch, M., 2013: *Ancestral heaths. Reconstructing the barrow landscape in the central and southern Netherlands*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).

Driel-Murray, C. van, 2006: *Een spookrijder in het veen: de reconstructie van een depotvondst*, in: J.H. Pouls & H.J.G. Crompvoets (red.), *De Gouden Helm uit de Peel. Feiten en visies*, Panningen, 33-52.

Dyselink, T., 2016: *IJzertijdbewoning op De Krouwel te Sevenum, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-10.0164).

Enckevort, H. van, 2012: *Gebundelde sporen: enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).

Enckevort, H. van, & J. Hendriks 2014: *Gebouwplattegronden uit de Romeinse tijd in Zuidoost-Nederland*, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland: archeologische sporen van het huis*, Amersfoort, 235-271.

Enckevort, H. van & J. Thijssen (red.) 2002: *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht (Archeologische Berichten Nijmegen 5).

Erdkamp, P., K. Verboven & A. Zuiderhoek (eds.) 2015: *Ownership and Exploitation of Land and Natural Resources in the Roman World*, Oxford (Oxford Studies on Roman Economy).

Fontijn, D.R., 2002: *Het ontstaan van rechthoekige 'cultusplaatsen'*, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 149-172.

Fontijn, D.R., 2002/2003: *Sacrificial landscapes: cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC*, Leiden (*Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34).

Fokkens, H., 2005: *Laat-neolithicum, vroege en midden-bronstijd: inleiding*, in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn, *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 357-369.

Fokkens, H., S.F.M. van As & B.J.W. Steffens 2017: *Farmers, fishers, fowlers, hunters. Knowledge generated by development-led Archaeology in the Netherlands about the period 2850 – 1500 cal BC* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53).

Fokkens, H., S. van As & R. Jansen in voorbereiding: *Oss The Second Decade*, Leiden (*Analecta Praehistorica Leidensia*).

Fokkens, H., R. Jansen & I.M. van Wijk (red.) 2009: *Oss-Zevenbergen: de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*, Leiden (Archol-rapport 50).

Gerritsen, F., 2003: *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 9).

- Groenman-Van Waateringe, W., & T. Spek** 2016: Heathland and the palynology of prehistoric barrows. Reflections on the interrelation between soil formation and pollen infiltration, *Palaeohistoria* 57/58, 55-62.
- Groot, M., & L. Kooistra** 2015: The agricultural basis of the Hoogeloo villa and the wider region, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink, *The Roman Villa of Hoogeloo and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 141-162.
- Haas, M. de**, 2010: *Landscapes for the dead*, Amsterdam (masterscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Haaster, H. van**, 2008: *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en agrarische ontwikkelingen in en rond een (post)midleeuwse groeistad*, Groningen (proefschrift Universiteit Groningen/Groningen Archaeological Studies 6).
- Haasteren, M. van**, 2011: *De levenscyclus van een waterput. Een onderzoek naar functionele en rituele gebruiken rond waterputten in nederzettingen uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd in Nederland*, Amsterdam, (masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Habermehl, D.S. & J. van Renswoude** 2017: *Duizenden jaren wonen op een rivierduin. Archeologisch onderzoek naar sporen van nederzettingenactiviteit tussen het Mesolithicum en de Nieuwe Tijd te Cuijk-De Nielt*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 44).
- Heeren, S.**, 2015: The depopulation of the Lower Rhine region in the 3rd century. An archaeological perspective, in: N. Roymans, T. Derks & H.A. Hiddink (eds.), *The Roman villa of Hoogeloo and the Archaeology of the periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22).
- Hiddink, H.A.**, 2005: *Archeologisch Onderzoek Aan De Beekseweg Te Lieshout (Gemeente Laarbeek, Noord-Brabant)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 18).
- Hiddink, H.A.**, 2008: *Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne, bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 33).
- Hiddink, H.A.**, 2014: *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkakkers bij Hoogeloo (Noord-Brabant)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten/VU-opgravingen in de Kempen 3).
- Hiddink, H.A.**, 2015: *De Romeinse bewoning van het Zuid-Nederlandse dekzandgebied in relatie tot het landschap: een verkenning*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Navorsingen Digitaal 1).
- Hiddink, H.A., & H. Renes** 2007: De oude akkercomplexen in de oostelijke helft van Noord-Brabant en het noorden en midden van Limburg. in: J. van Doesburg, M. de Boer, J. Deeben, B.J. Groenewoudt & T. de Groot (red.), *Essen in Zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 34), 129-159.
- Hiddink, H.A., & N. Roymans** 2015: Exploring the rural landscape of a peripheral region, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds.), *The Roman Villa of Hoogeloo and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 45-86.
- Hissel, M. (red.)**, 2012: *Een inheems-Romeinse nederzetting in Oerle-Zuid (gemeente Veldhoven). Definitief archeologisch onderzoek in plangebied 'Zilverackers', gemeente Veldhoven, deelgebied Oerle-Zuid*, Amsterdam (Diachron-publicatie 50), 172-237.
- Hoof, L. van**, 2007: Variaties op een rechthoek. Huizenbouwtradities en huisoffers in Romeins Nederland, in: R. Jansen & L.P. Louwe Kooijmans (red.), *Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol BV, 1997-2007*, Leiden, 255-269.
- Hoogendijk, T., & H. Hiddink** 2015: *Een bijzonder erf uit de Volle Middeleeuwen aan de Acaciaweg te Someren*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 58).
- Huijbers, A. (T.)**, 2001: *High-Medieval Farmhousedwellers and perceptions of their environment*, Paper presented at Archon Congress Leiden 10 May 2001 (www.academia.edu).
- Huijbers, A.M.J.H.**, 2007: *Metaforisering in beweging. Boeren en hun gebouwde omgeving in de volle middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Huijbers, A.**, 2014: Huisplattengronden van agrarische nederzettingen uit de Volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattengronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort/Eelde, 367-419.
- Huijbers, A.**, 2016a: House building in the Meuse-Demer-Scheldt region AD 850-1250 explained. A 'dynamic dual' approach to the concept of building tradition, *Medieval and Modern Matters* 5, 29-93.
- Huijbers, A.**, 2016b: Bewoning en begraving in westelijk Noord-Brabant in de volle en late middeleeuwen (900-1500 n.Chr), in: E.A.G Ball & R. M. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51), 305-369.
- Issar, A.S.**, 2003: *Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological System*, Cambridge.
- Jansen, R. (red.), in voorbereiding:** *Heidense Heuvels. Het vroege ijzertijd en Romeinse tijd grafveld Slabroekse Heide*, Leiden.

- Jansen, R., H. Fokkens & C. van der Linde**, 2002: Lith-Oijensche Hut en Haren-Spaanse Steeg. Lokale riviercultusplaatsen uit de Late IJzertijd in de Brabantse Maaskant, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbe-woning in het Maas-Demer-Schelde-gebied*, Leiden, 173-205.
- Jansen, R., & L.G.L. van Hoof** 2003: *Archeologisch Onderzoek Oss-De Geer. Bewoningssporen uit de bronstijd en de Romeinse tijd*, Leiden (Archol-rapport 19).
- Jong, Th. de, & S. Beumer** 2011: *Archeologisch onderzoek knooppunt Ekkersrijt-IKEA, gemeente Son en Breugel Deel 1. Wonen bij een grafheuvel uit de midden-bronstijd. Inventariserend veldonderzoek proefsleuven en opgraving*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven en Helmond rapport 51).
- Jong, Th. de, & S. Beumer** 2013: *Opgraving knooppunt Ekkersrijt-IKEA, gemeente Son en Breugel Deel 2. Prehistorische bewoning in Ekkersrijt*, Eindhoven (Archeologisch Centrum Eindhoven en Helmond rapport 52).
- Joosten, H., P. de Klerk, K. Karkow & A. Prager** 2006: De natuurlijke context van de vindplaats: de reconstructie van een depotvondst, in: J.H. Pouls & H.J.G. Crompvoets (red.), *De Gouden Helm uit de Peel. Feiten en visies*, Panningen, 53-70.
- Kalis, A.J., S. Karg, J. Meurers-Balke & H. Teunissen-van Oorschot** 2008: Mensch und Vegetation am Unteren Niederrhein während der Eisen- und Römerzeit, in: M. Müller, H.J. Schalles & N. Zielsing (Hrsg.), *Colonia Ulpia Traiana, Xanten und sein Umland in Römischer Zeit*, Mainz am Rhein, 31-48.
- Kampen, J. van**, 2013: Bewoning in het neolithicum, in: J. van Kampen & V. van den Brink (red.), *Archeologisch onderzoek op de Habraken te Veldhoven. Twee unieke nederzettingen uit het laat neolithicum en de midden bronstijd en een erf uit de volle middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 52), 39-62.
- Kampen, J. van**, 2016: *Vlijmen-Grassen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities).
- Kampen, J. van, & V. van den Brink** 2013: *Archeologisch onderzoek op de Habraken te Veldhoven. Twee unieke nederzettingen uit het Laat Neolithicum en de Midden Bronstijd en een erf uit de Volle Middeleeuwen*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 52).
- Kerckhaert, K.J., & M. Wesdorp** 2011: *Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Nederweert Randweg-West Promopark*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 257).
- Kluyving, S., M.E. Bekkema & N.G.A.M. Roymans** 2015: Mass migration through soil exhaustion: transformation of habitat patterns in the southern Netherlands, *Catena* 132, 139-150.
- Koning de J., J.P.L. Vaars & S. Dautzenberg** 2003: *Archeologisch onderzoek op het Hoogveld te Engelen Noord-Brabant, Zaandijk (Hollandia-reeks 12)*.
- Kooi, M.**, 2011: Asten (NB), Prins Bernhardstraat 56. Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC/BILAN-rapport 2011/B1725).
- Kooistra, L.I. & M. Groot**, 2015: The agricultural basis of the Hoogeloon villa and the wider region, in N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds), *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 141-162.
- Kortlang, F., & E. van Ginkel** 2016: *Voordat Someren Someren werd. Archeologie van een dekzandeland*, Utrecht.
- Leeuwe, R. de**, 2010: *Opgraving van een nederzetting uit de periode bronstijd-vroege ijzertijd te Geldrop Luchen (gemeente Geldrop-Mierlo)*, Leiden (Archol-rapport 133).
- Linde, C. van der**, 2016: Westelijk Noord-Brabant in de Romeinse tijd, in: E.A.G., Ball & R. van Heeringen (red.), *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabants Zandgebied, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 51)*, 189-256.
- Lovell, N., (ed.)** 1998: *Locality and Belonging*, London/New York.
- McNetting, R.**, 1993: *Smallholders, Householders. Farm Families and the Ecology of Intensive, Sustainable Agriculture*, Stanford.
- Moesker, T.P.**, 2015: *Archeologisch onderzoek op bedrijventerrein Heeswijk-Dinther Retsel (gemeente Bernheze). Een grafveld uit de IJzertijd-Romeinse tijd; nederzettingssporen uit de IJzertijd en sporen van landinrichting uit de Late-Middeleeuwen en Nieuwe tijd*, Amsterdam (AAC/Diachron-publicatie 54).
- Moesker, T.P., & M.F.P. Dijkstra** 2015: *Wonen op de flank. Definitief archeologisch onderzoek naar een ijzertijd/vroeg-Romeinse nederzetting en een middeleeuws/nieuwe tijds erf in Best-Dijkstraten*, Amsterdam (Diachron-rapport 55).
- Mooren, J.R.**, 2006: *Engelen Kraanvogellaan. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-03.0003)*.
- Mourik, J.M. van, K. Nierop & D.A.G. Vandenbergh** 2010: Radiocarbon and optically stimulated luminescence dating based chronology of a polycyclic driftsand sequence at Weerterbergen (SE-Netherlands), *Catena* 80, 170-181.
- Mourik, J.M. van, A.C. Seijmonsbergen & B. Jansen**, 2012a: Geochronology of soils and landforms in cultural landscapes on aeolian sandy substrates, based on radiocarbon and optically stimulated luminescence dating (Weert, SE-Netherlands), in: D.M. Nawrocka (red.), *Radiometric Dating, s.l.*, 75-114.
- Mourik, J.M. van, A.C. Seijmonsbergen, R.T. Slotboom & J. Wallinga** 2012b: Impact of human land use on soils and landforms in cultural landscapes on aeolian sandy substrates (Maashorst, SE-Netherlands), *Quaternary International* 265, 74-89.
- Peters, S.**, 2010: *Sint-Oedenrode Kerkstraat. Archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-05.0339)*.

- Peters, S.**, 2016: De burcht van Sint-Oedenrode. De ontwikkeling van een aristocratische site tussen de tiende en de vijftiende eeuw, in: A.J. Bijsterveld & V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-Oedenrode. Macht, religie en cultuur in de Meierij*, Woudrichem, 41-51.
- Pigièrre, F.**, 2015: Arable farming and animal husbandry in the core area of the *civitas Tungrorum*, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink, *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 163-176.
- Reynolds, S.**, 1997 (1984): *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300 (Second Edition)*, Oxford.
- Roymans, J.A.M., & N. Sprengers** 2012: *Tien bronzen bijlen bij een Romeinse dam. Herinrichting beekdal Kleine Beerze, deeltraject Hoogeloon-Vessem, Gemeenten Bladel en Eersel. Resultaten archeologische begeleiding en opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 2537).
- Roymans, N.**, 1995: *The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape* (Archaeological Dialogues 2), 2-24.
- Roymans, N.**, 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 10).
- Roymans, N., & T. Derks** 1993: De tempel van Empel. Een Bataafse cultusplaats aan de Maas, in: N. Roymans & F. Theuws, *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden, 's-Hertogenbosch*, 74-87.
- Roymans, N. & T. Derks** 2011: Studying Roman villa landscapes in the 21st century. A multi-dimensional approach, in: N. Roymans & T. Derks (red.), *Villa landscapes in the Roman North: economy, culture, and lifestyles*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 17), 11-13.
- Roymans, N., & T. Derks** 2015a: The archaeology of a peripheral region. Theoretical perspectives and methodology, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds.), *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22) 1-18.
- Roymans, N., & T. Derks** 2015b: Texuandri, Tungri, Germani. Different levels of ethnic belonging, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds.), *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 19-32.
- Roymans, N., T. Derks & H. Hiddink (eds.)** 2015: *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22).
- Roymans, N., & F.A. Gerritsen**, 2002: Landschap en nederzettingensdynamiek in een longue duree perspectief, in: H. Fokkens & R. Jansen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 371-406.
- Roymans, N. & S. Heeren** 2017: Introduction. New perspectives on the Late Roman Northwest, in: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (eds.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 26), 1-9.
- Roymans, N., & F. Kortlang** 1999: Urnfield symbolism, ancestors and the land in the Lower Rhine region, in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 33-61.
- Roymans, N., & F. Theuws** 1999: Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction, in: F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 1-32.
- Sanden, W. van der**, 1998: Funerary and related structures at Oss-Ussen, in: H. Fokkens (ed.), *The Ussen Project: the first decade of excavations at Oss*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 30), 307-336.
- Schinkel, K.**, 1994: *Zwervende erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit de Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986*, Leiden (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden).
- Schinkel, K.**, 1998: Unsettled settlement: occupation remains from the Bronze Age and Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations, in: H. Fokkens (ed.), *The Ussen Project: the first decade of excavations at Oss*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 30), 5-305.
- Silberfein, M., (ed.)**, 1998: *Rural Settlement Structure and African Development*, Boulder.
- Slofstra, J.**, 1991: *Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman period*, in: N. Roymans & F. Theuws (eds.), *Images of the past, Studies on ancient societies in northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Prae- en Protohistorie 7), 131-199.
- Smith, R.M.**, 1979: Kin and neighbours in a thirteenth-century Suffolk community, *Journal of Family History* 4, 219-256.
- Spek, T.**, 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Steege, B.C. ter**, 2014: *Wonen rond de kerk van Oerle. Archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de herinrichting van Oerle-Centrum in 2012*, Amsterdam (Diachronotie 125).
- Stone, G.D.**, 1992: Social distance, spatial relations, and agricultural production among the Kofyar of Namu district, plateau state, Nigeria, *Journal of Anthropological Archaeology* 11, 152-172.
- Stone, G.D.**, 1996: *Settlement ecology. The social and spatial organization of Kofyar agriculture*, Tucson.

- Thelen, A., (red.)** 2001: *Het hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuwse kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert.
- Theuws, F.C.**, 1989: Middel-eeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in: A. Verhoeven & F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre, 97-216.
- Theuws, F.**, 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study, in: N. Roymans & F. Theuws (red.), *Images of the past: Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Pre- en Protohistorie 7), 299-407.
- Theuws, F.**, 2011: De nederzettingsoontwikkeling in de Middeleeuwen: een model en enige thema's voor toekomstig onderzoek, in: F. Theuws & M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers: Toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam (Diachron-publicatie), 60-77.
- Theuws, F., A. Verhoeven & H.H. van Regteren Altena (eds.)** 1990: *Medieval Settlement at Dommelen, Parts I and II*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38 (1988), 231-430.
- Tol, A. (red.), in voorbereiding:** *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best*, Leiden (Archol-rapport).
- Tuan, Y.-F.**, 1980: Rootedness versus Sense of Place, *Landscape* 24, 3-8.
- Ufkes, A. (red.)**, 2010: 'De Hof'. Een bezit van klooster Echternach. Een archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en de Volle Middeleeuwen op het plangebied 'Neerakker' te Bakel, gemeente Gemert-Bakel (N-Br), Groningen (ARC-publicaties 204).
- Vanderhoeven, A., W. De Clercq, Y. Hollevoet, M. Martens, S. Vanhoutte, P. Cosyns, J. De Beenhouwer, W. Dhaeze, V. Guillaume, K. Magerman, R. Nouwen, K. Sas & J. Van Heesch** 2008: *Onderzoeksbalans Archeologie Onroerend Erfgoed Vlaanderen, Romeinse tijd* (https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/romeinse_tijd).
- Velde, H.M van der, & E. Blom** 2015: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas, in: E. Blom & H.M. van der Velde (red.), *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck. 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-monografie 18), 623-640.
- Verbeek, C.**, 2011: Haaren (NB), Wijngaert III. Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC/BILAN-rapport 2010/B1481).
- Verdery, A.M., B. Entwisle, K. Faust & R.R. Rindfuss** 2012: Social and spatial networks: Kinship distance and dwelling unit proximity in rural Thailand, *Social Networks* 34, 112-127.
- Verspay, J.P.W., in voorbereiding: Hoofdstuk 9.** Vindplaatsen uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, in: L. Meurkens, A. Tol & J.P.W. Verspay (red.), *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best*, Amsterdam/Leiden (Archol-rapport 280).
- Weerden, J.F. van der**, 2008: *Reusel Den Boegent. Definitief Archeologisch Onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-07.0325).
- Weerden, J.F. van der, & M.C. Brouwer** 2015: *Boni Pastoris est tondere pecus, non deglubere. Bewoning uit de prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen te Lieshout, Nieuwenhof Noord, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport A-10.0339).
- Wesselingh, D.**, 2000: *Native neighbours: local settlement system and social structure in the Roman period at Oss (the Netherlands)*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 32).
- Witte, N.**, 2012: *Deurne, Liessel. Plangebied "Willige Laagt" Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en opgraving van een ingericht boerenerf uit de vroege ijzertijd* (BAAC-rapport A-10.0280).
- Wolthuis, T.I. & S. Arnoldussen** 2015: IJzertijdbewoning: een toetsing van de bewoningsmodellen voor locatiekeuze en demografie, in: E.A.G. Ball & S. Arnoldussen (red.), *Bijdragen in de studie van de metaaltijden II*, 171-185.
- Zuidhoff, F.S., J.A.A. Bos & M. Opbroek** 2015: De vorming van het landschap en haar eerste bewoners, in: E. Blom & H.M. van der Velde (red.), *De archeologie van Boxmeer-Sterckwijck. 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de Maas*, Amersfoort (ADC-monografie 18), 77-106.

Bijlagen H8

- 8.1 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege middeleeuwen
- 8.2 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen
- 8.3 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Bijlagen H9

- 9.1 Bewoningsplaatsen uit periode 1200-1600 uit oostelijk Noord-Brabant en enkele uit Limburg.
- 9.2 Erven aangelegd in de periode 1200-1600 in oostelijk Noord-Brabant en enkele uit Limburg.
- 9.3 Bewoningsplaatsen met erven die zijn aangelegd tussen 1200 en 1600 uitgezet in de tijd.
- 9.4 Aristocratische nederzettingen aangelegd tussen 1200 en 1600.

Bijlagen H10

- 10.1 Vindplaatsen gebruikt voor het samenstellen van de afbeeldingen 10.4 en 10.5.

8.1 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege middeleeuwen

Onderzoeksmeldings-nummer	Site met zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit de vroege middeleeuwen	Literatuur
5675	Nistelrode-Zwarte Molen I	Jansen 2007
49828	Nistelrode-Zwarte Molen II	Hensen & Janssens 2016
35306	Budel-Noord-Duitse School	Bink 2012
40284	Reek-Zandvoortsestraat	Aalbersberg 2013
22463	Someren-Waterdael III	De Boer & Hiddink 2012
31571	Veldhoven-Kruisstraat	Van der Weerden 2010

8.2 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de vroege én volle middeleeuwen

Onderzoeksmeldings-nummer	Site met zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit de vroege en volle middeleeuwen	Literatuur
5675	Nistelrode-Zwarte Molen I	Jansen 2007
49828	Nistelrode-Zwarte Molen II	Hensen & Janssens 2016
22203	Boxmeer-Sterckwijck	Dijkstra 2015a; 2015b
4450	Boxmeer-Beugen-Beugen-Zuid II	Hissel, Parlevliet & Flamman 2004
46853	Beers-De Riet	Brouwer 2015
7434, 15890	Cuijk-Beijerd 't Riet = Route 1 accent	Heirbaut 2005
13506	Deurne-Groot Bottelsche Akker	Hiddink 2008
2621	Bakel-Achter de Molen	Arnoldussen 2003
12042	Milheeze-Zuidrand (Hoevense Klamp)	De Jong 2008b
28359	Sterksel-Weiakkers	Vanneste 2010
35469	Oirschot-Gasthuisstraat	Kooi 2012b
30802	Oisterwijk-Poirtersstraat	Keijers 2012
44044	Oss-Begijnenstraat	De Winter 2014
29334	Hulsel-Kerkekkers	De Leeuwe 2008
onbekend	Uden-A50/Schouwstraat	Van Hoof & Jansen 2002
22463	Someren-Waterdael III	De Boer & Hiddink 2012
35148	Son-Pastorie	Van der Weerden 2012
21472 en 23717	Weert-Kampershoek Noord I	Hiddink 2010

8.3 Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Onderzoeksmeldingsnummer	Site met zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit de volle middeleeuwen	Literatuur
3321	Bergeijk-St. Joseph/ Kattendans	Parlevliet & Flamman 2003
52201	Heesch-Hoogstraat 28-30	Tump 2014
53656	Heesch-Hildebrandstraat	Van der Leije 2013
29524	Best-Oranjestraat	Kooi 2012a
3838	Boxmeer-Beugen Zuid I	Langeveld, Jayasena & Flamman 2003
22203	Boxmeer-Sterckwijck	Dijkstra 2015b
57399	Vierlingsbeek-Vrijthof	Van der Veken 2015
26720	Boxtel-In Goede Aarde	Van Renswoude & Norde 2011
23633	Budel-Meemortel	Van den Brink & Tops 2012
4431	Cuijk-Groot Heiligenberg	Heirbaut 2007
5221	Vessem-Centrum	Lascharis 2005
14959	Eersel-Kerkebogten	Lascharis 2011
45349	Steensel-Boterbogten	Wesdorp 2014
21215	Eindhoven-Eckart	Beumer, Teeuwisse & Korthorst 2010
31897	Geldrop-Mierlo-Luchen	De Leeuwe 2010
25123	Bakel - Hoekendaal, deelgebied 1 - 2007	De Winter 2008
32185	Gemert-Bakel-Woonbos 2008	Tulp & Van Waveren 2010
30795	Bakel-Neerakker	Ufkes 2010
26834	Haaren-Wijngaert III	Verbeek 2011
9274	Helmond-Kromme Steenweg	De Jong, Louvenberg & Beumer 2008
17723	Beek en Donk-Beekse Akkers	Hiddink 2009
43446	Lieshout-Nieuwenhof/Vogelenzang	Van der Weerden & Brouwer 2015
45199	Aarle-Rixtel-Plangebied Zonnetij 'Het Klavier'	Brouwer 2012
Onbekend	Lieshout-Beekseweg	Hiddink 2005a
Onbekend	Nederweert-Rosveld	Hiddink 2005b
22393	Nederweert-Merenveld	Goddijn 2012
35512	Nuenen-De Luistruik	Wattenberghe 2011
44784	Nuenen-Nuenen-West, Dubbestraat 10	Tump 2012
2409	Herpen-Wilgendaal	Ball & Jansen 2002
26115	Bergheim-t Reut	Hemminga 2011
36437	Herpen-Asboom	Van der Linde 2011
onbekend	Oss-Horzak-Oost	Janssen
47772, 56915	Oss-Horzak-West	Pruijssen & Van As 2012; Van As 2013
2473, 2475, 2476	Sint-Oedenrode-Hoeve Kruiiseik	Lohof 2002
24191	Sint-Oedenrode-Rooise Zoom	Mostert 2012
58603	Someren-Acaciaweg	Hoogendijk & Hiddink 2015
21472	Someren-Ter Hofstadlaan	De Boer & Hiddink 2009
22463	Someren-Waterdael III	De Boer & Hiddink 2012
54839	Son-Ekkersrijt 3301, kavel Post NL	Koopstra & Van Dalfsen 2014
31234	Valkenswaard-Dommelseweg 28a, 30	Mostert 2011b

8.3 (vervolg) Vindplaatsen met agrarische bewoningsplaatsen uit de volle middeleeuwen

Onderzoeksmeldings-nummer	Site met zekere agrarische bewoningsplaats(en) uit de volle middeleeuwen	Literatuur
31123	Veghel-Peellandstraat	Mooren 2011
41516	Veghel-Scheifelaar II	Van der Veken & Blom 2012
37718	Veldhoven-Habraken	Van Kampen & Van den Brink 2013
48921, 54449, 48938	Weert-Kampershoek Noord II	Hiddink & De Boer 2014
21731	Weert-Laarveld vindplaats 2	Tol 2009
Onbekend	Westerhoven St.Servatius – Meidoornstraat	Kooi 2013

9.1 Bewoningsplaatsen uit periode 1200-1600 uit oostelijk Noord-Brabant en enkele uit Limburg. Het gaat om bewoningsplaatsen waarop erven liggen die in 1200 of later (tot 1600) zijn aangelegd.

Onderzoek	Bpnr	Aard Bp (met EL, ML of beide)	Samenstelling: aantal Ep	Bp compleet opgegraven ja/nee/?	Aanvang-einde (van opgegraven deel) BP	Bestaansduur in jaren	Literatuur
Bakel-Neerakker	4	EL	1	ja	1225-1300	75	Ufkes 2010, afb. 4.41
Beek en Donk-Beekse Akkers	1	EL?	1	nee	1350-1800	450	Hiddink 2009, fig. 6.1
Beek en Donk-N205, site J (Bemmer)	1	EL?	1?	?	1500-c. 1600	c. 100	Huijbers 2006, fig. 82
Berghem-'t Reut	1	EL?	1 of meer	nee	1250-1320	70	Hemminga 2011, fig. 7
Best-Aarle vp 42	1	EL	1	ja	1275-1600	325	Verspay in voorbereiding a
Best-Aarle vp 43	2	EL	1	ja	1450-1725	275	Verspay in voorbereiding a
Best-Aarle vp 51-52	3	El + ML	6 (verplaatst op korte afstand van elkaar)	ja	1114-1880	766	Verspay in voorbereiding a
Best-Dijkstraten fase 1	1	EL?	3 na elkaar?	nee	1550/ 1600-1970	370-420	Moesker & Dijkstra in voorbereiding, fig. 7.6
Boxmeer-Sterckwijck	2	ML	9	ja	800-1250	450	Dijkstra 2015b
Eindhoven-Gagelbosch	1	EL	1	nee	1300-1968 (na 1450 kasteel)	668	Peters 2011
Geldrop-Bogardeind site K	1	EL?	1?	nee	1500-1600	100	Flamman <i>et al.</i> 2001
Helden-Schrames erf 15	1	EL?	1?	nee	1275-1350	75	De Winter 2010, afb. 8.2
Helmond-Brandevoort-Stepekolk	1	EL	1	ja	1200-1300	100	Peters 2015, afb. 129
Nederweert-Rosveld zone 3	4	EL	1	ja	1200?-1300	100?	Hiddink 2005b, fig. 7.3
Nederweert-Rosveld zone 3	5	EL	1	ja	1300 (circa)	?	Hiddink 2005b, fig. 7.3
Oss-Horzak-Oost	1	ML	2?	nee	1200-1300	100	Hemminga 2011 fig. 15 boven; Jansen in voorb.
Oss-Horzak-West fase 1B	1	EL?	1?	nee	1250-1300	50	Van As 2014, fig. 6.1; Pruijssen & Van As 2012; Van de Weerd 2014
Sint Anthonis-Hoefstraat	1	EL?	1?	?	1300-1500	200	Van Mousch 2007, afb. 15
Someren-Waterdael III	10	ML	3?	nee	1100?-1225/1250	125?/150?	De Boer & Hiddink 2012
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve In de Kan fase 1350-1500	1	ML	2 of meer	nee	1150/1300/1350-2008	658/708/858	Van Dijk 2011
Uden-A50/Schouwstraat	1	EL	1	ja	1200-1325	75	Van Hoof & Jansen 2002, fig. 11.5
Veldhoven-Zilverackers, zone A	1	EL?	1	nee	1297-1400	103	Van der Veken 2014, afb. 3.2
Venlo-Grubbenvorst-Nieuwe Berkt (locatie A)	1	EL?	1?	ja	1300-1500 (huis 1350/1375-1450)	200 (huis 75/100)	Gerrets & Jacobs 2011, afb. 5.2

Bp = bewoningsplaats; EL = bewoningsplaats met eenledige nederzetting(en) in de tijd; ML = bewoningsplaats met meerledige nederzetting(en) in de tijd; Ep = erfplaats; ? = onduidelijk

9.2 Erven aangelegd in de periode 1200-1600 in oostelijk Noord-Brabant en enkele uit Limburg. Voor zover mogelijk zijn de huistypenindeling en de bijgebouwtypenindeling van Huijbers (2007; 2014) gebruikt.

Onderzoek	Bpnr	Epnr	Erfplaatsfasen(s) en archeologisch bepaalde erfsamenstelling
Boxmeer-Sterckwijck	2	17	Huis type VOM-H4/LM-H1, waterput
Boxmeer-Sterckwijck	2	14	Huis? Type VOM-H3?
Someren-Waterdael III	10	8	Huis type VOM-H2/H4-2
Nederweert-Rosveld zone 3	4	2	Huis type VOM-H2 of VOM-H2-H4, 1 groot bijgebouw, waterput, ei greppels, greppels, ea greppel
Oss-Horzak-Oost	1	1	Erf 1-1: huis type VOM-H4/LM-H1 en berg B1-5, ea greppel
Oss-Horzak-Oost	1	2	Erf 2-1: huis type VOM-H4/LM-H1, berg B1-5, 3 x berg B2-2, ea greppel
Helmond-Brandevoort-Stepekolk	1	1	Erf 1-1: geen gebouwen, huis op poeren? (type LM-H2), ea greppels, ei greppels, waterkuil ovale veekraal
Uden-A50/Schouwstraat	1	1	Erf 1-1 Huis (VOM-H4/LM-H1 of LM-H4?), berg B2-2, kuilen, ea greppel, weg?, greppelsystemen
Bakel-Neerakker	2	5	Huis type VOM-H4/LM-H1, waterput, 1 groot bijgebouw, 6 kleine bijgebouwen (3 bergen B1-5, 2 x B2-2)
Bakel-Neerakker	4	2	Erf 2-1: huis type VOM-H4/LM-H1, waterput, 3 x berg B1-3, berg B2-2, 2 x kleine B8
Oss-Horzak-West fase 1B	1	1	Erf 1-1: huis type VOM-H4/LM-H1?, waterkuil, waterput?, ei greppel
Berghem-'t Reut	1	1	Erf 1-1: Huis type VOM-H4/LM-H1, berg B1-5?, berg B2-2, erfpoortje?, ea greppel
Best-Aarle vp 51-52 fase 2 erf 592	3	2	Erf 2-2 huis type VOM- H2 (gerepareerde versie van huis 591 in 1114 gebouwd) met aanbouw, 1 middelgroot en 1 groot bijgebouw, mestkuil, waterput, weg?, ea greppel
Best-Aarle vp 42 fase 1 erf 501	1	1	Erf 1-1 huis (type?), waterput, omgreppeld terrein erbij (veekraal?)
Helden-Schrames erf 15	1	1	Erf 1-1 huis type VOM-H4/LM-H1, 1 klein bijgebouw B3-3, een waterkuil, een hekwerk en een greppel
Veldhoven-Zilverackers, zone A	1	1	Erf 1-1 Huis type VOM-H4/LM-H1 of LM-H2, waterput, mestkuilen, weg, greppels
Eindhoven-Gagelbosch	1	1	Erf 1-1 Huis type VOM-H4/LM-H1, opgevolgd door huis type LM-H2?, waterput
Nederweert-Rosveld zone 3	5	3	Erf 3-1 Huis met ingegraven staanders en wandpalen type VOM-H4/LM-H1, groot bijgebouw op poeren en ingegraven wandpalen, waterkuil
Sint Anthonis-Hoefstraat	1	1	Erf 1-1? (de ep kan meer fasen hebben gehad) een huis type H4? en 3-5 bijgebouwen (1 groot) en een waterput?
Venlo-Grubbenvorst- Nieuwe Berkt (locatie A)	1	1	Erf 1-1 een huis met middenstaanders type LM-H3 met veekraal, 2 mogelijke kleine bijgebouwen, een waterput, een moestuin?, greppels en kuilen
Best-Aarle vp 42 Erf 516	1	1	Erf 1-2 (in omgreppeld terrein) huis op poeren type LM-H2, kuilen, waterput, omgreppeld terrein (veekraal?)
Best-Aarle vp 42 Erf 513	1	1	Erf 1-3 (in omgreppeld terrein) huis op poeren type LM-H2, kuil, waterput
Best-Aarle vp 51-52 fase 3 erf 595	3	3	Erf 3-1 huis op ingegraven staanders en wandpalen type VOM-H4/LM-H1, 1 groot bijgebouw, 2 kleine bijgebouwen, mestkuilen, waterput, weg, ea greppels, aangelegd afgebakend terrein met opdeling
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve In de Kan fase 1350-1500	1	1	Erf 1-1 huis met potstal type LM-H4?, 1 middelgroot/groot bijgebouw, geen waterput, mogelijke mestvaalt (geen data)
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve Ten Poel fase 1350-1500	1	2	Erf 2-1 huis met potstal, type LM-H4?, moestuin, 3 bijgebouwen (1 berg, 2 middelgrote/grote), 2 ongelijktijdige waterputten, greppels, mogelijke mestvaalt (geen data) en een grote poel
Best-Aarle vp 51-52 fase 4 erf 596	3	5	Erf 5-1 huis op poeren, type LM-H2, berg B2-2, waterput, greppels
Best-Aarle vp 42 Erf 502	1	1	Erf 1-4 (in omgreppeld terrein) huis op poeren type LM-H2, waterput
Best-Aarle vp 51-52 fase 4 erf 599	3	4	Erf 4-1 huis met ingegraven palen, type LM-H5) en potstal in zijbeuk, waterput, afgebakend terrein (met opdeling?)
Best-Aarle vp 51-52 fase 5 erf 597	3	5	Erf 5-2 huis op poeren type LM-H2, waterput

	Erfplaatsfase (erf) compleet opgegraven ja/nee/?	Aanvang-einde erf (indien anders vermeld van erfplaats)	Literatuur
	ja	1200-1250	Dijkstra 2015b
	ja	1200-1250	Dijkstra 2015b
	nee	1200-1225/1250	De Boer & Hiddink 2012
	ja	1200?-1300	Hiddink 2005b, fig. 7.3
	Nee	1200-1300	Hemminga 2011 fig. 15 boven; Jansen in voorb.
	Nee	1200-1300	Hemminga 2011 fig. 15 onder; Jansen in voorb.
	ja	1200-1300	Peters 2015, afb. 129
	ja	1200-1325	Van Hoof & Jansen 2002, fig. 11.5
	ja	1225-1300	Ufkes 2010, afb. 4.75
	Ja	1225-1300	Ufkes 2010, afb. 4.41
	Nee	1250-1300	Van As 2014, fig. 6.1; Pruijsen & Van As 2012; Van de Weerd 2014
	Nee	1250-1320	Hemminga 2011, fig. 7
	ja	1250-1325	Verspay in voorbereiding a
	nee	1275-1310	Verspay in voorbereiding a
	nee	1275-1350	De Winter 2010, afb. 8.2
	nee	1297-14 ^{de} eeuw	Van der Veken 2014, afb. 3.2
	nee	1300-1450	Peters 2011, afb. 7 en kaart 1
	ja	1300 (circa)	Hiddink 2005b, fig. 7.3
	?	1300-1500	Van Mousch 2007, afb. 15
	ja	1300-1500 (huis 1350/1375-1450)	Gerrets & Jacobs 2011, afb. 5.2
		1310-1350	Verspay in voorbereiding a
		1350-1450	Verspay in voorbereiding a
	ja	1350-1450	Verspay in voorbereiding a
	Nee	1300/1350-1500	Van Dijk 2011, fig. 22.2
	nee	1300/1350-1500	Van Dijk 2011, fig. 22.2
	nee	1410-1450	Verspay in voorbereiding a
		1450-1500	Verspay in voorbereiding a
	?	1450-1500	Verspay in voorbereiding a
	nee	1450-1500	Verspay in voorbereiding a

9.2 (vervolg) Erven aangelegd in de periode 1200-1600 in oostelijk Noord-Brabant en enkele uit Limburg. Voor zover mogelijk zijn de huistypenindeling en de bijgebouwtypenindeling van Huijbers (2007; 2014) gebruikt.

Onderzoek	Bpnr	Epnr	Erfplaatsfasen(s) en archeologisch bepaalbare erfsamenstelling	
Best-Aarle vp 43 Erf 605-1	2	1	Erf 1-1 1500-1550: huis op ingegraven palen type ?, waterput, erfafbakening met palen	
Best-Aarle vp 42 Erf 504	1	1	Erf 1-5 (in omgreppeld terrein) huis op poeren type LM-H2, waterput	
Best-Aarle vp 51-52 fase 6 erf 600	3	5	Erf 4-2 huis met staanders op poeren met potstal over volle breedte type LM-H6, waterput, greppels, palenrij	
Geldrop-Bogardeind site K	1	1	Erf 1-1? (kan erfplaats met diverse fasen zijn) huis op poeren (type LM-H2), bijgebouw met potstal, afvalkuil, bijgebouw, waterput, greppels, drinkplaats/ven, palenrijen	
Beek en Donk-N205, site J (Bemmer)	1	1	Erf 1-1: geen gebouwen, huis op poeren? (type LM-H2?), waterkuil, ingegraven pot, driehoekige veekralen, veedrift, ea greppels	
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve Ten Poel fase nieuwe tijd A	1	2	Erf 2-2 huis type LM-H4?, 2 waterputten, 1 waterkuil, 2 middelgrote/grote bijgebouwen, mogelijke berg (geen data), mogelijke mestvaalt, moestuin (geen data) en grote poel	
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve In de Kan fase nieuwe tijd A	1	1	Erf 1-2 huis type LM-H4?, waterput, bijgebouw, middelgroot/groot bijgebouw, mogelijke berg (geen data) en mogelijke mestvaalt (geen data)	
Best-Aarle vp 43 Erf 605-2	2	1	Erf 1-2 huis op ingegraven palen type?, waterput, erfafbakening met palen	
Best-Dijkstraten fase 1	1	1	Erf 1-1 Huis op poeren type LM-H2? Waterput, waterkuil(en)/leemkuil(en), ea greppels	
Beek en Donk-Beekse Akkers	1	1	Erf 1-? (de ep bevat vele fasen) Rechthoekig huis op strookfundering en poeren type ?, bijgebouwen, waterkuilen, waterputten	

Bp = bewoningsplaats, Ep = erfplaats, ea = erfafbakende (greppel), ei = erfindelende (greppel). De archeologisch bepaalbare erfsamenstelling is de samenstelling die met het opgegraven gedeelte van het erf is te bepalen. Een erfpoortje is een structuur van twee paalkuilen.

	Erfplaatsfase (erf) compleet opgegraven ja/nee/?	Aanvang-einde erf (indien anders vermeld van erfplaats)	Literatuur
	nee	1500-1550	Verspay in voorbereiding a
		1500-1600	Verspay in voorbereiding a
	?	1500-1600	Verspay in voorbereiding a
	nee	1500-1600	Flamman <i>et al.</i> 2001
	?	1500-c. 1600	Huijbers 2006, fig. 82
	nee	1500-eind 18 ^{de} eeuw	Van Dijk 2011, fig. 22.3
	Nee	1500-eind 18 ^{de} /begin 19 ^{de} eeuw	Van Dijk 2011, fig. 22.3
	nee	1550-1600	Verspay in voorbereiding a
	nee	1550/ 1600– 1600/ 1650	Moesker & Dijkstra in voorbereiding, fig. 7.6
	nee	Ep: 1350-1800 (huis c. 1630)	Hiddink 2009, fig. 6.1

9.3 Bewoningsplaatsen met erven die zijn aangelegd tussen 1200 en 1600 uitgezet in de tijd.

Onderzoek	Bpnr	Aard Bp (met EL, ML of beide)	Samenstelling: aantal Ep	Bp compleet opgegraven ja/nee/?	Aanvang-einde van (opgegraven deel) bp
Boxmeer-Sterckwijk	2	ML	9	ja	800-1250
Someren-Waterdael III	10	ML	3?	nee	1100?-1225/1250
Best-Aarle vp 51-52	3	EL + ML	6 (verplaatsend op korte afstanden van elkaar)	ja	1114-1880
Sterksel hoeves Ten Poel en In de Kan, hoeve In de Kan fase 1350-1500	1	ML	2 of meer	nee	1150/1300/1350-2008
Nederweert-Rosveld zone 3	4	EL	1	ja	1200?-1300
Helmond-Brandevoort-Stepekolk	1	EL	1	ja	1200-1300
Oss-Horzak-Oost	1	ML	2?	nee	1200-1300
Uden-A50/Schouwstraat	1	EL	1	ja	1200-1325
Bakel-Neerakker	4	EL	1	Ja	1225-1300
Oss-Horzak-West fase 1B	1	EL?	1?	nee	1250-1300
Berghem-'t Reut	1	EL?	1 of meer	nee	1250-1320
Helden-Schrames erf 15	1	EL?	1?	nee	1275-1350
Best-Aarle vp 42	1	EL	1	ja	1275-1600
Veldhoven-Zilverackers, zone A	1	EL?	1	nee	1297-1400
Nederweert-Rosveld zone 3	5	EL	1	ja	1300 (circa)
Sint Anthonis-Hoefstraat	1	EL?	1?	?	1300-1500
Venlo-Grubbenvorst- Nieuwe Berkt (locatie A)	1	EL?	1?	ja	1300-1500 (huis 1350/1375-1450)
Eindhoven-Gagelbosch	1	EL	1	nee	1300-1968 (na 1450 kasteel)
Beek en Donk-Beekse Akkers	1	EL?	1	nee	1350-1800
Best-Aarle vp 43	2	EL	1	ja	1450-1725
Geldrop-Bogardeind site K	1	EL?	1?	nee	1500-1600
Beek en Donk-N205, site J (Bemmer)	1	EL?	1?	?	1500-c. 1600
Best-Dijkstraten fase 1	1	EL?	3 na elkaar?	nee	1550/ 1600-1970

Bp = bewoningsplaats; EL = bewoningsplaats met eenledige nederzetting(en) in de tijd; ML = bewoningsplaats met meerledige nederzetting(en) in de tijd; Ep = erfplaats; ? = onduidelijk

9.4 Aristocratische nederzettingen aangelegd tussen 1200 en 1600.

Onderzoek	Aangetroffen resten	Datering	Literatuur
Boxmeer-Weijerstraat	Gracht zijnde deel van achtvormig omgracht terrein dat in 15 ^{de} eeuw in geschreven bronnen wordt genoemd als <i>adelijcke Haefsaete</i>	19 ^{de} eeuw (scherven uit gracht)	Claeys 2009
Eindhoven-Gagelbosch	Plattegrond van adellijke woning van baksteen binnen omgrachting	1450-1968	Peters 2011
Gemert-Bakel-Esp	grachten en muurresten van stenen gebouw uit 15 ^{de} eeuw en boerderij, vanaf 17 ^{de} eeuw of eerder	15 ^{de} eeuw en later	Mooren 2003; Bink 2004
Nuenen-Oudenstein	Plattegrond van mogelijke (woon?)toren uit 14 ^{de} , 15 ^{de} of 16 ^{de} eeuw met omgrachting	eind 13 ^{de} /begin 14 ^{de} eeuw (paalsporen) tot en met de 17 ^{de} eeuw.	Delporte 2014
Oss-Huize Arendsvlucht	Verspreid liggende resten van Huize Arendsvlucht (grachten en baksteen-funderingen)	14 ^{de} -16 ^{de} eeuw	Van Genabeek 2001
Berlicum-Beekveld	Resten van kasteel Beekveld: twee grachten en een greppel.	15 ^{de} eeuw	Veenstra 2013
Sint-Michielsgestel-kasteel Nieuw Herlaar	Resten van gracht met houten palissade en muurresten van kasteel Nieuw-Herlaar	Gracht rond 1300, muurresten vanaf 14 ^{de} eeuw	Cleijne 2008
Weert-Plangebied Biest	Gracht van voormalig kasteel Aldenborch (kasteel heren van Weert, de familie Van Horne)	1600-1830	Cleijne 2012

10.1 Vindplaatsen gebruikt voor samenstellen van de afbeeldingen 10.4 en 10.5.

Vindplaatsnummer	Plaats	Mesoregio	Datering
1	Boxtel	Roerdalslenk	MESO/NEO
2	Meerhoven	Roerdalslenk	NEO
3	Weert-Kampershoek	Denkzandeiland van Weert	BRONS/IJZ
4	Nistelrode	Peelhorst	IJZV
5	Eersel	Kempisch Hoog	IJZM
6	Eindhoven	Roerdalslenk	IJZM
7	Boxtel	Roerdalslenk	IJZM
8	Heeswijk-Dinther	Roerdalslenk	IJZM
9	Eindhoven	Roerdalslenk	IJZL
10	Someren	Roerdalslenk	IJZL
11	Haaren	Roerdalslenk	IJZ
12	Best	Roerdalslenk	IJZ
13	Weert-Kampershoek	Denkzandeiland van Weert	IJZ/ROM
14	Nuenen	Roerdalslenk	IJZ/ROM
15	Uden	Peelhorst	ROMV
16	Eersel	Kempisch Hoog	ROM
17	Meerhoven	Roerdalslenk	ROM
18	Someren	Roerdalslenk	ROM
19	Oerle	Roerdalslenk	VMEB
20	Oerle	Roerdalslenk	VMEB
21	Sterksel	Roerdalslenk	VMEC
22	Oerle	Roerdalslenk	VMEC/D
23	Nuenen	Roerdalslenk	VMED
24	Bakel	Peelhorst	LMEA
25	Weert-Kampershoek	Denkzandeiland van Weert	LMEA
26	Weert-Kampershoek	Denkzandeiland van Weert	LMEA
27	Eersel	Kempisch Hoog	LMEA
28	Hapert-De pan	Kempisch Hoog	LMEA
29	Valkenswaard	Roerdalslenk	LMEA
30	Eindhoven	Roerdalslenk	LMEA
31	Nuenen	Roerdalslenk	LMEA
32	Someren	Roerdalslenk	LMEA
33	Haaren	Roerdalslenk	LMEA
34	Berkel-Enschot	Roerdalslenk	LMEA
35	Best	Roerdalslenk	LMEA
36	Sint Oedenrode	Roerdalslenk	LMEA
37	Aarle-Rixtel	Roerdalslenk	LMEA
38	Heesch	Maaskant	LMEA/B
39	Eindhoven	Roerdalslenk	LMEB

10.1 (vervolg) Vindplaatsen gebruikt voor samenstellen van de afbeeldingen 10.4 en 10.5.

Vindplaatsnummer	Plaats	Mesoregio	Datering
40	Meerhoven	Roerdalslenk	LMEB
41	Sterksel	Roerdalslenk	LMEB
42	Sint Anthonis	Peelhorst	LMEB
43	Oerle	Roerdalslenk	LMEB
44	Oisterwijk	Roerdalslenk	LMEC
45	Oisterwijk	Roerdalslenk	LMED
46	Meerhoven	Roerdalslenk	LMEB/NT
47	Sterksel	Roerdalslenk	NTA

Oostelijk Noord-Brabant en de regio Weert-Nederweert kennen een lange archeologische onderzoekstraditie. Ver voor de ratificatie van het Verdrag van Malta in Nederland voerden de universiteiten van Amsterdam en Leiden hier al grootschalig onderzoek uit, met name in het zuiden (Kempen) en noorden (Maaskant). In het 'Malta-tijdperk' zijn daar tussen 1997 en 2014 honderden onderzoeken bijgekomen. Deze publicatie presenteert de resultaten van een synthetiserend onderzoek, gebaseerd op 850 Malta-rapporten over gravend archeologisch onderzoek. Op basis van een groot aantal nieuw ontdekte nederzettingen, grafvelden en enkele akkers en cultusplaatsen uit de periode 1500 v.Chr. tot 1500 n.Chr. wordt het beeld wat betreft locatiekeuze en bewoningsdynamiek herzien, mede door een representatievere spreiding van data en een multidisciplinaire aanpak. Sterk generaliserende bewoningsmodellen blijken lang niet altijd toereikend. Het beeld wordt gekenmerkt door diversiteit en verschillen binnen en tussen regio's, zowel voor de late prehistorie, de Romeinse tijd als de middeleeuwen.

Dit wetenschappelijke rapport is bestemd voor archeologen, andere professionals en liefhebbers die zich bezighouden met archeologie.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.